

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ

ΣΤΥΛΙΑΝΟ ΑΛΕΞΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ
1989

ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ

*Ξανθῆς ἠράσθησ ὥσπερ Θησεὺς Ἀριάδνης
τερπνὸν ἔρωτ' Ἀρετῆσ οὐκ ἐνὶ ἥσσοσι θεῖσ.*

N. M. Παναγιωτάκης, Ἑράκλειον, 1960

Ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου, γόνος τῆσ γνωστῆσ οἰκογένειασ πού τόσες προσωπικότητες ἔχει δώσει στά νεοελληνικά γράμματα, γεννήθηκε στό Ἑράκλειο τῆσ Κρήτησ τό 1921. Σπούδασε στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1939-1946), ἀπ' ὅπου πήρε καί τό διδακτορικό του δίπλωμα στά 1959. Ὡσ ὑπότροφος τοῦ Centre National de la Recherche Scientifique ἔμεινε κατά τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1951 - 1952 στήν Ecole Normale Supérieure στό Παρίσι, καί στά 1961 - 1962, μέ ὑποτροφία τοῦ Ἰδρύματος Humboldt, στήν Χαϊδελβέργη. Στό διάστημα αὐτό ἐνημερώθηκε σέ θέματα ἀνατολικῶν πολιτισμῶν καθὼσ καί σέ θέματα πολιτισμοῦ, καί κυρίωσ λογοτεχνίας, τῆσ μεσαιωνικῆσ καί τῆσ νεώτερησ Εὐρώπησ.

Ἀπό τό 1947, ὁπότε διορίστηκε Ἐπιμελητῆσ Ἀρχαιοτήτων Ρόδου, καί κυρίωσ ἀπό τό 1950, ὁπότε, μέ τή λήξη τῆσ στρατιωτικῆσ του ὑπηρεσίας, τοποθετήθηκε στό Μουσείο Ἑρακλείου, σταδιοδρόμησε στήν Ἑλληνική Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία. Στήν περίοδο αὐτή, ἀφοῦ ὑπηρέτησε στά 1960 - 1961 ὡσ Ἐφοροσ Ἀρχαιοτήτων δυτικῆσ Κρήτησ μέ ἔδρα τά Χανιά, ἀνέλαβε τή διεύθυνση τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου στά 1962 ὡσ διάδοχοσ τοῦ Νικολάου Πλάτωνοσ, καί τήν κράτησε ὡσ τό 1977, ὁπότε παραιτήθηκε μέ τόν ἀνώτατο βαθμό τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων, γιά νά διδάξει στό Πανεπιστήμιο Κρήτησ. Στά χρόνια 1973 - 1977 ὑπῆρξε μέλοσ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἑπουργείου Πολιτισμοῦ.

Ἀπό τίσ ἀρχαιολογικές ἐργασίες του οἱ κυριότερες εἶναι οἱ ἀνασκαφές τῶν θαλαμοειδῶν τάφων τοῦ Λιμένος Κνωσοῦ - Κατσαμπᾶ στά 1951 - 1963 (ὀριστική δημοσίευση στά 1967) καί τῶν πρωτομινωικῶν θολωτῶν τάφων τῆσ Λεβήνοσ - Λέντα στά 1958 - 1966, ἡ ἀναδιοργάνωση καί ἐπαύξηση, κατά τό ἕνα τρίτο περίπου, τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου, μέ τήν ἔκθεση τῆσ νέασ πτέρυγασ (πέντε αἴθουσες καί ἑκατό περίπου νέες προθήκες), ἡ ἴδρυση τῶν Μουσείων Χανίων (1962) καί Ἀγίου Νικολάου (1969), ἡ διατύπωση τῆσ θεωρίας γιά τόν συγκεντρωτικό καί ἀνακτορικό χαρακτήρα τοῦ μινωικοῦ ἐμπορίου (1958), ἡ ἐπισήμανση τῶν ὀχυρώσεων τῆσ μινωικῆσ Κρήτησ στήν ἀνακοίνωση «Ὁ μύθοσ τῆσ μινωικῆσ εἰρήνησ» (1976), ἡ ἔρευνα στό Λοῦξορ τῆσ Αἰγύπτου πού ἔλυσε ἕνα ἀπό τά προβλήματα τῆσ μινωικῆσ ἀρχιτεκτονικῆσ (1964), ἡ μελέτη τῶν μινωικῶν δεξαμενῶν καθαρμοῦ (1972), ὁ ἐντοπισμόσ τῆσ Πανόρμου - Ἀπολλωνίας καί ἄλλων πόλεων τῆσ ἑλληνικῆσ Κρήτησ (1974), τό συνθετικό διβλίο *Μινωικός πολιτισμόσ*, πού κυκλοφόρησε σέ τέσσερισ ἐκδόσεις καί μεταφράστηκε στά ἀγγλικά, στά γαλλικά καί στά γερμανικά. Ἐργαψε πολλά ἄρθρα γιά ποικίλα θέματα τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ (θηρησκείασ, ἀρχιτεκτονικῆσ, τοιχογραφίας, κεραμεικῆσ, γραφῆσ κτλ.) καθὼσ καί τῆσ ἑλληνικῆσ Κρήτησ (ἐπιγραφικῆσ, πλαστικῆσ κ.ἄ.). Μέ εἰδική νομοθετική πράξη φρόντισε καί γιά τήν προστασία τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆσ Κνωσοῦ.

Στήν περίοδο 1963 - 1974 ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου ὑπῆρξε διευθυντής συντάξεως τῶν *Κρητικῶν Χρονικῶν*. Εἶναι ἀκόμη μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἐπιγραφικοῦ περιοδικοῦ *Kadmos* τοῦ Λονδίνου καθώς καί μέλος πολλῶν ἐπιστημονικῶν ἑταιρειῶν (Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου, Ἀγγλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Association Internationale d' Etudes Byzantines, Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν κ.ἄ.). Εἶναι ἐπίσης Commendatore τῆς Ἱταλικῆς Δημοκρατίας.

Ἐπιστέγασμα τῆς λαμπρῆς ἐπιστημονικῆς σταδιοδρομίας του καί δίκαιη ἐπιδράβευση τοῦ ἔργου του ὑπῆρξε ἡ ἐκλογή του στά 1982 ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στόν κλάδο τῆς Ἀρχαιολογίας.

Ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου εἶναι ἓνας ἀπό τούς γνωστότερους καί σημαντικότερους Ἑλληνες ἀρχαιολόγους καί ἓνας ἀπό τούς κορυφαίους εἰδικούς μελετητές τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ σέ παγκόσμια κλίμακα. Ἔχει ἀναλώσει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στήν ὑπηρεσία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καί κυρίως στή μελέτη τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἱστορίας τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του, τῆς Κρήτης. Ὡστόσο, ἀκολουθώντας τά ἴχνη τοῦ μεγάλου προκατόχου του, τοῦ Στεφάνου Ξανθουδίδη, ὁ Ἀλεξίου ἔστρεψε νωρίς τό ἐνδιαφέρον του καί σέ μιά διαφορετική περιοχή, ἄσχετη μέ τήν ἀρχαιολογία, ἀλλά ἄμεσα σχετιζόμενη μέ τήν Κρήτη: στήν περιοχὴ τῆς δημόδους βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἰδιαίτερα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τῆς ἀκμῆς.

Ἡ ἐνασχόλησή του μέ τά κείμενα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἐγκαινιάζεται τό 1952 μέ τή δημοσίευση τῆς σημαντικώτατης, γιά τή σωστή γραμματολογική καί ἱστορική τοποθέτηση τοῦ *Ἐρωτοκρίτου*, μελέτης του μέ θέμα τό χαρακτήρα τοῦ ἔργου. Ἐκτοτε τό ἐνδιαφέρον του στρέφεται ὀλοένα καί περισσότερο πρὸς τήν περιοχὴ αὐτὴ καί ὡς τό 1982 δημοσιεύει ἕξι διβλία καί πάνω ἀπό τριάντα μικρότερα μελετήματα. Ἡ πλούσια αὐτὴ φιλολογικὴ παραγωγή τόν εἶχε ἤδη ἀναδείξει ἓναν ἀπό τούς ἐγκυρότερους μελετητές τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, καί γι' αὐτὴ κυρίως ἐξελέγη τό ἔτος ἐκεῖνο στήν πρώτη θέση καθηγητῆ τῆς μεσαιωνικῆς καί νεώτερης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στή Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, στήν ὁποία ἐδίδαξε συνεχῶς ἀπό τόν πρῶτο χρόνο λειτουργίας της (1977) ὡς τό τέλος τοῦ 1988, ὁπότε ὀνομάστηκε ὁμότιμος καί ἀπεχώρησε λόγω συμπληρώσεως τοῦ προβλεπόμενου ἀπό τόν νόμο ὀρίου ἡλικίας.

Τά κυριότερα ἀπό τά φιλολογικά δημοσιεύματα τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου ἀποτελοῦν βασικά βοηθήματα γιά τό μελετητὴ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ χώρου τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καί ἔχουν ἤδη καταξιωθεῖ ἀπό τή φιλολογικὴ κοινὴ γνώμη. Κεντρικὴ θέση στά ἐνδιαφέροντά του ἦταν φυσικό νά κατέχει τό ἀριστούργημα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὁ *Ἐρωτόκριτος* (ὁ ὁμώνυμος παπούς του ἦταν ὁ ἐκδότης καί ὡς ἓνα σημεῖο συνεργάτης τῆς ἱστορικῆς δημοσίευσής τοῦ ἔργου ἀπὸ τόν Ξανθουδίδη). Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀλεξίου στήν ἐρμηνεία καί στή φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἔργου μόνο μέ τή συμβολὴ τοῦ Ξανθουδίδη μπορεῖ νά παραβληθεῖ. Μιά σειρά ἀπὸ μελετήματα πού ἀναφέρονται στόν *Ἐρωτόκριτο*, γραμμένα ὅλα μέ ὑποδειγματικὴ ἐμβριθεία καί εὐστοχία, τοποθέτησαν στή σωστὴ του βάση τό κορυφαῖο αὐτὸ ἔργο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τό φώτισαν διαφορετικά καί ὀλόπλευρα καί τοῦ ἔδωσαν, μποροῦμε νά ποῦμε, μιά καινούργια, ἀνανεωμένη ὑπόσταση.

³ Αποκορύφωμα αυτής της ένασχόλησης ήταν η μνημειώδης νέα έκδοση του *Ἐρωτοκριτού* (1980), πού μᾶς προσφέρει κείμενο ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ἕνα μεγάλο πλῆθος παραμορφώσεων πού εἶχαν μείνει ἢ εἶχαν γίνει στήν έκδοση τοῦ Ξανθοῦδίδη, ἕνα κείμενο ὀριστικό, πού εἶναι πολύ ἀμφίβολο ἂν οἱ φιλόλογοι τοῦ μέλλοντος θά μπορέσουν νά τό βελτιώσουν οὐσιαστικά. Στήν εἰσαγωγή καί στά σχόλια, πού διακρίνονται ἀπὸ τή γνώριμη εὐστοχία καί ἐμβριθεία, ἀντικαθρεφτίζεται τό καταστάλαγμα τῆς μελέτης καί τῆς ἀγάπης μιάς ὀλόκληρης ζωῆς. Ἡ έκδοση τοῦ *Ἐρωτοκριτού* (πού ἀνατυπώθηκε γρήγορα καί πού κυκλοφόρησε καί σέ ἐκλαϊκευτική μορφή στά 1985 καί 1988), ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τά κορυφαῖα ἐπιτεύγματα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, πραγματικό κατόρθωμα καί ὀρόσημο.

⁴ Ἡ ἴδια ἀκρίβεια διακρίνει καί τίς ἄλλες κριτικές ἐκδόσεις κειμένων πού ἐπιμελήθηκε ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου. Παραμένουν κι αὐτές οἱ καλύτερες πού ὑπάρχουν γιά τά κείμενα αὐτά καί ἀπὸ τίς καλύτερες ἐκδόσεις κρητικῶν κειμένων πού ἔχουν γίνει τά τελευταῖα χρόνια. Εἶναι οἱ ἐκδόσεις τῆς *Βοσκοπούλας*, τοῦ *Ἀπόκοπου* καί πρόσφατα, σέ συνεργασία μέ τή σύζυγό του Μάρθα Ἀποσκίτη, τῆς *Ἐρωφίλης*. Μέ τίς ἐκδόσεις αὐτές, ἐφοδιασμένες μέ ὑποδειγματικές εἰσαγωγές καί σχόλια, προβλήθηκε καλύτερα ἢ ἀξία τῶν τριῶν κειμένων καί ἀνανεώθηκε τό ἐνδιαφέρον γι' αὐτά (ἰδιαιτέρα μέ τή μεγάλης κυκλοφορίας έκδοση τῶν δύο πρώτων στά 1971).

⁵ Ὅχι λιγότερο σημαντική γιά μιά καλύτερη γνωριμία καί προβολή τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ὑπῆρξε καί ἡ *Κρητική Ἀνθολογία* (1954 καί 1969). Στήν *Ἀνθολογία* προτάσσεται μιά μεστή καί πυκνή σέ ἀξιολογήσεις καί συσχετισμούς εἰσαγωγή, πού ἀποτελεῖ βασικό κείμενο γιά τή συνολική γραμματολογική, ἱστορική καί αἰσθητική ἀποτίμηση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Τόν ἴδιο κριτικά ἐποπτικό καί συστηματικό χαρακτήρα ἔχουν καί τά μελετήματά του *Ἡ κρητική λογοτεχνία καί ἡ ἐποχή της* (1954 καί 1985) καί *Τό Κάστρο τῆς Κρήτης καί ἡ ζωὴ του στὸν 16ο καί 17ο αἰῶνα* (1965), πού εἶναι δημοσιεύματα θεμελιακά γιά τό μελετητὴ ὄχι μόνο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ καί τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα. Στόν Ἀλεξίου ἀνήκει ἡ τιμὴ ὅτι πρῶτος αὐτὸς εἶδε τόσο καθαρά καί περιέγραψε τόσο πειστικά τὸν πραγματικό χαρακτήρα τοῦ φαινομένου τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἀποκρούοντας τὴ ληϊκὴ προέλευσή του καί ὑπογραμμίζοντας τίς ἀστικές καί λόγιες καταβολές του.

⁶ Ἡ ένασχόλησή του μέ τά κείμενα αὐτά ἦταν φυσικό νά ἐρεθίσει τό φιλολογικό του ἐνστικτο. Ἔτσι, δημοσίευσε κατὰ καιροὺς ἕνα πλῆθος διορθώσεων, νέων ἐρμηνειῶν καί παρατηρήσεων στὶς μειονεκτικές ἐκδόσεις παλαιότερων καί νεώτερων κειμένων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καί τοῦ κρητικοῦ θεάτρου. Οἱ ἐπεμβάσεις καί οἱ ἐρμηνεῖες αὐτές στό σύνολό τους σχεδόν εἶναι πειστικές καί ἐγκυρες καί βοηθοῦν στήν ἀποκατάσταση καί στήν κατανόηση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ κειμένων.

⁷ Ἡ τριβὴ τοῦ Ἀλεξίου μέ τά κείμενα τὸν ὀδήγησε σέ μιά βαθύτερη ἐξέταση τῆς γλώσσας τους καί τῶν φαινομένων της. Ἀπόρροια τῆς γλωσσολογικῆς αὐτῆς διάστασης τῶν ἐνδιαφερόντων του ὑπῆρξε ἡ δημοσίευση πέντε μελετημάτων, πού ἀργότερα ἀνατυπώθηκαν σέ ἑνιαῖο τεῦχος (*Γλωσσικά μελετήματα*, 1981). Καί στόν χῶρο αὐτόν, πού εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν εἰδικότητά του, ὁ Ἀλεξίου ἔδειξε τά σπάνια προσόντα του ὡς φιλολόγου καί ἐρευνητῆ, ὄχι μόνο γιατί ἐτυμολόγησε πειστικά ἢ πειστικότερα ἕναν σημαντικό ἀριθμὸ λέξεων νεοελληνικῶν καί κρητικῶν, ἀλλὰ καί γιατί ἔστρεψε τὴν προσοχή μας ἐμμονότερα σέ μιά λίγο πολὺ ἀγνοημένη κοιτίδα πολλῶν στοιχείων τῆς γλώσσας μας, στόν χῶρο τῶν μεσαιωνικῶν λατινικῶν καί τῶν

ρομανικῶν γλωσσῶν.

Ἐνταῦθα δύο μείζονα ἔργα τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, πού ξεφεύγουν ἀπό τό κύριο θεματικό ρεῦμα τῶν παραπάνω κρητολογικῶν μελετημάτων του, εἶναι τά *Ἀκριτικά* (1979) καί ἡ κριτική ἔκδοση *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης καί τό Ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη* (1985), συστηματική μελέτη καί παρουσίαση τῆς μορφῆς τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους πού παραδίδεται ἀπό τό χειρόγραφο τοῦ Ἐσκοριάλ. Πρόκειται χωρίς ἄλλο γιά σημαντικότερη συμβολή στίς ἀκριτικές ἔρευνες, πού ἀποκαθιστᾶ γιά πρώτη φορά τόσο ἀποδεικτικά καί κατηγορηματικά τό κύρος τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ. Οἱ πολυάριθμες πολύτιμες παρατηρήσεις τοῦ ἐκδότη (ἱστορικές, πραγματολογικές, ἐρμηνευτικές, διορθωτικές, γλωσσικές καί μετρικές) δείχνουν ὅτι γνωρίζει ὅσο λίγοι τόν χώρο τῆς βυζαντινῆς δημώδους γραμματείας.

Ἐνταῦθα δημοσιεύματά του εἶναι ἡ ἀνθολογία *Ἀπό τό ποιητικό ἔργο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη*, πού συνοδεύεται ἀπό μιά πυκνή σέ ιδέες εἰσαγωγή, *Παρατηρήσεις στόν Σολωμό καί Σολωμικά* (μέ ἐρμηνεία τοῦ *Κρητικοῦ* τοῦ Σολωμοῦ καί μελέτη τοῦ ἱστορικοῦ του ὑπόβαθρου, καθώς καί νέα ἀνασυγκρότηση καί ἐρμηνεία τῶν ἀποσπασμάτων τῆς *Ροδόσταμο* καί τοῦ *Πόρφυρα*). Στίς ἐργασίες αὐτές ὁ Ἀλεξίου ἔδωσε τό μέτρο τῆς λογοτεχνικῆς του εὐαισθησίας καί καλλιέργειας καί ἔδειξε ὅτι παρακολουθεῖ καί γνωρίζει σέ βάθος καί τή νεώτερη ἑλληνική καί εὐρωπαϊκή λογοτεχνία, καί ὅτι διαθέτει τή σπάνια ἐκείνη ἰκανότητα τοῦ βαθιά καλλιεργημένου καί διανοούμενου ἀνθρώπου νά βλέπει τά φαινόμενα τῆς λογοτεχνίας συνολικά, συστηματικά καί κριτικά.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ

I. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ - ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΤΙΚΑ

1. Παραστάσεις πολύποδος επί πρωτοελληνικῶν ἀγγείων ἐκ Κρήτης, *Κρητικά Χρονικά* 4, 1950, σ. 294 κ.έ.
2. Πρωτογεωμετρικός ναΐσκος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, *Κρητικά Χρονικά* 4, 1950, σ. 441 κ.έ.
3. Πρωτομινωικά ταφαί παρά τό Κανλί Καστέλλι Ἡρακλείου, *Κρητικά Χρονικά* 5, 1951, σ. 275 κ.έ.
4. Νέα στοιχεῖα διά τήν ὑστέραν αἰγαιακήν χρονολογίαν καί ἱστορίαν, *Κρητικά Χρονικά* 6, 1952, σ. 9 κ.έ.
5. Tête archaïque en poros du Musée de Candie, *BCH* 76, 1952, σ. 1 κ.έ.
6. Ὑστερομινωικός τάφος Παχυάμμου, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, σ. 399 κ.έ.
7. The Boar's Tusk Helmet, *Antiquity* 28, 1954, σ. 211 κ.έ.
8. Ἱερόν παρά τό Καβούσι Ἱεραπέτρας, *Κρητικά Χρονικά* 10, 1956, σ. 7 κ.έ.
9. Ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα Πολυρρηνείας, *Κρητικά Χρονικά* 10, 1956, σ. 237 κ.έ.
10. Ὁ δακτύλιος τῆς Ὁξφόρδης, *Minoica (Sundwall Festschrift)* 1958, σ. 1 κ.έ.
11. Ein frühminoisches Grab bei Lebena auf Kreta, *Archäologischer Anzeiger* 1958, σ. 1 κ.έ.
12. Ἡ μινωική θεά μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, *Κρητικά Χρονικά* 12, 1958, σ. 179 κ.έ.
13. Νέα παραστάσεις λατρείας ἐπί μινωικοῦ ἀναγλύφου ἀγγείου, *Κρητικά Χρονικά* 13, 1959, σ. 346 κ.έ.
14. Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ δίου, Κρητομυκηναϊκόν ἐμπόριον, Ἐρασιολογική Ἐφημερίς 1953 - 54, *Εἰς μνήμην Γ. Οἰκονόμου*, τ. Γ', 1961, σ. 135 κ.έ.
15. Οἱ τάφοι τῆς Λεβήνος καί ἡ ἐξέλιξις τῶν προανακτορικῶν ρυθμῶν, *Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειον 1961), Α', σ. 88 κ.έ.
16. Eine neue Linear A Inschrift aus Kreta, *Kadmos* 2, 1963, σ. 14 κ.έ.
17. Neue hieroglyphische Siegel aus Kreta, *Kadmos* 2, 1963, σ. 79 κ.έ.
18. Μινωικοί ἱστοί σημαίων, *Κρητικά Χρονικά* 17, 1963, σ. 339 κ.έ.
19. Μινωικός πολιτισμός, Ἡράκλειον, 1964, τέταρτη ἐκδοσις 1983. Μεταφράσεις τοῦ βιβλίου: *Minoan Civilization*, Ἡράκλειον, 1968· *Minoische Kultur*, Göttingen, 1976· *Civilisation minoenne, Héraklion*, 1979.
20. Neue Wagendarstellungen aus Kreta, *Archäologischer Anzeiger* 1964, σ. 785 κ.έ.
21. Μινωική τέχνη, Ἐρασιολογική 58, 1966, σ. 56 κ.έ.
22. Ὅστρακον μέ παραστάσιν ἀνθρωπίνης μορφῆς ἐκ Κνωσοῦ, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Β', 1966, σ. 112 κ.έ.
23. Περί τό πρόβλημα τῆς ὑστέρας χρήσεως τῶν χώρων τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων, *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Χανιά 1966), Α', σ. 105 κ.έ.
24. Contribution to the Study of the Minoan Sacred Knot, *Europa, Festschrift für Ernst Grumach*, 1967, σ. 1 κ.έ.
25. Ὑστερομινωικοὶ τάφοι Λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπά), Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐρασιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀριθ. 56, 1967.

26. *Das antike Kreta, Zürich*, 1967 (Σέ συνεργασία με τούς Ν. Πλάτωνα, L. Von Matt και H. Guanella).
27. *A Guide to the Minoan Palaces, Knossos, Phaestos, Mallia, Héракlion*.
28. *Ὁδηγός τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου*, Ἀθήναι, 1968.
29. Ἴστοι μινωικῶν ἱερῶν καί αἰγυπτιακοί πυλῶνες, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα* 2, 1969, σ. 84 κ.έ.
30. Ἐν παράλληλον διά τόν Βασιλέα - Ἱερέα τῆς Κνωσοῦ, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα* 2, 1969, σ. 429 κ.έ.
31. *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*, 2, 1969, σ. 193 κ.έ. (Δημοσίευση τῶν προανακτορικῶν σφραγίδων τῆς Λεβήνος).
32. Εἶς νέος τάφος παρά τόν Λιμένα Κνωσοῦ, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα* 3, 1970, σ. 233 κ.έ. (Προσωρινή ἔκθεσις).
33. Εἶς νέος τάφος παρά τόν Λιμένα Κνωσοῦ, *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 1970, σ. 1 κ.έ.
34. Μινωική θρησκεία, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Α', σ. 221 κ.έ.
35. Νέα παράστασις πλοίου ἐπί μινωικῆς λάρνακος, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ρέθυμνο 1971), Α', σ. 3 κ.έ.
36. Ἀνασκαφή εἰς Ἀγίαν Πελαγίαν, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα* 5, 1972, σ. 230 κ.έ.
37. Λάρνακες καί ἀγγεῖα ἐκ τάφου παρά τό Γάζι Ἡρακλείου, *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 1972, σ. 86 κ.έ.
38. Περί τῶν μινωικῶν δεξαμενῶν καθαρμοῦ, *Κρητικά Χρονικά* 24, 1972, σ. 414.
39. A Silver Pin from Mavro Spelio with an Inscription in Linear A, *Kadmos* 11, 1972, σ. 113 κ.έ. (Σέ συνεργασία με τόν W. Brice).
40. Πόλεις τῆς βορείου παραλίας τῆς Κρήτης, Ἐρευνα εἰς Ἀγίαν Πελαγίαν, *Κρητικά Χρονικά* 26, 1974, σ. 32 κ.έ. (Μόνο σέ ἀνάτυπα).
41. A Silver Pin from Platanos, *Kadmos* 15, 1976, σ. 18 κ.έ. (Σέ συνεργασία με τόν W. Brice).
42. Προανακτορικές ἀκροπόλεις τῆς Κρήτης, *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειον 1976) Α', σ. 9 κ.έ. Βλ. καί ἀριθ. 44.
43. Sulla funzione di alcuni ambienti nei palazzi minoici, *Antichità Cretesi* (τιμητικός τόμος Doro Levi), I, 1977, σ. 60 κ.έ.
44. Τείχη καί ἀκροπόλεις στή μινωική Κρήτη, (Ὁ μύθος τῆς μινωικῆς εἰρήνης), *Κρητολογία*, τεῦχος 8, Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1979, σ. 41 κ.έ.
45. Nouvelle identification de villes crétoises, *Studia Mediterranea P. Meriggi dicata*, I, Pavia, 1979, σ. 5 κ.έ.
46. Une nouvelle inscription de Panormos - Apollonia, *Aux origines de l'Hellénisme, Hommage à Henri van Effenterre*, Paris, 1984, σ. 323 κ.έ.
47. Ἀπό τήν Ὀδύσσεια τοῦ Ὀμήρου, καί ἕνα σημεῖωμα γιά τόν οἶνοπα πόντον, *Παλίμψηστον*, τεῦχος 2, Ἰούνιος 1986, σ. 7 κ.έ.
48. Ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ἀπό τή δυτική Κρήτη, *Ἀμάλθεια*, τεῦχος 72-73, Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1987, σ. 149 κ.έ.
49. Minoan Palaces as Centres of Trade and Manufacture, *Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens*, 10-16 June 1984, «The Function of the Minoan Palaces», Stockholm, 1987, σ. 251 κ.έ.
50. Das Wesen des minoischen Handels, στὸν τόμο *Ägäische Bronzezeit*, ἐκδότης H. - G. Buchholz, Darmstadt, 1987, σ. 149 κ.έ.

51. Καλλιμάχου - Κατούλλου, Βερενίκης κόμη, *Παλίμψηστον*, τεύχος 6/7, Δεκέμβριος 1988, σ. 49 κ.έ.

52. Ἀρχαιολογικά καί ἱστορικά στοιχεῖα στήν «Περιγραφή τῆς Κρήτης» τοῦ Buonadelloni, *Φίλια ἔπη* (τιμητικός τόμος Γ. Μυλωνᾶ), Γ', 1989, σ. 342 κ.έ.

Ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν

Ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν καί ἄλλων ἀρχαιολογικῶν καί ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν, ποῦ πραγματοποιήθηκαν στήν Κρήτη, δημοσιεύθηκαν στό *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* ἀπό τό 1961 ὡς τό 1975. Ἐπίσης στά *Κρητικά Χρονικά* ἀπό τό 1963 ὡς τό 1973 καί κατά διαστήματα στά *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*. Οἱ κυριότερες ἀπό τίς τελευταῖες αὐτές, εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

53. Ἀνασκαφαί Κατσαμπᾶ, I. Ὑστερομινωικοί τάφοι, II. Νεολιθική οἰκία καί σπηλαιώδης τάφος, *Πρακτικά* 1953, σ. 299 κ.έ.

54. Ἀνασκαφαί Κατσαμπᾶ, *Πρακτικά* 1954, σ. 369 κ.έ.

55. Ἀνασκαφαί Κατσαμπᾶ, I. Ὑστερομινωική οἰκία παρὰ τόν Καίρατον, II. Μεσομινωικόν μέγαρον, *Πρακτικά* 1955, σ. 311 κ.έ.

56. Ἀνασκαφαί Κατσαμπᾶ, (Τάφος Η), *Πρακτικά* 1963, σ. 189 κ.έ.

57. Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur Ägaischen Frühzeit 1961-1965, Die Minoischen Perioden, *Archäologischer Anzeiger* 1971, σ. 305 κ.έ.

Βιβλιοκρισίες

1. Chr. Zervos, *L'art de la Crète néolithique et minoenne: Ζυγός*, τεύχος 9, Ἰούλιος 1956, σ. 6 κ.έ.

2. Agnès Xenaki-Sakellariou, *Les cachets minoens de la Collection Giamalakis*, 1958: *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, σ. 493 κ.έ.

3. Elfriede Brandt, *Gruss und Gebet*, 1965: *Gnomon* 39, 1967, σ. 609 κ.έ.

4. Ingo Pini, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde*, 1968: *Gnomon* 43, 1971, σ. 274 κ.έ.

5. L. R. Palmer, *A new Guide to the Palace of Knossos*, 1969: *Gnomon* 43, 1971 σ. 727.

6. Dorothea Gray, *Seewesen, Archaeologia Homerica*, 1974: *AJA* 80, 1976, σ. 205 κ.έ.

II. ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ (ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ - ΙΣΤΟΡΙΚΑ)

1. Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, *Κρητικά Χρονικά* 6, 1952, σ. 351 κ.έ.

2. Ὁδηγός Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης, Ἡράκλειον, 1953.

3. *Κρητική Ἀνθολογία*, Ἡράκλειον, 1954. Δεύτερη ἔκδοση, Ἡράκλειον, 1969.

4. Ἡ κρητική λογοτεχνία καί ἡ ἐποχή τῆς, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, σ. 76 κ.έ. Ἀνατύπωση μέ βελτιώσεις, Ἀθήνα, 1985.

5. Παρατηρήσεις στό κρητικό θέατρο, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, σ. 133 κ.έ.

6. Φιλολογικά παρατηρήσεις εἰς κρητικά κείμενα, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, σ. 238 κ.έ.

7. Οἱ Κρήτες κληρικοί κατά τόν Κρητικόν Πόλεμον, Ἀπόστολος Τίτος, *Δελτίον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κρήτης*, 1954, σ. 28 κ.έ.

8. Ἡ διαθήκη τοῦ Κορνάρου καί ὁ ποιητής τοῦ Ἐρωτοκρίτου, *Κρητικά Χρονικά* 11, 1957, σ. 49 κ.έ.
9. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τοῦ Χάνδακος, Ἡράκλειον, 1958.
10. Κρητικά φιλολογικά, *Κρητικά Χρονικά* 13, 1959, σ. 289 κ.έ.
11. Τό δουρικόν ἀνάκτορον τοῦ Χάνδακος, *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, σ. 102 κ.έ.
12. Ἡ Βοσκοπούλα, ποιμενικό εἰδύλλιο τοῦ 1600, κριτική ἔκδοση, Ἡράκλειο, 1963.
13. Ἀπόκοπος (κριτική ἔκδοση), *Κρητικά Χρονικά* 17, 1963, σ. 183 κ.έ.
14. Τό Κάστρο τῆς Κρήτης στόν ΙΣΤ΄ καί ΙΖ΄ αἰώνα, *Κρητικά Χρονικά* 19, 1965, σ. 146 κ.έ.
15. Κρητικά σύμμεικτα, 1. Παρατηρήσεις στήν «Ἐρωφίλη», 2. Ἐπιγραφή τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων, 3. Τό Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης, *Ἑλληνικά* 22, 1969, σ. 441 κ.έ.
16. Γλώσσα καί στιχουργία τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» στήν ἔκδοση τοῦ Ξανθοῦδίδη, *Κρητικά Χρονικά* 23, 1971, σ. 199 κ.έ.
17. Μία ἔκρηξις τῆς Θήρας εἰς τήν κρητικὴν ποίησιν, *Ἀμάθεια*, Μάιος - Ἰούνιος 1971, σ. 136 κ.έ.
18. Ἀπόκοπος, ἡ Βοσκοπούλα. (Δεύτερη ἐνιαία ἐκλαϊκευτική ἔκδοση στή σειρά «Ἐρμῆς»), Ἀθήνα, 1971. Ἀνατύπωση μέ βελτιώσεις, 1979.
19. Παρατηρήσεις σέ ποίημα τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου, *Κρητικά Χρονικά* 24, 1972, σ. 360 κ.έ.
20. Ποικίλα κριτικά, *Κρητικά Χρονικά* 25, 1973, σ. 207 κ.έ.
21. Κριτικά στόν Κορνάρο, *Κρητικά Χρονικά* 25, 1973, σ. 397 κ.έ.
22. Χριστιανικαί ἐπιγραφαί καί τοπωνύμια ἐκ Κρήτης, *Λειμών, Προσφορά εἰς Ν. Β. Τωμαδάκη, ΕΕΒΣ ΛΘ΄ - Μ΄*, 1972 - 73, σ. 451 κ.έ.
23. Πρόσφυγες ἀπό τή Μικρά Ἀσία στή μεσαιωνική Κρήτη, *Μελετήματα στή μνήμη Βασιλείου Λαούρα*, 1975, σ. 307 κ.έ.
24. *Anonimo Cretese, la Voskoroula*, a cura di S. Alexiou, A. Gentilini, M. Peri, F. M. Pontani, Università di Padova, Istituto di Studi Bizantini e Neogreci, Quaderno 9, 1975.
25. Συμπληρωματικά στή Βοσκοπούλα, *Φίλτρα, Τιμητικός τόμος Σ.Γ.Καψωμένου*, 1975, σ. 223 κ.έ.
26. Λέξεις Ἐρωτοκρίτου, *Κρητολογία*, τεῦχος 2, Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1976, σ. 155 κ.έ. Βλ. καί ἀριθ. 38.
27. Στοιχεῖα τῶν μεταγενεστέρων ἐλληνικῶν καί λατινικῶν στά νέα ἑλληνικά, κυρίως στήν Κρήτη, *Ἀμάθεια*, τεῦχος 30, Ἰανουάριος - Μάρτιος 1977, σ. 73 κ.έ. Βλ. καί ἀριθ. 38.
28. Κοινωνία καί οἰκονομία στήν Κρήτη κατά τόν ΙΣΤ΄ καί ΙΖ΄ αἰώνα. Κρητικὴ λογοτεχνία, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Γ΄, σ. 207 καί σ. 384 κ.έ.
29. Ἀπό τό ποιητικό ἔργο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, Ἡράκλειο, 1977.
30. Προσθήκη γιά τίς βυζαντινές ζάβες, *Ἀμάθεια*, τεῦχος 32, Ἰούλιος - Σεπτέμβριος 1977, σ. 213 κ.έ. Βλ. καί ἀριθ. 38.
31. Ἡ συμβολή τοῦ Ρεθύμνου στήν κρητικὴ Ἀναγέννηση, Ἐναρκτήριος στό Πανεπιστήμιο Κρήτης (9 Νοεμβρίου 1977) καί μιὰ προσθήκη γιά τούς Βινί, *Ἀμάθεια*, τεῦχος 39, Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 1979, σ. 171 κ.έ.
32. Ἀκριτικά, Τό πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε, *Χρονολόγηση - ἀποκατάσταση χωρίων - ἐρμηνευτικά*, Ἡράκλειον, 1979.
33. Γιά τήν ταύτιση τοῦ ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, *Μαντατοφόρος* 13, Ἰούνιος 1979, σ. 4 κ.έ.

34. Πρώτες ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλήν Ἀλεξίου, *Μικρὸ ἀφιέρωμα*, Ἀθήνα, 1979, σ. 31 κ.έ.
35. Παρατηρήσεις σὲ χριστιανικὲς ἐπιγραφές, Ἐπίστολος Τίτος, περίοδος Β΄, τεύχος Α΄, Ἡράκλειον, Ἰανουάριος - Μάρτιος 1980, σ. 24 κ.έ.
36. Βιτσέντζος Κορνάρος, Ἐρωτόκριτος, κριτικὴ ἔκδοση, εἰσαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο, Ἀθήνα, 1980. Ἀνατύπωση μὲ βελτιώσεις, 1986.
37. Ἐπιστημονικὰ Λεξικά τῆς Μεσαιωνικῆς - Νέας ἐλληνικῆς στὸν αἰῶνα μας στὴν Ελλάδα, *Μαντατοφόρος* 16, Ἰούλιος 1980, σ. 3 κ.έ. Βλ. καὶ ἀριθ. 38.
38. *Γλωσσικά μελετήματα*, Ἀθήνα, 1981. Ἀναδημοσίευση μὲ βελτιώσεις καὶ εὐρετήριο, τῶν ἄρθρων «Λέξεις Ἐρωτοκρίτου», «Στοιχεῖα τῶν μεταγενεστέρων ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν στὰ νέα ἑλληνικά, κυρίως στὴν Κρήτη», «Προσθήκη γιὰ τίς δυσαντινὲς ζάβες», «Ἐπιστημονικὰ Λεξικά τῆς Μεσαιωνικῆς - Νέας ἐλληνικῆς στὸν αἰῶνα μας στὴν Ελλάδα» καὶ «Ἐδυναμίες τοῦ νεοελληνικοῦ ἔτυμολογικοῦ».
39. Ὁ πύργος τοῦ ποιητῆ Μ.Α. Φόσκολου στὸ Καινούργιο Χωριὸ Πεδιάδας, *Πεπραγμένα τοῦ Ἐ΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἅγιος Νικόλαος 1981), Β΄ σ. 9 κ.έ.
40. Παρατηρήσεις στὸν Ἀκρίτη, Ἀριάδνη 1, 1983, σ. 41 κ.έ.
41. Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτης τοῦ Ἐσκοριάλ, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 58, 1983, σ. 68 κ.έ.
42. Κορνάρος καὶ Albani, *Κορνάρεια* 83, *Πεπραγμένα τοῦ Α΄ Φιλολογικοῦ Συμποσίου γιὰ τὸν Βιτσέντζο Κορνάρο*, Σητεία, 4-5 Ἰουλίου 1983 = Ἀμάθεια, τεύχη 56-57, Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1983, σ. 202 κ.έ.
43. Παρατηρήσεις στὸν Σολωμό (Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὸν Ὕμνο, τὸ Λάμπρο καὶ τὴ «Φεγγαροντυμένη» τοῦ Κρητικοῦ), *Lirica greca da Archiloco a Elitis, Studi in onore di F. M. Pontani*, Padova, 1984, σ. 309 κ.έ.
44. Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτης καὶ τὸ Ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, κριτικὴ ἔκδοση, εἰσαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο, Ἀθήνα, 1985.
45. Βιτσέντζος Κορνάρος, Ἐρωτόκριτος, (μικρὴ ἔκδοση), Ἀθήνα, 1985. Ἀνατύπωση μὲ βελτιώσεις, 1988.
46. Συμπληρωματικὰ σὲ κρητικὰ κείμενα, 1. Ἀπόκοπος, 2. Ἐρωτόκριτος, Ἀριάδνη 3, 1985, σ. 267 κ.έ.
47. Μιά ἀπεικόνιση τοῦ Ρεθύμνου τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνα, *Τιμητικὸ Ἀφιέρωμα στὸν ὀμότιμο καθηγητὴ Κ.Δ. Καλοκύρη*, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 229 κ.έ.
48. Bemerkungen zu den Ptochoprodromika, *Akten zum Symposium «Neograeca Medii Aevi»*, Köln, 1986, σ. 19 κ.έ.
49. Σολωμικά: Αἰμιλία Ροδόσταμο, Πόρφυρας, Ἐλευθεροὶ Πολιορκημένοι, *Παλίμνηστον*, τεύχος 3, Δεκέμβριος 1986, σ. 11 κ.έ.
50. Το πρόβλημα τῆς σημερινῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορώνο, Β΄, 1986, σ. 292 κ.έ.
51. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἀκρίτη καὶ τοῦ Ἀρμούρη, *Μαντατοφόρος* 25 - 26, Νοέμβριος 1987, σ. 57 κ.έ.
52. Cretice Cantilene, *Εἰλαπίνη, Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Πλάτωνα*, Ἡράκλειον, 1987, σ. 27 κ.έ.
53. Γ. Χορτάτσι, Ἐρωφίλη, (κριτικὴ ἔκδοση, σὲ συνεργασία μὲ τὴ Μάρθα Ἀποσκήτη), Ἀθήνα, 1988.
54. Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴ Βενετοκρατία, *Κρήτη - Ἱστορία - Πολιτισμὸς*, τόμος δεύτερος, Ἡράκλειον, 1988, σ. 199 κ.έ.

55. Ἐδυναμίεσ τοῦ νεοελληνικοῦ ἔτυμολογικοῦ, *Μνήμη Γ. Ι. Κουρμούλη*, Ἀθήνα, 1988, σ. 147 κ.ἔ. Βλ. καί ἀριθ. 38.
56. Λανθάνον κείμενο τοῦ Σολωμοῦ γιά τό 1848 στήν Ἰταλία, *Τό Δέντρο*, τεῦχος 44/45, 1989, σ. 12 κ.ἔ.
57. Σαίξπηρ, *Σονέτα*, εἰσαγωγή, ἐπιλογή, μετάφραση, Ἀθήνα, 1989.
58. Δημοσθένεσ Βοστυράσ, *Αφιέρωμα στον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο*, Θεσσαλονίκη, «Μαλλιάρησ - Παιδεία», 1989, σ. 25 κ.ἔ.
59. Νεοελληνική Λογοτεχνία καί Πανεπιστήμιο, *Τό Δέντρο*, τεῦχος 48/49, 1989, σ. 10 κ.ἔ.
60. Διορθωτικά στόν Πτωχοπρόδρομο, Ἀφιέρωμα στόν Μανοῦσο Μανούσακα.
61. Ἱστορικά καί γεωγραφικά στόν Διγενή Ἀκρίτη, Ἀφιέρωμα στόν Μανόλη Χατζηδάκη.
62. Βασίλειοσ Διγενήσ Ἀκρίτησ καί τό ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, μικρή ἔκδοση, Ἀθήνα, «Ἐρμῆσ».

Βιβλιοκρισίεσ

1. Γ. Α. Μέγα, *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, 1954: *Κρητικά Χρονικά* 9, 1955, σ. 523 κ.ἔ.
2. Λ. Πολίτη, *Ποιητική Ἀνθολογία: Κρητικά Χρονικά* 20, 1966, σ. 295 κ.ἔ.
3. Ἐμμ. Κριαρά, Γ. Χορτάτση, *Πανώρια*, 1975: *Ἑλληνικά* 29, 1976, σ. 381 κ.ἔ.
4. Α. van Gemert, *Μαρίνου Φαλιέρου, Ἐρωτικά ὄνειρα*, 1980: *Ἑλληνικά* 33, 1981, σ. 449 κ.ἔ.
5. Γιάννη Μαυρομάτη, *Τό πρότυπο τοῦ Ἐρωτοκρίτου*, 1982: *Διαβάζω* 70, 1 Ἰουνίου 1983, σ. 71 κ.ἔ.
6. Ι. Προμπονά, *Ἀκριτικά, Α΄*, 1985: *Ἑλληνικά* 39, 1988, σ. 189 κ.ἔ.

ΜΕΛΕΤΕΣ

PETER WARREN

EGYPTIAN STONE VESSELS FROM THE CITY OF KNOSSOS:
CONTRIBUTIONS TOWARDS MINOAN ECONOMIC
AND SOCIAL STRUCTURE*

Introduction

By 1969 it was possible to record some 81 Egyptian stone vessels and fragments of the pharaonic period from Crete, of which no fewer than 60 came from Knossos and its environs, not including those from nearby separate centres such as Arkhanes or Katsamba (Warren 1969, 105-14). The great number from Knossos alone is one pointer to the unique international importance of the site in the Aegean Bronze Age. Of the Knossian pieces 16 came from tombs, notably the splendid series from the 'Royal Tomb' at Isopata, 28 from settlement occupation, and 16 were Knossian but without find context. Of those from settlement occupation 3 pieces came from Late Neolithic houses (2 of the 3 being uncertain), 3 from Early Minoan occupation, 8 from unstratified material north-west of the palace (possibly EM-MM I A prepalatial fill removed when the first palace was built), 7 from the palace itself and 8 from the Minoan city (Royal Road excavations 1957-61). The present study is not concerned with chronology, but it may be noted that these vessels were arriving at Knossos from the Early Minoan period onwards¹, the great majority coming during the earlier XVIIIth Dynasty or Late Minoan I - II.

* This article is offered with affection and respect to my friend and distinguished colleague, Stylianos Alexiou, scion of a family at the forefront of Cretan letters and recent history, and whose own researches have so much advanced our knowledge of Cretan culture at every stage, from its earliest foundations through to the glories of the Cretan Renaissance of the 16th and 17th centuries.

1. Warren 1980, 493-4; 1981. We may note here that the total from north-west of the palace (see Fig. 1) includes a new addition, a rim-body fragment of a shallow, open bowl, probably of grey-wacke, identified by me in 1987 among EM III (pre-polychrome Knossian MM I A) pottery from Professor N. Platon's post-War soundings north-west of the palace. The material is under study by Mr A. A. D. Peatfield and I am grateful to him for permission to refer to the piece, housed with the pottery in the Stratigraphical Museum, Knossos. There are 1st Dynasty parallels (Petrie 1937, pls. XVIII 248-9; XX 304-5, 307; El-Khouli 1978, 560-2, Class XVII d-f, shallow bowls with plain, rounded rim pl. 108 nos. 4329, 4331-42) and two or three from Dynasties II-III (El-Khouli 1978, *ibid.*), while the type/material does not extend to the Vth-VIth Dynasties (cf. Bernard 1966-7). For the material see Lucas and Harris 1962, 419-20. The context of the piece at Knossos provides further evidence that Predynastic - Old Kingdom stone vessels were reaching Crete in the Early Minoan, prepalatial period.

TYPES

	Predynastic - Archaic - Old Kingdom							MK/ XVIII	XVIIIth Dyn			Total	%		
	Spheroid bowls	Bowls, open	Bowls, with collar	Bowls, carinated	Jars, cylind.	Jars, piriform	Indiv- iduals	Globular alabs.	Baggy alabs.	Jars	Lids	Indiv- iduals			
Neo. houses below Palace	2				1								3		
Early Min. houses S. of Palace		1			1								2		
Palace, N. W. unstratified	2	4			1		1						8		
Palace	1			1			1	2		1	1		7		
Knossos, no provenance	1	2		4		1	1	5				2	16		
Isopata cemetery	1		1					6				5	13		
Temple tomb							1						1		
Mavro Spelio cemetery								1					1		
Tomb near Temple Tomb												1 Eg.?			
Knossos Strat Excs. 1957/61	1							7					8		
Unexplored Mansion							2	1					3		
Royal Road South 1971/3							1	2		1			4		
Strat. Mus. Excs. 1978/82	2					2	1	11	3	2	1		22		
Knossos total	10	7	1	5	3	3	7	2	34	3	3	11	89	80.9	
Rest of Crete	3		4			1	2	2	6			3	21	19.1	
Crete total	13	7	5	5	3	4	9	4	40	3	3	14	110	100.0	
MATERIALS	DI GA O PR SY	DI GA PR	DI MA PR	DI	AL LI?	BA DI PR	AL C/S DI GR OB O	AL	AL	AL	AL	AL			

AL Alabaster BA Basalt C/S Chlorite or Serpentine DI Diorite GA Gabbro
GR Granite LI Limestone MA Marble O Others OB Obsidian PR Porphyritic rock

Sources: Warren 1969 (type 42 [HM 49, HM 2238], 43); Warren 1981; Evely 1984; Previously unpublished (Royal Road South 1971-3; Palace, north-west; Stratigraphical Museum Site Excavations 1978-82).

Fig. 1 Egyptian Stone Vessels from Crete

Since 1969 three substantial excavations have taken place in the city of Knossos, namely the Unexplored Mansion (Popham 1984), on the south side of the Royal Road (Warren 1972; 1973; 1973-4) and the Stratigraphical Museum site, some 350 metres west of the palace (Warren 1980-1; 1982-3). The Unexplored Mansion yielded at least 3 Egyptian stone vessels or fragments, of which two were fragments apparently of Chephren diorite, the other a globular alabastron of Egyptian alabaster (calcite) converted to a Minoan rhyton with a hole in the base; there was also a Minoan vase, probably a conical rhyton, made of alabaster, and «rhyta and bowls-up to ten vessels», presumably Minoan, of the same material (Evely 1984, 234, 236). The Royal Road South 1971-3 excavations produced 4 Egyptian pieces, 2 being body fragments probably from large alabastrons (71/203, context LM I A and earlier; 72/652, context LM III, ? A), one a domed lid without handle (72/456, context EM II – LM III), all three of alabaster, and the fourth piece a rim fragment of an obsidian vase from an EM II A level (72/524)². This addition of about 7 Egyptian pieces to the previously known Knossian corpus³ is substantial. Now, however, the position is transformed with the recognition of no less than 22 more Egyptian pieces from the Stratigraphical Museum site excavations of 1978-82. The purpose of the present paper is twofold, to publish these new, Stratigraphical Museum site pieces and to discuss possible economic interpretations of the Knossian corpus as a whole. First, the corpus from Crete, including the new material from Knossos, may be set out in a table (Fig. 1).

Egyptian Stone Vessel Fragments from the Stratigraphical Museum Site

All measurements are in centimetres; excavation catalogue number and date of find context are given at the end of each entry.

1. Large spheroid bowl with flat collar (Warren 1969 type 43 A); whole profile pres., quarter to fifth of whole vase; collar not well defined and not undercut; no handle pres.; tool grooves inside. Ht 10.5 Diam. 26.9. Porphyritic rock, a mass of large, irregular black crystals and some white, pinkish and orange brown crystals; for the material Lucas and Harris 1962, 416-7, cf. 408-9; see also under no. 2 below. IInd-IIIrd Dynasties. Cf closely Warren 1969, type 43 A no. 2. For a taller form with similar collar and thick wall see Petrie 1937 pl. XV 168 (IIIrd Dyn.); also 157 (IIIrd

2. In the publication (Warren 1981) the fragment was compared to obsidian bowls of 1st-IIInd Dynasty date. Since the piece, small as it is, appears to flare outwards, better Egyptian parallels are the flaring beaker, which is mainly of 1st Dynasty date, or the chalice, also 1st Dynasty (El-Khouli 1978, 659-66, Class XXVIII c, g, h, l, m, and pls. 119-20 (beakers); 669, Class XXIX c, and pl. 157, no. 5190 [chalice]) or a small pot with flaring collar, made of obsidian and of VIth Dynasty date (Bernard 1966-7, 76 no. 535 and pl. XXIX). Our rim would suit any of these three Egyptian forms, beaker, chalice, collared pot (with an example of the latter actually in obsidian). On the other hand the EM II A date of the Knossian piece requires a pre-VIth Dynasty connexion. Several of the 1st Dynasty pieces are made of rock crystal, as hard to work as obsidian.

3. As well as the bowl described in note 1 there is to be added to the material from the older excavations, included in Fig. 1, a fragment of a cylindrical jar of alabaster, for which see Warren 1981.

- Dyn.). 80/1057. Modern pit. Fig. 2, Pls. 1-2.
2. Body fragment of large spheroid bowl. 7.8 x 6.5. Porphyritic rock, black, pink and white crystals in dark grey matrix; for the material see no. 1 above; the rock is close to Gnoli's «quarzo-diorite» / «granito della Colonna» from Umm Shegilat, Gebel Dokhan (Mons Porphyrites) (Gnoli 1971, 126 and fig. 108 [colour]). Late Predynastic – early Dynastic. Cf Warren 1969, type 43 A no. 1; also no. 1 above. 78/205. LM III A-C. Fig. 2, Pl. 3 left.
 3. Rolled rim fragment, the angle of the shoulder suggesting a jar rather than a bowl; the form could be El-Khouli 1978, class III J, pl. 75 nos. 1725-7; the material indicates a IIIrd-VIth (probably IIIrd-IVth) Dynasty date. Diam. external approx. 8.0. Diorite (Chephren), pale grey with black mottling; for the material Lucas and Harris 1962, 409. 79/427. Classical-later Hellenistic pit, with residual Minoan. Fig. 2, Pl. 3 centre.
 4. Lid fragment. Diam. approx. 14.0. Diorite (Chephren), blue/grey with black mottling. IIIrd-VIth Dynasty. For the form Petrie 1937, pl. XXIX 648, 656. 79/517. Late LM III. Fig. 2, Pl. 3 right.
 5. Body fragment of large open bowl, smooth inside and out, little curvature on profile. 14.4 x 8.8. Diam towards one end about 11.0. Diorite (Chephren), grey/white with dark grey/black bands in broken lines, plus one broad band. Could be from an open bowl of large size and thickness, like Petrie 1937, pl. XXIII 382 (IIIrd Dyn.). IIIrd-VIth Dynasties (given size, probably early in that period). 82/1710. LM I-II. Fig. 2, Pl. 4.
- 6-16. Body or rim fragments of Egyptian alabaster (for which see Lucas and Harris 1962, 59-61, 406-7), some certainly, all possibly from baggy alabastrons (for which see Petrie 1937, pl. XXIX 659 (XIIth Dyn.); XXXIII 840-2 and XXXIV 869-72 (XVIIIth Dyn.); Hayes 1959, II figs. 35 and 43 (early XVIIIth Dyn. and Hatshepsut); Warren 1969, type 43 I).
6. Body fragment, giving most of the profile, but no rim. Ht pres. 12.6. Diam 12.1 78/145 + 80/1131. LM I (plus some LM II) (78/145) and LM I B (plus some MM III B/LM I A) (80/1131). Almost certainly a vessel in use in the LM I B North House (Warren 1980-1, 79-92). Fig. 2 (angle uncertain). Pl. 5 left and centre.
 7. Rim/neck fragment, flaring, with four horizontal grooves pres. Diam approx. 9.1 Cf. Warren 1969, 112, HM 175 and pl. P 607. 82/1653. LM I-II. Fig. 2. Pl. 6 top, second from right.
 8. Body fragment. 7.3 x 3.2. 82/1636. LM I-II. Pl. 6 top, left.
 9. Body fragment of large vessel. 12.7 x 8.6. Thickness of wall 2.0. 79/444. LM I-II. Pl. 5 right.
 10. Probably shoulder fragment, broken on all edges. 4.0 x 2.7. 81/1918. LM I-II. Fig. 2. Pl. 7.
 11. Body fragment. 5.5 x 2.0. 79/1824. LM II. Pl. 6 top, second from left.
 12. Flat rim fragment. 79/543. LM II.
 13. Body fragment. 5.0 x 1.4. 79/1972. LM III.
 14. Body fragment, strongly curved. Ht pres. approx. 8.3. 80/915. LM III C (probably; context not yet studied). Fig. 3. Pl. 6 lower, right.
 15. Body fragment, straight-sided (and so could also be from a Minoan conical rhyton

- of Egyptian alabaster, as Warren 1969, 85, HM 35 and HM 885, and pls P 465. 466). 9.5 x 4.4. 80/969. Hellenistic with residual Minoan. Pl. 6 lower, centre.
16. Body fragment, straight-sided, from large vessel (seems too thick for Minoan rhyton). 8.0 x 9.2. 82/1669. Roman, with Hellenistic and LM I-III. Fig. 3. Pl. 6 lower, left.
 17. Jar or perhaps alabastron rim-collar fragment; the thickness of the wall suggests this was a large vase, a fragment of the neck only being preserved. Ht pres. 4.6 Diam (rim) 6.7. Not a Minoan shape and could be from the collar of a drop alabastron like Petrie 1937, pl. XXXIV 875-6 (XVIIIth Dyn.), but with inset rim. 80/1184. LM I-III A. Fig. 3. Pl. 8 top, left.
 18. Body-base fragment of large jar; base slightly rounded. Ht pres. 15.9 Diam (base) 12.7. Presumably Egyptian; there are no Minoan vases of this shape in this material. 81/1322. MM III B-LM I and LM II. Fig. 3. Pls. 9-10.
 19. Body-base fragment of small cylindrical jar or pyxis, grooves on body, everted base. Ht pres. 4.0 Diam (base) 5.6. 80/1163. LM I B. Fig. 3. Pl. 8 lower, left.
 20. Rim-neck fragment; it could be from a jug, since at the lower break point of the neck is the beginning of a sharp outturn, perhaps a neck ring. Cf a Second Intermediate Period jug, Egyptian or a Syro-Palestinian imitation, from a Knossian tomb, including the groove round the rim edge (Hutchinson 1956, 68, 73 and fig. 2, 18 and pl. 7 e. Warren 1969, 113, HM 2403, and pl. P 623). The shape of our fragment is not Minoan, the nearest Cretan form being the pulley-shaped neck of some rhyta, eg Warren 1969, pls. P 480-1; but these Minoan necks are symmetrical, the outer edge of the neck ring lying directly below the outer edge of the rim. The present fragment has a much wider rim, like the jug HM 2403. Ht pres. 5.9 Diam approx. 10.3. 81/1381. MM III B-LM I (with a very little LM II), a context contemporary with the Second Intermediate Period. Fig. 3. Pl. 6 top, right.
 21. Lid fragment. For the shape cf. no. 4 above. Length of frag. 4.9 Diam of lid approx. 11.0. 80/1804. MM III B/LM I A.
 22. Lid fragment, incut underside to fit rim. Length of frag. 5.5. Diam of lid 7.0. 79/372. LM I, with a little MM III B/LM I A and LM II. Fig. 3. Pl. 8 lower, right.

In addition to these 22 Egyptian pieces 4 Minoan fragments show connexion with Egypt: 79/375, probably a spout fragment, made of Egyptian alabaster, Pl. 8 top, right; and 3 fragments imitating Egyptian spheroid bowls with roll handles on the shoulder (Warren 1969, type 30 A, following the Egyptian form, Warren 1969, type 43 A [cf nos. 1-2 above]): 80/1162, no collar, but with solid roll handles (one preserved) on the shoulder, of white marble (probably Cycladic), LM I B, cf Warren 1969, 75, HM 2625 and pls. D 224 and P 402, Fig. 3. Pl. 11; 82/1736, body fragment, gabbro (Warren 1969, 131-2), LM I B; 82/1779, with small collar, mottled limestone, MM III B/LM I A, Fig. 3. Pl. 12. The roll handle preserved on 80/1162 strengthens the case for this class, Warren 1969, type 30 A, as imitating the Egyptian bowl type.

Discussion

First, the limitations of the Stratigraphical Museum site material must be noticed.

All are fragments of vessels, and had thus gone out of use as whole vessels by the time of their context. As fragments they have very little chronological value, except for providing a *terminus ante quem* for the existence and use of the whole vessel. Four are from post-Minoan contexts. However, 12 out of 17 of the alabaster pieces are from MM III B – LM II contexts and this number probably reflects importation of the vessels during their contemporary Egyptian *floruit*, that is during the earlier XVIIIth Dynasty. One alabastron, no. 6, has just enough preserved and is from a clear enough context, the LM I B destruction fill of the North House, to suggest the whole vessel was in use in the building. Otherwise, again because the pieces are fragments, their find contexts (as distinct from context dates) are of no value for the original use of the vessels.

The material does, however, have positive value. First, there are quantitative implications for the city of Knossos as a whole. The research design of the Stratigraphical Museum site excavations was to treat the site as a random plot or sample of the city. Within this framework the recognition of no fewer than 22 Egyptian pieces from such a miniscule area (approx. 700 m² excavated, which is approximately 0.09% of the city area in MM III – LM I [Warren 1984, 40]) implies an originally very large number of Egyptian imports at Knossos⁴. The smaller numbers of such imports from the 1957-61 Knossos Stratigraphic Excavations (primarily on the Royal Road), the 1971-3 Royal Road South excavations and the Unexplored Mansion, Fig. 1, warn against any simple extrapolation from the Stratigraphical Museum site total (which on its own would yield 22,000 Egyptian stone vessels for the city as a whole!). But given the numbers of alabaster vessels from all these sites, the total number of Egyptian imports at Knossos in MM III – LM II may well have reached several thousands and cannot have been less than many hundreds, distributed throughout the city. This access to foreign products immediately suggests a high level of prosperity generally throughout the city, a situation or scale unparalleled elsewhere in Crete.

Do these actual or hypothetical numbers provide economic or social information? A first point is that they suggest direct trade, Egypt ↔ Crete, since there do not appear to be such numbers of Egyptian vessels at any Levantine site. Given the natural currents and indirect route from Egypt to Crete, via the Levant and Cyprus, it would be worthwhile for this apparent evidence of direct trade to be proved wrong.

The quantities and distribution of Egyptian stone vessels within the Knossos area lead to fundamental general questions. Who controlled the Knossian economy, how was it organized or what was its structure? A subsidiary problem is that, on the assumption of Mycenaean political control of Knossos from LM II to III A, these questions need to be posed separately for the (Minoan) period MM III B – LM I B and for (Mycenaean) LM II – III A.

In relation to these general questions alternative models may be proposed.

1) External trade and/or internal (*intra-city*) distribution or access to imports were

4. Although the site had unique circular platforms (dancing places) in LM III A there is no evidence that it had any special or unique character in MM III – LM I A, nor in LM II. In LM I B the North House (with its children's bones and ritual vessels) had a distinctive function; but Egyptian fragments from LM I-II levels did not come exclusively from this part of the site.

controlled directly by the palace or by palace-controlled merchants (cf. Alexiou 1953-4).

2) External trade and/or internal distribution or access to imports were in the hands of semi-independent or independent merchants/distributors (cf. the *tamkars* of Ugarit, Heltzer 1978, especially 132-5).

3) Individuals traded directly with Egyptian (or other foreign) merchants visiting Crete.

Is any of these models more appropriate than the others for explaining the observed distribution of Egyptian stone vessels and its density?

The argument for palace-controlled or ‘royal’ trade has been thoroughly put by St. Alexiou (1953-4; 1987. Cf. Kopcke 1987; Wiener 1987). There is the obvious evidence that raw materials, copper ingots, ivory, *lapis Lacedaemonius* for example, were stored in the palaces. With regard to the Egyptian stone vessels, the palace could also have received or controlled access to them – and some were found in the palaces of Knossos and Zakros (see below) –, and then distributed or exchanged them against goods or services. One may say, however, that while this evidence must be accepted, it is also incomplete; the full picture must take account of non-palatial, urban evidence also. The latter evidence is the main focus of the present study, on the details of one class of material. Thus, given the recorded numbers and the consequently almost certain large scale of the original distribution of Egyptian stone vessels *through the city*, the model of complete palatial commercial control seems less appropriate than the second or third models. It seems very unlikely that the population generally would be “paid” for goods or services with Egyptian stone vessels. The third model could explain the extent and scale of the distribution. But there appears to be little or no evidence that Egyptian merchants themselves (whether free or state/ruler-controlled) travelled widely. At least one Ugaritian merchant did travel to Crete (Heltzer 1978, 134, 155), but the numbers of Egyptian vessels in Crete, as apparently distinct from the Near East, suggests in this instance direct trade, without Levantine intermediaries, whatever route taken. Finally, in relation to the third model, it is most unlikely that the Minoan population generally and from throughout the city went themselves to Egypt (or the Levant) to trade. The second model, that of Minoan merchants, independent or semi-independent of the palace (like the Ugaritian *tamkars*), trading with Egypt and being free to distribute or exchange products such as Egyptian stone vessels generally throughout the city population of Knossos, seems the more appropriate for explaining the known distribution and numbers of vessels. Whether distribution was to or exchange was with persons or groups of differential status within the general population seems, on present evidence, untestable, though it should be an aim of future analysis. What these city recipients, of whatever status, gave to merchants in exchange for products such as Egyptian stone vessels is an interesting question. Services, on ships, in warehouses or in transportation of materials, or manufactured products seem at least as likely as agricultural produce.

External trade and internal disposal of goods could each have been in separate hands. But such division *within* the economic structure and organization of the merchant groups does not weaken the more appropriate applicability, in the present case, of an autonomous or semi-autonomous merchant model. Such a separation of economic

power merely divides the merchant class itself. An autonomous or semi-autonomous merchant class as a whole remains suggestive for the distribution of our products, as perhaps for others in Crete (Warren 1985, 101). Which of the two, autonomous or semi-autonomous, remains a question for further investigation or testing against more sophisticated hypotheses. As far as the Near Eastern comparative evidence has a bearing on this point, the total economic picture is in fact remarkably varied. St. Alexiou presents the palatial evidence, which is strong. Foster's recent survey (1987) shows that there were also strong elements of private and "semi-free" merchant groups, especially in the Early and Middle Bronze Age, and the Ugaritian evidence has been cited above. We may therefore have an open mind about the Minoan case. I agree that it would be surprising if Minoan merchants operated in total independence of palace authority. One positive indication of some degree of dependence is that Egyptian alabaster, like other fine foreign stones, came to Knossos in the form of raw material as well as vessels (Warren 1969, 125-6, 160, 186, 190). Although it was being worked on part of the town site (Royal Road), at least some production was for Minoan vessels used in the palace's Central Treasury (in the last, Mycenaean period, though the vessels were probably made in MM III-LM I) (Warren 1969, 85, 90, 91 and pls. P 465, P 466, P 493). This indicates at least partial control of the material, and thus of the providers of it, by the palace⁵. When, however, the total Knossian evidence, palatial and urban, is examined a semi-independent (rather than a wholly dependent or wholly independent) status is suggested.

This paper does not discuss in detail the possible *forms* in which the trade was conducted (directional, 'tramping', down-the-line, prestige gift exchange, for example). It would seem, however, that the numbers and distribution of the Egyptian stone vessels rule out prestige gift exchange, while the presence in Knossos of such numbers and their apparent absence on this scale elsewhere outside Egypt appear most unlikely correlates of 'tramping' or down-the-line trade. The material in fact looks very compatible with directional exchange. The latter mode is, however, a quite separate matter from that of control and organization of the directionality.

Finally, we may return to the relationship of our material to periods of different palatial authority or political control. We may say 1) that there are enough pre-LM II contexts among the stone vessels to allow the semi-free merchant model to stand for the Minoan period; 2) that for LM II-III A the position is less clear. If the Isopata tomb was royal (which may be doubted, given its distance from the palace) it would support a model of palace control of Egyptian material. On the other hand those buried with one or more Egyptian vases in the Katsamba and Arkhanes tombs, or in that near the

5. No 18 in the Catalogue above provides further evidence. One vertical edge of this piece is not broken, but *sawn* (as Ms Jacke Phillips kindly emphasizes to me). It may therefore have been the case that *cut-up* Egyptian stone vessels were being imported into Crete as scrap material (cf metalwork in the Gelidonya wreck) for Minoan working, along with raw alabaster itself. Alternatively the vessel, no. 18, could have broken in Crete and its fragments reused. The find-place was a disturbed gypsum slab floor in the LM II Gypsum House (Warren 1982-3, figs. 2-3). Working of Egyptian alabaster at this distance from the palace suggests at least some independence from the palace in the control of the imported material.

Temple Tomb at Knossos were surely not the ruling authorities of the palace. The fragments in the LM II Unexplored Mansion also suggest a non-palatial distribution in the city in the Mycenaean period. The Stratigraphical Museum site post-LM I B contexts, with fragmentary pieces, are insufficient to demonstrate widespread city use of Egyptian vases in LM II-III A, though they do not exclude such usage. Therefore, a semi-autonomous merchant class in the period of Mycenaean control remains undemonstrated, though there are pointers to its existence.

REFERENCES

- Alexiou, St. 1953-4: Ζητήματα του προϊστορικού βίου. Κρητομυκηναϊκόν εμπόριον. 'Αρχ. 'Εφ. (published 1961) 135-45.
- 1987: Minoan palaces as centres of trade and manufacture, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm) 251-3.
- Bernard, M. 1966-7: *Les vases en pierre de l'Ancien Empire (Ve et VIe Dynasties)* (Louvain).
- El-Khouli, A. 1978: *Egyptian Stone Vessels. Predynastic Period to Dynasty III* (Mainz am Rhein).
- Evely, D. 1984: The other finds of stone, clay, ivory, faience, lead etc., in Popham 1984, 223-59.
- Foster, B. R. 1987: The Late Bronze Age palace economy: a view from the East, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm) 11-16.
- Gnoli, R. 1971: *Marmora Romana* (Rome).
- Hayes, W.C. 1959: *The Scepter of Egypt II* (Cambridge, Mass.).
- Heltzer, M. 1978: *Goods, Prices and the Organization of Trade in Ugarit* (Wiesbaden).
- Hutchinson, R.W. 1956: A Late Minoan tomb at Knossos, *BSA* 51, 68-73.
- Kopcke, G. 1987: The Cretan palaces and trade, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm) 255-60.
- Lucas A. and Harris, J.R. 1962: *Ancient Egyptian Materials and Industries* 4th ed. (London).
- Petrie, W.M.F. 1937: *Stone and Metal Vases* (in *Funeral Furniture and Stone Vases*) (London).
- Popham, M.R. 1984: *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos* (London).
- Warren, P.M. 1969: *Minoan Stone Vases* (Cambridge).
- 1972: Knossos. Royal Road South excavations, 'Αρχ. Δελτ. 27, Χρονικά 627-9.
- 1973: Knossos. Excavation in the area of the Royal Road, 'Αρχ. Δελτ. 28, Χρονικά 574-6.
- 1973-4: Knossos 1973. Royal Road excavations and study season, 'Αρχ. Δελτ. 29, Χρονικά 903-4.
- 1980: Problems of chronology in Crete and the Aegean in the third and earlier second millennium B.C., *AJA* 84, 487-99.
- 1980-1: Knossos: Stratigraphical Museum excavations, 1978-1980. Part I, *Archaeological Reports for 1980-81*, 27, 73-92.
- 1982-3: Knossos: Stratigraphical Museum excavations, 1978-82. Part II, *Archaeological Reports for 1982-83*, 29, 63-87.
- 1984: The place of Crete in the thalassocracy of Minos, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality* (Stockholm) 39-43.
- 1985: Minoan palaces, *Scientific American* 253, no. 1, 94-103.
- Wiener, M. 1987 Trade and rule in palatial Crete, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm) 261-6.

ΤΟ ΔΑΧΤΥΛΙΔΙ - ΣΦΡΑΓΙΔΑ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΣΦΡΑΓΙΔΟΓΛΥΦΙΑ

Τό δαχτυλίδι-σφραγίδα σημειώνει τό κορύφωμα τής σφραγιδογλυφίας, ώς τέχνης, άφού τό φέρον είναι ένα περίτεχνο κόσμημα πολλές φορές άριστουργηματικό, και τό φερόμενο, ή γλυφή, προσφέρει τίς πιό ολοκληρωμένες και άκέραιες σκηνές τής θρησκείας και τής ζωής τών Κρητομυκηναίων· γι' αυτό είναι άπό τά πολυτιμότερα τεκμήρια πού διαθέτομε για τή γνώση του κρητομυκηναϊκού πολιτισμού. Τό άφιέρωμά μου στον καθηγητή Στυλιανό 'Αλεξίου είναι έκφραση φιλίας, πού χρονολογείται άπό τά χρόνια τών σπουδών μας, και εύγνωμοσύνης για τή συμβολή του στη μόρφωσή μου, όταν μέ τον καθηγητή Ν.Πλάτωνα, ήταν οι πρώτοι συνομιλητές και δάσκαλοι στην προσέγγιση τής επιστήμης.

Σέ τρεις πρόσφατες μελέτες μέ άπασχόλησε τό θέμα τής σφραγίδας - δαχτυλιδιού και μάλιστα τά προβλήματα: 1^ο. 'Η τεχνική τών δαχτυλιδιών και ή εξέλιξή της¹. 2^ο. 'Ο ρόλος του δαχτυλιδιού και ή σχέση του μέ τή λίθινη σφραγίδα². 3^ο. 'Η συμβολή μιās τεχνικής τών δαχτυλιδιών στη διαμόρφωση μιās όρισμένης τεχνοτροπίας στις λίθινες σφραγίδες³. Στην παρούσα συμβολή μου άποδλέπω νά δώσω μιá σύνθεση μέ βάση τίς έρευνες πού προανέφερα.

Δυό είναι οι παράγοντες πού συνέβαλαν ώστε τό δαχτυλίδι-σφραγίδα νά καταλάβει τήν πρώτη θέση στην εκτίμησή μας μεταξύ τών έργων τής σφραγιδογλυφίας: ή καλλιτεχνική του άξία και ή προσφορά γνώσεων. Τό εύπλαστο ύλικό, τό μετάλλο, και κυρίως τό χρυσάφι, επέτρεψε τήν κομψότητα και τήν ποικιλία στα σχήματα, και στην άπόδοση τής παράστασης ολοκληρωμένων, μικροσκοπικών μορφών. 'Εξάλλου ή μεγαλύτερη σφραγιστική επιφάνεια συνέβαλε στην άπεικόνιση πολυπρόσωπων παραστάσεων.

'Η γένεση του δαχτυλιδιού-σφραγίδας έχει άφετηρία τή σφραγίδα και όχι τό δαχτυλίδι, γιατί ή άρχική του μορφή ήταν ένα σφαιροειδές σχήμα, έπιπεδωμένο σε τμήμα τής επιφάνειας, για νά δεχτεί τή γλυφή και μικρό τρήμα κατά τή διάμετρο για τή άνάρτηση. Βαθμιαία τό τρήμα μεγάλωσε και τό σφαιροειδές σχήμα κατέληξε σε

1. A.Xenaki-Sakellariou, Technique et évolution de la bague-cachet dans l'art créto-mycénien, CMS, Beiheft 3, *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium*, 1985 ('Υπό έκτύπωση).

2. A.Xenaki-Sakellariou, Le rôle de la bague-cachet dans la glyptique créto-mycénienne, *Simpósio Europeo, Technology and analysis of ancient gemstones*, Ravello, 1987 ('Υπό έκτύπωση).

3. *Είλαπίνη, τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Ν.Πλάτωνα*, 'Ηράκλειον, 1987, σ. 245 κ.έ.

κρίκο, στο τέλος των παλαιότερων ανακτόρων. Ἀκόμη καί ὅταν πήρε τό σχῆμα ἑνός τέλειου δαχτυλιδιοῦ, δέν φαίνεται νά χρησιμοποιήθηκε, ὡς δαχτυλίδι, ἀλλά ὡς σφραγίδα τουλάχιστον στήν ἀρχή των νεωτέρων ανακτόρων τῆς Κρήτης καί στήν πρώτη φάση των ἑλλαδικῶν ανακτόρων. Τό σχῆμα τοῦ δαχτυλιδιοῦ ὑποδύθηκε πολλές παραλλαγές πού ὑπαγορεύθηκαν ἀπό μιὰ τεχνολογία ὄλο καί πιό ἐξελιγμένη στήν ἐπεξεργασία καί στή διάπλαση μετάλλινων ἀντικειμένων, ἀλλά καί ἀπό λόγους οἰκονομικούς καί ἀκόμη μαγικούς.

Ἡ πολυμορφία των δαχτυλιδίων ἔχει ἀνάγκη μιᾶς τυπολογικῆς κατάταξης, μέσα ἀπό τήν ὁποία θά φανοῦν καί οἱ φάσεις τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ τυπολογία πού προτάθηκε ὡς τώρα ἀπό τόν J. Younger πᾶσχει ἀπό τήν ἔλλειψη σταθεροῦ κριτηρίου⁴. Στό 3^ο Συμπόσιο Σφραγιδογλυφίας τοῦ Marburg παρουσίασα μιὰ τυπολογία μέ βασικό κριτήριο τόν τρόπο τῆς κατασκευῆς. Σέ συνεργασία μέ τόν ἀρχιτεχνίτη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, κύριο Χρ. Χατζηλιού, ὁ ὁποῖος ἐξέτασε τήν κατασκευή των δαχτυλιδίων μέ τό μικροσκόπιο, καταλήξαμε νά διακρίνουμε ἑπτά τύπους:

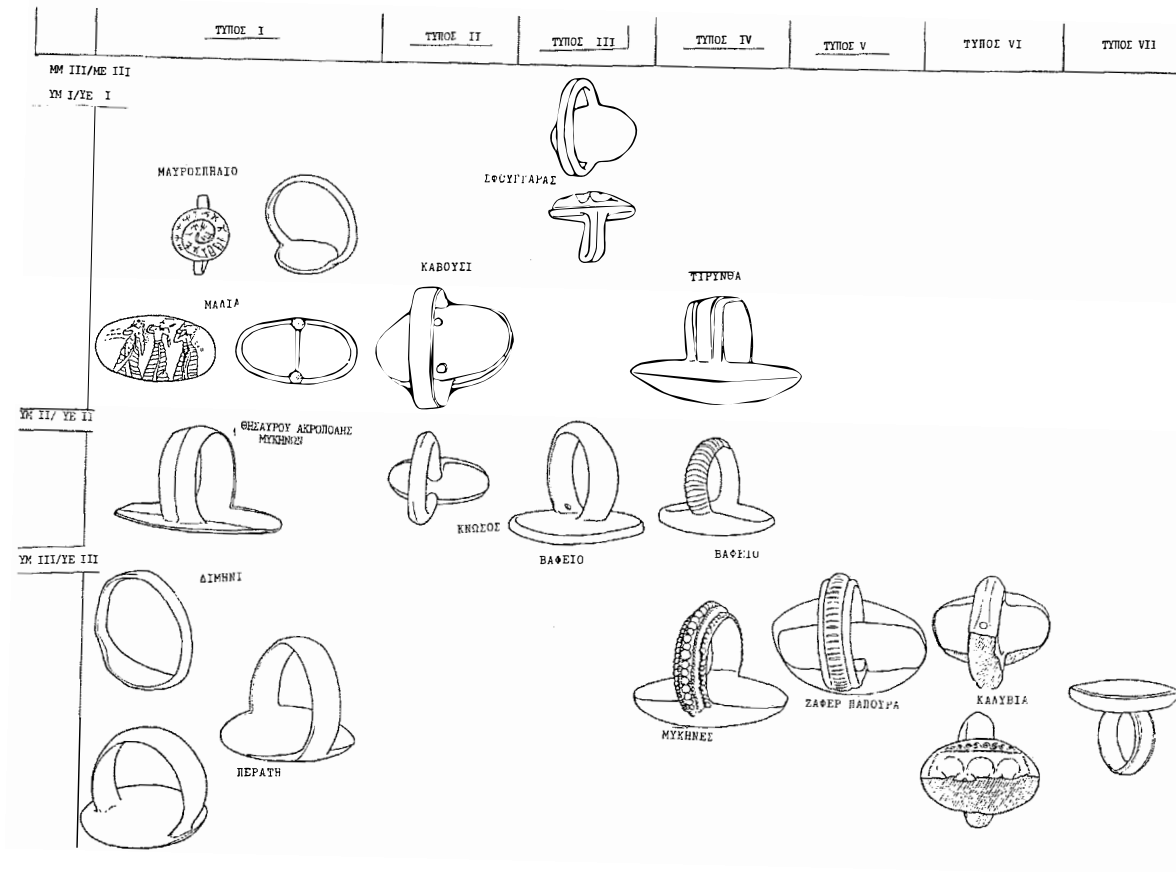
Τύπος I. Δαχτυλίδια χυτά καί συμπληρωματικά σφυρήλατα. Τά χυτά ἔχουν σχήματα ἀπλά, κυκλικές ἢ ἔλλειψοειδείς σφενδόνες μέ δακτύλιους ταινωτούς· πολλές φορές σφυρηλατοῦνται γιά τήν τελική διαμόρφωση. Τά πιό ἐξελιγμένα χυτά μιμοῦνται τόν τύπο IV, μέ πλατειά, ρηχή κοιλότητα στή μέση τῆς πίσω ὀψης. Ὁ δακτύλιος ἄλλοτε ἀποτελεῖ συνέχεια μέ τή σφενδόνη καί ἄλλοτε εἶναι πρόσθετος, συγκολλημένος σ' αὐτή.

Τύπος II. Δαχτυλίδια σφυρήλατα σέ δύο χάλκινα, ἐπάλληλα φύλλα, μέ ταινωτό δακτύλιο, ὁ ὁποῖος στερεώνεται ἀνάμεσα στά φύλλα τῆς σφενδόνης μέ ἕνα καρφόκι στήν κάθε ἄκρη.

Τύπος III. Διακρίνεται ἀπό τόν προηγούμενο μέ τήν προσθήκη μιᾶς λίθινης σφραγίδας πού συγκρατεῖται στό χάλκινο ὑπόδαθρο μέ τήν ἀναδίπλωση τοῦ ἐλάσματος πάνω στήν περιφέρεια τῆς πέτρας. Τά ἄκρα τοῦ κρίκου εἶναι στερεωμένα εἴτε μεταξύ λίθου καί χάλκινου ὑπόδαθρου, εἴτε μέ καρφόκια στήν πίσω ὀψη τοῦ χάλκινου φύλλου, τά ὁποῖα συγχρόνως συγκρατοῦν καί τή λίθινη σφραγίδα πάνω στό ὑπόδαθρο.

Τύπος IV. Ἡ σφενδόνη, ἀπό χρυσό ἔλλειψοειδές ἔλασμα, ἔχει σφυρηλατηθεῖ στίς δύο μακρές πλευρές, ἔτσι ὥστε τό ἔλασμα ἔχει ἀναδιπλωθεῖ πρὸς τά μέσα δημιουργώντας σχῆμα ἀμυγδαλοειδές: Ἡ κύρια ὀψη, ἔλλειψοειδής στό σχῆμα, εἶναι ἐλαφρά κυρτή, ἐνῶ ἡ πίσω ὀψη διαμορφώνεται σέ δύο ἐπιμήκεις, ἐπικλινεῖς ἕδρες, σχήματος τόξου κύκλου, πού πλαισιώνουν τήν ἔλλειψοειδή κοιλότητα, ἡ ὁποία σχηματίσθηκε ἀνάμεσά τους μέ τήν ἀναδίπλωση των πλευρῶν. Στήν περίπτωση πού τό ἔλασμα εἶναι λεπτό, ἡ κοιλότητα εἶναι μεγαλύτερη καί γι' αὐτό τήν ἔχουν γεμίσει μέ κάποια ὕλη, ὥστε τό δαχτυλίδι νά γίνει ἀνθεκτικότερο στήν πίεση. Ὁ δακτύλιος σ' αὐτόν τόν τύπο εἶναι πολλές φορές διακοσμημένος μέ κοκκίδωση ἢ ἔκτυπη διακόσμηση· στερεώνεται μέ τά ἄκρα του πού καταλήγουν στή μεσαία κοιλότητα, τήν ὁποία καλύπτει ἔλασμα μέ ὅμοιο σχῆμα. Τό κάλυμμα τῆς κοιλότητας, συγκολλημένο στά χεῖλη τῆς, συγκρατεῖ καί τόν δακτύλιο στή θέση του.

4. Seven types of ring construction in the Greek late Bronze Age, *Aux origines de l'Hellénisme, Hommage à H. van Effenterre*, Paris, 1984, σ. 83.

Εικ. 1. Τύποι μεταλλινων δαχτυλιδιων - σφραγιδων.

Τύπος V. Είναι μία παραλλαγή του τύπου IV πού υπαγόρευσαν λόγοι οικονομίας, επειδή τὰ δαχτυλίδια είναι κατασκευασμένα από κοινά μέταλλα. Ένω τὸ σχῆμα μοιάζει με τὸν τύπο IV, διαφέρει ὡς πρὸς τὴν ἐπένδυση με λεπτό φύλλο χρυσοῦ.

Τύπος VI. Μοιάζει με τὸν τύπο IV, ἀλλὰ διαφέρει στὸ συνδυασμὸ τῶν ὑλικῶν, ὅπως ἀσήμι, σίδηρος, χαλκός· ἔχει ὁμοιο σχῆμα με τὸν τύπο IV, ἀλλὰ τὸ δαχτυλίδι καλύπτεται, ἐν μέρει, ἀπὸ λεπτὸ χρυσὸ φύλλο, στὴ μισή σφενδόνη, κατὰ τὸ μεγάλο ἄξονα, στὴ συνεχόμενη ὀπίσθια ἔδρα καὶ τὸ κάλυμμα τῆς μεσαίας κοιλότητας, εἶναι χρυσὸ φύλλο. Ὁ δακτύλιος στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ ἔχει ἐπένδυση χρυσή, ἐνὸς στὴν ἐξωτερικὴ μόνο στὸ ἡμισὺ του, πού θρῖσκεται πρὸς τὴν πλευρὰ με τὴ χρυσή ἐπένδυση. Ὁ συνδυασμὸς τῶν διαφορετικῶν μετάλλων ἀποδόθηκε στὴν ἀναζήτηση μαγικῆς ιδιότητος.

Τύπος VII. Ἡ σφενδόνη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: τὸ μέταλλο ὑπόβαθρο σὲ σχῆμα κοῖλο, ἐλλειψοειδές, καὶ ἀπὸ ἓνα πλακίδιο με τὴ γλυφή, ἐλλειψοειδές, μέταλλο, πού σφηνώνεται στὸ κοῖλο ὑπόβαθρο. Φαίνεται σάν μιά ἐξέλιξη τοῦ τύπου III, στὴν ὁποία ἡ λίθινη σφραγίδα ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μέταλλο πλακίδιο.

Ἡ τυπολογία τῆς γλυφῆς, πού καθορίζεται ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα τὰ ὁποία χρησιμοποιήθηκαν στὴν κατασκευὴ τῆς, δέν εἶναι τελείως ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν τυπολογία τοῦ σχήματος: μερικοὶ τύποι δαχτυλιδιῶν δέν εἶναι κατάλληλοι γιὰ νὰ δεχτοῦν ὀρισμένο τύπο γλυφῆς. Ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ.Χρ.Χατζηλιού ξεχώρισε τρεῖς τύπους με μικροσκοπικὴ ἐξέταση:

Τύπος I. Ἡ γλυφή γινόταν με σφυροκάλεμο, τὸ ὁποῖο δέν ἀφαιρεῖ τὸ μέταλλο, ἀλλὰ τὸ μεταθέτει με τὴν πίεση τοῦ ἐργαλείου· τὸ ἐργαλεῖο, κάθετο πάνω στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια, ἀποτυπώνει τὸ σχῆμα τῆς ἄκρης του με χτύπημα πού γίνεται με σφυρί. Ὁ συνδυασμὸς ἐργαλείων, καθένα με διαφορετικὸ σχῆμα στὴν ἄκρη του, δημιουργεῖ μορφές πού χαρακτηρίζονται γιὰ τὰ καθαρὰ σχήματα, τοὺς στρογγυλεμένους ὄγκους, τίς ἀτόμετες μεταβάσεις, τὰ τονισμένα περιγράμματα.

Τύπος II. Ἡ γλυφή γινόταν με χειροκάλεμο, τὸ ὁποῖο ἀφαιρεῖ μέταλλο. Ὁ τεχνίτης ἔπλαθε τὴ μορφή με τὸ ἐλεύθερο χέρι πού χειριζόταν τὸ καλέμι χωρὶς παρεμβολὴ σφυριοῦ. Ἡ γλυφή πού διαμορφωνόταν με τὸ ἐλεύθερο χέρι τοῦ καλλιτέχνη χαρακτηρίζεται ἀπὸ σχήματα ρευστὰ πού ἦταν ἀποτέλεσμα πυκνῶν χαραγμάτων τῆς ὀξείας ἄκρης τοῦ καλεμοῦ καὶ ὄχι τὸ ἀποτύπωμα ἔτοιμου σχήματος· γιὰ τοῦτο οἱ μορφές ἔχουν ὄγκους καὶ περιγράμματα κυματιστὰ καὶ λεπτομέρειες φευγαλέες.

Τύπος III. Χυτὴ τεχνικὴ. Ἡ χυτὴ γλυφή εἶναι σπανιότατη, ἴσως γιὰ τὸ δέν ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀποδώσει λεπτομερὲς πλάσιμο με τὴν παρεμβολὴ τῆς μήτρας. Οἱ δύο ἄλλες τεχνικές, ἢ μιά με τὸ χειροκάλεμο καὶ ἡ ἄλλη με τὸ σφυροκάλεμο, φαίνονται νὰ συνδέονται με δύο διαφορετικὲς παραδόσεις, ὅπως τουλάχιστον ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνομε ἢ γεωγραφικὴ τους κατανομή. Οἱ σφραγίδες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου πού ἀντιπροσωπεύουν τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο εἶναι κυρίως κατασκευασμένες με σφυροκάλεμο, ἐκτός ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ἀνάμεσά τους, τὸ δαχτυλίδι τοῦ Βαφειοῦ πού ἔχει γίνει με χειροκάλεμο. Τὸ δαχτυλίδι ὁμοῦς τοῦ Βαφειοῦ ἀνήκει σὲ μιά ὁμάδα, τῆς ὁποίας τὰ περισσότερα δαχτυλίδια βρέθηκαν στὴν Κρήτη (Ἰσόπατα, Καλύδια, Σελλόπουλο). Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσομε ὅτι ἡ τεχνικὴ τοῦ χειροκάλεμου καλλιεργήθηκε κυρίως στὴν Κρήτη, ἐνὸς ἡ τεχνικὴ τοῦ σφυροκάλεμου, ἑλλαδικῆς προέλευσης, χρησιμοποιήθηκε στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, καὶ σποραδικά.

Ἡ τεχνική τοῦ σφυροκάλεμου ἀποδεικνύεται ὅτι εἶχε ἔμμεσα ἐπίδραση καί πέρα ἀπὸ τῆ γλυφῆ τῶν χρυσῶν δαχτυλιδίων στή μορφολογία τῶν λίθινων σφραγίδων. Σέ παλαιότερη μελέτη μου⁵ εἶχα ἀναγνωρίσει τρεῖς τεχνοτροπίες, Α (μινωική), Β (ἐλλαδική), Γ (μαγική). Τὴν τεχνοτροπία Β συνέδεσα μέ τὴν ἐλλαδική παράδοση καί τῆς ἀπέδωσα τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: σκληρὸ πλάσιμο, πού διαμορφώνει σχήματα καθαρὰ μέ σχεδιαστικές λεπτομέρειες καί τεκτονικὸ στήσιμο τῆς μορφῆς μέ διαφανή ἀρθρωτὴ δομὴ. Αὐτὰ τὰ ἴδια χαρακτηριστικά συναντῶνται στὰ δαχτυλίδια πού ἔγιναν μέ σφυροκάλεμο, γιατί τό ἐργαλεῖο αὐτό συντελεῖ στήν ἀπόδοση καθαρῶν ὄγκων, μέ σαφές περίγραμμα καί ἀρθρωτὴ δομὴ. Εἶναι φανερό, ὅτι αὐτὴ ἡ μορφολογία πού διαμόρφωσε ἡ χρήση τοῦ σφυροκάλεμου στὰ χρυσὰ δαχτυλίδια, ἐπηρέασε τοὺς τεχνίτες τῶν λίθινων μυκηναϊκῶν σφραγίδων. Ὁ J.Boardman γράφει: «There is in fact an overall homogeneity of style in late Bronze Age Greece where even the devices of the gold rings have more in common with the style of the cut stones than they did in Crete, except where they are indistinguishable from the Minoan»⁶. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση πού ἔκανε ὁ J.Boardman, ἀνεπηρέαστα, ἀφοῦ ἀγνοοῦσε τὴν τεχνική τοῦ σφυροκάλεμου στὰ ἐλλαδικὰ δαχτυλίδια, ἐπιβεβαιώνει, τὴν ὑπόθεση ὅτι τό στύλ Β εἶναι δημιούργημα τῆς ἐλλαδικῆς παράδοσης: ἡ ἐλλαδικὴ καταγωγή τῆς τεχνικῆς τοῦ σφυροκάλεμου μαρτυρεῖται μέ τὴ χρήση στίς γλυφές τῶν ἐλλαδικῶν δαχτυλιδίων καί ἡ μίμησή της ἀπὸ τοὺς σφραγιδολύφους (στύλ Β) θά ἔγινε στὸν ἴδιο χῶρο.

Ἡ δημιουργία τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας δέν εἶχε μόνο αἰσθητικὰ κίνητρα, ἀλλὰ ἐξυπηρέτησε καί πρακτικὲς ἀνάγκες, ἐξασφαλίζοντας τὴν ἀναγκαῖα διάκριση ἀνάμεσα στὸ πεδίο χρήσης τῆς λίθινης σφραγίδας καί στὸ πεδίο χρήσης τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας συμβαδίζει μέ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνακτορικῆς ζωῆς καί τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης. Τὰ δείγματα τῶν σφραγίδων εἶναι πολὺ λίγα γιὰ νά θεμελιωθοῦν ἐπάνω τους ὀρισμένες ὑποθέσεις, ὁμως τὰ πῆλινα σφραγίσματα, πού προέρχονται ἀπὸ τὰ δαχτυλίδια, εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νά πλατύνουν τὴ βάση τῆς τεκμηρίωσης. Ἀφοῦ ἐπεξεργάστηκα μιὰ μέθοδο – ἐξικινώντας ἀπὸ τὰ δαχτυλίδια πού μᾶς διασώθηκαν – γιὰ τὴ διάκριση τῶν σφραγισμάτων ἀνάμεσα σέ αὐτὰ πού προέρχονται ἀπὸ λίθινες σφραγίδες καί σέ αὐτὰ πού προέρχονται ἀπὸ δαχτυλίδια, μπόρεσα νά ἔχω στή διάθεσή μου ἕνα πλατύτερο ὕλικὸ γιὰ παρατηρήσεις. Εἶδα, πράγματι ὅτι ὑπάρχει διαφοροποίηση στὸ θεματολόγιό ἀνάμεσα σέ δαχτυλίδια καί λίθινες σφραγίδες. Ἡ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια σέ δαχτυλίδια ἐπέλεγε σέ αὐτὰ μεγαλύτερες σκηνές μέ περισσότερες μορφές. Τὰ θέματα πού ἐπέλεξαν οἱ σφραγιδολύφους ἦταν σχετικὰ μέ τὴ θρησκεία, παρουσιασμένα εἴτε μέσα ἀπὸ πολυπρόσωπες, ρεαλιστικὲς σκηνές, εἴτε μέ συμβολικὸ τρόπο σέ συνεπτυγμένα, συμβατικά συμπλέγματα. Μιὰ δεύτερη ὁμάδα θεμάτων εἶναι ἡρωικοῦ καί ἡγεμονικοῦ χαρακτήρα: ἀγῶνες, κυνήγια, ταξίδια κτλ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι οἱ σκηνές ζῶων ἢ τὰ μοναχικά ζῶα πού κατ' ἐξοχὴν διακοσμοῦν τίς λίθινες σφραγίδες λείπουν ἀπὸ τὰ δαχτυλίδια-σφραγίδες. Αὐτές οἱ παρατηρήσεις μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τό θεματολόγιό τῶν δαχτυλιδίων εἶχε ὀρισμένους περιορισμούς καί ἀκολουθοῦσε προδιαγραμμένους κανόνες.

5. *Μυκηναϊκὴ σφραγιδολογία*, Ἀθήνα, 1966, σ. 109 κ.έ.

6. *Greek Gems and Finger Rings*, 1970, σ. 57.

Μιά εικόνα της ποιοτικής και ποσοτικής σχέσης των δαχτυλιδιών και των λίθινων σφραγίδων μᾶς δίνουν τὰ ἀρχαία πήλινων σφραγισμάτων – Κνωσοῦ, Ζάκρου, Ἄγ. Τριάδας, Χανίων, Πύλου – ὅπου τὰ σφραγίσματα ἀπὸ δαχτυλίδια εἶναι πολὺ λίγα, ἀλλὰ καλῆς ποιότητας. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ μαρτυρεῖ τὴ σπανιότερη χρῆση τῶν δαχτυλιδιών καὶ ἐπιπλέον τὸ διαφορετικὸ τομέα πού ἐκάλυπταν. Οἱ λίθινες σφραγίδες ἐβεβαίωναν μιὰ διοικητικὴ πράξη ἢ ἕνα ἔλεγχο πού θά ἀπαιτοῦσε περισσότερες ὑπογραφές, γιὰ νὰ μιλήσομε μὲ τὴ σημερινή γλῶσσα, ἐνῶ μὲ τὸ δαχτυλίδι θά ἔμπαινε ἡ τελικὴ σφραγίδα ἀπὸ ἕνα πρόσωπο σὲ μιὰ ὑψηλότερη βαθμίδα.

Σφραγίσματα πού μαρτυροῦν συναλλαγές ἢ διοικητικὲς πράξεις στὴν Κρῆτη μᾶς διασώθηκαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων. Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἐκτός ἀπὸ τὰ πήλινα σφραγίσματα τῆς Λέρνας καὶ ἐλάχιστα ἀλλὰ σποραδικὰ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, ἡ χρῆση τῶν σφραγισμάτων σὲ διοικητικὲς πράξεις βεβαιώνεται σὲ προχωρημένη φάση τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τὸ κενὸ αὐτό, πιθανότατα, ὀφείλεται σὲ κενὸ τῆς τεκμηρίωσης, ἀφοῦ τὰ ἀνάκτορα τῆς ἀρχῆς τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ δὲν ἔχουν σωθεῖ.

Τὸ δαχτυλίδι-σφραγίδα, δημιούργημα τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας, φαίνεται ὅτι εἶχε μεγάλη ἀνάπτυξη στὴ διάρκεια τῶν νεωτέρων ἀνακτόρων τῆς Κρήτης καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 15^ο ἕως τὴν ἀρχὴ τοῦ 13^{ου} αἰῶνα. Στὴν Κρῆτη δὲν σώθηκαν πολλὰ δαχτυλίδια, ἀλλὰ τὰ πήλινα σφραγίσματα βεβαιώνουν τὴ χρῆση τους. Ἡ ξεχωριστὴ θέση πού κατέχουν τὰ δαχτυλίδια-σφραγίδες δὲν ὀφείλεται μόνο στὴν καλλιτεχνικὴ τους ἀξία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχαιολογικὴ, μὲ τίς πολύτιμες πληροφορίες πού προσφέρουν στὸ ἐπίπεδο τῆς θρησκείας, τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης καὶ γενικά τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ στὴν Κρῆτη καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.

SINCLAIR HOOD

A BAETYL AT GOURNIA ?

In the Spring of 1948 I visited Gournia for the first time and was impressed by a large rough slab of stone set upright on edge in the paved stretch of road flanking the south-west corner of the palace (A on Fig. 1, Plate 1, 2). In my notebook I recorded my impression that this might be a baetyl.

The stone is marked, but without comment, on the original plan of the excavations¹. The appearance of the stone, and the way that it has been set in the middle of a paved space at a different angle to the main lines of the adjacent palace, suggest that it was in some way sacred and connected with cult. I am still inclined to think that it was a baetyl in the strict sense of the term: that is, a λίθος ἔμψυχος, regarded as the dwelling place of a god or spirit². It is a pleasure to offer this suggestion to Professor Stylianos Alexiou, who has contributed much to our understanding of the religion of Bronze Age Crete, and whom I met in the company of the late Mr and Mrs Piet de Jong at Knossos not long after my first visit to Gournia.

In the Summer of 1983 with the kind permission of Dr Costis Davaras, who was then in charge of the antiquities of eastern Crete, I spent a day at Gournia with the architect, Mr William Taylor. Mr Taylor obliged me by drawing the basic plan and elevation which are published here as Fig. 1. The eastern part of the plan, however, is adapted with his generous permission from a state plan of the palace which Professor Jeffrey Soles has made. The levels have been taken from, or harmonised with, those which appear on this plan.

The cult of stones, whether natural or shaped by human hands, was once very widespread throughout the world, and it survived in Greece into Greek and Roman times³. As Nilsson observed: 'Baetyls, sacred stones, columns and cairns being so

I am most grateful to Dr Costis Davaras for allowing me to work at Gournia, to Mr William Taylor for drawing the basic plan and elevation of Fig. 1, and to Professor Jeffrey Soles for his generosity in letting us amplify this from his new plan of the palace. Mr Peter Goodliffe took the photograph on Plate 8. Professor Peter Warren has kindly permitted me to refer to his forthcoming article on baetyls and the cult that may have been associated with them.

1. Harriet Boyd Hawes, *Gournia* (1908) 25 fig. 10 and Plan opp. 26. Hereafter referred to as *Gournia*.

2. For baetyls e.g. *RE* ii 2779-2781 s.v. Baitylia. A.J.Evans, *Mycenaean Tree and Pillar Cult* (1901) 14 ff. C.Picard, *Les religions préhelléniques* (1948) 195 f.

3. M.W. de Visser, *Die nicht menschengestaltigen Götter der Griechen* (1903) for the testimonia.

frequent in later Greek and Semitic cults and in other parts of the world, it would certainly be astonishing to find them absent in Minoan and Mycenaean Greece⁴!

Our assumed baetyl at Gournia (A on Fig. 1, Plate 1,2) is a rough slab-like block of conglomerate with a more or less rounded top. There is no sign that any attempt has been made to shape it or dress its surface. While many of the sacred stones of the Aegean Bronze Age were evidently pillar-like or worked in some way, there are representations of what appear to be natural stones. An irregularly shaped sacred stone or baetyl of this kind seems depicted with wild goats flanking it on top of the central part of the shrine on the Zakro relief rhyton⁵. The highest part of the Gournia baetyl is c. 0.75 m above the level of the surrounding pavement. At its base the baetyl is 0.95 m wide, but it is only c. 0.25 m thick. The baetyl has been set in the paving at an angle to the palace facade and with the width aligned more or less due east-west. This orientation is clearly deliberate, and is in harmony with the idea that the stone served a religious purpose.

The baetyl stands in effect in the middle of a small paved court where three ways meet. This court is approached from the south-east by the road which runs around the south facade of the palace from the large "Public Court" as the excavators called it. A broad flight of three steps leads from the court with the baetyl down the slope to the west. A narrow road continues northwards from the court along the west facade of the palace. It is just possible that this road was a kind of tunnel, bridged over to link the palace with a structure to the west described by the excavators as a "terrace". This "terrace", that is to say, might have formed a kind of annexe to the palace in the way that the Unexplored Mansion evidently did to the Little Palace at Knossos⁶.

Set in the paving of the court at the base of the palace facade just to the east of the baetyl is part of a stone slab which had a ring of cupmarks (B on Fig. 1, Plate 3. Cf. Plate 6). Stones like this with rings of cupmarks are often interpreted as tables of offerings⁷. In this case the stone is incomplete; but Professor Soles has suggested that it might have been connected with the baetyl, and it is tempting to think that it was.

There are indications that the whole of the southern part of the palace near the baetyl was devoted in some special way to religious cult. On the east this southern section of the palace was flanked by a "stylobate" (as it is called in the excavation report) running from south to north and facing on to the "Public Court" (Plate 4)⁸. This "stylobate"

4. M. Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion* (1950) 258. The classic treatment for baetyls and sacred stones in Bronze Age Greece remains A.J. Evans, *Mycenaean Tree and Pillar Cult* (1901).

5. B. Rutkowski, *The Cult Places of the Aegean* (1986) 84, 89, 142. See *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, A', (1970) 185 for a good illustration.

6. D. Preziosi, *Minoan Architectural Design* (1983) 80 f. Cf. *Ibid.* 43, 68 f., 217 fig. 1.3, for the suggestion that Tylissos House B was similarly linked as an annexe to House A, and *ibid.* 87 for a possible bridge joining the North-West Treasury to the palace at Knossos.

7. For a discussion with references see S. Hood, "Games at Knossos?", in *Aux Origines de l'Hellénisme: Hommage à Henri van Effenterre* (1984) 39 f. Cf. S. Swiny, *Report of the Dept of Antiquities Cyprus*, 1976, 51 f.

8. *Gournia* 25.

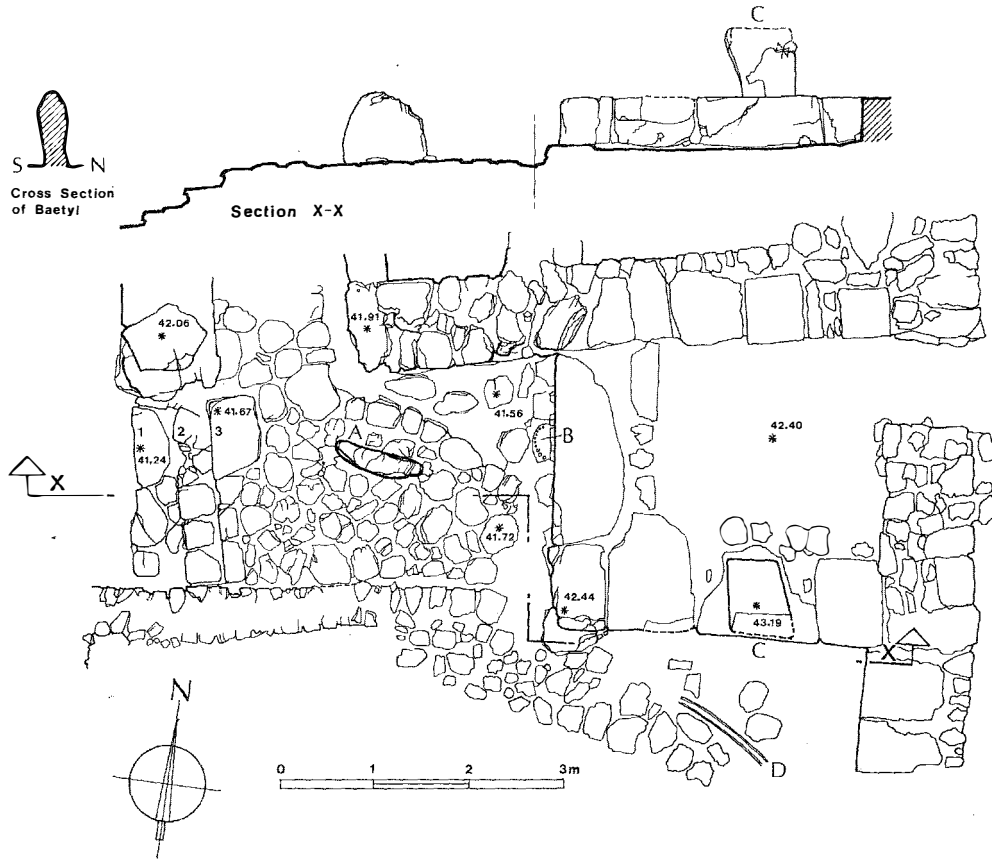

Fig. 1. Court with (?) baetyl (A) outside south-west corner of palace at Gournia

may have supported some construction like the Tripartite Shrine which Evans reconstituted in an equivalent position on the west side of the Central Court of the palace at Knossos⁹.

The southern quarter of the palace at Gournia has been much destroyed. But several stones with cupmarks have survived in the area. These cupmarks may have been made to receive offerings or libations. A huge slab with large cupmarks in its upper surface is shown on the published plan beyond the north-west corner of the "Public Court" immediately north of the "stylobate" (Plate 5)¹⁰. It is interesting that some of the pavement slabs in what may have been open air spaces adjacent to the shrine building north of the palace have similar cupmarks. To the west of the huge slab with cupmarks in the palace there is a smaller stone with a rough circle of little hollows (Plate 6). This is a complete example of the class often described as tables of offerings like stone B on Fig. 1 (Plate 3)⁷. A large stone horns of consecration found in the north-west corner of the "Public Court" may have adorned a cornice overlooking it as the excavators believed¹¹. Its discovery here serves to confirm that this part of the palace was set apart for sacral functions.

It is suggestive that the only sign of the class known as mason's marks found at Gournia is on the dressed outer face of a poros block in a stretch of the palace facade a few metres south-east of the presumed baetyl (C on Fig. 1, Plate 7)¹². The sign is a double axe, lightly engraved like comparable double axe signs in the palaces at Knossos and Zakro. Lightly engraved signs like this appear to be assignable to the Late Minoan I period, when in the opinion of the excavators the palace at Gournia was established¹³. The signs known as mason's marks are a feature of the Middle Minoan and the beginning of the Late Minoan period in Crete. While their function is disputed, the weight of opinion favours the view that they were cut with some religious or magical purpose in mind¹⁴. A stretch of open terracotta drain (D on Fig. 1) in the part of the road south of the facade with the double axe sign might have had some connection with cult installations here, serving to carry away libations for instance; but this is highly speculative, and other explanations for the drain occur to mind.

The assumed baetyl A on Fig. 1 is not the only stone visible in this part of the site at Gournia with a claim to a sacred character. Some twelve metres to the south of it, on the west side of a stretch of paved road here, another unusual stone can be seen, and this, unlike our baetyl, attracted the notice of the excavators. This stands c. 0.49 m high and is circular in section like a column drum. It has been carefully shaped, and the sides

9. A.J. Evans, *PM* II 804-810. J.W. Shaw, "Evidence for the Minoan Tripartite Shrine", *AJA* LXXXII (1978) 429-448.

10. *Gournia* 25 fig. 10.

11. *Gournia* 25, 48 pl. XI no. 25.

12. *Gournia* 25 fig. 9.

13. *Gournia* 24.

14. S. Hood, "Mason's Marks in the Palaces", in Robin Hägg and Nanno Marinatos (edd.), *The Function of the Minoan Palaces* (1987) 205-212. Cf. C. Picard, *Les religions préhelléniques* (1948) 196.

curve inwards towards the top, which is flat and some 0.57 m across. The drum is not fixed in place like the baetyl, but it seems to be standing more or less where it was originally found by the excavators¹⁵. The stone is a light greyish green in colour, and there are traces of a vein of white on the flat top. The original block from which the drum was made appears to have been split along this vein.

The excavators of Gournia noted that this drum “suggests a wayside monument of sacred character”¹⁶. Professor Joseph Shaw has illustrated and described it¹⁷, and has aptly compared it with a couple of similar stone drums with flat tops from the palace at Knossos¹⁸. One of these is still in position in the middle of the room named after it the “Room of the Stone Drum” immediately north-west of the Throne Room (Plate 8). Evans called it a “column drum” or “drum”; but it has a couple of shallow compartments cut in one half of the flat top as if for the reception of offerings or libations¹⁹. Professor Niemeier has reasonably suggested that the drum was used as an altar²⁰: in the last period of their history at any rate the rooms behind the Throne Room in the palace at Knossos appear to have been devoted to cult as he has indicated. Possibly, however, this drum and the other cylinder-like stones of the same class, to which Professor Shaw has drawn attention, were in the nature of baetyls to which or upon which offerings and libations were made. In connection with the east-west orientation of our presumed baetyl A on Fig. 1 it is interesting that Evans describes the base of the pair of compartments cut in the top of the Knossos drum as “running almost exactly towards the magnetic north”. The baetyl at Gournia, that is to say, and the stone drum in the Room of the Stone Drum at Knossos appear to have had the same orientation.

The cult and beliefs that may have been associated with baetyls in Bronze Age Crete were discussed in an interesting paper given by Professor Peter Warren at the Sixth Cretological Congress held in Khandia in the Autumn of 1986. An expanded version of this paper with the title “Of Baetyls” is due to appear in *Opuscula Atheniensia*.

15. It appears to be indicated on the Plan in *Gournia* opp. 26 immediately south of the partition dividing rooms 75 and 77 in House Ef.

16. *Gournia* 26.

17. J.W.Shaw, *Minoan Architecture: Materials and Techniques* (1973) 117-120 fig. 146 c.

18. *Ibid.* 120 figs. 146 a, b.

19. A.J.Evans, *PM* IV 925 f. fig. 898.

20. W. - D.Niemeier, «On the Function of the ‘Throne Room’ in the Palace at Knossos», in Robin Hägg and Nanno Marinatos (edd.), *The Function of the Minoan Palaces* (1987) 166.

NANNO MARINATOS

THE BULL AS AN ADVERSARY:
SOME OBSERVATIONS ON BULL-HUNTING AND BULL-LEAPING*

In a brief but penetrating exposition in his *Minoan Civilization*, S. Alexiou makes certain observations about the so-called bull games of Minoan Crete which capture the essence of this extraordinary activity. Firstly he notes that there is a relationship between bull-hunting and bull-leaping¹. Secondly, he does away with the concept of the "bull-game" as a sport and suggests instead that the event took place in the context of a festival in which contests were performed (the evidence for the latter is the iconography of the steatite rhyton from Hagia Triada). It is not an accident that the subject is treated in his chapter on Minoan religion under the characteristic title "Bull Sports and Other Festivals"².

These statements will serve as a base on which I shall build my own contribution. Due to lack of space, a full discussion of bull-leaping is impossible, nor can one hope to do justice to the rich bibliography³. Only those aspects which pertain to the social/

* The following special abbreviations are used in addition to the customary ones:

Marinatos - Hirmer=S. Marinatos & M. Hirmer, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (Munich 1976³).

Minoan Society = *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, O. Krzyszkowska & L. Nixon eds. (Bristol 1983).

MMR = M.P. Nilsson, *The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund 1950²).

PM = A. E. Evans, *The Palace of Minos at Knossos I-IV* (London 1921-35).

ProclCretCongr = *Proceedings of the 1st International Congress of Cretan Studies, 1961* (Heraikleion 1961-62).

1. S. Alexiou, *Minoan Civilization* (Heraikleion 1969) 109. The relationship between the hunt and leaping is explored also by F. Marz, 'Minoischer Stiergott?', *ProclCretCongr*, 215-223.

2. Alexiou (*supra* n.1) 108-110. A. also correctly notes Egyptian contests in the context of religious festivals. Extreme is the position that the bull is a god: A. W. Persson, *The Religion of Greece in Prehistoric Times* (Berkeley 1942); cf. also N. Platon, *Crete* (Geneva 1968) 182-184; idem in *Iconographie Minoenne*, 151 (where he too connects bull-hunting and religion). To the other extreme goes M.P. Nilsson, *MMR*, 374, who designates bull-leaping as a very popular *secular* sport.

3. On the location of bull-games: J. W. Graham, *The Palaces of Crete* (Princeton 1987²) 73-83; idem in *Antichità Cretesi I*, Festschrift D. Levi, 63-65; N. Platon, in *Kernos*, Festschrift G. Bakalakis (Thessalonike 1972) 143-145 (in Greek). Iconography: Evans, *PM* III, 207ff; A. Ward, 'The Cretan Bull-Sports', *Antiquity* 42 (1968) 117-122; J. G. Younger, *AJA* 80 (1976) 125-137; idem, *Muse* 17 (1983) 72-80; J. Pinsent in *Minoan Society*, 259-269; N. Marinatos, *Minoan Sacrificial Ritual* (Stockholm 1986) 51-72. Many of the above authors deal with the *manner* in which bull-leaping was conducted and with the problem of how realistic the representations are.

religious context of the games and to the identity of the participants will be treated.

It is to Sir Arthur Evans that we owe the first interpretation of the bull games. Although they were supposed to be performed in a religious context, to please the goddess, they could best be described as the “glorification of athletic excellence”⁴. Bull-leaping was to be dissociated from bull-grappling (which is what Evans calls the bull-hunt), the latter being utilitarian in character. «The skilled feats of the actors in these scenes are brought to bear on the practical needs of cattle-breeding and might be paralleled at the present day on many ranches of the “Wild West”»⁵. Although Evans was certainly right in distinguishing two types of events in the iconography, his phrasing presupposes a discrepancy in the class of the participants. On the one hand we have people motivated by “cattle-breeding” needs, on the other, aristocratic youths, who are professional acrobats. I intend to show that, as far as we can judge from the iconography, it is one and the same class of persons that participate in both events.

Most important is Evans’s idea about the sex of the participants: that female acrobats took part along with male ones is an accepted dogma today which has rarely been questioned⁶. And yet, even this is open to doubt.

To start with the bull-hunt, this is depicted often and in a variety of media. Suffice it to mention the fresco from the north entrance of the Knossos palace, the Vaphio cups, a seal from Routsis (CMS I, 274), the Katsambas pyxis⁷. A characteristic of the iconography is the nature ambiente with trees, rocks etc. which indicate an outdoor setting in the wilderness.

There are two main ways to capture the wild bull. Either he gets caught alive in a net (Vaphio cups, Routsis seal), or he is hunted down by spears (Katsamba pyxis=Fig. 1). Yet these two types of hunt are linked by one common feature: the bull is caught by the horns (Routsis seal, Katsamba pyxis=Fig. 1). On the Katsamba pyxis the man is being tossed high like the bull-leaping acrobats⁸. The question then arises, why it was necessary to have this contact with the bull when the aim was to capture or hunt him. Matz suggested that the purpose of grappling with the animal was to make it even more wild so that it would be caught in the net⁹. This is rather unlikely; one can think of other, less dangerous methods of achieving the same goal. Besides, how can the Katsambas scene, where the animal is hunted by spears, be explained in Matz’s hypothesis? It seems to me that it was not practical considerations that dictated bull-grappling but ritual/symbolic ones. The whole procedure looks like ceremonial hunt, an important aspect of which is the confrontation with the wild animal.

4. Evans, *PM III*, 232.

5. *Ibid.*, 206.

6. An exception is S. Damiani-Indelicato in a paper delivered during the 6th Cretological Congress at Chania 1986.

7. Marinatos-Hirmer, pls. XIV; 200-206; 231; also: p. 166, fig. 34; p. 174, figs. 38-39. For discussion of hunting scenes: Matz (*supra* n.1).

8. This similarity of bull-leaping and bull-hunting has led scholars to hypothesize that the latter evolved out of the former. This goes contrary to common sense and denies hunting its primeval importance. Matz (*supra* n.1) put it very poignantly when he said: «Priorität liegt nicht bei dem Spiel» (219).

9. *Ibid.*, 219.

Fig. 1 Bull-hunt: acrobat and hunter with spear. Katsambas pyxis. Drawing after S.Hood, *The Arts of Prehistoric Greece*, fig. 111

Already in the prepalatial period there exist zoomorphic clay vessels in the shape of bulls with small human figures hanging from the horns. These will be discussed briefly as their early date may throw light on the significance of bull-grappling¹⁰. Three features are important. Firstly, the vessels were found in or around tombs and there is little doubt that they did not serve a secular, utilitarian purpose but were used for libations¹¹. This would suggest that the significance of the man-bull complex is religious. Secondly, the bulls are disproportionately large in relation to the humans. Thirdly, some of the animals have a painted decoration which «clearly represents harness of some kind»¹². The bull is thus represented as simultaneously formidable (hence the overwhelming size) and tamed (hence the meaning of the net). The men hanging on the horns (Fig. 2) might signify an attempt at dominance of the animal. These elements continue in palatial times: the bull rhyta with nets on their backs from Pseira, Mochlos and Thera are direct descendants of the Mesara vessels¹³. I would further suggest that bull-hunting, which is commonly represented in art of the neopalatial period, is ceremonial in nature and exemplifies the desire to tame the most dangerous and strongest animal indigenous to Crete, the wild bull.

The hunting urge goes back to the beginnings of mankind. While it was originally necessary for sustenance, as human societies and cultures became increasingly complex, it became a symbolic behavioural pattern, one aspect of which is dominance over nature¹⁴. Thus, ritual hunting is neither unexpected nor unique to Crete. In the

10. S. Xanthoudides, *The Vaulted Tombs of the Mesara* (London 1924) pl. II; Evans, *PMI*, 188-190; Marinatos-Hirmer, pl. 14. K. Branigan, *The Tombs of Mesara* (London 1970) 81 suggests a possible foreshadowing of bull-leaping. Idem, *The Foundations of Palatial Crete* (London 1970) 102, 110 with pl. 11. There, p. 102, he points out that there is also a jug from Koumasa with a human around its rim and finds that puzzling. But if the jug is a libation vessel, the small human figure can be explained as a servant of the deity, who is small in comparison with the cultic vessel.

11. Branigan, *Foundations* (*supra* n.10) 110.

12. *Loc. cit.*

13. Evans, *PMII*, 259-260; Sp. Marinatos, *Excavations at Thera III*, pl. 52.2. Recent treatment: N. Marinatos (*supra* n. 3) 30-31.

14. For the origins of ritual hunting and its connection with sacrifice: Burkert, *Homo Necans*

Ancient Orient examples of ceremonial hunt are not uncommon: the Egyptian Pharaoh and the Assyrian King had to kill, even struggle with beasts, especially lions¹⁵. In Crete, the most ferocious animal indigenous to the island was the bull. Experienced both as hostile and awesome¹⁶, he dominates the imagery of Minoan Crete. The entrances of the palace of Knossos, as well as the Throne Room, were decorated with bulls charging or galloping outwards, thus emitting messages of power to the approaching visitor¹⁷. Bull-leaping scenes also abound in Knossos. But what do they mean?

If the above thesis, that the hunt represents a contest between man and wild animal, is correct, then bull-leaping can be seen as a feat of similar character. What changes is not the essence but the technique and the locality. Whereas in hunting spears or nets are used, it is only the superior skill and intelligence of man that counts in bull-leaping. We have seen, however, that even during the hunt, acrobatics were performed; no doubt they were meant to confuse the animal, even to outwit it. Bull-leaping then represents a metamorphosis of the more primeval hunting into an acculturized form; a transference from the wilderness into the urban centre under the control of the palace of Knossos.

A unique feature of the Minoan bull-hunt is that, unlike in the Orient, it was not conducted by the king. Who then are the figures that we see in the iconography? Two features stand out: only males are involved and they are all young¹⁸. Their youth can be deduced by their long hair, wasp-waists and lack of beards¹⁹. That they come from the aristocracy can hardly be doubted, but what did they achieve by this feat? One occasion fits the situation particularly well: Rites of Passage. Ever since the seminal work of A. van Gennep²⁰, the phenomena accompanying these rites have been shown

(Berlin 1972). A recent summary of his views in *Violent Origins*, R. G. Hammerton-Kelly, ed. (Stanford 1987) 149-176. Paleolithic ritual hunt is, of course, vividly represented in the caves of the period.

15. Concerning Egyptian ritual hunt, the coronation ceremony of Tutankhamen in the lively account of Ch. Desroches-Noblecourt, *Tutankhamen* (London 1963, Engl. transl.) 176, can serve as an example: «On the eve of the coronation ... kings customarily displayed their hunting prowess-taming wild horses, baiting savage bulls, or wrestling with lions...» For Assyrian examples see H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (Harmondsworth 1954) 89, pl. 87.

16. However, F. Schachermeyr, *Die minoische Kultur des alten Kreta* (Stuttgart 1964) 156, exaggerates when he says that the bull was experienced as a hostile deity of earthquakes whose power had to be overcome through bull-leaping.

17. *PM II*, 160-176, 772ff.; *IV*, 905.

18. It is noteworthy that bearded priests are represented as hunters also in Minoan art. Evans, *PM IV*, 413, thinks he recognized a bow in the hands of one of the long-robed priests. On a steatite vase from Knossos, a bearded man (I think he is a priest because of his characteristic hairstyle and beard) is depicted as an archer: *PM III*, 106, fig. 59. But the capture and hunting of bulls is conducted only by young men.

19. On hairstyles and youth see N. Marinatos, *Art and Religion in Thera* (Athens 1984) 62, and especially E. Davis, *AJA* 90 (1986) 399-406 and R. Koehl, *JHS* 106 (1986) 99-110, esp. 99-104. In general: E. Leach, 'Magical Hair', *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 88 (1958) 147-164.

20. A. van Gennep, *The Rites of Passage* (1908, Engl. transl. Chicago 1960). For Greek religion see A. Brelich, *Paides e Parthenoi* (Rome 1969) as well as H. Jeanmaire, *Couroi et Couretes* (Lille 1939).

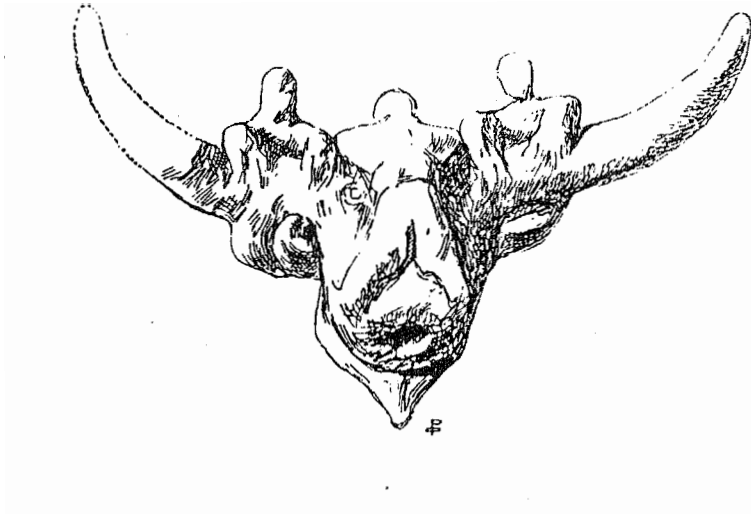

Fig. 2 Bull-rhyton from Koumasa with men hanging on the horns of the bull. After Evans, *PMI*, fig. 137 d

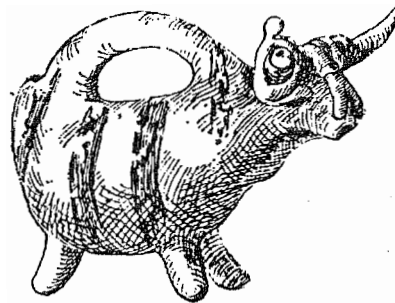

Fig. 3 Bull-rhyton from Koumasa. After K.Branigan, *The Tombs of Mesara*, fig. 18

to have universal traits which transcend cultural boundaries²¹. One of the procedures that young men (especially those that belong to the aristocracy) have to undergo is a series of difficult ordeals in which their strength is tested²². Hunting is a common ordeal; it may even represent a phase in the life of young men during which they live in the wilderness, away from the urban environment, and practice their hunting skills²³. The capturing of the bull, which sometimes resulted in fatal injuries, would confer desired status on the young hunters. Seen in this light, bull-leaping is a test of skill connected with Rites of Passage. To this interpretation concurs the iconography of the Boxers' Rhyton from Hagia Triada²⁴ where the acrobatic ordeal is part of an iconographical programme consisting exclusively of contests²⁵. In all of them youth confronts youth except in one case where man confronts bull and loses: the acrobat is gorged by the animal.

If the above is correct, bull-leaping presents us with an anomaly: female acrobats. They would be an incongruity because although females also undergo ordeals, these are very different from the ordeals of men. Their purpose is to prepare women for their roles as wives and especially mothers²⁶. Where confrontation of a girl with a wild, male bull would fit in a social scheme, I do not know. A further difficulty is that males and females rarely mingle in ritual; on the contrary, there usually is strict segregation²⁷. Nor can one argue that there is a hidden sexual contrast, a juxtaposition of the young

21. V. Turner, 'Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*' in *The Forest of Symbols* (Ithaca, N. Y. 1967) 93-101.

22. Many Greek myths reflect initiatory patterns involving the prince defeating the wild beast or monster and marrying the princess, for example. See W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual* (Berkeley 1979) 29ff. Hunting in connection with initiatory practices has been also postulated by Koehl (*supra* n.19) 104-110.

23. Thus Ephorus, *FGrHist* 70 F 149 (Strabo X 483-484) describes how Cretan youths of the Greek period were secluded in the mountains and learned how to hunt from their tutors/lovers. See also Koehl (*supra* n. 19) 104-106, who sees the origin of this institution, including homosexual relations between tutor/initiate, in Minoan times. I disagree here: the existing similarities in puberty rites of the Minoan and Greek periods can be explained phenomenologically as repetitions of constantly recurring features. But each social system has its own distinctive code. In this sense it is dangerous to project the Greek code into a totally different type of society such as palatial Crete.

24. Marinatos-Hirmer, pls. 106, 107.

25. G. Säflund, 'The *Agoge* of the Minoan Youth as Reflected by Palatial Iconography', in *The Function of the Minoan Palaces*, R. Hägg, N. Marinatos eds. (Stockholm 1987) 230-231, stresses the initiatory character of the scenes on the Boxers' vase. He makes some penetrating observations regarding the increasing difficulty of the trials if you read the scenes from bottom to top, and notes that only the victors wear boots. A mark of higher status? R. Koehl ('The Boxer Rhyton and the 'Famous Ones' of Minoan Crete', paper presented at the College Art Association: Session on Greek Iconography) connects the iconography of the same vase with initiation. I am grateful to R. Koehl for making his manuscript available to me.

26. I have proposed a female puberty rite which involves wounding on the foot and shedding of blood for Thera: N. Marinatos (*supra* n. 19) 73-84. In general see Turner (*supra* n. 21).

27. N. Marinatos, 'Role and Sex Division in Ritual Scenes of Aegean Art', *Journal of Prehistoric Religion* 1 (1987) 23-34.

girl with the male bull-god²⁸. If that were the case, the male acrobats would be out of place.

As we have seen, we owe the idea of girl leapers to Sir Arthur Evans himself. The reason is, of course, the colour: only women are painted white in Minoan art. That a more complex colour code may have existed has not been seriously considered, despite the fact that the woman acrobats are extremely peculiar, not to mention abnormal looking.

First of all, they wear a male costume, the kilt. It is normally stated that this is dictated by the nature of the activity which required that the limbs be free. However, this does not explain why the kilt should have a pronounced phallus sheath! Indeed, it is precisely this sheath which gives the male costume connotations of manhood²⁹ and may be considered a counterpart to the 'feminine' open bodice of female dress. Thus, while it is true that had girls taken part in bull-jumping, they would have worn some kind of practical outfit, I do not see the necessity for an ostentatiously male costume. Noteworthy are also the male boots (Fig. 4).

Secondly, not only do our presumed girls have no breasts, but they have pronounced abdominal and stomach muscles. Such musculature is rendered on male but never female figures. If artistic convention is so absolute as not to allow a multivalent meaning for the colour white, why does the rule not hold for the rendering of the anatomy? Without belabouring the point, I suggest a comparison of the 'prince' from the Chieftain's Cup and one of the 'female' taureadors from the palace of Knossos (Fig. 5). It becomes obvious that, had it not been for the white colour, there would have been no doubt whatsoever that the taureador is male. Anatomical details, kilt, boots, even hairstyle are the same in both figures. It should also be noted that in all other media where bull-leaping is depicted, the male sex of the taureadors has never been questioned.

The above does not explain the use of white which in all other cases is used exclusively to designate women. Yet, the colour code may have been more complex, than we suspect. In Egypt, lighter/darker tones indicate age, status³⁰, or possibly superiority in strength/skill³¹. One of the Boxing Boys from a Thera fresco has a lighter face than the other and I see here a case of hierarchy: he is the eventual victor³². On

28. For example M. Cameron believed that the significance of bull-leaping was the shedding of blood in connection with a fertility festival. The female element was represented by the goddess impersonator, the male by the bull. In *The Function of the Minoan Palaces*, R. Hägg, N. Marinatos eds. (Stockholm 1987) 325.

29. E. Giesecke, *OpAth* 17 (1988) 91-98.

30. In the tomb of Usherat, for example, the priest Usherat is shown together with his wife and mother. The two females are identical except that the mother is painted darker than the wife. *Egyptian Wall Paintings: The Metropolitan Museum of Art*, reprinted from the Metropolitan Museum Art Bulletin 1979, fig. 39. In the tomb of Queen Nefertari at Thebes, the queen has a colour different from the goddess leading her. K. Lange - M. Hirmer, *Ägypten* (Munich 1955) pl. 247.

31. On an Egyptian painting with two wrestling boys, one is lighter possibly to indicate he is superior in strength. Illustrated in N. Marinatos (*supra* n. 19) 111, fig. 77.

32. Sp. Marinatos, *Excavations at Thera IV* (Athens 1971) 46 ff. col.pl. E; N. Marinatos (*supra* n. 19) 106-112. I think that the left Boxing Boy with the light face is a victor because: 1. His body

Fig. 4 Bull-leaping figure from the palace of Knossos. After Evans, *PM III*, col. pl. XXXI

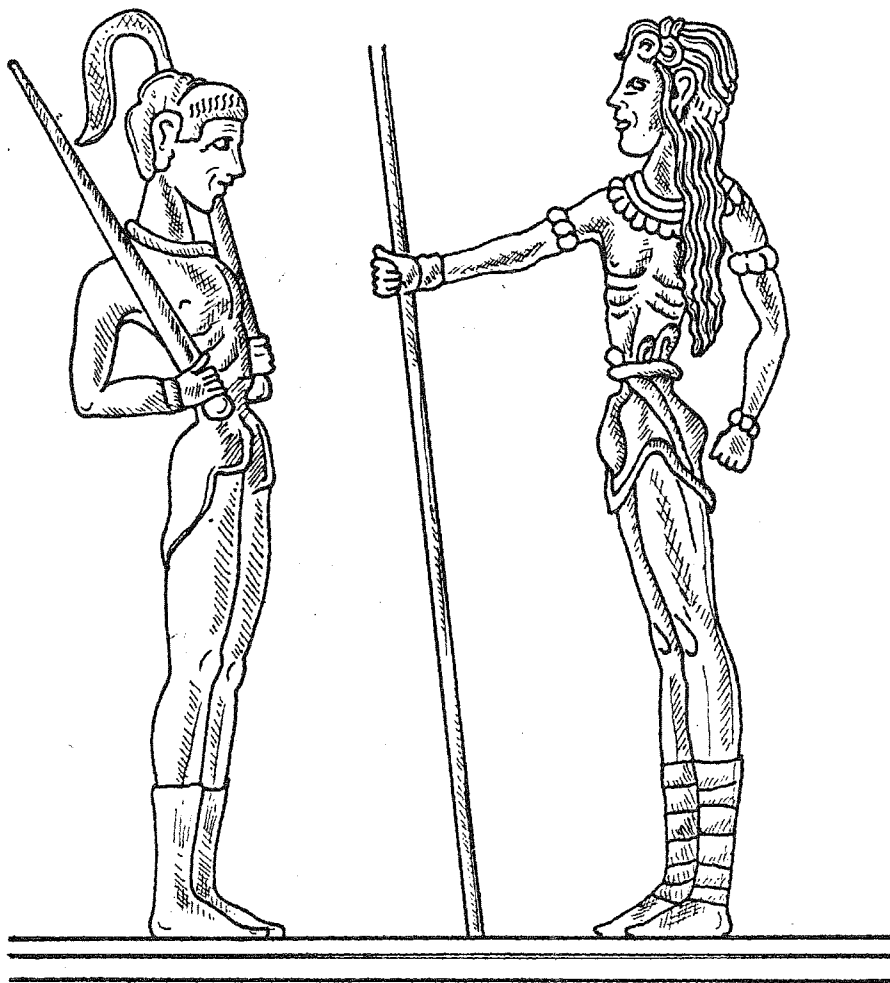

Fig. 5 The 'Prince' on the 'Chieftain's Cup' from Hagia Triada. After Evans, *PM*, II, fig. 516

the whole, one gets the impression that colour was manipulated to express more than just the male-female distinction. One has to go to Greece of the 7th cent. to find a similar use of white colour: on the famous Proto-Attic amphora showing the blinding of Polyphemos, Odysseus is white, so that his role and superiority in status can be marked in contrast to his dark companions. Conversely, Circe, although female, is painted in a dark colour on an Archaic kylix because she is a witch³³. It is not being argued here that there is continuity of tradition; only that artists of various periods and cultures were willing to play around with colour conventions to express nuances.

It remains to speculate what the Minoan painters of the Knossos taureadors had in mind. It is interesting to note that on the best preserved panel from Knossos³⁴ the white acrobats are not leaping at all. One is catching the bull by the horns, the other is behind him; only the brown figure is depicted as a true leaper. Another differentiating feature between the dark and light figures is that only the white ones wear boots. S. Damiani-Indelicato suggested that what is attempted here is rendering of time phases³⁵. I think it is more likely that a type of hierarchy is expressed. But that is only a hypothesis which needs to be worked out in greater detail.

I have attempted to place bull-hunting and bull-leaping in a social context plausible for the Minoan world of the new palace period³⁶. A model of ceremonial initiation has been proposed in which some of the aristocratic youths of Crete had a chance to excell. The bull was an adversary to be overcome by bodily skill and human cunning thus confirming man's mastery over nature.

posture shows more control. 2. His eyes are rolling (a sign of aggression and wild mood?). 3. He has blocked the blow of his opponent whereas he has perhaps managed to hit the latter. Note that the restoration may not be accurate. What stops us from restoring the fist against the opponent's face? 4. The left boy is bejeweled, the other boy is not.

33. Blinding of Polyphemos illustrated, for example, in J. Boardman, *Pre-Classical. From Crete to Archaic Greece* (Harmondsworth 1967) 90, fig. 50. For the Circe kylix: N. Himmelmann-Wildschütz, *Erzählung und Figur in der archaischen Kunst, AbhMainz* 1967, Nr. 2. pl. 4.

34. Marinatos-Hirmer, pl. XVII.

35. *Supra* n. 6.

36. I have deliberately abstained from connections with the much later Greek (and not Minoan) myth of Minos, the Minotaur and the seven youths and maidens. Myths do not always refer to past historical events, on the contrary, most often they articulate concerns of the society that generates them (in our case the myth of Minos is an Athenian invention). A structuralist analysis of the Theseus-Minotaur myth shows that it falls into a pattern too widely spread (it is common even in fairytales) to be a unique reflection of a distant past. Theseus is the young prince who goes to a far-away, liminal land (Crete) to overcome the monster and marry the princess. He then returns and succeeds his father. This falls neatly into a pattern of 'separation – successful completion of an ordeal – return'. The monster here is a bull who eats humans: an inversion of Greek sacrificial practice in which humans eat the bull. The story can thus fit perfectly well into a Greek (specifically Athenian) context of the historical period. For a recent collection of essays on Greek myth with methodological points: J. Bremmer, ed., *Interpretations of Greek Mythology* (Totowa, New Jersey 1986).

But even if the above is rejected and the seven maidens are brought in as arguments in favour of the girl-taureador hypothesis, there are still insurmountable difficulties. The story tells us that the seven youths and maidens were sent to Crete to be *devoured* by the monster, not to perform a bull-dance (only M. Renault's imagination has made that mental leap). It is Theseus who confronts the Minotaur, not the youths and maidens.

M. SAKELLARIOU

A PROPOS DES MOUVEMENTS MIGRATOIRES DE LA PENINSULE BALKANIQUE VERS L'ANATOLIE ET LE LEVANT VERS ET APRES 1200 AVANT NOTRE ÈRE

L'ampleur des mouvements migratoires qui semblent s'être produits, aux environs de 1200 et plus tard, de la péninsule balkanique vers l'Anatolie et le Levant est une question très discutée. Mais, loin de s'accorder sur les conclusions, les spécialistes divergent. Quatre points de vue s'affrontent.

1. Le plus modéré ne tient compte que de certaines données, incontestables, sur la foi desquelles les chercheurs s'accordent pour admettre que des groupes originaires des pays balkaniques passèrent en Anatolie.

2. De nombreux savants ajoutent à ces mouvements ceux des Pelešet et des Denen parvenus avec d'autres «peuples de la mer» jusqu'aux portes de l'Égypte, sous le règne de Ramsès III. Ces savants identifient les Pelešet avec les Philistins, originaires, croit-on, de l'île de Crète, et les Denen avec les Danaens.

3. D'autres érudits rattachent aux migrations des «peuples de la mer» des déplacements qui auraient eu lieu de l'Europe centrale ou du nord de la péninsule balkanique vers la Grèce continentale et insulaire¹.

4. Enfin, F.Schachermeyr postule une suite de mouvements sur une grande échelle du nord de la péninsule balkanique jusqu'aux confins de la Palestine et de l'Égypte. Il s'agit d'une synthèse faisant appel à une documentation archéologique d'une ampleur et d'une richesse extraordinaires exposée dans trois volumes². Étant la plus récente et

1. N.K.Sandars, «Aegean Bronze Age Swords», *AJA*, 67, 1963, 117-153; idem, «The Last Mycenaean and the European Late Bronze Age», *Antiquity*, 38, 1964, 258-262; W.Kimmig, «Seevölkerbewegung und Urnerfelder Kultur», *Studien aus Alteuropa*, 1, 1964, 220-283; M.Gimbutas, *Bronze Age Culture*, 1965, 339; J.Bouzek, *Homerisches Griechenland im Lichte der archäologischen Quellen*, 1969; J.B.Rutter, «Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late III C Period», *AJA*, 79, 1975, 17 sq.; S.Deger-Jacoltzy, *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland. Zu einer Gruppe handgemachten Keramik aus den Myk. III C Siedlungsschichten von Aigeira*, 1977; eadem, «Das Problem der «Handmade Burnished Ware» von Myk. III C», in: *Griechenland und die Levante während der «Dark Ages» vom 12. bis zum 9. Jh v. Chr. Akten des Symposions von Stift Zwettl (NO), 11.-14. Oktober 1980, herausgegeben von S.Deger-Jacoltzy*, 1983, 161-168, cf. discussion 169-176.

2. F.Schachermeyr, *Die Agäische Frühzeit, III (Kreta zur Zeit der Wanderungen vom Ausgang der minoischen Ära bis zur Dorisierung der Insel)*, 1979; IV (*Griechenland im Zeitalter der Wanderungen vom Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorier*), 1980; V (*Die Levante im Zeitalter der Wanderungen vom 13. bis zum 11. Jahrhundert v. Chr.*) 1982.

la plus révolutionnaire des contributions au problème, elle sera pendant longtemps le point de départ ou le centre des discussions qui portent sur ce sujet.

Présentement, je me bornerai à tester les trois idées fondamentales de cette grandiose construction, sans entrer dans les détails. Parallèlement, je présenterai quelques nouvelles données et proposerai certaines conclusions différentes.

I. La première idée à tester est une hypothèse selon laquelle des groupes partis du nord des Balkans, notamment de Dalmatie, auraient défait les Mycéniens et fondé de nouveaux états sur les ruines de ceux qu'ils liquidèrent. Cette hypothèse est fondée par Schachermeyr sur l'apparition, en Grèce continentale et dans les îles, de certaines nouveautés en matière de céramique, d'armement et de vêtement. Pour la céramique, Schachermeyr se réfère à une classe de céramique grossière fort courante en Europe centrale. Pour l'armement, il invoque les épées de type Naue II et les poignards de type Peschiera. En matière vestimentaire, il cite les fibules en forme d'archet de violon et celles dites *Kniefibeln*. Les nouveautés qui apparaissent pour la première fois à l'horizon de l'HR III C 1, immédiatement après les catastrophes qui frappèrent plusieurs sites mycéniens, sont interprétées par Schachermeyr comme signes d'arrivée d'immigrants. Les nouveautés qui se rencontrent dès l'HR III B l'incitèrent à penser que les immigrants auraient été devancés par des mercenaires de la même souche³.

L'hypothèse d'immigrants nordiques s'emparant des royaumes mycéniens a été soutenue, bien avant Schachermeyr, par d'autres savants, et avec les mêmes arguments⁴. Elle a donc déjà été discutée, et a suscité des objections dont il faut tenir compte. Entre autres, N.K.Sandars a contesté la valeur démonstrative de la poterie grossière, en invoquant: (a) sa très grande diffusion, de la France à la Roumanie, (b) sa très longue durée, et (c) son manque de caractère. Sandars en a conclu que cette poterie était partout le fait de non-professionnels. Elle nota encore que l'Europe centrale produisait à l'époque concernée des classes céramiques de bonne qualité, qui, elles, n'apparaissent pas en Grèce. Au sujet des armes et des fibules, Sandars propose d'y voir uniquement des traces de mercénaires⁵. Sans prendre position directement contre la thèse de F. Schachermeyr, certains archéologues donnent à la classe céramique en question d'autres origines. En revanche, S.Deger-Jalkotzy a critiqué les estimations de Sandars et des autres et soutenu celles de F.Schachermeyr⁶.

Le dossier sous étude peut-être enrichi de quelques autres données, qui, sans être inconnues des savants, n'ont pas été mises en valeur à cet effet. Il s'agit de quelques traditions grecques et faits onomastiques.

1) Les traditions en question concernent en premier lieu la Béotie, l'Attique et la Phocide, en deuxième lieu la Sicyonie et les îles de Skyros et de Skiathos. Rappelons-les brièvement. a) Certains textes anciens nous ont transmis des souvenirs au sujet des Pélasges et des Thraces en Béotie; ils se seraient emparés du pays à une date qui se

3. F.Schachermeyr, *op. cit.*, V 41 sq., 48 sq.

4. Voir références citées dans la note 1.

5. A.M.Snodgrass, *The Dark Ages of Greece*, 1971, 304 sq., surtout 309 et 323; N.K.Sandars, *The Sea Peoples* (= *Ancient Peoples and Places*, 19), 1978, 81-96, 191-193, 197.

6. Voir références citées dans la note 1.

situerait après la prise de Thèbes par les Epigones et avant la guerre de Troie et en auraient été expulsés par les Béotiens lors de leur immigration en Béotie; les Pélasges se seraient alors repliés en Attique, tandis que les Thraces auraient trouvé refuge en Phocide. En termes de chronologie archéologique, la période thraco-pélasgique en Béotie aurait commencé peu avant l'expiration de l'HR III B et pris fin à la limite inférieure de l'HR III C. b) Les Sicyoniens prêtaient le nom de Pélasgos à l'un de leurs rois mythiques qu'ils plaçaient à la génération qui aurait suivi la guerre de Troie. On peut supposer que ce personnage cristallise des souvenirs sur les Pélasges qui se seraient imposés en Sicyonie à une époque correspondant à l'HR III C. c) D'autres souvenirs situaient des Pélasges également dans les îles de Skyros et de Skiathos. Les poèmes homériques faisant de Skyros une île habitée par des Grecs, on présumera que les Pélasges y arrivèrent après l'époque qui se reflète dans la saga de la guerre de Troie. Il est à noter que les Pélasges habitaient alors en Thrace orientale. C'est donc de cette région que partirent leurs groupes qui s'infiltrèrent en Grèce et dans les îles, en association, parfois, avec des groupes thraces⁷.

2) Des faits onomastiques non seulement confirment les souvenirs que nous venons d'évoquer, mais, qui plus est, autorisent à supposer des mouvements migratoires de Thraces, de Phrygiens et d'autres éléments ethniques cantonnés aux abords de la péninsule helladique. De tels faits se rencontrent en Parhaïbie, Pélasgiotie, Phocide, Béotie, Eubée, Attique, Mégaride, Corinthie, Argolide, Sicyonie, Arcadie, Laconie, Messénie. Pour les détails, je me permets de renvoyer à une étude spécifique inédite⁸.

Dès lors que l'on dispose (1o) de traditions anciennes se souvenant de Pélasges et de Thraces dans des pays grecs à une époque correspondant à l'HR III C et (2o) de faits onomastiques attestant l'établissement sur toute l'aire qui s'étend de la Parhaïbie au sud du Péloponnèse, de Thraces, de Phrygiens et d'autres éléments – tous immigrés de régions situées au nord de la péninsule helladique – on est autorisé à attribuer à ces peuples les destructions des sites mycéniens à la fin de l'HR III B et le recul culturel qui s'en suivit. Il n'y a nul besoin de postuler des immigrations de groupes venus à ce moment du nord de la péninsule balkanique ou de l'Europe centrale.

II. Venons en maintenant à l'hypothèse de Schachermeyr, selon laquelle certains des «peuples de la mer» repoussés par les Egyptiens sous Ramsès III n'étaient que des descendants des groupes dont il supposait qu'ils avaient émigré de la Dalmatie vers la Grèce à la fin de l'HR III B. Pour pouvoir étayer cette hypothèse, il faut établir des rapports entre ces «peuples de la mer» et la Grèce à l'HR III C. Voyons si Schachermeyr l'a fait.

Schachermeyr a rattaché à la Grèce continentale et insulaire quatre «peuples de la mer» qu'il a considérés également comme des immigrés venus du nord balkanique: les Peleşet et les Tekker, les Šekeleş et les Šerden. En accord avec plusieurs savants, il identifia les Peleşet avec les Philistins, les Tekker avec les Teucriens. Il n'avança aucun argument prouvant la présence de Philistins en Grèce continentale. Mais il est

7. M. B. Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indoeuropéenne*, 1977, 150-230, 299.

8. *Entre Mémoire et Oubli, Contribution à l'étude des traditions grecques de haute époque*.

universellement reconnu qu'ils se rattachent à la Crète, fait qui justifie lui seul l'ampleur et la variété des éléments égéens que présentent leur religion, leur architecture, leur armement, et surtout leur céramique. Ajoutons que le nom de leur pays historique, Παλαιστίνη, a été à juste titre rapproché du nom de lieu Παλαίστη, sur la côte acrocéraunienne de l'Épire septentrionale; d'où l'on conclut que les Philistins étaient originaires de cette région. Au contraire, rien ne prouve qu'ils y seraient descendus d'un foyer plus septentrional. Pour ce qui est des Teucriens, Schachermeyr a repéré leurs traces dans l'île de Salamine et en Crète: à Salamine, en raison du héros Teucros; en Crète, à cause du toponyme Zakro. On ne peut qu'à applaudir à cette démonstration. Le même savant évoqua, toujours avec bonheur, les Teucriens de Troade et le rapport dont parle Hérodote entre Teucriens et Paioniens. Ce rapport localise donc les Teucriens près des Thraces, des Phrygiens, et des Pélasges. Quant aux Tekker qui attaquèrent l'Égypte, il n'est pas impossible qu'ils soient originaires de Salamine, comme le veut Schachermeyr, ou de Crète. En ce qui concerne les Šekeleš et les Šerden, Schachermeyr les a cru originaires de Dalmatie, ayant séjourné quelque temps dans l'Égée. Il a songé à la Dalmatie pour deux raisons: d'une part, il a accepté, avec de nombreux savants, l'identification des premiers avec les Sicules et des seconds avec les Sardes; d'autre part, il a pris en considération la localisation en Dalmatie de trois peuples appelés l'un Siculi, l'autre Siculotae, et le troisième tantôt Sardeates, tantôt Sardiatæ. Or d'autres savants ont déjà rapproché à juste titre le nom des Šerden de noms de lieu Sardes, Sardiane, Sardenè, en Lycie, et le nom des Šekeleš de Sagalassos en Mysie. On a aussi prêté attention au fait que des figurines trouvées dans le Caucase portent des armes semblables à celles des Šerden qui figurent dans les représentations égyptiennes et à celles trouvées à Sardaigne⁹. Schachermeyr n'a pas tenu compte de ces données. En revanche, il insista sur les ressemblances qu'on observe entre les représentations égyptiennes des Serden et quelques représentations helladiques de guerriers datant de l'HR III C 2. Sandars, elle, reconnaît dans ces guerriers des mercénaires au service des Mycéniens¹⁰. Cette hypothèse est vraisemblable. Mais, compte tenu de la date avancée de ces représentations, on pourrait tout aussi bien y voir des Mycéniens qui auraient adopté les armes et l'habillement militaires des «peuples de la mer», impressionnés par leurs exploits.

Rien ne prouve donc que les Šekeleš et les Serden qui poussèrent jusqu'aux portes de l'Égypte venaient de Grèce; en revanche, il est certain que les Peleşet-Philistins et les Tekker-Teucriens sont partis de l'Égée, où ils s'étaient infiltrés, venant de pays situés au nord de la péninsule helladique.

III. La troisième hypothèse maîtresse de Schachermeyr veut que de Danaens, originaires de la Grèce, aient activement participé au bouleversement ethnique et politique de l'Anatolie et du Levant en colonisant plusieurs endroits et en fondant un grand royaume en Cilicie et en Pamphylie. L'auteur fonde son argumentation sur: a) les traditions grecques qui rapportent que Mopsos et Amphilochos auraient mené leurs compagnons, après la chute de Troie, en Lydie, Pamphylie, Cilicie et Palestine et qu'ils

9. Références dans M.B.Sakellariou, *La Migration Grecque en Ionie*, 1958, 460-461.

10. N.K.Sandars, *op. cit.*, 93-94.

auraient fondé des colonies sur leur route; b) la célèbre inscription bilingue de Karatepe qui nous a appris l'existence en Cilicie, au 8ème siècle, d'un royaume que la version «hittite» hiéroglyphique désigne sous le nom de Danana et la version phénicienne, sous le nom de Danunym. Ce royaume avait pour roi un descendant de Muksas ou Mupsas dont le nom peut être identifié, croit-on, à Mopsos ou Moxos; c) l'identification, déjà proposée des Denen des textes égyptiens avec les Danaens.

Dans *Les Protogrecs*, paru en 1980, j'ai soutenu que la présence de Danaens en Anatolie et au Levant ne saurait dater du début du 12ème siècle, mais doit être reculée d'un millénaire. Je résume ici mes arguments. Le premier tient à la grande diffusion de traces danaennes à travers toute l'Anatolie et le Levant (Lydie, Phrygie, Pamphylie, Cilicie, Arménie, Syrie, Palestine, peut-être aussi Galatie et Pont). Il faut cependant se demander si les Grecs qui s'emparèrent de Troie furent en nombre tel qu'ils purent essaimer sur une aire aussi vaste, et même fonder un grand royaume. Mon deuxième argument repose sur l'existence de données qui témoignent de la présence de Danaens en Anatolie et en Syrie bien avant 1200: l'une remonte à 1365, l'autre au début du 13ème siècle avant notre ère. Dans l'impossibilité de dater la pénétration danaenne en Anatolie et au Levant vers 1200, il ne nous reste qu'à l'associer aux migrations qui eurent lieu dans la même aire vers la fin du 3ème millénaire, à l'époque de l'arrivée d'autres groupes danaens en Grèce¹¹.

Il est bien possible aussi que les Danaens qui attaquèrent l'Égypte sous Ramsès III soient arrivés non par terre, à travers l'Anatolie et le Levant, mais par mer, venus directement des rivages égéens. Deux des textes égyptiens qui mentionnent les Danaens, en effet, les localisent «dans leurs îles».

Tenant compte des mes conclusions partielles, négatives et positives, je suppose que les mouvements migratoires de la péninsule balkanique vers l'Orient, peu avant la fin de l'Âge du Bronze, se déroulèrent selon le schéma suivant.

1) De masses considérables de peuples habitant la péninsule balkanique passèrent en Anatolie. Elles étaient si nombreuses et si combattives qu'elles réussirent à mettre fin à l'empire hittite et à d'autres états puissants et changèrent la carte ethnique de l'Asie Mineure. Les migrants étaient surtout des Thraces et des Phrygiens. Les Thraces passèrent en Anatolie par tribus entières, dont les plus importantes étaient les Bithyniens et les Paphlagoniens. Des Phrygiens, seuls quelques résidus demeurèrent dans leur foyer balkanique, condamnés à disparaître par la suite. A la même époque des bandes originaires de la même zone balkanique se sont infiltrées dans l'aire de la civilisation mycénienne. Elles étaient formées de Thraces et de Pélasges, venant les uns et les autres de la partie orientale de la péninsule, de Teucriens proches des Paioniens, de Phrygiens, habitant un peu plus à l'ouest, et de Philistins que l'on pense pouvoir localiser en Épire de nord. Or les mouvements vers l'aire mycénienne furent de loin moins massifs et moins puissants que les déplacements en direction de l'Anatolie. Les traditions grecques conservèrent le souvenir du repli des Thraces et des Pélasges devant les Béotiens. La renaissance mycénienne postérieure à l'HR III C 1 n'aurait pu avoir lieu

11. M.B.Sakellariou, *Les Protogrecs*, 1980, 239-246.

si les envahisseurs avaient continué d'imposer leur loi. Il est tout à fait probable qu'ils ont en majorité quitté la Grèce, et que ceux qui restèrent n'ont pu jouer un rôle perceptible. Si je pense pouvoir conclure à l'établissement durable de quelques-uns c'est en raison des traces qu'ils laissèrent dans l'onomastique de certaines régions.

Les traditions et les faits ne permettent pas de saisir quelconque immigration en Grèce et en Anatolie de groupes originaires du nord de la péninsule balkanique ou de l'Europe centrale, à cette époque.

2) Je crois que les mouvements des «peuples de la mer», pour reprendre la formule égyptienne, sont liés aux précédents; mais, à mon sens, ils se sont produits à une échelle plus réduite que ne l'a supposé Schachermeyr. Cependant, il n'est pas question, me semble-t-il, de souscrire à son hypothèse qui fait descendre les Šekeleš et les Serden de Dalmatie en Grèce et ensuite quitter la Grèce pour l'Orient; pas plus qu'à cette autre hypothèse de Schachermeyr qui veut qu'un group de Danaens issus de la Grèce aurait participé au bouleversement de la physionomie ethnique et politique de l'Anatolie et du Levant, en fondant un grand royaume en Pamphylie et en Cilicie et en essayant ailleurs. En revanche, on peut distinguer deux sortes de liens entre les mouvements migratoires de la péninsule balkanique vers l'Orient et les opérations des «peuples de la mer»: a) Les Philistins et les Teucriens qui s'introduirent dans l'Egée poussèrent par la suite vers l'Orient, trouvant leur place parmi les «peuples de la mer»; b) la tourbillon des «peuples de la mer» a pu entraîner des éléments appartenant à l'ancienne population de l'Egée et de l'Anatolie. C'est le cas des Danaens qu'on peut localiser en l'Egée ou en Cilicie. En faveur de la première localisation plaide, nous l'avons dit, l'indication égyptienne selon laquelle ils occupaient des îles; la deuxième doit être prise en considération dès lors que les scribes égyptiens rendirent ce nom ethnique sous une forme qui répond manifestement à la variante *Danuna* qui désignait les Danaens établis en Cilicie dès la fin du 3ème millénaire.

On se demandera peut-être, pourquoi je n'ai pas tenu compte de l'apparition d'éléments de la culture Lausitz en Macédoine¹². Les raisons sont les suivantes: a) Cette culture ne se répandit pas en Anatolie ou au Levant; elle n'est donc pas liée à des mouvements de populations se dirigeant de la péninsule Balkanique vers l'Orient. C'est d'ailleurs pourquoi je ne peux me rallier à l'avis à Hammond qui identifie les porteurs de cette culture en Macédoine aux Bryges ou Brygi, c'est-à-dire à une partie des Phrygiens. b) Il est bien établi que l'apparition de cette culture en Macédoine est postérieure aux signes d'invasions en Grèce mycénienne. En effet, elle coïncide avec le Mycénien III C 2. Elle apparaît donc comme le signe d'un mouvement isolé et de portée locale, à moins qu'il ne fût favorisé par quelque raison qui se rattacherait aux grands mouvements de la fin du BR III B ou ne compte, à son tour, parmi les causes des mouvements qui assénèrent un coup final au monde mycénien.

12. N.G.L.Hammond, *Macedonia*, I, 1972, 305-308; idem, *Cambridge Ancient History*, 2ème éd., III, 1982, 627-650*; E.P.Hänsel, «Lausitzer Invasion in Nordgriechenland?», in: *Beiträge zur Ur- und Frühzeit*, Teil I (Arbeits- und Forschungsberichte aus sächsischen Bodendenkmalpflege, Beih. 16), 1981, 207-224; E.Nylén, «Gürtel und Bergbau» in: *Mittleuropa und etwas über die Entstehung der griechischen Kultur*, in: *Beiträge etc.*, 462-474; J.Bouzek, «Relations between the Aegean and Europe during the Bronze Age, A Methodological Approach». *Archeologické Rozhledy*, 1982, 56-62.

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟΣ ΨΕΥΔΟΣΤΟΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΛΑ

Τό καλοκαίρι του 1983 ανασκάφηκε στην ακρόπολη του Γλα τό βορειοανατολικό δωμάτιο του κτιρίου Η. Τό δωμάτιο αυτό, Η4, έχει μήκος 17,50 μ. και πλάτος 6,23 μ. και είναι ὁμοιο στό σχῆμα και στίς διαστάσεις μέ τά ἄλλα τρία δωμάτια του κτιρίου (Η1, Η2 και Η5). Ὅπως και ἐκεῖνα, διασχίζεται στό ὄρειο μέρος του ἀπό ἕνα ἀκάλυπτο λιθόχτιστο ἀλλάκι πλάτους 0,25 - 0,30 μ. και βάθους 0,35 - 0,40 μ. τό ὁποῖο, στόν προκειμένη περίπτωση, ἀρχίζει ἀπό τό Η1, περνάει κάτω ἀπό τό δάπεδο του κεντρικού χώρου Η3 και βγαίνει στό ὑπαιθρο ἔξω ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο του Η4 (Πίν. 1). Κατά μήκος του ὄρειου τοῖχου του δωματίου ὑπῆρχε συνεχές πλιθόχτιστο θρανίο πλάτους 0,65 - 0,70 μ. και διατηρημένου ὕψους 0,75 μ. Μικρά κομμάτια ζωγραφιστό κονίαμα, πού βρέθηκαν διάσπαρτα στό δάπεδο του δωματίου, ἔδειχναν ὅτι ὁ νότιος τοῖχος του ἦταν τοιχογραφημένος¹. Τά ἄφθονα καμμένα σπυριά σιτάρι ὁμως πού σκέπαζαν τό πάτωμα και ἡ κεραμική στόν ἐπίχωσή του δείχνουν ὅτι τό Η4, ὅπως και τά ἄλλα τρία δωμάτια, ἦταν ἀποθήκη και μάλιστα γιά γεννήματα².

Τό ἀλλάκι περιεῖχε ἀρκετά ὄστρακα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα και κομμάτια δύο μεγάλων ψευδοστόμων ἀμφορέων τύπου Καδμείου³. Μερικά ἀπό τά κομμάτια ἦσαν μαυρισμένα ἀπό φωτιά.

Οἱ δύο αὐτοῖ ψευδόστομοι δέν εἶναι οἱ μόνοι του εἴδους τους πού βρέθηκαν στόν Γλα. Ἄλλος ἕνας, ἐπίσης καμμένος και ἔλλιπής, συγκολλήθηκε ἀπό κομμάτια πού βρέθηκαν στό στρώση δαπέδου του δωματίου Η1⁴. Ἐπιπλέον, οἱ παλαιότερες ἀνασκαφές του Ἰ. Θρηψιάδη ἔφεραν στό φῶς θραύσματα ἀπό τούς ὦμους, τίς λαβές και τούς δίσκους τουλάχιστον μιᾶς δωδεκάδας ὁμοίων ἀγγείων ἀπό τή Βορεία Πύλη, τό Νοτιοανατολικό Δίπυλο, τήν αὐλή του μελάθρου, τή Νοτία εἴσοδο του κεντρικού περιβόλου και τό δωμάτιο 4 του κτιρίου Β. Οἱ ἀνασκαφές 1981 - 1984 πρόσθεσαν μερικά ἀκόμη ἀνάλογα κομμάτια.

Οἱ ψευδόστομοι αὐτοῖ εἶναι ὅλοι ἀπό τραχύ κοκινωπό πηλό πού παρουσιάζεται κατά τόπους μαυρισμένος ἀπό τήν πυρκαϊά πού κατέστρεψε τά κτίρια. Ἐπίσης, ἀπό τούς τρεῖς πού διατηροῦν τό σχῆμα τους οἱ δύο (ὁ ἔλλιπής του Η1 και ὁ ἕνας του Η4) εἶναι χαλαρά ὠσειδεῖς, ὁ ἄλλος του Η4 ὁμως εἶναι ψηλότερος και στενότερος. Οἱ λαβές και τά στόμια εἶναι χαμηλά, τά ἴδια τά στόμια εἶναι πλατιά και κατακόρυφα και οἱ

1. ΠΑΕ 1983, σ. 100.

2. ΠΑΕ 1981, σ. 94, 1982, σ. 107, 1983, σ. 100.

3. ΠΑΕ 1983, σ. 99 ἔξ., πίν. 98 β, γ.

4. ΠΑΕ 1981, σ. 94, πίν. 88α.

βάσεις επίπεδες δισκοειδείς, μόλις διαμορφωμένες.

Όσο φαίνεται από τὰ κομμάτια πού σώθηκαν, οἱ πέντε ἦσαν ἄβαφοι. Ἐκτός ἀπό ἓνα, τόν ψευδόστομο ἀπό τὴ Βορεία Πύλη, πού ἔχει τὸ στόμιο, τὶς λαβές καὶ τὸ στέλεχος τοῦ δίσκου βαμμένα καστανόμαυρα, οἱ ἄλλοι εἶναι διακοσμημένοι μὲ ἄσπρη ἢ κιτρινωπὴ βαφή πού περιορίζεται, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὰ διατηρημένα δείγματα, σὲ ταινίες κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς, κύκλους ἀπλοῦς ἢ τετράκτινους στὸ δίσκο τῶν λαβῶν καὶ δακτυλίους στὴ βάση τοῦ στομίου. Εἰδικὰ ὁ ψευδόστομος τοῦ H1 ἔχει στὸν ὦμο ταινία πού ἐλίσσεται γύρω στὴ βάση τοῦ στομίου καὶ τῶν λαβῶν περικλείνοντας καὶ τὸ στέλεχος τοῦ δίσκου⁵.

Ὁ ψευδόστομος αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, δηλαδή ἀπὸ τὴ στρώση τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου. Οἱ δύο τοῦ H4 βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ αὐλακιοῦ, πού πρέπει νὰ γέμισε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς χρήσεως τοῦ χώρου. Ἡ κεραμικὴ τῶν δύο αὐτῶν οὐσιαστικὰ συγχρόνων φάσεων χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἄφθονες κύλικες μὲ τροπιδωτὸ χεῖλος καὶ κοίλωμα κάτω ἀπὸ τὴ βάση⁶, ἀπὸ ἓνα μικρὸ ψευδόστομο μὲ ἐπίπεδο δίσκο καὶ διχαλωτὰ ἄνθη στὸν ὦμο⁷ καὶ ἀπὸ σκύφους μὲ περιθέουσα διακόσμηση ἀπὸ σπείρες⁸, ὁμόρροπα τριπλά ὄρθια ἄγκιστρα⁹ ἢ κατακόρυφες πορφύρες¹⁰. Οἱ περισσότεροι σκύφοι εἶναι ἐσωτερικὰ ἄβαφοι, ὑπῆρχαν ὁμως καὶ λίγοι ἐσώβαφοι¹¹. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἀνήκουν στὸ τέλος τῆς ΥΕ III B1 περιόδου ἢ στὴ μεταβατικὴ φάση πρὸς τὴν ΥΕ III B2.

Ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς ψευδοστόμους τοῦ H4¹² (ὑψος 0,443 μ., διαμ. ἀγγείου 0,263 μ.) συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ κομμάτια καὶ συμπληρώθηκε, ἐκτός ἀπὸ τὸ τοίχωμα τῆς κοιλιᾶς κάτω ἀπὸ τὶς λαβές πού λείπει ὀλόκληρο καὶ πού ἀφέθηκε ἀσυμπλήρωτο. Μερικὰ κομμάτια εἶναι ἐντελῶς καμμένα, ἄλλα ἐν μέρει μόνο, τὰ περισσότερα καθόλου. Ἡ καμπύλη τοῦ περιγράμματος τοῦ ἀγγείου ἀρχίζει ἀπὸ τὴ βάση καὶ συνεχίζεται, ἐλλειπτικὰ ἀνοιχτὴ, ὡς τὸν ἡμισφαιρικὸ ὦμο (Πίν. 2). Τὸ στόμιο, ὑψους 0,087 μ., εἶναι ὄρθιο μὲ ἐξώστροφο, ἐλαφρὰ χωνοειδὲς χεῖλος. Οἱ λαβές, ἐπίσης χαμηλές (0,054 μ.) ἔχουν κυλινδρική διατομὴ καὶ ἐξέχουν κάπως πάνω ἀπὸ τὸ δίσκο πού εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδος. Ὁ πηλὸς εἶναι κοκινωπός, ἀμμώδης, καλοψημένος καὶ σκληρός. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι διακοσμημένο μὲ ἄσπρη παχύρρευστη βαφή, πού σχηματίζει μὴ παχιά, σχεδὸν ἐντελῶς ἐξίτηλη ταινία γύρω στὴ βάση, ἄλλη μία, πλατύτερη, στὸ κάτω μέρος τοῦ ὦμου, κάτω ἀπὸ τὶς λαβές. Στὸν ἴδιο τὸν ὦμο μία συνεχῆς κυματιστὴ ταινία περιβάλλει τὸ στόμιο, τὶς λαβές καὶ τὸ στέλεχος τοῦ δίσκου (βλ. ἀνωτ. ὑποσ. 5). Στὴ μέση περίπου τοῦ ὑψους τοῦ στομίου εἶναι σχεδιασμένος λοξὸς ἀνοιχτὸς δακτύλιος. Ἄλλος ἓνας περιβάλλει τὸ χεῖλος. Στὶς ράχες τῶν λαβῶν

5. Ὁμοῖα διακόσμηση στὸν ὦμο ἐμφάνιζον τέσσερις ψευδόστομοι τῶν Θηῶν καὶ ἓνας τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀπὸ τὴν Ἀνώπολη Πεδιάδος (J. Raison, *Les vases à inscriptions peintes de l'âge mycénien*, 1968, εἰκ. 17, ἀρ. 28, 29, 30).

6. ΠΑΕ 1981, πίν. 90 α, β.

7. ΠΑΕ 1982, πίν. 78 α.

8. ΠΑΕ 1981, πίν. 91 α, 1983, πίν. 98 α.

9. ΠΑΕ 1981, πίν. 89 β.

10. ΠΑΕ 1982, πίν. 78 β, γ.

11. ΠΑΕ 1981, πίν. 91 β.

12. ΠΑΕ 1983, πίν. 98 β.

είναι θαμμένες πινελιές, ή μία από τις οποίες καταλήγει στο δίσκο του στελέχους σε ανοιχτή έλικα. Έπιπλέον, χαμηλά στην κοιλιά, κάτω από τη μία λαβή, ο ψευδοστόμος διατηρεί τρεις λοξά παράλληλες πινελιές των οποίων η άρχη θρισκόταν στο τμήμα του άγγείου που λείπει, και που είναι χωρίς άμφιβολία το κάτω μέρος συλλαβογράμματος της γραμμικής γραφής Β (Πίν. 3). Όπως δείχνει το σωζόμενο τοίχωμα, ή έπιγραφή δέν συνεχιζόταν προς τα δεξιά. Το συλλαβόγραμμα λοιπόν είναι το τελευταίο, είναι όμως άπιθανο νά ήταν τό μόνο. Τό τμήμα της κοιλιάς που λείπει έχει χώρο για τρία-τέσσερα ακόμη που θά γέμιζαν τό πεδίο από λαβή σέ λαβή. Άλλωστε, οί λίγοι μονοί χαρακτήρες που παρουσιάζονται σέ αυτό του είδους τούς ψευδοστόμους, κύκλοι κατά κανόνα τετράκτινοι ή διχοτομημένοι όριζόντια ή κάθετα¹³ έχουν έρμηνευτή ως σήματα άγγειοπλαστών¹⁴ και γράφονται συνήθως στην κοιλιά του άγγείου, κάτω από τό στόμιο. Σέ δύο περιπτώσεις έμφανίζονται κάτω από τη λαβή και μακρόστενα σχήματα άσχετα προς τά συλλαβογράμματα της γραμμικής γραφής Β¹⁵. Τό ψηφίο λοιπόν που σώθηκε πρέπει νά είναι τό τελευταίο ενός συμπλέγματος και οί τρεις παράλληλες γραμμές που διατηρήθηκαν δείχνουν ότι ήταν ή προς τά κάτω άπόληξη ενός από τρεις χαρακτήρες της γραφής αυτής, του -pu, του -du ή του -wa.

Όπως έχει ήδη παρατηρηθή¹⁶ οί έπιγραφές των ψευδοστόμων άποτελούνται συνήθως από ένα κύριο όνομα στην όνομαστική (πιθανότατα του άποστολέως), ένα τοπωνύμιο, έπίσης στην όνομαστική (του τόπου κατασκευής του άγγείου ή παραγωγής του περιεχομένου του;) και ένα κύριο όνομα στή γενική (του παραλήπτη;) ή τό επίθετο wa-na-ka-te-ro (Φανάκτερος = του άνακτος). Στίς έπιγραφές αυτές κανείς από τούς χαρακτήρες -pu ή -du δέν έμφανίζεται ως τελικός¹⁷ και, έπιπλέον, καμμία λέξη του μυκηναϊκού λεξιλογίου δέν τελειώνει μέ τίς συλλαβές αυτές ή μέ -wa. Στόν ψευδοστόμο της Έλευσίνας όμως τό -wa κλείνει τό κείμενο της έπιγραφής από τό όποιο τό ξεχωρίζουν μάλιστα και δύο διαιρέτες. Άντιπροσωπεύει δηλαδή όλόκληρη λέξη, την τελευταία, και έπομένως άποτελεί βραχυγραφία¹⁸, ύπόθεση που ένισχύεται και από ένα μεμονωμένο -wa χαραγμένο στο δίσκο ψευδοστόμου από τά Χανιά¹⁹. Η Α. Morpurgo-Davies θεωρεί ότι βραχυγραφεί τη λέξη wato²⁰. Αυτή όμως είναι τοπωνύμιο, μαρτυρημένο και από τίς πινακίδες της Κνωσού, και στην έπιγραφή της Έλευσίνας άναφέρεται ήδη τό έπίσης μαρτυρημένο τοπωνύμιο da-*22-to. Πρέπει λοιπόν τό -wa νά συμβολίζει άλλη λέξη και ή πιθανότερη είναι τό επίθετο wanakatero²¹.

13. J. Raison, *έ.ά.*, σ. 90, 91-96.

14. A. Sacconi, *Corpus delle Iscrizioni vascolari in Lineare B*, 1974, σ. 207.

15. Raison, *έ.ά.*, ύποσ. 13, πίν. LXV, THZ 873, 875.

16. Πρβλ. J.T.Hooker, *Linear B, An Introduction*, σ. 18, E. Hallager, *The Inscribed Stirrup Jars: Implications for Late Minoan III B Crete*, *A.J.A.* 91, 1987, σ. 178-9.

17. Πρβλ. Raison, *έ.ά.*, ύποσ. 13, Sacconi, *έ.ά.*, ύποσ. 14.

18. E.L.Bennett jr., *Φίλια Έπη εις Γ.Ε.Μυλωνάν*, Α', σ. 143.

19. E.Hallager – M.Vlasakis, *ΑΑΑ9*, 1976, σ. 215.

20. A.Morpurgo – Davies, *Mycenaeae Graecitatis Lexicon*, σ. 350.

21. E. Hallager, *έ.ά.*, ύποσ. 16, σ. 177.

Είναι φανερό ότι ένα άγγειο πού έχει πανωγραμμένο, και μάλιστα προτού ακόμη ψηθη, τόν τόπο από όπου προερχόταν ή / και τόν τελικό του προορισμό δέν κατασκευαζόταν για να χρησιμοποιηθή εκεί όπου πλάστηκε. Ο ένεπίγραφος ψευδοστόμος του Γλᾱ, όπως και όλοι οι άλλοι της κατηγορίας αυτής, πρέπει να είχε σταλή από κάπου άλλου. Από πού;

Η συζήτηση για τήν προέλευση τών μεγάλων ψευδοστόμων άμφορέων, ένεπιγράφων και μή, πού βρέθηκαν στην ήπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη άρχισε τό 1963 μέ τή δημοσίευση του άρθρου τών H. W. Catling, E. E. Richards και A. E. Blin-Stoyle²² όπου υποστηριζόταν ότι επί τή βάσει αναλύσεων και φασματοσκοπικής άνιχνεύσεως διαφόρων χημικών στοιχείων του πηλού τους οι περισσότεροι από τούς ψευδοστόμους πού είχε βρη̄ ο Α. Κεραμόπουλλος στο Καδμείο τών Θηβών παρουσίαζαν όμοιότητες μέ άγγεια από τήν άνατολική Κρήτη (Ζάκρο και Παλαίκαστρο). Δύο χρόνια άργότερα ή συνέχιση τών εξετάσεων αυτών διέκρινε στους ψευδοστόμους τών Θηβών μεμονωμένα δείγματα από έπτά διαφορετικά έλλαδικά έργαστήρια, δέχτηκε όμως ότι οι υπόλοιποι 18 προέρχονταν από τήν Κρήτη και μάλιστα τήν άνατολική²³. Ο J. Raison²⁴ διατύπωσε τές άντιρρήσεις του, θεωρώντας ότι όλοι οι ψευδοστομοι είχαν κατασκευαστή στα μέρη όπου βρέθηκαν, πράγμα πού έπέσυρε άπάντηση τών H. W. Catling και A. Millet²⁵. Ακολούθησαν περισσότερες και συστηματικότερες αναλύσεις στα έργαστήρια της Ήξφόρδης και της Βρετανικής Σχολής τών Αθηνών, καθώς και σημαντικές ανακαλύψεις νέων δειγμάτων, ιδίως στην περιοχή τών Χανιών. Τά δείγματα αυτά υποβλήθηκαν στίς ίδιες αναλύσεις (για τή μεθοδολογία τών όποιων είχαν έκφράσει μερικές έπιφυλάξεις οι J. και J. Mc Arthur²⁶, A. L. Wilson²⁷ και J. M. Fossey²⁸) πού έδειξαν χημική σύσταση του πηλού όμοια προς τούς ψευδοστόμους του Καδμείου και προκάλεσαν άμφιβολίες ως προς τήν προέλευση της ομάδας τών Θηβών από τό άνατολικό μέρος της μεγαλονήσου. Παράλληλα άρχισε και ή μελέτη του άρχαιολογικού και γλωσσικού ύλικου. Παρά τές άντιρρήσεις της Χρ. Σουρβίνου-Inwood²⁹, οι L. Godart³⁰, L. R. Palmer³¹, A. L. Wilson³², J. Chadwick³³, J. L. Melena³⁴ και J. F. Cherry³⁵ όδηγήθηκαν από τή

22. *BSA* 58, 1963, σ. 94-115.

23. H. W. Catling – A. Millett, A Study of the Inscribed Stirrup Jars from Thebes, *Archaeometry* VIII, 1965, σ. 3 έξ.

24. *Raison*, έ. ά., ύποσ. 13.

25. *Archaeometry* XI, 1969, σ. 3-20.

26. *Minos* XV, 1974, σ. 68-80, *Archaeometry* XX, 1978, σ. 177 έξ.

27. *Archaeometry* XVIII, 1976, σ. 51-8.

28. *Teiresias* (*Archaeologica*) 1978, σ. 5.

29. *Minos* XIII, 1972, σ. 130-6.

30. *Minos* XII, 1970, σ. 418-24.

31. *Kadmos* X, 1971, σ. 70-86, XI, 1972, σ. 27-46, XII, 1973, σ. 60-75, *VI International Colloquium on Mycenaean Studies*, Switzerland, 1975.

32. *Mycenaean Geography*, 1977, σ. 48.

33. *Πεπραγμένα του Γ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α΄, σ. 41.

34. *Emerita* XLII, 1974, σ. 307-36, *Minos* XV, 1976, σ. 133-63, *Minos Suppl.* V, 1975.

35. Βλ. H. W. Catling – J. F. Cherry – R. E. Jones – J. T. Killen, *Linear B Inscribed Stirrup Jars and West Crete*, *BSA* 75, 1980, σ. 55, ύποσ. 24.

σπουδή των κρητικών πινακίδων στό συμπέρασμα ότι τά τοπωνύμια πού αναγράφονται στους ψευδοστόμους, καί ιδίως τά wato καί oduguwijo πρέπει νά τοποθετηθοῦν νότια καί δυτικά ἀπό τήν Κνωσό, πράγμα πού δέχτηκαν καί οἱ H.W.Catling, J. F. Cherry, R.E.Jones καί J.T.Killen στή σύνοψη τῆς ὄλης συζητήσεως πού δημοσίευσαν τό 1980³⁶.

Τήν ἄποψη αὐτή ἀσπάζτηκαν καί ὅσοι συνέχισαν τήν ἔρευνα, μέ τήν διευκρίνιση ὅτι οἱ ψευδοστόμοι προέρχονται χωρίς ἀμφιβολία ἀπό τήν περιοχὴ τῶν Χανιῶν καί ἀπό μερικές ἄλλες θέσεις τῆς δυτικῆς καί κεντροδυτικῆς Κρήτης³⁷. Τό ἐμπόριό τους ὅμως, τόσο αὐτῶν ὅσο καί τῶν ἄλλων προϊόντων γενικά – τό εἶδος καί ἡ ὀργάνωση τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀπασχολήσει τόν ἐδῶ τιμώμενο συνάδελφο καί φίλο – ὀργανωμένο καί ἐλεγχόμενο ἀπό τούς Μυκηναίους κυριάρχους τοῦ νησιοῦ, μοιάζει νά γινόταν κατά τό μεγαλύτερο μέρος μέσω Κυδωνίας (Χανιῶν), πού ἦταν λιμάνι εἰσαγωγικοῦ καί ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου³⁸. Εἶναι ἐπίσης γενικά παραδεκτό ὅτι ἡ κατασκευή καί διακίνηση τῶν ὑπό συζήτηση ἐνεπιγράφων ψευδοστόμων ἀμφορέων στόν Κρητομυκηναϊκό χῶρο ἀνάγεται στους τελευταίους χρόνους τοῦ ΥΕ III A 2 καί στήν ΥΕ III B περίοδο³⁹.

Καθώς τονίζει ὁ T. G. Palaima, οἱ ψευδοστόμοι ἐκείνοι στους ὁποίους ἀναγράφονται τά τοπωνύμια wato καί oduguwijo καί τό ἐπίθετο wanakatero προέρχονται ἀπό τήν περιοχὴ τῆς Κυδωνίας⁴⁰. Ἐφόσον λοιπόν δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπιγραφή τοῦ ψευδοστόμου τοῦ Γλᾶ καταλήγει σε -wa καί ὅτι αὐτό εἶναι βραχυγραφία τοῦ wanakatero τότε τό ἄγγειο αὐτό πρέπει νά εἶναι προϊόν ἐργαστηρίου τῆς Δυτικῆς Κρήτης. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι κατασκευάστηκε ἐκεῖ στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., στάλθηκε στόν ἄνακτα τῆς περιοχῆς τῆς Κωπαίδος, δηλαδή, κατά τά φαινόμενα, στόν Ὀρχομενό, καί ἀπό κει προωθήθηκε στό Γλᾶ, πού δέν ἦταν ἔδρα ἄνακτος ἀλλά ὁ κύριος σταθμός ἐπιβλέψεως τῶν ἐγκαταστάσεων γιά τήν ἀποξήρανση τῆς λίμνης καί τόπος συγκεντρώσεως τῆς παραγωγῆς τῆς περιοχῆς⁴¹. Ἐκεῖ κατέληξε στήν ἀποθήκη H4, ὅπου τελικά ἔσπασε καί τά κομμάτια του, μαζί μέ ἄλλα ἄγγεια τῆς μεταδατικῆς περιόδου ἀπό τό ΥΕ III B1 στό ΥΕ III B2, πετάχτηκαν στό αὐλάκι τοῦ δωματίου λίγο πρῖν ἀπό τήν πυρπόληση τοῦ κτιρίου, ὅταν αὐτό καταστράφηκε μαζί μέ τίς ἄλλες ἐγκαταστάσεις τῆς ἀκροπόλεως.

36. Catling – Cherry – Jones – Killen, ἔ.ἀ., ὑπόσ. 35.

37. T. G. Palaima, *Inscribed Stirrup Jars and Regionalism in Linear B Crete* [Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, fasc. XXV, 1984], σ. 190, Hallager, ἔ.ἀ., ὑπόσ. 16, 179, 180.

38. Hallager, ἔ.ἀ., ὑπόσ. 16, σ. 184, 190.

39. Catling – Cherry – Jones – Killen, ἔ.ἀ., ὑπόσ. 35, σ. 95-7, 99, Palaima, ἔ.ἀ., ὑπόσ. 37, σ. 190, Hallager, ἔ.ἀ., ὑπόσ. 16, σ. 171-2, 187.

40. Palaima, ἔ.ἀ., ὑπόσ. 37, σ. 193.

41. S. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, 1983, σ. 107.

ΣΑΠΦΩ, ΑΠΟΣΠ. 111 VOIGT

«Ἐπὶ τὰ ποιήματα τῆς Σαπφοῦς πού χάθηκαν ἢ ἀπώλεια τῶν ἐπιθαλαμίων εἶναι πού μᾶς προξενεῖ τόν βαθύτερο πόνο!» Ὁ H. Usener (*Rh.M.* 55, 1900, 288) στὸν ὁποῖο ἀνήκει ἡ συγγραφικὴ διαπίστωση ἔχει δίκιο. Τὰ ἐλάχιστα ἀποσπάσματα πού διασώθηκαν καθὼς καὶ οἱ μιμήσεις τοῦ Κατούλλου ἀποκαλύπτουν μὲ ποιά θαυμαστή τέχνη κατόρθωσε ἡ ποιήτρια νὰ προσδώσει σέ ἕνα παραδοσιακὸ λαϊκὸ εἶδος, στὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ κυριαρχοῦσαν τὰ χονδροειδῆ σκώμματα καὶ οἱ βαναυσολογίες, ἀστική ἀδρότητα καὶ εὐτραπελία. Ἡ χάρις πού ἐπανθεῖ σέ αὐτὰ τὰ ποιήματα ὀφείλεται κυρίως σέ δύο λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ λεπταίσθητη καταγραφή τῶν ἀντιφατικῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ἀμφιθυμιῶν πού ἐκδηλώνουν οἱ πρωταγωνιστές καὶ δευτεραγωνιστές τῆς γαμήλιας τελετῆς. Ἡ καταγραφή αὐτῆ ἀποκαλύπτει ὀξὺτατη παρατηρητικότητα καὶ ἀνήλεη ἐνδοσκόπηση. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ἡ εἰρωνικὴ ἀντίθεση στῆ διατύπωση μὲ τίς πολυσημίες, τὰ παρ' ὑπόνοιαν, τίς ὑπουλες συγκρίσεις καὶ τίς δολερές ὑπερβολές: μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀπατηλὴ διάσταση τοῦ ποιητικοῦ τῆς λεκτικοῦ. Ὁ ἀναγνώστης τῶν συνθεμάτων αὐτῶν πρέπει νὰ βρῖσκεται σέ συνεχὴ ἐγρήγορηση, γιατί ὁ εὐανθὴς λειμὼν τῶν σαπφικῶν χαρίτων εἶναι γεμάτος πιθανόν νὰ εἶναι κατ' οὐσίαν ὕμνος, ὁ ἔπαινος μπορεῖ νὰ ἔχει τὸ δικό του δηλητήριο, ἢ ὑπερτίμηση ἴσως καὶ νὰ ἀποδειχθεῖ, ἂν διερευνηθεῖ βαθύτερα, μοχθηρότατη ὑποτίμηση. Ἐνα παράδειγμα ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀποσαφηνιστοῦν οἱ γενικόλογες παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν:

*Ἴψοι δὴ τὸ μέλαθρον
ὕμνησαν,
ἀέρρετε, τέκτονες ἄνδρες·
ὕμνησαν.
5 γάμβρος † (εἰς)έρχεται ἴσος Ἄρρευι †,
< ὕμνησαν >
ἄνδρος μεγάλω πόλυ μέσδων.
< ὕμνησαν >*

Τὸ ἀπόσπασμα (H.E.M. Voigt καὶ ἄλλοι τὸ θεωροῦν ἀκέραιο ποίημα) παραδίδεται ἀπὸ τὸν Ἡφαιστῖωνα (*Περὶ ποιημ.* 7, 1, p. 70C), τὸν Δημήτριον (*Περὶ ἐρμηνείας* 148, cod. P) καὶ τὸν Ἀρσένιον 51, 83 (= Ἀποστόλ. 17, 76a. CPG 2, 705). Τὸ κείμενο παρουσιάζει κάποια προβλήματα (ιδίως στὸν ἐμπτο στίχο), τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ὀρεῖ ἀκόμη ἱκανοποιητικὴ λύση¹. Ἡ αἰτ. *ὕμνησαν* (ἴσως πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ *μέλ-*

1. Βλ. G. Perrotta, «Il frammento 123 Diehl (=111 L..P.) di Saffo», *Maia* 1, 1948, 52-56. Denys

πετε ἢ ἔσπετε), εἶναι, κατά τόν Ἡφαιστίωνα (δ.π.), ἓνα «μεσύμιον», δηλαδή μιὰ παρέμβλητη ἀναφώνηση ἀνάμεσα στους στίχους πού δέν διακόπτει τό νόημα τῆς φράσης.

Τό ἐπιθαλάμιο λοιπόν θά πρέπει νά τό τραγουδοῦσαν τά κορίτσια καθώς ὁ γαμπρός πλησίαζε μέ τή συνοδεία του τό σπίτι τῆς νύφης. Οἱ κτίστες (ἢ μήπως οἱ μαραγκοί; *Τέκτονες ἄνδρες* στόν Ὅμηρο, Ν 390 καί Π 485, εἶναι οἱ μαραγκοί) καλοῦνται νά σηκώσουν πιό ψηλά τό μέλαθρον, γιατί ὁ γαμπρός εἶναι πανύψηλος – ἴσος μέ τόν Ἄρη (πρβλ. *Η 208 πελώριος... Ἄρης*). Ἡ ποιήτρια μετανιώνει εὐθύς ἀμέσως γιά τήν ὑπερβολή καί μετριάζει τόν τόνο· δέν εἶναι καί σάν τόν Ἄρη, ἀλλά πάντως πολύ πιό μέγας καί ἀπό ἓναν μεγαλόσωμο ἄντρα. *Ἔστι δὲ ἰδίως χάρις Σαπφική, παρατηρεῖ ὁ Δημήτριος (δ.π.), ἐκ μεταβολῆς ὅταν τι εἰποῦσα μεταβάλληται καί ὥσπερ μετανοήσῃ, οἶον «ἴψοι κτλ.» ὥσπερ ἐπιλαμβανομένη ἑαυτῆς, ὅτι ἀδυνάτω ἐχρήσατο ὑπερβολῆ, καί ὅτι οὐδεὶς τῷ Ἄρη ἴσος ἐστίν.*

Εἶναι ὁμως ποτέ ὁ λόγος τῶν γυναικῶν (ἰδίως ὁ ἐπαινετικός) μονοσήμαντος; Ποιός μπορεῖ νά ἐγγυηθεῖ ὅτι ὅλα ὅσα λέγονται στήν προκειμένη περίσταση γιά τήν κορμοστασιά τοῦ γαμπροῦ δέν πρέπει νά κατανοηθοῦν κατ' ἀντίφρασιν²; Μήπως δηλαδή ὁ γαμπρός ἦταν κοντός ἢ κοντύτερος ἀπό τή νύφη; Παρόμοιες χλευαστικές ἀντιστροφές τῆς πραγματικότητας εἶναι πολύ συνηθισμένες στόν λαϊκό καί λαϊκότροπο λόγο – πόσες φορές στίς φαρσοκωμωδίες τῆς χρυσῆς ἐποχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου δέν προσφωνήθηκε ὡς γίγας ὁ Νίκος Ρίζος; Ἄλλά ἔστω· ὁ γαμπρός ἦταν πράγματι ψηλός, ὁ δρᾶδιος δρπαξ. Ὁ ψηλός ἄντρας ἐντυπωσιάζει ὀπωσδήποτε μέ τό ἀνάστημά του, ἀλλά δύσκολα μπορεῖ νά ἀποκρύψει τήν ἀδεξιότητα τῶν κινήσεων του, ἰδίως ὅταν θρῖσκεται σέ στιγμές ἐσχατῆς ἀμυχανίας, ὅπως ἐπὶ παραδειγματι στήν περίπτωση πού πρέπει νά ἐμφανιστεῖ ὡς γαμπρός. Ἄλλωστε οἱ περιπαιχτικές ἐκφράσεις γιά τούς ψηλούς καί στά Ἀρχαῖα (λ.χ. Ἀποστόλιος ΙΙΙ, 4 ἄνουσ ὁ μακρός) καί στά νέα ἑλληνικά (κορκολέτσος, λέλεκας, τιμάρημος κττ) δέν εἶναι καθόλου λιγότερες ἀπό τίς ἀντίστοιχες γιά τούς θραχύσωμους. Ὑστερα καί ὁ προσεικασμός μέ τόν Ἄρη – ὅπου καί ἂν βασίζεται – ἐνδέχεται νά μὴν εἶναι καί τόσο κολακευτικός. Οἱ Αἰολεῖς ποιητές, ἐπισημαίνει ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης (*Ῥώμης ἐγκώμιον* 14)... *ἐπειδάν τι βούλωνται τῶν καθ' αὐτοὺς φαυλίσαι, μεγάλω αὐτὸ παρέβαλον καί παρ' ἀρχαίω περιφανεῖ, ἡγούμενοι μάλιστ' ἂν οὕτως ἐλέγξεν.*

Τά προβλήματα πού ἔθεσε στή φιλολογικὴ ἔρευνα τό ποιημάτιο εἶναι ἐπίσης «πόλυ μέζονα» τῆς ἔκτασῆς του. Ὁ Max Treu ὑποστήριξε ὅτι «τό μοτίβο “οἱ θύρες ἀνοιχτές” (Die Türe hoch) καί τά παρόμοια χαρακτηρίζουν τήν προσομνὴ τῆς ἔλευσης μιᾶς θεότητας (*Ψαλμ.* 24, Ἄδέσπ. μελ. 6 D). Στά ἑλληνικά ἐπιθαλάμια αὐτό τό παλιό θρησκευτικό μοτίβο θά μπορούσε προφανῶς νά συνδεθεῖ μεταξὺ σοβαροῦ καί ἀστείου μέ κωμικὲς ὑπερβολές»³. Τό πρῶτο παράλληλο πού παραθέτει ὁ Μ. Treu εἶ-

L. Page, *Sappho and Alcaeus. An Introduction to the Study of Ancient Lesbian Poetry*, Oxford 1955, 124. E.- M. Voigt, *Sappho et Alcaeus*, Amsterdam 1971, 122.

2. Γιά τίς ἀντιφράσεις στά Ἀρχαῖα καί στά Νέα Ἑλληνικά βλ. Ν. Ἀνδριώτης, «Ἡ ἀντίφραση στήν ἑλληνικὴ γλώσσα», *Ἀντιχάρισμα...*, Θεσσαλονίκη 1976, 557-562.

3. *Sappho, Griechisch und deutsch*, Hrsg. Max Treu, München 1968⁴, 226. Ἡδη ὁ R. Merkelbach εἶχε ἐπισημαίνει τήν παρουσία τοῦ μοτίβου: «Sappho und ihr Kreis», *Philologus* 101, 1957, 8: «Das Motiv von der Epiphanie ist hier ins Scherzhafte gewendet; sein alter Sinn ist aber noch

ναί οί ἀκόλουθοι στίχοι ἀπό τόν 24 (23) Ψαλμόν:

- 7 ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες ὑμῶν,
καί ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι,
καί εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης.
8 τίς ἐστὶν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;
κύριος κραταιὸς καὶ δυνατός,
κύριος δυνατὸς ἐν πολέμῳ.
9 ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες ὑμῶν,
καί ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι,
καί εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης.
10 τίς ἐστὶν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;
κύριος τῶν δυνάμεων, αὐτὸς ἐστὶν ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης.

Ἡ Edith Mora⁴ χρησιμοποίησε μαζί μέ ἄλλα ἐπιχειρήματα (καθόλου πειστικά, νομίζω) καί αὐτήν τήν ἐπιφανεῖα ἀναλογία γιά νά τεκμηριώσει τήν ἀποψη ὅτι ἡ Σαπφώ ἀνῆκε σέ μιὰ προαρχαϊκή κοινωνική ομάδα τῆς Λέσβου καί ὡς ἐκ τούτου στό ἔργο τῆς ἀπαντοῦν πολλά στοιχεῖα ἀνατολικῆς προέλευσης. Ἡ ἐξάρτηση τῆς Σαπφούς ἀπό τό βιβλικό κείμενο πρέπει, ὅπως ἔχει ὑποδείξει ὁ Dirk Meyerhoff⁵, νά ἀποκλειστεῖ. Ἡ θριαμβευτική εἴσοδος τοῦ πολεμικοῦ θεοῦ τῶν νομάδων στή Σιών δέν ἔχει καμιά σχέση με ἱεροῦς γάμους καί παρόμοιες τελετές. Δύσκολα μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς τόν μονήρη καί αὐστηρό Γιαχβέ ὡς νυμφίο.

Τόν ἀκρογωνῖο λίθο γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ ποιήματος τόν ἔθεσε, πιστεύω, ὁ G.S. Kirk⁶: «ὁ γαμπρός εἶναι ἴσως ἕνας μεγαλόσωμος ἄντρας, ἀλλά στή συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει νά εἶναι πολύ πιό μέγας καί ἀπό ἕνα μεγαλόσωμο ἄνδρα – γιατί εἶναι ἀπίθανα ἰθυφαλλικός. Καθώς πλησιάζει στόν νυφικό θάλαμο καί στή νεαρή του γυναίκα, τό μόριο τοῦ φύλου του (*membrum virile*) δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι προεκτείνεται πολύ πάνω ἀπό τό κεφάλι του (ἀνάλογες ὑπερβολές μπορεῖ κανεῖς νά δεῖ σέ παραστάσεις ἀγγείων), καί αὐτή ἀκριβῶς ἡ κολακευτική ὑπερβολή ἀποτελεῖ τήν αἰτία τῆς ἐντολῆς νά ὑψώσουν τή στέγη». Τήν εἰκασία τοῦ G.S. Kirk ὑποστήριξε μέ πρόσθετα ἐπιχειρήματα ὁ J.F. Killeen: ἕνα φαλλικό τραγούδι (*PMG* 851 *ἀνάγετ', εὐρυχωρίαν τῷ θεῷ ποιεῖτε* κτλ.) βρῖσκεται πολύ κοντά στήν ἀτμόσφαιρα τοῦ σαπφικοῦ ἐπιθαλαμίου καί τό ἐπίθετο *μέγας* φαίνεται νά ὑποδηλώνει σέ ἀρκετά χωρία (κυρίως ἀπό κωμικούς) τό ἀνδρικό μόριο⁷. Μέ τήν ἀποψη τοῦ Kirk καί τοῦ Killeen

wohl kenntlich: «Macht hoch die Tür, die Tür macht weit, es kommt der Herr der Herrlichkeit.»

4. Edith Mora, *Sappho, histoire d'un poète et traduction intégrale de l'oeuvre*, Paris 1966, 246 κέ.

5. Dirk Meyerhoff, *Traditionelle Stoff und individuelle Gestaltung. Untersuchungen zu Alkaios und Sappho*, (Beiträge zur Altertumswissenschaft, Bd 3), Meisenheim/Glan 1984, 39-40.

6. G.S. Kirk, «A Fragment of Sappho Reinterpreted», *CQ* 13 (57), 1963, 51-52.

7. J. F. Killeen, «Sappho fr. 111», *CQ* 23 (67), 1973, 198. Βλ. ἀκόμη William M. Calder III, «Aristophanes Vespaie 68-69: An Unnoticed Obscenity», *CPh* 65, 1970, 257. J.F. Killeen, «The Comic Costume Controversy» *CQ* 21 (65), 1971, 51-54. Τά χωρία τοῦ Ἀριστοφάνη στά ὅποια τό μέγας (καί στά τρία γένη) φαίνεται νά σημαίνει, καθ' ὑπόνοιαν, *membrum virile* εἶναι τά ἀκόλουθα: Ἄχ. 787, Σφ. 68, *Λυσ.* 23, Ὀρν. 1733, *Νεφ.* 549, *Εἰρ.* 1351 (βλ. G. Wills, *CQ* 20 [64], 1970, 112), Ἐκκλ. 1048 (;)

συντάσσεται και ὁ Hugh Lloyd-Jones⁸, διακριδώνοντας ὅτι ἡ συμπλοκή *μέγας ἀνήρ*, σέ ἕνα χρησμό πού διασώζουν ὁ Ἰωάννης Τζέτζης στά Σχόλια στόν Λυκόφρονα (ἸΑ-λεξάνδρα, στ. 1378, ed. Scheer II 381) καί τό *Μέγα Ἰετυμολογικόν* (s.v. ἀσελγαίνειν), ἔχει τή σημασία bene mutuniatius. Ὁ Μ. Marcovich⁹ θεώρησε τήν ἐκδοχή αὐτή ἀπίθανη γιά δύο λόγους· πρῶτον γιατί tertius comparationis ἀνάμεσα στό γαμπρό μας καί στόν Ἄρη δέν εἶναι ἡ ὀρητικότητα καί ἡ ἀκόρεστη ἐπιθυμία γιά μάχη, ὅπως ὑπονοεῖ ὁ Kirk (δ.π.), ἀλλά τό ὑψηλό ἀνάστημα καί τῶν δύο. Δεύτερον γιατί τά λαϊκά ἐπιθαλάμια τῆς Σαπφούς δέν ἀνήκουν στό ἴδιο γένος μέ τήν μεταγενέστερη ἐλευθεριάζουσα ἐπιθαλάμια ποίηση (λ.χ. ἸΑριστοφ. *Εἶρ.* 1349-50 *τοῦ μὲν μέγα καί παχύ, τῆς δ' ἡδὺν τὸ σῦκον*) καί τίς ἄσμενες ἀγγελιογραφίες, ἀλλά στά παραδοσιακά ἦθη καί ἔθιμα τοῦ γάμου. ἸΕπιπλέον, ὁ Μ. Marcovich ἐντοπίζει ἕνα παράλληλο στό ἀκόλουθο σερβικό (περιοχή Βοϊδοδίνας) ἐπιθαλάμιο:

Συγγένισά μας, μάνα τῆς νύφης,
ἡ στέγη σας εἶναι πολύ χαμηλή γιά τό γαμπρό μας.
Ψηλά σηκῶστε τή στέγη, νέοι μας συγγενεῖς,
νά μὴν τσακίσει τό φτερό τῆς σκούφιας του ὁ Ράνκο μας!

Τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει ὁ ἐπιφανής μελετητής εἶναι ὅτι τό σαπφικό ἐπιθαλάμιο εἶναι αὐστηρῶς παραδοσιακό καί λαϊκό χωρίς ἄσμενες προθέσεις.

Οἱ ἐνστάσεις τοῦ Μ. Marcovich δέν εἶναι καθόλου πειστικές. Τά χονδροειδή πειράγματα, τά αἰσχρολογήματα καί τά ἐλευθεριάζοντα ὑπονοούμενα εἶναι σταθερά στοιχεία τοῦ λαϊκοῦ ἀκριδῶς ἐπιθαλαμίου. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἀπώτερος σκοπός αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν εἶναι νά συντρέξουν στήν εὐόδωση τῆς ἐρωτικῆς ἔνωσης καί στήν τεκνογονία. ἸΑνήκουν συνεπῶς καί αὐτά ὅπως καί ἄλλα γαμήλια ἔθιμα, στή σφαῖρα τῆς «συμπαθητικῆς» μαγείας. ἸΑ Σαπφῶ ἀποφεύγει δέβια τίς χωριάτικες χοντροκοπιές, ἀλλά δέν ἀποστρέφεται ὀλότελα τήν Fescennina iocatio, πού εἶναι σύμφυτη μέ τό ἐπιθαλάμιο. ἸΑ διαφορά τῆς ποιήτριας ἀπό τόν λαϊκό στιχοπλόκο πού αὐτοσχεδιάζει δέν ἔγκειται τόσο στή «διάνοιαν» καί στή θεματολογία ὅσο στή διατύπωση. ἸΑ λαϊκός ποιητής μιλά ἀπροκάλυπτα ἢ μέ ἐντελῶς διαφανεῖς μεταφορές, ἢ ποιήτρια χρησιμοποιεῖ τή μεταφορική σύγκριση, τήν ὑποδήλωση, τόν ὑπαινιγμό καί τήν ἀμφισημία. Πάντως καί στήν ποίηση τῆς Σαπφούς δέν λείπουν οἱ ἐκφράσεις ὁμοῦ ρεαλισμοῦ. Καί ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε ὅτι ἡ χρήση τῆς λ. *ὀλισθόδοκος* (ἀπόσπ. 99)¹⁰ ἀποτελεῖ μιὰ ἐξαίρεση, ὁ στίχος (ἀπόσπ. 114) *παρθενία, παρθενία ποῖ μὲ λίποισ' ἀποίχη;* εἶναι ἀπό τούς τολμηρότερους τῆς ἑλληνικῆς ποίησης. Ποῖός ἀκόμη δέν ἀντιλαμβάνεται τόν ἄκρατο αἰσθησιασμό πού ἀποπνέει ἡ περιφραση *πόρφυρον ἄνθος*,¹¹

8. Hugh Lloyd-Jones, «Sappho fr. 111», *CQ* 17 (61) 1967, 168.

9. M. Marcovich, «Bedeutung der Motive des Volksglaubens für die Textinterpretation», *QUCC* 8, 1969, 34-6.

10. Βλ. G. Giangrande, «Sappho and the ὀλισθος», *Emerita* XLVIII, 1980, 249-250.

11. ἸΑπ. 105 c. Τό ἀπόσπασμα παραδίδεται ἀπό τόν Δημήτριον (*Περί ἐρμηνείας* 106) ἀνωνύμως, ἀλλά οἱ περισσότεροι ἐκδότες καί μελετητές τό θεωροῦν σαπφικό. Γιά τήν ἐρμηνεία βλ. Anne Pippin Burnet, *Three Archaic Poets: Archilochus, Alcaeus, Sappho*, Duckworth 1983, 269 σμ. 110.

Τό σερβικό παράλληλο τό οποῖο προσκομίζει ὁ Μ. Marcovich εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακό, ἀλλά φαίνεται ὅτι οἱ προτροπές γιά ἀρχιτεκτονικές ἐπεμβάσεις σέ οἰκοδομήματα εἶναι κοινός τόπος σέ «μακαρισμούς», σέ ἐπιθαλάμια καί σέ σατυρικά ποιήματα πού ἔχουν θέμα τους τόν γάμο. Πότε οἱ καλεσμένοι εἶναι πολλοί, πότε ὁ γαμπρός εἶναι ψηλός, πότε – τό πάντων δεινότατον – ἡ νύφη εἶναι τετράπαχη, ὅποτε πρέπει νά διαπλατυνθεῖ ἡ θύρα:

Τοῦ παπα τή θυγατέρα
 δέκ' ἀμάξια δέν τή σέρνουν
 καί ὄχτώ δέν τήν ταράζουν.
 Τήν ἐκάμαν μαύρη νύφη,
 φτάνουν στοῦ γαμπροῦ τό σπίτι,
 δέν τήν χώραεν ἡ πόρτα·
 χάλασαν τρεῖς πῆχες τοῖχο
 κ' ἔχαρβάλωσαν τό σπίτι
 καί τήν χώρεσε κ' ἐμπήκε
 — καλημέρα, πεθερά μου,
 — καλῶς ἦλθες, πέρδικά μου κτλ.¹²

Ἡ ὀρθότητα τῆς εἰκασίας τοῦ G. S. Kirk ἐπιβεβαιώνεται ἀν ἀναζητηθοῦν οἱ δυνατές παρασημασίες καί ἄλλων λέξεων τοῦ κειμένου. Κατά πρῶτον ὕποπτη γιά ἀμφισημία εἶναι ἡ λ. *μέλαθρον* που σήμαινε ἀρχικά τό μεσοδόκι πού στήριζε τή στέγη καί, συνεκδοχικῶς, τήν ἴδια τή στέγη (B 414) καί τό οἶκημα ὀλόκληρο (λχ. Πίνδ. *Πυθ.* 5.52). Σύμφωνα μέ τό *Μέγα Ἑτυμολογικόν* (576.16) τό *μέλαθρον* παράγεται ἀπό τό *μελαίνω*, ἀλλά μάλλον πρόκειται γιά λαϊκή παρετυμολογία¹³ πού ἀφορμᾶται ἀπό τό μαῦρο χρῶμα πού ἀποκτοῦσε μέ τόν καιρό καί ἐξαιτίας τοῦ καπνοῦ ἢ στέγη. Δυό ἀκόμη παρασημασίες τοῦ *μελάθρου* μνημονεύονται ἀπό τόν Ἡσύχιο (λείπουν ὡστόσο ἀπό τό LSJ):

μ 623 *μέλαθρα* : οἰκία. ὑπέρθυρα. δοκός δέ καί ἡ διάτονος.

624 *μέλαθρον*: οἶκημα καί τό τῶν γυναικῶν μόριον¹⁴.

Μέλαθρον δέν σημαίνει μόνο «μεσοδόκι, στέγη» καί οἰκία ἀλλά καί «ὑπέρθυρον», δηλαδή ἀνώφλι. Αὐτή ἡ σημασία ταιριάζει καλύτερα στό ἀπόσπασμά μας· οἱ χτίστες δέν καλοῦνται νά σηκώσουν ψηλά τή στέγη – ἡ διαδικασία αὐτή ἦταν ἐξαιρετικά περίπλοκη, χρονοδόρα καί μὴ ἀναγκαία – ἀλλά ἀπλῶς νά ὑψώσουν τό ἀνώφλι ὥστε νά εἰσέλθει, χωρὶς νά σκύψει, ὁ γαμπρός. Μέλαθρον ἐπίσης ὀνομάζεται, γιά εὐνόητους λόγους, καί τό τῶν γυναικῶν μόριον – «ὑπέρ ἐπιξήνου λέγω»: ἡ γλώσσα μ 624 τοῦ Ἡσυχίου ἀναφέρεται στό προκειμένο σαπφικό ἐπιθαλάμιο! Ἡ ἐρμηνεία δέδαια

12. Π. Ἀραβαντινός, *Συλλογὴ δημοδῶν ᾠμάτων τῆς Ἡλείρου*, Ἀθῆναι 1880, 214-215 (ἀρ. 353).

13. M.E. 576, 16 ἀπὸ τοῦ *μελαίνεσθαι ἀπὸ τοῦ καπνοῦ*. Προτάσεις πού ἔχουν γίνεи ἀπὸ νεότερους γλωσσολόγους (ἀπὸ τό *βλωθρός*: ψηλός, ἢ ἀπὸ τό *κμέλεθρον*: δοκός) δέν θεωροῦνται πειστικές ἀπὸ τόν P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, s.v. *μέλαθρον*.

14. Ὁ K. Latte ἐκδίδει ὡς ἀκολούθως: μ 624 *μέλαθρον* οἶκημα καί 625 (...)· τό τῶν γυναικῶν μόριον, καί σημειώνει στό ὑπόμνημα: 24/25 una gl. in H, excidit, l. gl. 25 (compositum nigros pudendorum pilos significans). Ὁ Schmidt: *μέλαθρον* οἶκημα. [καί τό τῶν γυναικῶν μόριον refer ad 621 *μελαγκορύφους*· μοιχοῦς τοὺς γεννητικοὺς ἀνθρώπους].

του λεξικογράφου θά ἦταν ὀρθότερη ἂν στήν θέση τοῦ πρώτου ἐρμηνεύματος (οἴκημα) ὑπῆρχε ἡ λ. *ὑπέρθυρον*. Καί τό ρῆμα *αἴρειν* εἶναι μιᾶ συνειδητή ἐπιλογή γιατί σέ σύναψη μέ τόν πληθ. ἡ δυϊκό τῆς λ. σκέλος εἶναι τουλάχιστον στόν Ἄριστοφάνη *technicus terminus* γιά τήν ἐρωτική συνέρευση:

Εἰρ. 889-90 *ὥστ' εὐθέως ἄραντας ὑμᾶς τῷ σκέλει/ταύτης μετέωρα*

Ἐκκλ. 265 *εἰθισμένοι γάρ ἐσμέν αἴρειν τὰ σκέλη.*

Τό θέμα «οἱ θύρες ἀνοιχτές» ἀπαντᾷ στήν ἐρωτική λογοτεχνία σέ ποικίλες μορφές: ὡς ἀπειλή παραβίασης τῶν θυρῶν ἀπό τόν ἀποκεκλεισμένο ἐραστή (συνήθως σέ παρακλαυσίθυρα), ὡς συνδιάλεξη ἐραστή καί θύρας, ὡς διάρρηξη θυρῶν, ὡς συμπεφωνημένο ἄνοιγμα θυρῶν ἐκ τῶν ἔσω, ὡς πανηγυρικό ἄνοιγμα θυρῶν κττ. Ἐάν οἱ θύρες τοῦ οἴκηματος, ὅπου κατοικοεδρεύει ἡ ποθουμένη, παραμείνουν κλειστές, ἡ προσπάθεια γιά ἐρωτική προσέγγιση ἔχει ἀποτύχει. Ἐντιθέτως τό ἄνοιγμα, – ἀδιάφορο πῶς ἔχει συντελεστεῖ – ὑποδηλώνει τήν ἐρωτική ἀποδοχή γιατί θάλαμος καί θαλαμειομένη ταυτίζονται. Ἡ γυναίκα ὡς θύρα εἶναι ἕνα ἀρχετυπικό σχῆμα βαθιά ριζωμένο στό συλλογικό ἀσυνείδητο¹⁵. Ἐνα παράδειγμα ἀπό τό *Ἄσμα ἀσμάτων* 8, 8-9:

*Ἄδελφή ἡμῖν μικρὰ καί μαστούς οὐκ ἔχει
τί ποιήσωμεν τῇ ἀδελφῇ ἡμῶν
ἐν ἡμέρα, ἧ ἔάν λαληθῇ ἐν αὐτῇ;
εἰ τεῖχος ἐστίν, οἰκοδομήσωμεν ἐπ' αὐτήν ἐπάλξεις ἀργυρᾶς·
καί εἰ θύρα ἐστίν, διαγράψωμεν ἐπ' αὐτήν σανίδα κεδρίνην.*

Ἐτσι, πολύ συχνά οἱ λλ. *θύρα*, *πύλη*, *πρόθυρον* καί τά συνώνυμά τους χρησιμοποιοῦνται ὡς εὐκολονόητοι εὐφημισμοί γιά τά γυναικεῖα ἀπόκρυφα, λ.χ.

Εὐρ. Κύκλ. 499-502 *ἐπί δεμνίοις τε ξανθόν
χλιδανῆς ἔχων ἑταίρας
μυρόχριστος λιπαρόν βόστρυχον,
αὐδᾶ δέ· θύραν τίς οἶξει μοι¹⁶,*

Ἄριστοφ. Λυσιστρ. 249-251 *Οὐ γάρ τοσαύτας οὐτ' ἀπειλάς οὔτε πῦρ
ἤξουσ' ἔχοντες, ὥστ' ἀνοῖξαι τὰς πύλας
ταύτας, ἐάν μῆ 'φ' οἴσιν ἡμεῖς εἴπομεν¹⁷.*

Τί ἀκριβῶς σημαίνει ἡ συμπλοκή ἴσος Ἄρειν δέν ἔχει ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ. Συνήθως σέ ἐκφράσεις τέτοιου εἴδους μιᾶ αἰτιατική τῆς ἀναφορᾶς προσδιορίζει σαφέστερα τή σχέση, λχ. Αἰσχύλ. ἀπόσπ. 74.7 ἴσος Ἄρειν βίαν. Ἡ προτροπή στοῦς

15. Βλ. C.G. Jung, *Man and his Symbols*, London 1964, 78.

16. Βλ. R. Seaford, *Euripides Cyclops*, Oxford 1984, (Σχ. στόν στίχο 502) alludes to the *παρακλαυσίθυρον*... But this does not preclude... a sexual double entendre: cf Ar. *Eccl.* 990: *ὅταν γε κρούσης τήν ἐμὴν πρῶτον θύραν* (the door or gate as a sexual image: J. Taillardat, *Les images d'Aristophane*, 70-71, 77 κτλ.).

17. J. Henderson, *The Maculate Muse, Obscene Language in Attic Comedy*, New Haven and London 1975, 95. G. Wills, «Phoenix of Colophon's κορώνισμα», *CQ* 20 (64), 1970, 113; Πρβλ. καί Ἀρχιλ. ἀπόσμ. 196A West, 21 (*ZPE* 14, 1974, 106), Θεόδ. Στουδ. 96. 664c Migne.

τεχνίτες και ή επιδιόρθωση στον τελευταίο στίχο (αν πρόκειται για επιδιόρθωση, γιατί κάλλιστα θά μπορούσε να θεωρηθεί ή σύγκριση με τον μεγάλο άνδρα ως απλή επεξήγηση του *ἴσος Ἄρευι*: ἴσος με τον Ἄρη, δηλαδή πολύ πιό μεγάλος κτλ.) υποβάλλουν τήν αίσθηση ότι ό προσεικασμός ερείδεται στην όγκολιθική σωματική διάπλαση του θεού, πού στην έπική παράδοση έμφανίζεται ως πελώριος (H208, πρβλ. Φ 407)¹⁸. Ὁ γαμπρός είναι μεγαλόσωμος και ώραιος σάν τον Ἄρη, ὅπως επί παραδείγματι και ό Εὐρύαλος: θ 115-6 *ἀν δέ και Εὐρύαλος, θροτολογῶ ἴσος Ἄρηϊ, Ναυβολίδης, ὃς ἄριστος ἔην εἰδός τε δέμας τε*. Μιά δεύτερη δυνατότητα έρμηνείας είναι ότι ό γαμπρός πλησιάζει σάν τον Ἄρη, δηλαδή γρήγορος και μέ άπειλητικές διαθέσεις, ὅπως επί παραδείγματι ό Πάτροκλος: Α 604 *έκμολεν ἴσος Ἄρηϊ...* Νομίζω ότι ή άοριστία τήν όποία ένέχει τό επίθετο *ἴσος* και έδῶ και στό 31.1 (*ἴσος θεοῖσιν*) διευκολύνει τή λειτουργία των έλευθέρων συνειρμών και των συνυποδηλώσεων. Οί συνυποδηλώσεις, τίς όποίες συμεριζόταν φυσικά ὄλο τό άκροατήριο γιατί άνήκαν στή τυπική χαρακτηρισολογία του θεού, είναι: μέγεθος, ώραιότητα, σφρίγος, κατακτητική βουλμία, ὄρμητικότητα, έρωτική διάθεση. Ἐτσι ό γαμπρός παρουσιάζεται ψηλός σάν τον Ἄρη, ὄρμητικός και βίαιος σάν τον Ἄρη, έρωτικός σάν τον Ἄρη, τον έραστή τής Ἄφροδίτης¹⁹ – *notior in caelo [et in terra] fabula nulla fuit* (Ovid. *amores* I, 9, 40)! Ὁ γαμπρός είναι και αυτός ένας πολεμιστής πού έχει αναλάβει μία ιδιότυπη άποστολή.

Ἡ έξομοίωση του γαμπροῦ με τον θεό του πολέμου έντάσσεται, νομίζω, στό θέμα «ό Ἔρωσ ως πόλεμος» πού είναι κοινός τόπος και στή Σαπφώ²⁰ και στήν έρωτική ποίηση γενικότερα. Ὁ έραστής (νόμιμος ή παράνομος, μόνιμος ή περιστασιακός) έμφανίζεται ως πολεμιστής πού είναι αναγκασμένος νά κυριεύσει μία πόλη ή ένα φρούριο, ή έστω νά διαρρήξει, ως πολιορκητικός κριός, μία θύρα. Παραθέτω τρία παραδείγματα που συνιστοῦν τρεις παραλλαγές του ίδιου θέματος. Τό πρώτο προέρχεται από τήν πασίγνωστη έλεγεία του Ὀβιδίου (*Amores* 1,9) *militat omnis amans...* Και ό στρατιώτης και ό έραστής καλοῦνται νά παραδιάσουν θύρες έρμητικά κλειστές:

18. Μοναδικόν *tertium comparationis* ανάμεσα στον Ἄρη και στον γαμπρό θεωρεῖ ό M. Marcovich τό ύψηλό άνάστημα, «Sappho fr. 31: Anxiety Attack or Love Declaration; Appendix: «A Bridegroom Like Ares» (fr. 111.5)», *CQ* 22 (66), 1972, 29-32.

19. Σύμφωνα με μία σκοτεινή γενεαλογία, πού άπαντά μόνο στον Σιμωνίδη, ό Ἔρωτας ήταν γιός του Ἄρη και τής Ἄφροδίτης (*PMG* 575).

20. Jesper Svenbro, «La stratégie de l'amour, Modèle de la guerre et théorie de l'amour dans la poésie de Sappho», *Quaderni di Storia* 1984, 57-79. Leah Rissman, *Love as War: Homeric Allusion in the Poetry of Sappho*, Königstein/Ts.: Hain 1983, Beiträge zur klassischen Philologie, Heft 157. Ἡ Leah Rissman θεωρεῖ, (σελ. 91-92) ότι πρότυπο του στίχου 5 είναι οι στίχοι H208 -212:

*σεύατ' έπειθ' ὄλος τε πελώριος έρχεται Ἄρης,
ὃς τ' εἴσιν πόλεμόνδε μετ' άνέρας, σῆς τε Κρονίων
θυμοδόρου έριδος μένει ξυνέηκε μάχεσθαι.
τοῖος ἄρ' Αἴας ὄρωτο πελώριος, έρκος Ἄχαιῶν,
μειδιῶν βλοσυροῖσι προσώπασι.*

Ὁ γαμπρός παρομοιάζεται ως προς τό άνάστημα με τον Ἄρη και ταυτοχρόνως με τον Αἴαντα πού είναι ό πιό μεγαλόσωμος από τους Ἑλληνες (Γ 116-170 και 226-229).

στ. 19-20 *ille graves urbes, hic durae limen amicae
obsidet; hic portas frangit, at ille fores*²¹.

Τό δεύτερο είναι ένα επίγραμμα (ή μάλλον μία έλεγεία) τοῦ Ἀγαθία τοῦ Σχολαστικοῦ (Παλ. Ἀνθολ. V, 294). Ἡ κόρη περιβάλλεται ἀπό τριπλό τεῖχος: λίθινο (μέλαθρον!), ὑφασμάτινο (ἀπλοῖς ἑκταδίη) καί ἀνθρώπινο (τροφός). Ἔτσι ἡ πρώτη ἀπόπειρα ἐκπολιόρκησης εἶναι μοιραῖο νά ἀποτύχει ἐν μέρει. Ὅμως ὁ ἐπίμονος πολιορκητής εὐελπιστεῖ· μέ τή βοήθεια τῆς Ἀφροδίτης ἡ δεύτερη προσπάθεια θά τελεσφορήσει:

Ἡ γραῦς ἡ φθονερῆ παρεκέκλιτο γείτονη κούρη,
δόχμιον ἐν λέκτρωνῶτον ἐρεισαμένη
προβλής ὡς τις ἔπαλξις ἀνέμβατος· οἶα δ' ἐπ' ἦρι
ἔσκαπε τήν κούρην ἀπλοῖς ἑκταδίη.
5 Καί σοβαρῆ θεράπεινα πύλας σφίγξασα μελάθρου²²
κεῖτο χαλικρήτῳ νάματι βριθομένη.
Ἔμπης οὐ μ' ἐφόδησαν· ἐπεὶ στρεπτήρα θυρέτρου
χερσὶν ἀδουπήτοις βαιὸν ἀειράμενος
φρυκτοὺς αἰθαλόεντας ἐμῆς ὀπίσματι λώπης
10 ἔσβεσα, καὶ διαδύς λέχριος ἐν θαλάμῳ
τήν φύλακα κνώσσοσαν ὑπέκφυγον· ἦκα δὲ λέκτρον
νέρθεν ὑπὸ σχοίνοις γαστέρι συρόμενος,
ὠρθοῦμην κατὰ βαιὸν, ὄπη βατὸν ἔπλετο τεῖχος·
ἄγχι δὲ τῆς κούρης στέρνον ἐρεισάμενος
15 μαζοὺς μὲν κρατέεσκον, ὑπεθρύφθην δὲ προσώπῳ
μάστακα παιῶνων χεῖλεος εὐαφίη.
Ἦν δ' ἄρα μοι τὰ λάφυρα καλὸν στόμα, καὶ τὸ φίλημα
σύμβολον ἐννυχίης εἶχον ἀεθλοσύνης.
Οὐπω δ' ἔξαλάπαξα φίλης πύργωμα κορείης,
20 ἀλλ' ἔτ' ἀδριεῖται σφίγγεται ἀμβολίη.

Τό τρίτο εἶναι ένα δημοτικό ἐπιθαλάμιο ἀπό τήν Ἠπειρο. (Ἀσφαλῶς πρόκειται γιά παρωδία ἐπιθαλαμίου, γιατί δέν φαντάζομαι, νά τραγουδήθηκε ποτέ σέ γαμήλιες τελετές παρὰ μόνο σέ κλειστές συντροφικές ἀντρῶν.) Ὁ γαμπρός πρόκειται νά ἐμφανιστεῖ «ξεσπαθωμένος» (ὁ ὑπαινιγμός εἶναι εὐκολονόητος) μέ δξύμωρη διάθεση («σάν φίλος σάν ἐχθρός») καί νά διαρρηξεί τήν «κλειδωνιά» τῆς νυφικῆς αὐλόπορτας:

Ἀπόψε κυρά νύφη
θά παίξει ὁ μάνταλος
τά δύο κουπιά τοῦ Μπάγκα
κι ὁ παρασάνταλος.

21. Γιά τὰ παρ' ὑπόνοιαν σημασιόματα βλ. M.Fruhstorfer, «Fores perfringere - Eine Metapher in der erotischen Dichtung?», *Rh. M.* 129, 1986, 54-56.

22. Ἡ ἀμφισημία, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, τῶν λέξεων *μέλαθρον* καί *πύλη*, σέ συσχετισμό μέ τή θεματική καί τήν εἰκονοποιία τοῦ ποιήματος, μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι στήν ἐκφραση - *πύλας σφίγξασα μελάθρου*» λανθάνει ἕνας εὐκολονόητος ὑπαινιγμός.

Ἐπόψε κυρά νύφη
 τῆς πεθερᾶς σου ὁ γιός
 θά μπεῖ ξεσπαθωμένος
 σάν φίλος σάν ὄχτρος.
 Ἐπόψε ἡ κλειδωνιά σου
 μέ μιά θά τσαμιστεῖ
 κι ἡ πόρτα τῆς αὐλῆς σου
 θά στέκεται ἀνοιχτή²³.

Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ στίχου 5 νοσεῖ: locus varie tentatus et nondum persanatus (Lobel). Ὁ Ἑφαιστίων (*Περὶ ποιημάτων* 7, 1, p. 70 C) καὶ ὁ Ἀρσένιος (51, 83 p. 460 Walz = Apost. 17, 76a) παραδίδουν *ἔρχεται ἴσος*, ὁ Δημήτριος (*Περὶ ἐρμηνείας* 148) *εἰσέρχεται ἴσος*. Πιθανόν ὁ Lobel ἔχει δίκιο γράφοντας *εἶσ' (ι) ἴσ' Ἄρην*. Τό *ἔρχεται* ἐνδέχεται νά ἦταν τό ἐρμηνεῦμα τοῦ *εἶσι* πού εἰσχώρησε στό κείμενο στήν μία περίπτωση ἐκτοπίζοντας τό ἐρμηνεύμενο (Ἑφαιστίων, Ἀρσένιος) καί στήν ἄλλη συνεννούμενο μέ αὐτό (Δημήτριος), προφανῶς λόγω τῆς ὁμογραφίας τοῦ ρηματικοῦ τύπου (*εἶσ'*) μέ τήν πρόθεση *εἰς*. Τό μέτρο εἶναι τόσο ἀδέβαιο πού δέν μᾶς βοηθᾶ στήν ἀξιολόγησι τῶν λύσεων πού ἔχουν προταθεῖ.

Τό νόημα πάντως ἀπαιτεῖ ἓνα ρῆμα κινήσεως σημαντικό, πού δύσκολα θά μπορούσε νά παραλειφθεῖ. Πολύ συχνά ρήματα κινήσεως σημαντικά χρησιμοποιοῦνται ὡς εὐφημισμοί τοῦ συνουσιάζεσθαι, ὅπως λχ. τό NE «πηγαίνω μέ» τά ἀγγλικά «go into (ἢ in)», «go with», «come» (:ἔρχομαι σέ ὄργανό) καί τό AE «ἔρχεσθαι»: Ἡρόδ. II. 115 (ὁ Πρωτεύς ἀπευθύνεται στόν Πάρι) *ὄς, ᾧ κάκιστε ἀνδρῶν, ξεινίων τυχῶν ἔργον ἀνοσιώτατον ἐργάσασθαι· παρὰ τοῦ σεωυτοῦ ξείνου τήν γυναῖκα ἤλαθες*²⁴. Ἡ ἐρωτική παρασημασία τοῦ *εἰσέρχεται*, σέ τέτοιου εἴδους συμφραζόμενα, εἶναι κραυγαλέα (γιά τό *ἰέναι* δέν κατόρθωσα νά βρῶ παραδείγματα).

Συνοψίζω. Στό σαπφικό ἐπιθαλάμιο συνυπάρχουν τρία στοιχεῖα: τό ὕμνικό πού ἀνταποκρίνεται στόν ἱερό χαρακτήρα τῆς γαμήλιας τελετῆς, τό σκωπτικό πού ἐκφράζει τήν χαρούμενη ἀτμόσφαιρα, καί τό φαλλικό πού προοιωνίζεται καί υποστηρίζει τήν ἐρωτική συνάντησι τοῦ ζεύγους. Τό ποίημα συνεπῶς ἐπιδέχεται τρεῖς ἀλληλοσυμπληρούμενες ἀναγνώσεις. Ἐάν μείνουμε στή χονδρική σημασία τῶν λέξεων πού δίνουν τά λεξικά, τό ποίημα εἶναι ἓνας ὕμνος στή κορμοστασιά καί στό σφρίγος τοῦ γαμπροῦ. Γιά χάρι αὐτῆς τῆς ἐπιβλητικῆς παρουσίας ἀξίζει νά ἀναδομηθεῖ ἀκόμη καί ἡ θύρα τῆς νυφικῆς κατοικίας. Ἐάν λάβουμε ὑπόψη τά ἀντικρουόμενα συναισθήματα καί τίς ἀνταγωνιστικές τάσεις, κυρίως τῶν δευτεραγωνιστῶν τῆς τελετῆς (ἀλληλοὑποβλεπόμενα πεθερικά, ζηλότυπα ἀδέρφια, φθονεροί φίλοι τοῦ γαμπροῦ, φθονερότερες φίλες τῆς νύφης), καθῶς καί τήν ἰλαρότητα καί εὐδία-

23. Π. Ἀραβαντινός, *δ.π.*, 223 (ἀρ. 373). Ἐρμηνεία στόν Εὐιο Ληναῖο (Χ.Χ.Χαριτωνίδης), *Ἀπόρρητα*, Θεσσαλονίκη 1935, 37. Ἡ συνολική πραγματεύσι τοῦ θέματος «Σαπφῶ καί δημοτική λογοτεχνική παράδοσι» (παραλληλίες, similia et contraria) παραμένει, ἓνα ἐπιγινόμενον. Πρῶτες καίριες ἐπισημάνσεις στόν Ο. Tsagarakis, *Self-expression in Early Greek Lyric Elegiac and Iambic Poetry*, (Palingenesia xi), Wiesbaden 1977, 74 κέ. Τοῦ ἴδιου, «Some Neglected Aspects of Love in Sappho's fr. 31LP.», *Rh. M.* 122, 1979, 101-118, «Broken Hearts and the Social Circumstances in Sappho's Poetry», *Rh. M.* 129, 1986, 1-17.

24. Henderson, *δ.π.* 155.

θεσία πού επιβάλλει ή στιγμή, τότε πρέπει κάπως νά δυσπιστοῦμε στήν ἀνυποκρισία τοῦ ἐπαίνου καί τοῦ μακαρισμοῦ· ὁ γαμπρός παρουσιάζεται σάν ἀδέξιος κρεμαντάλας πού πλησιάζει ὀρμητικός, καί σίγουρα θά χτυπήσει τό κεφάλι του στό ἀνώφλι τῆς πόρτας, ἂν δέν προφτάσουν οἱ μαστόροι νά ἐπέμβουν. Ἐν, τέλος, ἀναλογιστοῦμε τά φυσικά ἐπακόλουθα τῆς τελετῆς, – ἐρωτική παννυχίδα, ἐνήδονη συμβίωση τουλάχιστον στό πρῶτο στάδιο, εὐγονία –, τότε δικαιούμαστε νά εἶμαστε ἐξαιρετικά φιλύποπτοι ἀκόμη καί γιά τήν πιό ἀθώα ἔκφραση. Εἰδικά γιά τήν ποίηση τῆς Σαπφῶς, ἡ ρήση τοῦ φιλοσόφου – «οἱ λέξεις δέν ἔχουν σημασίες παρά μόνο χρήσεις» – εἶναι μίτος ὀδηγητικός.

A. ΛΕΜΠΕΣΗ

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΑΥΛΟΣ*

Στόν «μουσική και πάση φιλοσοφία
προσχωμένον» «χρηστὸν ἄνδρα»¹

προσφέρεται ἡ παλαιότερη ἴσως γνωστή εἰκόνα Ἑλληνα αὐλητῆ, πού προέρχεται ἀπό τό ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καί τῆς Ἀφροδίτης στή Σύμη τῆς Βιάννου².

Πρόκειται γιά ἓνα πρῶμο χάλκινο εἰδώλιο (Πίν. 1α-β, 2δ)³, πού δέν λύνει βέβαια ὅλα τά προβλήματα τά σχετικά μέ τόν αὐλό, ἀλλά προωθεῖ ἀρκετά τόν προβληματισμό γιά τήν καταγωγή καί τήν ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ μουσικοῦ ὄργάνου.

Γιά νά διερευνηθεῖ τό συγκεκριμένο πρόβλημα ἀρκεῖ ἡ σύντομη ἀναφορά στόν χώρο προέλευσης τοῦ εἰδωλίου, στά ἐπί μέρους εἰκονογραφικά του γνωρίσματα καί στά ἄμεσα χρονολογικά του παράλληλα. Ἡ λεπτομερειακή περιγραφή, ἡ ἐρμηνεία καί ἡ ἔνταξη τῆς μορφῆς στά ἔργα τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας παραμένουν γιά τήν τελική δημοσίευση, πού θά περιλάβει 38 ἀκόμη χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια ἀπό τό ἱερό τῆς Σύμης.

Τό εἰδώλιο βρέθηκε σέ ἀνάμεικτο στρώμα πυρᾶς θυσιῶν, πού ἐκτεινόταν γύρω ἀπό ὑπαίθριο δωμό. Ἡ ἀνάμειξη τοῦ στρώματος δέν προσφέρεται γιά τή χρονολόγηση τοῦ ἀναθήματος μέ βάση τά ἀνασκαφικά του δεδομένα. Ὡστόσο τό θέμα τοῦ εἰδωλίου συνδέεται ἄμεσα μέ τόν τόπο ὅπου βρέθηκε, γιατί ἡ αὐλήση συνόδευε κατὰ

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τή Διεύθυνση τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχ/κοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀθήνας γιά τίς φωτογραφίες τῶν πιν. 1α-β, ε καί 2α-β, ὅπως καί τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου γιά τίς φωτογραφίες τοῦ πίν. 1γ-δ. Ἡ φωτογραφία τοῦ πίν. 2γ ἐγίνε ἀπό τόν φωτογράφο Γ. Ξυλούρη (Ἡράκλειο). Τή σχεδιαστική ἀποκατάσταση τοῦ εἰδωλίου (Πίν. 2δ) ὀφείλω στόν ζωγράφο Κ. Ἡλιάκη (Ἀθήνα).

1. Πλ. Τίμ. 88c. Ἄρ. Ἰπ. 191. Γιά τό πολυσήμαντο ἐννοιολογικό περιεχόμενο τῆς λέξης *μουσική* στήν ἀρχαιότητα: U. Klein στό *Der Kleine Pauly* 3 (1979) 1485 κέ. στή λ. Musik.

2. Γιά τό ἱερό: Ἄ. Λεμπέση, *Πρακτ.* 1972, 193-203· 1973, 188-99· 1974, 222-27· 1975, 322-29· 1976, 400-407· 1977, 403-18· 1981, 380-96· 1983, 348-66. P. Muhly, Linear A Inscriptions from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Kato Syme, *Kadmos* 23, 1984, 124-35. Ἄ. Λεμπέση, *Τό ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καί τῆς Ἀφροδίτης στή Σύμη Βιάννου I/1. Χάλκινα κρητικά τορευόμενα* (1985) (στό ἐξῆς = *Σύμη I/1*). Π. Μεταξᾶ-Muhly, Οἱ ἐνεπίγραφες τράπεζες προσφορῶν ἀπό τό ἱερό τῆς Σύμης Βιάννου στόν τόμο *Φίλια Ἑπη εἰς Γ.Ε. Μυλωνᾶν Α'* (1986) 272-83. A. Lebessi and P. Muhly, The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme, Crete, *National Geographic Research* 3/1, 1987, 102-13.

3. Μουσεῖο Ἡρακλείου, ἀρ. χαλκ. 3147. Εὔρημα τοῦ 1972. Σωζ. ὕψ. 0.085 μ. Πατίνα πράσινη σκούρα καλῆς ποιότητος. Ἀποσπασματικά διατηρημένα τά σκέλη.

κανόνα τῆς θυσίας καί τῆς θρησκευτικῆς τελετουργίας⁴.

Τό ἱερό τῆς Σύμης ἀποτελεῖ σπάνιο παράδειγμα συνεχοῦς λατρείας ἀπό τή νεοανακτορική τουλάχιστον περίοδο ὡς καί τόν 3ο αἰ. μ.Χ. Ἡ σημασία τοῦ ἱεροῦ δέν ἐγκραίνεται τόσο στόν πλοῦτο τῶν ἀναθημάτων, στή συνεχή χρήση τοῦ χώρου γιά δύο χιλιετίες ἢ στήν ἀδιάκοπη ἄσκηση τελεουργιῶν. Τό ἐνδιαφέρον του βρίσκεται στό εἶδος καί τόν βαθμό μετασχηματισμοῦ, πού παρουσιάζουν οἱ ἀρχιτεκτονικές μορφές καί οἱ ἀρχές μορφοποίησης στόν τομέα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, οἱ ἱεροπραξίες καί οἱ λατρευόμενες στό ἱερό θεότητες ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου⁵.

Ἡ ἀὐλητής τῆς Σύμης (Πίν. 1α-β) εἰκονίζεται γυμνός καί μέ ἐλαφρά λυγισμένα σκέλη. Στίς πλατιές παλάμες τῶν ὑπέριμετρα μακρῶν χειρῶν, πού θά καμπυλώνονταν συμμετρικά ἔμπρός ἀπό τό στήθος, κρατεῖ τούς βόμβυκες διαύλου⁶. Ἡ κάμψη στό ἀνώτερο τμήμα τους καί τά ἀσύμμετρα συμπίεσμένα χέρια τοῦ ἀὐλητῆ ὀφείλονται στή μηχανική παραμόρφωση τοῦ μετάλλου, πού προέκυψε ἀπό τό σπάσιμο τοῦ αὐλοῦ πάνω ἀκριβῶς ἀπό τά χέρια τῆς μορφῆς. Τό σχέδιο τοῦ εἰδωλίου (Πίν. 2δ) ἀποκαθιστά κατά τό δυνατόν τό ἀρχικό σχῆμα τῆς ἀὐλησης καί ἀποδίδει καθαρά τά ἐπί μέρους στοιχεῖα τοῦ αὐλοῦ.

Στήν τολμηρή διατύπωση τοῦ σχήματος συμβάλλουν ἐκτός ἀπό τά χέρια καί ὁ στενός τριγωνικός κορμός τοῦ ἀὐλητῆ, πού διευρύνεται ὑπέριμετρα στούς ὤμους, ὅπως καί τό ἀνυψωμένο πρόσωπο πού συμπαρᾶσσει πρὸς τά πίσω τόν ἐπάνω κορμό. Ἡ κεφαλή εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη σέ σχέση μέ τό μεγάλο πρόσωπο καί ἡ κόμη, μόλις πού διαγράφεται στό πίσω μέρος τοῦ κρανίου ἀνάμεσα στά ἰδιαίτερα μεγάλα αὐτιά. Γενικά, ἡ δυσμορφία μέ τή μορφοπλαστική δυσαρμονία στά ἐπί μέρους καί ὁ διάχυτος ἐξπρεσιονισμός στό σῶμα καί τό πρόσωπο ἀποτελοῦν βασικά γνωρίσματα τοῦ ρυθμοῦ τοῦ εἰδωλίου.

Τό διηγηματικό στοιχεῖο, πού ἐνυπάρχει στό θέμα τῆς ἀὐλησης, μορφοποιεῖται μέ σαφήνεια καί στά ἐπί μέρους χαρακτηριστικά τοῦ ἀὐλητῆ. Τό ἀνυψωμένο πρόσωπο, τά φουσκωτά μάγουλα καί τό ἐπάνω συνεσταλμένο λεπτό χεῖλος ἀποτελοῦν μορφές, πού ἀπορρέουν ἀπό τήν πράξη τῆς ἀὐλησης. Ἀντίθετα τά μεγάλα φακοειδή φύματα τῶν ματιῶν καί ἡ πλακουτσή μύτη ἀνταποκρίνονται στίς τρέχουσες ἐξπρεσιονιστικές τάσεις μορφοποίησης. Τέλος οἱ μικρές κωνικές θηλές τοῦ στήθους, ἡ προβαλλομένη κοιλιὰ καί τό ἀνυψωμένο ἀνδρικό μέλος πλουτίζουν τό διηγηματικό ὕφος καί προσδίδουν στή μορφή τοῦ ἀὐλητῆ βακχική χροιὰ, πού συνηγορεῖ γιά τή σύνδεση τῆς ἀὐλησης μέ γνωστό εἶδος, τόν *ἐπίφαλλον* (Ἀθῆν. 14.681c. Πρὸβλ. Εὐστ. 1236.56).

Ἡ σύγκριση τοῦ εἰδωλίου τῆς Σύμης μέ ἀνάλογα χάλκινα ἔργα ἀπό τήν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπως π.χ. μέ τόν χορό ἀνδρῶν ἀπό τήν Ἀρκαδία πού ἔχει χρονολογηθεῖ

4. M. Wegner, *Das Musikleben der Griechen* (1949) 57, 96 κέ. 111 κέ. Εἰδικά γιά τήν Κρήτη πρὸβλ. τούς αὐλοῦς, πού ἀναφέρονται στόν ὕμνο τοῦ Παλαικάστρου: M.L. West, *JHS* 85, 1965, 149-59, ἰδιαίτερα 149 στ. 8-10.

5. Ἄ. Λεμπέση, Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καί ἀναβιώσεις, *Ἐφημ.* 1981, 1-24 εἰκ. 1-8 πίν. 1-3 παρ. πίν. Α'-Β'. Τῆς ἴδιας, *Σύμη I/1*, 151, 163 κέ. 180, 211 κέ.

6. Γιά τά εἶδη καί τά ὀνόματα τῶν αὐλῶν: S. Michaelides, *The Music of Ancient Greece. An Encyclopaedia* (1978) 45-6.

στόν 9ο ἢ τόν 8ο αἰ. (Πίν. 1ε)⁷, θά συμπαρέσυρε καί τό κρητικό ἔργο σέ μία ἐξίσου χαμηλή χρονολόγηση. Ἄλλά ἡ δυσανάλογη ἀνάπτυξη τῶν μελῶν καί τοῦ σώματος, ἡ ἐμφαντική δυσμορφία τοῦ προσώπου καί τά ἐπί μέρους, διηγηματικοῦ ὕφους, χαρακτηριστικά ἀπαντοῦν καί σέ ἄλλα πρῶιμα εἰδώλια τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας, πού χρονολογήθηκαν σωστά στήν πρωτογεωμετρική ἐποχή⁸.

Συγκεκριμένα ἡ σύγκριση τοῦ ἀύλητῆ τῆς Σύμης μέ χάλκινο εἶδῶλιο ἀντρικῆς μορφῆς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (Πίν. 1γ-δ)⁹ ἐπιτρέπει τήν ἐργαστηριακή καί χρονική σύνδεση τῶν δύο ἔργων. Εἰδικότερα ἡ παραβολή τῆς πλάγιας ὄψης τῶν προσώπων δείχνει ὅτι ἡ ζωώδης ἔκφραση δέν προσδιορίζει τό εἶδος, ἀλλά τήν ἐποχή τῶν μορφῶν. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὄσο πιό πρῶιμες εἶναι οἱ ἀνθρώπινες μορφές, τόσο περισσότερο προσεγγίζει τό πρόσωπό τους τό ζωικό σχῆμα προσώπου. Πρόκειται δηλαδή γιά ἕνα τρόπο μορφοποίησης, πού ἀποτελεῖ τόν ἀντίποδα τῆς πτηνόμορφης διατύπωσης σέ ἐξίσου πρῶιμα πρωτογεωμετρικά εἰδώλια¹⁰. Ἄν αὐτό τό κριτήριο εἶναι σωστό, ὁ ἀύλητῆς τῆς Σύμης προηγείται χρονικά τοῦ εἰδῶλιου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καί συμπαράσχει τόν ἀρακτικό χορό σέ πιό πρῶιμη χρονολόγηση ἀπό τή γενικά ἀποδεκτή.

Πράγματι, στό εἶδῶλιο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἡ δυσανάλογη σχέση τῶν μελῶν πρὸς τό σῶμα εἶναι λιγότερο ἐμφανῆ καί ἡ ἀνάπτυξη ἀνάμεσα στόν κάτω καί τόν ἐπάνω κορμό εἶναι πιό σύμμετρη σέ σχέση πάντα μέ τόν ἀύλητῆ τῆς Σύμης. Τά ἴδια γνωρίσματα, ἀλλά σέ μία πιό ἐξελιγμένη διατύπωση, παρουσιάζονται καί στό χάλκινο εἶδῶλιο ἀντρικῆς μορφῆς ἀπό τήν Ἄμνισό (Πίν. 2α-β)¹¹. Ἄν τό εἶδῶλιο ἀπό τήν Ἄμνισό, μέ τόν σαφέστερο διαχωρισμό τῶν ἐπί μέρους μορφῶν καί τά ἀκριθῆ περιγράμμάτα τους, μέ τό ἐξανθρωπισμένο πρόσωπο καί τήν ἰσότιμη ἀνάπτυξη τοῦ κάτω πρὸς τόν ἐπάνω κορμό, χρονολογήθηκε σωστά στή μετάβαση τῆς πρωτογεωμετρικῆς πρὸς τή γεωμετρική ἐποχή¹², τότε ὁ ἀύλητῆς τῆς Σύμης καί τό εἶδῶλιο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀντιπροσωπεύουν τή μορφοπλαστική ἀντίληψη τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Ἄκριθέστερος χρονολογικός προσδιορισμός τῶν δύο εἰδῶλιων στόν 10ο ἢ τόν πρῶιμο 9ο αἰ. δέν εἶναι ἐφικτός στά στενά ὄρια αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου, γιατί ἡ σχετική

7. Ἐθνικό Ἀρχ/κό Μουσείο Ἀθηνῶν ἀρ. 13788. Ὑψος 0.051 μ. Γιά τήν ἐποχή παραβάλλεται μέ χορό γυναικῶν ἀπό τήν Ὀλυμπία, πού χρονολογεῖται στόν 8ο (H.Herrmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte* [1972] 34 σημ. 113· 75 σημ. 283-4) ἢ στόν 9ο αἰ. (W.Fuchs - J.Floren, *Die griechische Plastik I*, HdArch [1987] 57, σημ. 222). Γιά τήν ταύτιση τῶν μορφῶν μέ ἄνδρες καί ὄχι τράγους: R.Hampe, *Gymnasium* 72, 1965, 77 κέ.

8. U.Naumann, *Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta*, 6 Beih. AM (1976) 49 κέ. ἰδιαίτερα 75 κέ. 78 σημ. 106.

9. Ἀρ. 1930. 6-17, 1. Ὑψ. 0.08 μ. *BrMusQuarterly* 5, 1930-31, 51 ἀρ. 37 πίν. 232. C.Verlinden, *Les statuettes anthropomorphes crétoises en bronze et en plomb du IIIe mill. au VIIe siècle av.J. - C.* (1984) 166 κέ. 218 ἀρ. 211 πίν. 83.

10. Ἐνδεικτικά παραδείγματα βλ. G.Rizza - V.S.M. Scrinari, *II santuario sull'acropoli di Gortina I* (1968) 208 κέ. ἀρ. 28 εἰκ. 265 πίν. 7· ἀρ. 38 εἰκ. 267 πίν. 8.

11. Μουσείο Ἡρακλείου ἀρ. 2316. Ὑψ. 0.105 μ. Μαρινάτος, *Πρακτ.* 1935, 199 εἰκ. 3. Verlinden, *ὁ.π.* 221 ἀρ. 234 πίν. 91.

12. Naumann, *ὁ.π.* 67 κέ. 79 κέ. 87 κέ. πίν. 28, 1.

τεκμηρίωση προϋποθέτει διεξοδική συζήτηση του προβλήματος για τις άρχες της πρωτογεωμετρικής εποχής και της χρονικής της σχέσης με την ύπομινωική.

Οι γνωστές ως τώρα παραστάσεις αὐλητῶν σέ ἀγγεῖα καί οἱ σχετικές φιλολογικές μαρτυρίες γιά τόν αὐλό δέν εἶναι παλαιότερες τοῦ ὕστερου 8ου αἰ. Μέ αὐτό τό δεδομένο καί μέ δεδομένη τήν ἀρνητική στάση τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων γιά τόν αὐλό, ἡ σύγχρονη ἔρευνα ὑποστήριξε ὅτι ὁ αὐλός εἰσάγεται τόν ὕστερο 8ο αἰ. στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν Ἀνατολή¹³. Κατ' ἀκολουθία καί ἡ *αὐλητική* τῶν κατοίκων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου δέν ἦταν συνεχῆς ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου. Ἀνάμεσα στά γνωστά εἰδώλια αὐλητῶν ἢ στόν φρυγικό αὐλό, πού εἰκονίζεται στή σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας, καί τίς παραστάσεις αὐλητῶν στά ἀγγεῖα τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς δέν ὑπάρχει κάποιος συνδετικός κρικός¹⁴.

Μόνο ὁ Η. Huchzermeyer ὑποστήριξε πρὶν ἀπό ἀρκετές δεκαετίες, μέ βάση τή διεξοδική μελέτη τῶν γραπτῶν πηγῶν, τήν παλαιότητα χρήση τοῦ αὐλοῦ ἀπό τοὺς Ἑλληνας. Παράλληλα ἔδειξε ὅτι στή φιλολογική παράδοση τήν παλαιότερη τοῦ 5ου αἰ. διαγράφεται καθαρά ἡ ἰσοτιμία τοῦ αὐλοῦ ἔναντι τῆς *φόρμιγγος* ἢ τῆς κιθάρας καί τέλος πρότεινε νά ἀναζητηθεῖ ἡ καταγωγή τῆς ἑλληνικῆς αὐλωδίας στήν Κρήτη¹⁵. Μέ βάση τήν τυπολογική ἐξέλιξη τῶν μουσικῶν ὄργάνων ὑποστήριξε καί ὁ Β. R. Aign τή συνέχεια τῆς μουσικῆς παιδείας ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου, χωρίς ὅμως νά διαθέτει τό σχετικό ἀποδεικτικό ὕλικό, εἰδικότερα γιά τόν αὐλό¹⁶.

Τό πλούσιο ὕλικό ἀπό τό ἱερό τῆς Σύμης δικαιώνει τόν Η. Huchzermeyer. Αὐλός καί *φόρμιγξ* ἀντιπροσωπεύονται ἰσότιμα στήν Κρήτη, γιατί ἐκτός ἀπό τό εἰδῶλιο τοῦ αὐλητῆ εἶχε ἀνατεθεῖ σέ αὐτό τό ἱερό καί εἰδῶλιο *φορμικτοῦ*, τοῦ πρῶμου 7ου αἰ.¹⁷. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἀναθέτες τῶν δύο εἰδωλίων ἦταν ἄτομα κοινωνικά ἰσότιμα καί ὅτι ἡ προσφορά τους ἐπήγαγε ἀπό τό ἴδιο θρησκευτικό συναίσθημα, ἀφοῦ πρόκειται γιά ἔργα πού ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπό τό ἴδιο ὕλικό, ἀνήκουν στήν ἴδια κατηγορία ἀναθήματος καί ἔχουν ἀνατεθεῖ στό ἴδιο ἱερό.

Ἀκριβῶς, ἡ ἐπιτακτική ἀνάγκη ἐπικοινωνίας τῶν πιστῶν μέ τό θεῖον ἐπέδαλλε τήν πρῶμη μορφοποίηση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στά ἀναθήματα. Ἡ ἀπουσία τῆς

13. Wegner, ὁ.π. (σημ. 4) 52 κέ. 102 κέ. 129 κέ. 138 κέ. 144 κέ. 152 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Musik und Tanz, ArchHom III U* (1968) U19 κέ. D. Paquette, *L'instrument de musique dans le céramique de la Grèce antique* (1984) 23 κέ.

14. Wegner, ὁ.π. (σημ. 4) 129 κέ. Τοῦ ἴδιου, ὁ.π. U25. A. J. Neubecker, *Altgriechische Musik. Eine Einführung* (1977) 40 κέ.

15. Η. Huchzermeyer, *Aulos und Kithara in der griechischen Musik bis zum Ausgang der klassischen Zeit* (1931) μέ ἀναφορές γιά τήν Κρήτη 16 κέ. 22 κέ. 37 κέ. 42 κέ. Γιά τήν ὀνομασία τῶν ἐγγόρδων ὄργάνων: Wegner, ὁ.π. (σημ. 13) U2, U9 κέ.

16. Β. R. Aign, *Die Geschichte Musikinstrumente des ägäischen Raumes bis um 700 v. Chr.* (1963) 17 κέ. 203 κέ. γιά τόν αὐλό 210 κέ. 294 κέ. 347 κέ. Τήν ἐπιβίωση τῶν ἐγγόρδων ἀπό τόν μινωικό μυκηναϊκό πολιτισμό στόν ἑλληνικό ὑποστήριξε ὁ Ν. Πλάτων, *Μινωική λύρα, στό Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον Γ'* (1966) 208-232 πίν. 67-71. Ἐπιφυλάξεις διατυπώνει ἡ Ἀ. Δραγώνα - Λατσούδη, *Ἐφημ.* 1977, 86-98, ἰδιαιτέρως 93 κέ.

17. *Πρακτ.* 1972, 200 πίν. 189γ. Μεταγενέστερα τοῦ 1972 ἀνασκαφικά δεδομένα συνηγοροῦν γιά τήν ταύτιση τοῦ *φορμικτοῦ* καί μέ θνητῆ μορφή.

από τη σύγχρονη άγγειογραφία δέν αποτελεί έπιχείρημα για τήν δψιμη χρονολόγηση τών ανθρωπομόρφων ειδωλίων¹⁸. Άγγεία και ειδώλια ανήκουν σέ διαφορετικές κατηγορίες έργων και λόγω τής διαφορετικής λειτουργίας τους δέν διέπονται από τούς ίδιους κανόνες μορφοποίησης. Άποδεσμευμένοι από τή χρονική σύνδεση τών πλαστικών μέ τις ζωγραφιστές μορφές στά άγγεία και για νά προσδιοριστεί σωστά ή καταγωγή τών μουσικών όργάνων, ίσως χρειάζεται νά έπανεξεταστεί ή χρονολόγηση όρισμένων ειδωλίων, πού είκονίζουν μουσικούς και χρονολογούνται συλλή-δην στόν ύστερο 8ο ή πρώιμο 7ο αϊ.¹⁹

Μέ τή χρονολόγηση του αΐλητη από τή Σύμη στόν 10ο ή τόν πρώιμο 9ο αϊ. άποδεικνύεται ότι οι κάτοικοι τής Κρήτης γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν στίς θρησκευτικές τελετές τόν *δίαιλο* στην πώ κρίσιμη περίοδο τής ιστορίας τους, στούς λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες. Ένα πήλινο ειδώλιο αΐλητη από τήν Άγία Τριάδα, πιθανόν του τέλους τής μετανακτορικής περιόδου (Πίν. 2γ)²⁰ άποτελεί τόν συνδυακό κρίκο ανάμεσα στόν αΐλητη τής Σύμης και τόν αΐλητη τής σαρκοφάγου από τήν Άγία Τριάδα²¹. Δυστυχώς στο πήλινο ειδώλιο έχουν σπάσει οι άκρες του *διαύλου* και δέν γνωρίζομε, αν ό άριστερός βόμβυκας είναι όμοιος μέ τόν δεξιό ή αν είχε στην άκρη τή χοανοειδή προσθήκη, πού παρουσιάζει ό διπλός αΐλος τής σαρκοφάγου και πού γι' αυτό τόν λόγο ταυτίστηκε μέ τόν φρυγικό αΐλο τών έλληνικών χρόνων²².

Κατά καλή τύχη ή μηχανική παραμόρφωση στόν αΐλητη από τή Σύμη δέν έβλαψε τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αΐλου. Φαίνεται καθαρά ότι οι δύο βόμβυκες έχουν τό ίδιο μήκος, αλλά διαφέρουν κατά τήν έλάχιστα μικρότερη διάμετρο του άριστερου (Πίν. 1α) και τή διευρυμένη άκρη του, πού κάμπτεται προς τά πάνω ως πρόσθετο μέλος (Πίν. 2δ). Παρουσιάζει δηλαδή ό *δίαιλος* του ειδωλίου τά τυπικά γνωρίσματα του φρυγικού αΐλου, του γνωστού από τις πηγές *έλύμου*, του όποιου ό άριστερός κατά κανόνα βόμβυκας έπαυξάνεται μέ χοανοειδή προσθήκη από κέρατο βοοειδούς (Ήσ. στή λ. *έγκεραύλης*). Τό σημείο προσαρμογής του πρόσθετου μέλους δέν έχει βέβαια άποδοθεί ούτε και τό χείλος του είναι τόσο ευρύ, όσο σέ μεταγενέστερες παραστάσεις *έλύμων*. Άλλά παρεκκλίσεις αυτού του είδους δέν είναι ουσιώδεις. Όφείλονται στίς τάσεις άφαίρεσης τής πρώιμης έλληνικής τέχνης, πού στάθηκαν άφορμή νά παραλειφθούν και πιό καιρία χαρακτηριστικά του αΐλου, όπως π.χ. τά *τροπήματα* ή τό *ύφάλμιο*.

Δέν θά είχε νά προσθέσει κανείς κάτι καινούργιο για τήν όνομασία, τή μορφή και

18. P.Kranz, *AM* 87, 1972, 4 σημ. 8.

19. Π.χ. 6λ. Aign, όπ. 78 IV/5 είκ. 43· 87 V/6 είκ. 51 για ειδώλια αΐλητων, πού δέν συζητά τή χρονολόγησή τους. Πρόσθεσε χάλκινο ειδώλιο αΐλητη τής Συλλογής Pomerance: J.L.Keith κ.ά., *The Pomerance Collection of Ancient Art* (1966) 79 άρ. 89 και R.Lodge στόν κατάλογο *Small Sculptures in Bronze from the Classical World* (1976) άρ. 7 και άρ. 6 για χάλκινο ειδώλιο αΐλητη του Worcester Art Museum.

20. Μουσείο Ήρακλείου άρ. 22419. Ύψ. 0.045 μ. Άδημοσίευτο. Ευχαριστώ τήν Ann d'Agata για τήν άδεια νά άπεικονίσω τό ειδώλιο.

21. Ch. Long, *The Ayia Triada Sarcophagus, SMA* 41 (1974) 64-65 πίν. 31 είκ. 87 για τή σωστή σύνδεση τών θραυσμάτων τής σαρκοφάγου.

22. Aign, ό.π. (σημ. 16) 47-8· 145-7· 228· 306 II/13 και Fr. Behn, *Musikleben im Altertum und frühen Mittelalter* (1954) 71.

τή λειτουργία του *έλύμου* ύστερα από τό σχετικό πρόσφατο άρθρο τής Annie Bélis²³. Ἡ Α. Bélis ἐξήγησε τήν ἀντινομία ἀνάμεσα στίς παραστάσεις τοῦ *έλύμου*, πού δέν εἶναι παλαιότερες τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., καί τίς σχετικές γραπτές μαρτυρίες, πού χρονολογοῦν τή χρήση του στήν Ἀττική ἀπό τόν 5ο αἰ., μέ τήν ὑπόθεση ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν υἱοθέτησαν εὐθύς ἐξαρχῆς τή χοανοειδή προσθήκη τοῦ φρυγικοῦ αὐλοῦ. Ἀρκέστηκαν στή μείωση τῆς διαμέτρου τοῦ ἑνός σωλήνα, πού ἐξασφάλιζε βαθύτερη τονική κλίμακα, καί γι' αὐτό δέν διαφέρει ὁ φρυγικός αὐλός ἀπό τόν ἑλληνικό *δίαυλο* στίς παραστάσεις τῶν ἀγγείων.

Ἡ εὐφύης πράγματι ὑπόθεση τῆς Α. Bélis εἶναι πολύ πιθανή, ἀλλά γεννᾶ καί κάποιες ἀπορίες. Ἄν ἡ εἰκόνα τοῦ *έλύμου* δέν διέφερε ἀπό τήν εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ *διαύλου*, πῶς ὁ Πausanias μπόρεσε νά χαρακτηρίσει ὡς φρυγικούς τούς αὐλούς πού εἰκονίζονταν στή λάρνακα τοῦ Κυψέλου; (Πaus. 5.17-19). Καί ἂν πράγματι οἱ αὐλοὶ στή λάρνακα τοῦ Κυψέλου εἶχαν τή χαρακτηριστική χοανοειδή προσθήκη τοῦ *έλύμου*, ἔτσι πού εὐκόλα νά ἀναγνωρίζονται, πῶς μπορεῖ νά γίνεται λόγος «d'une hellénisation de l'instrument», δηλαδή τοῦ φρυγικοῦ αὐλοῦ τῆς μινωικῆς Κρήτης, «qui se voit désormais dépourvu de sa corne»²⁴; Μέ τόν αὐλητή ἀπό τή Σύμη ἡ ἱστορική διαδρομή τοῦ αὐλοῦ δέν εἶναι τόσο «χαοτική», ὅσο τήν περιγράφει ἡ Α. Bélis²⁵.

Γενικά ἡ χρήση τοῦ αὐλοῦ ἦταν στήν Κρήτη συνεχῆς ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου, ὅπως δείχνουν τά εἰδῶλια ἀπό τήν Ἁγία Τριάδα (Πίν. 2γ) καί τή Σύμη (Πίν. 1α-β, 2δ). Τό ἴδιο ἴσχυε πιθανότατα καί γιά τήν ἄλλη Ἑλλάδα, ἔστω καί ἂν λείπει τό σχετικό ἀποδεικτικό ὕλικό. Θρησκευτικές ἢ νεκρικές τελετουργίες μέ εὐρύτατη λαϊκή ἐξάπλωση δέν ἐπηρεάζονταν ἀπό ἐθνολογικές ἀνακατατάξεις τοῦ εἴδους πού γνώρισαν οἱ λεγόμενοι σκοτεινοὶ αἰῶνες²⁶, ὥστε νά παῦσει ἡ αἴληση νά συνοδεύει τούς παιάνες. Ἐξάλλου τά καλάμια, δηλαδή, τό πιό συνηθισμένο ὕλικό γιά τήν κατασκευή ἑνός αὐλοῦ²⁷, δέν ἔγιναν ξαφνικά δυσσεύρετα οὔτε ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τοῦ αὐλοῦ ἀπαιτοῦσε προηγμένη τεχνολογία, ὥστε νά δικαιολογεῖται ἡ διακοπή τῆς χρήσης του στήν κρίσιμη περίοδο τῶν σκοτεινῶν αἰώνων.

Στήν Κρήτη ὡστόσο φαίνεται ὅτι ἐπιβίωσε ἀπό τή νεοανακτορική στήν πρωτογεωμετρική ἐποχή καί ὁ τεχνικά βελτιωμένος *δίαυλος*, ὁ γνωστός στά μεταγενέστερα χρόνια ὡς *έλυμος* ἢ φρυγικός αὐλός. Τό μεγάλο χρονικό διάστημα, πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στούς αὐλητές τῆς σαρκοφάγου ἀπό τήν Ἁγία Τριάδα καί ἀπό τή Σύμη, δέν ἐμποδίζει τήν ἱστορική σύνδεση τῶν δύο αὐλῶν, ἀκόμη καί ἂν συνέβαινε νά μήν

23. L'aulos phrygien, RA 1986, 21-40 εἰκ. 1-9. Ὁ φρυγικός αὐλός μέ διευρυμένη προσθήκη καί στούς δύο βόμβυκες ἀπαντᾶται τόν 7ο αἰ. καί σέ παραστάσεις ἔργων τοῦ πολιτισμοῦ Hallstatt: A. Eibner, Musikleben in der Hallstattzeit, στό *Musik in Antike und Neuzeit, Quellen und Studien zur Musikgeschichte von der Antike bis in die Gegenwart* 1 (1986) 271-318, ἰδιαίτερα 278 κέ. σημ. 10 σέ ἀντίθεση μέ τήν Bélis, 24 σημ. 14.

24. Bélis, ὅπ. 39 πού ἐκ παραδρομῆς προφανῶς κάνει λόγο γιά παραστάσεις *διαύλου* σέ πρωτογεωμετρικά ἀγγεῖα.

25. Bélis, ὅπ. 40.

26. Βλ. Σύμη I/1, 165 μέ σχετική βιβλιογραφία.

27. W. Boetticher στό *Der Kleine Pauly* 1 (1979) 755 κέ. στή λ. αὐλός. Michaelides, ὅπ. (σημ. 6) 44 κέ.

κρατούσε φρυγικό αὐλό ή μορφή του εἰδωλίου ἀπό τήν Ἁγία Τριάδα.

Ἐφόσον ὁ βελτιωμένος τεχνικά *δίαυλος* ὑπάρχει σέ περίοδο ἀκμῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ (σαρκοφάγος Ἁγίας Τριάδας) καί ἐπανεμφανίζεται στήν πιό κρίσιμη περίοδο τῆς ἱστορίας τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ (αὐλητής Σύμης), εἶναι ἀπίθανο νά ἐξαφανίστηκε στό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα τῆς μεταναστροφικῆς περιόδου. Κατ' ἀκολουθία καί οἱ ἡχητικοί τόνοι μέ τήν ἀρμονία τοῦ προϊστορικοῦ *ἐλύμου* θά ἐπιβίωσαν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου, τουλάχιστον στόν στενό γεωγραφικό χώρο τῆς Κρήτης. Τό ἱερό τῆς Σύμης προσφέρεται ὡς ἰδεώδης χώρος ἀνεύρεσης τοῦ ζητουμένου συνδετικοῦ κρίκου ἀνάμεσα στόν μινωικό καί τόν ἑλληνικό *ἔλυμο*, γιατί σέ αὐτό τό ἱερό συνεχίστηκαν οἱ ἱεροπραξίες στήν κρίσιμη περίοδο τῶν σκοτεινῶν αἰώνων²⁸ καί ὁ *ἔλυμος* ἦταν τό κατ' ἔξοχὴν μουσικό ὄργανο πού συνόδευε τίς θρησκευτικές τελετουργίες.

Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τό πρόβλημα τῆς πιθανῆς καταγωγῆς τοῦ μινωικοῦ φρυγικοῦ αὐλοῦ ἀπό τόν κυκλαδικό *δίαυλο*²⁹ ἢ τῆς εἰσαγωγῆς του ἀπό τή Φρυγία³⁰, μέ τά συναφή ἀκανθώδη προβλήματα τῶν ἐθνολογικῶν μετακινήσεων, μπορούμε νά δεχθοῦμε χάρη στά νέα δεδομένα ὅτι στήν Κρήτη τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου ὑπῆρχε ἕνας βελτιωμένος τύπος αὐλοῦ καί μία προηγμένη *αὐλητική*. Ἴσως στό ἔθνικό ἐπίθετο κρητικός αὐλός³¹ ὑποφώσκει ἡ ἀνάμνηση τῆς διάδοσης ἀπό τήν Κρήτη στήν ἄλλη Ἑλλάδα αὐτοῦ τοῦ βελτιωμένου μουσικά τύπου αὐλοῦ. Ἴσως ὁ κρητικός ρυθμός (*κρητικόν μέτρον, κρητικόν μέλος*) καί ἡ παράδοση γιά τόν Θαλήτα, πού ὡς ἐκπρόσωπος τῆς αὐλωδίας καί συνθέτης παιάνων ταξίδεψε ἀπό τήν Κρήτη στή Σπάρτη (Πλουτ. Μουσ. 42· Βίοι, Λυκ. 4. Στρ. 10.481), νά ἀπηχοῦν τήν προηγμένη *αὐλητική* τῆς Κρήτης καί τή διάδοσή της στήν ἄλλη Ἑλλάδα. Ὡστόσο πέρα ἀπό τά ἐπισηφαλή συμπεράσματα, στά ὁποῖα ὁδηγοῦν καμιά φορά οἱ γραπτές πηγές, τά μνημεῖα πού ἀναφέρθηκαν σκιαγραφοῦν γιά τήν Κρήτη τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου ρόλο ἀνάλογο μέ αὐτόν, πού ἔπαιξε ἡ Φρυγία στόν 7ο αἰ.³² Δηλαδή ὅτι συνέβαλε στή διάδοση μιᾶς ἐντεχνῆς αὐλωδίας, πού ἀνανεώθηκε ὕστερα ἀπό τρεῖς αἰῶνες μέ τή βοήθεια τῆς προηγμένης μουσικά αὐλητικῆς τέχνης τῆς Φρυγίας. Ἡ συμβολή τῆς Κρήτης λησμονήθηκε πιθανότατα, γιατί μέ τόνά εἶναι τόσο παλαιά δέν εἶχε τήν τύχη νά ἀπασχολήσῃ τή διανόηση, ὅπως ἡ χρονικά νεώτερη συμβολή τῆς Φρυγίας.

Πειραιᾶς 1988

28. Βλ. Λεμπέση 1981 ὅπ. (σημ. 5)

29. Aign, ὅπ. (σημ. 16) 145 κέ.

30. Bélis, ὅπ. (σημ. 23) 34 κέ.

31. Michaelides, ὅπ. (σημ. 6) 44.

32. Βλ. Huchzermeyer, ὅπ. (σημ. 15) 35 κέ. Πρβλ. Michaelides, ὅπ. (σημ. 6) 42.

ΝΙΚΟΣ Χ. ΓΙΑΝΝΑΔΑΚΗΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΕΠΙΜΕΝΙΔΟΥ;

Κατά τή γνώμη τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ (*Πρὸς μαθηματικούς* VII· 129 κ.έ.), ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος ἰσχυρίζεται πῶς τὸν θεῖον λόγον δι' ἀναπνοῆς σπάσαντες νοεροὶ γίνομεθα, καὶ ἐν μὲν ὕπνοις ληθαῖοι, κατὰ δὲ ἐγερσιν πάλιν ἐμφρονες. Αὐτὸν τὸν ὀπωσδήποτε παραδόξο ἰσχυρισμὸ ἐπιχειρεῖ ὁ Σέξτος νὰ τὸν ἐπεξηγήσει μὲ τούτα τὰ λόγια: ἐν γὰρ τοῖς ὕπνοις μυσάντων τῶν αἰσθητικῶν πόρων χωρίζεται τῆς πρὸς τὸ περιέχον συμφυΐας ὁ ἐν ἡμῖν νοῦς, μόνης τῆς κατὰ ἀναπνοὴν προσφύσεως σφισομένης οἶονεὶ τινος ῥίξης, χωρισθεὶς τε ἀποβάλλει ἢν πρότερον εἶχε μνημονικὴν δύναμιν· ἐν δὲ ἐγρηγόρει πάλιν διὰ τῶν αἰσθητικῶν πόρων ὥσπερ διὰ τινων θυρίδων προκύψας καὶ τῷ περιέχοντι συμβαλὼν λογικὴν ἐνδύεται δύναμιν. ὄνπερ οὖν τρόπον οἱ ἄνθρωκες πλησιάσαντες τῷ πυρὶ κατ' ἄλλοίωσιν διάπυροι γίνονται, χωρισθέντες δὲ σβέννυνται, οὕτω καὶ ἡ ἐπιξενωθείσα τοῖς ἡμετέροις σώμασιν ἀπὸ τοῦ περιέχοντος μοῖρα κατὰ μὲν τὸν χωρισμὸν σχεδὸν ἄλογος γίνεται, κατὰ δὲ τὴν διὰ τῶν πλείστων πόρων σύμφυσιν ὁμοιοειδῆς τῷ ὄλῳ καθίσταται.

Ἦσχι βέβαια μόνον κατὰ τὸν ὕπνον, ἀλλὰ καὶ ὅταν οἱ ἄνθρωποι δέν κοιμοῦνται ἐνδέχεται νὰ ἀποδειχθοῦν (μὲ τὰ ἔργα τους) ἀμέτοχοι τοῦ θεῖου λόγου. Ἦδη στό ἀπ. 1 (Diels - Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* = DK22B1) ὁ Ἡράκλειτος προβαίνει σέ αὐτὴ τὴ διάκριση, ὅταν λέγει: «γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείροισιν εἰκάσι [οἱ ἄνθρωποι], πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγέμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὁκως ἔχει. Τούς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὁκωσπερ ὁκόσα εὐδοντες ἐπιλανθάνονται». Ἡ ἀπόφανση αὐτὴ γιὰ τὴν ἄρρηκτη σχέσηη πού ἐπικρατεῖ μεταξὺ ὕπνου καὶ ἀπειρίας συνάγεται ἐμμέσως καὶ ἀπὸ τὰ DK22B55 καὶ 101α, ὅπου ἡ ὄραση καὶ ἡ ἀκοή (πού, κατὰ κανέναν τρόπο, δέν συνδέονται, ὡς αἰσθήσεις, μὲ τὴν κατάσταση τοῦ ὕπνου) σαφῶς ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὡς πρωταρχικῆς σημασίας προϋποθέσεις τῆς γνώσης.

Ἦσστόσο, ἡ συνεξέταση τῶν παραπάνω χωρίων καὶ ἀποσπασμάτων, ἂν καί, ὅπως ὄλα τὰ φαινόμενα δείχνουν, προσφέρει κάποιαν ἀσφαλῆ βάση γιὰ μιὰ βέβαιη ἐρμηνεία, ἐντούτοις τὰ πράγματα περιπλέκονται ὅταν κανέναν λάβει ὑπ' ὄψη του ὄρισμένα ἄλλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ *περὶ φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου. Γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο, θὰ πρέπει τώρα νὰ προχωρήσουμε σέ μιὰν ἀπόπειρα ἐρμηνείας τῶν ἐν λόγω ἀποσπασμάτων, πού δέν θὰ εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ στοιχειώδη

«ἐκκαθάριση τοῦ ἐδάφους». Ἡ ἀπόπειρα αὐτή θά εἶναι σύντομη καί θά κατευθυνθεῖ πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῶν DK22B21 καί 75 – πρὸς τὴν ἐρμηνεία δηλαδή τῶν ἀποσπασμάτων ἐκείνων πού τό περιεχόμενό τους ἐρχεται φαινομενικῶς σέ ἀντίθεση μέ ὅσα διισχυρίζεται ὁ Ἡράκλειτος στά DK22B1, 55 καί 101α, ἀφενός, καί μέ ὅσα συλλαμβάνει διαβάζοντάς τα ὁ Σέξτος, ἀφετέρου.

α. DK22B21 = Κλήμεντος *Στρωματεῖς* III, 21, 1 (II, σ. 205 St.) τί δέ; οὐχί καί Ἡράκλειτος θάνατον τὴν γένεσιν καλεῖ Πυθαγόρα τε καί τῶ ἐν Γοργία Σωκράτει ἐμπερῶς, ἐν οἷς φησι· *θάνατός ἐστιν ὀκόσα ἐγεθθέντες ὀρέομεν, ὀκόσα δὲ εὐδοντες ὑπαρ¹*;

Στά σωζόμενα ἀπό τό *περὶ φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου ἀποσπάσματα, πουθενά δέν γίνεται λόγος γιά τόν *ὄνειρον* ἢ τό *ὄναρ* – γεγονός τό ὅποιο δέν ἀφήνει περιθώρια νά τεκμηριωθεῖ σέ πραγματικά δεδομένα ἢ ὁποιαδήποτε ταύτιση τῆς καθ' ὑπνον «ὀράσεως» ἢ «ἐπινοίας» μέ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἐν λόγῳ φιλοσόφου γιά τὴν *ἀλήθεια*. Ἀντίθετα, στά σωζόμενα ἀποσπάσματα εἶναι δυνατόν νά ἐπισημανθοῦν πολλές ἐνδείξεις πού ὀδηγοῦν στήν καθ' ὄλα βάσιμη παραδοχή ὅτι ἡ καθ' ὑπνον «ὄρασις» ἢ «ἐπίνοια» οὐδεμία σχέση ἔχει μέ αὐτό πού, κατά τόν Ἡράκλειτο, συνιστᾷ τὴν πρὸς τὴν *ἀλήθεια* ὁδὸ. Γιά παράδειγμα, στό DK22B1 ἡ γνώση τοῦ λόγου ἀποκτᾶται μέ τὴν ἀκοή (*καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον*), στά DK22B19 καί 34 πάλι μέ τὴν ἀκοή οἱ ἄνθρωποι φθάνουν στή γνώση καί, ἀντί νά συμμορφωθοῦν σέ αὐτήν, ἀδυνατοῦν νά τὴν διακρίνουν (*ἀκοῦσαι οὐκ ἐπιστάμενοι οὐδ' εἰπεῖν καὶ ἀξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖσιν εἰκόσι· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπειναι*), στό DK22B72 οἱ ἄνθρωποι παρουσιάζονται νά συνομιλοῦν ἢ νά συναναστρέφονται μέ τόν λόγον, χωρὶς νά γίνεται καμία σύνδεση αὐτῶν τῶν συνομιλιῶν ἢ συναναστροφῶν μέ ὁποιαδήποτε καθ' ὑπνον κατάσταση (*ᾧ μάλιστα διηνεκῶς ὀμιλοῦσι λόγῳ <τῶ τὰ ὄλα διοικοῦντι>, τούτῳ διαφέρονται, καὶ οἷς καθ' ἡμέραν ἐγκυροῦσι, ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται*) καί στά DK22B101 καί 108, ὅπου ὁ Ἡράκλειτος φαίνεται νά ἔχει μάν «ἐξομολογητική» στάση, ἢ γνώση γενικά καί ὁ προσδιορισμός τῆς διαφορᾶς τοῦ σοφοῦ ἀπό τὰ πάντα κάθε ἄλλο παρὰ ἐν ὑπνῶ ὑπονοεῖται ὅτι ἐπιτυγχάνονται (*ἐδιζησάμην ἐμεωυτὸν καὶ ὀκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον*).

Μέ ἀφετηρία τίς διαπιστώσεις αὐτές, καί μέ τὴν παραδοχή ὅτι ὁ Ἡράκλειτος χαρακτηρίζεται *σκοτεινός, μεγαλόφρων, ὑπερόπτης, αἰνικτῆς καὶ ὀχλοοἰδορος*, ἀλλά ποτέ *ἐναντιολόγος* (βλ. Διογένης Λαέρτιος IX, 1 κ.έ. καί Στράβων XIV 25 σ. 642), νομίζουμε πὼς ἡ ἐρμηνεία τοῦ DK22B21 θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ὑπὸ τό φῶς τοῦ DK22B27 (*ἄνθρώπους μένει ἀποθανόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδέ δοκέουσιν*). Σέ αὐτό τό ἀπόσπασμα, μέ σημαντικὴ σαφήνεια, δηλώνεται πὼς κάποιες ἐσχάτες ἀλήθειες περιμένουν τοὺς ἀνθρώπους πού πεθαίνουν – ἀλήθειες

1. Υἱοθετοῦμε τὴ γραφὴ ὑπαρ ἀντὶ τῆς γραφῆς ὑπνος τοῦ χφ τοῦ Κλήμεντος. Γιά τὴν σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία βλ. M.Marcovich, *Heraclitus*, Merida – Venezuela, The Los Andes University Press, 1967, σ. 248.

ὅμως οἱ ὅποιες δέν καθορίζονται ρητά οὔτε εἶναι ὀπωσδήποτε ἀποσυνδεδεμένες ἀπό ὅ,τι ἡ συναναστροφή ὀρισμένων ἀνθρώπων, ἐν ζωῇ, μέ τόν *θεῖον λόγον* ἀποκαλύπτει. Ὁ ὕπνος λοιπόν τῶν *εὐδόντων* τοῦ DK22B21 μπορεῖ νά συσχετισθεῖ μέ τό *ὑπαρ*, τήν ἀληθινή δηλαδή πραγματικότητα, καί ὄχι μέ τό *θναρ*, μόνο ἂν προεκτείνουμε τήν ἀνάγνωση πού προτείνεται ἀπό τόν Κλήμεντα γιά τήν πρώτη φράση τοῦ ἀποσπάσματος DK22B21 (*Ἡράκλειτος θάνατον τήν γένεσιν καλεῖ*) – μέ ἄλλα λόγια, μόνο ἂν δεχθοῦμε πῶς οἱ *ἐγεροθέντες* καί οἱ *εὐδοντες* ἀποτελοῦν μεταφορικές ἐκφράσεις γιά τήν ὑποδήλωση τῶν ζώντων καί τῶν νεκρῶν ἀντίστοιχα². Τό ὅτι τώρα αὐτά πού ἐν ζωῇ *ὀρέομεν* εἶναι *θάνατος*, πιστεύουμε πῶς εὐκολά ἐξηγεῖται καί ἀπό τό πνεῦμα καί ἀπό τό γράμμα τῆς ὅλης διδασκαλίας τοῦ Ἡρακλείτου. Τό ὅτι δέ αὐτά πού ἐν θανάτῳ *ὀρέομεν* εἶναι *ὑπαρ*, ἀπορρέει εἰδικά ἀπό τήν περί ἀθανασίας τῆς *ψυχῆς* διδασκαλία τοῦ σοφοῦ τῆς Ἐφέσου, ὅπως αὐτή ὑπονοεῖται σέ αὐτό τοῦτο τό DK22B27, στό DK22B24, στό DK22B28, στό DK22B63, στό DK22B96 καί ὅπως αὐτή μαρτυρεῖται ἀπό τόν Ἀριστοτέλη (*Περί ψυχῆς* A2.40 α. 24) καί ἀπό τόν Ἀέτιο (IV 7,2). Τέλος, γιά τόν μεταφορικό συσχετισμό τοῦ *ὑπνου* μέ τόν *θάνατον*, νομίζουμε ὅτι, στά ὄρια αὐτοῦ τοῦ σύντομου ὑπομνήματος, ἀρκεῖ ἡ ὑπόμνηση μόνον τῶν σχετικῶν χωρίων στόν Ὅμηρο καί τόν Ἡσίοδο (*Ἰλιάς*, Ξ 231 καί *Θεογονία* 756).

6. DK22B75 = Marcus Antoninus VI 42 *τοὺς καθεύδοντας οἶμαι ὁ Ἡράκλειτος*³ *ἐργάτας εἶναι λέγει καί συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων.*

Σέ αὐτό τό ἀπόσπασμα, ἡ ἀντίφαση μέ τά DK22B1, 55 καί 101α εἶναι ἐπίσης φαινομενική, γιατί τίποτα δέν ἀποδεικνύει ὅτι ἐδῶ ὁ Ἡράκλειτος ἀναφέρεται στήν *κατὰ λόγον* πράξη τῶν ἀνθρώπων – ὁπότε καί οἱ *καθεύδοντες* θά ἦταν δυνατὸν νά θεωρηθοῦν ὡς ἀναζητοῦντες ἢ κατέχοντες τήν ἀλήθεια. Ὁ ἴδιος ὁ Marcus Antoninus ἀποκλείει αὐτὴν τήν ἐρμηνεῖα στό εἰσαγωγικό γιά τό DK22B75 σχόλιό του, ὅπου λέγει: «πάντες εἰς ἐν ἀποτελέσμα συνεργοῦμεν, οἱ μὲν εἰδότως καί παρακολουθητικῶς, οἱ δὲ ἀνεπιστάτως... ἄλλος δὲ κατ' ἄλλο συνεργεῖ». Ἀλλά καί ὁ Ἡράκλειτος, τοῦλάχιστον σέ τρία ἀποσπάσματα ἀπό τό *περί φύσεως* σύγγραμμά του, ἐμμέσως πλήν σαφῶς ὑποτιμᾷ τὴ «γνώση» πού ἀποκτᾶται κατὰ τύχην ἢ ἐν ὕπνῳ, θεωρώντας τὴν ἀπατηλή καί μερική (DK22B47: «μὴ εἰκὴ περί τῶν μεγίστων συμβαλλόμεθα», DK22B73: «οὐ δεῖ ὡσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καί λέγειν· καί γὰρ καί τότε δοκοῦμεν ποιεῖν καί λέγειν», DK22B89: τοῖς ἐρηγοροῦσιν ἓνα καί κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον *εἰς ἴδιον* ἀποστρέφεισθαι»). Ἐπομένως, αὐτὴ ἡ «γνώση» σέ τίποτε δέν ἔχει νά κάνει μέ τὴ διαρῦθμιση (*διακόσμησις*) καί τὴν εὐτακτὴ κίνηση τῶν πάντων (*ἀπτόμενον μέτρα καί ἀποσθεννύμενον μέτρα*) – διαδικασίες πού ὑπόκεινται ἀπολύτως εἴτε στόν *λόγον* τοῦ DK22B1 (*γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε*) εἴτε στήν *δίκη* ἢ *ἔριδα* καί τό *χρεῶν* τοῦ DK22B80 (*γινομένα πάντα κατ' ἔριν*

2. Βλ. καί DK22B63, ὅπου ἡ ἐκφραση *ἐγερεθῆναι* ἰσοδυναμεῖ μέ τό *ἐγείρεσθαι*, πού σημαίνει ἐδῶ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν θάνατο στὴ ζωὴ.

3. «Der Austausch der Stoffe geht auch ohne unsern Willen nachts vor sich. So bleiben wir mit dem *κόσμῳ* in Verbindung. Freilich *οἶμαι!* Vgl. auch Reinhardt *Parmenides* S. 195 Anm». [Σχόλιο τοῦ Diels στό DK22B75].

και χρεών), σέ αρχές δηλαδή πού, σύμφωνα μέ όλες τίς ένδείξεις, κατά τόν Ἡράκλειτο ὑπερβαίνουν και, συνάμα, καθορίζουν τόν ἄνθρωπο. Τό μόνο πού ὁ ἄνθρωπος ἔχει τή δυνατότητα νά πράξει εἶναι νά «παρακολουθήσει» ὁ τι συνιστᾶ τόν συμπαντικό κανόνα, ἐγκαταλείποντας ὅ,τι συνιστᾶ τήν ἀπατηλή και μερική «γνώση»: «διὸ δεῖ ἔπεσθαι τῷ <ξυνῶ, τουτέστι τῷ> κοινῶ· ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός. τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν» (= DK22B2). Μία παρόμοια σκέψη ἐμπεριέχεται και στό DK22B89, ὅπου μάλιστα οἱ ἀποκλειόμενοι ἀπό τόν ἕνα και κοινὸν κόσμον δέν εἶναι οὔτε οἱ ἀξύνετοι τοῦ DK22B1, οὔτε οἱ πολλοὶ τοῦ DK22B29, ἀλλά οἱ κοιμώμενοι: «τοῖς ἐγρηγοροῦσιν ἕνα και κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεται».

Ἐπομένει νά διερευνηθεῖ τό μέ ποιόν τρόπο θά ἦταν δυνατόν ὁ Ἡράκλειτος νά ἀποφανθεῖ πῶς οἱ καθεῦδοντες συνεργοῦν στά ἐν τῷ κόσμῳ γινόμενα – μέ ἄλλα λόγια, τό ἄν εὐσταθεῖ τό εἰσαγωγικό σχόλιο πού διατυπώνει ὁ Marcus Antoninus. Νομίζουμε πῶς στά σωζόμενα ἀποσπάσματα ἀπό τό *περὶ φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου, και εἰδικά σέ αὐτά ὅπου περιέχεται ἕνα τμήμα τῆς *περὶ τῶν ἐναντίων* διδασκαλίας του, μπορεῖ κανεὶς νά ἀναζητήσει τήν ἀπάντησή.

Κατ' ἀρχάς, θά πρέπει νά κάνουμε τή διαπίστωση ὅτι ὁ Ἡράκλειτος, στοὺς δύο πόλους τῶν διαφόρων ζευγῶν τῶν ἐναντίων, δέν τοποθετεῖ πάντα ἐνεργητικῶς ἀντίθετα στοιχεῖα (ὅπως εἶναι, λ.χ., τό *συνᾶδον* και τό *διᾶδον*, *ἡμέρη* και *εὐφρόνη*, *χειμῶν* και *θέρος*, *κόρος* και *λιμός*), ἀλλά και παθητικά (ὅπως εἶναι, λ.χ., ὁ *πόλεμος* και ἡ *εἰρήνη*, *ζῶν* και *τεθνηκός*, *κάματος* και *ἀνάπαισις*). Σέ αὐτὴν τή δεύτερη κατηγορία συγκαταλέγεται και τό ἀντιθετικό ζεῦγος *ἐγρηγορός* και *καθεῦδον*, τό ὅποιο ρητᾶ ἀναφέρεται στό DK22B88, ὅπου θεωρεῖται ταῦτό, μέ τήν Ἡρακλείτεια ἔννοια τῆς ὑποκείμενης σέ ὅλα τὰ ἐναντία «ένότητος». Ἡ ἀέναη μετάπτωση τοῦ καθενὸς ἀπό αὐτά τὰ στοιχεῖα στό ἀντίθετό του, τὰ καθιστᾶ ὅλα ἰσοτίμους συντελεστές τῆς ἔλλογης μεταβολῆς, στήν ὁποία ὑπόκεινται τὰ πάντα.

Ἡ, ἀπό ὅλα τὰ παραπάνω, ἀποδεδειγμένη ἐπιμονή τοῦ Ἡρακλείτου στήν ἀνωτερότητα τῆς ἐν ἐγρηγοροῦσιν ἀποκτημένης ἀλήθειας γιά τὰ πάντα, και ἡ συνταύτιση τῆς ἐν ὑπνῷ ἀποκτημένης ἀλήθειας μέ τήν ἐξ ὀρισμοῦ κατώτερη *ἰδίαν φρόνησιν*, εἶναι δυνατόν νά κατανοηθοῦν καλύτερα ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι ὁ σοφός τῆς Ἐφέσου – αὐτός ὁ «gewaltigste der griechischen Weisen»⁴ – εἶχε τή συνήθεια νά στρέφεται ἐναντίον ἐκείνων πού γνώριζαν νά λένε *ψεύδεα πολλὰ ἐτύμοισιν ὁμοῖα* (Ἡσιόδου *Θεο-*

4. Hofmannsthal, *Gesammelte Werke*, 1934, vol. III, part III, σ. 149.

γονία 27) και νά τούς επιτιμᾶ είτε γιά κάποιον συγκεκριμένο λόγο είτε ἀορίστως⁵. Ὡστόσο, στά σωζόμενα ἀποσπάσματα ἀπό τή *περί φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου, ὑπάρχουν καί ἐπιτιμήσεις οἱ ὁποῖες δέν στρέφονται ἐναντίον συγκεκριμένων ἐκπροσώπων τῆς ποιητικῆς ἢ τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, ἀλλά πού εἶναι διατυπωμένες γενικῶς καί ἀορίστως γιά κάποιους, θά λέγαμε, μὴ κοινωνοῦς τοῦ λόγου⁶. Σέ αὐτές τίς διατυπωμένες γενικῶς καί ἀορίστως ἐπιτιμήσεις – οἱ ὁποῖες, πολλές φορές, εἶναι λανθάνουσες – εἶναι κάποτε δυνατόν νά διακρίνει κανεὶς ποιό εἶναι τὸ πρόσωπο ἐναντίον τοῦ ὁποίου στρέφονται, κατά πᾶσαν πιθανότητα. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει καί γιά τὴν ομάδα ἐκείνην τῶν φθεγμάτων τοῦ Ἡρακλείτου ὅπου ἐπιτιμᾶται ἢ ἐν ὕπνῳ ἀποκτημένη γιά τὰ πάντα ἀλήθεια.

Ὁ πιθανότερος, λοιπόν, «παραλήπτης» τῶν ἐπιτιμήσεων πού περιέχονται σέ αὐτὴν τὴν τελευταία ομάδα τῶν φθεγμάτων τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι, κατά τὴ γνώμη μας, ὁ Ἐπιμενίδης ὁ Κρής. Ἡ γνώμη αὐτὴ θεμελιώνεται σέ πέντε λόγους: 1. Στό ὅτι ἡ ἀκμὴ τοῦ Ἡρακλείτου τοποθετεῖται γύρω στά 500 π.Χ. – γεγονός πού ἐπιτρέπει νά υποθέσουμε δάσιμα πῶς ὁ Ἐπιμενίδης ἦταν γνωστός σέ αὐτόν ἀπό τὴ μεγάλη φήμη πού ἀπέκτησε μέ τὸν «καθαρό» τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τὸ *κυλώνειον ἄγος*, εἴτε αὐτὸς ἔγινε στά 596 - 593 π.Χ., ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Διογένης Λαέρτιος (I, 110), εἴτε *δέκα ἔτη πρὸ τῶν Περσικῶν*, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλάτων (*Νόμοι* I, 642D)⁷. 2. Στό ὅτι ὁ Ἐπιμενίδης, σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ Μάξιμου Τύριου, «...ἦν δεινὸς τὰ θεῖα... Ταῦτα οὐ μαθὼν, ἀλλ' ὕπνον αὐτῷ διηγείτο μακρὸν καὶ ὄνειρον διδάσκαλον» (c. 38 = σ. 439, 14 Habein = c. 22, σ. 224 Dan.). 3. Στό ὅτι ὁ δεύτερος κατά σειράν «παραλήπτης» αὐτῶν τῶν ἐπιτιμήσεων, δηλαδή ὁ Ἡσίοδος, ἀποκλείεται, διότι στὴν μὲν *Θεογονία* ὁ ἴδιος ἀποκαλύπτει ὅτι τὸν δίδαξαν οἱ Μοῦσες ἐκεῖ πού ἔβοσκε τὰ πρόβατα του στὸν Ἐλικώνα, ἐνῶ στό *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* ἔχουμε μίαν τυπικὴ ἐπίκληση τῶν Μουσῶν – ὅπωςδήποτε ὅμως, καί στίς δύο περιπτώσεις, ὁ Ἡσίοδος δέν δισχυρίζεται ρητὰ ὅτι ἀπέκτησε κάποια ἀπό τίς γνώσεις του ἐν ὕπνῳ. 4. Στό ὅτι σέ δύο ἄλλα ἀποσπάσματα ἀπό τὸ *περί φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου, στό DK22B5 (*καθαίρονται δ' ἄλλω αἵματι μαινώμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο. μαινεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα. καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὐχονται, ὅκοιον εἴ τις δόμοισι λεσηγνεύοιτο, οὐ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἥρωας οἵτινές εἰσι*) καὶ στό DK22B14 (*νυκτιπόλοις, μάγοις, δάκχοις, λήναις, μύσταις*: τούτοις ἀπειλεῖ τὰ μετὰ θάνατον [ὁ Ἡράκλειτος], τούτοις μαντεύεται τὸ πῦρ· τὰ γὰρ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωσὶ μείνται), ἐνυπάρχουν στοιχεῖα τὰ ὁποῖα εὐκολὰ ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη κυρίαρχες στιγμές ἀπὸ τὴν παραδιδόμενη δραστηριότητα τοῦ Ἐπιμενίδου⁸. 5. Στό ὅτι ὁ Ξενοφά-

5. Βλ. DK22B40, 42 καὶ 106.

6. Βλ. DK22B15, 17, 34, 51, 72, 104 καὶ 107.

7. Στό *A History of Greek Religion* (σ. 203) ὁ M. P. Nilsson γράφει: «Ὁ πιὸ φημισμένος ἀπὸ ὅλους τοὺς θαυματοποιούς, προφῆτες καὶ ἐξιλαστικούς ἱερεῖς εἶναι ὁ Ἐπιμενίδης ὁ Κρής. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά ἱστορικό πρόσωπο, ἀλλά ὁ θρύλος ἔχει ὑφάνει τὰ δίκτυα γύρω του, καὶ αὐτὸ ἔχει δημιουργήσει ἀνεπίλυτα προβλήματα».

8. Σύμφωνα μέ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο, ὁ Ἐπιμενίδης *ἐκάθηρεν* τὴν Ἀθήνα θυσιάζοντας στοὺς τοπικούς θεοὺς μαῦρα καὶ λευκά πρόβατα, ἐνῶ, κατ' ἄλλους, *ἐκάθηρεν* τὴν πόλη θυσιάζοντας δύο *νεανίας*, τὸν Κρατῖνο καὶ τὸν Κτησίβιο (I, 110 κ.έ.). Σύμφωνα δὲ μέ τὸν Πausανία,

νης ὁ Κολοφώνιος, ὁ ὁποῖος ἦταν λίγο προγενέστερος τοῦ Ἡρακλείτου καί τοῦ ὁποῖου ἡ *πολυμαθίη* ἐπικρίνεται στό DK22B40, ἀσχολήθηκε μέ τόν Ἐπιμενίδη – γεγονός πού ὑποδηλώνεται στό DK21B20: «ὡς δὲ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος ἀκηκοέναι φησί, *τέτταρα πρὸς τοῖς πεντήκοντα καὶ ἑκατόν* (sc. ἔτη βιώναι Ἐπιμενίδην)».

ὁ Ἐπιμενίδης *πόλεις ἐκάθηρεν ἄλλας τε καὶ τὴν Ἀθηναίων* (I 14, 4) – γεγονός τό ὁποῖον, ἂν ἀληθεύει, θά εἶχε καταστήσει τὴ φήμη του ἀκόμα μεγαλύτερη, ὥστε νά ἐνισχύεται ἡ πιθανότητα νά τόν εἶχε ἀκουστά ὁ Ἡράκλειτος καὶ αὐτόν νά εἶχε κατά νοῦν στό DK22B5. “Ὅσο γιὰ τόν πιθανό συσχετισμό τῶν *μάντεων* καὶ τῶν *κατ’ ἀνθρώπους νομιζομένων μυστηρίων* τοῦ DK22B14 μέ τόν Ἐπιμενίδη, εἶναι δυνατόν νά παρατεθοῦν ἐδῶ οἱ μαρτυρίες τοῦ Διογένους Λαερτίου (I, 114: «*λέγουσι δέ τινες* ὅτι Κρήτες αὐτῷ θύουσιν ὡς θεῷ· φασὶ γὰρ καὶ *προγνωστικώτατον* γεγονέναι. ἰδόντα γοῦν τὴν Μουνηχίαν παρ’ Ἀθηναίους ἀγνοεῖν φάναι αὐτοῦς, ὅσων *κακῶν* αἴτιον ἔσται τοῦτο τὸ χωρίον αὐτοῖς· ἐπεὶ *κάν* τοῖς ὁδοῦσιν αὐτὸ διαφορῆσαι. ταῦτα ἔλεγεν τοσοῦτοις πρότερον χρόνοις. λέγεται δὲ ὡς καὶ πρῶτος αὐτὸν Αἰακὸν λέγοι καὶ Λακεδαμονίους προεῖποι τὴν ὑπὸ Ἀρκάδων ἄλωσιν προσπορηθῆναί τε πολλάκις ἀναβεδιωκέναι»), τοῦ Πλάτωνος (*Νόμοι* I 642 D: «*τῆδε γὰρ ἴσως ἀκήκοας, ὡς Ἐπιμενίδης γέγονεν ἀνὴρ θεῖος, ὃς ἦν ἡμῖν οἰκείος, ἐλθὼν δὲ πρὸ τῶν Περσικῶν δέκα ἔτεσιν πρότερον παρ’ ἡμᾶς κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ μαντείαν θυσίας τε ἐθύσατό τις, ἃς ὁ θεὸς ἀνεῖλεν, καὶ δὴ καὶ φοβουμένων τὸν Περσικὸν Ἀθηναίων στόλον εἶπεν, ὅτι δέκα μὲν ἐτῶν οὐχ ἤξουσιν, ὅταν δὲ ἔλθωσιν, ἀπαλλαγῆσονται πράξαντες οὐδέν ἂν ἠλπίζον παθόντες τε ἢ δρᾶσαντες πλείω κακά»), τῆς Σούδας («Ἐπιμενίδης Φαίστου ἢ Δωσιάδου ἢ Ἀγησάρχου υἱὸς καὶ μητρὸς Βλάστας, Κρήτης ἀπὸ Κνωσοῦ ἐποποιός... ἔγραψε δὲ πολλὰ ἐπικῶς καὶ καταλογάδην μυστήρια τινα καὶ καθαρμοὺς καὶ ἄλλα αἰνιγματώδη») καὶ τοῦ Πλουτάρχου (*Σόλων* 12: «οὕτω δὴ μετάπεμπος αὐτοῖς [ἐνν. τοῖς Ἀθηναίοις] ἦκεν ἐκ Κρήτης Ἐπιμενίδης ὁ Φαίστιος, ὃν ἔδομον ἐν τοῖς σοφοῖς καταριθμοῦσιν ἐνιοι τῶν οὐ προσιεμένων τῶν Περίανδρον. ἐδόκει δὲ τις εἶναι θεοφιλῆς καὶ σοφὸς περὶ τὰ θεία, τὴν ἐνθουσιαστικὴν καὶ τελεστικὴν σοφίαν»).*

DE TRIBUS PLATONIS CRITIAE CODICIBUS

Edituro *Critiam*, cui Plato noluit summam imponere manum, codices septendecim praesto sunt, neglecto Urbinato gr. 29 (fol. 166r - 175r), quem saeculo XVII ex editione quadam prelis impressa descriptum esse, ut non pro certo adfirmaveris, ita veri simillimum videtur¹. Ex tota librorum multitudine plerosque, utpote interpolatae memoriae noxios vel e superstitibus manantes, indignos esse qui conferantur sponte patet, ideoque, *Critiae* recensendo siquis operam collocare instituerit, satis sibi sit, eis quae ad codicum omnium inter se cognationem pertinent omissis, libros antiquiores praestantioresque, Parisinum dico et Vindobonensem, denuo conferre et dialogi semitractati textum ad horum codicum scripturam, quoad fieri possit, reducere². At praestantia librorum A F, qui tamquam recensionis fundamenta sunt adhibendi, noviciorum

1. Quo de libro, manu Iosephi Cretensis exarato (C. Stornajolo, *Codices Urbinae Graeci Bibliothecae Vaticanae*, 1895, 36), fusius agere opus non est: M. Wohrab, *Jahrb. f. class. Phil., Suppl. XV*, 1887, 680; cf. Alline (*infra* [n. 2]), 308, n. 2: «les *Urbinae* 28, 29, 30 (i)... ont peut-être été copiés sur l'édition Aldine»; L.A. Post, *The Vatican Plato and its Relations*, 1935, 75. – Ad textum constituendum nihil adfert Scorialensis Ψ-I-1 (419), anno 1462 scriptus (S. Lambros, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 4, 1907, 316), quippe qui non *Critiae* minimam partem praebeat (fol. 196-7 = «Cleinius», fort. Critias»: E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escorial*, 1848, 409), sed *Axiuchi* («Cleinius is another name for Ax. as in Z and Laur. z»: Post, 82). Cf. G. de Andrès, *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial III*, 1967, 1f.; usque ad fol. 207v scriptus est liber a Demetrio Tribola (A. Diller, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, 1983, 258). Non aliter est iudicandum de Vossiano gr. Q 54 (Wilson [*infra*, n. 2]), no. 60), saeculo XV vel XVI exarato, qui cum variorum Platonis scriptorum tum *Critiae* excerpta servet perbrevia (fol. 451): K.A. de Meyier, *Bibliotheca Universitatis Leidensis, Codices Vossiani et Miscellanei*, 1955, 172.

2. «Im Kritias kommt man mit A F gut aus»: Wilamowitz, *Platon, Beilagen und Textkritik*², 1920, 393. Viam aperuere J.C. Chr. Schneideri, viri de *Critia* edendo egregie meriti, dissertationes anno 1855 in publicum emissae: (a) *Index lectionum in Universitate Vratislaviensi per hiemem a MDCLV habendarum*, (b) *Diem natalem Regis... Friderici Guilelmi IV celebrandum... indicit C.E. Chr. S.* (cf. H. Herter, *Rhein. Mus.* 92, 1944, 243). – Codices phototypice depictos inspexi et, quantum fieri poterat, siglo a Post adhibito (65-92) unumquemque insignivi; adieci notas numerorum elenchi perutilis quem congescit N. Wilson: «A List of Plato Manuscripts», *Scriptorium* 16, 1962, 387-395. Ad textum platonici quae dicitur historiam pertinent: H. Alline, *Histoire du texte de Platon*, 1915; H. Erbse, in *Geschichte der Textüberlieferung*, 1961, 258ff.; G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*², 1952, 247ff.; M. Schanz, *Ueber den Platocodex der Markusbibliothek in Venedig*, 1877; M. Sicherl, *Jahrb. d. österr. Byz. Gesellschaft* 15, 1966, 201ff. (= [A. Harlfinger], *Griech. Kodikologie und Textüberlieferung*, 1980, 535ff.); Wilamowitz, 324ff.; Wohrab, 611ff.

pretium ad nihilum redigere nequit, cum inde fructus, exiguus quidem sed haud spernendus, percipi possit: quamquam perraro fit ut recentiores soli lectionem veram exhibeant et textui perturbato locisque vitiis manifestis laborantibus subveniant, gregarios perscrutando nonnullas alicuius momenti lectiones facile reperiatis, quas a coniectura tantummodo felici originem trahere optimo iure abstinere quin sumas; praeterea, cum nemo adhuc, librorum omnium lectionibus accurate exscriptis, uniuscuiusque codicis cum ceteris cognationem plane statuerit, textus traditi historiam fundamentis solidis latisque carere non est cur ambigas³. Quae cum ita sint, quaerenti mihi quidnam collegae humanissimo studiorumque ad renascentis Graeciae litteras pertinentium paene coryphaeo dono donarem visum est ab re non fore textus *Critiae* fortunas aliquatenus repetere, ita ut, recensitis testibus duobus cum A modo quodam cohaerentibus, non solum lectiones varias quae per se consideratione dignae sunt sed etiam vitia excuterem quae certis vestigiis nonnumquam ad sinceram nos memoriam revocant. Ut ne minutias quidem orthographicas silentio praetermitterem eo adductus sum quod huiusce generis quisquiliae ad librorum indolem cognoscendam aliquotiens usui sunt⁴.

Dialogi nostri codices adhuc innotuere hi:

1. Ambrosianus gr. 316 (E 113 sup.), chartaceus, 279 x 204: Platonis Gorgias, Io, Hippias maior, Hippias minor, Critias (fol. 79r-88v), Meno, Aeschinis orationes et epistulae. Codex, manu Ioannis Rhosi Cretensis anno 1482 exaratus, fuit Georgii Alexandrini.

A. Martini-D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, 1906, 361-2; Wilson, no. 79; Post, 70; A. Diller, *Illinois Class. St.* 4, 1979, 53 (= *Studies*, 238).

3. «... per vergogna della filologia, i codici di Platone sono noti imperfettamente: a che darsi tanta fatica con apografi?»: Pasquali, 253. Quod erat Wilamowitzio in votis (337: «Aber zu wünschen bleibt immer noch eine Ausgabe, die uns die Ueberlieferung vollständig bietet, aus den Handschriften und den Zitaten, wo auch noch mancherlei zu tun ist...») nondum effectum est; cum lectiones memoratu dignas in recentioribus latere consentaneum sit, «ist der moderne Herausgeber verpflichtet, alle Varianten solcher Zeugen auf ihren Wert zu prüfen» (Erbse, 261). Quod ad librorum affinitates spectat, «on doit établir pour chaque dialogue un groupement particulier»: Alline, 313. – Ut hoc consilium exsequeretur, viro κρηταγενει aliquid donaturus, eo magis adductus sum quod narrationem de Atlantidis ortu interituque in Cretae historia fabulari radices capere non desunt qui contendunt: «... πιστώως άντεκατοπτρίσθη εις τήν διήγησιν του πολιτισμου των κατοίκων της Ατλαντίδος δμινωικός κόσμος, ό ποίος τόσον αίφνιδίως και παραδόξως έξηφανίσθη» (N. Platon, *Záκρος*, 1974, 310); vide sis J.V. Luce, *The End of Atlantis*, 1969, 28ff.; W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy V*, 1978, 248f. Contra, C. Gill, *Plato: The Atlantis Story*, 1980, VIII f.; P. Vidal-Naquet, *Le chasseur noir*, 1981, 340f.

4. Tota codicum varietate nixus, lectiones A Mu Mo communes siglo *p*, consensum vero Mu Mo littera *q* notavi. Quod ad vitiorum *q* originem attinet, Georgium Valla minore quam debebat diligentia A usum esse exemplari mihi persuasum habeo: praeter voces nihili, velut πάρορηθος (110 e1) vel κατάμορόθος (118 b2), contempleris velim scholia Mu marginalia plerumque cum scholiis A adamussim congruentia, necnon spatii relictici signum (108 d8) ambobus libris commune; unde orta sit vox ἐπιθεῖν (121 c1), accisa in A folii 151 pars satis superque docet.

2. Ambrosianus gr. 329 (F 19 sup.), chartaceus, 144x108: Excerpta cum e Platonis dialogis epistulisque (Crit. 109 b1-c4: fol. 237r-237v) tum e Plotini et Procli operibus. Scriptus est liber a Marsilio Ficino.

Martini-Bassi, 376; Wilson, no. 80; Post, 70-1; M. Sicherl, *Scriptorium* 16, 1962, 61.

3. Angelicus gr. 101 (C.1.7), membranaceus (inde a fol. 383 chartaceus), 235x205: Platonis Gorgias, init., Meno, Critias (fol. 17v-26r), Minos, Respublica, Hippias maior, Hippias minor, Phaedrus, Leges, Alcibiades secundus, Albini Praefatio, Theonis Smyrnaei Mathematica, Alcinoi λόγος διδασκαλικός, Plutarchi De musica. Codex, a duobus librariis exaratus, quorum alter saec. fortasse XV fol. 1-153 scripsit, fuit Aegidii de Viterbo. – [v Bekker, Ang B Schneider].

P. Franchi de' Cavalieri, *St.it.fil.class.* 4, 1896, 140-1 (= C. Samberger, *Catalogi codicum graecorum* II, 1968, 154-5); Wilson, no. 161; Post, 37; T. W. Allen, *Class. Review* 3, 1899, 347, no. 30; J. Whitakker, *Scriptorium* 31, 1977, 228-31.

a 4. Laurentianus LIX.1, bombycinus, f^o: Diogenis Laertii Vita Platonis, Albini Praefatio, Theonis Mathematica, Alcinoi λόγος, Plutarchi De musica, Platonis tetralogiae I-III, Pythagorae Carmen aureum, Timaei Locri Epitome, Epitome libelli Plurarchi De animae procreatione, Platonis Timaeus, tetralogiae IV-VII, Spuria, Clitopho, Respublica, Critias (fol. 423r-427v), tetralogia IX, Definitiones. Codicem, qui ex libris omnia Platonis opera continentibus antiquissimus est, saeculo XV scriptum esse constat fuisseque Marsilii Ficini (R. Marcel, *Marsile Ficin*, 1958, 254); emit anno 1492 Ioannes Lascaris «Candie insule Crete», agens nomine ac vice Laurentii de Medicis. – [a Stallbaum, z Bekker, Flor. A Schneider].

A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae* II, 1770, 487; Wilson, no. 22; Post, 36f.; E. Legrand, *Bibliographie Hellénique* II, 1885, 326; Wohlrab, 666-7; Sicherl, 225; Diller, *Studies*, 257.

x 5. Laurentianus LXXXV.7, membranaceus, f^o: Platonis Gorgias, Meno, tetralogiae VII-VIII (Critias: fol. 215r-224v), Minos. Codex, anno 1420 a Gerardo Patrensi exaratus, fuit Marsilii Ficini. – [x Stallbaum, b Bekker, Flor. R Schneider].

Bandini III 254; Wilson, no. 34; Post, 68; Schanz, 105f; J. Burnet, *Class. Review* 19, 1905, 99f.; E. R. Dodds, *Plato: Gorgias*, 1959, 45; M. Sicherl, *Scriptorium* 16, 1962, 59; N. Wilson, *Rev. hist. text.* 4, 1974, 139ff.; [J. Glénisson-J. Bompaigne-J. Irigoien], *La paléographie grecque et byzantine*, 1977, 539f.

c 6. Laurentianus LXXXV.9, membranaceus, f^o, continet cum Pythagorae Carmen aureum, Alcinoi λόγον, Theonis Mathematica, Diogenis Vitam, Albini Praefationem, Platonis tetralogias I-VII, Spuria, Clitophontem et Rempubicam, Timaei et Plutarchi libellos, Platonis Timaeum, Critiam (fol. 284v-287v) et tetralogiam IX, tum aliorum scripta. Saeculo XV (non XIII: Wohlrab, 669) scriptum esse constat. – [c Stallbaum, Flor. C Schneider].

Bandini, III 265; Wilson, no. 35; Post, 66; E. Hiller, *Herm.* 10, 1876, 325f.; Alline, 207; A.

Diller, *Scriptorium* 8, 1954, 126 (= *Studies*, 386); M. Sicherl, *Scriptorium* 16, 1962, 51.

- o 7. Laurentianus C.S. 180, membranaceus, 390x270, saec. XV, continet Pythagorae Carmen aureum, Timaei Locri Epitomen, Epitomen libelli Plutarchi de animae procreatione, Platonis Timaeum, tetralogias IV-VI, Critiam (fol. 152r-157r), tetralogiam IX et Definitiones.

E. Rostagno - N. Festa, *St.it.fil.class.* 1, 1893, 168; Wilson, no 45; Post, 68; Schanz, 60ff.

- M 8. Malatestianus D 28.4, bombycinus, f^o: Platonis tetralogiae I-VII, Spuria, Clitopho, Timaeus, Critias (fol. 334r-338r), Minos, Respublica. Codex, saeculo XIII vel XIV (non XII: Rostagno, Alline, Chambry [cf. Post, 56]) adsignandus, fuit Ioannis di Marco da Rimini.

R. Zazzeri, *Su i codici e libri a stampa della Bibliotheca Malatestiana di Cesena*, 1887, 236-8; Wilson, no. 8; Post, 66; Schanz, 56f., *Studien zur Geschichte des platonischen Textes*, 1874, 67f.; L. Campbell, *Journ. Phil.* 9, 1882, 195ff., Wohlrab, 666; O. Immisch, *Philol. Studien zu Plato* II, 1903, 67; Alline, 289; E. Chambry, *Platon* VI, p. CXLIII; Dodds (ad no. 5), 49.

- E 9. Marcianus Z 184 (326), membranaceus. f^o. Platonis Eryxias, tetralogiae I-IX (Critias: fol. 355v-360r), Spuria praeter Axiochum, Timaei Locri Epitome, Epitome libelli Plutarchi de animae procreatione. Liber, iussu Bessarionis ab Ioanne Rhoso exaratus, fuit Marsilii Ficini. – [Ξ Bekker, Ven B Schneider].

A. M. Zanetti - D. Bongiovanni, *Graeca D. Marci Bibliotheca codicum manuscriptorum per titulos congesta*, 1740, 106; Wilson, no. 224; Post, 40f.; A. Jordan, *Herm.* 12, 1887, 170-1; Wohlrab, 686-7; Alline, 307-8; A. Diller, *Scriptorium* 8, 1954, 126 (= *Studies*, 386); Sicherl, 225.

- N 10. Marcianus Z 187 (742), membranaceus, q^o: Platonis Respublica, Timaeus, Timaei Locri Epitome, Plutarchi De animae procreatione in Timaeo Platonis, Platonis Critias (fol. 154r-159v), tetralogia IX. Librum scripsit posteaque correxit Bessario card.

Zanetti - Bongiovanni, 107; Wilson, no. 227; Post, 39f.; A. Jordan, *Herm.* 13, 1878, 475; Wohlrab, 689.

- S 11. Marcianus Z 189, bombycinus, f^o: Diogenis Laertii Vita Platonis, Albinus Praefatio, Platonis tetralogiae I-II, Parmenides, Gorgias, Meno, Hippias maior, Symposium, Timaeus, Alcidiades I et II, Spuria (praeter Eryxiam), Hippias minor, Menexenus, Io, Clitopho, Phaedrus, Critias (fol. 286v-292v), Philebus, Hipparchus, Amatores, tetralogia V, Euthydemus, Protagoras, Eryxias, Definitiones. Liber, saeculo XIV exaratus, fuit Bessarionis. – [Σ Bekker, Ven a Stallbaum].

Zanetti-Bongiovanni, 107-8; Wilson, no. 229; Post, 58; M. Schanz, *Philol.* 35, 1876, 658ff.; Wohlrab, 690-1; Alline, 243; Erbse, 262; Sicherl, 217; Carlini [infra, n. 14], 165.

- Mo 12. Monacensis gr. 514, chartaceus: Platonis Gorgias, Phaedo, scholia e Marciano Z 542 (T Greene) descripta, Critias (fol. 115r-125r), Minos, De iusto, Definitiones. Codex a pluribus scriptoribus saeculo XV exaratus est.
- I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae* V, 1812, 262f.; Wilson, no. 102; Post, 89; Schanz, 67; Wohlrab, 711.
- Mu 13. Mutinensis 89 (Q.5.18), chartaceus, 232x165: Platonis Critias (fol. 2r-15v), Timaeus, Minos, De iusto, Definitiones. Codex a Georgio Valla exaratus fuit Alberti Pii principis Carpensis.
- V. Puntoni, *St. it. fil. class.* 4, 1896, 444 (= C. Samberger, *Catalogi codicum graecorum* I, 1965, 360); Wilson, no. 91; Post, 71; A. Jordan, *Herm.* 13, 1878, 473; A. Diller, *Class. Phil.* 59, 1964, 271 (= *Studies*, 350).
- A 14. Parisinus gr. 1807, membranaceus, f^o: Platonis tetralogiae VIII-IX (Critias: fol. 145r-151r), Definitiones, Spuria. Librum nitidissime saeculo IX exeunte scriptum Petrarchae fuisse contendit A. Diller, *Class. Phil.* 59, 1964, 271 (= *Studies*, 350).
- H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale* II, 1888, 145f.; *Platonis Codex Parisinus A, Fac-similé en phototypie*, 1908; Wilson, no. 127; Post, 6ff.; G. Cobet, *Mnem.* 3, 1875, 195ff.; M. Schanz, *Rhein. Mus.* 33, 1878, 303ff.; Wohlrab, 696ff.; Alline, 210ff.; Erbse, 258; A. C. Clark, *The Descent of Manuscripts*, 1918, 383ff.; E. Chambry, *Platon* VI, p. CXXXVIII f.; Diller, *Studies*, 251f.; A. Carlini, *Studi sulla tradizione antica e medievale del Fedone*, 1972, 89.
15. Vaticanus gr. 228, chartaceus, 250x163, saex. XIV: Platonis tetralogiae I-II (omisso Cratylo), Timaeus, Critias (fol. 194r-203r), Menexenus, Phaedrus, Alcibiades I, Hippias maior, Hippias minor, Timaei Locri Epitome, excerpta e Platonis Phaedone et Euthyphrone. – [o Stallbaum].
- I. Mercati - P. F. de' Cavalieri, *Codices Vaticani Graeci* I, 1923, 298; Wilson, no. 198; Post, 77; Wohlrab, 683f.; E. Diehl, *Rhein. Mus.* 58, 1903, 262; P. Canart - V. Peri, *Studi e testi* 201, 1970, 394.
16. Vaticanus Palatinus gr. 175, membranaceus, f^o: Platonis Timaeus, tetralogiae IV-V, Protagoras, Critias (fol. 162r-169v). Codex ab Ioanne Scutariota scriptus (A. Biedl, *BZ* 38, 1938, 98) fuit Iannotii Manetti.
- H. Stevenson, *Codices manuscripti Palatini Graeci*, 1885, 92; Wilson, no. 179; Post, 75; Wohlrab, 680; D. Peipers, *Quaestiones criticae de Platonis Legibus*, 39f.; Canart-Peri, 253.
- F 17. Vindobonensis suppl. phil. gr. 39 (55), chartaceus, q^o: Platonis Gorgias, Meno, tetralogiae VII-VIII (Critias: fol. 245r-252v), Minos. Codex, qui anno 1420 erat Francisci Barbaro, e libro litteris uncialibus exarato saeculo XIII vel XIV descriptus est.
- H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*,

Supplementum Graecum, 1957, 33; Wilson, no. 259; Post, 92; Schanz, 105f.; Wohlrab, 720f.; Alline, 242f.; J. Burnet, *Class. Review* 16, 1902, 98f.; A. C. Clark, *The Descent of Manuscripts*, 1918, 414f.; E. Deneke, *De Platonis dialogorum libri Vindobonensis Fmemoria*, 1922; Chambry, CLXf.; Diller, *Studies*, 254-5.

Libri A Mu Mo, multum a ceteris dissentientes, in *Critia* familiam primam repraesentant, et duos novicios, licet propriis virtutibus careant, cum A conferendos esse vitiis singularibus satis comprobatur. Nam, ut lacunam solos A Mu Mo foedantem (111e 6-112 a 5) omittam, permultos est afferre locos e quibus patet duos gregarios cum libro praestantiore artissimo vinculo copulatos esse: 111 a 5 αἴτιον pro ἀγγεῖον, 112 e 2 ὄντες om., 114 e 9 γένος om., 115 a 6 ἡμέτερον pro ἡμέρον, 116 d 5 καὶ ἀργύρω om., 117 c 4 μειζόνων pro μείζω τῶν. Testibus his conferendis si operam navas, non est quin perspicias menda insignia, quibus A caret, duobus recentioribus propria esse, ita quidem ut Mo ex Mu fluxisse paene manifestum sit: nam, praeter errores notabiles, velut 118 e3, κατορυχθείσης pro κατεύθυντο τάφρου κύκλω περιορυχθείσης (cf. 108 b3, 109 c7, 111 b6, 114 e9, 119 d8), in quibus Mu et Mo valde conspirant, nonnulla menda significativa solum Mo foedant: 106 a1, 113 d7 ἄλλους pro ἀλλήλους, 112 b6 αὐτῆς om., 114 a7 αὐτῶ pro ἦν τῶ, 120 d4 τόν δέκα. Cum Vindobonensis familiam codicum alteram repraesentet, lectiones testi notissimo proprias denuo congerere usui fore censui, praesertim quod collationi a Burnet usurpatae diffidendum esse dudum constat. Minus uberem quam speraveram fructum Malatestianus tulit; cur lectiones M proprias scripturis F adiiciendas existimaverim (duorum testium consensum littera r signavi), ipsa collatio docet⁴.

Tit. Κριτίας ἢ Ἀτλαντικός (Πλάτωνος Κριτίας ἢ Ἀτλαντικός A Mu) Τά τοῦ λόγου πρόσωπα Τίμαιος Κριτίας Σωκράτης Ἐρμοκράτης (Ερμωκρ. Mu): om. A Mo

106 a 1 ἀναπαυμένοις Mo a2 ὁδοῦν M / διαπορίας (διαπορείας fort. Aac) a3 τό δέ πρίν F a4 νυ pro νῦν F a6 περί αὐτόν F b2 ἐπιτηθέναι Mo b4 λέγομεν F b7 μέν· ᾧ δέ καί (μέν ᾧ Mo) p: μέν ᾧδε ὃ r

107 a1 μειζόνως r: μείζονος p a3 ἀγορικωτέραν F a5 ἐμφρον Mu a7 πη Mu, πη M a8 λέγοντας M b1 ἢ πρὸς ἡμᾶς (ἢ postea delete F) r b2 ἄγνοια: ἄνοια Fac, ἄνοια M b5 συνεπισπείσθαι r b6 μέν om. r b8 τὰ ἀνθρώπινα p: ἀνθρώπινα r c1 λεπτότητος (χαλεπότητος mg) M c2 μεμμεῖσθαι (ex-μῆσθαι F) r: μεμνήσθαι p c3 τε ξύμπαντα r: τε καὶ ξύμπαντα p c5 τίς τι: τις εἰ Fac, τισι M c6 ἦ: εἰ Mo/ἄτε r: ἄτ' p d1 ἀσαφεῖ: ἀσαφῆ Mo d2 ὀξέως, quod omiserat M, ipse librarius add. s. l./ ὀπότ' ἄν d4 ξύνοικον d6 τοὺς λόγους: τόν λόγον M, sed τοὺς λόγους add. s. l.

108 a1 δῆ: δέ M / ἡμᾶς Fac a2 μείζονα p a6 γέ τι z / διδόσθω r b3 συγγνώμης... λεγέτω om. q/ εἰς τότε A: ἴστω τε r b4 θαυμαστός r b5 εὐδοκίμηκεν p: —σεν z b6 δεήση F b7 παραλαβεῖν r: —βαλεῖν p b8 μῆν: μέν p (Mac)/ κάμοι r: καί ἐμοί Arc (καί μοι A) c3 παῖωνά p: παῖανά F, παιᾶνα M c5 ὑστερας p: ὑστερέας F, ὑστεραίας M c6 μῆν Mu c7 αὐτός σοι r d 1 πιστέον F Mo d3 τήν μνημοσύνην r d4 ἀπαγγείλλαντες Mu d5-6 κομισθέντα ὑπό Σόλωνος M d6 καί τῶδε r d7 αὖ τ' ἤδη p: αὐτός ἤδη r / μελητέον Mo e2 ἐννακισχίλια ἔτη (ἐνάκις — A ac) p: ἐννάκις ἔτη χίλια r e5 ἀρχουσα r e6 βασιλεῖς (—λῆς A ac)

e8 σεισμόν *r* / τοῖς δέ ἔνθεν *r*

109 a3 ἦν τότε γένη *r* / ἀνηλλομένη *Mo* a5 οἷς *p*: ὡς *r* b2 ἔχει *F ac* b4 ἐτέροις *p* / ἐρείδων *F* b5 λαγχάνοντας *Mo* b6 νομῆς *A ac, r* νομείς *A pc, q* b7 καὶ κτήματα *r* c3 ὕακι *F* 4 ἀθηνᾶν *F ac* c7 ἐκ τοῦ πατρός *q* d1 πεφυκῶν *A Mu* d3 σέσωσται *r Mo* d4 τῷ μήκει *r* d5 ἐρρῦθη *Mo* d6 ὀρείων καὶ ἀγραμμάτων *F* d7 ἀκηκῶς *A ac* d8 ἐγγόνους *F* e3 καὶ αὐτοὶ *r*

110 a5 κατασκευασμένα *Mo* a7 διασέσωσται *r* a8 ἐρηχθονίου *F* / ἐριώχθονος *M* (γρ. σὶ s.l.) d3 ἐπονομάζοντες *r* b4 καὶ τὰ τῶν: κᾶτα τῶν (καὶ τῶν *Mo*) *p* / κατὰ τὰ αὐτά: καὶ ταῦτα *F* b7 νόμον: πόνον *r* b8 θεόν: θέαν *F* c1 ξύννομα c3 δῆ: om. *r* d4 καὶ δῆ καὶ τό: καὶ δῆ τό *r* (καὶ add. *M s.l.*) d5 ἐλέγετον *Mo* e1 κηθαίρωστος *F ac* / πάρηθος *q* e2 ὠρωπίας *q* e3 θαλάττης: θαλάσση *r* e4 ὑπό: ὑπέρ *r* / διό: δύο *Mu* e5 τῶν τόν περι τήν γ' ἄρ ὄν ἔργωρ *F*, τῶν περι τήν γα ρόν *M* e7 τό πάμφορον

111 a2 παμπληθύ *Mo*, παμπληθῆ *r* a4 προτείνουσα: προτείρουσα *Mu* a5 ἀγγεῖον: αἴτιον *p* a7 ἐννακισχιλίους b4 μικραῖς *r* / νόσοις *p* b6 πιερά *r* b7 ληφθέντος *F* c1 γηλόφους: γελόφους *Mo* / φελλέως (τόπος *Mu Mo mg e scholio A, p. 290 Greene*) *r*: φελλέας *F*, φυλλέα *M* c2 πεδία: παιδία *Mo* / πιεράς *F M ac* c6 οἰκοδομάς *M* (ex οἰκοδομῆς εἰς *F*) c7 σᾶ: σῶα *r* c8 καὶ δῆ τό *M* d3 κερραμίτιδι *A pc*, κερραμίτιδι *Mo* / γῆ: τῆ *r* d5 τρόπους *Mo* d6 κρινῶν *Mo* d8 ὅτι περι αὐτῆς: διότι περ ταύτης *F*, διόπερ ταύτης *M* e6 πρῶτον — 112 a5 χρόνῳ om. *p*

112 a3 σεισμόν *M* / ἐπί om. *F Mac* / δευκαλλίωνος *F* a4 omissum γενομένου add. *M mg* a5 ἰλισσόν (altero σ s.l.) *M*, ἰλυσόν *Mo* a7 λυκανητόν *q* (ex *A*) / πυκνός: πυκνῶς *r* (om. τῆς *M*) a8 ὀλίγων *p* b1 ὄκητο *r* b4 κατωκήκει *r* b5 οικείας *Mo* b6 πρὸς βορράν *F*, πρὸς βορᾶν *M* / αὐτῆς om. *Mo* / οἰκίαις κοιναῖς *p* / ξυσσίτια *r* c1 οἰκοδομῆς ἐών *r* c2 ἀργυροῦ *M* c3 μέσσον *Mu* c4 τὰς ante οἰκήσεις add. *M*² c6 ἄειπερ ἐδίδοσαν *p* d1 ἅμα τὰ μικρά *F*, νάματα μικρά *M* d3 εὐκρατής *r* d6 ἑαυτῶν *r* d7 τότε ἔτι *p* e1 ὄντες *p* e2 ὄντες om. *p* e3 ἑαυτῶν *r* e6 τὰ τε δῆ *r* e7 οἶ' ἄν *A*, οἶ' ἄν *p* / ἀπαρχῆς *r* e8 ὦν: ὡς *p* / παῖδες ὄντες: παιδευθέντες (παῖ δέ ὄν *A mg*) *p*

113 a2 θαυμάζεται *F* a3 πεύσεσθαι *F* a5 εὖρεν (εὖρε *M*) b3 ὑπ' ἐμοῦ: ὑπ' αὐτοῦ *p* b4 ἀκούηται *r* b6 ἦν: ἦ *r* c1 μίξεις *F* c3 ἑαυτοῦ *r* / κατώκισεν *M*: κατώκισαν *F*, κατώκισεν *p* c7 ἀφειστῶς *A pc q* c8 τοῦτο *r* d2 ἐγγεννησάσθην *F* d4 αὐτῆς δέ εἰς ἐπιθυμίαν *p*: αὐτῆς εἰς ἐπιθυμίαν *F*, εἰς ἐπιθυμίαν δέ (omisso αὐτῆς) *M* d5 συμμίγνυται *r*, ξυμμίγνυται *p* d6 περιορύγνισιν *Mo* d7 ἀλλήλους: ἄλλους *Mo* e4 κομίσας: κοσμῆσας *r Mo* e7 ατλατίδα *Mu* e8 τῷ μέν πρεσβυτάτῳ *r*

114 a4 τόπον om. *r* a5 τούτῳ *M* a7 ἦν τῷ: αὐτῷ *Mo* b1 τε: τότε *r* b4 ἐπιχόριον *F* b5 ὄπερ τ' ἦν ἐπίκλην ταύτη *p*: ὄπερ ἄν τήν ἐπίκλησιν ταύτην *r* b6 γενομένην *F* b7 τριπτοῖς *r* c1 τῷ δέ: τό δέ *F* / μετ' αὐτόν *r* c2 τῆς πέμπτῆς *r* / τε: δέ *r* c4 καὶ om. *q* c5 πολλάς: πάμπολῦς *F*, παμπόλλους *M* c7 καὶ om. *q* / τυραννίας *F* / δεῦρο: δευτέρῳ *p* d1 ἄλλο καί: καὶ ἄλλο *M* d4 πλὴν τοσοῦτον (πλητοσοῦτον *A ac*) *p* d5 βασιλέως *p* d7 κατασκευάσασθαι: κατασκευάσθαι *F*, κατεσκευάσθαι *M* d8 προσήκει *r*, προσήκειν (κ s.l.) *Mo* e1 νόσος *F* / αὐτή: αὕτη *r* e3 τικὰ *F* / τό: τόν *F* e4 ὀνόματος: ὀνομαστός *F*, —όν *M* e5 ὀρυχάλκου: ὄρει χαλκοῦ *F*, ὄρη χαλκοῦ *M* / νήσου: νόσου *F* e8 περι τὰ *r*: τὰ περι τὰ *p* e9 γένος om. *q* / νομῆν *M*

115 a1 ξύμπασιν a2 ἄδην: ἀλλ' ἦν *r*/ταῦτα *r* a3 δέ: δὴ *M* a4 χυλῶν: χιλῶν *M* a5 ἦ: εἶτε *r* a6 ἡμερον: ἡμέτερον *p* b1 ξύμπαντα om. *r*/πόματα *A pc Mu* Mo *pc* b2 παιδιᾶς *M*: παιδείας *p F*/τε ὅς: τέως *r* b3 ἡδονῆς τε: ἡδονῆς *r* b4-5 τίθεμεν ἅπαντα: τιθέμενα πάντα *r* c2 ξύμπασαν c4 ἦσαν: οὔσαν *p* c5 μέν: γε μέν *Mo* c7 κατοικήσεις *r*/καταρχάς *r* d1 αἰεὶ εἰς δύναμιν *M* d3 ἀπειργάσαντο: ἀπεργ. *F* d5 τόν: τῶν *Mo* d6 ταύτης *r* e2 διέκπλουν *r*: ἔκπλουν *p* e4 ὑπερέχοντι (τ s.l.) *F*, ὑπερέχοντα *M* e8 ἴσος: ἴσως *F*

116 a3 πλεθριαίαν *p*: πλεθριδίαν *r* b1 ἅμα ἀπειργάζοντο *r*, ἀπειργάζοντο *p*/νεωσοίκους (νεώς *A ac*): νεώς οἴκους *F* b3 μινύντες b4 παιδιᾶς *p*: παιδείας *r*/ξύμφυτον b5 ἔξωτάτῳ *p* b6 περιελαμβάνοντο *r* c1 ὄρει χαλκῶ *r* c6 ἐφίτσαν *F*, ἐφοίτησαν *M*/ἐγενήσαντο *r*, ἐγενήσαντο (ἐγγεν. *A*) *p* c7 βασιλειδῶν: βασιλίδων *F*, βασιλειδῶν *M* 8 αὐτόσε: αὐτός σε *F* d1 τρισὶ πλέθοις d3-4 ἀκροτηρίων et ἀκροτήρια *F* d5 καὶ ἀργύρῳ om. *p* d5-7 ὄρει χαλκῶ *F* d8 ἀνέστησαν *M*/ἔξ] ἔξ e1 τε *r*: δέ *p* e2 δελφίνων e δελφικῶν *M* e3 ἐντός om. *p* e6 ἐγγεγόνεσαν *Mu* (sed *pr. γ del.*) *Mo*

117 a1 ξυνεπόμενος a6 τήν iter. *F* b1 υποστέρους (—στέγους *A*²) *p*, ὑπό στέγους *F*, ὑπό στέγας *M ut vid.* b7 τῆς om. *p*/ἔχοντα: ἔχοντος *p* c2 πολλά om. *p*/ἐκεχειρουργεῖτο *F*, ἐπεχειρουργεῖτο *M* c4 τήν μειζόνων νήσων (sed *ω supra* ὁ *A*) *p* c5 αὐτῷ *p* d1 σμικροτέρῳ *r* d2 πρὸς *p*: πρὸ *r* d5 διδόμεναι *M*. δεδουημένα *A pc q* / μεστά: μετὰ *q* d6 δέ om. *p* / ἐξηρητημένα *M* e1 ἦεν *A ac*: ἦει *p*, ἦν *r* e3 ταυτό *M* / διόρυχος *F*/τό πρὸς τό *F* e4 συνώκει τό *r*

118 a4 κύκλῳ *A ac*: ἐν κύκλῳ a5 καθημένοις *F Mo*; omiserat *M*, sed add. *M*² s.l. a6 ὀμαλόν *M*/τρισχιδίων *Mu* b1 ὄλης: ὄλος *q* b2 ἄρκτω *F*/κατάδορος (—δορος *M*, —μορρος *Mu*): κατὰ μέρος *Mo*/ὑμνεῖ τό *p*, ὑμνεῖ τό *r* b7 δέ om. *r*/ξύμπασιν *r* c2 αὐτό *r* 3 κατεύθυντο *A*, κατ' εὐθύν τό *F*, κατ' εὐθύ τῆς *M*/κατωρχυθείσης pro κατηύθυντο τάφρου κύκλῳ περιορχυθείσης *q* c4 τό τε: τό δέ *r* c5 λεχθέν: τό λεχθέν *p* διαπονήμασι: καὶ πονήμασι *p* d1 περὶ δέ πᾶν τό: περὶ δέ τό πᾶν *r* d2 ὑποδεχόμενοι *M* d4-5 θάλατταν — αὐτῆς om. *F*; omissa praebet *M mg imo* d6 διορυχές *r* d7 θάλατταν *M* d8 ἦ δὴ: ἦδη *r* e2 διάπλους: διπλοῦς *F*, διπλοῖς *M* e3 πλαγίας: πλατείας *p*/τέμοντες: τέμοντες *r*

119 a2 ξυμπάντων b2 σμικράσπιδα *F ac* b4 γυμνήτας/δέ: τε *Mo* c2 δέκα: δέ *p* c3 μέρει εἰ *q* c4 πλείστων om. *M*; add. *M*² s.l. / ἀποκτειννύς (sed *i supra* εἰ) *F*, —κτιννύς *M*, —κτιννύων *A*, —κτινύων *q* d1 ὄρει χαλκινῆ *F* d2 δὴ: δέ *r*/τότε δέ *p*, τότε δέ *p*, τό δέ *r* (sed *τε add. M s.l.*) / ἔκτου: ἐκ τοῦ *F*, ἐκ τούτων *M* d3 συνελλέγοντο *r*: ξυν— *p* d4 ξυλλεγόμενοι d5 παραβαίνει (sed *οι add. F s.v.*) *r Mo* d7 ἀφετῶν *M* d8 δέκα ὄντες ἐπευξάμενοι om. *q*/τό om. *r* e1 ἔλειν *r*: ἔδειν *p* e3 προσαγόντες *Mo*

120 a1 αὐτῶν: αὐτοῦ *M*/καθαρίζοιεν *r* a3 τὰ δ' ἄλλ' *M*, τό δ' ἄλλο *q* a5 ἀρῶμενοι *r*, ἀριτόμενοι *Mo* a6 καὶ κολάσειν τε *r* c8 μηδ' ἄρχοντι *p* b2 ταῦτα δέ *r*/ἑαυτῷ *r* b3 δὴ (δι' *Mu*) ἀνμαθείς *p*. b5 ἐρίγνιτο (εἰ in gas.) *F*, ἐρίγνιτο *M*/σκότος: κόπος *F*, κότος *M* b7 ὄρκομοσιῶν *F*, ὄρκομοσιῶν *M* c1 ἀποσθενύντες *Mu* c5 γέρα *p*: ἱερά *r* c6 ἐπ' ἀλλήλοις *r* c8 βασιλεικόν *q*/ἐπιχειρεῖν (ἦ add. s.v.) *F* d4 τόν δέκα *Mo* d8 ξυντάξας e2 ξυγγενές e3 θεῖον ὄν *r* e5 ξυμβαινουσας e6 σμικρά *r*

121 a1 τῶν τοῦ *F* a3 τροφῆς *r*/διά πλοῦτον: διπλοῦ τοῦ *r*/αὐτῶν: αὐτόν *F*, αὐτ'

ὄν M a6 τῆ τιμῆ r/ξυναπόλλυται a8 αὐτοῖς; αὐτῆς r/ἄ] τά b3 ὀρᾶνμέν r
 b6 πάγκαλοί τε p b7 ἐμπιπλάμενοι rMo b9 διατιθεμένοις p c1 ἐπιθεῖναι r
 et re vera A: ἐπιθεῖν Mu Mo/βουλευθείς p c2 ξυνήγειρεν c4 ξυναγείρας

Restat ut de Malatestiano quid sentiam summatim exponam. In *Critia* longe aliter res se habet ac in *Republica* (Burnet, *Platonis Opera IV*, praef.: M, «licet cum Parisino artiore quodam modo conexus sit, non tamen ex eo descriptus»; Chambry: M et D [Marcianus Z 185] «sont une contamination de A et de F; M est beaucoup plus près de A...»). Me quidem iudice, si M ex F descriptum esse adfirmaveris, in errore non versaberis, dummodo addas librarium ea quae suo Marte conaretur emendare nonnumquam depravasse⁵.

5. Quin 'corrupta' librarius coniectura plerumque temptaverit vix est qui dubitet: 107b2 ἄννοια, 108c3 παιᾶνα, 111c1 φυλλέα, 112c2 ἀργυροῦ, 114c5, e5, 116c6, 117b1, 118c3, 119d2, 120b5. Verba tamen θάλασσαν — αὐτῆς (118d4-5), quae solus F omittit, documento sunt in lacuna supplenda scribam alio libro usum esse adminiculo.

ΕΚΑΤΟΜΠΟΛΙΣ ΚΡΗΤΗ

Ἡ Κρήτη τῆς Ἰλιάδας εἶναι «ἐκατόμπολις» (Β 649), ἐνῶ ἡ Κρήτη τῆς Ὀδύσειας ἔχει «ἐννήκοντα πόλεις» (τ 174). Σχολιαστές τῶν ἐπῶν καὶ ἄλλοι νομίζουν ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ διαφορὰ στὸν ἀριθμὸ τῶν κρητικῶν πόλεων καὶ οἱ ἀπόψεις τους ἐνδιαφέρουν. Ὁ Εὐστάθιος (I, 313, 30 κ.έ.) γράφει: «Ἐκατόμπολις δὲ ἡ Κρήτη λεγομένη ἐνταῦθα, ἐνενηκοντάπολις ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα ποιεῖται. καὶ οἱ μὲν φασιν, ὅτι ἀληθῶς ἐκατόμπολις μὲν ἦν κατὰ τὴν ἐνταῦθα ἱστορίαν. Λεῦκος δέ, οὗ καὶ Λυκόφρων μέμνηται, δέκα πόλεις ἐπόρθησεν ἀποστατήσας καὶ ἐπαναστὰς τῷ Ἰδομενεΐ. ὅθεν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα ἐννήκοντα πόλεις ἔχειν ἡ Κρήτη λέγεται. ἄλλοι δὲ εἶπον, ὅτι ἐκατόμπολιν ὁ ποιητὴς τὴν Κρήτην εἰπὼν τὸ ἐφ' ἑαυτοῦ εἶπεν, ἦγουν τὸ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν, ἐν αἷς αὐτὸς περιῆν· ἐπὶ μέντοι τῶν Τρωϊκῶν ἐννήκοντα ἦσαν. Ἀλθαιμένης δέ, φασίν, ἐκπεσῶν Ἄργους ἔκτισε τὰς δέκα ἢ καί, ἄλλως εἰπεῖν, μετὰ τὰ Τρωϊκὰ ἐπεκτίσθησαν δέκα, ὡς ἱστορεῖ Ἐφορος. ὥστε κατὰ τούτους πρὸ μὲν τοῦ Ὀμήρου ἐννήκοντα ἦσαν, εἴτε Λεύκου πολιορκήσαντος τὰς δέκα, εἴτε καὶ ἄλλως πως, ἐπὶ δὲ τοῦ Ὀμήρου ἐκατόν»¹. Τὸ σχόλ. Α στοῦ Β 649 δίνει μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία: «ἐκατόμπολιν ἀντὶ τοῦ πολύπολιν, ἢ ἐπὶ τὸν σύνεγγυς καὶ ἀπαρτίζοντα ἀριθμὸν κατενήνεκται νῦν, ἐν Ὀδυσσεΐα δὲ τὸ ἀκριβὲς ἐξενήνοχεν»².

Ἡ ἐκδοχὴ τῆς Ἰλιάδας ἐπέδρασε σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως βλέπομε στὸν Εὐριπίδη (ἀπόσπ. 472 Nauck, ἀνάσων/Κρήτης ἐκατομπτολιέθρου), Πλίνιο (Hist. Natur. 4, 58, Creta centum urbium clara) καὶ στὸν Στράβωνα (Γεωγρ. 8.4.11, Ἐκατόμπολις δὲ ἡ Λακωνικὴ τὸ παλαιόν, καθὰ καὶ ἡ Κρήτη λέγεται), καὶ σὲ νεώτερους ἐρευνητές³. Ἄλλοι σχολιαστές τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου ἀναφέρουν ἀπλῶς τὰ χωρία αὐτὰ⁴ ἢ τὰ παραλείπουν⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν P. Waltz ὁ ἀφηγητὴς, στό τ 174, χρησιμο-

1. Βλ. καὶ Στράβ., Γεωγρ. 10.4.15 (Γιὰ τίς πηγές τοῦ Στράβωνα σχετικὰ μὲ τίς παρατηρήσεις του στὸν Κατάλογο Νεῶν βλ. B. Niese, «Apolodors Commentar zum Schiffskatalog als Quelle Strabo's», *Rhein. Mus.* 32, 1877, 267 κ.έξ.). Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη ἀποψη (σχολ. V στό τ 174) οἱ δέκα πόλεις καταστράφηκαν ἀπὸ τὸν Ἰδομενεά καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Λεῦκο. Ὁ P. Faure, «La Crète aux sept villes», *Κρητ. Χρον.* Π' (1959), σ. 216, ἀποδίδει τὴν καταστροφὴ τῶν κρητικῶν πόλεων στὴ δωρικὴ κατάκτηση.

2. Βλ. καὶ τὸ σχετικὸ σχολ. στό τ 174, «οὐχ ὠρισμένως ἐκατόν πόλεις ἔχουσαν, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ πολλάς», κτλ.

3. Βλ. λ.χ. Γ. Μιστριώτη, Ὀμήρου Ἰλιάς, τ. I, ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 200, «ὁ ἀριθμὸς ἐκατόν ἐλέχθη μόνον διὰ τὴν στρογγυλότητα», καὶ Ameis - Hentze - Cauer, *Homers Odyssee*, Leipzig - Berlin 1911, σ. 13 «B 649 mit runder Zahl ἐκατόμπολις».

4. Βλ. G.S.Kirk, *The Iliad: A Commentary* I, Cambridge 1985, 224, «Crete has 90 towns, not 100, at Od. 19, 174».

5. Πρὸβλ. Leaf-Bayfield, *Homer Iliad*, I, σ. 318, Monro, *Homer Iliad*, I, 273.

ποιεί σκόπιμα τόν αριθμόν «ένενήντα» γιά νά δώσει κάποια ἀληθοφάνεια στά λόγια του⁶, ἀλλά ἡ ἀληθοφάνεια τοῦ ἥρωα ἀφηγητῆ ἔξαρτᾶται ἀπό ἄλλους παράγοντες⁷. Εὐκόλα μποροῦμε ἐπίσης νά ποῦμε ὅτι καί τά δύο χωρία ἀπλῶς δηλώνουν τό πλήθος τῶν κρητικῶν πόλεων⁸ καί μάλιστα σήμερα πού εἶναι γνωστόν, ἀπό τίς ἀρχαιολογικές ἐρευνες, τίς ἐπιγραφές καί ἀπό ἄλλες πηγές, ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν κρητικῶν πόλεων ἦταν πράγματι μέγας. Καί στό ἴδιο τό ἔπος ἔχομε ἄλλωστε ἀρκετά στοιχεῖα πού συνηγοροῦν γιά τήν ἀποψη αὐτή, ὅπως ἡ παρουσία κρητικῶν ἀρχηγῶν γύρω ἀπό τόν Ἰδομενέα (Γ 231) καί ἡ συμμετοχή στόν πόλεμο μέ ὀδοήντα πλοῖα (Β 652)⁹.

Δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει τό γεγονός ὅτι στό Β 649 ὁ ποιητής χαρακτηρίζει τήν Κρήτη, δέν ἀπαριθμεῖ τίς πόλεις της¹⁰. Ὁ ποιητής δέ χρησιμοποιοῖ ἓνα ἀριθμητικό μέ τό οὐσιαστικό, ὅπως στήν Ὀδύσσεια ἢ στόν *Κατάλογο Νεῶν*, πού ἀναφέρεται σέ ἀριθμούς πλοίων ἢ ἀνδρῶν¹¹, πράγμα πού σημαίνει ὅτι μπορεῖ ν' ἀντιμετώπισε μετρικά πρόβλήματα¹² ἢ, τό πιθανότερο, δέν εἶχε σκοπό νά καθορίσει (μέ τόν τρόπο αὐτό;) τόν ἀριθμό τῶν κρητικῶν πόλεων.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ «ἐκατόμπολις», πού εἶναι *ἄπαξ λεγόμενον* στόν Ὅμηρο, ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη προσοχή. Τό «ἐκατόν» δέ σημαίνει πάντα «ἐκατό» στά σύνθετά του καί σέ μερικές περιπτώσεις ἡ ἐρμηνεία του εἶναι προβληματική. Τό πλησιέστερο σύνθετο στό «ἐκατόμπολις Κρήτη» εἶναι «ἐκατόμπυλοι Θῆβαι» (Ι 383). Εἶχε ἡ αἰγυπτιακή Θῆβα ἑκατό πύλες; Σύμφωνα μέ τό σχόλ. Τ στό Ι 383, «τό δέ ἄστρῳ εἶχεν... καί πύλας ἑκατόν». Ὁ Εὐστάθιος (Ι, 660) παραπέμπει στόν Ἡρόδοτο καί σημειώνει «οὐ μόνον αὐταί (δηλαδή αἱ Θῆβαι), ἀλλά καί ἡ Βαβυλῶν ἑκατόμπυλος ἦν»¹³. Ὁ Διόδ. Σικελιώτης γράφει (Ι, 45), «ἔνιοι δέ φασιν οὐ πύλας ἑκατόν ἐσχηκέναι τήν πόλιν ἀλλά πολλὰ καί μεγάλα προπύλαια τῶν ἱερῶν, ἀφ' ὧν ἑκατόμπυλον ὠνομάσθαι, καθαπερεῖ πολύπυλον». Ὅστε λύνεται βέβαια τό πρόβλημά μας μέ μιᾶ ἀπλή ἀναφορά στήν «ἐπική ὑπερβολή»¹⁴.

6. Βλ. «L'exagération numérique dans l'Iliade' et dans l'Odyssee», *Revue des Études homériques* 3 (1933), σ. 20 ὑποσ. 5. Ὁ Stanford, *The Odyssey of Homer*, ΙΙ, σ. 321, δέχεται, παραδόξως, τήν ἀποψη αὐτή: «In II. 2, 649 Crete is more vaguely described as «hundred-cities». The more precise number here (δηλαδή στό τ 174) adds to the verisimilitude of O's fiction».

7. Βλ. τή μελέτη μου, «Why is Odysseus' Tale Narrated in the First Person?» *Πλάτων* 32 (1980), σ. 341 κ. ἐξ.

8. Βλ. Μάρθα Ἀποσκίτου, «Κρήτη καί Ὅμηρος», *Κρητ. Χρον.* ΙΔ' (1960), σ. 154.

9. Ὑπάρχουν, ὅπως εἶναι γνωστό, πολλές ἐνδείξεις ὅτι ὁ ποιητής ἦταν καλά πληροφορημένος γιά τά κρητικά πράγματα.

10. Αὐτό πέρασε νομίζω ἀπαρατήρητο, ἂν κρίνει κανεῖς ἀπό τό «ένενηκοντάπολις» τοῦ Στράβωνα καί τοῦ Εὐστάθιου: «τοῦ δέ ποιητοῦ τό μὲν ἑκατόμπολιν λέγοντος τήν Κρήτην, τό δέ ἐνενηκοντάπολιν» (Στραβ. 10.4.15), «Ἐκατόμπολις δέ ἡ Κρήτη λεγομένη ἐνταῦθα, ἐνενηκοντάπολις ἐν τῇ Ὀδυσσεῖα ποιεῖται» (Εὐστ. Ι, 313, 30 κ. ἐξ.).

11. Πρὸβλ. Β 509-510, πενήκοντα νέες/κούροι Βοιωτῶν ἑκατόν καί εἴκοσι δαῖνον, στ. 576 ἐκατόν νεῶν ἤρχε κρείων Ἀγαμέμνων, κτλ.

12. Ὁ G. Huxley, «Numbers in the Homeric Catalogue of Ships», *GRBS* 7 (1969), σ. 313 κ. ἐξ., ἔδειξε ὅτι ὁ ποιητής μποροῦσε νά ξεπεράσει τίς δυσκολίες πού δημιουργοῦσαν ὀρισμένα ἀριθμητικά. ὅπως τό «ἑβδομήκοντα», στή δομή τοῦ στίχου.

13. Βλ. Ἡροδ. Ι, 179, 3, «πύλαι δέ ἐνεστάσι πέριξ τοῦ τείχεος ἑκατόν, χάλκαι πᾶσαι, καί σταθμοί τε καί ὑπέρθυρα ὡσαύτως». Παρατηροῦμε ὅτι ὁ ἱστορικός χρησιμοποιοῖ τό ἀριθμητικό «ἐκατόν», ἐνῶ ὁ Εὐστάθιος τό «ἐκατόμπυλος» σάν νά μήν ὑπῆρχε διαφορά.

14. Βλ. P. Gilbert, «Homère et l'Égypte», *CP* 27 (1939), σ. 47.

Τό «εκατόν» μπορεί νά δηλώνει «πάρα πολύ»¹⁵, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό «πολύπολιν» τῶν ἀρχαίων σχολίων, ἀλλά κάθε περίπτωση πρέπει νά ἐξετάζεται χωριστά. Ἐν π.χ. τό «εκατόμπεδον» στό Ψ 164 σημαίνει «εκατό» πόδια καί ὄχι «πάρα πολλά», ἀφοῦ καθορίζει τά ὄρια τῆς ταφικῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου, τό «εκατόμβη» στό Ζ 115 δέ σημαίνει «εκατό» βόδια. Ἀπό τούς στίχους 93, 274 καί 308 μαθαίνομε ὅτι πρόκειται γιά δώδεκα βόδια. Ὁ Ἔκτορας μποροῦσε βέβαια νά μιλήσει κάπως γενικά καί ἀόριστα στούς συμπολεμιστές του γιά τήν ἀποστολή πού τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ (στ. 86 κ.έ.) καί γι' αὐτό λέει «δαίμοσιν ἀρήσασθαι, ὑποσχέσθαι δ' ἑκατόμβας». Δέν μποροῦσε ὁμως νά τούς πεί κάτι πού δέ θά γινόταν ἢ κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπ' αὐτό πού θά γινόταν, γιατί φυσικά οἱ συμπολεμιστές του θά μάθαιναν ἀργότερα τήν ἀλήθεια. Ἡ ἐντολή τοῦ Ἐλένου (στ. 90 κ.έ.), πού μετέφερε ὁ Ἔκτορας στή μητέρα του (στ. 269 κ.έ.), ἦταν σαφῆς στό σημεῖο αὐτό: οἱ Τρωαδίτισσες θά προσεύχονταν στήν Ἀθηνᾶ (ὄχι «δαίμοσιν») καί θά τῆς ὑπόσχονταν δώδεκα βόδια («δυοκαίδεκα βοῦς») γιά νά κρατήσει τό Διομήδη μακριά ἀπό τά τείχη τῆς Τροίας.

Ἡ «εκατόμβη» (εκατόν+βοῦς) δηλώνει ἕναν ἀριθμό, μικρὸ ἢ μεγάλο, βοδιῶν ἢ ἄλλων ζώων¹⁶. Ὁ Εὐστ. (I, 49 κ.έ.) σημειώνει ὅτι ἡ «εκατόμβη» εἶναι «θυσία ἐξ εκατόν δηλονότι κυρίως βοῶν» καί συμπληρώνει «καταχρηστικῶς μέντοι καί ἡ ἐξ εκατόν ζώων... καί τό εκατόν ἀντι τοῦ πολλά νοήσαντες ἑκατόμβην φασὶ τὴν ἐκ τῶν πολλῶν ἀπλῶς ζῶων». Στὴν παραπάνω περίπτωση ὁμοίως ὁ ἀριθμὸς εἶναι συγκεκριμένος, ὅπως εἶναι καί στό γ 5 κ.έ. Οἱ Πύλιοι θυσιάζουν στόν Ποσειδῶνα: ἐννέα πόλεις, κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τοῦ Νέστορα (B 591 κ.έ.), προσφέρουν ἐννέα ταύρους¹⁷ ἢ κάθε μιὰ, δηλαδή ὀγδόντα ἕνα ταύρους συνολικά. Ἀναφερόμενος στὴ θυσία αὐτή, στὴν ἐπίκλησή του, ὁ Νέστορας μιλεῖ γιά «εκατόμβη» («ἀγακλειτῆς ἑκατόμβης», στ. 59).

Στὴν ἀρχὴ τὰ σύνθετα τοῦ ἑκατο δὴλωναν, φαίνεται, τὸν πραγματικὸ ἀριθμὸ καί μερικὰ ἀπ' αὐτὰ διατήρησαν τὴν ιδιότητά τους¹⁸, ἐνῶ ἄλλα τὴν ἔχασαν, ὅπως δεῖχνει ἡ σημασία τῆς «εκατόμβης» στὰ παραπάνω παραδείγματα¹⁹. Πρέπει ἐπίσης νά μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἄλλα σύνθετα, ὅπως τό «εκατόμβη», χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τούς ποιητές, ἐνῶ ἄλλα δημιουργήθηκαν ἀπ' αὐτοὺς καί στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν τὰ «εκατόμπολις» καί «εκατόμπυλος». Εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά φαντασθεῖ κανεὶς τὴ χρήση τους ἔξω ἀπὸ τό ἔπος. Στό χῶρο τῆς καθημερινῆς ζωῆς δέν ὑπῆρχαν σίγουρα ἀντικείμενα ἀναφορᾶς: οὔτε ἀνάκτορα ἢ ναοὶ μὲ ἑκατό πύλες (οὔτε «πάρα πολλές»)²⁰, οὔτε ὁμοσπονδίες μὲ ἑκατό πόλεις, παρὰ μόνο ὀνομαστές

15. Βλ. Liddell-Scott, *Gr. Engl. Lex.*, s.v. ἑκατόν, «in compds. freq. loosely for very many».

16. Βλ. π.χ. A 315-16, ἔρδον δ' Ἀπόλλωνι τελέσσας ἑκατόμβας/ταύρων ἢ δ' αἰγῶν, κτλ.

17. Ὁ ποιητὴς ἔχει, ὅπως εἶναι γνωστὸ, μιὰ ἰδιαίτερη προτίμηση γιά τὸν ἀριθμὸ ἐννέα (πρὸβλ. Stanford, *ἔ.ἀ.*, σ. 249).

18. Ὁ μυθολόγος τοῦ Βριάρεω εἶχε σίγουρα ὑπόψη του ἕνα καθορισμένο ἀριθμὸ χερῶν, πού δηλώνει τό «εκατόγχειρον» (A 402). Καθορισμένος ἦταν ἐπίσης καί ὁ ἀριθμὸς τῶν θέσεων τῶν κωπηλατῶν ἐνὸς-πλοίου· δέν κατασκευάζε κανεὶς ἕνα πλοιο μὲ «πολλές» ἢ «πάρα πολλές» θέσεις κωπηλατῶν ἀλλὰ μὲ ἕνα συγκεκριμένο ἀριθμὸ, ἀκόμη κι ὅταν τό ὀνόμαζε «πολύζυγος» (B 293).

19. Γιά τὴν «εκατόμβη» στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ βλ. J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, 2nd ed. Cambridge 1973, σ. 119.

20. Διαφέρει βέβαια τό «ἐπτάπυλος» τῆς βοιωτικῆς Θήβας (Δ 406, λ 263).

πόλεις, ισχυρές, πλούσιες κτλ.²¹.

Οἱ ἐπικοί δημιούργησαν μιά γλώσσα πού προσάρμοσαν στίς στιχουργικές ανάγκες καί κινήθηκαν βασικά μέσα σέ καθορισμένα πλαίσια, ἀλλά δέν ἔδλεπαν πάντα τίς λέξεις (λογότυπους) σάν «ὕλικό»²². Γιά τό «ἐκατόμπολις» δέν ὑπάρχει ἕνας ἐναλλακτικός τύπος «πολύπολις», ὅπως γιά τό «ἐκατόζυγος» (Υ 247) ὑπάρχει τό «πολύζυγος» (Β 293), καί τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό «ἐκατόμπυλος». Αὐτό βέβαια δέ σημαίνει ὅτι τό πρώτο δέν μπορεῖ νά ἔχει τή σημασία τοῦ δευτέρου (ὅπως φαίνεται καί ἀπό τά σχόλια). Ἐν ὅμως τό «πολύζυγος» ἦταν, σημασιολογικά, ἐναλλακτικός τύπος τοῦ «ἐκατόζυγος»²³, θά ἔπρεπε νά ὑπάρχει κι ἕνα «πολύπολις» ἢ «πολύπυλος». Ἡ «ἐκατόμβη» δέν μποροῦσε νά εἶναι πάντα μιά «ἐκατόμβη», ἀκόμη καί ὅταν χρησιμοποιοῦσε κανεῖς τή λέξη αὐτή. Εἶχε ὅμως ἡ Κρήτη ἐκατό πόλεις καί ἡ Θήβα ἐκατό πύλες; Ἐν ὁ ποιητής ἤθελε νά δηλώσει ἀπλῶς τό πλῆθος τῶν πόλεων ἢ τῶν πυλῶν ἀντίστοιχα, μποροῦσε νά τό κάμει μέ τά ἐκφραστικά μέσα πού εἶχε στη διάθεσή του.

Τό «ἐκατόζυγος» («νηῦς») μπορεῖ νομίζω νά μᾶς ὀδηγήσει στή σωστή ἐρμηνεία τοῦ «ἐκατόμπολις» (Κρήτη). Στό συγκεκριμένο χωρίο τῆς Ἰλιάδας ὁ Αἰνείας βρῖσκεται ἀντιμέτωπος μέ τόν Ἄχιλλέα καί, μεταξύ ἄλλων, τοῦ λέει (στ. 244 κ.έ.):

ἀλλ' ἄγε μηκέτι ταῦτα λεγώμεθα νηπύτιοι ὦς,
ἔσταότ' ἐν μέσση ὑσμίνῃ δηϊοτήτος.
ἔστι γάρ ἀμφοτέροισιν ὀνειδέα μυθήσασθαι
πολλά μάλ', οὐδ' ἂν νηῦς ἐκατόζυγος ἄχθος ἄροιτο.

Προφανῶς ὁ Αἰνείας δέ θέλει νά δηλώσει, μέ τό «ἐκατόζυγος», τόν ἀριθμό τῶν θέσεων τῶν κωπηλατῶν²⁴, ἀλλά τό μέγεθος τοῦ πλοίου: ἀκόμη κι ἕνα τέτοιο πλοῖο (δηλαδή τόσο μεγάλο) δέ θά μποροῦσε νά σηκώσει τό βάρος τῶν προσβολῶν πού εἶχαν νά ποῦν ὁ ἕνας στόν ἄλλο. Καταλαβαίνομε καλύτερα τό πνεῦμα τοῦ Αἰνεία (καί ἔμμεσα φυσικά τοῦ ποιητή) ἂν λάβομε ὑπόψη ὅτι τά πλοῖα αὐτά ἦταν σπάνια, ἂν ὑπῆρχαν²⁵, καί κἀνονικά εἶχαν λιγότερες θέσεις²⁶ καί ἦταν δηλαδή μικρότερα.

Ἐν ὁ Αἰνείας ἔλεγε «πολύζυγος» ἀντί «ἐκατόζυγος», ὁ Ἄχιλλέας (καί ἔμμεσα ὁ ἀκροατής τοῦ Ὀμήρου ἢ ὁ σημερινός ἀναγνώστης) θά καταλάβαινε ὅτι ἔννοοῦσε ἕνα πλοῖο μέ πενήντα λ.χ. κωπηλάτες. Ἐνα τέτοιο πλοῖο θά ἦταν «πολύζυγος» συγκριτικά μέ ἕνα ἄλλο πού εἶχε μόνο δώδεκα θέσεις κωπηλατῶν, ἀλλά δέ θά ἦταν «ἐκατόζυγος», πράγμα πού κάνει σαφές ὅτι τά δύο αὐτά σύνθετα δέν εἶναι, σημασιολογικά, ἐναλλακτικοί τύποι. Τό «πολύζυγος» δέν ἀρκοῦσε νά δηλωθεῖ ἡ ἔννοια τοῦ «ἐκατόζυγος», δηλαδή ἡ ἔννοια τοῦ μεγαλύτερου πλοίου ἀπό τό συνηθισμένο μεγάλο πλοῖο.

21. Πρβλ. τόν *Κατάλογο Νεῶν* (Β 494 κ.έξ.), πού θεωρεῖται ἱστορικό ντοκουμέντο (βλ. R. Hope Simpson - J.E.Lazenby, *The Catalogue of Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970).

22. Πρβλ. τή μελέτη μου, *Form and Content in Homer*, Wiesbaden 1982 (Hermes Einzelschriften, 46).

23. Πρβλ. Εὐσταθ. Ι, 44, «ἐκατόζυγος ναῦς ἢ πολύζυγος» καί σχόλ. Τ στό Υ 247, «πολύκωπον».

24. Πρβλ. Ἡσύχ. s.v. ἐκατόζυγος, «ἐκατὸν καθέδρας ἔχουσα» καί σχόλ. D στό Υ 243.

25. Βλ. Monro, *Homer Iliad*, II, σ. 370, «such a ship being then an impossibility».

26. Τά πλοῖα τοῦ Φιλοκτήτη εἶχαν π.χ. πενήντα κωπηλάτες (Β 719), ἐνῶ τό πλοῖο πού μετέφερε τή Χρυσίδα εἶχε μόνον εἴκοσι (Α 309).

Με βάση τὰ παραπάνω μπορούμε νά πούμε ὅτι τὸ «ἐκατόμπολις» χαρακτηρίζει τὸ μέγεθος τῆς Κρήτης, δηλαδή τὴν ἰσχύ της, καὶ ὄχι τὸν ἀριθμὸ τῶν πόλεων τῆς²⁷. Ἐνὰ «πολύπολις» (Κρήτη) δὲ θὰ ἀπέδιδε ποτέ τὴν ἔννοια αὐτὴ στὸν ἴδιο βαθμὸ. Ὁ ποιητὴς ἀναφέρει στὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ *Καταλόγου* (Β 645 κ.έ.) ἑπτὰ ὀνομαστικὲς πόλεις²⁸, κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τοῦ Ἰδομενέα, γιὰ νὰ προσθέσει ἀμέσως μετὰ (στ. 649):

ἄλλοι θ' οἱ Κρήτην ἐκατόμπολιν ἀμφενέμοντο

Δὲν ἦταν ὅλοι οἱ Κρήτες τοῦ Ἰδομενέα αὐτοὶ πού κατοικοῦσαν στίς ἑπτὰ πόλεις, ἦταν περισσότεροι πού ζοῦσαν στὴ μεγάλη (ὡς πρὸς τὸν ἀστικό πληθυσμὸ) Κρήτη. Τὸ συνηθισμένο ἐπίθετο «μεγάλῃ» (Γ 221, Ν 336) στὴ θέση τοῦ «ἐκατόμπολιν» θὰ ἦταν (πέρα ἀπὸ κάθε στιχουργικὲς δυσκολίες) κάπως γενικό καὶ ἀόριστο, ὅπως εἶναι τὸ «καλὴ καὶ πείρα» τῆς Ἰδομηνείας (τ 172-3). Τὸ φυσικό, γεωγραφικό θὰ λέγαμε καλύτερα, μέγεθος τῆς Κρήτης ὑποδηλώνεται μὲ τὸ «γαῖα... περιρρυτος» στὸ ἴδιο χωρίο²⁹. Τὴ συγκέντρωση τοῦ μεγάλου πληθυσμοῦ («ἄνθρωποι/πολλοί, ἀπειρέσιοι», στ. 173-4) σὲ πάμπολλα ἀστικά κέντρα δείχνει καὶ ἡ δήλωση τοῦ ἀφηγητῆ γιὰ τίς «ἐννήκοντα πόλεις»³⁰. Τὰ δύο χωρία μᾶς δίνουν μιὰ ἐνιαία εἰκόνα γιὰ μιὰ πλούσια καὶ ἰσχυρὴ Κρήτη πού ἤξερε ὁ Ὅμηρος.

27. Κανεὶς ποιητὴς ἢ ἄλλος δὲν τίς μέτρησε ποτέ (ὅπως κανεὶς δὲ μέτρησε καὶ τίς πύλες τῆς αἰγυπτιακῆς Θήβας) καὶ εἶναι μάταιο (καὶ ἀδικαιολόγητο) νὰ ζητᾶ κανεὶς τὴν ἐπαλήθευση τῶν ἐκατὸ πόλεων (γιὰ τίς προσπάθειες πού ἐγιναν πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ βλ. Faure, ἔ.ἀ. 173 κ.έξ.) ἢ νὰ συγκρίνει τὸν ἀριθμὸ μὲ τὸ ἐνενήντα τῆς Ἰδομηνείας καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴ διαφορά.

28. Βλ. σχετικὰ Simpson - Lazenby, ἔ.ἀ., σ. 112 κ.έξ.

29. Βλ. καὶ I. Καλιτσουνάκη, «Κρήσιον πέλαγος», *Κρητ. Χρον.* Α' (1947), σ. 7 κ.έξ., πού ἀναφέρει καὶ ἄλλες μαρτυρίες.

30. Ἐπιφυλάξεις ὑπάρχουν γιὰ τὸν ἀριθμὸ «ἐνενήντα». Βλ. F. Bennet Anderson, «Cycles of Nine», *CJ* 50 (1954-1955), σ. 131 κ.έξ., πού διαβλέπει κάποια σχέση ἀνάμεσα στὸ «ἐννήκοντα» καὶ στὸ «ἐννέωρος» (στ. 179 τοῦ ἰδίου χωρίου) καὶ σημειώνει (σ. 132): «It might be also that there is related significance in the number ninety for the cities of the island».

JÖRG SCHÄFER

ÜBER DIE DARSTELLUNG VON EMOTION, GEFÜHL UND STIMMUNG IN DER FRÜHEREN GRIECHISCHEN MALEREI*

Emotionen, d.h. transitorische Gefühle, lassen sich im Bild als ein spontanes Gebaren der Gestalt darstellen. Emotion wird sich also im Bereich der Gebärde fassen lassen. Darüber hinaus können Emotionen in der «Position» der Gestalt zum Ausdruck kommen¹. Schließlich sind es die spontan veränderlichen Formen bzw. Bewegungen des Antlitzes, welche in der Kunst die Emotion verraten können.

Die Kunst des 7. Jahrhunderts stellt die Figur unter dem Gesichtspunkt der aktiven, praxisbezogenen Handlung oder in einer begrenzten Anzahl von konventionellen Gesten dar. «Momentangebärden» mit heftig ausfahrender Bewegung der Arme und Hände, meist affekthafte Reaktionen auf punktuelle äußere Anstöße, sind die Ausnahme². Daß sich diese Situation gegen Ende des 6. Jahrhunderts gründlich geändert hatte, mag aus einer Bemerkung B. Schweitzers zur Gestaltung der um 500 entstandenen Kore von der Akropolis, Inv. 674, deutlich werden; hier zeige sich nämlich «eine Strömung..., welche die Inbrunst der Gefühle und die Bewegung der Seele darzustellen unternimmt»³.

Nur zögernd schien sich die figürliche Kunst der Darstellung der Emotion zuzuwenden als einer Regung, die die Person in ihrer Totalität ergreift. Die Skulptur des westlichen Olympiagiebels, auch schon der Sterbende in der linken Ostgiebelecke des Aphaiatempels in Aegina, bezeichnet die Stufe dieses Durchbruches. Dies gilt, wenigstens im Ganzen, auch für die Malerei, die großenteils, gerade in ihren besten Zeugnissen, verloren ist.

Die Dichtung von Homer über Archilochos, Sappho bis Ibykos spricht direkt, in Gleichnissen und in Bildern von den Emotionen: meist von Liebe und Haß, aber auch vom Hin- und Hergeworfensein des Zweifelnden. Verglichen mit dieser Fülle bleibt

* Abkürzungen: ABV = J. Beazley, *Attic Black-figure Vase-painters* (1956)
ARV = ders., *Attic Red-figure Vase-painters* (1963)
History = M. Hirmer - P. E. Arias, translated and revised by B. B. Shefton, *A History of Greek Vase Painting* (1962)

1. G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst* (1965). Dort, 1 ff. Definition der 'Gebärde', 'Geste', 'Position'.

2. Die Begriffe in wörtlicher Anlehnung an Neumann a. O. 97.

3. B. Schweitzer, Die Darstellung des Seelischen in der griechischen Kunst, *N.Jb.f. antike u. dt. Bildung* 10, 1934, 308 (= ders., *Zur Kunst der Antike I*, 1963, 322 f.) Kore Akropolis Inv. 674: G.M.A. Richter, *Korai* (1968) 81 Nr. 127 mit Abb.

der bildhaften Kunst häufig nur das Vertrauen in das Vorwissen und die Erlebnisfähigkeit des Betrachters. Die jahrhundertelange Zurückhaltung, die in der Malerei als einer Gattung mit potentiell reichen Ausdrucksmöglichkeiten gegenüber der Gefühlswelt geübt wird, mag in einem Grundzug griechischer bildhafter Kunst verankert sein: Im Streben, das Allgemeingültige der Körperwelt als überschaubare Norm darzustellen, hingegen das ungreifbare 'Innerliche', Unbildliche, der Dichtung und der Musik zu überlassen. Die Kluft wäre dann nicht so sehr in der seit dem 2. Jahrtausend unterschiedlichen Kontinuität der Gattungen begründet⁴, sondern vor allem im verschiedenartigen ästhetischen Anspruch an die jeweilige Gattung zu suchen, ein Problem, dem sich bereits G.E. Lessing im «Laokoon» (1766) zugewendet hatte.

Schrecken, Trauer und Schmerz

Die Trauer an der Bahre des Toten ist in der Malerei des 7. und der schwarzfigurigen Malerei des 6. Jahrhunderts – wie schon auf den geometrischen Grabamphoren – ritualisierter Gestus: Neigung des Hauptes, strömendes Blut aus den zerkratzten Gesichtern werden zwar in der attischen Malerei gegen 650 dargestellt⁵; sie dienen aber nur der Drastik des Vorganges, nicht der Darstellung von Trauer als eines individuellen persönlichen Affektes. Selten genug ist im 7. Jahrhundert die Darstellung punktuellen Schreckens, wie z.B. bei der Troianerin auf der Reliefamphora der Zeit um 670 aus Mykonos⁶; angesichts der Niedermetzlung troianischer Kinder legt sie die Arme überkreuzt auf die Brust: Ausdruck tiefen Entsetzens (Taf. 2, 4).

Innerhalb der Malerei ist die attische des 7. Jahrhunderts in der Linienführung expressiver, d.h. freier schweifend als alle anderen Malstile. Indem die attischen Maler, anknüpfend an spätgeometrische Tradition, die Körperkonturen weitgehend zu vereinheitlichen bestrebt sind, gelingt eine stärker von Bewegung bestimmte und lebenswärmere Form als insbesondere in der gleichzeitigen protokorinthischen Vasenmalerei; dort wurden, in der Regel mit Ritzlinien, die einzelnen Abschnitte der Gestalt scharf begrenzt. Nirgends wird die attische Lebendigkeit der 1. Hälfte des 7. Jahrhunderts deutlicher als auf dem Halsbild der Polyphemamphora aus Eleusis der Jahre um 670⁷ (Taf. 1, 1). Die Löwin der protokorinthischen Kotyle aus Kamiros (um 670)⁸ wirkt, gemessen an den 'sehnigen' Gestalten jenes attischen Malers, höchstens wie federnde Materie. Kein Wunder, wenn erstmals für uns beim Polyphem des attischen

4. Vgl. C.H. Whitman, *Homer and the Heroic Tradition* (1954) Kap. V S.91 «... it should be remembered that his [Homer's] tradition is even older», ferner, J.Schäfer, *Forschungen und Funde* (Festschrift B.Neutsch, 1980) 417.

5. K.Kübler, *Kerameikos* VI 2, Kanne Inv. 149, S. 456 ff. Taf. 41 und Frontispiz, ders., *Altattische Malerei* (1950) Taf. 36.

6. M.Ervin, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 18, 1963 (1964) Taf. 25 b. Ähnliches Frgt. N.M.Kontoleon, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1939/41, 28 Abb. 18. Vgl. Neumann a. O. 104 «Momentangebärde». 103 f Hinweis auf wenige ähnliche Darstellungen.

7. G.Mylonas, *Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορέὺς τῆς Ἐλευσίνος* (1957) Taf. 16. *History* Taf. 13.

8. H.G.G.Payne, *Protokorinthische Vasenmalerei* (1933) Taf. 13, 2.

Bildes der Ausdruck des körperlichen Schmerzes sichtbar wird: Der Kyklop, dessen Auge verzischt, öffnet weit den Mund zum brüllenden Schrei (Od. 9, 395). Der Schrei ist allerdings von der Gestalt 'isoliert'. Er ist Höhepunkt des Geschehens: ihm gehen der Trunk aus dem *κισσύβιον* und ermüdetes Niedersinken voran (Od. 9, 344 ff.). Drei konsekutive Phasen werden in einer Figur erzählt, sind in einzelnen Teilen der Figur anschaulich: vorgehaltener Skyphos, angelehntes Sitzen und der Schrei ergeben eine kontinuierliche Darstellung; nicht der 'fruchtbare Moment' ist dargestellt – die einzelnen Figurenteile können nicht als Ausdruck momentanen Geschehens gelten, wie die Handlung des Odysseus und seiner Gefährten. Schmerz ist nicht in seiner den ganzen Körper durchdringenden Spontaneität veranschaulicht; er ist nicht augenfällig, sondern wird aus epischer Distanz erlebt. Zwei Generationen später, beim Netos der Athener Amphora⁹, ist der leidend geöffnete Mund des Kentauren fast völlig in die Plötzlichkeit der Reaktion integriert, ist der Ausdruck körperlichen Schmerzes in den Bewegungsablauf eingeschmolzen. Differenzierter, nun im Zusammenhang mit einer «Momentangebärde», setzt sich dieses frühe Wagnis in der späteren attischen Kunst fort: so z. B. in der Darstellung lautstarken Stöhnens des von Achill versorgten Patroklos auf dem spätarchaischen Schaleninnenbild des Sosiasmalers in Berlin¹⁰.

Die Maler Korinths denken – wenigstens im 7. Jahrhundert – nicht daran, dem leidenden Opfer auch nur ein Stöhnen zu entlocken. So gräbt auf der Chigikanne auf der Höhe eines realistischen Stils des 7. Jhs. der Löwe seine Zähne tief in die Schulter des Jägers. Blut strömt in Bächen, aber die präziöse Kalligraphie seines Gesichtes bleibt davon unberührt¹¹ – der prästabilisierte Formenkodex regiert.

Flehen um Gnade und Liebeswerben

Knie oder Kinn mit ausgestreckter Hand zu berühren, ist ein alter Gestus epischer Erzählung¹² und des Lebens: um 670, nach Trauergestus und *χείρ' ἐπὶ καρπῶ* eine Neuerung der Bildkunst auf dem Gebiet konventionalisierter Zeichensprache, vielleicht erstmals in Attika oder auf den Inseln eingeführt; so mehrfach auf dem genannten Reliefpithos aus Mykonos¹³: dort sind es die Troianerinnen, die nach dem Kinn der mordenden Achaier die Hand ausstrecken. Ungefähr gleichzeitig ist der Kentaur Nessos eines attischen Kraters aus Ägina in Berlin¹⁴; es folgt die Darstellung auf der New-Yorker Nessos-Amphora gegen 660¹⁵ und schließlich das Halsbild der Netos-Amphora in Athen¹⁶ am Ende des 7. Jahrhunderts (Taf. 1, 2). Auf der letztgenannten

9. ABV 4f. 1. *History* Taf. 19 f. Kübler a. O. Taf. 86.

10. ARV 21, 1. *History* Taf. 118. S. auch den Text von F. Hauser in A. Furtwängler - K. Reichhold, *Griechische Vasenmalerei* III (1932) 16.

11. G. Karo, in: *Antike Denkmäler* II, 1899-1901, 7 ff. Taf. 44 f. *History* Taf. 17.

12. Etwa *Ilias* 20, 403 (Knie). 1, 500 ff. (Kinn).

13. Ervin a. O. Taf. 17. 21. 23. 27.

14. CVA Deutschland 2, Berlin 1 Taf. 11. Kübler a. O. Taf. 45.

15. G.M.A. Richter, *JHS* 32, 1912, Taf. 10-12. Kübler a. O. Taf. 49. 50.

16. s. Anm. 9.

Darstellung berührt Netos mit der Linken das Kinn des Herakles, während die Rechte mit nach oben geöffneter Hand lediglich ausgestreckt ist, ein zusätzlicher, auch sonst nachweisbarer Gestus des Flehens¹⁷. Erst der Realismus dieses Malers führt den Gestus aus der Dimension des Zeichenhaften heraus in die Unmittelbarkeit der Anschaulichkeit, und wir empfinden ihn als eine spontane Regung.

Das erschütternde Flehen wird im Rahmen einer realistischeren Darstellung entscheidend durch die differenzierende Herausarbeitung der geöffneten Hände (Daumen, Zeigefinger, Mittelfinger) anschaulich. Wir stehen auf der Schwelle zur schwarzfigurigen attischen Vasenmalerei; bis hin zu Kleitias gehören fortan die expressiv gedehnten Hände zum Repertoire.

Bei dem mythologischen Paar auf dem Hals der Kanne aus Aphrati in Herakleion¹⁸ umfaßt der Werber von unten das Kinn der Umworbene(n), mit der Rechten berührt er ihre Hüfte (Taf. 1, 3). Ihre Rechte umfaßt seinen erhobenen linken Unterarm, ihre Linke das Handgelenk seines gesenkten rechten Armes. Bei diesem bald nach 650 entstandenen Bild ist zwar ein konventioneller Gestus symbolischer Art für das Inhaltliche entscheidend – gleichwohl kann sich der Betrachter kaum dem Eindruck verweigern, daß hier eine «innere Beziehung» mitschwingt¹⁹. Das ließe sich auch an Einzelheiten, wie vor allem am gegensätzlichen 'Stand' der Figuren, zeigen. Gleichwohl bleibt es beim konventionellen Gestus der Verbundenheit des Brautpaares. Der Griff der Braut mag zum Ritual gewordene verhaltene Abwehr bedeuten. Aufgelöst in Zudringlichkeit und spontane leise Abwehr kann das Formelhafte in lebendige Gebärde umschlagen wie bei dem Männerduo auf dem Bauch der schwarzfigurigen Phrynos-Amphora in Würzburg, die hundert Jahre später entstanden ist²⁰ (Taf. 1, 4). Hier erst können wir vom Ausdruck erotischer Emotion sprechen, die in der Körperhaltung, ja sogar in der Gestaltung der Lippen des Werbers erkennbar ist.

Der Sprung zur Darstellung differenzierter Emotion – mit größerem Recht können wir nun von 'Gefühlen' sprechen – erfolgt im frühen 6. Jahrhundert. Momentane Gebärden²¹ werden zum Charakteristikum bildlicher Zusammenhänge; die Bildkunst wird hier und da Illustration der subtileren Gefühlswelt der Epik. Dies ist einer der grundsätzlichen Unterschiede zwischen der Malerei vor und nach 600.

Aufregung, Jubel und Zerknirschtheit

Sophilos und Kleitias waren vor allem auf dem Gebiet der Körpersprache Bahnbrecher. Innerhalb der Figurenreihen auf den Friesen des Florentiner Kraters, den Klei-

17. s. Neumann a. O. 70.

18. D. Levi, *Annuario* 10/12, 1927/29, 339 Taf. 23; ders., *Hesperia* 14, 1945, 24 Taf. 16.

19. Neumann a. O. 68 f. unter «Gesten des Besitzergreifens» behandelt. «Die eindrucksvolle Verschränkung und Verflechtung der Arme bringt dabei die innere Beziehung... in drastisch... in drastisch sichtbarer Weise zum Ausdruck».

20. ABV 169, 5. *History* Taf. 52.

21. s. auch Neumann a. O. 97 ff.

tias bemalte, können uns hin und wieder einzelne Figuren suggestiv fesseln, da ihr Gebaren spontan gefühlsbestimmt erscheint: Zuerst Priamos in der oft beschriebenen Troillosszene²² (Taf. 2, 1). Priamos schreckt bei der Meldung des Geschehens vom *θάχος* auf. Schon das Motiv ist neu. Körperbewegung wird nicht wie im 7. Jahrhundert durch Aktion, d.h. 'handgreiflich' bestimmt, sondern durch die Nachricht über das drohende Verhängnis, die sein Innerstes trifft. Er reckt sich, gestützt auf das Szepter, auf; gleichzeitig stemmt er das Körpergewicht mit gespreizten, durchgebogenen Fingern vom Sitz, auch das linke Bein ist angespannt. Das Gesäß hebt sich bereits, nur noch die Oberschenkel berühren die Sitzkante. In dieser 'Momentaufnahme' kommt das Blitzartige und Unwillkürliche der Verwandlung von Emotion zu Aktion zum Ausdruck – wir dürfen hier unmißverständlich von einer «Momentangebärde» sprechen²³.

Der Gestalt des Priamos entspricht auf der anderen Seite des Kraters²⁴ das Gebaren des Ares in umgekehrtem Sinne (Taf. 2, 2): Ares hat versagt, vor allen Göttern liegt dies offenbar, als nicht er, sondern Dionysos, den Hephaistos in den Olymp zurückholt. Ares' Körpergebaren zeugt von tiefer Beschämung. Er beugt sich ins Knie, gestützt auf den Speer, scheint sich hinter seinem Schild verbergen zu wollen; das behelmte, schwere Haupt ist gesenkt. Der Eindruck von schamvoller Zerknirschung wird durch Athena verstärkt, die sich über ihn hinweg Artemis zuwendet.

Es war G. Neumann, der ausdrücklich auf die «Momentangebärde» des jubelnden Atheners hinwies, der auf dem Randfries des Kraters dargestellt ist²⁵ (Taf. 2, 3): wohl die früheste bekannte Figur der griechischen Kunst, die ihre ungehemmte Freude ausdrückt. Der Gefährte ist aufgesprungen, reißt die Arme empor, in gespannter Kurve ist der Körper nach hinten gestreckt. Durch Wendung der Köpfe und gestikulierende Hände ist das Schiff voll Erregung, aber keiner gibt sich so völlig der Emotion hin wie dieser Mann.

Auch hier sind die gelängten Hände eine wichtige Vokabel der Ausdruckssprache. Dieses Element, bereits beim Netos-Maler vorbereitet, erscheint ausgeprägt zunächst beim KX – und beim Gorgo-Maler und hatte wohl zuerst in Attika seine Ausbildung erfahren. Es ist Sophilos, der gegen 670, wenig früher als Kleitias, die Sprache der Hände im dramatischen Zusammenhang als offensichtliche Trägerin der Emotion einsetzt: nämlich auf der bekannten Dinos-Scherbe aus Pharsalos in Athen²⁶.

Zwei der auf der Tribüne sitzenden Zuschauer des Wagenrennens strecken die überlangen Arme mit weit geöffneten Händen wie es scheint einem bestimmten Gespann entgegen: Freilich, so lebendig die Gebärde wirkt, so bleibt sie doch nicht völlig deutbar. Sie könnte anfeuernd, aber auch einfach hinweisend sein; sicher ist, daß sich in ihr große innere Anspannung ausdrückt. Als Hintergrund gilt natürlich die erregte

22. "Kleitiaskrater" ABV 76, 1. A. Furtwängler - K. Reichhold, *Griechische Vasenmalerei I* (1904) Taf. 1-3, 11-13. Troillosszene Taf. 11-12. *History* Taf. 44 unten.

23. Neumann a. O. 97 («Teilgebärde»).

24. Furtwängler-Reichhold a. O. Taf. 11-12.

25. Neumann a. O. 97 f. Furtwängler - Reichhold a. O. Taf. 13.

26. ABV 39, 16. *History* Taf. 39. G. Baker, Sophilos (1981) 65 Abb. 10.

Debatte Ilias 23, 448 ff. Zu Recht wurde angesichts dieser Darstellung auf ein bekanntes singuläres Motiv der spätminoischen Miniaturmalerei hingewiesen. Es erscheint in einer Massenszene: inmitten einer wogenden Menschenmenge, die auf einer Stufentribüne an einer festlichen Handlung teilnimmt, werfen Männer ihre geöffneten Hände offenbar erregt empor²⁷. Die genaue Deutung des minoischen Motives ist ungesichert, da das Objekt der Erregung auf den Fragmenten nicht erhalten ist. In seinem allgemeinsten Ausdruck läßt sich das Erregung veranschaulichende Motiv am ehesten mit der Gruppe singender Männer auf der 'Schnittervase' aus Hagia Triada verbinden, die aus der selben Zeit stammen dürfte²⁸. Im übrigen ist zu betonen, daß die Darstellung von Emotion und spezifizierbaren Momentangebärden, die nicht konventionell kodifiziert sind, in den altägäischen Kunst selten überzeugend nachweisbar ist.

Kleitias und Sophilos stellten die Emotion im Zusammenhang narrativer Schilderung dar, beim Phrynos-Maler ist die Emotion die beherrschende Note der Genreszene und verleiht ihr Faszination. Noch tiefere Schichten emotioneller Erregtheit werden erst seit Exekias angesprochen. Hier führt der Maler den Ausdruck momentaner Gefühlserregung aus dem Bereich der dialogischen Gebärde heraus, und erst das Ganze des Bildes drückt im Zusammenspiel seiner Elemente einen Gefühlsgehalt aus. Es sind dann weniger individuelle Gefühle als Gefühlswelten, 'Stimmungen'. Die Stimmung von häuslicher Geborgenheit wird im Bild von der 'Heimkehr der Dioskuren' auf der vatikanischen Amphora²⁹ auf diese Weise herbeigeführt: Tyndareos die Nüstern des Pferdes Klyaros sanft tätschelnd, Polydeukes, der sich die Hände vom Hund berühren läßt, der ihn freudig anspringt.

Nearchos um die Mitte des selben Jahrhunderts sieht das Verhältnis des Menschen zum Pferd stärker vom praktischen Handeln bestimmt³⁰. Auch hier steht der Heros vor dem Pferd. Aber Achilleus streichelt Chaitos nicht, sondern greift kräftig in Mähnenbusch und Trense, um das Roß mit sanfter Gewalt zu bändigen.

Wenden wir uns dann dem Bild des Einsamen auf der Amphora in Boulogne zu³¹. Aias ist, wie schon die Haltung andeutet, in sich selbst gekehrt. Jeder Gegenstand weckt Assoziationen: Der Erdhügel in der Mitte, die abgelegte Rüstung am Bildrand. Selbst das Hängen der Palmenzweige scheint zur Stimmung beizutragen. Schließlich wird durch die Komposition der Malgrund befähigt, die Projektion der persönlichen Gefühlslage des Selbstmörders aufzunehmen. Diese Bilder schreiten über die Darstellung von transitorischen Gefühlen, oft unter Verzicht auf dialogische Gebärde, zur

27. A.Evans, PM III (1964) Taf. XVIII. *History* 286 wird im Vergleich zur Darstellung des Sophilos auf dieses Bild hingewiesen: «We are reminded in some ways of the crowds watching bull fighting on the frescoes from Minoan Knossos». Die Fragmente bergen freilich keinen Hinweis auf das Stierspiel.

28. z.B.Sp.Marinatos - M.Hirmer, *Kreta und das mykenische Hellas* (1959) Taf. 103 ff.

29. ABV 145, 13. *History* Taf. 63.

30. ABV 82, 1. J.Boardman, *Schwarzfigurige Vasen aus Athen* (1974) Taf. 49.

31. ABV 145, 18. W.Technau, *Exekias* (1936) Taf. 24.

Darstellung von Charakteren. Der Weg zum ἦθος des Polygnot, nämlich zur Darstellung des qualifizierten Soseins des Handelnden, scheint hier bereits betreten. Freilich war es dann, wenn wir der Beschreibung des Pausanias und dem Zeugnis des 'Argonautenkraters' in Paris³² folgen, vor allem der Ausdruck des Antlitzes, der den Gestalten individuellen, vom Schicksal geprägten Charakter verlieh: τῶν προσώπων δὲ ἅπασιν οἶον ἐπὶ συμφορᾷ σχῆμά ἐστι³³.

Der Kunst des Hellenismus blieb es vorbehalten, der Darstellung von Emotion die geschlossene klassische Form zu opfern; dies gilt nicht bloß für die Modellierung der Körper, sondern ganz besonders für die Physiognomie. Gleichwohl: «there is always present a typical element, a belief that the general transcends the specific»³⁴.

32. Vgl. besonders *History* Taf. 174. ARV 601, 22.

33. Paus. X. 27, 4.

34. G.M.A. Hanfmann, in: *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963) 92 (Hellenistic Art, «Emotion»).

VINCENZO LA ROSA

L'ALTARE NEL PIAZZALE DEI SACELLI AD HAGHIA TRIADA

Nelle visite annuali delle quali ci onorava allo scavo di H. Triada, St. Alexiou, divenuto nel frattempo professore di Filologia medievale all'Università di Retimno, ebbe a chiederci a più riprese della cronologia e della funzione di un piccolo monumento – messo in luce agli inizi del secolo e mai pubblicato – situato all'angolo N.E. del piazzale dei sacelli. L'occasione per un riesame si è finalmente presentata l'estate scorsa e siamo assai lieti di offrire immediatamente alcune preliminari osservazioni di scavo proprio a colui che ce le aveva espressamente sollecitate. E' questo il modo per noi più naturale di continuare il dialogo con una singolare figura di umanista, i cui interessi spaziano dalla preistoria alla venetocrazia, amico sincero, piacevole e colto conversatore, convinto *laudator temporis acti*, punto di riferimento per quanti "stranieri" frequentano ed amano la Sua isola.

Il monumento in questione fu scavato verisimilmente nel 1904, proprio alla confluenza fra la strada N.-S. che continua la scala monumentale e il lastricato del piazzale dei sacelli (tav. II, 2). Nei pochi accenni delle relazioni preliminari¹, rimasti anche gli unici, fu ipoteticamente interpretato come un altare e collegato all'area dei c.d. sacelli anche per la presenza, nelle vicinanze, di un deposito di «ossa frantumate e combuste» che diede l'idea di uno «scarico sacrificale»². La cronologia, solo indirettamente adombrata negli accenni di Halbherr, si ricava dalle piante Stefani – sia quella dei rapporti

1. F. Halbherr, *Scavi eseguiti dalla Missione Archeologica Italiana ad Haghia Triada ed a Festo*, in *Mem. Ist. Lomb.*, s. III, XXI, 1905, p. 241; Id., *Lavori eseguiti dalla Missione Archeologica Italiana in Creta dal 15 Dicembre 1903 al 15 Agosto 1905*, in *Rend. Accad. Linc.*, s. V, XIV, 1905, p. 370.

2. *Mem. Ist. Lomb.* 1905, *loc. cit.* Qualche ulteriore dettaglio è in *Rend. Accad. Linc.* 1905, *loc. cit.*: «Intorno ad essa (*scilicet* costruzione) era una quantità di figurine votive di terracotta e di bronzo, e, pochi metri più a levante, trovaronsi al livello più basso della collina, dei depositi di materie carbonizzate con frammenti di ossa che alludono ad uno scarico sacrificale». Vedi anche L. Banti, *I culti minoici e greci di Haghia Triada (Creta)*, in *Annuario*, n. s. III-V, 1941-43, p. 69 (con riproduzione, a fig. 68, di un elemento di kernos proveniente dalla fossa).

Un primo accenno ai depositi votivi del piazzale dei sacelli («stipe del sacello di nord-est») è in F. Halbherr, *Lavori eseguiti dalla Missione Archeologica Italiana ad Haghia Triada e nella necropoli di Phaestos dal 15 maggio al 12 giugno 1902*, in *Rend. Accad. Linc.*, XI, 1902, pp. 13-14; Id., *Resti dell'età micenea scoperti ad Haghia Triada presso Phaestos*, in *Monum. Ant. Linc.*, XII, 1903, coll. 73-74.

appena citati che la definitiva³ – dalle quali risulta l'attribuzione alla seconda epoca, cioè al TM III. Esplicita è la proposta di L.Banti, per la quale la «strana» (o «enigmatica») «costruzione», da collegare al culto del piazzale dei sacelli, fu addirittura «costruita nel tardo minoico I e ampliata nel tardo minoico III»⁴.

Bisogna comunque aggiungere che già nei primi anni era stata adombrata dagli scavatori, nell'area del piazzale, una generica continuazione del culto fino ad età ellenistica⁵. Tale affermazione era stata in seguito “corretta” in favore dell'edicola di Velchanos (Halbherr ed altri), con l'energico disaccordo di L.Banti⁶. Nessun dato ulteriore si ricava, per il nostro monumento, dai taccuini di scavo relativi agli anni della scoperta⁷; di un «saggio eseguito presso l'altare dinanzi allo scalone orientale», nel 1913, abbiamo invece notizia da E.Stefani⁸. Dopo la descrizione corredata da misure, egli ribadiva la cronologia micenea sulla base della coincidenza dei livelli di fondazione fra l'altare e il parapetto del piazzale, rispetto al quale, tuttavia, il monumento doveva considerarsi appena posteriore⁹.

I lavori di ripulitura e scavo¹⁰ ed il nuovo rilievo del 1987 (tav. I), consentono di farsi un'idea abbastanza precisa del complesso. Si tratta di una costruzione rettangolare,

3. Cfr. *Mem. Ist. Lomb.* 1905 *cit.*, tav. I, 1; F.Halbherr - E.Stefani - L.Banti, *Haghia Triada nel periodo tardo palaziale*, in *Annuario*, LV, 1977, tav. f. t.

4. *Annuario* 1941-43 *cit.*, p. 68. La studiosa aderisce in via ipotetica alla interpretazione come altare, proposta da Halbherr e Nilsson (*ivi*, pp. 68-69, nota 5).

5. R.Paribeni, *Lavori eseguiti dalla Missione Archeologica Italiana nel palazzo e nella necropoli di Haghia Triada dal 23 febbraio al 15 luglio 1903*, in *Rend. Accad. Linc.*, XII, 1903, p. 319. I dati relativi al piazzale più tardo, desunti dalle carte Stefani, sono ora discussi in V.La Rosa, *Considerazioni sul sito di Haghia Triadà in età ellenistico-romana*, in *Annuario* LXIV, 1987-88, (in corso di stampa).

6. *Annuario* 1941-43 *cit.*, p. 71 (con bibliografia alla nota 2).

7. Gli unici due accenni di Halbherr (in data 23 marzo e 16 luglio 1904) contengono soltanto una sommaria descrizione della struttura. Assai indeciso egli si mostra sull'identificazione con un altare: «ma fino ad oggi ogni congettura sull'uso di questa costruzione mi riesce vano» (16 luglio).

I taccuini Halbherr si conservano presso la Scuola Archeologica Italiana di Atene, il cui Direttore, prof. A. Di Vita, vivamente ringrazio per avermene consentito la consultazione.

8. Taccuino 1913, p.119 sgg. (conservato nel Fondo Stefani della Biblioteca Apostolica Vaticana).

9. «Un esame ulteriore ci ha convinti che tanto l'altare di libazione descritto quanto il grande listone obliquo, di cui si è messo in luce il tratto a gradinata discendente a Nord nella sua estremità orientale, sono entrambi del LM III, del periodo cioè del 2 Palazzo. Ciò ci è stato chiarito dal fatto che il marciapiede dell'altare di libazione ha origine allo stesso livello di quello del primo gradino inferiore della gradinata. Soltanto si ha motivo di credere che questa specie di altare non sia stato costruito contemporaneamente al grande listone limitante il piazzale lastricato, ma qualche tempo dopo. Soltanto così si può spiegare la mancata aderenza del listone e dei gradini alla parete occidentale dell'altare. Per la costruzione di questo, anziché tagliare regolarmente l'uno e gli altri, si preferì togliere alcune pietre che dovettero poi essere supplite con terra o che so io».

Come assegnabile al TM III, l'altare si ritrova (con due colonne nell'elevato!) in uno «schizzo ricostruttivo» dello stesso Stefani, riprodotto ora in *Creta antica. Cento anni di archeologia italiana (1884-1984)*, Roma 1984, p. 171, fig. 246.

10. Sorvegliarono i lavori i dott. G.Bertucci e V.Tiné; il rilievo si deve al topografo B. Salmeri; la documentazione fotografica al sottoscritto ed a M. Quaresima.

orientata N.E. - S.W., alla quale si accedeva mediante una rampa irregolare di lastroni, sistemata a Sud; poggiava direttamente sul vergine (in pendio da Est a Ovest), e si era inclinata o sconnessa sul lato occidentale (tav. II, 1-2). Il paramento esterno è costituito, sui lati lunghi, da coppie di blocchi a faccia regolare, ma di spessore differente, con uno *hiatus* al centro (di 20 cm. ca.), originariamente inzeppato. La lunghezza conservata, sul lato ovest, è di m. 2, 40 ca. (alt. mass. cm. 65); Stefani proponeva, tuttavia, di considerare pertinente anche un blocco più stretto, ormai a ridosso del piazzale presso la curva della strada (segnato con asterisco nella pianta di tav. I): la lunghezza massima risulterebbe in tal caso di m. 3, 25. Appare verisimile che il limite nord sia andato comunque distrutto; una lacuna è anche all'angolo S.E. Il blocco nord-orientale poggiava direttamente sul terreno sterile; quello di S.E. era invece sistemato su zeppe (sez. A-A', tav. I). Ad Ovest, la struttura presentava uno o due filari di fondazione assai regolari, lisciati all'esterno, ma a superficie ruvida e con tracce degli strumenti di lavorazione sulla faccia di imposta (tav. II, 3): più larghi di quelli dell'elevato, erano destinati, oltre che a colmare il dislivello, ad assicurare la stabilità dell'insieme, compromessa, tuttavia, dalle spinte del terreno. Sul lato sud si conserva soltanto una lastra-soglia, che poggia parzialmente sopra il tratto terminale della rampa di accesso: la superficie meno lisciata, lungo la metà interna della faccia superiore, lascia supporre, come aveva già notato Stefani, l'esistenza di un gradino. Il sistema di fondazioni regolari continua sotto la soglia, lungo il lato occidentale: un filare inferiore, della stessa quota ed altezza di quello superiore ovest, è sormontato da un blocco (alto 28 e largo 35 cm.), notevolmente slittato.

All'interno della struttura, nella metà nord, si trovano due lastroni regolari, disposti di coltello (tav. II, 4)¹¹, paralleli ai lati lunghi (alla distanza di 20/25 cm.), inclinati anch'essi verso Ovest. L'opinione di Stefani era che tali lastroni, attraverso il rinzeppo delle intercapedini, costituissero il paramento dell'interno. Non esiste tuttavia alcuna prova che questa tecnica continuasse nella metà sud, anche perché il blocco di S.E. si trova già allineato col lastrone corrispondente. Gli elementi posti di coltello, d'altro canto, superano di 20/25 cm. le sommità dei blocchi attigui, a loro volta di quote diverse¹². Le facce superiori, in tutti e quattro i casi, non appaiono lisciate; il blocco di S.W. presenta inoltre, nella metà sud, un incasso profondo 8 cm. ca. E' pertanto plausibile che l'elevato della struttura esterna avesse, almeno ad Ovest, un secondo filare, destinato a colmare il dislivello fra i due lati. Non appare invece ragionevole collocare altri elementi verticali sopra i lastroni, per i quali penseremmo piuttosto, senza le esitazioni della Banti¹³, ad una copertura orizzontale con elemento simile. Nello spazio fra i lastroni, largo 85/90 cm., abbiamo potuto riportare alla luce un piano abbastanza regolare di piccole lastre, pietre e terra, appena più basso della soglia (tav. II, 4). Tale livello, da identificare probabilmente col piano di calpestio, continuava anche a Sud, men-

11. Dimensioni ricostruibili di quello est: largh. 90x96x13 cm.; di quello ovest: 102x58x12 cm. Il primo poggiava direttamente sul vergine, il secondo sopra un riempimento di terra e piccole pietre.

12. Sommità blocco N. W. = + 0,04; lastrone ovest = + 0,24; blocco N.E. = + 0,39; lastrone est = + 0,21.

13. *Annuario* 1941-43 cit., p. 68.

tre era stato rimosso, per un saggio in profondità, nel settore centrale in corrispondenza dello *hiatus* fra i blocchi (sez. C-C', tav. I).

Della rampa di accesso, in pendio da Sud a Nord¹⁴ e piuttosto irregolare, solo il tratto nord (a lastre di piccola e media grandezza) è, anche se divergente, strutturalmente connesso al monumento. Il restante, separato da una lacuna e con andamento appena diverso, è costituito da due lastroni frammentari, poggiati direttamente sul vergine, per i quali non escluderemmo la possibilità di un rifacimento.

La descrizione permette di confermare l'interpretazione avanzata, con qualche titubanza, dai primi scavatori. La costruzione, preceduta da una rampa, constava di una struttura esterna a grossi blocchi, piattaforma piuttosto che recinto, alla quale si accedeva da uno o due gradini; l'altare vero e proprio era costituito da tre lastroni (due guance ed una mensa), disposti a cellula dolmenica.

Dal punto di vista cronologico, l'attribuzione al TM III lascia adito, già per la sola tipologia architettonica, a non poche perplessità. D'altro canto, l'osservazione di Stefani sulla coincidenza di piano di calpestio fra rampa d'accesso ed allineamenti addossati al parapetto del piazzale, è risultata non determinante: le strutture dell'intera area, come più volte ribadito, sono infatti sistemate direttamente sul vergine argilloso, poco compatto e assai facilmente rimovibile (da vecchi e nuovi scavatori!). Una certa corrispondenza – casuale o voluta che fosse – esiste, comunque, fra il livello dell'elevato a S.W. ed il piede del gradino inferiore appoggiato al parapetto (cfr. sezz. A-A' e B-B', tav. I). Lo Stefani, d'altronde, non mostra di conoscere, nello schizzo del taccuino, l'esistenza dei filari di fondazione lungo il lato ovest dell'altare: è quindi probabile che il suo "saggio" sia consistito nella ripulitura del piede tanto della parete occidentale che dei gradini addossati al parapetto (l'inferiore dei quali, presente nello schizzo del 1913, non risulta invece nella pianta generale). Manca infine, nel taccuino, qualsiasi accenno a materiali ceramici.

L'esame della planimetria della zona conferma l'osservazione di Stefani che il nostro monumento avesse spezzato il parapetto e che fosse quindi posteriore. Il rapporto con le strutture precedenti appare tuttavia contraddittorio: l'altare è di orientamento nettamente diverso rispetto al marciapiede TM III, ma sembra volersi inserire nella concavità determinata dalla spalletta di raccordo fra lastricato del piazzale e strada per Festos, in uso nello stesso periodo del marciapiede-parapetto; si trova, infine, proprio all'angolo N.E. dell'intero piazzale dei sacelli. Queste osservazioni rendono inevitabile l'ipotesi che nel momento di costruzione dell'altare fossero almeno parzialmente visibili alcune delle strutture appena citate o, addirittura, che la sistemazione complessiva dell'area ricalcasse quella TM III. E' di estremo interesse, a tal riguardo, un'ulteriore affermazione di Stefani, da noi discussa in altra sede¹⁵, che tratti del lastricato del piazzale fossero stati rifatti o comunque riadoperati in età ellenistica; e non va neanche trascurato che dalla nostra località provengono alcune statuette di età tardo-classica¹⁶.

14. Dislivello massimo fra soglia e lastra terminale sud, cm. 40 ca.; lungh. mass. m. 3,30.

15. La Rosa *cit.* a nota 5.

16. In corso di studio da parte di A.L.D'Agata, insieme col complesso delle statuine dal piazzale dei sacelli.

I lavori di quest'anno hanno, per fortuna, chiarito ogni dubbio sulla cronologia del monumento, che diventa uno dei capisaldi topografici per la Haghia Triada di età ellenistica. Il saggio lungo il lato ovest, con un solo strato fino al vergine (terra di colore marrone chiaro, argillosa, in qualche tratto con ghiaietto), rivelò l'esistenza di zeppe, fra l'altare e il parapetto, soltanto in corrispondenza del blocco N.W.; nella metà sud la terra apparve invece piuttosto allentata, tanto da far pensare a manomissioni (anche se l'ipotesi risulta in contrasto con l'assenza dei due filari di fondazione nello schizzo Stefani!). Nel settore sicuramente non scavato i cocci risultarono assai scarsi, minuti ed insignificanti (uno ellenistico?); nell'area forse già saggiata, per quanto poco numerosi, furono isolati frammenti dal MM all'ellenistico. Nessun dato restituì la pulizia del lato est, mentre decisamente già scavata apparve l'area a Nord. Lungo la rampa, sulla faccia ovest, si poterono rimettere in luce il blocco regolare schizzato da Stefani sotto la soglia, e quello ancora inferiore; i materiali ceramici erano praticamente assenti anche sotto i lastroni terminali. All'interno dell'altare, si ripulì preliminarmente il piano di calpestio visto dai primi scavatori e si effettuò un saggio in profondità al centro (largh. cm. 40): la terra fino al vergine risultò tuttavia, come già detto, di riporto, e così pure quella fra lo *hiatus* dei blocchi (sez. C-C', tav. I). Ci si avvide comunque, ai tagli, che il vecchio scavo aveva risparmiato il resto del riempimento interno: da noi rimosso nella metà sud, esso risultò costituito da diverse pietre di piccole e medie dimensioni, terra di colore marrone chiaro e pochissimi frammenti¹⁷ (sez. C-C', tav. I e II, 4). Lo strato, sicuramente intatto, era in rapporto col momento di costruzione: i suoi materiali più recenti vanno pertanto considerati *terminus ad o post quem* per la cronologia dell'altare. Fra i pochi frammenti recuperati risultano decisivi HTR 1411 e HTR 1479 che, per quanto di piccole dimensioni, possono essere ragionevolmente attribuiti ad età tardo classica od ellenistica. Il primo è un tratto di parete di coppetta(?) appena carenata, a vernice nero lucida; il secondo è invece il resto di un fondo e beccuccio di lucerna acroma, forse con basso pieduccio a disco¹⁸. Appare dunque lecito attribuire l'altare ad età ellenistica e riferirlo a quella anonima *kome* della quale abbiamo altrove tentato di ricostruire la consistenza¹⁹: risulta anzi, al momento, l'unica struttura di tale età risparmiata dai vecchi scavi.

Nel villaggio ellenistico di H. Triada, il monumento si pone ora come ulteriore polo culturale rispetto alla limitrofa edicoletta di Velchanos²⁰. Situata a Sud del bastione, nell'area della stoà n. 10, essa aveva un profilo a semplice nicchia (larga 1,25 e profonda

17. Lo scavo si arrestò alla quota della sommità delle fondazioni ovest, a -0,55/0,60 m. dalla soglia.

18. HTR 1411: dimens. mass. cm. 2,4x3,8; argilla rosa scuro, fine. HTR 1479: dimens. mass. cm. 5,4x2,2; argilla rosa, con qualche impurità; superficie consunta.

I termini previsti per la consegna di questa nota ci impediscono, purtroppo, di presentare la documentazione dei due frammenti.

19. La Rosa *cit.* a nota 5.

20. Halbherr, in *Rend. Accad. Linc.* 1905 *cit.*, pp. 380-381; Id., in *Mem. Ist. Lomb.* 1905 *cit.*, p. 242.

1,70 m.ca.), ricoperta verosimilmente con le note tegole iscritte; all'angolo S.E. della costruzione si attaccava una grossa muratura di funzione non perspicua, davanti alla quale stava una piccola ara²¹. La nuova cronologia qui proposta permette, a questo punto, di affermare che l'eredità del culto dei sacelli non fu raccolta dal *Velchanion*, ma (se son lecite certe affermazioni), proprio dal nostro monumento: la sistemazione nel complesso delle strutture precedenti, i livelli di calpestio, i rifacimenti tardi del piazzale, sono dati che hanno, comunque, il loro peso. Su questo altare di divinità ignota si spese la *pietas* del villaggio, a quasi 1200 anni di distanza dal sacrificio presso quell' altro altare, rappresentato sul sarcofago dipinto.

21. Banti, in *Annuario* 1941-43 *cit.*, p. 70. La planimetria del complesso e il profilo dell'arula, ricostruiti dalle carte Stefani, sono ora in La Rosa *cit.* a nota 5.

UN OBITUAIRE CRÉTOIS?

à Stylianos ALEXIOU et à Martha APOSKITOU - ALEXIOU

Au cours des fouilles qu'il poursuivait en Crète orientale sur la célèbre colline de Vasiliki, notre ami A. Zoīs a eu l'occasion de sauver et de faire transporter au Musée de St-Nicolas une intéressante stèle inscrite hellénistique. Elle avait été découverte près d'une vieille église, au bas du site minoen et à distance suffisante pour n'avoir apparemment aucun rapport avec l'occupation tardive de ce site lui-même, où des tessons hellénistiques avaient été notés dès 1937 par Pendlebury¹. Sans que l'on dispose d'aucune information sur l'emplacement précis où devait se dresser la pierre dans l'Antiquité, son seul poids permet de penser qu'elle n'a pas dû venir de bien loin ou même qu'elle a pu être retrouvée *in situ*².

L'inventeur nous ayant généreusement confié la publication de cette inscription³, c'est un plaisir pour nous de la présenter aujourd'hui dans un volume d'hommages à Stylianos Alexiou auquel nous lient une vieille amitié et une profonde reconnaissance pour l'aide qu'il a constamment apportée à nos recherches en Crète quand il était directeur des Antiquités de l'île. Que cette pierre qui commémore, à notre sens, le sacrifice de patriotes crétois dans une région alors déchirée entre tant de cités hostiles, soit pour lui, au seuil de la longue et fructueuse retraite que nous lui souhaitons, le gage de l'εὐτυχία, mais au sens où l'entendait Aristote dans une définition bien connue de la *Rhétorique*⁴: ὧν ἡ τύχη ἀγαθῶν αἰτία, ταῦτα γίγνεσθαι καὶ ὑπάρχειν ἢ πάντα ἢ τὰ πλεῖστα ἢ τὰ μέγιστα.

Inv. 11 682 au Musée de St-Nicolas. Deux fragments qui se recollent, au coin inférieur

1. *Arch. of Crete* (1939, rééd. 1963), p. 363. Cf. les cartes données par A. Zoīs, *Vasiliki I*, (1976), plans I-II.

2. L'argument n'est pas probant, on le sait, mais la découverte du bloc près d'une chapelle isolée dans la plaine cultivée peut être l'indice d'une sacralisation quelconque du lieu qui aurait traversé les siècles, comme on le constate souvent en Crète.

3. Nous lui en exprimons nos vifs remerciements. Notre gratitude va aussi à tous ceux qui nous ont aidés dans cette étude, les directeurs du Musée de St-Nicolas, C. Davaras et N. Papadakis, ainsi que leur personnel, qui nous ont facilité le travail dans les réserves, le Ministère de la Culture qui, sur l'intervention de I. Tzedakis, a bien voulu nous confirmer, sous le n° A3/28295/369, du 13.07.1987, l'autorisation de publier le document, le spécialiste Stephanos Alexandros qui n'a pas ménagé sa peine pour réaliser les difficiles prises de vues qui ont permis d'illustrer cet article: notre déchiffrement doit beaucoup à ses excellentes photographies.

4. I, 5, 1361 b - 1362 a.

gauche, d'une grande stèle de calcaire gris foncé (*sidéropétra*) largement écornée en haut à droite. Hauteur totale conservée: 110 cm; largeur: 51,5 cm; épaisseur: 22 cm.

La stèle est brute de taille sur ses faces latérales et postérieure. Elle garde un tenon d'encastrement, grossier ou très usé, d'environ 24 cm de large sur 18 cm d'épaisseur en saillie de 6 à 7 cm sous la base. La face antérieure de la pierre a été ravalée sommairement sur un centimètre de profondeur, à l'exception de la partie basse qui présente ainsi en relief un bandeau plat d'environ 10,5 cm de hauteur. Il n'est plus possible de dire la forme du couronnement, la partie supérieure de la stèle ayant été brisée sur une hauteur inconnue.

L'inscription occupait le haut de cette face antérieure, sans que l'on puisse savoir combien de lignes ont été perdues. La surface de la pierre, assez irrégulière et usée par places, rend la lecture très difficile ou incertaine, surtout en milieu de ligne. Le texte ne comporte plus aujourd'hui que vingt et une lignes d'écriture, sur 35 cm de hauteur. Encore la plupart de ces lignes sont-elles incomplètes à droite en raison de la mutilation de la stèle. Les lettres, peu régulières, mais profondément gravées, ont 1,5 cm à 2,5 cm de hauteur et l'interligne, assez variable, ne dépasse guère quelques millimètres. A gauche, on observe pour les quinze premières lignes une marge de 5 cm, au haut de laquelle on croit distinguer peut-être quelques lettres isolées (fins de lignes reportées faute de place à droite?). La ligne 9 a été affectée par un martelage et la ligne 15 est gravée en caractères sensiblement plus hauts et plus espacés que les autres. Les six dernières lignes, au contraire, sont plus tassées: elles ne respectent pas la marge à gauche et commencent aussi près du bord que le permet le dégrossissage des surfaces.

Les caractères suggèrent une datation à la fin du IIe siècle avant J.-C. ou au début du premier. L'*alpha* est à barre brisée, le *bêta* et le *rho* sont étroits et hauts, l'*epsilon* et le *sigma* à branches bien horizontales, le *thêta* a la forme ronde à point central, le *mu* a des jambages ouverts et de courtes branches médianes croisées, si bien qu'on les prendrait pour celles d'un *chi*. L'*omicron* est plutôt plus petit que les autres lettres, l'*upsilon* a le pied bien marqué, l'*oméga* est en pont étroit à longues barres horizontales. Il n'y a pas d'apices. Dans l'ensemble, cette écriture est très proche de celle d'une inscription édilitaire de Hiérapytna découverte près du sanctuaire de Zeus Dictéen et relative à des travaux qui y furent effectués, texte attribué à la fin du IIe siècle avant J.-C.⁵. On verra ci-dessous que l'onomastique garantit également au document de Vasiliki une origine hiérapytnienne.

5. *Inscr Cret.*, III, II, Dictaeum fanum, n° 1, p. 10.

Photos (pl. I à III). Estampage

- Ὀ]νάσανδρος Α[- ---
 Ὑπεράνθης Πάγ[σωνος, ----
 Μενίας Λεύκω, Ἱμε[ραῖος ----
 Φάλαρος Εὐθυτίμω, Σ[τα[- ---
 5 Εὐχ[ρ]ήστας Σταρτοπέι[θιος, ----
 Λύ[γ]ερος Βαναξάνδρω, Ἑλ. [- ---
 Ἐ[τ]εάνωρ Ν[...., Ἀρ]ισ[τῶ]νυμος. [- ---
 Βεῖδυλο[ς] Ἐ[ρμ]αίω, [Ἀρ]ισταγόρας Μ[- ---
 Καλ. φάνης ωνίω
 10 [Ἡ]ρακλ[ε]ίδας (?) Σ[τ]ασία, Ἀγ[...].ίωv. [- ---
 Εὐθύδικος [.....]ατιος, Ἀσθα[ντος] ----
 Λίδυς [Β]έργιος, Εὐχρήστας (?) [Κ]αυσί[λω,
 Λεῦκος Μενία, [.....]μος Λε[ύκω
 Εὐβέτης Ν[έων] ο[ε, ----]ς Ὀρ[- ---
 15 Καλλιφάνης Ἀπολλωνίω
 Σεμνόν Α.... δρᾶμα. ὑποστηλαί παν. ε.
 ὄροι ...//ιν ...// ἔστασαν ἄ.. [υυ - υυ υ
 οἱ μετ' Ὀνασάνδρ(ω) αν. [- υυ - υυ] ἔσθλῶ
 π]ρεῖγιστοι συ[...] αν σὺν κ[υ]σίθηροφόνους
 20 ἰ]χνευταῖ γιν [υ - υυ - υυ - υυ - υ
 ὦ]ρους καβ[βα]σί[ους θηκ]αν ἐν εὐτυχίαι vac.

N. C. L.1: on lirait aussi bien M]νάσανδρος; en fin de ligne, A ou le début d'un M. L.2, fin: peut-être Πασ. L6: Π]ύ[λ]ερος serait possible également, mais les traces conviennent moins bien; à la fin, on croit lire un A. L.9: on lirait dans la *rasura* Καλ[ι-]φάνης (*sic*) [Ἀπολλ]ωνίω. L. 10 sq.: les traces sont de plus en plus évanides, surtout dans la seconde moitié des lignes où les lectures sont données sous toutes réserves. L.12, fin: on lirait aussi bien Π]αυσι[- ou Ν]αυσι[-; nous avons préféré cependant Κ]αυσί[λω pour des raisons qui seront indiquées dans le commentaire.

Pour les lignes 16 à 21, on se reportera à la photographie ou au fac-simile établi après charbonnage de la pierre et contrôle sur l'estampage et sur un jeu de clichés pris sous divers éclairages rasants: le résultat est encore décevant. L.16: il y a la place plutôt pour trois que pour quatre lettres entre A et Δ: Ἀ[ρ]ηα, plutôt que Ἀ[ρ]ηος, ἄ[ϋ]τάν ou ἄ[γ]ῶνα; faut-il lire ἄξεε(?); en tout cas ἄ[γαλμα]⁶ serait trop long, alors que le Δ est sûr; en fin de ligne, le N est suivi d'un caractère indistinct, endommagé ou surchargé, que l'on prendrait pour un Φ si la métrique ne l'interdisait, puis E, bien lisible, et une haste verticale, I ou P. L.17: pratiquement illisible dans le second hémistiche; *vacat* à

6. Cf., pour σεμνὸν ἄγαλμα la dédicace au dieu Pan, *ibid.*, I, Lato, n° 7, p. 129, avec laquelle d'autres rapprochements sont aussi à faire. Au sens propre de «vénérable», l'épithète se rencontre avec ἀγῶνα, au IIe siècle ap. J.-C., sur un sarcophage de Prousius de l'Hypios, W. Peek, *Griech. Versinschr.* (1955), I, n° 1112, dans une épigramme qui insiste sur ce caractère de noblesse. Quant à un emploi du simple nom du dieu Arès pour désigner le combat, il est bien attesté depuis Homère, cf. *Il.*, II, 381; etc.

la fin. L.18: après le *P*, on croit lire plutôt un *I*; est-ce une faute? ensuite, seul le sixième pied est lisible: ἐσθλῶ mais la finale peut être à un autre cas, nom. sg. ou plur., acc., gén. L. 19: on peut couper le premier mot avant ou après le second Σ; il y a place ensuite pour trois ou quatre lettres entre l'Y et A aucune évidence. L. 20, début: la trace du X est faible; juste avant, il y a place pour une initiale dont il ne reste rien; en milieu de ligne, on croit lire OYΔΩΣTH et à la fin AΠO ou AYTO. L. 21: il y a place pour une lettre en début de ligne, mais la trace est beaucoup plus faible que le reste du mot, très lisible; au milieu, on distingue *Il* avec une graphie attestée à l'époque à Hiérapytna, mais avec des barres horizontales plus longues, pour un *zêta*; la métrique s'accommoderait mal, aussi peut-on préférer lire ΣI. La forme avec apocope καῶῶσιος, surprenante en crétois, s'autorise d'analogies poétiques comme Pind., *Ném.*, 6, 87. Elle est imposée par la métrique. Le milieu de la ligne est illisible; *vacat* en fin de vers.

Dans la marge des lignes 2, 3 et 4, on croit voir quelques lettres isolées, respectivement OΣ, E et O. Au milieu de la stèle, verticalement, un graffito moderne: Πέτρος.

Les deux parties du document, l.1-15 et l.16-21, sont sans doute écrites de la même main, malgré les différences que l'on a pu noter dans la dimension des lettres ou leur disposition sur la stèle⁷. On a donc affaire à un texte unique, ce qui ne veut pas dire qu'il ait forcément été gravé d'un seul coup. On y reconnaît d'abord une double liste de personnages, de part et d'autre de la *rasura* de la l.9. Puis il semble y avoir, en écriture plus serrée, un commentaire sous forme de poésie élégiaque: les l.16-21 se scanderaient en effet en trois distiques, avec des blancs en fin du premier et du dernier pentamètre. Il manque, en tête du document, tout intitulé qui aurait pu en annoncer le sens. Force sera donc de considérer d'abord les six lignes de l'élégie pour y chercher la clef de l'ensemble. Malheureusement, en dépit de nos efforts, nous n'avons pas réussi à établir un texte sûr⁸. La surface de la pierre, déjà craquelée naturellement, a mal résisté à l'usure et s'est même trouvée fragilisée par la gravure assez profonde de certaines lettres. A défaut d'une lecture satisfaisante en tous points, il faut donc nous contenter des indications fragmentaires fournies par quelques mots isolés, constituant comme des jalons incontournables.

Au début de la l.18, la mention des compagnons d'Onasandros, οἱ μετ' Ὀνασάνδρου(ω)⁹, doit faire référence au même personnage qui est cité à la l.1.: l'épigramme finale et les listes de noms forment bien un tout. Trois hypothèses se présentent alors à l'esprit. Le dernier hémistiche se restituant apparemment en θέσ νε/θηκ νε/θάψ]αν ἐν εὐτυχίαι, cela aiguillerait vers l'idée d'un texte funéraire. On serait donc en pré-

7. On notera seulement que le *mu* n'a plus les jambages médians croisés en x comme aux lignes 3, 4, 7 et 13 du texte.

8. Nous avons travaillé nos copies, un estampage et les clichés de S. Alexandros à notre séminaire d'épigraphie grecque de Paris I et, par ailleurs, les professeurs O. Masson et F. Vian ont bien voulu les examiner avec nous et nous communiquer leurs impressions. Nous avons aussi confronté nos lectures et celles de notre ami J. Pouilloux.

9. La même formule se rencontre à Olonte dans les dédicaces à Zeus Meilichios qui sont gravées sur les rochers de Spinalonga. On avait alors pensé à des équipages de marins rescapés des tempêtes. cf. *REA*, 1949, pp. 53-59. L'hypothèse d'équipes de jeunes recrues chargées de la surveillance des côtes est tout aussi plausible.

sence d'une commémoration de soldats tués au combat, d'un «obituaire»¹⁰, comme on en connaît tant¹¹. Mais l'*eutychia*, en dépit de la connotation funéraire de l'adieu banal du type εὐτυχεῖτε¹², semble bien correspondre plutôt à une chance, à un bonheur terrestre¹³, au moins avant l'ère chrétienne. Plusieurs des termes de notre texte rappellent d'ailleurs une dédicace au dieu Pan, de même date et de même écriture que notre document et qui provient des environs de Kritsa, l'ancienne Lato, à une vingtaine de kilomètres seulement vers l'Ouest¹⁴. Quelle pourrait être à Vasiliki l'occasion d'une telle consécration? Il semblerait qu'on puisse en voir deux. Considérons en effet d'abord le début de la l.20: le mot de π]ρείγιστοι, «les Anciens», évoque le système crétois des classes d'âge¹⁵ et orienterait vers l'hypothèse de quelque document éphébique, du genre des inscriptions des cosmètes athéniens¹⁶. Mais la restitution toute naturelle de la fin du même vers, σὺν κυσὶ θηροφόνου[ς, avec son cortège de chiens de chasse, suggérerait une autre direction: elle fait penser à un document cynégétique, pourquoi pas à une société de chasseurs¹⁷? Au fond, les trois hypothèses sont moins exclusives qu'il ne paraît au premier abord et nous serions enclins à les combiner.

Nous proposons, tout compte fait, d'interpréter la stèle de Vasiliki comme une «liste

10. Le mot a été consacré par la belle étude de N. Loraux sur les «listes de tués» athéniennes, cf. sa thèse *L'invention d'Athènes* (1981), p. 359, n. 43.

11. Cf. *ibid.*, pp. 22-23, où sont indiquées, avec toutes les références utiles, les caractéristiques de tels monuments: relief, liste nominative et épigramme.

12. Cf. *LSJ*, s. v.: c'est l'équivalent du latin «Vale», «Valet».

13. Cf., par ex., *JG XII 3*, Suppl. 275, 1271 D (= W. Peek, *GV*, 1717), où l'on voit bien la différence de sens avec εὐσέβεια. Dans la dédicace latienne citée *ci-dessus*, n. 6, A. Wilhelm, *Symb. Ost.*, Suppl. XIII (1950), pp. 46-47, a corrigé la finale ἐν εὐτυχίαι en ἐν ἡσ]υχίαι, mais seulement pour des raisons de place. Il s'agit toujours là d'un bonheur terrestre.

14. *Ibid.* Est-ce le hasard si l'on retrouve là, en sus des expressions déjà relevées, les mots ἔστασεν et ἐσθλωῖ qui rappellent notre document, les deux textes étant par ailleurs écrits de façon presque identique.

15. Le mot est étudié, avec toutes les références voulues, par C. Davaras, *ArchDelt*, XVIII (1963), pp. 141 sq., surtout pp. 150-151, et *ArchEph*, 1980, pp. 1-7 (cf. J. et L. Robert, qui confirment, *REG*, 1983, *Bull.*, 307). Le sens y est bien dégagé: il s'agit toujours d'Anciens qui peuvent, soit à titre individuel comme «doyens», présider un Conseil (Hiérapytna) ou diriger un détachement de gardes (Caudos, Rhitténia), soit collectivement mener un corps d'enquête ou d'intervention plus politique (Lato-Olonte). A l'un ou l'autre nombre ou sous la forme collégiale de πρεσβυγία (Lato-Olonte, Rhaucos), le mot est l'équivalent crétois de πρεσβεύς, πρεσβευταί, πρεσβεία, avec acception diplomatique (A vos, Aptère, Rhaucos). Dans le cas de la concession de leur autonomie aux Rhitténiens occupés par les Gortyniens, le sens d'«Anciens» à la tête d'un corps de garde (et non pas de magistrats) fait préférer la première interprétation que donnait Marg. Guarducci, *RivFil*, 1930, p. 480, à celle qu'elle a maladroitement défendue dans les *InscrCret*, IV, p. 187: il s'agit bien de Gortyniens.

16. Cf. Chr. Pélékidis, *Hist. de l'éphébie att.* (1962), pp. 119 sq.

17. Sur la chasse en Grèce, on se reportera maintenant à la thèse d'A. Schnapp (1987), bien qu'elle utilise surtout les représentations céramiques. La question de la réglementation de la chasse dans le monde grec – et donc, éventuellement celle de l'existence de sociétés de chasseurs – restent entières. Pour les κύνες θηροφόνου, cf. Eurip., *Hipp.*, 216. Les chiens de chasse crétois étaient réputés, cf. *La Crète et le monde grec* (1948, rééd. 1968), p. 111. Cf. aussi P. Vidal-Naquet, *Le chasseur noir* (1981), pp. 151-174.

de tués», terminée par l'allusion élégiaque aux circonstances de leur décès. Cet obituaire rappellerait le souvenir à tout jamais vénérable, *σεμνόν*¹⁸, d'un fait de guerre dans lequel auraient été associés, comme il est légitime de le penser, des Anciens, *π]οείγιστοι*, et de jeunes gardes-frontière, *ῶγοι*¹⁹ dont la mention apparaît sans doute au dernier vers et peut-être déjà au second de l'épigramme, l.17²⁰. Dans cette affaire serait intervenue une meute de chiens de chasse, ce qui n'a rien de choquant s'il s'agit d'aider des «traqueurs» *ἰχνευταί*, l.20, à une quelconque poursuite²¹.

Une restitution – et surtout une lecture – plus complètes de la stèle permettraient probablement à de plus savants ou à de plus audacieux que nous d'aller plus avant. Nous préférons ne pas risquer les divers compléments auxquels nous avons songé pour les trois distiques en respectant les traces isolées ou les lettres fugitives qui s'entrevoient sur la pierre. Nous savons trop bien le danger de tels jeux d'esprit...²² Mais l'imagination n'est pas interdite quand elle ne prétend à aucune assurance. Nous esquissons donc timidement, en référence au document de Vasiliki et au tableau connu de la Crète orientale à la veille de la conquête romaine, ce qui peut, ci-après, n'être qu'un roman historique...

Considérons les noms de l'obituaire. Ils sont au nominatif comme dans les documents similaires, mais ils sont suivis de patronymes au génitif sans article, ce qui n'est pas l'usage à Athènes²³. Il y en avait deux paires par ligne, sauf aux l.9 et 15. Seule la l.12 nous donne, malgré sa lecture incertaine, le schéma complet des quatre noms propres²⁴. A raison de deux personnages par ligne, nous aurions donc, sur les treize lignes normales, vingt-six personnages au total. Une dizaine gardent leur désignation complète, nom et patronyme, une douzaine un nom seulement, plus ou moins lisible, le restant est simplement supposé dans les lacunes de l'inscription à droite. Le cas des l.9 et 15 est différent: il est exclu qu'elles aient enregistré plus d'un personnage, nom et

18. La valeur habituelle du mot *σεμνόν*, lancé en tête de l'épigramme, fait penser aux vers célèbres de V.Hugo: «Ceux qui *pieusement* sont morts pour la patrie...».

19. Cf., notre étude sur les «Fortins crétois», *Mélanges Ch. Picard* (= RA, 1948), p. 1033, note, et les deux textes relatifs à l'occupation gortynienne de Caudos, Marg. Guarducci, *InscrCret*, IV, n° 183 et C. Davaras, *ArchDelt*, XVIII (1963), pp. 141 sq. La valeur du terme comme «éléments militaires de surveillance» dans les régions frontalières ou les zones d'occupation n'est plus discutée. Ces *ῶροι* crétois seraient à rapprocher pour leurs fonctions des *péripoloi* athéniens, dont on sait qu'ils montaient la garde aux frontières, cf. Chr. Pélékidis, *Hist. de l'éphébie att.*, pp. 35 sq. Peut-on scander, au vers 17 de notre document *ῶγοι[σ]tv /// ἴστασαν* comme le premier hémistiche du pentamètre?

20. Les traces de lettres conservées au début de la l.17 font hésiter en effet entre les restitutions possibles: de toute manière, il y a des creux sur la surface de la pierre qui ont pu être «sautés» par le graveur.

21. Pour la double valeur du mot, cf. Poll., V, 10: *ἰχνευτής ἀνήρ και κύων* et sur les termes de chasse en général, P. Chantraine, *Etudes sur le voc. grec* (1956), pp. 31-96.

22. Nous n'essayons donc pas plus de traduire tout le texte que d'en reconstituer complètement les trois distiques.

23. Où cette absence des patronymes aurait été significative, cf. N.Loroux, *L'invention d'Athènes*, pp. 23 et 360, n. 51: il y avait des exceptions dans d'autres cités.

24. L'alternance régulière des cas dans la moitié gauche du texte et la présence de finales nominales à droite aux l. 7, 8 et 13, garantit la disposition générale malgré la mutilation de la pierre.

patronyme étant suivis d'un blanc en 9 (après la *rasura*) et occupant pratiquement toute la largeur du bloc en 15. Sous le martelage de 9, les traces de lettres qui subsistent suggèrent qu'il s'agit du même individu que l'on retrouve plus bas en 15. Que s'est-il passé? Quelque erreur dont nous ne connaissons jamais l'occasion²⁵? Serait-ce un disparu que l'on a d'abord récupéré, mais qui est mort dans un second temps? S'agit-il d'un chef ou d'un héros valeureux que l'on voulait mettre en vedette à tout prix en reportant son nom et son patronyme, bien au large, en queue de la liste définitive²⁶? Les lignes 10 à 15 ont pu être rajoutées à peu d'intervalle de temps et par le même lapicide: on aurait en fait une double énumération de victimes. Saura-t-on jamais?

Mais deux faits sont significatifs à nos yeux. D'abord, la remarquable homogénéité du document. Aucun des noms qui subsistent ne surprend dans un texte de Crète orientale²⁷ et la moitié de ceux que l'on peut lire est dûment attestée à Hiérapytna, le grand port hellénistique de l'isthme sur la mer libyque²⁸. Nous pouvons donc en inférer que l'obituaire concernait des guerriers hiérapytniens tombés dans un combat sur la fron-

25. Il est peu vraisemblable que le graveur ait seulement voulu corriger l'orthographe du nom Kalliphanès, écrit avec un seul *lambda* à la l. 9.

26. Les Grecs préféraient mettre en tête les personnages importants. On trouve toutefois dans des obituaires des officiers en queue de liste, notamment des triérarques. Dans le cas de Vasiliki et s'il s'agit bien d'un incident de frontière ayant intéressé une troupe de jeunes, le fait que deux personnages soient distingués du lot pourrait rappeler l'usage crétois qui, selon Strabon, X, 4, 20, 483, distinguait dans chaque *agéla* le jeune noble qui l'avait recrutée parmi ses fidèles et le chef qui la menait au nom de la Cité, ce dernier étant en général (ὡς τὸ πολὺ) le père du premier. L'expression οἱ μετ' Ὀνασάνδρου(ω) pourrait indiquer le nom du recruteur, d'où sa place en tête de liste, Kalliphanès serait l'Ancien choisi pour commander la troupe et qui aurait péri au combat également, ou, tout aussi bien l'inverse s'il faut lier grammaticalement les vers 18 et 19: il n'y aurait alors pas de parenté entre les deux.

27. Aristónymos, Leukos et Onasandros sont attestés à Olonte, Anaxandros à Cnossos, Bergis à Lato, Euthytimos sur l'îlot de Prasonisi, au Nord-Ouest de l'isthme; on trouve à Priansos et à Malla respectivement Euthydikè et Stasis, bref, la coloration générale de l'onomastique est évidente, cf. les *indices* des *InscrCret*, I et III.

28. On y retrouve en effet: 1) des appellatifs peu significatifs comme Apollónios, *InscrCret*, III, III, n° 34, 2, ou Aristagoras, *BCH*, 103 (1979), p. 75; 2) d'autres dont la lecture pourrait être inspirée dans notre texte par des rapprochements avec l'onomastique hiérapytnienne, comme Hermaios, *InscrCret*, III, III, n° 4, 3, Himéraiios, *ibid.*, n° 9, 15, Kausilos et Néôn, *BCH*, 103 (1979), p. 79; 3) une série incontestablement hiérapytnienne, avec Asbantos, *ibid.*, p. 75, Beidylos, *InscrCret*, III, IV, n° 10, 2, Etéanôr, *ibid.*, III, n° 8, 11, Eubétès, *ibid.*, IV, n° 10, 2, Euchrèstas, *BCH*, 103 (1979), p. 81, Libys, *ibid.*, p. 76, Méniás, *InscrCret*, III, IV, n° 6, 11, Hyperanthès, *ibid.*, III, n° 50, 2 (dont le fils est justement un Pansôn comme, selon toutes probabilités, le père que nous avons ici), enfin Phalaros, *ibid.*, n° 8, 6. La série est trop longue pour être accidentelle. On notera en passant qu'elle contient deux noms, Néôn et Phalaros, qui sont probablement associés dans deux autres séries hiérapytniennes. Le premier (qui a été omis par inadvertance dans l'index dressé par O. Masson, *BCH*, 103 [1979], p. 82, des monétaires de la cité), y voisinerait avec un Phala -- que nous restituerions en Phala (ros) sur le monnayage. Et les deux noms se retrouvent encore dans la liste des Etéanorides, *InscrCret*, III, III, n° 8, si l'on veut bien la faire commencer aussitôt après τέκνα, en lisant, sans doute d'après l'ordre des naissances: E...α (une fille, e.g. Ἐσθλά), Νέων, Μελάνθυρος[ος], [Φ]άλαρος, etc.

tière septentrionale de la cité qui devait passer dans la région de Vasiliki²⁹.

Le second fait est d'ordre prosopographique, c'est la présence d'un Ménias, fils de Leukos à la l.3 et d'un Leukos, fils de Ménias à la l.13. Malgré tous les risques bien connus d'homonymies, la vraisemblance est qu'il s'agit d'un père et de son fils, sans que l'on puisse dire l'ordre des parentés à première vue. Mais situons-nous dans l'hypothèse historique d'où part cette reconstitution. Est-il inconcevable d'imaginer qu'un parti ennemi a surpris, au Nord de l'isthme, les jeunes recrues qui assuraient la garde à la frontière³⁰? Les pertes auraient été sévères (l. 1 à 9: au moins dix-sept morts³¹). Les vétérans seraient accourus à la rescousse, poursuivant les ennemis (et récupérant peut-être des prisonniers?) avec l'aide de leurs chiens de chasse. La victoire serait restée aux Hiérapytniens qui dresseraient alors la stèle de Vasiliki sur les lieux qu'ils ont décidément annexés à leur territoire. Mais d'autres victimes se sont ajoutées à la première liste, peut-être tout simplement les blessés qui n'ont pas survécu à leurs blessures (l. 10 à 15: dix morts, plus celui de la l.9 reporté à la fin). Leukos, fils de Ménias mentionné à la l.13 serait sans doute le père de jeune ὄρος Ménias, fils de Leukos inscrit à la l.3: le père aurait rejoint le fils dans l'*eutychia* des guerriers morts au champ d'honneur!

Il resterait à tirer la conclusion de la découverte de notre stèle, si elle était bien restée *in situ*, pour la topographie historique de la région. La cité portuaire du Sud de l'isthme n'a dû pouvoir dresser un mémorial guerrier au Nord³², près de la colline minoenne de Vasiliki, que dans la mesure où elle avait réussi à étendre son domaine d'une mer à l'autre. Il faut donc intégrer une telle situation dans ce que l'on sait de l'histoire de Hiérapytna à la fin de l'époque hellénistique, dans cette sorte de conquête progressive de son espace vital qui lui fait dominer les deux zones montagneuses qui encadrent

29. La géographie politique de «l'isthme de Hiérapétra» aux temps helléniques n'a pas encore été complètement établie. A la différence de l'ère minoenne où de nombreux sites y sont connus, aucune autre cité grecque que celle de Hiérapytna n'y est sûrement localisée. Quel crédit historique faut-il accorder en effet à la notice géographique de Strabon, X, 3, 475, qui définit la largeur de l'isthme à soixante stades «entre Minôa de Lyttos et Hiérapytna sur la mer Libyque»? On pense à Pachyammos pour cette Minôa, cf. Marg. Guarducci, *InscrCret*, III, pp. 19 et 168. Mais que vient faire la mention des Lyttiens? Devrions-nous admettre que la côte Nord et la côte Sud aient eu des destins différents et qu'une démarcation transversale ait existé à un moment sur l'isthme, vers la ligne de partage des eaux? La hauteur de Vasiliki n'était pas loin de là au Nord.

30. La double liste de noms et la distinction ὄρου/πρωτόγιστοι font supposer une affaire qui aurait eu au moins deux temps: c'est ce qui nous conduit à envisager d'abord le succès d'un agresseur, puis la victoire des Hiérapytniens revenus en force. Si l'on pouvait accepter, à la l. 16, la restitution d'une épithète παν(α)ει[κός], se rapportant à ὄραμα (elle convient au mètre), le premier vers de l'épigramme pourrait faire allusion aux deux formes typiques du combat, ἄγων hoplitique noble cher à Arès et «l'action tout à fait indigne» de l'attaque par surprise(?)

31. Deux fois huit, plus celui de la l. 9. Il ne manquerait pas de nom au début du texte. Seul un intitulé éventuel aurait disparu.

32. Les obituaires ont leur place normale au cœur de la cité. Cependant le cas est connu de *polyandria* célébrant le souvenir de guerriers morts au lieu même de leur sacrifice, cf. W. Peek, *GV*, section A 1. Cela conviendrait d'autant mieux que, si la lecture du vers 21 est juste, les défunts enterrés sur le lieu du combat y restent comme des «gardiens souterrains» de la frontière!

l'isthme jusqu'à obtenir une frontière commune avec les Latiens, à l'Ouest, et avec les Itaniens, à l'Est. Nous avons déjà esquissé cette aventure des Hiérapythiens au Colloque International de géographie historique de Stuttgart, en mai 1987, et nous espérons y revenir plus précisément dans un prochain article. Pour une telle étude, la découverte de la stèle de Vasiliki apparaît comme un jalon de première importance.

ST. SPYRIDAKIS

NOTES ON A FUNERARY STELE FROM ITANOS

The upper part of a fragmented grave stele from Crete was recently discovered and published by N. Papadakis, the *epimeletes* of antiquities of the Seteia eparchy of Lasiathi, on the easternmost region of the island¹.

The stele which bears the inscription

ΜΝΑΣΤΗΡΑΣ
ΑΡΙΣΣΤΟΦΩ
ΧΑΙΡΕ

was found in the northern area of the archaeological site of Itanos (modern Erēmoupolis), the well-known Ptolemaic protectorate in Hellenistic Crete, among the ruins of a Byzantine church which had been built on the debris of a pagan temple, perhaps of Athena², on the acropolis of the city. This fortuitous discovery is interesting in view of the fact that the stele had not been detected during the systematic French excavations of 1950 and had been overlooked by previous archaeological investigators of the site³. Subsequently, the inscription of the epitaph was cursorily examined by Masson and has been finally published, without comments, by Pleket and Stroud in the *SEG*⁴.

Based on the form of the letters, Papadakis dated the stele in the second century B.C. without denying the possibility of a first century chronology and his suggestion has been tacitly accepted by Masson and the editors of the *SEG*. However, the dating of inscriptions of the Hellenistic and Roman periods solely on the basis of lettering is not certain especially in cases where large corpora of dated material for comparison do not exist. Thus, it is highly likely that the date of this badly damaged stele could be inaccurate by as much as a century or more, which would place it as late as the first century of the Christian era. Ostensibly, the epitaph conforms to a common pattern of the Hellenistic and Roman periods in which the name of the deceased in the nominative is fol-

1. Nikos Papadakis, «Ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφο-στήλη ἀπό τήν Ἴτανο», *Amaltheia* 31 (1977) 139-142 (with *addenda et corrigenda*).

2. Evidence for the worship of Athena Polias in Itanos may be seen in *Inscriptiones Creticae* III, iv, 3; 8; 12. For coin representations see N. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne* (Macon 1980) 201 f., and tables XVIII 12-XIX 27.

3. For the French excavations of 1950 see «Chronique de fouilles en 1950. Itanos et environs (Crète Orientale)», *BCH* 75 (1951) 190-198. For French archaeological activities in Crete since 1857-1858 see Claire Tiré et H. van Effenterre, *Guide des fouilles françaises en Crète* (Paris, 1966). See also A. J. Reinach, «Inscriptions d'Itanos», *REG* 24 (1911) 337-425.

4. O. Masson, *BCH* 103 (1979) 73-4 and *SEG* XXXVII, 628.

lowed by his patronymic in the genitive and the invocation χαῖρε, and has no intrinsic epigraphic value; yet, a closer examination of the two names suggests that the inscription may well be an important document for the study of Greek onomastics.

Morphologically, Μναστήρας clearly derives from Μναστήρ, the Cretan Doric form of the name Μνηστήρ, which was not uncommon in the Greco-Roman world, as various Greek and Latin sources attest, e.g. Dio Cassius⁵, Tacitus⁶ and Suetonius. In Roman times it occurs also as a surname: A pantomime actor and favorite of the Emperor Caligula is identified by Suetonius as M. Lepidus Mnester⁷. Epigraphically, the name appears also as a patronymic⁸ in the remote Cnidian colony of Corcyra Nigra on the Dalmatian island of Curzola (Croatian Korčula and Kařkar), and as a Messenian month⁹. Finally, it is mentioned in Hesychios¹⁰.

As a name of an individual, the derivative from Μναστήρας, which is recognized by Masson as a probable *hapax*, occurs for the first time in the Greek world in the Itanian stele although the original form Μναστήρ naturally remained in use elsewhere. Thus, it is evident that Crete provides us with one of the earliest examples of the formation of a nominative from an accusative singular which characterizes the vast majority of Greek masculine and feminine nouns since the early middle ages¹¹. More specifically, the change from Μναστήρ to Μναστήρας represents a fundamental step in the morphological evolution of Greek whereby third declension masculine nouns in -ρ (both agent nouns and members of families) have added -s to the accusative singular and entered the masculine -as declension: πατήρ > πατέρας, Σωτήρ > Σωτήρας.

Although in morphology the changes of Greek through the centuries cannot be dated with precision, the inscription of the Itanian stele suggests that this important noun formation had evolved in Crete long before the early middle ages (sixth to eleventh centuries A.D.), i.e. the chronologic period in which its use was well-established¹². Thus, besides Egypt, Crete may also supply us with a surprisingly early, albeit isolated and enigmatic, manifestation of one of the important ways in which the Greek language was destined to evolve in later years¹³. Although this unique usage may well

5. Dio Cassius, 60.24.

6. Tacitus, *Annales*, 11.36.

7. Suetonius, *Caligula*, 36.1; 55.1; 57.4. These references are in Papadakis, *op. cit.*

8. The individual is Ἰαγλοτροφῆς Μναστήρος. Its appearance in this remote and obscure Greek colony, known as ἡ μέλαινα Κόρκυρα proves that the name was not uncommon. See J. Brunsmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens* (Wien 1898) 8 v. 48 as cited in the *addenda et corrigenda* of Papadakis.

9. *IG*, VI, 1447.

10. Hesychios, *Lexicon*, s.v.

11. See e.g. Robert Browning, *Medieval and Modern Greek* (London 1969) 64.

12. Browning, *ibid.* Cf. common ancient Boeotian personal names in -ώνδας, -όνδας, occasionally found also in Thessalian, Phocian and Megarian, and nominative singular masculine in -α gen. -ας. See Carl D. Buck, *The Greek Dialects* (Chicago 1955) 131, 156 and E. Schwyzer, *Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora*, (Leipzig 1923), 143, 430.

13. The transference from the third declension to a type in -as, gen. -a occurred long before the sixth century A.D. However, there is meagre epigraphic evidence for this phenomenon before the fourth century A.D., a fact which makes the Itanian stele of Mnasteras an epigraphic document of

reflect the common speech of Itanos in a manner recalling the non-literary papyri of its mistress, Egypt, and did not replace the older forms even in Crete for centuries (new and old habits may, in fact, coexist for a long time in the speech patterns of a community), it does provide us, nevertheless, with new evidence from the old Greek world of the Aegean that, morphologically speaking, many modern Greek names could trace their origin not in Byzantine times, but in the Roman or even late Hellenistic periods.

The paronymic of the inscription, ΑΡΙΣΣΤΟΦΩ, is equally interesting since it appears frequently in Cretan inscriptions and is not found in the rest of Greece, as far as I know. However, the feminine name Ἀριστοφῶσα attested in an Attic epigraphic document¹⁴ may be related to it. The masculine nominative form of the name appears as Ἀριστόφοος in Phaestus and its genitive Ἀριστόφω is also found in Phaestus¹⁵ as well as in Gortyn¹⁶. The genitive form Ἀριστοφῶ occurs in Pylorus¹⁷, Aptera¹⁸ (although it refers to a Sybritian) and Gortyn¹⁹, while the accusative Ἀριστόφω is preserved in an inscription from Elyros²⁰ in the western region of the island.

The name is clearly Ἀριστόφοος, Ἀριστόφως (in fact, both forms were preserved in a Phaestian inscription²¹) and not Ἀρίστοφος acc. Ἀρίστοφ(ο)ν suggested by Blass for the Elyrian inscription²². Unfortunately, the error persists and resurfaces once again in the recent edition of the epitaph of Mnastēras in the *SEG* where Pleket and Stroud uncritically cite the name as Ἀρίσσοτος in their index of names of men and women, p. 331.

The use of a double Σ in the ΑΡΙΣΣΤΟΦΩ of the Itanian grave stele, which does not appear in the other Cretan documents bearing that name, was originally explained by Papadakis as an error on the part of the stone mason or of the relative of the deceased

unusual interest. On the other hand we should note that, although there is abundant papyrological evidence from Egypt, only few examples of the transference of similar third-declension nouns can be found in papyri as early as the second century A.D. Similarly, the New Testament which was written down long before the early middle ages provides some evidence for this linguistic feature. For some examples see Dietrich's *Untersuchungen der Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10ten Jahrhundert nach Chr.* (Leipzig, 1898) 159; Edwin Mayser's *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit* 1.2 (Berlin and Leipzig, 1938) 46 and Ludwig Radermacher's *Neutestamentliche Grammatik* (Tübingen, 1911) 46, 53.

14. *IG* II, ³3503 and Papadakis, *op. cit.*

15. *Inscriptiones Creticae* I, xxiii, 16.

16. *Inscriptiones Creticae* IV, 195b.

17. *Inscriptiones Creticae* I, xxv, 4.

18. *Inscriptiones Creticae* II, iii, 5B.

19. *Inscriptiones Creticae* IV, 259.

20. *Inscriptiones Creticae* II, xiii, 2.

21. *Inscriptiones Creticae* I, xiii, 16.

22. F. Blass, *Die Kretischen Inschriften* in Collitz-Bechtel, *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften* III, 4960; see also Guarducci's comments on *Inscriptiones Creticae* II, xiii, 2. Cf. also the parallel case of the name Ἀγησίφοος, Ἀγησίφως appearing in several Cretan inscriptions. For western Crete see *Inscriptiones Creticae* II, iii, 14, cl; vi, 6, 4; xiii, 4, 1; xiii, 2, 3; xv, 9, B (Ἀγησίφοος) and *Inscriptiones Creticae* II, xiii, 3, 3; xiii, 5, 1 and xiii, 10, 1 (Ἀγησίφως). The name is not Ἀγησίφος as De Sanctis had suggested in *Mon. Ant.* XI (1901), 507 n.44.

who inscribed it. However, the doubling of the consonant is simply the phenomenon of syllabic division by which Σ was heard at the end of one syllable and the beginning of the next. In fact, such spellings were rather common throughout the Greek world and not limited to a particular Greek dialect²³. This double Σ form has been also retained, without comment or explanation, by the editors of the *SEG*, although it is clear from the other inscriptions of the island that the standard Cretan spelling of the name was Ἀριστόφοος, Ἀριστόφως.

These onomastic peculiarities of the Itanian grave stele are not totally surprising, however. Itanos was a well-known, strategically located maritime city-state that enjoyed extensive contacts with the outside, non Cretan world and Egypt in particular²⁴, which gave it a rather cosmopolitan character reflected in its language²⁵, foreign relations and even religious practices²⁶. In such an environment, free of the inhibiting influences of traditional Cretan cultural conservatism, the evolution of new language forms would not have been out of place.

23. C.D. Buck, *The Greek Dialects*, 75; for Crete see e.g. K. Davaras, «Ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 18 (1963) 159 and Papadakis, *addenda et corrigenda*.

24. See S. Spyridakis, *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete* (Berkeley 1970).

25. For the language of Itanos, which is not typically Cretan, see especially Collitz-Bechtel, *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften* III, pp. 228 and 323, discussion of inscription no. 5057. Linguistic evidence suggests contacts with Doric Cyclades, the Dodecanesian islands and influence of the Attic *koine*. Also, R.F. Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete* (London 1955) 231.

26. Note, *inter alia*, the service of Ptolemaic mercenaries in the city's garrison which included a motley group of Greeks, Egyptians, Illyrians and Latins; also the worship of the unique, syncretistic cult of Isis Tyche Protogeneia αἰένωας which combines Greek, Egyptian and Latin religious elements. See S. Spyridakis, «The Itanian Cult of Tyche Protogeneia», *Historia* 18 (1969) 42 f.

ANTONINO DI VITA

«PUZZLES» IN VETRO E CERAMICA D'ETÀ BIZANTINA A GORTINA

Gli scavi da me diretti, a partire dal 1983, a Gortina, nell'area immediatamente ad Occidente del complesso del pretorio, hanno rimesso in luce un quartiere proto-bizantino, installatosi nel corso della 2a metà del V secolo, su quella che dovette essere una piazza trapezoidale. Si tratta della piazza attraverso la quale si operò il raccordo fra il venerato antichissimo Pythion, rimodellato in età ellenistica, ed il nuovo monumentale complesso del pretorio che segnò il punto di partenza della fase urbanistica romana della città verso Est e Sud-Est.

Questo quartiere, che si estese certamente nella vicina area del pretorio, visse, con numerose ricostruzioni, fino alla distruzione e all'abbandono finale di Gortina – acropoli eccettuata – che più elementi mi hanno indotto a datare poco dopo il 668¹.

Esso fu occupato – almeno nelle sue ultime fasi – da artigiani: certamente vasai e probabilmente vetrai che avevano insediato i propri forni anche fra i ruderi della vicina basilica e del complesso termale succeduto al pretorio vero e proprio.

E' dallo strato della distruzione finale che vengono i reperti che qui si presentano e che costituiscono – a mia conoscenza – una rarità e oserei dire, nel loro insieme, un *unicum* nel mondo romano e bizantino: elementi in vetro e in ceramica di veri e propri «puzzles»².

Nel vano 5 dello scavo «delle case bizantine» furono trovati, nella campagna del 1987, in uno strato di distruzione (US526) contraddistinto da un violento incendio (un focolare occupava la parete nord del vano), i sette elementi di vetro riprodotti qui alle figg. 1-4. E' evidente che sono stati ricavati da una lastra di vetrotagliata appositamente in maniera tale che essi potessero incastrarsi l'uno nell'altro, sì da ricostituire la lastra e, magari, una figura.

Di colore verde-acqua con iridescenze da corrosione ma con su un lato una vera e propria crosta giallo-dorata che si sfalda assai facilmente, conservano uno spessore che

1. Vedi lo scrivente in *Annuario LVII-LVIII* (1979-80, ed. 1986), p. 440.

2. Con questi elementi fu trovato un piattello su piede, di sicuro importato dal basso Egitto (87 GO 3889), che si data bene alla fine del VII secolo: cfr. M.Egloff, *Kellia III*, Genève 1977, «calices à encens», pp. 157-160, nr. 301-303, 305, tavv. 84, 111 (datazione: 630-700).

varia da mm 3 a 6, e tutti e sette insieme hanno una lunghezza massima di cm 19 x cm 8 di larghezza massima. E' verosimile che a questi elementi altri se ne attaccassero da tutti i lati, e che si tratti di un puzzle non è dubitabile, dato che i pezzi sono tagliati a «maschio e femmina» (spesso con alte gobbe e profonde rientranze) ed appaiono di dimensioni assai diverse fra loro, con elementi piccoli che si giuntano perfettamente ai grandi e li chiudono a formare un'unica lastra³. Una volta mescolati, la ricostituzione della lastra (o della figura su essa dipinta o dai suoi elementi formata) non era agevole.

Dei sette frammenti, sei furono ancora trovati aderenti l'uno all'altro (l'ultimo a destra era leggermente spostato) e mi apparve presto chiaro che la sola ipotesi utilitaristica che per essi mi sembrava potesse avanzarsi – quella di elementi di una finestra – andava scartata⁴.

In verità Stilianos Pelekanidis ebbe a pubblicare nell' *'Αρχαιολογική Έφημερίς* del 1955 la fotografia di quattro elementi di vetro di differenti colori, trovati all'interno della basilica «extra muros» di Filippi, i quali possono assai bene confrontarsi con i nostri⁵ e per essi aveva cautamente avanzato l'ipotesi che si trattasse proprio di elementi di una finestra. Essi sarebbero stati tenuti insieme da lamine di piombo – di cui peraltro non fu trovato nello scavo alcuna traccia – secondo la tecnica del *vitrail* e se così fosse stato davvero avrebbero costituito il più antico esempio conosciuto di *vitrail* (siamo in età di Giustiniano).

L'ipotesi del Pelekanidis è stata di recente ripresa da Eutychia Kourkoutidou-Nikolaïdou, la quale ha pubblicato una scelta di 747 frammenti di vetro provenienti anch'essi da Filippi, ma dalla basilica del Museo. In questo caso dallo scavo vengono anche numerose lamine di piombo che rendono del tutto verosimile l'attribuzione, sostenuta dall'Autrice, di questi elementi di vetro colorato a finestre lavorate a *vitrail*, le quali potevano avere al centro una grande lastra di vetro incolore⁶. Basta però confrontare le fotografie dei vetri provenienti dalla basilica del Museo con quelle dei vetri ritrovati dal Pelekanidis per rendersi conto che si tratta di oggetti del tutto diversi: figg. 5-6. In effetti gli elementi di *vitrail* pubblicati dalla Kourkoutidou-Nikolaïdou non presentano, com'è logico, nessuno di quegli incastri ripetuti e, spesso, profondi che

3. Inv. 87 GO 3962b. Le dimensioni di ogni singolo elemento sono (lunghezza ed altezza massima; figg. 1, 3, da sinistra):

1) cm 5,8x5,5	3) cm 7,8x4,2	5) cm 9,5x4,6 (in sezione,
evidente una bolla d'aria)
2) cm 6,6x4,5	4) cm 2,6x1,7	6) cm 1x3,2
		7) cm 2,8x4,8

4. Da notare che nel vano in cui questi vetri furono trovati non sono stati rinvenuti dati che possano fare pensare ad una finestra: il vano prendeva luce dalla porta e da un *opaion* fittile sul tetto. Una breve storia dei vetri da finestra in R.J. Forbes, *Studies in ancient Technology*, V, Leiden 1957, pp. 181-184 (*ivi*, pp. 194 seg., un accenno alla nascita dei *vitraux* occidentali).

5. Alle pp. 141-143, fig. 22.

6. E. Kourkoutidou-Nikolaïdou, *Vitraux paléochrétiens à Philippes*, in *XXXI Corso di Cultura sull'Arte ravennate e bizantina*, Ravenna 1984, pp. 277-296. Gli elementi trovati dal Pelekanidis sono riprodotti alla fig. 3, quelli da lei studiati, alle figg. 4-6.

contraddistinguono i quattro pezzi editi dal Pelekanidis e quelli da noi ora ritrovati a Gortina. Sarebbe stato assurdo dare un profilo così sinuoso, «accidentato», a dei pezzi che sarebbe stato per ciò estremamente difficile congiungere, sia pure con colate di piombo e, d'altronde, non ve n'era bisogno per la composizione di un disegno, qualunque esso fosse. In realtà ancora oggi nessun artigiano che lavori *vitraux* taglierebbe mai in tal modo gli elementi delle sue composizioni.

Sia nel caso dei frammenti pubblicati dal Pelekanidis sia nel nostro caso si tratta invece certamente di un puzzle. Dal mettere insieme i singoli elementi, magari variamente colorati o sovradipinti, doveva risultare un disegno, un'immagine. Che si trattasse poi di un pannello decorativo di limitate dimensioni fatto di «tarsie» di vetro – e gli splendidi pannelli in *opus sectile* vitreo di Kenchreai testimoniano di che raffinatezze fossero capaci e che esempi potevano fornire i vetrai alessandrini in età tardo-antica⁷ – o che si trattasse di un puzzle nel senso oggi comune, non saprei dire, né il luogo dove i nostri elementi sono stati trovati ci aiuta, trattandosi probabilmente della casa-bottega di un artigiano.

Va a questo punto ricordato che, fra il V ed il VII secolo, con l'utilizzo del forno retangolare e della cenere al posto della soda si migliorò e si diffuse ampiamente la produzione del vetro ed anche Gortina ebbe di sicuro sue officine verterie⁸; nulla di strano quindi che vi si tagliassero lastre vitree di vari colori secondo un disegno preordinato o magari già decorate con figure dipinte⁹.

Ad ogni modo policromi o no, dipinti o meno, non è sorprendente che dei puzzles in vetro (e forse anche in altro materiale di pregio) fossero in uso nel mondo bizantino del VII secolo e ciò anche se l'origine del puzzle come gioco pare sia stato appannaggio dei Cinesi, i quali inventarono puzzles di molte specie ed anche non pochi basati su principi matematici. Il puzzle più comune presso i Cinesi era costituito da piante, disegni, immagini colorate, tagliati in numerosi pezzi dalle forme più varie e da rimettere insieme per ritrovare la figura originaria¹⁰. Ora, contatti – almeno mediati attraverso i Sasanidi – fra Costantinopoli e la Cina sono più che un'ipotesi e a tal riguardo le fonti cinesi ci sono di non poca utilità. Esse testimoniano, con abbondanza di dati, come già dal novembre-dicembre del 455 una prima missione dalla Persia sasanide avesse raggiunto la corte dei Wei Settentrionali nel lontano, favoloso estremo Oriente e come, sia pure con saltuarie interruzioni, le relazioni commerciali (le «ambascerie» erano in realtà di solito costituite da compagnie di mercanti) tra Persia e paesi indiani

7. R. Scranton, J. Shaw, L. Ibrahim, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth*, I, Leiden 1978. *Ivi*, p. 228, è espresa la «tentazione» di vedere nei pannelli di Kenchreai il precedente dei *vitraux*, tentazione respinta non solo per la tecnica, certo diversa, ma anche per il grande lasso di tempo che sarebbe intercorso fra quei pannelli e i *vitraux* occidentali. Questa ultima obiezione va ora rimossa: gli elementi da *vitraux* pubblicati dalla Kourkoutidou-Nikolaidou, si datano fra il 525 ed il 550.

8. Importante è la quantità e la varietà di oggetti vitrei provenienti dagli strati bizantini della città, e almeno lucerne di vetro appaiono di sicuro prodotte *in loco*.

9. Su una o su entrambe le facce. Se mai i nostri frammenti erano dipinti, lo erano solo sulla faccia in cui è rimasta, come detto, una sottilissima «crosta».

10. Al riguardo, *Enc. Brit.*, s.v.

da un lato e Cina dall'altro ebbero luogo con regolarità fino all'VIII secolo. Ed anzi l'ultimo re sasanide, Peroz (Pilussu nelle fonti cinesi), sotto la pressione degli invasori arabi (661-664) si rifugiò in Cina ove divenne governatore militare di una parte dei «territori dell'estremità occidentale» che i T'ang erano occupati a riordinare¹¹.

Sull'altro versante i contatti e gli scontri fra Persia sasanide e impero bizantino non hanno bisogno di essere ricordati: è del 626-628 l'ultima campagna che Eraclio condusse contro Cosroe II. Aggiungerò che, sempre dalle fonti cinesi si ricava come Ardasir nipote di Cosroe II fosse stato sul punto di rifugiarsi proprio presso i Bizantini, mentre l'iscrizione di un A-lo-han, principe di Persia morto in Cina nel 710-711, attesta che fra il 656 ed il 661 gli furono affidati dall'imperatore Kao-Tsung importanti incarichi, fra cui una missione nel Fu-lin, vale a dire nell'impero bizantino¹².

Per il nostro scopo sarà inutile continuare nell'elenco delle attestazioni nelle fonti cinesi di «ambascerie persiane» fino alla seconda metà dell'VIII secolo (una parte del territorio già occupato dai Sasanidi riuscì a mantenersi indipendente), giacché una conclusione mi pare possa già delinearsi con sufficiente chiarezza: l'antichissima via della seta non fu tagliata dall'impero sasanide e a Costantinopoli continuarono ad arrivare merci ed anche certe idee e novità dalla lontana Cina: il puzzle fu fra essi?

Qualche decina di metri a Sud vano 5, in un cortile nel quale ho ritrovato le testimonianze di due forni che, fra l'altro, produssero certamente quella classe di ceramica bizantina a sovradipinture geometriche che costituisce la novità più importante del nostro scavo a Gortina in fatto di ceramiche¹³ e che furono attivi l'uno dopo l'altro a partire dagli inizi del VII secolo, nello svuotamento del forno più tardo, US93, parzialmente distrutto dal crollo finale, fu recuperato un frammento (cm 6 di lunghezza x 0,5 di spessore) forse di anfora – comunque di una forma chiusa – che appare anch'esso tagliato su uno dei lati lunghi ad elemento di puzzle: figg. 7-8¹⁴.

Questo lato presenta infatti una gobba (ed incavi relativi) che gli danno un aspetto uguale a quello degli elementi di vetro sopra descritti (figg. 3-4), considerando anche

11. Traggo queste notizie nonché quelle che seguono da un accurato recente studio di Paolo Daffinà, *La Persia sassanide* secondo le fonti cinesi, in *Rivista degli Studi Orientali*, LVII, 1983, pp. 121-170. A Paolo Daffinà, cui sono debitore anche dell'estratto, e a Piero Corradini, che ha aiutato le mie ricerche, va il mio più amichevole, vivo ringraziamento.

12. Il Daffinà, *art. cit.* p. 139, dà anche un elenco dei ritrovamenti di monete sasanidi in Cina e dedica poi un interessante capitolo alle notizie geografiche che le fonti cinesi danno della Persia (fra i cui confinanti viene ricordato l'impero bizantino e la sua capitale) ed un altro all'economia e finanze con un ampio elenco delle merci e dei prodotti provenienti dall'Ovest e che le fonti cinesi classificavano come «persiane».

13. Vedi da ultimo lo scrivente in AA. VV. *Gortina, I*, (Monografie SAIA III), Roma 1988, pp. 142-148.

14. Inv. 87 GO 4115a; argilla giallo-crema, rossiccia in frattura; il lato sagomato appare lisciato con colpi di lima portati sia dall'interno verso l'esterno che viceversa, i due lati ad angolo mostrano fratture antiche semplicemente levigate.

il fatto che verso destra, il frammento appare rotto e non levigato, ed assai verosimilmente incavi e gobba dovevano ripetersi almeno ancora una volta come ad esempio negli elementi di vetro 3 e 5 (fig. 9). Ad ogni modo, anche nella condizione in cui ci è pervenuto, è evidente che questo frammento di anfora (?) debba essere considerato un elemento lavorato apposta per incastrarsi in un altro tagliato ad hoc per riceverlo.

Naturalmente in questo caso non può parlarsi di puzzle in senso proprio quanto piuttosto di una composizione a «maschio e femmina» che dava a due persone (o a due gruppi di persone) il possesso di un elemento di riconoscimento, valido solo in presenza dell'elemento con cui era stato tagliato a coppia. Nè può escludersi il fatto che – su un prototipo di cuoio o di legno o di metallo – venissero tagliate più copie di uno dei due elementi, che, distribuite, consentivano a tutti i possessori dei singoli pezzi di avere accesso a qualcosa: ad esempio ad una distribuzione di generi o ad un posto riservato al circo, qualunque altra ipotesi essendo possibile.

In conclusione due singolari testimonianze dell'uso, almeno nell'ultima età di Gortina, del puzzle nel senso pregnante del termine di «elementi da rimettere insieme»: sia per gioco o per farne quadretti decorativi, sia anche per servirsene nella vita di tutti i giorni come elementi di un «contratto», di un rapporto privilegiato fra due o più persone.

Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Βυζαντινῆς Κρήτης εἶναι ἀνεπαρκῶς γνωστή¹ γιατί δέν ὑπάρχουν ἀρκετές πηγές. Πότε-πότε, ὅμως, ὀρισμένες πτυχές τῆς διαφωτίζονται χάρις σέ φαινομενικά ἀσήμαντες πληροφορίες.

Στόν κώδικα 44 τῆς ἀγιορειτικῆς μονῆς Ἐσφιγμένου, φ. 56^r, θρῖσκειται ἕνα σημείωμα πού πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπό τόν Α. Ehrhard². Τό κείμενό του ἀποκαταστάθηκε ἀπό τόν Θ. Δετοράκη³ καί ἀπό τόν Ρ. Lemerle⁴. Τό παραθέτω μέ διορθωμένα τά πολυάριθμα ὀρθογραφικά λάθη του⁵:

Πίστει ζεούση καὶ ἀδιστάκτῳ πόθῳ
πάσης μερίμνης καὶ λύπης πεπαυμένος
τέθηκα πάντων τῶν καλῶν τὰς ἐλπίδας
ἐν σοί, μαρτύρων, Δημήτριε, τὸ κλέος,
5 ὡς ἂν κακῶν λυτροῦσθαι φορῶν ἐν βίῳ
ἀπαλλαγὴν εὔροισι τῶν ἐγκλημάτων.
Καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες τῆδε τῆ δέλτῳ
εὔχεσθε ὑπὲρ < ἐμοῦ >⁶ τοῦ κτησαμένου
Νικήτα πρωτοσπαθαρίου καὶ ταξιάρχου Κρήτης τοῦ Γουυπάτη.

Πρόκειται γιά ἕνα συνηθισμένο κολοφῶνα· ἀποτελεῖται ἀπό ὀκτώ δωδεκασύλλα-

1. Hélène Glykatzī-Ahrweiler, L'administration militaire de la Crète byzantine, *Byzantion* 31 (1961) 217-228. – V. Laurent, Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug arabe, *Πεπραγμένα τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου II (Κρητικά Χρονικά 15-16, 1961-62)*, 382-396. Στὴν Βυζαντινὴ Κρήτη εἶναι ἀφιερωμένη ἡ διατριβὴ τοῦ Δ. Τσουγκαράκη (Ἀθήνα 1988), ὁ ὁποῖος ἔγραψε καί τό κεφάλαιο γιά τὴν Βυζαντινὴ ἱστορία τοῦ νησιοῦ στόν τόμο *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, ἐκδ. Ν. Παναγιωτάκη, Ἡράκλειο 1987.

2. A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche I*, Leipzig 1937, 231, σμ. 1.

3. Θ. Δετοράκη, Νικήτας ταξιάρχος. Ἐνας ἄγνωστος ἀξιωματοῦχος τῆς Βυζαντινῆς Κρήτης, *Κρητολογία* 16-19 (1983-84) 195-196.

4. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Dèmètrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I*, Paris 1979, 25-26.

5. Εὐχαρίστῳ τόν καθηγητὴ Π. Χρήστου πού μοῦ ἔστειλε μιά φωτογραφία τοῦ φ. 56 ἀπό τό Πατριαρχικό Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν τῆς μονῆς Βλατάδων.

6. Προσθήκη τὴν ὁποία προτείνω γιά νά ἀποκατασταθεῖ τό μέτρο τοῦ τελευταίου αὐτοῦ στίχου. Ὅπως θά δεῖξω ἀμέσως παρακάτω, ὁ κολοφῶν εἶναι ἀντιγραμμένος ἀπό παλαιότερο χειρόγραφο καί συνεπῶς δέν ἀποκλείεται νά ἔχει λάθη ἀντιγραφῆς.

βους στίχους πού ακολουθούνται από τό ὄνομα καί τούς τίτλους ἑνός ἀτόμου, πού διετέλεσε ἰδιοκτήτης τοῦ χειρογράφου⁷. Ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (στ. 4) ἐξηγεῖται ἀπό τό ὅτι στόν κώδικα προηγείται ἡ ἀφήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου αὐτοῦ⁸.

Ἀπό τήν φωτογραφία ὁμως γίνεται σαφές ὅτι ὁ κολοφών, γραμμένος στήν κορυφή τοῦ φ. 56 ἀπό τόν ἴδιο γραφέα πού ἔγραψε ὄσα κείμενα προηγούνται στό χειρόγραφο ἀλλά καί ὄσα ἔπονται, δέν σώζεται σέ πρωτότυπο ἀλλά σέ ἀντίγραφο. Συνεπῶς, ἡ χρονολογία πού προτάθηκε γιά τό χειρόγραφο ἀπό τόν Σπ. Λάμπρο, 12ος-13ος αἰ.⁹, δέν μπορεῖ νά χρησιμεύσει παρά μόνο ὡς *terminus ante* γιά τήν χρονολόγησι τοῦ Νικήτα Γονυπάτη.

Ὁ πρωτοσπαθάριος καί ταξίαρχος αὐτός μᾶς εἶναι ἄγνωστος. Ἐπειδή ὁμως ὁ τιμητικός τίτλος τοῦ πρωτοσπαθαρίου ἐμφανίζεται γύρω στό ἔτος 700 καί μνημονεύεται γιά τελευταία φορά στίς πηγές τό 1115¹⁰, ὁ Γονυπάτης θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στήν ἀνάκτησι τῆς Κρήτης (961) καί τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. Ἡ χρονολόγησι αὐτή ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν μελέτη τοῦ ἀξιώματος τοῦ ταξίαρχου, πού μαρτυρεῖται, ὅπως θά δοῦμε, ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου ὡς τά τέλη τοῦ 11ου αἰ.

Ἡ λέξις *ταξίαρχος* ἢ *ταξίαρχος*¹¹ δήλωνε ἀρχικά τόν ἀρχηγό μιᾶς «τάξεως», δηλαδή ἑνός ὀργανωμένου σώματος στρατοῦ. Ἡ γενική αὐτή σημασία, γνωστή ἀπό τήν ἀρχαιότητα¹², ἐπανέρχεται συχνά ὡς τό πρῶτο μισό τοῦ δέκατου αἰ.: τήν βρισκουμε, παραδείγματος χάριν, στά Τακτικά τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ¹³, στό Περί Θεμάτων¹⁴ καί στό Περί Βασιλείου Τάξεως¹⁵ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, καί στό ἀνώνυμο στρατηγικό τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰ.(;), πού εἶναι γνωστό μέ τό λατινικό ὄνομα *Sylloge Tacticorum*¹⁶.

Κατά τήν διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Φωκά (963-969) ὁ ὄρος *ταξίαρχος* ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλώσει ἕνα συγκεκριμένο ἀξιωματικό τοῦ

7. Συχνά συναντᾶμε ἑμμετρούς κολοφῶνες χειρογράφων, πού ακολουθοῦνται ἀπό περὶ κείμενα. Πρβλ. π.χ. Α. Κομίνη, *Facsimiles of Dated Patmian Codices*, Ἀθήνα 1968, πίνακες 7 (1056), 9 (1069), 27 (1297).

8. Ἔργο τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωάννη: F. Halkin, *Bibliotheca hagiographica Graeca*³, Bruxelles 1957, ἀρ. 502.

9. Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων* I, Cambridge 1895, 175. Προσωπικά νομίζω ὅτι ἡ γραφή πρέπει νά χρονολογηθεῖ στόν 12ο αἰ.

10. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 297.

11. *Les listes...*, 335-336. – Vera von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo*, Bari 1978, 125-127. – J.C. Cheynet, Note sur l'axiarque et le taxiarque, *Revue des Etudes Byzantines* 44 (1986) 233-235. – Καί τό παλιό ἄρθρο τοῦ V. Valdenberg, *Vizantijskij Vremennik* 24 (1923-26) 134-137.

12. Αὐτή εἶναι ἡ σημασία τῆς λέξεως στά στρατηγικά συγγράμματα τοῦ 6ου αἰώνα. Βλ. π.χ. G. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington D.C. 1985, 48, στ. 66.

13. Migne, P.G. 107, 1101· *τάγμα μὲν καί τάξις μέρος τῆς παρατάξεώς ἐστιν, ἐξ οὗ καί ταγματάρχης καί ταξίαρχος λέγεται*.

14. Costantino Porfirogenito, *De Thematis*, ἔκδ. Α. Pertusi, Città del Vaticano 1952, 60, 15.

15. Constantini Porphyrogeniti, *De cerimoniis aulae byzantinae*, ἔκδ. I.I. Reiske, Bonn 1829, 279, 282, 679.

16. *Sylloge Tacticorum*, ἔκδ. Α. Dain, Paris 1938, 35, 10· πρβλ. καί 22, 8 καί 50, 6.

Βυζαντινού στρατού. Σύμφωνα με τον Λέοντα Διάκονο, τό 968 ὁ αὐτοκράτορας αὐτός ἀνέθεσε στόν *ταξίαρχο* Μιχαήλ Βούρτζη νά διαχειμάσει μπροστά στήν Ἀντιόχεια¹⁷. Ἐπειδή ὁμως, σύμφωνα μέ τόν Σκυλίτζη, ὁ Βούρτζης ὀνομάσθηκε τότε πατρίκιος καί στρατηγός τοῦ Μαύρου Ὁρους¹⁸, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε μαζί μέ τόν Cheynet, ὅτι ὁ Βούρτζης εἶχε διατελέσει ταξίαρχης καί ὅτι τό 968 ἐγινε πατρίκιος καί στρατηγός¹⁹. Ἄλλος ταξίαρχης ἀναφέρεται στίς 10 Δεκεμβρίου 969: ὁ σύντροφος τοῦ Τζιμισκῆ Λέων Ἀβαλάντης (ἢ Βαλάντης), πού σκότωσε μέ τά χέρια του τόν Νικηφόρο Φωκά²⁰. Ἀπό τό Τακτικό τοῦ Escorial, πού χρονολογεῖται ἀνάμεσα στό 971 καί τό 975, πληροφοροῦμαστε τήν θέση τῶν ταξιαρχῶν στήν πρωτοκαθεδρία: μιά θέση ἄρκετά χαμηλή, στήν προτελευταία θέση τῶν πρωτοσπαθαρίων, ἀμέσως μετά ἀπό τοὺς τοποτηρητές (δηλ. τοὺς ὑποδιοικητές) τῶν ταγμάτων τῆς Κωνσταντινούπολης²¹. Οἱ μνείες τοῦ ἀξιώματος πολλαπλασιάζονται κατά τά ἐπόμενα χρόνια καί ἐμφανίζεται καί ὁ παράλληλος τύπος *ἀξίαρχης*.

Τό στρατιωτικό ἀξίωμα τοῦ *ταξίαρχη* παρουσιάζεται στίς πηγές ταυτόχρονα μέ μιά νέα στρατιωτική μονάδα, πού ἀποκαλεῖται *ταξιαρχία*: ἓνα σῶμα χίλιων πεζῶν στρατιωτῶν ἱκανό νά ἀντιμετωπίσει τό βαρῦ θωρακισμένο ἵππικό. Σύμφωνα μέ τά *Praecepta militaria*, πού ἀποδίδονται στόν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά († 969)²², μιά ταξιαρχία ἔπρεπε νά ἀποτελεῖται ἀπό 400 ὀπλίτες, 300 ψιλοὺς τοξότες, 200 ἀκοντιστές καί σφενδοβολιστές καί 100 μεναυλάτους²³. Στό «περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου», πού χρονολογεῖται στά χρόνια τοῦ Βασιλείου Β', ἀναφέρονται 500 ὀπλίτες, 300 τοξότες καί 200 ἀκοντιστές²⁴. *Ταξίαρχαι... μετὰ τῶν χιλιάδων αὐτῶν* ἀναφέρονται καί ἀπό τόν Κεκαυμένο²⁵, ἐνῶ ὁ Ἄραβας πολυῖστορας al-Biruni, πού πέθανε τό 1048, μᾶς βεβαιώνει πῶς ὁ Βυζαντινός *ἀξίαρχης* (k.s.y.r.h.s) διοικοῦσε χίλιους ἄνδρες²⁶. Ὁ ταξίαρχης ἦταν λοιπόν ἓνας χιλίαρχος.

Οἱ ταξιαρχίες, ἀποτελούμενες πάντα ἀπό πεζοὺς, διακρίνονται μέ σαφήνεια ἀπό τίς τάξεις τῶν (300) ἱππέων στά στρατιωτικά ἐγχειρίδια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 10ου αἰ., ὅπως τά *Praecepta militaria* καί τό Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου. Κείμενα ὁμως πού γράφτηκαν λίγα χρόνια νωρίτερα, ἢ *Sylloge tacticorum* (μέσα τοῦ 10ου αἰ.) καί τό Περὶ παραδρομῆς πολέμου (Νικηφόρος Φωκάς;)²⁷ ἀγνοοῦν τόν ὄρο *ταξιαρχία*

17. Leonis diaconi Caloensis, *Historiae...* ἔκδ. C. Hase, Bonn 1828, 81.

18. Ioannes Scylitzes, *Synopsis Historiarum*, ἔκδ. I. Thurn, 271.

19. J.C. Cheynet – J.F. Vannier, *Etudes prosopographiques*, Paris 1986, 19.

20. Scylitzes, 279.

21. *Les listes...* 273, 30.

22. Ju. Kulakovskij, Strategika Imperatora Nikifora, *Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk*, 8η σειρά, τόμ. VIII/9, Saint Petersburg 1908, 3.

23. Οἱ στρατιῶτες αὐτοὶ ἦταν ὀπλισμένοι μέ μεναύλια, δηλαδή μέ ἰδιαίτερα ἰσχυρὰ δόρατα, ἱκανὰ νά διατρύψουν ἀκόμη καί τίς θωρακίσεις τῶν ἱππέων χωρὶς τά ἴδια νά σπᾶσουν. Βλ. E. Mc Geer, Μεναύλιον - μεναυλάτοι, *Δίπτυχα* 4 (1986) 53-57.

24. Dennis, 246-248, 268.

25. *Sovety i rasskazy Kekavmena*, ἔκδ. G. Litavrin, Μόσχα 1972, 174.

26. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, éd. française par M. Canard, 2/2, Bruxelles 1950, 429.

27. Τό περὶ παραδρομῆς πολέμου ξαναδημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τόν Dennis καί, μέ λεπτομερῆ σχολιασμό, ἀπὸ τοὺς G. Dagron καί H. Mihaescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986.

(στό δεύτερο απ' αυτά δέν αναφέρεται κἄν ὁ ὄρος *ταξίαρχης*) καὶ χρησιμοποιοῦν γιὰ τοὺς πεζοὺς τὴν λέξη *τάξις*. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ἡ ταξιαρχία ἦταν τεχνικός ὄρος πού δημιουργήθηκε κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Φωκά, καὶ πού ἀνταποκρινόταν στὴν νέα ὀργάνωση τοῦ Βυζαντινοῦ πεζικοῦ²⁸.

Ἐποθέτω ὅτι μὰ ἄλλη ἀλλαγὴ στὴν ὀργάνωση καὶ τακτικὴ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ²⁹ ὁδήγησε στὴν ἐξαφάνιση τῶν ταξιαρχῶν καὶ τῶν ταξιαρχῶν. Οἱ τελευταῖες μνεῖες τοὺς δέν ξεπερνοῦν τὸ 1088³⁰. Σέ μεταγενέστερα κείμενα ἡ λέξη ταξίαρχης δέν φαίνεται πιά νά ἔχει τεχνικὴ σημασία³¹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα μποροῦμε λοιπόν νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ Νικήτας Γουνατῆς πρέπει νά ἄσκηκε τὰ καθήκοντά του κατὰ τὸν 10ο / 11ο αἰ. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ ταξίαρχες, ὅταν ἦταν εἰρήνη, θρῖσκονταν κάτω ἀπὸ τίς διαταγές ἑνὸς ἐπαρχιακοῦ διοικητῆ: νοτιοϊταλικά ἔγγραφα τοὺς παρουσιάζουν νά ἐκτελοῦν διαταγές τοῦ κατεπάνω σχετικὲς μὲ τὴν πολιτικὴ διοίκηση³², καὶ σέ ἕνα γράμμα τοῦ ὁ δούκας Ἀντιοχείας Νικηφόρος Οὐρανὸς μιλάει γιὰ τὸν «δικό του» ταξίαρχο (*διὰ τοῦ ἡμετέρου ταξίαρχου*), ἀφήνοντας νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἦταν ἄμεσος ὑφιστάμενός του³³. Οὐσιαστικὰ ὅλοι οἱ ταξίαρχες πού γνωρίζουμε ζοῦσαν στὴν ἐπαρχία. Μερικὲς μάλιστα φορὲς φαίνεται πὼς ἦταν διορισμένοι σέ πόλεις, πού ἀναφέρονται στίς σφραγίδες τους:

Θεόδωρος ταξίαρχης [Λυκ:]ανδ(οῦ)³⁴

Ἡλίας πρωτοσπαθᾶριος καὶ ταξίαρχης Σεβαστείας³⁵

Θεόδωρος Βαλάντης, ταξίαρχης Κασῆς³⁶

... πρωτοσπαθᾶριος... ἀξίαρχος τοῦ Ἰκονίου³⁷.

28. E. McGeer, *Infantry versus Cavalry: the Byzantine Response*, *Revue des Etudes Byzantines* 46 (1988) 135-145.

29. Σκέφτομαι κυρίως τὴν δημιουργία νέων ταγμάτων καὶ τὴν αὔξουσα χρησιμοποίησι ξένων μισθοφόρων, πού χαρακτηρίζει τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 11ου αἰ. Τίς σχετικὲς ἀπόψεις μου ἔχω διατυπώσει στὰ *Travaux et Mémoires* 6 (1976) 143 κέξ.

30. Ἐγγραφα Πάτμου I. Αὐτοκρατορικά, ἔκδ. Ἔρας Βρανούση, Ἀθήνα 1980, ἀρ. 6, στ. 60.

31. Π.χ. στὸν Βίο τοῦ Κυρίλλου Φιλεώτη, πού ἔγραψε ὁ Νικόλαος Κατασκεπτηνός μετὰ ἀπὸ τὸ 1143, διαβάζουμε πὼς ὁ μέλων αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Κομνηνός ἦταν *ταξίαρχης* τὸ 1074, ὅταν πῆγε νά πολεμήσει ἐναντίον τοῦ Roussel de Bailleul· ἀπὸ ἄλλες ὅμως πηγές, πὸ ἀξιόπιστες, γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἀλέξιος ἦταν τότε *πρόεδρος καὶ στρατοπεδάρχης*. Βλ. E. Sargologos, *La Vie de Saint Cyrille le Philéote, moine byzantin*, Bruxelles 1964, 233-234· πρβλ. καὶ τίς σημειώσεις τῆς σελ. 459. Ἐπίσης ὁ Νικήτας Χωνειάτης (Nicetae Choniatae, *Historia*, ἔκδ. A. van Dieten, Βερολίνο 1975, I, 23, 154, 283) χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *ταξίαρχος* μὲ τὴν γενικὴ ἔννοια τοῦ στρατιωτικοῦ ἡγέτη.

32. Falkenhause, 126.

33. J. Dargrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, 229.

34. Κ. Κωνσταντοπούλου, *Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματοκοῦ Μουσείου*, Ἀθήνα 1917, ἀρ. 224α. Τὸ τοπωνύμιο θά μπορούσε ἐπίσης νά διαβαστεῖ ὡς [Ποδ]ανδ(οῦ).

35. Ἀνέκδοτη σφραγίδα τοῦ 11ου αἰῶνα τῆς συλλογῆς τοῦ Dumbarton Oaks (58.106.3659).

36. N. Banescu, *Les inscriptions byzantines du château d'Anakouphè au Caucase* (XIe s.), *Revue Historique du Sud-Est Européen* 18 (1941) 103-108. Ἡ Κασὴ εἶχε διατελέσει τούρμα τοῦ ἔματος Χαρσιανοῦ.

37. Ἀνέκδοτη σφραγίδα τῆς συλλογῆς Seyrig τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Cheynet, *Axiarque*, 235.

Ἐκ τῶν παραπάνω ὀνόματα πόλεων, μόνο τὰ δύο πρῶτα ὑπῆρξαν καί ὀνόματα θεμάτων. Ἐπίσης λοιπόν μπορεί κανείς νά συμπεράνει ὅτι ὁ γεωγραφικός προσδιορισμός στούς τίτλους τῶν ταξιαρχῶν δήλωνε μονάχα τό μέρος στό ὁποῖο ἐστάθμευαν καί τό ὁποῖο ἐνδεχομένως θά ὑπερασπίζονταν³⁸. Ὅταν συμμετείχαν σέ ἐκστρατεία, οἱ ταξιαρχοί ὑπάγονταν στόν *ὀπλιτάρχη* ἢ *ἀρχηγέτη*, δηλ. τόν γενικό διοικητή τοῦ πεζικοῦ³⁹.

Δέν γνωρίζουμε πολλά πράγματα γιά τήν προέλευση τῶν στρατιωτῶν τῶν ταξιαρχῶν. Στά *Praecepta Militaria* διαβάζουμε πῶς οἱ πεζοί ἔπρεπε νά εἶναι Ῥωμαῖοι, Ἀρμένιοι ἢ καί Ῥῶσοι⁴⁰. Πουθενά δέν γίνεται λόγος γιά στρατιωτικά κτήματα, τά ὁποῖα ἦταν, φαίνεται, μόνο γιά ἱππεῖς. Φαντάζεται λοιπόν κανείς πῶς οἱ πεζικάριοι αὐτοί θά ἦταν μισθοφόροι. Ἡ χρηματοδότησή τους θά μπορούσε ἴσως νά ἐξασφαλιζόταν ἀπό τήν ἔκτακτη «ἐπήρεια» πού ἐπιδάρυνε τούς καλλιεργητές τῆς γῆς καί πού ὀνομαζόταν *ἐκβολή* ἢ *ἐξόπλισις* κονταράτων (ὀπλιτῶν), ματζουκάτων ἢ μαλάρτων (στρατιωτῶν ὀπλισμένων μέ ραβδιά), τοξοτῶν, κ.λπ.⁴¹. Θά στρατολογοῦνταν στό ἐξωτερικό ἀλλά καί μέσα στήν αὐτοκρατορία, ὑποθέτουμε στά λιγώτερο ἀναπτυγμένα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅταν ὁ Βασίλειος Β΄ πήρε τά Βοδενά τό 1015, ἐγκατέστησε ἐκεῖ Ῥωμαίους... τούς καλουμένους κονταράτους, τούς ὁποίους ὁ ἐπίσκοπος Δεαδόλεως Μιχαήλ περιγράφει ὡς *θηριώδεις ἀνθρώπους καί φονικούς, ἀνελεήμονάς τε καί ὀδοστάς*⁴². Δυσκολεύεται κανείς νά φαντασθεῖ τί εἶδους ἀνθρώποι ἦταν αὐτοί πού κατόρθωσαν νά τρομοκρατήσουν πληθυσμούς πού εἶχαν περάσει ἀπό τόσα χρόνια πολέμου.

Οἱ ταξιαρχοί πού γνωρίζουμε δέν φαίνεται νά ἀνήκαν στήν ἀριστοκρατία. Οἱ τιμητικοί τους τίτλοι, ὅταν ὑπάρχουν, τούς τοποθετοῦν στό μέτριο γιά τόν 11ο αἰῶνα ἐπίπεδο τοῦ σπαθαροκανιδάτου ἢ τοῦ πρωτοσπαθαρίου⁴³. Μερικά ἀπό τά ὀνόματά τους⁴⁴ μαρτυροῦν Ἀρμενική ἢ Γεωργιάνικη καταγωγή. Ἐπισημαίνεται μάλιστα κανείς ἂν ἦ ὑπηρεσία στό αὐτοκρατορικό πεζικό ἀποτελοῦσε παραδοσιακή ἀπασχόληση γιά ὀρισμένες οἰκογένειες: ἀπό τούς λίγους ταξιαρχοί πού γνωρίζουμε μέ τό ὄνομά τους, τρεῖς ἀνήκαν στήν οἰκογένεια τῶν (Ἀ)Βαλάντιων.

38. Παραδείγματα ἀπό τήν Μακεδονία καί τήν Συρία: *Sovety i rasskazy*, 174· Cheynet, *Axiarque*, 235.

39. Βλ. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 36 (1912) 567-571 (Ἑλπίδιος Βραχάμης, ταξιαρχος· ἐπιγραφή ἀπό τήν Θράκη, τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλείου Β΄). Πρβλ. *Les listes...*, 335.

40. Kulakovskij, 1, 2.

41. Ἡ «ἐπήρεια» αὕτη ἀναφέρεται ἀπό τό 1044 ὡς τό 1088 στούς καταλόγους φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν. Βλ. I. καί Π. Ζέπων, *Jus Graecoromanum I*, Ἀθήνα 1931, 617 καί *Ἐγγραφα Πάτμου*, ἀρ. 6, στ. 54.

42. Sculitzes, 352.

43. Ἐκτός ἀπό ὄσους ἀναφέρθηκαν πῶς πάνω, γνωρίζουμε καί τούς σπαθαροκανιδάτους Ἀδράμιο, Βάρδα καί Φαρισμάνιο (G. Zacos, *Byzantine Lead Seals II*, Berne 1984, ἀρ. 355, 370· Λάμπρου, *Κατάλογος II*, 67, ἀρ. 4378) καί τούς πρωτοσπαθαρίους Μιχαήλ Παχύ, Βάρδα (πού κατοικοῦσε στήν Ἑλλάδα) καί Ἀνδρόνικο Βαλάντη (Κωνσταντοπούλου, ἀρ. 224· Γ.Ράλλη - Μ.Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καί ἱερῶν κανόνων 5*, 57· *Fontes Minores* 3, 1979, 268).

44. Γνωρίζουμε δύο ἀκόμη ὀνόματα ταξιαρχῶν τῆς Νότιας Ἰταλίας, Κωνσταντῖνος τοῦ Κοντοῦ καί Λέων Μαυρούτζικος: Falkenhausen, 126.

“Ένας τέτοιος μέσος αξιωματικός, ύφιστάμενος του στρατηγού Κρήτης, ήταν κι ο Νικήτας Γουυπάτης, του οποίου οί χίλιοι πεζοί μισθοφόροι αποτελούσαν, κατά τον 10 / 11ο αϊ., μέρος της φρουράς του νησιού. Ίσως είχε πιά γεράσει όταν γραφόταν τό σημείωμα και έτοιμαζόταν νά αποσυρθεῖ σέ κάποιο μοναστήρι (κάτι τέτοιο αφήνει νά έννοηθεῖ ὁ στίχος 2 του κολοφώνα) χωρίς ὅμως νά ἔχει ἀκόμη ἐγκαταλείψει τά ἐγκόσµα, ἐφόσον ἀναφέρει στήν ὑπογραφή του τούς πλήρεις τίτλους του.

Παρά τήν ταπεινή καταγωγή του, ὁ Νικήτας ἤξερε νά διαβάζει καί ἦταν διατεθειμένος νά κάνει ἔξοδα προκειμένου νά ἀποκτήσει βιβλία πού ἀνταποκρίνονταν στά προσωπικά του ἐνδιαφέροντα. Οἱ Βυζαντινοί στρατιωτικοί του 11ου αἰ., ἀριστοκράτες καί µή, δέν περιφρονοῦσαν τά γράµµατα. Ζοῦσαν σ' αὐτή τή «νέα» κοινωνία, ὅπου χρειαζόταν ὄχι μόνο ἀνδρεία καί εὐσέβεια, ἀλλά καί κάποια μόρφωση. Θυµᾶται κανείς τόν Ἐρωτόκριτο:

ἐνέθρεψέν το 'ς ἀρετές, 'ς ἄρµατα κ' εἰσέ γράµµα

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΔΙΓΕΝΗ Ε ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΚΡΙΤΙΚΩΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ

Μέ τις πρόσφατες έργασίες του για τό έπος του Διγενή Ἄκριτη¹, ὁ Στυλιανός Ἄλεξιου ἔδειξε μέ τρόπο ὀριστικό αὐτό πού ὁ ἴδιος ὀνομάζει «ἐγκυρότητα» τῆς μορφῆς τοῦ ἔπους πού διασώζει τό χειρόγραφο τοῦ Ἑσχοριάλ (E) ἀπέναντι σ' ἐκείνην τοῦ χειρογράφου τῆς Κρυπτοφέρρης (G): Ἡ «σύνταξη» E διασώζει ἕνα μέγαν ἄριθμό ἀπό βυζαντινά καί ἀραβικά τοπωνύμια, ὀνόματα καί ἀναφορές σέ ἱστορικά πρόσωπα καί πράγματα, καθῶς καί στρατιωτικούς καί τεχνικούς ὄρους, ἡ γνησιότητα τῶν ὀποίων τεκμηριώνεται μέ τῆ βοήθεια βυζαντινῶν καί ἀραβικῶν ἱστορικῶν πηγῶν· πολλά ἀπό αὐτά τά στοιχεῖα ἐμφανίζονται ἀλλοιωμένα, ἡ δέν ἐμφανίζονται καθόλου, στό χφ. G, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ συντάκτης τῆς διασκευῆς πού ἀντιπροσωπεύει τό χφ. G δέν καταλάβαινε τῆ σημασία τους ἡ, γιά ὀρισμένα, ὅτι δέν ἐθεώρησε σκόπιμο νά τά διατηρήσει κατά τῆ διαδικασία τῆς ἀνασύνταξης τοῦ κειμένου. Ὅμως τά ἱστορικά, γεωγραφικά καί γλωσσικά αὐτά στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἀντικειμενικά κριτήρια χρονολόγησῆς, καί σχετικῆς καί ἀπόλυτης: Ἄπό τῆ μιὰ μεριά, τεκμηριώνουν μέ τρόπο πού εἶναι πιά πολύ δύσκολο νά ἀμφισβητηθεῖ τῆ χρονική προτεραιότητα τῆς σύνταξης E σέ σχέση μέ τήν G – ἄσχετα ἂν τό χφ. E, πού χρονολογεῖται, μέ παλαιογραφικά κριτήρια, μετά τά μέσα τοῦ 15 αἰῶνα, εἶναι νεότερο² ἀπό τό χφ. G – καί κάνουν πολύ πιθανή τῆ στενή σχέση τῆς μέ τήν ἀρχική σύνθεση τοῦ ἔπους³. Ἄπό τήν ἄλλη μεριά, ὀδηγοῦν στή χρονολόγησῆς τόσο τῆς σύνταξης E, πού ἄλλωστε ἀγνοεῖ τούς Φράγκους, πρῖν ἀπό τό 1204, ὀσο καί τῆς ἀρχικῆς σύνθεσῆς τοῦ ἔπους γύρω στά μέσα τοῦ 16 αἰῶνα. Ἐξάλλου, ὀρισμένα ἐπίσης ἱστορικά κριτήρια ὀδηγοῦν στή χρονολόγησῆς καί τῆς διασκευῆς G πρῖν ἀπό τό 1204, ἴσως ὀχι πολύ ἀργότερα – ἀλλά πάντως μετά – ἀπό τῆ σύνταξη E⁴.

Ἡ χρονολόγησῆς, ἀπόλυτη καί σχετική, τῶν συντάξεων E καί G καί ἡ σαφῆς διαφοροποίησῆς τῆς ἀπό τῆ χρονολόγησῆς τῶν ἀντίστοιχων χειρογράφων δίνει ὀριστική

1. Ἄναφέρομαι κυρίως στή μονογραφία του Ἄκριτικά (Ἡράκλειο, 1979) καί στήν ἔκδοσῆς τῆς σύνταξης τοῦ Ἑσχοριάλ (μέ μεγάλη εἰσαγωγή καί σχόλια), Βασίλειος Διγενῆς Ἄκριτης (Ἀθήνα, 1985· στό ἔξῆς BΔA).

2. Ἄλλά πόσο νεότερο; 75, 150 ἡ καί 200 χρόνια; βλ. BΔA, σ. ζ', σημ. 160.

3. Ἄποφεύγω τόν ὀρο «ἀρχέτυπο» τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου (Textkritik), πού ὑποβάλλει ἄλλης τάξεως συγγένειες καί σχέσεις ἀνάμεσα στούς ἀπογόνους του ἀπό ἐκείνες πού ἱσχοῦν ἀνάμεσα στίς συντάξεις, ἡ καλύτερα ἀνασυντάξεις καί διασκευές, πού ἀντιπροσωπεύουν τά σωζόμενα χειρόγραφα τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους.

4. Ἄκριτικά, σσ. 50 κέ., BΔA, σ. ρ'.

επίσης απάντηση σέ δύο άλλα ζητήματα, πού έχουν τήν τάση νά επανέρχονται κάθε τόσο στή βιβλιογραφία. Τό ένα αναφέρεται στόν χαρακτήρα τοῦ κειμένου E ὡς δῆθεν καταγραφῆς – καί μάλιστα στήν Κρήτη – μιᾶς μορφῆς τοῦ ἔπους πού μέχρι τότε μεταδίδοταν προφορικά. Σέ καμιά περίπτωση, ὑποστήριξε πολύ πειστικά ὁ Ἄλεξιου, δέν θά μπορούσε ἡ προφορική παράδοση νά διασώσει, οὐσιωδῶς ἀναλλοίωτα, τόσα πολλά ἱστορικογεωγραφικά στοιχεία, καθώς καί τόν ἀμιγῶς βυζαντινοαραβικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου, χωρίς προσιμῆς φραγκικῶν καί τουρκικῶν στοιχείων.

Τό δεύτερο ζήτημα ἀναφέρεται στήν προτεραιότητα τῆς δημῶδους ἢ τῆς λόγιας μορφῆς τοῦ ἔπους καί, ἀντίστοιχα, στή γλώσσα καί τόν τρόπο τῆς ἀρχικῆς του σύνθεσης. Ἡ συγκριτική ἀνάλυση τοῦ Ἄλεξιου δείχνει πέρα ἀπό κάθε θεμιτή ἀμφιβολία ὅτι ἡ σύνταξη G εἶναι διασκευῆ ἑνός δημωδέστερου κειμένου ἐπὶ τό ἀρχαιώτερον – ἂν καί ἡ ἀρχαιομάθεια τοῦ διασκευαστῆ εἶναι συζητήσιμη – καί ὄχι τό ἀντίστροφο, ὅτι εἶναι τάχα ἡ πλησιέστερη ἐκδοχή πρός μιάν ἀρχική, λόγια σύνθεση σέ ἀρχαία ἢ ἀρχαϊκή γλώσσα, τῆς ὁποίας διασκευῆ καί ἐξέλιξη πρός τό δημωδέστερο (ἴσως καί μέσῳ ἑνός σταδίου προφορικῆς μετάδοσης) θά ἔπρεπε νά θεωρηθεῖ ἡ σύνταξη E.

Σχετικά τώρα μέ τήν ἀρχική σύνθεση καί μορφή τοῦ ἔπους, ὁ Ἄλεξιου ἀκολουθεῖ μιᾶ λογική, μέση ὁδó. Δέχεται δηλαδή ὅτι τόσο τά πολυάριθμα λόγια γλωσσικά στοιχεία πού ἐμφανίζει καί ἡ σύνταξη E, ὅσο καί τά ἀκόμα περισσότερα λαϊκά, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἀφθονίας τῶν λογοτύπων, πού χαρακτηρίζουν τό ὕφος τῆς E ἀλλά ἀπουσιάζουν ἀπό τῆ διασκευῆ G, συνανήκουν ὀργανικά καί ἀνάγονται στήν ἀρχική σύνθεση τοῦ ἔργου· ἡ σύνθεση αὐτή συντελέστηκε γραπτῶς, στή μεσαιωνική μικτή γλώσσα πού ἐμφανίζουν γενικά τά δημῶδη – ὅπως λέγονται, ὡστόσο – ἔργα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς γραμματείας, ἀπό τόν 15^ο αἰῶνα καί πέρα⁵. Ἀπορρίπτονται, ἐπομένως, ἔτσι οἱ δύο «ἀκραῖες» θέσεις: καί ἡ θεωρία τοῦ λαϊκοῦ προφορικοῦ ἔπους (N. Γ. Πολίτης, Σ. Κυριακίδης, K. Krumbacher, H. Grégoire), γιατί δέν ἐξηγεῖ ἱκανοποιητικά τή διατήρηση τόσο ἱστορικά ἐξακριβώσιμων ἀναμνήσεων, ὀνομάτων καί πραγμάτων, καί, γιά τόν ἴδιο λόγο, ἡ θεωρία τῆς λόγιας ἐπικῆς σύνθεσης, ἐπειδή ἡ ἀρχαιότερη ἀπό τίς σωζόμενες ἀνασυντάξεις τοῦ ἔπους (G) ἔχει φθεῖρει αὐτά τά ἴδια ἀκριβῶς ἱστορικά στοιχεία, ἄρα εἶναι νεότερη ἀπό τή δημῶδη σύνταξη E.

Λογική καί πιθανή καθώς εἶναι ἡ τοποθέτηση αὐτή τοῦ Ἄλεξιου, ἀφήνει ὡστόσο κάποια ἐρωτηματικά σχετικά μέ τόν λογοτυπικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου καί τή σχέση του μέ τήν ἐπική, ἥρωική ποίηση τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Οἱ λογότυποι ἀπό μόνοι τους δέν σημαίνουν ὅτι ἕνα ἔργο ἔχει συντεθεῖ προφορικά (ἐκτός κι ἂν σχηματίζουν συστήματα δασισμένα στήν ἀρχή τῆς ἐπικῆς οἰκονομίας, ὅπως εἶναι, π.χ., τά ὀνόματα καί ἐπίθετα τῶν θεῶν καί ἡρώων στόν Ὅμηρο, ὅπου πολύ σπάνια συναντοῦμε μετρικά ἰσοδύναμες φόρμουλες, πού μποροῦν νά ἐναλλαχθοῦν στήν ἴδια θέση τοῦ στίχου), καί εἶναι γνωστό ὅτι λογότυποι ἀπαντοῦν σέ ὅλα ἴσως τά ἔργα τῆς δημῶδους μεσαιωνικῆς γραμματείας, πού στήν πλειοψηφία τους ἔχουν συντεθεῖ μέ τή βοήθεια τῆς γραφῆς. Στήν περίπτωση ὁμως τοῦ *Διγενῆ*, ὁ ἐπικός χαρακτήρας τοῦ

5. ΒΔΑ, σσ. ος' κέ., 4, ρ'.

ἔργου (παρά τις ὅποιες μυθιστορηματικές ἐπιδράσεις σ' αὐτό), ἡ πληθώρα τῶν λογοτύπων, πολλοί ἀπό τοὺς ὁποίους εἶναι κοινοί στὴ σύνταξη Ε καὶ στὰ ἀκριτικά καὶ ἄλλα δημοτικά τραγούδια, καὶ ἡ ἴδια ἢ ὑπαρξη μιᾶς γνήσια λαϊκῆς ἐπικῆς παράδοσης, πού ἀπό τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους συνεχίστηκε ἀδιάκοπη σχεδόν ὡς τις μέρες μας, ὅλα ὑποβάλλουν τὴν ἰδέα μιᾶς πρωταρχικῆς προφορικῆς σύνθεσης τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ. Ἐν ἡ συστηματικὴ ἀνάλυση τόσο τῆς ποιητικῆς κατασκευῆς τοῦ Ε – τῶν λογοτύπων καὶ λοιπῶν τυπικῶν μορφολογικῶν του στοιχείων σέ συνάρτηση μὲ τις θεματικές μονάδες τοῦ περιεχομένου του, ὅλων τῶν στοιχείων δηλαδή πού τό συγκροτοῦν ὡς ποιητικὸ ἔργο –, ὅσο καὶ ἡ ὅμοια ἀνάλυση τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν, παραλογῶν, καὶ ἄλλων ἀκόμη τραγουδιῶν, στὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν τὰ θέματα ἢ μοτίβα⁶ τοῦ ἔπους, κάμει κάποτε ἀναγκαῖα τὴν ὑπόθεση τῆς προφορικῆς σύνθεσης τοῦ πρωταρχικοῦ ἔπους, τότε τὰ «ρεάλια» καὶ τὰ ἱστορικά στοιχεία πού διασώθηκαν στό χφ. Ε θὰ μποροῦσαν νά ἐξηγηθοῦν μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι τό ἔργο καταγράφηκε σχετικὰ γρήγορα μετὰ τὴ σύνθεσή του. Ἴσως μάλιστα ἡ λεγόμενη σύνταξη Ε (ἀλλὰ ὄχι βέβαια τό χφ. Ε) νά μὴν εἶναι τελικὰ παρά ἡ πρώτη καταγραφή τοῦ ἀρχικοῦ ἔπους.

Ἡ συστηματικὴ ἀνάλυση πού ἐννοῶ ἀπομένει νά γίνει στό μέλλον, γιατί οὔτε οἱ κατάλογοι τῶν λογοτύπων πού μᾶς ἔδωσε πρόσφατα ὁ Ἴ.Κ. Προμπονάς⁷, οὔτε ἡ ἀπλὴ ἐπισήμανση κοινῶν θεμάτων στό ἔπος καὶ στὰ δημοτικά τραγούδια, ὅπως «ἀπαγωγή καὶ γάμος» ἢ «ἡ ἀπειλή τῆς κατάρτας τῆς μάνας», πού ἔκαμε ἐνδεικτικά ὁ R. Beaton⁸ καὶ συμπλήρωσε ὁ Ἀλεξίου⁹, ἀρκοῦν γιὰ νά μᾶς ἀποκαλύψουν τὸν τρόπο συγκρότησης τοῦ ποιητικοῦ κειμένου.

Ἡ χρησιμότητα ἐργασία τοῦ Προμπονά ἀποκαλύπτει ἓνα πλήθος ἀπὸ «στερεότυπα γλωσσικά στοιχεία», ὅπως τὰ ὀνομάζει, κοινὰ στό Ε καὶ στό δημοτικὸ τραγούδι, ἀλλὰ δέν ἐπιτρέπει στατιστικὴ ἐπεξεργασία, γιατί οὔτε ἐξαντλητικὴ εἶναι (σ. 260), οὔτε τό ὕλικό πού συλλέγεται καὶ συγκρίνεται εἶναι ταξινομημένο σέ συστηματικές κατηγορίες ἀπεναντίας, οἱ ἴδιες φράσεις ἐπανέρχονται κάτω ἀπὸ διαφορετικὰ λεξιλογικὰ λήμματα. Εἶναι πάντως ἐντυπωσιακός ὁ ἀριθμὸς τῶν λογοτύπων, πού πρέπει νά ἀποδοθοῦν σέ κοινές ρίζες, ἢ σέ ἀλληλεπίδραση, τοῦ ἔπους καὶ τῶν τραγουδιῶν π.χ., πρῶτα ἡμιστίχια:

6. Ἡ διάκριση μεταξὺ θεμάτων καὶ μοτίβων πού προσπαθεῖ νά κάμει ὁ R. Beaton (*Byzantion*, 51, [1981], 28) εἶναι στ' ἀλήθεια πολὺ δύσκολη καὶ ἀμφίβολης χρησιμότητας, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο ὅροι ἀναφέρονται σέ θεματικές ἐνότητες, ἀπλούστερες ἢ συνθετότερες, χωρὶς ἀναφορά στὴ μορφή ἢ στὴ λειτουργία τους. Ὁ Α. Β. Lord, στὸν ὅποιο παραπέμπει ὁ Beaton, συσχετίζει τὰ θέματά του μὲ τις λειτουργίες τοῦ Propp, ἀλλὰ τελικὰ δέν κάνει χρῆση τῆς μεθόδου τοῦ τελευταίου (*The singer of tales*, Cambridge, MA, 1960, σ. 284· τό βιβλίό τοῦ V. Propp, *Μορφολογία τοῦ παραμυθιοῦ*, ἔχει τώρα μεταφραστεῖ στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὴν Ἀ. Παρίση [Ἀθήνα, 1987]). Γιὰ μιὰ σημειωτικὴ ἀντίληψη τῆς θεματικῆς ἐνότητας, βλ. τὴ μελέτη μου *Γιὰ μιὰ ποιητικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ* (Ἡράκλειο, 1988), σσ. 42 κέ.

7. *Ἀκριτικά Α'*, Ἀθήνα, 1985.

8. *Byzantion*, 51 (1981), 30 κέ.

9. *ΒΔΑ*, σ. ρκη'.

υ υ *αὐθέντρια* καί κυρά (E 1172, 1381, Κέρκυρα, Κρήτη Πρ. 73)¹⁰
 Εἰς τόν *Ἀφρότην* ποταμόν (E 1320, πβ. 1620, Κύπρος Πρ. 75)
γυρεύγω καί κατερωτώ (E 643, 654, Ρόδος Πρ. 166)
 Τά *δένδρη* ἐξεριζώνοντα (E 39, Πόντος, Πελοπόννησος Πρ. 123, β' ἡμιστίχιο)
 Καί ὁ *Διγενής* ὡς τό ἤκουσεν (E 763, Λήμνος, Κέρκυρα, Κύπρος Πρ. 89)
ἐδάστα καί εἰς τήν χέραν του (E 931, Ἀμοργός, Κύπρος, κτλ. Πρ. 255)
 καί *ἐκράτουν* εἰς τά χέρια των (E 433, Ἡπειρος, Κρήτη Πρ. 112)
Ἐξέδηκεν ὁ *Διγενής* (E 1097, Κύπρος Πρ. 122)
Ἐπαρε τά φουσάτα σου (E 1302, 1522, Πόντος Πρ. 251)
ἐπήραν τό στρατίν στρατίν (E 1413, Πόντος Πρ. 127)
 Καί *ἐπήρεν* τήν κ' ἐκάτσε τήν (E 961, Κύπρος, Πόντος Πρ. 109)
Ἐκεῖ ἤῤυραν τοὺς Σαρακηνοὺς (E 333, πβ. 431, Κύπρος Πρ. 225)
Ἄ θέλης, ἄς παλεύσωμεν (E 1100, Κάρπαθος Πρ. 207)
 Καί *κονταρέαν* τόν ἔδωκεν (E 941, 1452, Θήρα, Ρόδος, Πόντος Πρ. 171)
Ὁ κύρης μου τόν κύρην σου (E 1048, Κάρπαθος Πρ. 176)
 Τόν *λόγον* οὐκ ἐπλήρωσεν (E 56, 804, κτλ., Θράκη, Πόντος Πρ. 183)
ὄμπρός ὀπίσω ἐστράφησαν (E 516, Κύπρος Πρ. 139)
Σαρακηνόν ὑπήντησαν (E 67, Κάρπαθος, Πόντος Πρ. 225)
σαθέαν μίαν μέ ἔδωκεν (E 1248, Κύπρος, Κῶς Πρ. 228)
στέκουν καί *διαλογίζονται* (E 1318, Θράκη, Νάξος, κτλ. Πρ. 88)
 Καί *σύρνει* τό *σπαθίταιν* του (E 520, 1245, Πόντος Πρ. 229)

Δεύτερα ἡμιστίχια:

ἀνάμεσα πελάγου (E 1057, Κρήτη, Τήλος, Χίος, κτλ. Πρ. 48)
ἀνάμεσα τόν κάμπον (E 509, Σύμη Πρ. 48)
 καί *ἀπάνω* του ἐκατέδην (E 767, πβ. 1136, 1444, 1539, Κύπρος Πρ. 109)
ἀσήμιν καί *χρυσάφιν* (E 573, 1781, Κρήτη, Πόντος Πρ. 69)
κάτω εἰς τήν *Βαβυλώνα* (E 234, 536, Κεφαλληνία, Κύπρος, Νάξος Πρ. 75)
ἀπό τήν πέραν *δίγλαν* (E 928, Λήμνος, Νάξος Πρ. 77)
γλυκέα μου συνοδεῖα (E 957, Κάρπαθος Πρ. 232)
 εἰς τοῦ *δενδροῦ* τοὺς κλώνους (E 1657, Κύπρος Πρ. 87)
 διά νά τόν *δοκιμάσω* (E 1269, 1391, πβ. 790, Κύπρος Πρ. 90)
 καί *ἐστάθην* ἐμπροσθέν των (E 1228, πβ. 1690, Κύπρος Πρ. 120)
ἤρξαντο πάλιν κλαίειν (E 66, Θήρα, Θράκη, Κύπρος Πρ. 168)
 τῆς *θαυμαστῆς* τῆς κόρης (E 185, Πόντος Πρ. 154)
 μή σέ *κακοδοικῆση* (E 29, 329, Κύπρος Πρ. 159)

10. Πρ. 73 = Προμπονάς, *Ἀκριτικά Α'*, σ. 73. Οἱ λογοτύποι εἶναι θαμμένοι σέ ἀλφαβητική σειρά μέ βάση τήν πρώτη λέξη τοῦ λογοτύπου (τυπώνεται μέ πλάγια), ἀλλά μέ ἐξαίρεση τῶν μικρῶν λέξεων (μορίων, συνδέσμων, κτλ.) πού μποροῦν νά μεταβάλλονται κατά τίς χρήσεις τοῦ λογοτύπου χωρίς νά παραδιάζεται ὁ ὀρισμός του, ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ ἀπό τόν Μ. Parry, *L'érithète traditionnelle dans Homère* (1928), σ. 16, πβ. Γ. Μ. Σηφάκη, *Γιά μία ποιητική...*, σ. 83.

ὅς τόν κάμπο κατεδαίνουν (E 32, Κάρπαθος, Κρήτη Πρ. 162)
 κείται εἰς τό κλινάρην (E 393, Ρόδος Πρ. 169)
 τήν κόρην συντυχαίνει (E 934, Θράκη Πρ. 233)
 τόν ὁ κόσμος οὐκ ἔχει (E 813, 895, κτλ., Σύμη Πρ. 174)
 λαγούδια καὶ περδίκια (E 744, Καππαδοκία, Κάρπαθος, Κρήτη, κτλ. Πρ. 177-178)
 τοῦτον τόν λόγον λέγει (E 18, κτλ., Αἴγινα, Ρόδος, κτλ. Πρ. 179-181)
 μέ τό μαργαριτάρην (E 14, 1465, 1494, Ἡπειρος, Κύπρος, κτλ. Πρ. 187)
 ὡς μῆλον μαραμένον (E 181, Κεφαλληνία, Λήμνος, κτλ. Πρ. 186)
 καί ὄλον τό φουσάτον (E 242, 1293, 1393, Πόντος, Τήλος, κτλ. Πρ. 251)
 ἐκ τὰ ὄρη κατεδαίνουν (E 1625, Κύπρος, Πόντος, Πρ. 202)
 ὡς ὄσον ἐδυνέτον (E 486, Ἰκαρία, Κρήτη, Χίος, κτλ. Πρ. 99-100)
 ὥστε νά πάγω νά ῥθω (E 381, Κύπρος, Σωζόπολις Πρ. 260)
 παρηγορίαν οὐκ ἔχουν (E 239, Σκύρος, κτλ. Πρ. 211)
 ὡς διά νά περιδιαβάση (E 616, Κάρπαθος Πρ. 213)
 πηδᾶ, καθαλικεύγει (E 566; κτλ., Καππαδοκία, Κύπρος Πρ. 158)
 πολλά τοὺς ἐφοδήθη (E 132, 350, Κύπρος Πρ. 145)
 ποτέ οὐκ ἔλημονῶ το (E 153, 157, Καππαδοκία Πρ. 117)
 ὅς τὰ σίτια των ὑπᾶσι (E 1014, Κάρπαθος, Κύπρος, Πόντος Πρ. 229)
 ὅς τόν στάβλον κατεδαίνει (E 830, Κῶς, Ρόδος, Πρ. 229)
 καί στέκουν ἔμπροσθέν του (E 1690, Κύπρος Πρ. 230)
 ὅς τήν στράταν ὁπού ὑπήνω (E 792, Θράκη, Κάρπαθος Πρ. 231)
 καί ὑπά εἰς τὰ γονικά του (E 1027, 1085, π6. 1006, Κάρπαθος Πρ. 83)
 καὶ ὑπᾶμεν εἰς κυνήγην (E 751, Ἡπειρος, Κάρπαθος, Κρήτη Πρ. 244)
 χαϊράμενοι ὑπαγαίνου (E 916, Πόντος Πρ. 253)

Ἐκτός ἀπό τοὺς λογοτύπους αὐτούς, καί μερικούς ἀκόμα πού ἀποτελοῦνται ἀπό τυπικά ζευγὴ οὐσιαστικῶν καί ἐπιθέτων (*ἀγένειον παλλημάρι*, E 276, 342, 1200, Ρόδος Πρ. 38· *κάμποι ἄνδρῶν*, E 1710, Κρήτη, Νάξος Πρ. 53· *λιθάρια ἀτίμητα*, E 1079, Θεσσαλία, Πελοπόννησος, Πόντος Πρ. 72· *[κατα]κρύας δρύσας*, E 1026, Κάρπαθος, Χίος Πρ. 79), τό ὕλικό πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ Προμπονάς ἐμφανίζει καί πολλές ἄλλες φόρμουλες, πού ὁμως δέν ξέρω ἂν πρέπει νά θεωρηθοῦν σάν τεκμήρια κοινῶν πηγῶν ἢ ἀλληλεπιδράσεων τοῦ ἔπους καί τῶν τραγουδιῶν. Ὁ λόγος τοῦ δισταγμοῦ μου εἶναι ὅτι πολλοί ἀπό τοὺς λογοτύπους αὐτούς εἶναι κοινές εκφράσεις τοῦ καθημερινοῦ λόγου – γλωσσικά σημεῖα –, πού θά μπορούσαν νά ἔχουν προέλθει ἀπό ἓνα εἶδος πολυγένεσης, νά ἔχουν δηλαδή διατυπωθεῖ μετρικά, ὡς ποιητικά σημεῖα, σέ διάφορες, ἀνεξάρτητες μεταξύ τους, περιστάσεις· π.χ.,

ἀπ' ὄδε κὶ ἀπ' ἐκειθεν (E 1497, Πόντος Πρ. 56)
ἀπό θαθέων καρδιάς (E 1699· *ἀπ' τὰ δάθη τῆς καρδιάς / ἅ' τῆ καρδιάς τὰ δάθη*, Σμύρνη, Νάξος Πρ. 164)
τὰ δάκρυα τους σφουγγίζουσι (E 77, Ἀγόριανη, Πόντος Πρ. 85)
ἐλαμπεν ὡς ὁ ἥλιος (E 183, π6. 237, 612, Πόντος, Ρόδος Πρ. 150)
Ἐξέθηκέν σου καὶ ἡ ψυχὴ (E 112· *ἐξέην ἡ ψυχὴ του, Κύπρος· κὶ ἐξέβγην ἡ ψυχὴ του, Κάρπαθος· ἤβγηκεν ἡ ψυχὴ τῆς, Θήρα, Πρ. 258)*
Ἐχασα τό παιδί μου (E 920, Ἡπειρος Πρ. 146)

νά ἔχῃς τήν εὐχὴν μου (E 274, Κύπρος Πρ. 143)
 καί νά ἔχῃς τήν κατάραν μου (E 291, Κρήτη, Νάξος, κτλ. Πρ. 165)
 ἡμέρας τε καί νύκτας (E 167, Κύπρος Πρ. 151)
 καί ὁ Θεός νά μᾶς βοηθήσῃ (E 8, 414, 447, Κέρκυρα, Κύπρος Πρ. 77)
 ὅσῃ δὴν τήν οἰκουμένην (E 446, Θήρα, Κρήτη, κτλ. Πρ. 197)

Τό γεγονός ὅτι πολλές ἀπό τίς ἐκφράσεις αὐτές εἶναι ἀρχαῖες καί ἀκόμη ὅτι μπορεῖ νά ἀντιστοιχοῦν σέ ὁμηρικούς λογοτύπους εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακό¹¹, ἀλλά ἐπειδή μαρτυρεῖ τή συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ προφορικοῦ λόγου, ὄχι τῆς προφορικῆς ποίησης εἰδικά:

ὅτι σέ λέγω ἀλήθειαν (E 1591, πβ. 1218, 1227, 1677, Πόντος Πρ. 44) ~ ἀλήθειαν καταλέξω / κατέλεξα / κατάλεξον (η 226, ρ 108, 122 / η 297 / Ω 407)
 καί κάθονται καί κλαίουν (E 89, Ἡπειρος, Κρήτη, Κύπρος, Πόντος, κτλ. Πρ. 169) ~ κλαῖε καθήμενος (ε 82, πβ. δ 539, κ 497, υ 58)
 καί ἔκλαιεν καί ὀδύρετον (E 182), κλαίων καί ὀδυρόμενος (E 978, πβ. 393, 1012, Κάραπαθος, Κύπρος, Ρόδος Πρ. 111) ~ κλαῖον ὀδυρόμενοι (κ 454), κλαίεις καί ὀδύραι (θ 577, πβ. Ω 48)

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά μικρότερες ἐκφράσεις ἢ μεμονωμένες λέξεις, πού γιά λόγους σύνταξης, ἔμφασης, καί μετρικῆς κάθε φορά καταλληλότητος, τυχαίνει νά κατέχουν τήν ἴδια θέση, π.χ. τήν ἀρχή ἢ τό τέλος τοῦ δεκαπεντασύλλαβου καί τοῦ ἑξαμέτρου ἀντίστοιχα, στίχων δηλαδή πού δέν ἔχουν καμιάν ἱστορική σχέση: *εἶπέ μου* (E 882, Κάραπαθος Πρ. 104) ~ *εἶπέ μοι* (ν 328, ο 263, κτλ., στήν ἀρχή τῶν στίχων)· *ἦλθεν / ἦλθαν* (E 1090, 1186, κτλ., 364, 435, κτλ., Πόντος Πρ. 149) ~ *ἦλθεν* (A 475, B 673, κτλ., στό τέλος τῶν στίχων).

Στόν ἀντίποδα τῶν κοινῶν αὐτῶν τόπων τῆς γλώσσας βρῖσκονται τά ποιητικά σημεῖα, πού τό νόημά τους ὑπερβαίνει τήν κυριολεξία καί πού τό ἀκριτικό ἔπος τά ἔχει ἀπό κοινου μέ τό δημοτικό τραγούδι. Τέτοια βέβαια εἶναι ἤδη τά λογοτυπικά ἡμιστίχια πού εἶδαμε πιό πάνω, ἀλλά γιά τήν ἐξακριβίωση τῆς σχέσης τοῦ ἔπους μέ τά τραγούδια τά κοινά ποιητικά σημεῖα θά ἦταν τόσο ἐνδεικτικότερα, ὅσο θά ἦταν μεγαλύτερα καί συνθετότερα: στίχοι, ἐνόητες ἀπό μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ὁμάδες στίχων, καί συνδυασμοί τους σέ ἀκόμη μεγαλύτερα σύνολα.

Μολονότι ὁ ἀριθμός, ὅπως εἶδαμε, τῶν λογοτύπων - ἡμιστιχίων δέν εἶναι εὐκαταφρόνητος, μεγαλύτερα ποιητικά σημεῖα κοινά στό E καί στά τραγούδια δέν θά τά βροῦμε τόσο πολὺ στό ἐπίπεδο τῶν λογοτύπων ἀλλά τῶν *ἀλλομόρφων*. Γιατί, ἂν στίχοι ὅπως:

Καί ὄσ' ἄστρα ἔν' ὅσ' τόν οὐρανόν καί φύλλα ἔν' εἰς τά δένδρα (E 923)
 ὄσα ἄστρη εἰς τόν οὐρανόν καί φύλλα εἰς τά δένδρα (Ἀρμούρης, 77, 144)
 ὄσ' ἄστρα εἶναι στόν οὐρανό κι ὄσα φύλλα στά δένδρα
 (Θράκη· Κύπρος, Ρόδος, Πρ. 71)

11. Καί δόγησε τόν Προμπονά νά γράφει μιά δευτέρη ἐργασία μέ τόν τίτλο *Τά ὁμηρικά ἔπη καί τό νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Α', Ἀθήνα, 1987.

ἀντιπροσωπεύουν τόν ἴδιο λογότυπο, οἱ ὁμάδες τῶν παρακάτω στίχων ἀντιπροσωπεύουν διαφορετικές μορφές τοῦ ἴδιου ποιητικοῦ σημείου (εἶναι δηλαδή ἀλλομορφοφά)¹²:

Α΄

Καί σύρνει τό σπαθίταιν του, κόπτει τήν κεφαλήν του (Ε 520)
 ἦβγαλε τό σπαθάκι του, κόβγει τήν κεφαλήν του (Κάρπαθος)
 Βγκάλντω τό δαμασκή σπαθί, κόβγκω τή τσεφαλή της (Κάλυμνος)
 γυρίζει τό σπαθάκιν του, κόβκει τήν κεφαλήν του (Κύπρος, Πρ. 168)

Β΄

πηδᾶ κ' ἔκαθαλίκευσε καί παίρνει καί κοντάριν (Ε 1555)
 Πητᾶ τσ' ἔκαθαλίτσεψεν τσ' ἄρπαξεν τό κοντάριν (Κύπρος, Πρ. 171)

Γ΄

Καί ἀπέτις ἀπεξέβηκαν κανέναν μίλι, δύο (Ε 1411)
 Πήτις ἴπολαργαρώσανε κανένα μίλι τόπο (Κῶς, Πρ. 192)

Δ΄

καί τριγύρου του στέκουσιν τριακόσια παλληκάρια (Ε 1688)
 παππέξω τριυρίζουν τον τρακόσσα παλληκάρια (Κύπρος, Πρ. 207)

Ε΄

καί τρίτον τόν ἐγύρισεν καί ἐμπασίαν οὐκ ἦῤορεν (Ε 632)
 καί τρεῖςγύρους ἐν' πού ἴδωκε καί πόρταν ἴεν εὔρισκει (Κύπρος, Πρ. 153)

Ζ΄

τά δάκρυα του ἔκατέβαιναν ὡς ὄμβροι τοῦ Μαῖου (Ε 420, 468)
 τά δάκρυα ἴτ' ἔκατέβαιναν Καλομηνέσ' χαλάζιν (Πόντος, Πρ. 85)

Ζ΄

Καί τότε ὁ νεώτερος τέτοια τήν κόρην λέγει (Ε 1047)
 τότε κι ὁ νιός ἐμίλησε τῇ κόρης καί τῇ λέει (Νάξος, Πρ. 173)

Η΄

υ υ υ ἔστέναξαν, τοιοῦτον λόγον εἶπαν (Ε 188)
 υ υ υ ἴνεστέναξε κι αὐτά τά λόγια λέει (Σύμη, Πρ. 138)

Ι΄

υ υ υ ἐκύκλωσαν καί ἐθάλαν με εἰς τήν μέσην (Ε 1713)
 υ υ υ περικλῶσαν τον τζαί θάλαν τον ἴς τη μέση (Κύπρος, Πρ. 92)

12. Γιά τόν ὀρισμό τῶν ἀλλομόρφων καί μερικῶν ἀκόμη ὄρων πού χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ, πρέπει νά παραπέμψω (γιά λόγους συντομίας καί οἰκονομίας χώρου) στή μελέτη μου *Γιά μιὰ ποιητική...*, σσ. 95 κέ.

Ὡς τεκμήρια συγγένειας, οἱ παραπάνω ομάδες ἄλλομόρφων ἔχουν ἀκριδῶς τὴν ἴδια ἀξία μὲ τούς λογοτύπους, γιατί οἱ μικρές ἀλλαγές τῆς μορφῆς, πού ὅμως ἀφήνουν ἀνεπηρέαστο τό νόημα τῶν ποιητικῶν σημείων, ἐξηγοῦνται ἀπό τό μεγάλο χρονικό ἀνοιγμα τῆς προφορικῆς παράδοσης, στά δύο ἄκρα τοῦ ὁποίου ἀνήκουν τά φαινόμενα πού συγκρίνονται ἐδῶ. Θά παραλείψω τά πολυάριθμα ἄλλομορφα πού δέν ὑπερβαίνουν τὴν ἔκταση τοῦ ἑνός ἡμιστίχου (π.χ., *τόν τρέμει πᾶσα ἡ κτίσις*, E 378 ~ *τόν τρέμει ἡ γῆ κι ὁ κόσμος*, Εὔβοια, Κύπρος, κτλ., Πρ. 241· *τά τέσσερά του ὄνυχια*, E 12, 1488 ~ *τά τέσσερά σου πέταλα*, Κρήτη, Πρ. 240· *Εὐχαριστῶ σε, Θεέ καλέ*, E 988 ~ *Δοξάζω σε, καλέ Θεέ*, Κύπρος, Πρ. 154· *καί ὑφάπλωμα σωληνωτόν*, E 1685 ~ *τσαί πάπλωμα μεταξωτό*, Κῶς, Πρ. 246· κτλ.), γιά νά σημειώσω μερικά ἄλλα στοιχεῖα τοῦ αὐθόρητου αὐτοσχεδιασμοῦ.

Ἡ σύνταξη E παρουσιάζει πολλούς στίχους καί ἡμιστίχια πού συνανήκουν μὲ στίχους καί ἡμιστίχια τοῦ δημότικου τραγουδιοῦ στά ἴδια συνειρμικά ἢ παραδειγματικά πεδία, σέ σειρές δηλαδή *σημείων τοῦ ἴδιου τύπου* (βλ. σημ. 12). Ἡ στενότητα τοῦ χώρου μὲ ἀναγκάζει νά περιοριστῶ σέ πολύ λίγα παραδείγματα:

Α'

Καί ὡς εἶδεν τούτους ὁ ἀμιράς, πολλά τούς ἐφοθήθην (E 132)
 Καί ὡς τόν εἶδε ἡ Μαξιμού, πολλά τό ἐταράχθη (E 1359)
 Σάν τόν θωρεῖ ὁ βασιλιάς, πολλά τόν ἐφοθήθη (Κύπρος, Πρ. 102)
 Σάν εἶδεν ἔσ' ὁ μάστορας, πολλά τόν ἐφοθήθη (Κύπρος, αὐτ.)
 Τζαί πού τόν εἶε Διενής, πολλές χαρές παθθαίνει (Κύπρος, αὐτ.)
 Τζαί πού τόν 'δῆ ὁ δράκοντας, πολλήν χαράν ἐπῆρεν (Κύπρος, αὐτ.)

Β'

Σπαθέαν τῆς φάρας ἔδωκα ἀπάνω εἰς τό κεφάλιν (E 1558)
 Καί μίαν σπαθέαν τοῦ ἔδωσα 'ς τὰς δισσομέας ἀπάνω (E 1137)
 καί ὡς ἔδωκα τὴν λέαιναν ἀπάνω εἰς τό κεφάλιν (E 1727)
 κι ἔδωκέ τα τοῦ βασιλέα ἐπάνω στό κεφάλιν (Κύπρος, Πρ. 54)
 καί μίαν ξυλέαντοῦ 'χάμνησε 'πάνω εἰς τό κεφάλιν (Κύπρος, Πρ. αὐτ.)
 Μιάν κονταρκάν τοῦ χάρισε 'πού πάνω στό κεφάλιν (Κύπρος, Πρ. 55)

Γ'

Καί ὡσάν ἀπεσώσασιν εἰς τοῦ Ραχέ τό κάστρον (E 527)
 'Ἄλλά ὄνταν ἀπεσώσασιν εἰς τὰ ὄρη τά μεγάλα (E 755)
 Καί ὄταν ἀπεσώθηκεν 'ς τοῦ στρατηγοῦ τούς οἴκους (E 836)
 κι ὑπᾶσι κι ἀποσώνουσιν εἰς τοῦ ληστή τὴν πόρταν (Κάρπαθος, Πρ. 59)
 'Ἐπῆαν κ' ἐποσώσασι στῆς μάννας τους τὴν πόρτα (Ρόδος, αὐτ.)

Παραλείπω καί πάλι τά συχνότατα πεδία πού ἡ συνταγματική τους διάσταση δέν ὑπερβαίνει τό ἡμιστίχιο (π.χ., *ἀνάμενέμε, Φ' λοπαππού*, E 1456 ~ *'Ανάμεινον, καλέ υἱέ μ', 'Ανάμ' νον με, τρυγόνα μου*, Πόντος, Πρ. 47· *πολύν καί θουρκωμένον*, E 1535 ~ *βολό καί φουρκωμένο*, Εὔβοια, κτλ., Πρ. 78· κτλ.), γιά νά δώσω μερικά παραδείγ-

ματα του είδους εκείνου του *χναριου*, πού έχω ονομάσει «*ἔχνη φόρμουλας*»¹³:

Α΄

καί ἀπό τόν κτύπον τόν πολύν καί ἀπό τό δός καί λάβε (E 37)
Ἐπό τό κλάμα τό πολλύν, ἴπυ τόν ἴναστεναγμόν της (Κύπρος, Πρ. 61)
κι ἀπ' τού πουλί τού κέρασμα κι ἀπ' τά ψιλά τραγούδια (Θεσσαλία, αὐτ.)
Ἐπ' τό πολύ τ' ἀνάθεμα κι ἀπό τήν βαρυγγώμια (Κύμη, αὐτ.)

Β΄

Στράτορα, πρωτοστράτορα καί πρώτε τῶν στρατόρων (E 797)
Μάστορα, πρωτομάστορα καί πρώτε τούσμαστόρους (Κύπρος, Πρ. 220)
Μέριμηγκα, πρωτομέριμηγκα καί πρώτε τῶν μεριμήγκων (Κῶς, αὐτ.)

Γ΄

καί ἄλλα εἰκοσιτέσσερα ὥστε νά πάγω νά ἴρω (E 381)
κι ἄλλα ἴκατό βενέτικα ὥστο ν' ἀνταμωθοῦμε (Πόντος, Πρ. 45)

Ἐδῶ ἀνήκουν καί στίχοι δομημένοι γύρω ἀπό ζεύγη ἀντιθέτων (π.χ., ἀνατολή / δύση, ὄμπρός / ὀπίσω, φιλή / πόθος, κτλ.) πού ἀπαντοῦν συχνά καί στό Ε καί στό δημοτικό τραγούδι.

Ἐπίσης, τά κοινότατα στό δημοτικό τραγούδι χνάρια τοῦ παραλληλισμοῦ καί τῆς αὐξητικῆς κλιμάκωσης εἶναι συχνά καί στό Ε. Θά ἀναφέρω ἐλάχιστα παραδείγματα, σημειώνοντας ὅτι οἱ στίχοι αὐτοῦ τοῦ είδους εἶναι, πάντως, ἀναλογικά πολύ λιγότεροι στόν Διγενή ἀπ' ὅ,τι στόν Ἀρμούρη καί τά δημοτικά τραγούδια:

νά μή φοδᾶται τάς πληγᾶς, νά μή φοδᾶται ξίφη (E 1327, AB ~ AB΄)
ἐκαύσθηκαν τά σπλάχνα του, ἐχάθην ἡ καρδία του (E 300, AB ~ Α΄Β΄)
ἐσέναν νά σκοτώσουσιν καί ἐμέναν νά διαγείρουν (E 872, AB ~ -AB΄)
Ἐβγάτε εἰς τά φουσάτα μου, γυρεύσατε τάς τέντας (E 63, AB ~ Α΄Β΄)
ὅπου εἶδαμεν τό ὄνειρον, ὅπου εἶδαμεν γεράκια (E 331, ABΓ ~ ABΓ΄)
πόσους Ρωμαίους ἔσφαξεν, πόσους δούλους ἐπῆρεν; (E 255, ABΓ ~ ABΓ΄)
εἰς Νικομήδειαν ἔφθασεν καί εἰς Πραίνετον ἐπέδην (E 259, ABΓ ~ AB΄Γ΄)
εἰς ἀπελάτας δυνατός καί εἰς τούς ἀνδρειωμένους (E 222, ABΓ ~ AB΄)
Δός μου, ξανθή, ὑπολούρικον, δός μου καί τό ραβδί μου (E 1171, ABΓ ~ ΑΓ΄)
ὀκτώ τέντας ἐπῆδησεν καί δεκαοκτώ κουρτίνες (E 929, ABΓ ~ Α΄Β΄)
οἱ ρίζες ἦσαν σμάραγδοι καί τά κανόνια κρύα (E 1680, ABΓ ~ Α΄Γ΄)
Τούς ἀνδρας κτείνει μάχαιρα, τά δέ κοράσια ὁ Ἄδης (E 370, ABΓ ~ -Α-Γ)
καί ἡ κόρη οὕτως λέγει με, οὕτω παρακαλεῖ με (E 1140, ABΓ ~ ΒΓ΄)
ὅτι ἦσαν κάμποι ἄνυδροι καί καύματα μεγάλα (E 1710, ABΓ ~ Β΄Γ΄)
τῆς κόρης νά μήν λησμονῆς, τῆς ἡλιογεννημένης (E 441, AB ~ Α΄)
καί ἐδιάγειρεν τόν ἀμιράν, τόν πρώτον τῆς Συρίας (E 216, AB ~ Β΄)

13. *Γιά μιά ποιητική...*, σσ. 176 κέ.

Ἦκουσα ἐγέννησας παιδίν, δράκοντα τῆς Συρίας (E 244, ABΓ ~ Γ')
 ἐλάφους τε καί συναγρούς καί πέροδικας ὠραίας (E 1377, A<A'<A'')
 Καλή μου καί πανθαύμαστη, τό ἄνθος τῶν ἐρώτων (E 1477, A<A'<A'')
 φωνιάζουν καί ἀνταρεύγονται καί ταραχάς σηκώνουν (E 947, A<A'<A'')
 νά μηδέ φᾶς, νά μήδεν πιῆς, νά μήδε ὕπνον χορτάσης (E 662, AB<AB'<AB'')
 οἱ ρίζες ἦσαν σμάραγδοι καί τὰ κανόνια κρύα
 καί τὰ ποδάρια ὀλόχρυσα, διά λίθων πολυτίμων (E 1680-81, ABΓ<A'Γ'<A''Γ'')
 Τά βότανα ἐλαλούδιζαν καί τὰ βουνιά ἐψηλῶναν
 καί τὰ ἄστρον παρασκύπτουσιν (εἰς τήν χαράν ἐκείνην) (E 1061-62 AB<A'B'<A''B'')

Θά ἤθελα τώρα νά εἰσαγάγω καί νά ὀρίσω ὡς τεχνικούς ὄρους τίς ἔννοιες *παραλλαγή* καί *γενικευτική περιήληψη*. Κατ' ἀρχήν, μέ τόν ὄρο παραλλαγή δέν ἀναφέρομαι στίς μορφές τῶν τραγουδιῶν πού συνήθως ὀνομάζομε παραλλαγές, ἀλλά στίς παραλλαγές ποιητικῶν σημείων καί συνθετότερων ἔννοιων, στίς ὁποῖες ὑποδιαιρεῖται ἓνα τραγούδι. Ἄν δέν χρησιμοποιηθεῖ πρόχειρα, γιά νά χαρακτηρίσει ἀπροσδιόριστες καί ἴσως διαφορετικές ὁμοιότητες, ἀλλά ὀρίσται ὡς ἔννοια καί χρησιμοποιηθεῖ μέ συνέπεια, ἡ παραλλαγή μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ πολύ χρήσιμο καί ἀκριβές ἐργαλεῖο ἀνάλυσης. Ἐτσι λοιπόν μποροῦμε νά ὀνομάσομε παραλλαγές στίχους ἢ ὀμάδες στίχων πού εἶναι δυνατόν νά ἀναχθοῦν στήν ἴδια παράφραση, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἔχουν τό ἴδιο ἀναφορικό ἢ δηλωτικό (denotative) περιεχόμενο, ἀλλά διαφέρουν στή μορφή περισσότερο ἀπ' ὅσο τὰ ἀλλομορφα (πού ἐμφανίζονται τήν ἴδια συνταγματική δομή). Π.χ., οἱ στίχοι:

λέοντα δεινόν εἶδασιν ἀπέσω εἰς τό καλάμιν (E 786)
 λιοντάρην ἐπετάχτηκεν 'πού μέσ' στόν καλαμιώνα (Κύπρος, Πρ. 160)

εἶναι παραλλαγές τοῦ ἴδιου νοήματος, ἀφοῦ μποροῦν νά ἀναχθοῦν στήν ἴδια παράφραση: λιοντάρι κρυμμένο σέ καλαμιώνα γίνεται ξαφνικά ἀντιληπτό.

Ἄλλα παραδείγματα παραλλαγῶν εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

A'

τόν κόσμον καί ἄν ἐγύρευες, κάλλιον οὐκ εἶχες εὔρειν (E 984)
 στόν κόσμο, ὅπου γύρισες, εἶδες καλύτερή μου; (Ζάκυνθος, Πρ. 173)

B'

Ἦφωιν δερμάτια ἔσχισεν καί ἐποίησεν του τάς κόρδας (E 828)
 σκοτώνει φίδκια καί θερκαί τζαί δάλλει τηςτές κόρτες (Κύπρος, Πρ. 173)

Γ'

Τραπέζιν ἦστεσαν ὀμπρός, νά φάγουν καί νά πίουν (E 679)
 Τραπέζιν ἐμ' πού δάλασιν, γιά νά μεσομερκάσουν (Κύπρος, Πρ. 240)

Δ'

καί ἔκρουεν τό λαβοῦτον του καί ἀηδόνη καί ἔτραγούδει (E 833)
 ἔβγαλεν τό ταμπουρίν ἀτ' κι ὠρόν τραγούδι λέγει (Πόντος, Πρ. 259)

Ἡ γενικευτική περίληψη, τέλος, εἶναι μιὰ παράφραση πού γενικεύει, συσχετίζοντας ἔτσι μέ ἀκρίβεια τίς ὁμοιότητες πού παρουσιάζουν διαφορετικά σημεῖα μέ τό νά τά ἀνάγει στό ἐπίπεδο τοῦ «ἐκτίθεσθαι καθόλου» (Ἄριστοτ. *Ποιητ.* 1455 b 1). Π.χ.,

Α΄

βούβαλον ἐπεκάθετο ἀπό τά ὠτία ᾿ς τό οὐράδιν
καί ἐδύζανεν τό αἷμαν του, στανέου του τόν ἐκράτει
(δηλ. ὁ λέων) (Ε 787-788)
᾿Σ σ΄ ὠμία σ΄ ἐκαβάλλ΄κεψεν, ᾿ς σά κότηζα σ΄ ἐκατέβεν
καί σ΄ ἔκοψεν τή δύναμι σ΄ κ΄ ἐδύζαξεν τό αἷμα σ΄
(δηλ. ὁ Χάρος) (Πόντος, Πρ. 20)

Γενικευτική περίληψη: Ἕνα φοβερό ὄν κάθεται στή ράχη ἑνός πιό ἀδύναμου πλάσματος καί τό θανατώνει ἀπομυζώντας το.

Β΄

ὀκτώ τέντας ἐπήδησεν καί δεκαοκτώ κουρτίνες,
φαρία τεσσαράκοντα, νά κάτση εἰς τό ἐδικόν του (Ε 929-930)

καί φέρτε μου ἑννέα μαύρους καί τόν δικόν μου δέκα,
νά τραπητήσω τούς ἑννέα, νά κάτσω στόν δικό μου (Κύπρος, Πρ. 166)

Γενικευτική περίληψη: Ἄντρειωμένος ἱππέας πηδᾷ πάνω ἀπό πολλαπλά ἐμπόδια, γιά νά κάτσει στό ἄλογο του.

Γ΄

καί ἐσύ μόνος μέ κέρδισε καί ἄλλος μή μέ κερδίση (Ε 1566)

Κέρδα με, κάλη μ΄, κέρδα με, Χάρος νά μήν κερδαίν΄ με
(Πόντος, Πρ. 167, πβ. ΒΔΑ, σ. ρκθ΄)

Γενικευτική περίληψη: Κάποιο ἐρωτικά ποθητό ἄτομο προσφέρει τόν ἑαυτό του σάν ἔπαθλο σέ κάποιο ἄλλο.

Θά ἤθελα τώρα νά ἐπισημάνω τήν ἀντιθετική ἀντιστοιχία πού ὑπάρχει στά χνάρια, πού εἶδαμε πιό πάνω, καί στή γενικευτική περίληψη. Καί τά πρῶτα καί ἡ δευτέρα δέν εἶναι ποιητικά σημεῖα· ἀλλά, ἀπό τή μιὰ μεριά, τά χνάρια ἀντιπροσωπεύουν μορφολογικές ὁμοιότητες, ἀφοῦ εἶναι σχήματα ὀργάνωσης σημείων πού ὑποβάλλουν σημασιολογικές σχέσεις ἀνάμεσα στά τμήματα τῶν σημείων, ἀλλά δέν δηλώνουν συγκεκριμένα νοήματα· ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη, οἱ γενικευτικές περιλήψεις ἀντιπροσωπεύουν ὁμοιότητες στό ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου – ἢ τῶν σημειομένων –, ἀνεξάρτητες ἀπό τή μορφή τῶν σημείων. Τά πρῶτα, ὡς σχήματα πού εἶναι, ἀνήκουν στή μορφή καί ὕφανση τοῦ ποιητικοῦ κειμένου· οἱ γενικευτικές περιλήψεις ὁμως καί ὁ καθόλου λόγος τοῦ Ἄριστοτέλη δέν ἀνήκουν στήν ὕφανση τοῦ κειμένου ἀλλά στή θαυότερη δομή του – π.χ., στήν ἀφηγηματική του δομή, ἄν μιλοῦμε γιά ἐπι-

κή, ήρωική, ποίηση –, χάρη στήν όποία ένα έργο μετέχει σέ ένα συγκεκριμένο ποιητικό γένος. Ἡ γενικευτική περίληψη, έπομένως, μᾶς έπιτρέπει νά συνδέσουμε τή σημειωτική ανάλυση – τήν ανάλυση τῆς ὕφανσης – τοῦ κειμένου μέ τήν ανάλυση τῆς δομῆς του (μέ τό εἶδος δηλαδή τῆς ανάλυσης πού ὑπέδειξε πρῶτος ὁ Βλαντίμιρ Πρόπ [βλ. σημ. 6 παραπάνω] καί πού έχει γνωρίσει ἀξιόλογη ανάπτυξη ἔκτοτε).

Αὐτά, λοιπόν, εἶναι τά μεθοδικά εργαλεῖα – στό ένα ἄκρο τά χνάρια, στό ἄλλο τό ἐκτίθεσθαι καθόλου, κι ανάμεσά τους οἱ ἔννοιες τῶν λογοτύπων, τῶν ἀλλομορφῶν, τῶν σημείων τοῦ ἴδιου τύπου καί τῶν παραλλαγῶν – πού πιστεύω ὅτι, ἂν χρησιμοποιηθοῦν συστηματικά καί μέ τρόπο πού νά ἐπιτρέπουν ποσοτικοποιήσεις τῶν δεδομένων, θά μπορούσαν νά μᾶς ὀδηγήσουν σέ πολύ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα γιά τόν τρόπο δημιουργίας τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους καί τίς σχέσεις του μέ τά τραγούδια τῆς προφορικής παράδοσης. Καί γιά νά γίνω σαφέστερος, ἐπειδή οἱ ἔννοιες αὐτές δέν εἶναι αὐθαίρετες ἐπινοήσεις τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας, ἀλλά εἶναι – προσπαθοῦν τουλάχιστον νά εἶναι – ὀρισμοί καί περιγραφές πραγματικῶν τεχνασμάτων πού στηρίζουν τόν αὐτοσχεδιασμό τοῦ παραδοσιακοῦ ποιητή, ὁ ὁποῖος συνθέτει τό τραγούδι του χωρίς τή βοήθεια τῆς γραφῆς, ὅσο ἀκριδέστερα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τά τεχνάσματα αὐτά συλλαμβάνοντας ἔτσι τήν ποιητική διαδικασία, τόσο ἀσφαλέστερα καί πιό ἀξιόπιστα μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς ἀναλυτικά εργαλεῖα.

Ἐπομένει, λοιπόν, πολλή δουλειά νά γίνει ἀκόμα πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς συστηματικῆς ανάλυσης τῶν κειμένων, πρὶν νά μπορέσουμε νά ἔχομε ἀσφαλή συμπεράσματα (χωρίς νά λογαριάσουμε τήν ἐπιτακτική ἀνάγκη τῆς συγκριτικῆς ἐξέτασης τοῦ Διγενῆ καί τῶν ἄλλων κειμένων τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου τόσο μέ τά ἀνατολικά ὅσο καί μέ τά δυτικά μεσαιωνικά ἔπη, τήν ὁποία έχει ὑπογραμμίσει κατ' ἐπανάληψη ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου). Ἰδεωδῶς, ἡ ἐπιστημονική ἀνάλυση πρέπει νά ἀποκαλύπτει, ἀπό τή μιά μεριά, πῶς συγκροτοῦνται οἱ θεματικές ἐνότητες τοῦ κειμένου ἀπό μικρότερα ποιητικά σημεία (γιά τήν παραγωγή τῶν ὁποίων ἔγινε παραπάνω ἰκανός λόγος) καί, ἀπό τήν ἄλλη, πῶς οἱ ἐνότητες συνδυάζονται σέ μεγαλύτερες ἀφηγηματικές δομές, ἀφοῦ πρῶτα διακρίνει τόν λειτουργικό χαρακτήρα τους: ἂν εἶναι, δηλαδή, πράξεις πού προωθοῦν τήν ἐξέλιξη τοῦ μύθου (δυναμικά μοτίβα, κατά τήν ὀρολογία τῶν Ρώσων φορμαλιστῶν), ἢ χαρακτηρισμοί τῶν φορέων τῆς δράσης, περιγραφές καί «ἐκφράσεις» (δηλαδή στατικά στοιχεῖα τῆς ἀφήγησης).

Πρὸς τό παρόν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀρκούμεστε σέ ἐντυπώσεις, εἰκασίες καί συλλογισμούς χωρίς ἀποδεικτική ἀξία. Θέλω, ὡστόσο, νά κλείσω τοῦτο τό μελέτημα διατυπώνοντας τίς παρακάτω γενικές θέσεις:

1. «Ἐνδείκνυται νά θεωρηθεῖ βέβαια ὅτι τό Βυζάντιο εἶχε τήν προφορική ήρωική ποίησή του καί σ' αὐτή βασίστηκε ἡ πρώτη γραπτή ἐπική σύνθεση τοῦ “Ἀκρίτη”. Διαφορετικά θά ἔμενε ἀνεξήγητο τό ἀπό πού κληρονομήθηκε τό λογοτυπικό ὕφος κτλ.» (ΒΔΑ, σ. ριβ'). Συμφωνῶ ἀπόλυτα μέ τήν παραπάνω διατύπωση, ἀλλά θεωρῶ πιθανό ὅτι πρὶν ἀπό τήν πρώτη γραπτή σύνταξη τοῦ ἔπους (δηλαδή τόν πρῶτο δρόμο τῆς σύνταξης Ε ἢ καί τήν ἴδια τή σύνταξη Ε) μεσολαβεῖ μιά προφορική σύνθεση ἑνός ἔπους, ἢ ἑνός κύκλου ἐπικῶν ἀσμάτων, μέ ἥρωα τόν Διγενῆ, τουλάχιστον ἀνάλογου μεγέθους μέ ἐκεῖνο τοῦ Ε. Τό μέγεθος τῶν 2000, ἢ καί πολύ περισσότερων, στίχων δέν ἀποτελεῖ κώλυμα γιά τήν ὑπόθεση αὐτήν, ἂν θυμηθοῦμε πόσο ἐκτενέστερα εἶναι

τά προφορικά έπη τής Κεντρικῆς Ἀσίας καί τής Νότιας Γιουγκοσλαβίας¹⁴. κώλυμα δέν εἶναι ἐπίσης ἡ διάδοση τής γραφῆς (ΒΔΑ, σ. οε'), γιατί οὔτε στό Βυζάντιο, οὔτε στίς μεσαιωνικές κοινωνίες γενικότερα, θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ πῶς ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε νά παρεμβάλλεται σάν ἐμπόδιο στή δημιουργία λαϊκῆς προφορικῆς ποίησης.

2. Ἄν ἡ γνωστή μαρτυρία τοῦ Ἐπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα χρονολογεῖ τήν ὑπαρξη λαϊκῆς ἠρωικῆς ποίησης – καί ὄχι ἀπαραίτητα τίς ἀπαρχές της – στόν 1' αἰῶνα, στό τραγούδι τοῦ Ἀρμούρη ἔχομε ἕνα γνήσιο δείγμα τής ποίησης αὐτῆς. Ἡ ἀρχικῆ δημιουργία του πρέπει νά χρονολογηθεῖ, γιά λόγους ἱστορικῆς, στίς ἀρχές τοῦ 1' αἰῶνα (ΒΔΑ, σ. 167) καί, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πότε πρέπει νά χρονολογηθεῖ ἡ μορφή πού μᾶς διασώζεται γραπτῶς, ὁ Ἀλεξίου τήν ἀντιμετωπίζει, πολύ σωστά, σάν πηγή τοῦ Διγενῆ Ε.

Ἡ γραπτῆ μορφή τοῦ Ἀρμούρη δέν εἶναι ἀνασύνταξη ἀλλά καταγραφή τοῦ τραγουδιοῦ (παρά τήν ἔλλειψη διαίρεσης ἀνάμεσα στά ἡμιστίχια σέ ἕναν δυό στίχους, πού ὑποδηλώνει παρέμβαση τοῦ γραφέα σ' αὐτούς), γιατί διατηρεῖ ὅλα τά σημάδια τής προφορικῆς σύνθεσης σέ ποσοστό πού δέν ἀφήνει ἀμφιβολία γιά τόν τρόπο δημιουργίας του: ἐκτός ἀπό τό ἐκδηλο λογοτυπικό ὕφος του, ἀπουσιάζουν ἀπό τό τραγούδι σχεδόν ἐντελῶς οἱ ἀναπαιστικοί τονισμοί, ὅπως συμβαίνει στό δημοτικό τραγούδι, ἀλλά ὄχι στόν Διγενῆ Ε, πού ἐμφανίζει ἕνα ποσοστό 4% στίχων μέ ἀναπαιστικούς τονισμούς (πολύ μικρότερο βέβαια ἀπό ἐκεῖνο τής σύνταξης G, δηλαδή 21,5%, ΒΔΑ, σ. πς', μέ ἀναφορές στήν εἰδική βιβλιογραφία). Μποροῦμε ἐπίσης νά ποῦμε τώρα ὅτι τό ποσοστό τῶν στίχων τοῦ Ἀρμούρη πού ἐμφανίζουν τά χνάρια τοῦ παραλληλισμοῦ καί τής ἀὔξητικῆς κλιμάκωσης, περίπου 26%, εἶναι πολύ κοντά στά ποσοστά του δημοτικοῦ τραγουδιοῦ: 26% στό τραγούδι τοῦ Καλομούρου ἀπό τήν Κάρπαθο, 33% στό τραγούδι τοῦ Ἀζγουρη ἀπό τήν Κύπρο¹⁵. Τά τραγούδια αὐτά εἶναι ἐπιδιώσεις τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Ἀρμούρη στήν προφορικῆ παράδοση καί ἀποδεικνύουν τή συνέχεια τής ἠρωικῆς προφορικῆς ποίησης ἀπό τή βυζαντινῆ ἐποχή ὡς τόν αἰῶνα μας. (Το ποσοστό τῶν στίχων τοῦ Διγενῆ Ε στούς ὁποίους ὑπόκεινται τά χνάρια τοῦ παραλληλισμοῦ καί τής κλιμάκωσης εἶναι κατά τι μεγαλύτερο ἀπό 7%).

3. Ἡ νέα χρονολόγηση τής σύνταξης Ε ἀχρηστεύει τήν ὑποτιθέμενη σειρά: ἀρχικῆ λόγια σύνθεση τοῦ ἔπους, G, Ε, ἀκριτικά τραγούδια· καί στήν πραγματικότητα τήν ἀντιστρέφει: προφορικῆ ἠρωικῆ ποίηση, Ε, G. Ἐπιπλέον, καθιστᾷ ἀντιοικονομικῆ καί περιττή τήν ὑπόθεση ὅτι τά τραγούδια γιά τόν Διγενῆ πού διασώθηκαν ἀπό τήν προφορικῆ παράδοση ἔχουν προέλθει ἀπό τή σύνταξη Ε, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει κανεῖς λόγος πού νά μᾶς ἐμποδίζει νά δεχτοῦμε τήν ἀνεξάρτητη ἐπιδίωση τῶν τραγουδιῶν μέσω τής προφορικῆς παράδοσης.

Ἄπεναντίας, ὑπάρχουν τουλάχιστον δύο λόγοι, γιά νά ἀποδώσομε τίς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στό ἔπος καί τά τραγούδια στίς κοινές τους καταβολές στή βυζαντινῆ ἠρωικῆ ποίηση. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι τό ἔπος εἶχε περιορισμένη γραπτῆ διάδοση στά

14. N.K.Chadwick καί V. Zhirmunsky, *Oral epics of Central Asia* (Cambridge, 1969). A.B.Lord, *The singer of tales* (Cambridge, MA, 1960).

15. Γ.Κ.Σπυριδάκης, Γ.Α. Μέγας, Δ.Α. Πετρόπουλος, *Ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια*, Α' (Ἀθήνα, 1962), σσ. 44-51.

μεταβυζαντινά χρόνια, αγνοήθηκε από τήν τυπογραφία καί τά λίγα χειρόγραφα τῶν διασκευῶν του ἀνακαλύφθηκαν ἀπό λόγιους ἐρευνητές τόν περασμένον αἰῶνα σέ μοναστήρια καί διβλιοθήκες.

Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ἡ στενή ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στήν ἀπεικόνιση δρακοντοκτονίας σέ βυζαντινό πιάτο τοῦ 16^{ου} αἰῶνα καί στόν παρακάτω στίχο τραγουδιοῦ ἀπό τή Γορτυνία:

πέντε κοντάρια τοῦ ἴδωκα καί μιὰ σπαθιά στή μέση.¹⁶

Πράγματι, στό πιάτο ὁ λαιμός τοῦ δράκοντα ἔχει διαπεραστεῖ μέ πέντε μικρά κοντάρια, ἐνῶ ὁ δρακοντοκτόνος ἤρωας ὑψώνει τό ξίφος του, καθῶς ἐτοιμάζεται νά δώσει στόν δράκοντα τό τελειωτικό χτύπημα¹⁷. Ὅμως αὐτή ἡ «πράγματι ἐκπληκτική λεπτομέρεια» (ΒΔΑ, σ. ρλβ') τῆς ἀπεικόνισης δέν ἀντιστοιχεῖ σέ περιγραφή τοῦ ἔπους (ὅπως τουλάχιστον αὐτό μᾶς σώζεται στίς γραπτές πηγές), ἀλλά μόνο σέ στίχο ἀπό τραγούδι τῆς προφορικῆς παράδοσης, δείχνοντας ἔτσι ὅτι τό ἐν λόγω τραγούδι ἀνάγεται σέ χρόνο προηγούμενον ἀπό ἐκείνον τῆς κατασκευῆς τοῦ πιάτου. Τό εὔρημα αὐτό δέν εἶναι τό μόνο τοῦ εἴδους του πού ἔχει συσχετιστεῖ μέ τόν Διγενή¹⁸, ἀλλά εἶναι τό μόνο πού δέν μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ τό γραπτό ἔπος. Γι' αὐτό καί ἀποτελεῖ πολύ σημαντική μαρτυρία γιά τήν ἀνεξάρτητη ἀπό τίς γραπτές μορφές τοῦ ἔπους προφορική παράδοση τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν.

4. Οἱ παραπάνω συλλογισμοί θά μπορούσαν, νομίζω, νά στηρίξουν τήν ὑπόθεση

16. Ν.Γ. Πολίτης, «Ἀκριτικά ζῆματα. Ὁ θάνατος τοῦ Διγενή», *Λαογραφία*, 1 (1909), σ. 223, ἀρ. 9, στ. 19.

17. Ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ πιάτου, πού βρέθηκε στίς ἀνασκαφές τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ἔγινε ἀπό τήν Μ. Alison Frantz, «Akritas and the Dragons», *Hesperia*, 10 (1941), σσ. 9-13, εἰκ. 1-2· βλ. καί ΒΔΑ, εἰκ. 76. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ δρακοντοκτόνος πῶς ἀφηγεῖται, στό τραγούδι τῆς Γορτυνίας, τίς περιπέτειές του στούς συντρόφους του δέν ὀνομάζεται, ἀλλά γιά τήν ταύτισή του μέ τόν Διγενή δέν ἀφήνει ἀμφιβολία ὁ κοινότατος τύπος τοῦ τραγουδιοῦ στόν ὁποῖο ἀνήκει (βλ. τή μελέτη τοῦ Πολίτη στήν προηγούμενη σημείωση), σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ Διγενῆς ἀφηγεῖται στούς συντρόφους του, πού μαζεύονται γύρω ἀπό τήν κλίνη του λίγο πρῶν πεθάνει, μερικά ἀπό τά κατορθώματά του, πού τώρα ὁμως δέν μπορεῖ νά τά ἐπαναλάβει, καθῶς ἔχει ἀναγνωρίσει ὅτι ἀντίπαλός του εἶναι ὁ Χάρος.

18. J. A. Notopoulos, «Akritan ikonography on Byzantine pottery», *Hesperia*, 33 (1964), 108-133.

19. Δέν μοῦ εἶναι ἐντελῶς σαφές ἂν ὁ R. Beaton (βλ. σημ. 6) θεωρεῖ τήν κατηγορία τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν σάν ἀνύπαρκτη – καί ἐπομένως ἀδικαιολόγητη ἐπινόηση τῶν Ἑλλήνων φιλολόγων –, ἐπειδή τά τραγούδια αὐτά δέν μποροῦν πάντα νά διακριθοῦν σαφῶς ἀπό τίς παραλογές. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, στό ἐπίπεδο τῆς προφορικῆς παράδοσης, τά ἀκριτικά τραγούδια ἐπικαλύπτονται καί ὡς ἓνα σημεῖο συγχέονται θεματικά μέ τίς παραλογές (καί μέ τά παραμύθια), καί τό φαινόμενο αὐτό εἶναι ἀνάλογο μέ τίς μυθιστορηματικές καί παραμυθικές, ἐπίσης, προσμίξεις πού ἐμφανίζονται, στό πλαίσιο τῆς γραπτῆς λογοτεχνίας, οἱ γραπτές συντάξεις τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ (ἄς μὴν ξεχνοῦμε καί τά ἀφθονα παραμυθικά στοιχεῖα πού ἐμφανίζονται ἡ Ὀδύσσεια καί τά ἔπη τοῦ *Beowulf*, τῶν *Nibelungen*, κτλ.). Τά στοιχεῖα ὁμως αὐτά δέν ἀναιροῦν τόν ἥρωικό χαρακτήρα τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν. Ἐξάλλου, ὁ ἴδιος ὁ Beaton, σέ ἄλλη του μελέτη (βλ. τήν ἐπόμενη σημείωση, σ. 20), μιλάει γιά τήν προφορική ἥρωική παράδοση τῶν ἀνατολικῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας.

ὅτι τό ἔπος ἢ ὁ κύκλος ἐπικῶν ἀσμάτων γιά τόν Διγενή ἀνήκουν σέ ἕνα πολύ εὐρύ-
τερο πλαίσιο βυζαντινῆς ἠρωϊκῆς ποίησης, ἐπιθιώματα τῆς ὁποίας ὡς τίς μέρες μας
εἶναι τά ἀκριτικά τραγούδια, τόσο αὐτά πού ἔχουν ἠρωά τους τόν Διγενή, ὅσο καί
ἐκεῖνα πού ἀφηγοῦνται τά κλέα ἄλλων ἀνδρῶν (καί εἶναι περισσότερα ἀπό τά προη-
γούμενα).

Παράλληλα μέ τήν προφορική παράδοση, ὀρισμένα ἔργα τῆς ποίησης αὐτῆς κατα-
γράφτηκαν ἢ διασκευάστηκαν ἀπό ἐγγράμματους, ἄν καί ὄχι λόγιους, ποιητές, καί
εἶχαν ἔτσι μιάν ἄλλη, γραπτή, διάδοση, κατὰ τήν ὁποία εἰσχώρησαν σ' αὐτά κάποια
λογιότερα στοιχεῖα ἢ χαρακτηριστικά τοῦ γραπτοῦ λόγου, καί ἀλλοιώθηκε, λιγό-
τερο ἢ περισσότερο, ὁ χαρακτήρας τους ὡς προφορικῶν συνθεμάτων²⁰.

Ἄπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐπική προφορική παράδοση ἔχασε τή ζωτικότητα τῆς,
ἀφότου στηρίχτηκε περισσότερο στή συλλογική μνήμη τῶν παθητικῶν φορέων τῆς
παρά στούς δημιουργικούς ἀοιδούς πού συνέθεταν καί ἐκτελοῦσαν τά ἐπικά ἄσμα-
τα, ἀλλά κάποτε, γιά λόγους ὁπωσδήποτε ἱστορικούς (δυστυχῶς ἀδιευκρίνιστους
ἀκόμα) ἔπαψαν νά ὑπάρχουν ὡς ἐπαγγελματική κοινωνική ὁμάδα (τῆς ὁποίας τήν
ὑπαρξη πρέπει νά ὑποθέσουμε μέ βάση τά παράλληλα φαινόμενα τῆς μεσαιωνικῆς
Εὐρώπης, τῶν σλαβικῶν λαῶν καί τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Κεντρικῆς
Ἀσίας). Ἔτσι, τά μεγαλύτερα ἐπικά ἄσματα διασπάστηκαν σέ μικρότερα καί ἐνσω-
ματώθηκαν στόν κορμό τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, πού ἐξακολούθησε γιά αἰῶνες
νά ἀντλεῖ τή δική του ζωτικότητα ἀπό τήν πολύπλευρη λειτουργικότητά του μέσα
στή μεταβυζαντινή καί νεοελληνική κοινωνία.

Ἐλπίζω ὅτι κάποτε ἡ συστηματική μορφολογική ἀνάλυση, ἀπό τό ἕνα μέρος, θά
μᾶς ἐπιτρέψει νά καταλάβουμε καλύτερα τόν τρόπο συγκρότησης τῆς σύνταξης Ε καί
τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν καί, ἀπό τό ἄλλο, θά συντελέσει στό νά ἀποκτήσουμε μιά
πιό καθαρή καί ἀξιόπιστη γραμματολογική εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς ἐπικῆς ποίησης,
τῶν σχέσεών τῆς μέ τή γραπτή δημῶδη λογοτεχνία καί τῶν ἐπιθιώσεών τῆς μέσα ἀπό
τή λαϊκή προφορική παράδοση.

20. Τό ζήτημα θέβαια τῆς προφορικῆς ποιητικῆς παραγωγῆς, ἀναπαραγωγῆς καί παράδοσης,
καί τῶν ἀλληλεπιδράσεών τῆς μέ τή γραπτή παράδοση τῆς *Volksliteratur* τῶν τελευταίων αἰῶνων
τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἀπό τά πιό βασικά, ὅσο καί ἐνδιαφέροντα, προβλήματα τῆς βυζαντινῆς
φιλολογίας, γιά τό ὅποιο ἔχουν γραφεῖ τά τελευταῖα χρόνια ἀρκετές ἐνδιαφέρουσες – ἄν καί ὄχι
πάντα ἐξίσου πειστικῆς – ἐργασίες· βλ. E. Jeffreys, *Μαντατοφόρος*, 14 (1979), 20-34, R. Beaton,
Byz. and Modern Greek Studies, 7 (1981), 7-27, H. Eideneier, *Ἑλληνικά*, 34 (1982-83), 117-150
(μέ ἀναφορές στήν πρόσφατη βιβλιογραφία).

EPIC NARRATIVE STYLE IN THE ESCORIAL *DIGENIS AKRITIS*

Stylianos Alexiou's edition of the Escorial *Digenis Akritis* has made that poem accessible for the first time to a wide circle of readers¹. The poor manuscript and difficult content had relegated Escorial to relative obscurity and low esteem. Alexiou has reversed that by publishing a superior text and critical notes of equal quality. He has also demonstrated that Escorial is our oldest and most authentic version. The most important categories of evidence are these: Escorial's accurate memory of details that could not have survived a long oral transmission, these being (A) Byzantine military terms² and (B) historical events³, social customs⁴, geography⁵, language⁶, and proper names⁷ from the Arab world; (C) the relatively inaccurate record of the same in Grottaferrata (Escorial's only serious rival for primacy among the versions); (D) Escorial's integrity of language and style compared with the generally derivative quality of Grottaferrata (henceforth G)⁸. This evidence is sure to find acceptance by an increasing majority of scholars. The relative age and importance of the two versions has, then, finally been established, and Alexiou's dating to the twelfth century also seems certain.

1. Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης καί τό ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, Κριτική ἔκδοσις (Ἐρμῆς, Ἀθήνα, 1985). Cited henceforth as Alexiou¹.

2. See S. Alexiou, Ἀκριτικά. Τό πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε - Χρονολόγησις, Ἀποκατάστασις χωρίων - Ἑρμηνευτικά, Ἡράκλειο - Κρήτης, 1979, pp. 31-2. Cited henceforth as Alexiou².

3. A striking example is mention of the Καίοιοι at 245. These were sectarian terrorists, mentioned in only three other medieval sources, all from the twelfth century. This gives a *terminus ad quem*, since a moslem sect would scarcely have been remembered in Greek song long after its demise. Their center in Persia was destroyed by the Mongols in 1256. Their last strongholds in Syria fell in 1273, after which they became vassals of the Franks. See Alexiou¹, p. 99 and Alexiou², 30-1.

4. E.g. the utterance or writing of curses in sacred places (248); see Alexiou², pp. 33-5.

5. *Ibid.*, 17 ff. A striking example is found in verse 732, where the place-names Herakleion, Iconium (Κόνιον) and Amori appear in that order as cities overrun by the emir. Assuming he attacked from south to north, the order is correct. Grottaferrata (I. 294-5) jumbles them. See Alexiou², p. 59.

6. E.g. μούλε (31). See Alexiou's note *ad. loc.* The word occurs in no other Greek text.

7. See Alexiou², pp. 24 ff.

8. To cite just two examples, see Alexiou's discussion of Grottaferrata's use of the verb ἐκπίπτω at VI. 96, and his comparison of Digenis' song to his beloved at Escorial 839 ff. and Grottaferrata IV. 401 ff. - Παρατηρήσεις στόν Ἀκρίτη, Ἀριάδνη 1 (1982), 47-8 and 49-51.

The style of Escorial (henceforth E) confirms Alexiou's conclusions. What I mean is that it reveals certain techniques of composition (and I do *not* refer to formulaic expressions) that associate it, on the one hand, with the epics of ancient Greece, the *Iliad* and *Odyssey*, and, on the other, with the epics of roughly contemporary medieval Europe – the *Nibelungenlied* and *Chanson de Roland*. This assertion will surprise, given the humble nature of E in comparison with these monumental epics. To explain: a striking feature of the Homeric epics, besides formulaic diction, is their orderly and methodical composition of single scenes. This same characteristic obtains in the great epics of medieval Europe. They reveal the same kind of symmetrical arrangements, both in the narration of events and construction of speeches. The epic poets are, above all, *orderly*. Their narratives are sustained by a close taxis⁹.

The origins of this style lie, I believe, in the realm of the practical, namely in the circumstances of oral composition – although I do not believe that *Digenis* is an oral creation. We have to do with a phenomenon intrinsic to living heroic poetry, whether composed extemporaneously before a live audience, or merely recited to it. Repetition in fixed progressions, incessant use and re-use of certain details, orderly disposition – all this had practical value for a singer assembling a piece and for the audience hearing it. Systematic composition was born from the exigencies of oral delivery imposed on poet and audience alike.

It is because of this fundamental similarity in genetic inheritance, so to speak, that the epics of ancient Greece and medieval Europe share a stylistic habitus. I do not mean that they are oral compositions. The *Nibelungenlied* and *Digenis* are surely not, and the origins of the *Iliad* and *Odyssey* remain murky. What I do mean is that the scrupulous scene-design they all share descends ultimately from basic techniques of oral performance¹⁰.

But if this style originated in every-day practice, it eventually outgrew its utilitarian beginnings. All the epics in question, and I include the Escorial *Digenis* among them, refined orderly composition into a vehicle of artistry. Whether this was ever an accomplishment of the pure oral style, or was attained only by literate poets who knew the oral manner first-hand and adopted its mannerisms – I leave that question in abeyance because I do not know how to answer it. Nor is it the most fruitful question right now.

Escorial *Digenis* shows, then, strong and precisely identifiable stylistic affinities with Homer and medieval European epic. It is of little importance that *Digenis* is not composed at the same level of mastery as, say, the *Iliad*. What matters is that the two share fundamental stylistic traits. They construct narrative, at the level of scene and episode, in the same manner. Significantly, G does not. Where E shapes and articulates, G flows

9. For the orderliness of epic narrative in general, see A. B. Lord, *The Singer of Tales* (Harvard, 1960), pp. 92 f. For this same feature in Homer and medieval European epic, see B. Fenik, *Homer and the Nibelungenlied* (Harvard, 1986), *passim*.

10. Similarly, Mark Edwards emphasizes the style of the *Iliad* and *Odyssey* as a product of centuries of development by epic singers. Their oral techniques are so visible that, no matter what the circumstances of their composition or writing, they must be considered «oral» poems. *Homer, the Poet of the Iliad* (Johns Hopkins University Press, 1987), p. 3, 21-3.

with looser constraint. E holds itself to the primal rules of its genre. G has lost contact with these roots. It is a more free and idiosyncratic creation. Whatever learned sources helped shape it, E feeds from a living tradition of heroic poetry. G has retained little beyond the irreducible kernel of plot and cast of characters.

I shall present here several examples from a full-length study in progress, confining myself to *speeches* in E, because limitations of space preclude examining longer narrative episodes. I shall cite a few parallels from ancient and European epic, but my main effort will be to illustrate from E itself.

1. *The emir returns to Syria*

E's characters often say the same thing twice in succession and in the same order, but at greater length the second time. It is a basic stylistic feature, and examples range from the simple to the complex. Lines 373-81 demonstrate the manner at its most plain: the emir promises his bride that he will return after a brief visit with his family:

Ἡ ἀγάπη γὰρ μὲ ἀνάγκασεν, πρὸς ὀλίγας ἡμέρας,
τῆς ταπεινῆς μου τῆς μητρὸς καὶ ὄλων τῶν συγγενῶν μου,
θέλω νὰ πάω νὰ τοὺς ἰδῶ καὶ πάλι νὰ ὑποστρέψω. 375

«Love for my mother and family compel me: I will visit them for a few days and come back». Having said that once, the emir now says it again, binding himself this time with an oath and setting an exact term for his absence:

Εἶδασι γὰρ < τὰ > ὀμμάτια μου τὰ δάκρυα τῆς μητρὸς μου
καὶ ὡς δι' αὐτὸν ὑπαγαίνω.
Καὶ μὰ τὸν φοβερὸν κριτὴν, τὸν τρέμει πᾶσα ἡ κτίσις,
τὸν τρέμουν οἱ Σαρακηνοὶ καὶ οἱ Χριστιανοὶ < καὶ οἱ > πάντες,
δώδεκα νυκτοῦμερα νὰ ποιήσω εἰς τὰ ἐδικὰ μου 380
καὶ ἄλλα εἰκοσιτέσσερα ὥστε νὰ πάγω νὰ ῥθῶ.

Reasons for leaving (373-4; 376-7) are followed by a promise to return (375; 378-81). The second round amplifies the first. There is no equivalent to these lines in G.

2. *The brothers apologize*

For a longer and more impressive example, we turn to 439-54. The girl's brothers ask forgiveness for their harsh language and guarantee the emir his freedom to leave *-if* he promises not to desert his family for good. (1) Pardon us our bitter words (439). (2) Go to Syria, but swear not to forget your wife and son (439-42):

Καὶ μὴ μᾶς μέφεσαι, γαμπρέ, διατὶ σὲ ἀγριομιλοῦμεν.
Καὶ ἂν θέλῃς πᾶν εἰς τὴν Συρίαν, θέλομεν νὰ ὁμόσης, 440
τῆς κόρης νὰ μὴν λησμονῆς, τῆς ἡλιογεννημένης,
καὶ τοῦ παγκάλου σου υἱοῦ, τοῦ Διγενῆ τ' Ἀκρίτη.

They now make the same two points again, but at greater length. (1) Do not take our rebuke to heart:

Καὶ μηδὲν σοῦ φανῆ κακὸν διατὶ ὄνειδίσασμέν σε,
ἀμὴ ἔβγαλέ την τὴν κακὴν καρδίαν ἀπὸ τὸν νοῦν σου
καὶ ἔχε ἡμερότητα, μᾶλλον δὲ καὶ πραότην, 445
νὰ εἶσαι καὶ πανεύφημος ᾗ ὄλην τὴν οἰκουμένην.

(2) Swear to return:

Καὶ ἐμεῖς νὰ σὲ ἀποβγάλωμεν καὶ ὁ Θεὸς νὰ σὲ βοηθήσῃ,
 ὅπου τὸν κόσμον διακρατεῖ καὶ πάντας ἐπιβλέπει·
 καὶ πάλιν νὰ ὑποστραφῆς, νὰ ἔλθῃς διασυντόμως. 450
 Εἰ δὲ καὶ βούλεσαι, γαμπρέ, ἄλλον < νὰ > μὴ υποστρέψῃς
 καὶ ν' ἀρνηθῆς τὸ ἀδελφί μας
 ἢ τὸ ἄνθος, τὸν ἀυγερινόν, τὸν Διγενή σου παιῖδα,
 ἐλπίζομεν εἰς τὸν Θεόν, ὅπου τοὺς πάντας βλέπει,
 < ἄλλον > νὰ μὴ ἴδῃς τὴν Συρίαν, ἃν οὐδὲν ὑποστρέψῃς.

Both these examples depict solemn moments: departure, promise, and oath. Repetition makes for emphasis; repeats in a fixed order even more so. G has none of this. The brothers' apology is reduced to three lines (II. 346-8), and the emir's exuberant thanks (E 457 ff.) becomes a prayer to Jesus (II. 251 ff.).

Sequential repetition of block units is found in all the great epics. Limitations of space prevent little more than bare mention of the parallel *laissez* in the *Chanson de Roland*, the repeated patterns, one after the other, there and in the *Nibelungenlied*, and the repeated ideas in a single speech, more insistent and marked even than those in E, in the *Chanson de Roland* and *Rolandslied*¹¹. The feature is deeply rooted in the epic manner. I cite just one example from the *Chanson de Roland*¹². When Oliver dies (*laisse* 150, lines 2010-20), Roland sees him and weeps:

Morz est li quens, que plus ne se demuret.
 Rollant li ber le pluret, sil duluset,
 Jamais en tere n'orrez plus dolent hume!

The count is dead, he lingers no more.
 Noble Roland weeps over him and laments him,
 You shall never see a sadder man on earth!

But the next *laisse*, and the lines immediately following, repeat the same action:

Or veit Rollant que mort sun ami,
 Gesir adenz, a la tere sun vis.
 Mult dulcement a regreter le prist:

11. I refer especially to: *laissez* 40-42 of the *Chanson de Roland*, where the Saracenkings, Marsile, asks the same question three times and receives the same answer three times from Ganelon; to Sivrit's battle against the giant and dwarf, who guard his treasure, in two successive and mirrored combats (*Nibelungenlied* 489-499), and to the habit of the *Rolandslied* of developing scenes and speeches in two parallel stages—cf. 2415 ff., 1636 ff., and 1760-2264. For a discussion of these various scenes, see B. Fenik, *Homer and the Nibelungenlied*, pp. 132-5, 51, 146-9.

12. Text and translations from the *Chanson de Roland* and from G.J. Brault, *The Song of Roland, an Analytical Edition*, Vol. 2, Oxford Text and English Translation (Pennsylvania State University Press, 1978).

Now Roland sees that his friend is dead,
Lying prone, his face toward the earth.
He begins to lament him very softly.

Roland's lament is completed only in the second instance. We first hear of it in short form (2021-3). Then, at 2024 ff., as if Roland now learned of his friend's death for the first time («Now Roland sees that his friend is dead»), he proceeds to lament him in full. The long version follows the short. Patterned repetition creates emphasis, solemnity, and elevation.

3. *The maiden's despair*

Speeches in E are often built around simple but highly regular patterns. A good example are the maiden's cries of despair at the threats of the ἀπελάτες (1161-7):

τὰ λόγια ταῦτα ἐπίστευσεν καὶ ἔμην τοιαῦτα ἐλάλει:
«Ὅϊμέν, ἀφέντη μου καλέ, βέβαιον νὰ μᾶς χωρίσουν
σήμερον ἀπ' ἀλλήλων».

Σφικτὰ σφικτὰ μὲ ἐφίλησεν καὶ οὕτως μὲ συντυχαίνει:

«Αὐθέντη μου, ἄς φιλήσωμεν τῆς ἀποχωρισίας».

1165

Κλαίουσα γὰρ μὲ ἔλεγεν ἐκ στεναγοῦ καρδίας:

«Σήμερον χωριζόμεθα, τίς νὰ τὸ ὑπομένη;».

The verses alternate between one-line introductions (1161, 1164, 1166) and one-line speeches (1162, 1165, 1167). The six-plus verses thus comprise three *couplets*. In the introductions, we observe the variation of words «to speak»: ἐλάλει (1161), συντυχαίνει (1164), ἔλεγεν (1166). The second distichs of 1161 and 1164 are strongly parallel. All three one-line speeches emphasize impending separation. Note as well ἀφέντη μου and αὐθέντη μου at 1162 and 1165. Thus, three almost hysterical outbursts are held to a clock-work regularity. This is a disciplined expression of high emotion. G omits it almost entirely, giving the girl only two lines: one speaks of separation, the other develops a rhetorical conceit. VI. 140-1:

«ὄτι», φησί, «πρὸ τῆς ψυχῆς τέθνηκεν ἡ φωνή μου·
ἰδοὺ γὰρ χωριζόμεθα καὶ ζῆν οὐ θέλω φέρειν».

4. *The emir admits his abduction of the maiden*

The emir begins (145-7) and ends (158-9) the first part of his speech on the subject of ancestry: first, the names of his father, uncle, and grandfather, and their honorific burial¹³; then, at the close, the disgrace he has brought them:

13. The burial of distinguished persons near the tomb of Mohammed was an Arab custom. This is an important example of authentic historical tradition preserved in E (G has no trace of the detail – I. 284 and IV. 37), as are the forms of the Arab names. See Alexiou², 24-8, 93. and Alexiou¹ *ad loc.*

τὰ φουσάτα ἐντροπίασα καὶ ὄλην μου τὴν γενέαυ.

Σήμερον νὰ ἀπόθανα καὶ οὐ θέλω τὴν ζωὴν μου.

In between, two ideas alternate: (1) nobody ever withstood me before, for I have overcome countless Persians and Greeks alike (149-52); (2) I will never forget the disgrace I suffered at your hands today (153); (1) since I started to campaign, no one ever equalled me or stopped my advance (154-6); (2) but I will never forget what I suffered from you (157). In outline:

- A. Ancestry, 154-7.
- B. Nobody ever withstood me before, 149-52.
- C. τὸ θέαμα τὸ ἔπαθα εἰς ἐσᾶς ποτὲ οὐκ ἔλησμονῶ το. (153)
- B. Nobody ever equalled or stopped me, 154-6.
- C. καὶ ἐδάριτε τὸ ἔπαθα εἰς ἐσᾶς ποτὲ οὐκ ἔλησμονῶ το. (157)
- A. I have disgraced my army and my family, 158-9.

The corresponding section of G shows no trace of this¹⁴.

5. *Digenis' farewell*

The hero's last words to his men show a firm pattern (1709 ff.), at least up to verse 1749. The pious admonitions after that (1750-8), with their ecclesiastical flavor and biblical reminiscences, belong to a different style.

Digenis recalls his exploits and asks his friends' remembrance. He does this in two stages, each in the same sequence of anecdote and sentiment.

- I A. Remember how three-hundred Arabs surrounded me, and I scattered them before you could arm yourselves and mount, 1709-14.
- B. Remember how you all fled the lions by the Euphrates; I slew the lioness and drove away the others, 1715-28.
- C. I am reminding you so you will always remember me. You never achieved what I accomplished alone. I guarded you and my beloved single-handedly, 1729-32.

The second set of reminiscences follows immediately, and in the same order:

- II A. I endured fierce trials protecting my bride from the freebooters, 1733-9.
- B. The two of us met the dragon alone. He wanted to take the maiden and devour me, but God saved us and we came to no harm, 1740-7.
- C. You see what trials I endured, but you were not with me, 1748-9.

14. G I. 284 ff. G garbles the proper names (see preceding note) and confuses the geographical relation of Herakleia, Amorion, and Iconium (294-5). E puts them in proper order in a different context at 732. This is an important detail - Alexiou², 59.

A clear pattern, then: I, how he rescued his men, II, how he rescued his bride. There are two examples for each: the first (A) against men (Arabs in the first instance, freebooters in the second), the second (B) against beasts (lions against his men, the dragon against his bride). Each series is summed up (C) with emphasis on how he did it himself:

1733-4, Καὶ εἰς τὰ ἄλλα οὐδὲν ἐφθάσατε, τὰ μόνος μου ἐπολέμουν,
καὶ ἐγὼ μόνος σᾶς ἔβλεπα ἐσᾶς καὶ τὴν καλήν μου.

1748-9, Καὶ εἶδετε, παλληκάρια μου, μόνος πῶς ἐπειράσθην
καὶ ἐσεῖς ἄλλοῦ ἠύρίσκεσθε καὶ μετ' ἐμὲν οὐκ ἦσθε.

Verbal repetitions articulate the single parts: θυμᾶσθε (1709), ὡς διὰ τὰ μοῦ θυμᾶσθε (1732), τὰ μοῦ θυμᾶσθε (1762). These mark sections of the speech: (1) reminiscence about his men, (2) about his bride, (3) final words¹⁵. The encounter with the lion is introduced by εἶδετε (1715), and that same verb stresses the men's witness to the deed at 1723 and 1725. That sets the exploit in contrast to what they did *not* see (1733-4, 1748-9, above). The whole series is rounded off with another εἶδετε at 1748-9. This is mature epic style.

G substitutes a generally equivalent farewell by Digenis to his wife (VIII. 64 ff.), recalling their elopement, the dragon, the lion, the brigands, and Maximou. G may be holding to a source here, for it builds a refrain. Most of the exploits are introduced by «Do you remember?» (69, 77, 81, 90, 104), and concluded with «I did all this out of love for you» (79-80, 88-9, 102-3, 115-6, 121-2). But the repetition is mechanical and excessive. G cannot imitate the true epic manner even when it tries, and the speech is also disfigured by G's usual verbosity and trivial sentiment.

I append two examples of repeated patterns and symmetrical composition from the *Odyssey*. In Book 5, Odysseus suffers shipwreck and battles a heavy sea to reach the island of Scheria. This desperate struggle is described in orderly and repetitive sequences¹⁶.

1. Odysseus reflects on his plight in a monologue, 297-312.
2. The sea shatters his raft, 313-23.
3. He clings to the timbers, 324-32.
4. The goddess Ino helps him, 333-55.

These same events now repeat themselves in order.

1. Odysseus reflects on his prospects in a second monologue, 356-64.
2. Another wave shivers the remains of his raft, 365-70.
3. He drifts on the debris, 370-5.
4. The goddess Athena quiets the waves, 382.

Both sequences begin with a monologue. These, in turn, are introduced by the same verse (299 = 356). Odysseus holds two more monologues in the sequel, at 408-23 and 465-73. These also serve as mark-points in a large narrative structure. In both these

15. Compare the repeated (ἐν)θυμᾶσθε in the letter from the emir's mother: 236, 238, 240, 249, 254, 257, 264.

16. See Fenik, *Homer and the Nibelungenlied*, p. 66.

later monologues, Odysseus weighs two alternatives, *each of them bad*. First (408-23): If I try to make land, I may perish in the surf; if I remain offshore, I may be swept away and fall prey to a creature of the deep. Second (465-73): If I sleep by the river, I may die of cold; if I seek the thicket, I may be attacked by an animal. Between these two deliberations, Athena saves the hero *twice*, and in the same terms. He *would* have been ground against the cliffs, but the goddess inspires him to seize a rock until the wave flows by (425-9). But when flung from his perch by the ebb of that same wave, he again *would* have drowned had Athena not inspired him to swim parallel to the beach for an easy landfall.

Second example: in Book three of the *Odyssey* (130 ff.), Nestor describes for Telemachus the Greeks' departure from Troy. There are many single persons to tell about, but mere listing would make for a dull and shapeless account. Homer's solution is simple and elegant. Nestor bases everything on personal experience and relates as follows. After the sack, the Achaeans hold an assembly in which the army falls into *two* opposed camps: (1) those following Menelaus who want to sail immediately, (2) those siding with Agamemnon who remain to complete the sacrifices. The force with Menelaus sails to the island of Tenedos and there splits *in two*: (1) some, under Odysseus, return to Agamemnon; (2) the rest continue on their way. These last now divide again *in two*: (1) Diomedes and Nestor sail ahead in one squadron; (2) Menelaus embarks a little later and overtakes them at Lesbos. Here they consider *two* possible routes home, and choose one after a sign from the gods. Nestor and Diomedes cross as *one* pair; of the *rest*, Nestor can report only from hearsay. The procedure is methodical and tidy. It has obvious convenience for the storyteller. Selection and distribution reduce a jumble of events to orderly stages with direction and even a modest story-line¹⁷.

Examples like these from the *Odyssey* are impressive for their length and complexity, but also for their quiet operation. They lie beneath the surface, giving shape, direction, emphasis, and order, but they remain unobtrusive. Homer employs the technique at a high level. The point of comparing him to *Digenis* is not that the latter achieves the same virtuosity, but because it is, nevertheless, composed in a basically similar manner. And E does, in fact, attain a considerable mastery of its own.

There is an identifiable epic style in the narration of scenes and episodes. It descends from oral composition, but it is not exclusively oral. E has it. These similarities of style between the epics result from a process analogous to what natural scientists call «convergent evolution». This is the development of similar characteristics in unrelated species evolving in similar environments. The similar environments here are the singer, a listening audience, and the need for a lucid story-line with order and transparency. The techniques developed to meet these needs acquire complexity and reveal artistic potential far exceeding the practical demands that summoned them into being. They assume a life of their own and pass into the repertory of literate composers.

17. For more examples, see B. Fenik, *Studies in the Odyssey* (Wiesbaden, 1974), pp. 143 ff.

Ι.Κ.ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ

ΤΑ Ρ. ΕΠΑΡΑΒΡΑΔΙΑΣΤΗΣ ΚΑΙ ΚΑΥΧΑΣΕΤΑΙ
ΣΤΟΝ «ΔΙΓΕΝΗ» Esc

Στά προλεγόμενα του βιβλίου *Ἀκριτικά Α'* (1985) διετύπωσα τήν υπόθεση ότι «ὁ τόπος πού ἀρχικά συνετέθη ὁ «Διγενής Ἀκρίτης» φαίνεται νά εἶναι ὁ Πόντος καί εἰδικά ἡ περιοχή τῆς Τραπεζούντας... Τυπικές ἐκφράσεις, λεξιλόγιο, φωνητικά καί μορφολογικά χαρακτηριστικά καθώς ἐπίσης τεχνοτροπικά καί θεματικά στοιχεία εἶναι πού μᾶς προσανατολίζουν πρὸς μιά ποντιακή καταγωγή τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους...» (σσ. 25-26). Μερικά δείγματα τῶν ποντιακῶν γλωσσικῶν στοιχείων πού, κατὰ τή γνώμη μου, εἶτε ἀπαντοῦν εἴτε λανθάνουν στό κείμενο τοῦ «Διγενή» Esc παρέθεσα στίς σσ. 8, 9, 13-14, 16-20, 26-31. Ὅπως σημειώνω στό *Ἀκριτικά Α'* (σ. 31), συνολικά τό θέμα τοῦτο θά ἐξετάσω στό *Ἀκριτικά Γ'*. Ἡ λαϊκή προέλευση τοῦ «Διγενή Ἀκρίτη». Ἐνδείξεις γιά ποντιακή καταγωγή.

Πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση κινεῖται τό σύντομο τοῦτο σημεῖωμα, ἀφιερωμένο στόν κορυφαῖο ἐρευνητή τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους, τοῦ ὁποῖου οἱ μελέτες ἀνοιξαν καινούργιους δρόμους καί προώθησαν τή λύση τοῦ «Ἀκριτικοῦ προβλήματος».

Ι. *ἐπαρὰβραδιάστης*

Τό ρῆμα τοῦτο ἀπαντᾷ στό χωρίο E 856-7 (ἔκδ. Ἀλεξίου):

«Ἐγώ, κύρκα, ὄνειδίζω σε, διατι ἐπαρὰβραδιάστης
καί ὡς ὄκνηρὸν καί ῥάθυμον πάντα νὰ σέ ὄνειδίζω
856 ὄνειδίζω σε εἰ κ ἄ ζ ω: κτινιδίζοσε E 11857 κνηρὸν E

Τό ἀντίστοιχο χωρίο στίς ἄλλες παραλλαγές ἔχει ὡς ἑξῆς (ἔκδ. Trapp):

G 1390-1: Ἐγώ, κύρκα, σ' ὄνειδισα, δι' οὐ πολλὰ ἔραδύνας,
ὡς ὄκνηρὸν καί ῥάθυμον πάντα νὰ σ' ὄνειδίζω,
Z 1847-9: Ἐγώ πάντα ἐλόγιασα, ὅτι ἔβραδυάστης,
καί ἔμεινα ὄλονυκτὶς ἄγρυπνος διὰ σένα
καί ὄκνηρὸν καί ῥάθυμον πάντα νὰ σ' ὄνειδίζω.

Πρῶτος, ὅσο ξέρω, ὁ Trapp¹ ἐθεώρησε τό ρ. *ἐπαρὰβραδιάστης* ποντιακό γλωσσικό στοιχείο παραπέμποντας στό λ. παρὰβραδάσκουμαι τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Ἀ. Παπαδό-

1. E. Trapp, Pontische Elemente im Wortschatz des Digenesepos, *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 9, 1971, 603.

πουλου. Στη συνέχεια όμως ή Καραγιάννη² ἀρνήθηκε τόν ποντιακό χαρακτήρα τοῦ ρήματος προβάλλοντας τό ἐπιχείρημα ὅτι τοῦτο, σύμφωνα μέ τό Ἱστορικό Λεξικό τῆς Ἀκαδημίας, μαρτυρεῖται καί στή Χαλκιδική καί στή Νοτιοδυτική Μακεδονία. Παρατηρῶ ὅτι ἡ χρήση τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς ρηματικοῦ τύπου καί στήν ἴδια ἀκριβῶς θέση σέ ποντιακούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἔχομε νά κάμομε μέ ποντιακό γλωσσικό στοιχείο. Οἱ σχετικοί ποντιακοί στίχοι ἔχουν ὡς ἑξῆς:

- α) καί τ' ἔμον τὸ μικρὸν τ' ἄρνιν ἔξ' ἐπαραβραδάσταν
[Λαογραφία 9, 1926, 608]
- β) καί τὸ δικό μου τὸ πουλλὶν ἔξ' ἐπαραβραδάσταν
[ΙΛΑ s.v. ἀπόψε]
- γ) καί τῆ παραδείσ' -ι-μ' τὸ πουλλὶν ἔξ' ἐπαραβραδάσταν.
[Α. Παπαδόπουλου, Ἱστορικόν Λεξικόν Ποντ. Διαλέκτου, s.v. παραβραδάσκουμαι]
- δ) καί τ' ἔμέτερον τὸ πουλλὶν ἔξ' ἐπαραβραδάσταν
[Π. Λαμψίδη, Δημοτικά Τραγούδια τοῦ Πόντου, Ἀθήναι 1960, σ. 96]
- ε) ἀτὸ τῆ τσοῦνας τὸ κουτάβι ἔξ' ἐπαραβραδάσταν
[Ἀρχεῖον Πόντου 7, 1937, 185]
- στ) τ' ἔμον τῆ παραδείσ' τ' ἄρνιν 'ς σὰ ξένα ἔβραδάσταν
[Α. Παπαδόπουλου, ὁ.π., s.v. πιάνω]

Στόν ἴδιο στίχο τοῦ «Διγενῆ» Esc, ὅπου ὁ ρ. τύπος ἐπαραβραδιάσταν, ἀπαντᾶ καί τό ρ. ὄνειδίζω. Ἀξίζει τώρα νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ λεξιλογικός αὐτός ἀρχαϊσμός μαρτυρεῖται βέβαια καί ἄλλου, ὅπως στή Δ. Μάνη³, τῆ Χίο³, τῆ Λέσβο³ ἀλλά καί στόν Πόντο³. Παραθέτω τό σχετικό λῆμμα ἀπό τό Λεξικό τοῦ Παπαδόπουλου: «ὄνειδίζω Κοτ. Χαλδ. 'νουδίζω Κερ. Οἰν. Τραπ. Χαλδ.: 'νειδίζω Χαλδ. δεινίζω Χαλδ. 1) Ἐμπαίζω, κοροιδεύω, 2) Μέμφομαι, κατηγορῶ, 3) Καταισχύνω, ντροπιάζω».

Ὅμως ὁ στ. Ε 856 μέ τά δύο ποντιακά γλωσσικά στοιχεία ἀποκτᾶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ὁ καθηγητής Ἀλεξίου σχολιάζοντας τόν στ. G 1390 παρατηρεῖ: «Ἡ γραφή αὐτή εἶναι ἀσύντακτη, ἂν κρατηθῆ ἢ μετοχή, ὅπως ἐκδίδει ὁ Legrand. Ὁ Trapp δοκιμάζει νά τῆ μεταβάλῃ σέ ρῆμα γράφοντας 'βραδύννας δηλαδή ἔβραδύννας, «ἀργησες», ὅπως ἀπαιτεῖ τό νόημα. Δέν νομίζω ὅμως ὅτι ὑπάρχει ἀνάλογος τύπος στό G. Θά μπορούσε κανεῖς νά γράψῃ βραδύνεις, ἀλλά αὐτό θά ἦταν λογικά ἀπαράδεκτο, ἀφοῦ ὁ νέος ἔχει ἤδη φτάσει· ὁ ἀόριστος εἶναι ἀπαραίτητος καί ἔτσι παραδίδει ἢ πολύ πειστικότερη γραφή τοῦ Ε 856... Τό ἀταιρίαστο βραδύννας φαίνεται νά εἶναι μιὰ ἐξοικονόμηση, στό στίχο, ἀντί τοῦ δημώδους ρήματος τοῦ Ε»⁴.

2. Ἰωάννα Καραγιάννη, Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας τοῦ Ἑσχοριά. Συμβολή στή μελέτη τοῦ κειμένου [Διατριβή ἐπί διδακτορίας]. Μελέτες στή Νέα Ἑλληνική Φιλολογία ἀρ. 1, Ἰωάννινα 1976, σ. 191.

3. Βλ. N. Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974, σ. 409 ἀρ. 4406 s.v. ὄνειδίζω.

4. Στυλιανού Ἀλεξίου, Ἀκριτικά, Τό πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε, Χρονολόγηση - Ἀποκατάσταση χωρίων - Ἑρμηνευτικά, Ἡράκλειο 1979, σ. 62.

II. *καυχάσεται*

Ἐπιγραμματικός αὐτός τύπος ἀπαντᾷ στό χωρίο E 50-1 (ἔκδ. Ἰ. Ἀλεξίου):

Ἐγὼ οὐδὲν τὸ ἐγνοιάζομαι νὰ τὸν καταπονέσης,

ἀλλὰ μὴ τὸ καυχάσεται ὅτι ἔτρεψεν φουσάτα.

50 ἐγὼ οὐδὲν τὸ ἐγν. ἔ γ ρ α ψ α: ἐγὼ οὐδὲν τὸν ἐγν. Λ . Π ο λ . // ἐγὼ δὲ μοῦλε
οὐδὲν τὸν ἐγν. E // 51 φουσάτε E.

Ἐπιγραμματικός Ἰ. Ἀλεξίου σχολιάζοντας τοὺς στίχους 50-1 σωστά σημειώνει: «Ἡ ἔννοια τῶν λόγων τοῦ Σαρακηνοῦ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «Ἐγὼ δὲν τὸ νομίζω ὅτι πρόκειται νὰ τὸν καταβάλεις, ἀλλὰ φοβοῦμαι μήπως θὰ καυχᾶται γιὰ τὴ νίκη του σάν νὰ ἔχει τρέψει σέ φυγή ὀλόκληρο στράτευμα». Εἶναι σαφές ὅτι ἐρμηνευτικό πρόβλημα ἐδῶ δὲν ὑπάρχει. Ὑπάρχει ὁμως, κατὰ τὴ γνώμη μου, μικρὸ γραμματικό πρόβλημα, τοῦ ὁποίου ἡ λύση μᾶς ὀδηγεῖ ἀποκλειστικά στόν Πόντο, πουθενά ἄλλοῦ. Τί τύπος εἶναι τὸ *καυχάσεται*; Ὅσο ξέρω, ὁ τύπος αὐτός δὲν ἀπασχόλησε τοὺς ἐκδότες τοῦ «Διγενῆ» Esc ἀλλὰ οὔτε καὶ κανένα ἀπὸ ὄσους ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέ τὴν κριτική ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τούτου. Πῶς ἐρμηνεύεται ὁ τύπος *καυχάσεται* ἀντὶ τοῦ ἀναμενομένου *καυχῆσεται*; Κατὰ τὴ γνώμη μου, κάτω ἀπὸ τὸ *καυχάσεται* τοῦ χφ κρύβεται ὁ ποντιακός τύπος **καυχάσεται*, γ' ἐνικό τοῦ *καυχάσκομαι* = *καυχῶμαι*. Στὴν ποντιακὴ διάλεκτο – πουθενά ἄλλοῦ – τὸ ρ. *λυποῦμαι*, –*μαι* ἔγινε *λυπάσκομαι*⁵, τὸ *ἀλώμαι* ἔγινε *ἀλάσκομαι* – *λάσκομαι*⁶, τὸ *ἐκσπῶμαι* – *ἀχπάσκομαι*⁷ κλπ. Τὸ **καυχάσεται* τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου κάποιος ἀντιγραφέας ἢ διασκευαστὴς μετέβαλε σέ *καυχάσεται*, προφανῶς στὴν προσπάθειά του νὰ μεταγλωττίσει στὴν κοινὴ τῆς ἐποχῆς του τὸν ἰδιωματικὸν τύπο, χωρὶς συγχρόνως καὶ νὰ μεταβάλει τὸ μέτρο. Ἡ μεταγλώττιση ὁμως ἦταν ἑλλιπής. Ὁ ἀντιγραφέας ἢ διασκευαστὴς δὲν πρόσεξε ἢ δὲν ἐγνώριζε⁸ ὅτι ὁ τύπος *καυχάσεται* εἶναι ἀνύπαρκτος καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ μεταβληθεῖ σέ *καυχῆσεται* γιὰ νὰ εἶναι σωστός. Καὶ ἀκριβῶς χάρη σ' αὐτὴ τὴν ἀπροσεξία ἢ τὴν ἄγνοια, τὸ ἴχνος ἑνὸς ἀκόμη ποντιακοῦ γλωσσικοῦ στοιχείου διασώθηκε στό κείμενο τοῦ «Διγενῆ» Esc.

Στὰ Προλεγόμενα τῶν Ἀκριτικῶν Α' εἶχα ἐπισημάνει παρόμοια ποντιακὰ γλωσσικὰ ἴχνη, στὰ ὁποῖα κυρίως ἐστήριξα τὴν ὑπόθεσή μου γιὰ μιὰ ἀρχικὴ σύνθεση τοῦ «Διγενῆ» στὴν ποντιακὴ διάλεκτο. Πῶς ἐρμηνεύονται αὐτὰ τὰ ποντιακὰ γλωσσικὰ ἴχνη, πού ἀπαντοῦν στό κείμενο τοῦ «Διγενῆ» Esc; Κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ «Διγενῆ» – καὶ αὐτό, ὅπως ἔδειξε πειστικά ὁ καθηγητὴς Ἰ. Ἀλεξίου, διασώζεται πιστότερα στὴ διασκευή Esc – μεταγλωττίστηκε μέ διπλὴ κατεύθυνση: πρὸς τὴ λόγια γλώσσα καὶ πρὸς τὴ δημοτικὴ κοινὴ. Ἡ μεταγλώττιση αὐτὴ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεῖς ὅτι ἔγινε ἀπὸ λόγιο ἢ λόγιους, τῶν ὁποίων μητρικὴ γλώσσα ἦταν ἡ ποντιακὴ

5. Κι ὁ βασιλεὺς δαδούμενος μὲ τὸν Βεζίρ - ἄξέμην
στοχάσεται λυπάσεται τὸ γράμμα τῆς καμάρας
(Π. Λαμψίδη, *Ποντιακὰ Δημοτικὰ Τραγούδια*, σ. 36).

6. Βλ. Andriotis, *δ.π.*, σ. 87 ἄρ. 354 s.v. ἀλώμαι.

7. Ἀχπάσεται Ἀκρίτες μου νὰ πάγη κνηγεύη (Π. Λαμψίδη, *δ.π.*, σ. 18). Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ *ἀχπάσκομαι* < *ἐκσπῶμαι* βλ. ΙΙΑ s.v. ἀχπάνω.

8. Τὸ γεγονός ἄς μὴ μᾶς κάνει ἐντύπωση. Ὁ τύπος *καυχάσεται* οὔτε ἐμᾶς τοὺς σημερινούς φιλόλογους εἶχε ἐνοχλήσει.

διάλεκτος. Σέ μιά τέτοια περίπτωση αὐτονόητο εἶναι ὅτι στό μεταγλωττισμένο κείμενο θά μπορούσε νά περάσουν καί ποντιακά γλωσσικά στοιχεῖα. Τά παράλληλα δέν λείπουν. Προέρχονται μάλιστα ἀπό τόν ἴδιο τόν Πόντο. Τό 1960 ὁ Πόντιος λόγιος Π. Λαμψίδης ἐξέδωκε τά *Δημοτικά Τραγούδια τοῦ Πόντου*⁹ συνοδεύοντάς τα μέ «νεοελληνική ἀπόδοση». Στό μεταγλωττισμένο κείμενο εὐδιάκριτα εἶναι τά ποντιακά γλωσσικά στοιχεῖα. Ἐρκοῦμαι σέ λίγα παραδείγματα¹⁰.

- α) θέκον καί στό κιφάλι μου καί παρχαρι' ταιτσέκια (σσ. 18-9)
(βάλε καί στό κεφάλι μου καί *παρχαριῶν* λουλούδια)
- β) γιά ἄμε σὺ καί κόνεψον εἰς τοῦ καστρί' τήν πόρταν, (σσ. 26-7)
γιά σοῦκ' καί καλοκόνεψον καί σή χωρί' τή μέσην
(γιά πήγαῖνε καί κόνεψε στήν ἔμπασιὰ τοῦ κάστρου,
σήκω καί καλοκάθησε καί στοῦ χωριοῦ τή μέση)
- γ) ηῦρανε καί τόν Κωσταντήν ἀπό λουτροῦ στόν ὕπνον (σσ. 28-9)
(βρήκανε καί τόν Κωσταντή *ἀπό λουτροῦ* στόν ὕπνο)
- δ) Παρχαρομάννα, φύλαξον, ἔχ' κ' ἔρχουν οἱ ρομάνες (σσ. 104-5)
(Παρχαρομάννα, φύλαξε, φτάνουν τὰ βοσκοπούλλια)
Στό ἴδιο τραγούδι ἡ φρ. *Παρχαρομάννα λάλεσεν* μεταγλωττίζεται σε: *Εἶπ' ἡ νεράϊδα τῶν Βουνῶν*.
- ε) φορεῖ ὀρτάρα ξίψιλα, ποστάλα γεμενία (σσ. 112-3)
(φοράει *ὀρτάρια* ὀλόλιγνα, καί γεμενὶ παπούτσι)

9. Παράρτημα 4 τοῦ περ. «Ἐρχειὸν Πόντου».

10. Σέ παρένθεση τό μεταγλωττισμένο κείμενο.

MIGUEL CASTILLO DIDIER

ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΟΥ ΔΙΓΕΝΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΘΙΝΤ

Σημειώσεις για τή μελέτη όρισμένων όμοιοτήτων και διαφορών

*Άπό τίς όχθες του Όρινόκου
Χαιρετισμός στον καθηγητή Στυλιανό Άλεξίου
Χαιρετισμός στην πολυαγαπημένη Κρήτη*

Άν συγκρίνουμε τή λαϊκή ήρωική ποίηση τής Ίσπανίας με τήν ήρωική νεοελληνική ποίηση, μπορούμε νά παρατηρήσουμε ότι πλάι σε διαφορές, υπάρχουν και όρισμένες όμοιότητες¹.

Πρώτα-πρώτα, όπως λέει ό Βασιλιεφ, «τό περιεχόμενο τής *Έποποιίας του Διγενή Άκρίτα* παρουσιάζει μεγάλες όμοιότητες με τά περίφημα έπικά ποιήματα τής Δυτικής Εύρώπης, μεταξύ των όποιων οι κυριότεροι είναι τό *Άσμα του Ρολάνδ*, πού είναι άπό τήν έποχή του Κάρολου του Μεγάλου, και τό *Ποίημα του Θίντ*, και τά δύο γεννήθηκαν άπό τον άγώνα του χριστιανισμού κατά του ισλαμισμού»².

Ή καστελιάνικη έποποιία τοποθετείται στό πλαίσιο τής σύγκρουσης και ακόμα τής συμβίωσης του χριστιανικού πολιτισμού και του άραβικού πρώτα και μετά, πλατύτερα, του μουσουλμανικού πολιτισμού. Τό Βυζάντιο και ή Ίσπανία ήταν τά τείχη πού επί αιώνες προστάτησαν τή χριστιανισμένη. Οι Έλληνες και οι Ίσπανοί άγωνίζονται κατά των Άράβων ή Σαρακηνών (Sarracenos), αλλά και συμβιώνουν, κρατούν κάποτε και φιλικές σχέσεις και ακόμα κάνουν συμμαχία μεταξύ τους. Στην Ίθρηική χερσόνησο, ή έπαφή των χριστιανών με τους μουσουλμάνους διήρκεσε

1. Νομίζουμε ότι είναι σωστό τό κριτήριο των κυριότερων ιστορικών τής νεοελληνικής λογοτεχνίας, πού τοποθετούν τίς άρχές τής κατά τό 10ο αιώνα. Άν πιστεύουμε, με τον καθ. Άλεξίου, ότι τό πρώτο κείμενο του *Άκρίτη* ήταν γραμμένο στή «μικτή δημόδη γλωσσική θαμίδα των μεσαιωνικών ελληνικών» του 11ου αιώνα («Είσαγωγή», σ. 44 και ρ'), πρέπει νά περιλάβουμε τό έργο στή νεοελληνική λογοτεχνία και όχι στή βυζαντινή.

2. Α.Α. Βασιλιεφ, *Ίστορία τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετ. στα ισπανικά του Juan de Luaces, Έκδοτικός οίκος Joaquín Gil, Βαρκελώνη, 1946, τ. Ι, σ. 451. Έπίσης Φώτιος Μαλέρος, *El Imperio Bizantino 395-1204*, 2η έκδ., Σαντιάγο Χιλής, 1987, σ. 272. Τή σύγκριση του Θίντ και του Διγενή τήν παρουσίασε ήδη ό Krumbacher: «Ό Σίδ, ό μέγας ήρωας τής Δύσεως, El Mas Famoso Castellano, εύρηκεν εις τήν ανατολικωτάτην γωνίαν του πεπολιτισμένου μεσαιωνικού κόσμου τον αντίστοιχόν του». *Ίστορία τής Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, μετ. Γ. Σωτηριάδου, Γενική είσαγωγή Νικ. Β. Τωμαδάκη, Πάπυρος, Άθήνα, 1955, τ. ΙΙ, σ. 842.

ἐννέα αἰῶνες, ἀπό τήν εἰσβολή, τό 711, ἕως τό 1492, ὅταν νικήθηκε ὁ τελευταῖος Ἄραβας βασιλιάς τῆς Γρανάδας.

Τό σκηνικό στό *Ἔπος τοῦ Διγενῆ* εἶναι παρόμοιο μέ ἐκεῖνο τοῦ *Ἔπους τοῦ Θίντ*. Στήν ἑλληνική ἐποποιία, ὁ ἥρωας εἶναι τέκνο ἑνός Ἄραβρα καί μιᾶς Ἑλληνίδας. Σέ μία ἰσπανική ἐποποιία, τό *Ἄσμα τῶν ἑπτὰ Infantes de Lara*, ὁ ἥρωας Mudarra, πού ἐκδικιέται τό φόνο τῶν ἑπτά νέων ἀπό χριστιανούς φονιάδες, εἶναι τέκνο ἑνός χριστιανοῦ (τοῦ πατέρα τῶν νέων) καί μιᾶς Ἀράβισσας, ἀνεψιάς τοῦ βασιλιά τῆς Κόρδοβας, τοῦ Ἀλμανθόρ.

Ἐπάρχουν τά ἀκριτικά τραγούδια, δηλαδή λαϊκά ἀνώνυμα ποιήματα, πού ἀναφέρονται στά κατορθώματα τοῦ Διγενῆ καί ἄλλων ἀκριτικῶν ἡρώων· ὅπως ἔχουμε ἕμεις τοὺς «ρομάνθες», τοὺς «παλιούς παραδοσιακοὺς» ρομάνθες, λαϊκά ἀνώνυμα ἀφηγηματικά ποιήματα, πού ἀναφέρονται στά κατορθώματα τοῦ Θίντ καί ἄλλων ἡρώων τῶν καστελιάνικων ἐποποιῶν. Στίς δύο περιπτώσεις, μποροῦμε νά θεωρήσουμε αὐτά τά τραγούδια σάν ἀποσπάσματα τοῦ παλιοῦ ἔπους. Αὐτή ἡ προέλευση τῶν παραδοσιακῶν ρομάνθες διαπιστώθηκε ἤδη ὀριστικά, μέ πειστικά φιλολογικά ἐπιχειρήματα.

Στίς δύο περιπτώσεις, κατέχουμε ἕνα τουλάχιστον κείμενο στήν βασικά ὁμιλουμένη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς³, δηλαδή ἕνα κείμενο πού εἶναι κοντά στό ἀρχικό κείμενο – γραπτό ἢ προφορικό –, καί ἄλλα κείμενα στήν ἀρχαῖζουσα (στήν περίπτωσή τοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους) καί στήν λατινική (στήν περίπτωση τοῦ ἰσπανικοῦ ἔπους) πού ἀποτελοῦν κατά κάποιον τρόπο γιά μᾶς τήν ἀρχαῖζουσα γλῶσσα τῆς ἐποχῆς. Σχετικά μέ κείμενα σέ πεζό λόγο, ὑπάρχει μιά διασκευή τοῦ *Ἔπους τοῦ Διγενῆ* σέ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα. Καί τοῦ *Ἔπους τοῦ Θίντ* ὑπάρχουν διάφορες διασκευές σέ πεζό λόγο ἀλλά, στήν ὁμιλουμένη, μέσα στά χρονικά, ἀπό τίς ὁποῖες τό *Χρονικό τῶν εἴκοσι βασιλιάδων* περιέχει τό ἔπος πραγματικά ὀλόκληρο. Κατέχουμε ἐπίσης μιά λατινική *Ἱστορία τοῦ Θίντ*, ἀλλά δέν ἀποτελεῖ ἀκριβῶς μιά διασκευή τοῦ *Ποιήματος τοῦ Θίντ*.

Μιά συγκριτική λεπτομερῆς μελέτη τοῦ *Ἔπους τοῦ Διγενῆ* καί τῶν ἰσπανικῶν ἐποποιῶν θά μποροῦσε νά διαφωτίσει ὀρισμένα ζητήματα σχετικά μέ τό πρῶτο. Αὐτό εἶναι τώρα δυνατό, ἐπειδή διαθέτουμε τήν ἔξοχη κριτική ἔδοση τοῦ χειρογράφου Escorial τοῦ *Ἔπους τοῦ Διγενῆ* καί τοῦ ἐπυλλίου τοῦ Ἀρμούρη, πού ἐξέδωσε ὁ καθηγητής Στυλιανός Ἀλεξίου. Διαθέτουμε ἐπίσης τά ἐξαιρετικά ἐπιστημονικά μελετήματά του πάνω στά κυριότερα ζητήματα πού παρουσιάζει τό ὄλο θέμα. Μνημονεύουμε ἐδῶ: *Ἀκριτικά, Τό πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε, Χρονολόγηση - Ἀποκατάσταση χωρίων - Ἑρμηνευτικά*, Ἡράκλειο, 1979· «Παρατηρήσεις στόν Ἀκρίτη», *Ἀριάδνη* 1, 1983, σελ. 41 κ.έ., «Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτης τοῦ Ἑσκοριάλ

3. Ἡ γλῶσσα τοῦ *Ποιήματος τοῦ Θίντ* εἶναι ἡ καστελιάνικη γλῶσσα τοῦ 12ου αἰῶνα, δηλ. αὐτή πού λέμε σήμερα «παλιά καστελιάνικη» ἢ «παλιά ἰσπανικά». Φυσικά, χρειάζομαστε σημειώσεις γιά νά καταλάβουμε τά κείμενα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οἱ ἰσπανόφωνοι δέν εἶχαμε κάτι παρόμοιο μέ τό ἑλληνικό γλωσσικό πρόβλημα. Ἡ ἰσπανική γράφεται σέ πεζό λόγο ἀπό τό 13ο αἰῶνα, ἐπισημῶς, μέ πρωτοβουλία τοῦ Βασιλιά Alfonso X τοῦ Σοφοῦ, πῶς ἔγραψε – ἢ διέταξε νά γραφτοῦν – μεγάλα νομικά καί ἱστορικά ἔργα στήν ὁμιλουμένη γλῶσσα. Τά λατινικά ἐπιβίωσαν, ἀλλά μόνο σάν μία λόγια γλῶσσα γιά περιορισμένη χρήση, ἐκκλησιαστική καί ἐπιστημονική. Μόνο ἐξαιρετικά γράφτηκαν λογοτεχνικά ἔργα στή λατινική γλῶσσα, στήν Ἰσπανία καί στήν Ἀμερική.

(φιλολογική, ιστορική και αρχαιολογική προσέγγιση)», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 58, 1983, σελ. 68 κ.έ., *Εἰσαγωγή* στήν Κριτική Ἔκδοση τοῦ Β.Δ.Α. καί τοῦ Ἄσματος τοῦ Ἀρμούρη, Ἀθήνα, 1985. Δέν εἶναι οὔτε ἡ εὐκαιρία οὔτε ὁ χῶρος γιά νά ἐπιχειρήσουμε τέτοια συγκριτική μελέτη. Ἐδῶ μπορούμε μόνο νά τονίσουμε τό ἐνδιαφέρον τῶν προοπτικῶν πού ἴσως θά ἄνοιγε μιὰ τέτοια μελέτη. Μ' αὐτό τό σκοπό, παρουσιάζουμε παρακάτω, σέ περίληψη, ὀρισμένα βασικά στοιχεῖα γιά τήν ἰσπανική ἥρωική ποίηση.

I. Ἱστορικότητα τῆς Ἰσπανικῆς ἐποποιίας

Ἐνα εἰδικό χαρακτηριστικό τῆς καστελιάνικης ἐποποιίας εἶναι ἡ ἱστορικότητά της, τό γεγονός ὅτι τά θέματά της εἶναι πολύ κοντά στήν ἱστορική πραγματικότητα. Ἐνῶ γιά τό Διγενή τόν ἴδιο δέν ξέρουμε σχεδόν τίποτα, γιατί ἀκόμα δέν μπορούμε νά ταυτίσουμε τόν ἥρωα τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου μέ ἕνα συγκεκριμένο ἱστορικό πρόσωπο, ὁ Rodrigo Diaz de Vivar ἢ ὁ Cid Campeador ἢ ἀπλῶς ὁ Θίντ (ὅπως τόν ἔλεγαν Ἑβραῖοι, Ἀραβες καί χριστιανοί, καί ὅπως τόν λέμε ὡς σήμερα στίς ἰσπανό-γλωσσες χῶρες) εἶναι ἱστορικό πρόσωπο καί ἔχουμε πάρα πολλά καί ἀκριθῆ στοιχεῖα γιά τή ζωή καί τή δράση του. Ὑπάρχει μιὰ πλήρης καί ἐκτεταμένη βιογραφία του, πού ἔγραψε ὁ μέγας φιλόλογος, ἱστορικός καί «θιντιστής» Ramón Menéndez Pidal⁴.

Τό ἱστορικό υπόστρωμα (substratum) τῆς καστελιάνικης ἐπικῆς ποίησης εἶναι, ἀληθινά, μεγάλο, καί ἐδῶ εἶναι, πιθανῶς, ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο οἱ ἱστορικοί τῆς ἐποχῆς, οἱ «Cronistas», ἀντέγραψαν στά χρονικά τους ὄχι μόνο τά κατορθώματα ἢ τά γεγονότα· ὄχι μόνο ἔγραψαν τίς ὑποθέσεις (καί τίς ἔσωσαν γιά μᾶς) τῶν ἐπῶν πού τραγουδοῦσαν, δημόσια, οἱ λαϊκοί ἐπικοί ποιητές, οἱ «Juglares»⁵, ἀλλά καί πολλές φορές ἀντέγραψαν σειρές ὀλόκληρες στίχων καί ἐκτενή ἀποσπάσματα ὀρισμένων ἐπικῶν ποιημάτων. Γι' αὐτό, παρόλο πού σώθηκαν μόνο τό *Ποίημα τοῦ Θίντ* σχεδόν ὀλόκληρο καί ἀποσπάσματα ἄλλων ἐποποιῶν, γνωρίζουμε σήμερα τά θέματα καί διάφορα ἀποσπάσματα καί χωρία ἄλλων ἐπῶν, πού διατηρήθηκαν μέσα στά κείμενα τῶν Χρονικῶν (Cronicas).

II. Ἡ γλώσσα τῆς Ἰσπανικῆς ἐποποιίας

Ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ ἰσπανική ἐπική ποίηση ἔχει ὡς ὄργανό της τήν ὀμιλουμένη καστελιάνικη γλώσσα τοῦ 11ου καί 12ου αἰώνα. Κατά τή γνώμη τῶν ἐρευνητῶν⁶, τά πρῶτα ἰσπανικά ἔπη δέ γράφτηκαν στήν ἀρχή καί ἡ διάδοσή τους ἔγινε μέσω τῆς δημόσιας ἀπαγγελίας ἀπό τοῦς λαϊκοῦς ἐπικούς ποιητές, τοῦς Juglares, τῶν ὁποίων

4. R. Menendez Pidal, *El Cid Campeador*, Ἔκδ. Espasa Calpe, Μαδρίτη, 1950, (7η ἔκδοση 1973).

5. Γιά τοῦς λαϊκοῦς ποιητές, τοῦς Juglares, ἐπικούς καί λυρικούς, ὑπάρχει θεμελιώδης μελέτη τοῦ Menendez Pidal, *Poesía Juglaresca y Juglares*, Ἔκδ. Espasa Calpe, Μαδρίτη, 1942.

6. Σ' αὐτό τό σημείο, σήμερα ὄλοι οἱ ἰσπανόφωνοι μελετητές συμφωνοῦν μέ τόν Menendez Pidal.

δέ γνωρίζουμε κανένα όνομα⁷. Οί Juglares μπορούσαν νά αποστηθίζουν τά μακρά ποιήματα, γιατί ή γλώσσα τής έποποιίας ήταν ή δικιά τους, ή όμιλουμένη καστελιάνικη γλώσσα. Ή αγάπη και ό θαυμασμός πού ένιωθε ό λαός (και οί Juglares ήταν άνθρωποι του λαού, άγράμματοι ήμισοαγράμματοι όπως οί περισσότεροι άνθρωποι του λαού) πρός τούς ήρωες, διευκόλυναν τήν εργασία των ποιητών ή τραγουδιστών αυτών. Ή ίδια συγκίνηση και ό ίδιος ένθουσιασμός συνέπαιρναν και τό κοινό πού παρακολουθούσε τήν άπαγγελία, και τόν ίδιο άφηγητή, τόν Juglar. Και αυτή ή συγκίνηση και αυτός ό ένθουσιασμός εκφράζονταν στην κοινή γλώσσα πού μιλούσαν και καταλάβαιναν τό κοινό και ό ποιητής.

Θεωρούμε πολύ σωστό αυτό πού γράφει ό καθηγητής Άλεξίου σχετικά μέ τή γλώσσα του *Έπος του Διγενή* και πού συμπίπτει μέ ό,τι διαπιστώνουμε στην ισπανική έπική παραγωγή: «Ήσφαλώς τέτοιο κείμενο [δηλαδή τής Grottaferrata], πού επί πλέον είναι πολλές φορές πολύ δυσνόητο, δέν μπορούσε νά διαδοθεί πλατιά ούτε νά απομνημονευθεί προφορικά⁸. Για τό κείμενο του *Carmen Roderici Campidoctoris*, θά μπορούσαμε νά πούμε αυτό πού γράφει ό Morgan για τό λόγιο έπος του Διγενή, για τό κείμενο G, ό,τι ή γλωσσική μορφή του είναι «totally unsuited to oral popularity»⁹.

III. Ή σχέση τής έποποιίας μέ τά λαϊκά έπικο-λυρικά τραγούδια

Θά δούμε πώς οί ρομάνθες – τά λαϊκά άνώνυμα έπικά-λυρικά τραγούδια τής Ήσπανίας – γεννήθηκαν από τά παλιά ήρωικά έπη και πώς ή μεταμόρφωση του περιεχομένου μπορεί νά έξηγηθεί πειστικά.

“Όσον άφορā τό έλληνικό *Έπος του Διγενή* και τή σχέση αυτού μέ τά άκριτικά δημοτικά τραγούδια, μνημονεύουμε δύο χωρία τής εισαγωγής στην κριτική έκδοση πού όφείλουμε στον καθηγητή Άλεξίου: «Όπως άναγνώρισε και ό Beaton, ή σχέση των τραγουδιών μέ τό βυζαντινό κείμενο άποδεικνύεται από τήν παρουσία στα τραγούδια χαρακτηριστικών στοιχείων του έπικού όνοματολογίου...». Οί λόγοι για τούς όποιους γίνονται τροποποιήσεις και άλλαγές στα λαϊκά τραγούδια παρουσιάζουν όμοιότητες στην έλληνική και καστελιάνικη λογοτεχνία. “Όταν τά πρόσωπα και τά γεγονότα πού τραγουδā ή έπική ποίηση άπομακρύνονται, στο πέρασμα του χρόνου, οί άλλαγές γίνονται μεγαλύτερες: «Τό μεσαιωνικό κείμενο του «Άκριτη», πού είχε τόσο παλαιωθεί ως πρός τή γλώσσα και τό περιεχόμενο, ώστε νά παρουσιάζει άνυπέροβλητες δυσκολίες στην κατανόηση, και πού λόγω του άναλφαβητι-

7. «Πάντοτε αυτοί οί Juglares θά είναι για μās άνώνυμοι άνθρωποι και δέ θά κατορθώσουμε νά γνωρίσουμε σχεδόν τίποτα για τούς βίους τους και τούς χαρακτηριστες τους μέσω των έργων τους, πού έχουν άντικειμενικό και άπρόσωπο τόνο», γράφει ό Menendez Pidal, *Poesia Juglaresca y Juglares*, 3η έκδ., σ. 187. Παρόμοια άνωνυμία διαπιστώνει ό καθ. Άλεξίου στην πρώιμη έλληνική δημόδη ποίηση, στην «Εισαγωγή» στην κριτική έκδοση του *Άκριτη*: «Άγνωστο φυσικά θά μείνει τό πρόσωπο (ή τά πρόσωπα) του συντάκτη. Ή άνωνυμία αυτή, καθώς και ή άσάφεια τής ταυτότητας, είναι συχνή στην πρώιμη μεσαιωνική δημόδη ποίηση, ιδιαίτερα στην ήρωική», σ. ρα’.

8. Στ. Άλεξίου, «Εισαγωγή» στην κριτική έκδοση του *Άκριτη*, σ. 4 ε’.

9. *Ibid.*, loc. cit.

σμοῦ τῶν ὑπόδουλων μικρασιατικῶν πληθυσμῶν δέν κυκλοφόρησε πολύ σέ χειρό-γραφα..., δέν μποροῦσε νά διατηρήσει, στό πέρασμα τῶν αἰώνων, μεγάλους δεσμούς μέ τά παρακλάδια τους τά νεότερα δημοτικά τραγούδια. Ἡ διαπίστωση τῶν διαφορῶν δέν εἶναι κάτι καινούργιο»¹⁰.

IV. Κυριότερα λαϊκά ἠρωικά ἔπη

Τά κυριότερα λαϊκά ἐπικά ποιήματα τῆς Ἰσπανίας (λέμε λαϊκά, γιατί ὑπάρχουν καί λόγια ἐπικά ποιήματα στά ἰσπανικά καί στά λατινικά) πού γνωρίζουμε εἶναι τά ἑξῆς:

1. Τό *Ποίημα τοῦ Θίντ* ἢ *Ἄσμα τοῦ Mio Cid* (Poema del Cid ἢ Cantar de Mio Cid). Εἶναι τό μόνο ἐπικό ποίημα πού σώθηκε πραγματικά ὁλόκληρο, μέ τήν ἐξαίρεση σύντομων χωρίων, πού τά γνωρίζουμε μέ τή βοήθεια τοῦ *Χρονικοῦ τῶν εἴκοσι βασιλιάδων* (Cronica de Los Veinte Reyes).

2. Τό *Ἄσμα τοῦ Fernán González, κόμητα τῆς Καστίγιας*. Δέν ἔχουμε τό κείμενο, ἀλλά γνωρίζουμε τό ἔπος χάρη στό λατινικό χρονικό πού λέγεται *Cronica Najerense*, καί ἑνός λογίου ποιήματος, πού εἶναι κατά κάποιον τρόπο διασκευή τοῦ χαμένου πρωτοτύπου. Αὐτό τό λόγιο ἔπος τό ἔγραψε στά ἰσπανικά, χρησιμοποιώντας τή λόγια στροφή Cuaderna via, μέ ὁμοιοκαταληξία, πιθανῶς ἑνας κληρικός, κατά τό 1250. Ὁ ἦρωας, πού εἶναι ἱστορικό πρόσωπο, ἔζησε κατά τόν 10ο αἰώνα.

3. Τό *Ἄσμα τῆς προδότισσας κόμησας*. Θά ἔπρεπε νά εἶναι ἐπύλλιο μέ μόνο 500 στίχους περίπου. Τραγουδᾷ τόν ἔρωτα τῆς συζύγου τοῦ κόμητα Garcí Fernandez τῆς Καστίγιας μέ τόν ἄραβα βασιλιά Almanzor τῆς Κόρδοβας, τήν προδοσία της, τό θάνατό της καί τό φόνο τοῦ Almazor ἀπό τό γιό τοῦ κόμητα (τέλος τοῦ 11ου αἰώνα). Ξέρουμε τήν ὑπόθεση τοῦ ἀρχικοῦ ἐπικοῦ ποιήματος χάρη στό *Πρῶτο Γενικό Χρονικό* (Primera Crónica General), πού γράφτηκε τό 1289, μέ πρωτοβουλία τοῦ βασιλιά Alfonso X τοῦ Σοφοῦ.

4. Τό *Ἄσμα τοῦ Infante García*, τελευταίου κόμητα τῆς Καστίγιας. Τό γνωρίζουμε χάρη στό *Πρῶτο Γενικό Χρονικό*, πού ἀντέγραψε τό κείμενό του, σέ πεζό λόγο. Ἐπίσης τό διηγεῖται ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Rodericus τοῦ Toledo, τό 1243.

5. Τό *Ἄσμα τῶν García καί Ramiro, παιδιῶν τοῦ Βασιλιά Sancho τῆς Ναβάρρας*. Τό γνωρίζουμε χάρη στό *Γενικό Χρονικό* τοῦ 1344 καί τήν *Ἱστορία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Rodericus*, τοῦ 1243. Τά γεγονότα πού τραγούδησε ὁ λαϊκός ἐπικός ποιητής ἔλαβαν χώρα κατά τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα.

6. Τό *Ἄσμα τοῦ Roncesvalles*. Δέν εἶναι οὔτε μετάφραση οὔτε διασκευή τοῦ περίφημου *Ἄσματος τοῦ Roland*. Πρόκειται γιά καστελιάνικο ἐπικό ποίημα. Μᾶς σώθηκαν 100 στίχοι τοῦ ἔπους. Δημοσιεύτηκαν πρώτη φορά ἀπό τόν Menendez Pidal τό 1917¹¹. Τώρα τελευταία ἐπανεκδόθηκε τό κείμενο, μέ «μετάφραση» στή σύγχρονή μας γλώσσα μαζί καί μέ τούς ρομάνθες πού διατηροῦν τό θέμα, ἀπό τόν καθη-

10. *Ibid.*, σ. ρκζ'.

11. R. Menendez Pidal, Roncesvalles un nuevo cantar de gesta espanol del siglo XIII, *Revista de filologia espanola*, IV, 1917, σ. 105-204. Ἡ μελέτη, περιληπτικά, καί τό κείμενο ἐπανεκδόθηκαν στό βιβλίο τοῦ Μ.Ρ., *Tres Poetas Primitivos*, Ἔκδ. Espasa Calpe, Μαδρίτη, 1946, σ. 47-79.

γητή Manuel Alvar¹². Τό αρχικό ισπανικό έπος πρέπει νά γράφτηκε κατά τίς άρχές του 13ου αιώνα, αλλά τό κείμενο πού σώθηκε αντιγράφηκε κατά τό 1310.

7. Τό *Άσμα τών έφτά Infantes de Lara* (ή Salas). Άπό τήν έποποιία αυτή έχουμε 559 στίχους, πού δημοσιεύτηκαν πρώτη φορά τό 1896, από τόν Menendez Pidal, μέ τόν τίτλο *Ό θρύλος τών έφτά Infantes de Lara*. Έπανεκδόθηκε στά *Άπαντα* του σοφού, τόμος I, τό 1934. Καί τώρα διαθέτουμε τήν έκδοση του Alvar, μαζί και μέ τή σύνοψη τών κειμένων τών *Χρονικών* πού άντέγραψαν τήν υπόθεση του έπους και μέ τούς ρομάνθες πού διατηρούν χωρία του αρχικού ποιήματος. Τό θέμα είναι μία αίματηρή τραγωδία: μέ προδοσία φονεύονται οί έφτά νέοι, οί Infantes de Lara, και τά κεφάλια τους στέλνονται στόν πατέρα, τόν ευγενή Gonzalo Guztio, πού είναι αίχμάλωτος του άραβα βασιλιά Almanzor. Μετά, ένας τελευταίος γιός του γένου, γιός μιάς Άράβισσας αδελφής του Almanzor, είναι ό εκδικητής τών αδερφών του και σκοτώνει τό φονιά και τή γυναίκα του. Ό φόνος τών έφτά Infantes έγινε το 974, αλλά τά καστελιανικά χρονικά αναφέρονται στά γεγονότα εκείνα (και επίσης τά άραβικά χρονικά) άκόμα και κατά τό 16ο αιώνα, και φυσικά οί ρομάνθες τά τραγουδάνε μέχρι σήμερα.

8. *Άσμα τής πολιορκίας τής Θαμόρας*. Του έπους αυτού έχουμε 172 στίχους, πού έχουν αποκατασταθεί από τρεις μελετητές, χρησιμοποιώντας τό ύλικό τών *Χρονικών*, πού πολλές φορές, μέσα στόν πεζό λόγο, διατηρούν όλόκληρους στίχους ή σειρές στίχους τών επικών ποιημάτων¹³. Τά Χρονικά πού κυρίως αντιγράφουν σέ πεζό λόγο τό ποίημα αυτό είναι τό *Πρώτο Γενικό Χρονικό*, του 1289, και τό *Γενικό Χρονικό*, του 1344. Κατέχουμε και θαυμάσιους παλιούς ρομάνθες πού τραγουδάνε τά γεγονότα. Πρόσωπο του έπους είναι και ό Θίντ, πού πρέπει νά συνοδέψει τό βασιλιά τής Καστίγιας Sancho II, πού πολιορκεί τή Θαμόρα, τήν πόλη πού ή πριγκιπέσσα Urraca, αδερφή του Sancho, κληρονόμησε από τόν πατέρα τους, τό βασιλιά Fernando I. Ό Θίντ πρέπει νά μπει στήν πόλη νά πει στήν Urraca ότι ό αδερφός της ζητά και άπαιτεί νά του παραδώσει τή Θαμόρα. Ό Sancho δολοφονείται μέ προδοσία πλάι σέ μία πόρτα τής πολιτείας και οί Καστεγιάνοι κατηγορούν τούς κατοίκους τής Θαμόρας.

9. Τό *Άσμα του Rodrigo και του βασιλιά Fernando*. Άλλοι τό ονομάζουν *Las Mocedades de Rodrigo*, δηλαδή τά νεανικά χρόνια του Θίντ (τό ιστορικό όνομα του Θίντ ήταν Rodrigo Diaz de Vivar) ή *Cronica-Rimada del Cid*. Πρόκειται για έποποιία τής παρακμής (13ου ή 14ου αιώνα), χωρίς τόν ιστορικό χαρακτήρα και τή λιτότητα τής παλιάς καστελιάνικης έπικής ποιήσεως. Περιέχει μυθιστορηματικά στοιχεία και ό Θίντ έχει χάσει έδώ τήν ευγένειά του και είναι παλικαράς και φαμφαρόνος. Αυτό

12. Manuel Alvar, *Cantares de gesta medievales*, 5η έκδοση, "Εκδ. Porrua, Μεξικό, 1986, σ. 1-16. Παρουσιάζει και 5 ρομάνθες για τό θέμα του *Έπους*.

13. Μέ βάση τά Χρονικά, τρεις μελετητές πρόσφεραν αποκατάσταση του ποιήματος: Julio Puyol Alonso, *El cantar de Don Sancho de Castilla* (Τό Άσμα του Κυρ Sancho τής Καστίγιας), Μαδρίτη, 1912· Carola Reig, *El cantar de Sancho II y cerco de Zamora* (Τό Άσμα του Sancho Β' και τής Πολιορκίας τής Θαμόρας), Μαδρίτη, 1947· και Manuel Alvar, «Cantar del cerco de Zamora» (*Άσμα τής Πολιορκίας τής Θαμόρας*), στόν τόμο *Cantares de Gesta Medievales* (Έπικά μεσαιωνικά έπη), Μεξικό, 1976.

τό ποίημα έχειλίγη άξία, αλλά από αυτό κατάγονται και κάποιοι ώραιόι ρομάνθες.

10. Τό *Άσμα τής καμπάνας τής Huesca*. Πρόκειται για τή συνωμοσία τών ευγενών κατά του βασιλιά Ramiro II τής Ναδάρας και τή σφαγή αὐτῶν από τό βασιλιά, τό έτος 1136. Τήν ύπόθεση τή διατήρησε τό *Χρονικό του Άι-Ιωάννη τής Pena*¹⁴. Ὁ Antonio Ubieta προσπάθησε για πρώτη φορά νά αποκαταστήσει τό κείμενο, τό 1951. Πρόσφατα, έχουν εκδοθεϊ ή αποκατάσταση 71 στίχων, με βάση στό κείμενο σέ πεζό λόγο του Χρονικού, από τόν Alvar¹⁵, καθώς και ένας ρομάνθε πού αναφέρεται στό θέμα.

Πραγματικά, από όλα τά ισπανικά έπικά ποιήματα, κατάγονται παραδοσιακοί ρομάνθες, πού διατηρούν ορισμένα χωρία τών παλιών έποποιϊών εκείνων, με περισσότερη ή λιγότερη πιστότητα. Για τούς ρομάνθες, πού εϊναι στήν καστελιάνικη λογοτεχνία, ό,τι εϊναι τά δημοτικά τραγούδια στή νεοελληνική λογοτεχνία, γίνεται λόγος στό παρακάτω τμήμα.

V. Οί ρομάνθες

Ὁ ρομάνθε εϊναι τό άνώνυμο λαϊκό έπικό-λυρικό ποίημα πού τραγουδιέται από τό λαό, από γενεά σέ γενεά. Ἀποτελεϊ ένα από τά αξιολογότερα και ώραιότερα δημιουργήματα τής λογοτεχνίας μας και έχει μακρά ζωή, στό χρόνο και στό χώρο, από τίς αρχές τής χιλιετίας ως σήμερα, και από τή Μητέρα Ἰσπανία ως τή Χιλή, και από τό Μεξικό ως τήν Πόλη ή τή Θεσσαλονίκη (μέχρι πριν από τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν ή Θεσσαλονίκη έχει ισπανόφωνο Ἐβραϊκό πληθυσμό).

Ὁ στίχος του ρομάνθε εϊναι ό 16σύλλαβος, αν και πολλές φορές γράφονται τά ήμιστίχια ξεχωριστά, σά νά ήταν 8σύλλαβος. Γενικά παρουσιάζει «ρίμα άσονάντε», ένα ειδικό είδος όμοιοκαταληξίας¹⁶.

Λέμε «παλιούς ρομάνθες» (Romances Viejos) εκείνους πού εϊναι άληθινά λαϊκοί, άνώνυμοι και γεννήθηκαν ως τό 15ο αϊώνα, τό άργότερο. Ἀπό τό 16ο αϊώνα μέχρι σήμερα, στήν Ἰσπανία πρώτα και μετά στήν Ἄμερική, γράφονται, από μεγάλους και δευτερεύοντες ποιητές, πολλοί ρομάνθες πού τούς λέμε «καινούργιους ρομάνθες» (Romances Nuevos). Ἴσως οί πιό γνωστοί από αὐτούς έξω από τόν ισπανόγλωσσο κόσμο, εϊναι εκείνοι πού έγραψε ό ποιητής - μάρτυρας Federico García Lorca. Τούς «παλιούς ρομάνθες», δηλαδή τά άληθινά «δημοτικά τραγούδια» τής Ἰσπανίας (πού σώθηκαν στήν προφορική παράδοση και στήν Ἄμερική αλλά και στίς κοινότητες τών Ἰσπανο-Εβραϊών), τούς ταξινομούμε σέ «Juglarescos» και «Tradicionales». Αὐτοί, οί παραδοσιακοί ρομάνθες προέρχονται άπευθείας από τήν έπική ποιηση, από τήν παλιά λαϊκή ισπανική έποποιϊα. Κατά τήν εκφραση του μεγαλύτερου

14. Αὐτό τό *Χρονικό* δημοσιεύτηκε από τόν T. Jiménez de Embun στή Zaragoza, τό 1876.

15. M. Alvar, *op. cit.*, σ. 187-199. Παρουσιάζει και ένα ρομάνθε για τό θέμα.

16. Ἡ «ρίμα άσονάντε» αποτελεί, ίσως, χαρακτηριστικό γνώρισμα τής καστελιάνικης ποιησης. Πλάι στή «ρίμα κονονάντε», πού εϊναι ή όμοιότητα όλων τών φθόγγων από τό τελευταίο τογισμένο φωνήεν ως τό τέλος τής λέξης του στίχου, υπάρχει και ή «ρίμα άσονάντε»: σ' αὐτή έχουμε μονάχα όμοιότητα τών φωνηέντων από τό τελευταίο τονισμένο φωνήεν ως τό τέλος τής λέξης, και όχι όμοιότητα όλων τών φθόγγων.

μελετητή τους, του Menendez Pidal, είναι «ένα απόσπασμα ενός μεγάλου έπικού ποιήματος που διατηρείται στη λαϊκή μνήμη»¹⁷. Οί ρομάνθες «Juglarescos» είναι και παλιοί, δηλαδή από πριν τό 16ο αιώνα, αλλά τούς έχουν συνθέσει οί Juglares, οί λαϊκοί ποιητές, ως αυτότελή δημοτικά τραγούδια, δέν είναι αποσπάσματα από έποποιίες, αν και κάποτε οί υποθέσεις του είναι ίδιες ή παρόμοιες μέ τίς έπικές.

Ύπό όλες τίς έποποιίες που άναφέραμε παραπάνω προέρχονται παραδοσιακοί ρομάνθες. Ύλλά πάντοτε δέν έπικρατούσε αυτή ή γνώμη. ΎΟ Wolf και ό Hofmann, μεταξύ τών ξένων, και ό Durand μεταξύ μας¹⁸ ήταν τής γνώμης ότι οί ρομάνθες ήταν προγενέστεροι από τά μεγάλα έπη. ΎΟ πρώτος που υποστήριξε τό αντίθετο ήταν ό Mila y Fontanals, στή μελέτη του *Παρατηρήσεις πάνω στή λαϊκή ποίηση*, τό 1853. Μετά, κατά τό τέλος του αιώνα, ό σοφός Menendez y Pelayo, στή μελέτη του για τούς Romances Viejos, στήν εισαγωγή τής μεγάλης συλλογής από ρομάνθες του μπήκαν στή μνημειώδη *ΎΑνθολογία Καστελιάνικων λυρικών ποιητών*, παραδίνει καινούργια έπιχειρήματα. Στόν 20ό αιώνα, τό θέμα μελετήθηκε έξαντλητικά από τόν Menendez Pidal, κυρίως στά έξής έργα του: *Ύπόλοιπα τής ισπανικής έπικής ποιήσεως*, 1951· *Ύσπανικοί ρομάνθες*, 1953· *Οί ρομάνθες στήν ΎΑμερική*, 3η έκδοση 1958· *Καινούργιο άνθος από παλιούς ρομάνθες*, 4η έκδοση 1980¹⁹.

Τούς ρομάνθες Viejos μπορούμε νά τούς συγκρίνουμε μέ τά άκριτικά δημοτικά τραγούδια, που διατηρούν, έστω και μέ πολλές τροποποιήσεις, κάποια στοιχεία από τό παλιό έπος του Διγενή. Για τό θέμα αυτό έγινε λόγος, σύντομα στό τμήμα ΙΙΙ. Παραπέμπουμε στήν «Εισαγωγή» τής κριτικής έκδοσης του *ΎΑκριτή* από τόν καθηγητή ΎΑλεξίου, σελίδες ρκς΄, σς΄ - ρλα΄.

Σχετικά μέ τήν άντιγραφή, περισυλλογή και έκτύπωση τών ρομάνθες, ή τύχη του ισπανικού δημοτικού τραγουδιού είναι άκριβώς ή αντίθετη από εκείνη του νεοελληνικού δημοτικού ποιήματος. Και μάλιστα ή κατάσταση τών Έλλήνων είναι αντίθετη από εκείνη τών Ύσπανών. Κατά τόν 15ο αιώνα συμπληρώνεται ή καταστροφή του Βυζαντίου και άρχίζει για τόν ελληνικό λαό μακρά περίοδος σκλαβιάς, σφαγών και χαλασμού. Κατά τόν ίδιο αιώνα, ή Ύσπανία προχωρεί προς τήν άκμή της. Διώνονται από τή χώρα οί τελευταίοι αντιπρόσωποι τής ΎΑραβοκρατίας και άνοίγεται τό 1492 ή ΎΑμερική, ό Νέος Κόσμος, σάν πηγή άμέτρητου πλούτου και σάν άπέραντη γή όπου θά δημιουργηθούν καινούργιες ισπανικές χώρες. ΎΕπίσης ή πολιτική ένότητα κορυφώνεται μέ τό γάμο του Fernando de Aragon και τής Isabel la Catolica. Σ΄ αυτές τίς συνθήκες, δέν είναι περίεργο ή λογοτεχνία μας νά φτάσει στήν άκμή της κατά τούς 16ο και 17ο αιώνες, που τούς λέμε τούς «Χρυσούς Αιώνες».

17. M. P., *Flor Nueva de Romances Viejos*, σ. 11.

18. ΎΟ Wolf και ό Hofmann παρουσίασαν τό 1846-47 τή μεγάλη συλλογή από ρομάνθες τιτλοφορημένη *Primavera y flor de romances* (ΎΑνοιξη και άνθος τών ρομάνθες). ΎΟ Durand είχε δημοσιέψει τό 1835 τήν περίφημη μεγάλη συλλογή Romancero general.

19. Τό ελληνικό κοινό πρέπει νά έχει υπόψη του ότι οί Ύσπανοί και οί Λατινοαμερικάνοι λέμε «ΎΑμερική» όλη τήν ήπειρό μας και ειδικώς τή Λατινική ΎΑμερική. «τήν ΎΑμερική που ακόμα πιστεύει στό Θεό και μιλάει ισπανικά», κατά τά λόγια ενός ποιητή. Τίς Ύνωμένες Πολιτείες τίς λέμε άπλώς «Ύνωμένες Πολιτείες» ή «Ύνωμένες Πολιτείες τής Βόρειας ΎΑμερικής».

Ἡ ἀκμή τῶν ἐκδόσεων κάθε λογιῆς κειμίνων καί μάλιστα λογοτεχνικῶν ἔργων κατά τό 16ο αἰώνα, συμπεριλαμβάνει καί ἐκδόσεις τῶν ρομάνθες. Ἡ πρώτη ἐκδοση εἶναι τό *Γενικό Ἄσματολόγιο* (Cancionero General), συλλογή πού ἔκανε καί δημοσίεψε ὁ Hernando del Castillo τό 1511. Ἡ 5η ἐκδοση τῆς συλλογῆς αὐτῆς εἶναι ἀπό τό 1527. Καί γύρω στό 1548 ἔχουμε τήν περιφρημη συλλογή τοῦ Martin Nuncio, πού ἔγινε στήν Ἀμβέρσα καί λέγεται *Ἄσματολόγιο χωρίς ἡμερομηνία τῆς Ἀμβέρσας* (Cancionero sin fecha de Amberes). Ἡ 2η ἐκδοση αὐτῆς τῆς συλλογῆς εἶναι ἀπό τό 1550. Ὑστερα ἀπό τό χρόνο ἐκεῖνο, πολυάριθμες ἐκδόσεις ἔγιναν μέ τίτλους ὅπως *Silva de romances* (Δάσος ἀπό ρομάνθες), *Flor de romances* (Ἄνθος ἀπό...), καί παρόμοιους. Οἱ λογοτέχνες, ὅπως Lope de Vega, Cervantes καί ἄλλοι χρησιμοποιοῦν τούς ρομάνθες στά ἔργα τους. Ξένοι μελετητές καί λογοτέχνες τούς ἐκτιμοῦν: Blackwell, Percy, Walter Scott, Lord Byron, Herder, Goethe, J. Grimm, Shelley, Creuze de Lesser, Victor Hugo, κ.ἄ.

Σημαντικό εἶναι στό 19ο αἰώνα τό ἔργο τοῦ Dugand, πού δημοσίεψε τό 1835 τό *Romancero General* (Γενική συλλογή ἀπό ρομάνθες). Ἐπίσης ἐκτενῆς συλλογή ἦταν τό *Ἄνοιξη καί ἄνθος ἀπό ρομάνθες* πού ἐξέδωσαν οἱ Γερμανοί Wolff καί Hofmann κατά τό 1846-47. Ὁ Wolff καί ὁ Dugand ὑποστήριξαν τή γνώμη ὅτι δέν ὑπῆρξε ἀληθινή πρωτότυπη ἰσπανική ἐπική ποίηση καί ὅτι οἱ ρομάνθες ἦταν προγενέστεροι ἀπό τά ἐκτενῆ ἐπικά ποιήματα (τά ὁποῖα εἶχαν ξένη προέλευση).

Πολύ διαφορετική εἶναι ἡ κατάσταση τῆς δημοτικῆς ποιήσεως στήν Ἑλλάδα. Ἡ πρώτη ἐκδοση μιᾶς συλλογῆς δημοτικῶν τραγουδιῶν (πρίν ὑπῆρξαν χειρόγραφες) ἦταν ἡ τοῦ Faugier, πού δημοσιεύτηκε στό Παρίσι, τό 1824-25. Οἱ αἰῶνες τῆς σκλαβιάς ἐμπόδισαν νά ἔχουν τά δημοτικά τραγούδια τίς ἐκδόσεις καί τίς μελέτες πού ἀναμφίβολα ἄξιζαν, πρίν ἀπό τόν 19ο αἰώνα^{19α}.

Σχετικά μέ τήν ἔκταση τῶν ρομάνθες, ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία. Ἔχουμε ποιήματα μέ 15, 20 ἢ 25 στίχους, ὅπως ὁ ρομάνθε τῆς Χιμένας, συζύγου τοῦ Θίντ, ἀπό τή συλλογή τοῦ Escobar, μέ 28 στίχους (ὅπως τό τραγούδι γιά τό *θάνατο τοῦ Διγενῆ*, συλλογή τοῦ Πολίτη, 3η ἐκδ. 786) ἢ πολύ μακρῶ, ὅπως ὁ ρομάνθε γιά τό γάμο τῆς κυρίας Λάμπρας μέ τόν κύριο Rodrigo de Lara, πού προέρχεται ἀπό τήν ἐποποιία *Οἱ ἑπτά Infantes de Lara*, καί ἔχει 145 δεκαεξασύλλαβους στίχους (θυμώμαστε τό *Τρασοῦδιν τοῦ Διενῆ*, Πολίτη, σελ. 251).

VI. Τό ἄσμα τοῦ Mio Cid

Τό *Ποίημα τοῦ Θίντ* ἢ *Ἄσμα τοῦ Mio Cid*²⁰ εἶναι τό πιό παλιό ἔργο τῆς καστελιάνικης λογοτεχνίας. Διατηρεῖται σ' ἓνα κώδικα πού λέγεται «κώδικας τοῦ Βιδάρ».

19α. Διαθέτουμε τήν ἑπταἐκδοση τῆς συλλογῆς τοῦ Faugier, πού δημοσιεύτηκε στήν Ἀθήνα τό 1956, χωρίς τίς γαλλικές μεταφράσεις καί μέ τό «Discours Préliminaire» μεταφρασμένο στά ἑλληνικά.

20. «Mio Cid» θέλει νά πεῖ «Ὁ Θίντ μου», δηλαδή «ὁ κύριός μου». Ἀκόμα καί οἱ Λατίνοι συγγραφεῖς δίνουν τό ὄνομα αὐτό, ὅπως στό *Ποίημα τῆς κατάκτησης τῆς Ἀλμερίας*: ipse Rodericus, mio Cid saepe vocatur. Ὁ Θίντ γεννήθηκε κατά τό 1043 καί πέθανε στίς 10 Ἰουλίου τοῦ 1099, στή Βαλένθια.

γιατί φυλάχτηκε μέχρι τό 16ο αιώνα στό Δημαρχείο του Βιβάο, τής γενέτειρας του Θίντ. Πρώτη φορά δημοσιεύτηκε από τον Tomas Antonio Sanchez τό 1779. Τό χειρόγραφο πού σώθηκε δέν είναι τό πρωτότυπο, αλλά ένα αντίγραφο πιστό. Έκείνα τά λίγα χωρία πού καταστράφηκαν τά γνωρίζουμε χάρη στό *Χρονικό των είκοσι βασιλιάδων*, πού άντέγραψε σέ πεζό λόγο όλο τό ποίημα. Μετά τήν άποκατάσταση πού έκανε ό μεγάλος φιλόλογος Ramon Menendez Pidal, τό έπος έχει τώρα 3.730 στίχους. Τό αντίγραφο είναι από τό 1307, αλλά ή πρώτη γραφή τής έποποιίας είναι από 1140-1150, ήμερομηνία πού καθορίστηκε από τον Menendez Pidal, στα *Παραρτήματα* τής 2ης έκδοσής του του έπους²¹.

Τό κλασσικό έργο πού βάζει τά θεμέλια τής σύγχρονης μελέτης του *Ποιήματος του Θίντ*, είναι τό διβλίο *Cantar de Mio Cid* του Menendez Pidal, πού έκδόθηκε στή Μαδρίτη τό 1908. Έ κλασσική έκδοση του κειμένου άνήκει επίσης σ' αυτό τό σοφό, και κυκλοφόρησε σαν τόμος τής συλλογής «Καστελιάνικοι κλασσικοί». «Όλες οι καλές εκδόσεις βασίζονται σέ κείνη^{21α}.

Τό έπος διηγείται τά κατορθώματα του Θίντ στή γή των Άράδων, όταν εξορίστηκε από τό βασιλιά Alfonso VI τής Καστίγιας.

Έ Θίντ θεωρείται ένας από τους μεγαλύτερους Ίσπανούς ήρωες σέ όλη τήν ιστορία τής Μητέρας μας Πατρίδας. Έ βίος του και τά κατορθώματά του αποτελούν θέμα πολυάριθμων λογοτεχνικών έργων. Έδώ μόνο θά κάνουμε σύντομη μνεία των κειμένων πού, χρονολογικά, είναι κοντά στό λαϊκό έπικό *Άσμα του Mio Cid*:

1. *Carmen Roderici Campidoctoris* (ή *Gesta Roderici Campidoctoris*)²². Πρόκειται για έμμετρο λατινικό κείμενο, άνώνυμο, πού ίσως προέρχεται από τό 12ο αιώνα. Δέν έχει έκδοθει και θρίσκεται στήν Άκαδημία τής Ιστορίας, στή Μαδρίτη. Έ συγγραφέας του πρέπει νά ήταν ένας λόγιος κληρικός, ό όποιος, όπως και ό λαϊκός ποιητής του *Ποιήματος του Θίντ*, είχε συνείδηση του μεγαλείου των κατορθωμάτων του ήρωα. Διηγείται τό βίο του Cid ως τή μεταφορά των όστων του ως τό μοναστήρι του San Pedro τής Καρδένια. Δέν τυπώθηκε ως τώρα.

2. Έ *Historia Roderici* ή *Λατινικό Χρονικό του Θίντ*. Είναι από τά λιγότερο μελετημένα κείμενα πού αναφέρονται στό Θίντ. Αυτού του λατινικού έργου σέ πεζό λόγο έπωφελήθηκε ό Menendez Pidal, όπως και άλλων πηγών - λατινικών, άραβικών και ισπανικών, για νά γράψει τή βιογραφία του ήρωα.

3. Τό *Άσμα του Rodrigo* και του βασιλιά *Fernando* πού λέγεται επίσης *Las Mocedades de Rodrigo* (δηλ. τά νεανικά χρόνια του Θίντ) και *Cronica Rimada del Cid*. Για τό ποίημα αυτό, γίνεται λόγος στον άριθμό 9 του τμήματος IV.

21. Έ πρώτη έκδοση είναι από τό 1908. Έ όριστική έκδοση, μέ *Παραρτήματα*, δημοσιεύτηκε από τον οίκο Espasa Calpe στή Μαδρίτη, τό 1944-45-46.

21α. Π.χ. ή έκδοση του καθ. Juan Loveluc, μέ τό κείμενο του M. P., και μέ μετάφραση στα σύγχρονα καστελιάνικα, πρόλογο και σημειώσεις, Έκδ. Zig-Zag, Σαντιάγκο Χιλής, 1954· ή έκδοση του Pedro H. Ureña, μέ μελέτη και σημειώσεις δικές του και μέ μετάφραση του ποιητή Pedro Salinas, πάντοτε μέ τό βασικό κείμενο του M. P., 8η έκδ. Έκδ. Losada, Buenos Aires, 1973.

22. Αυτό τό λατινικό ποίημα, όπως και το ισπανικό λαϊκό πρωτότυπο έπος αποτελούν άξιόλογη μαρτυρία περί τής ιστορικότητας του Θίντ, πού συζητήθηκε παλιότερα από ξένους και δικούς μας.

4. Ἡ *Primera Crónica General de España* (Γενικό Χρονικό τῆς Ἰσπανίας ἢ Πρῶτο Γενικό Χρονικό). Πρόκειται γιά χρονικό σέ πεζό λόγο, στά καστελιάνικα, πού γράφτηκε τό 1289, μέ πρωτοβουλία τοῦ Alfonso X τοῦ Σοφοῦ. Τυπώθηκε κατά τόν 16ο αἰώνα. Αὐτό τό Χρονικό ἐπωφελήθηκε τῆς ἐποποιίας, ἀλλά ὄχι τοῦ πρωτοτύπου. Γι' αὐτό παρουσιάζει κάποιες διαφορές μέ τό περιεχόμενο ἐκείνης.

5. Ἡ *Segunda Crónica General de España* (Δεύτερο Γενικό Χρονικό τῆς Ἰσπανίας). Συντάχτηκε τό 1344. Ἐπωφελεῖται, ἐπίσης, τοῦ ὕλικου τῆς ἐποποιίας, ἀλλά μέ δάση μιά μεταγενέστερη διασκευή. Ἀπό αὐτό προκύπτουν μεγαλύτερες διαφορές.

6. Ἡ *Crónica de los veinte reyes* (Χρονικό τῶν εἴκοσι βασιλιάδων). Γράφτηκε κατά τόν 15ο αἰώνα καί ἐκδόθηκε κατά τόν 16ο. Ἀντιγράφει, σέ πεζό λόγο, τό *Ποίημα τοῦ Θίντ*, ἀπό τό στίχο 1.094.

7. Ἡ *Crónica particular del Cid* (Ἰδιαιτέρο Χρονικό τοῦ Θίντ). Εἶναι ἀπό τόν 14ο αἰώνα καί τυπώθηκε κατά τόν 16ο. Ἐχει εἰπωθεῖ ὅτι γράφτηκε ἀπό ἕναν Ἀραβᾶ.

8. Ἡ *μεγάλη συλλογή παλιῶν ρομάνθες πού ἀναφέρονται* στό *Θίντ* (*Romancero del Cid*). Εἶναι ἀποσπάσματα τοῦ *Ποιήματος τοῦ Θίντ*.

9. Ἀραβικά κείμενα τῆς ἐποχῆς ἢ λίγο μεταγενέστερα: προπαντός τά ἔργα τῶν Ben Alcama καί Ben Bassam. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ ἀραβικές πηγές παρουσιάζουν τόν ἥρωα σάν κακό ἄνθρωπο καί σκληρό τύρρανο. Ἀλλά ἔχουν σημασία, διηγούνται γεγονότα ἢ πρόσωπα σύγχρονα τοῦ Θίντ. Εἶναι δηλαδή μαρτυρία γιά τήν ἱστορικότητα τοῦ ἥρωα καί γιά τό ἱστορικό καί ρεαλιστικό χαρακτήρα τῆς ἐποποιίας αὐτοῦ²³.

Πρέπει νά τονίσουμε τό γεγονός ὅτι 30 χρόνια πρῖν ἀπό τή δημοσίευση τοῦ βιβλίου τοῦ Mila y Fontanals, ὁ Βενεζουελανός χιλιανός σοφός Andres Bello (Καράκας 1881 - Σάντιάγο 1865) ὑποστήριξε τήν ἄποψη ὅτι τό παλιό «δημοτικό» καστελιάνικο τραγούδι, ὁ «ρομάνθε», προερχόταν ἀπό τίς παλιές ἐποποιίες. Ὁ Bello ἔζησε στό Καράκας ὡς τό 1810. Μετά ἔζησε στό Λονδίνο ὡς τό 1829. Καί ὕστερα στή Χιλή ὡς τό θάνατό του, τό 1865. Στή δεύτερη πατρίδα του ἔγραψε τά περισσότερα ἀπό τά

23. Οἱ «ἀντι-θιντιστές», καί εἰδικότερα, ὁ Ὁλλανδός φιλόλογος Dozy ἐπωφελήθηκαν πολύ τοῦ ὕλικου τῶν ἀραβικῶν κειμένων γιά νά παρουσιάσουν τόν ἥρωα μέ τά δυσμενέστερα χρώματα. Σήμερα τό κριτήριο αὐτό εἶναι ἐντελῶς ξεπερασμένο. Γιά τό ρεαλιστικό χαρακτήρα τοῦ πρώτου λαϊκοῦ Ἐπους τοῦ Θίντ, ἔχει δικιο τό *Kindlers Literatur Lexicon*, πού ἀναφέρει ὁ καθ. Ἀλεξίου («Εἰσαγωγή, σ. ρλ' - ρλα'): «Ἡ πρώτη σύνταξη τοῦ 'Cid' εἶναι ρεαλιστική. Οἱ νεώτερες ἔχουν τό στοιχείο τῆς ὑπερβολῆς καί τοῦ παραμυθιοῦ»: τόμ. I, λ. *Cantar De Mio Cid*, σ. 2093. Σχετικά μέ τόν Ἀκριτή, ἔχουμε ἕνα παρόμοιο φαινόμενο. «Τό παλιό ἥρωικό δυζαντινό ἄσμα, ὅπως δείχνει ὁ Ἀρμούρης, ἦταν χωρίς ἀμφιβολία ρεαλιστικό», λέει ὁ καθ. Ἀλεξίου («Εἰσαγωγή», σ. ρλ'). Καί στά ἴδια τραγούδια πού προέρχονται ἀπό τό ἔπος, διαπιστώνεται μιά παρόμοια διαδικασία: «Ἄλλη σημαντική ἀλλαγὴ εἶναι ὅτι τά τραγούδια, στή νεοελληνική φάση τους, ἔχασαν τόν παλιό αὐστηρό, ἀκριβολόγο καί ρεαλιστικό χαρακτήρα τους, καί ἐκφυλίστηκαν πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ φανταστικοῦ καί ὑπερβολικοῦ, συχνά τοῦ τερατώδους καί ἀκαλαίσθητου (*loc cit.*). Τό ἴδιο συμβαίνει μέ τούς ρομάνθες τοῦ Θίντ. Ἐχουμε μυθιστορηματικούς καί φανταστικούς ρομάνθες, πλάι σέ ἄλλους, παλιότερους, λιτότερους, ρεαλιστικότερους, πού εἶναι πιό κοντά στό πρωτότυπο τοῦ *Ποιήματος τοῦ Θίντ*.

θεμελιώδη έργα του, για τὰ ὅποια θεωρεῖται «ὁ πατέρας τῆς ἰσπανοαμερικανικῆς κουλτούρας». Ἦταν μεγάλος ποιητής, γραμματικός, φιλόλογος καὶ νομομαθής. Στό Λονδίνο ἄρχισε τὶς μελέτες του γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἰσπανικὴ ποίηση καὶ σχεδίασε μιὰ δεύτερη ἔκδοση τοῦ *Ποιήματος τοῦ Θίντ* (τὴν πρώτη τὴν εἶχε κάνει ὁ Tomas A. Sanchez, τό 1779, στή Μαδρίτη, μέσα στή συλλογὴ: *Colección de poesías castellanas anteriores al siglo XV*). Ἀλλά οἱ ἐνδιαφέρουσες μελέτες τοῦ Bello καὶ τὸ κείμενο γιὰ τὴν καινούργια ἔκδοση τῆς ἐποποιΐας, ἔμειναν ἀνέκδοτες. Μόνο τρεῖς - τέσσερις ἐξέδωσε στό Λονδίνο. Τό 1823, στό περιοδικό *Biblioteca Americana* (πού ἴδρυσε κι αὐτός ὁ ἴδιος), στόν τόμο II, δημοσίευσε τὴ μελέτη «Noticia sobre la obra de Sismondi sobre la literatura del mediodia de Europa», πού ἦταν μιὰ διεξοδική κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ S. de Sismondi: *De la littérature du midi de l'Europe*, Paris, 1819. Στὴ μελέτη του, ὁ Bello ὑποστηρίζει τὴ γνώμη ὅτι οἱ παλιοὶ ρομάνθες προέρχονται ἀπὸ τὶς παλιές ἐποποιΐες καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο: «ἂν δέν κάνουμε λάθος, πρέπει νὰ τοὺς δοῦμε σάν ἀποσπάσματα τῶν παλιῶν ἐπῶν».

Αὐτὴ ἡ μελέτη ἀνατυπώθηκε στή Χιλή, στόν τ. VI τῶν *Ἀπάντων*, Santiago, 1883, σελ. 239-256, μαζί μέ ἄλλες μελέτες γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἠρωικὴ ἰσπανικὴ ποίηση, καὶ ἐπανεκδόθηκε στόν αἰῶνα μας στή Χιλή καὶ πρόσφατα στό Καράκας, *Ἀπαντα*, τ. VII, 1987, σελ. 449-469, μαζί μέ τὶς ἄλλες μελέτες καὶ μέ τὸ *Ποίημα τοῦ Θίντ*, μέ τὴ δική του ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Σήμερα, ἀναγνωρίζεται καὶ στήν ἴδια τὴ Μητέρα Ἰσπανία τὸ γεγονός ὅτι ὁ Bello ἦταν ἀληθινὸς πρόδρομος τῶν μεγάλων μελετητῶν τῆς καστελιάνικης ἠρωικῆς ποιήσεως, τοῦ Mila y Fontanals, τοῦ Menedez y Pelayo καὶ τοῦ Menedez Pidal σέ ὀρισμένες σημαντικὲς ἀπόψεις του.

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΔΙΓΕΝΗΣ ΑΚΡΙΤΗΣ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ Μία πρώτη προσέγγιση

«...Χωρίς αμφιβολία οφείλομε νά επαναφέρωμε τόν «'Ακρίτη» τοῦ 'Εσκοριάλ στά χρονολογικά πλαίσια τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἀπό τόν ὁποῖο ἔχει ἐξωσθῆ, καί νά δεχθοῦμε ὅτι τό κείμενο αὐτό στήν ἀρχική μορφή του συνετάγη σέ μία ἐποχή ἀρκετά παλαιά, κατά τήν ὁποία ἦταν ἀκόμη δυνατή ἡ ἐκ μέρους τοῦ συντάκτη ἀντληση πληροφοριῶν ἀπό τήν προφορική παράδοση καί ἀπό τά βυζαντινά χρονολογικά κείμενα. Τά κείμενα αὐτά, ὅπως φαίνεται, δέν συμπίπτουν πρὸς τοὺς γνωστούς βυζαντινοὺς χρονολογικοὺς πού ἔφθασαν ὡς τίς μέρες μας»¹. Ἡ ἀξιωματική αὐτή ῥήση τοῦ 'Αλεξίου, τήν ὁποία, μέ κάποια μικρὴ παραλλαγή, ἐπανέλαβε λίγο ἀργότερα στήν εἰσαγωγή τοῦ «'Ακρίτη»², θέτει γιά ἄλλη μία φορά στό προσκήνιο τή μελέτη τοῦ ἱστορικοῦ ὑποβάθρου τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ 'Ακρίτη (ἐφεξῆς Δ.Α). Εἶναι πάντως χαρακτηριστικό ὅτι ἡ προοπτική τοῦ 'Αλεξίου δέν ἐστιάζεται, σέ ἀντίθεση μέ τόν Γρέγοιρ³, στήν ὑποχρεωτική ἀνεύρεση τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τοῦ Δ.Α ὅσο στόν συγκεκριμένο χώρο ὅπου ἐπιβάλλεται νά γίνῃ ἡ αἰτούμενη διερεύνηση.

“Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ Γρέγοιρ ἐθεσε πρῶτος τίς θάσεις τῆς ἐξέτασης τοῦ προβλήματος μέ τόν συνθήκη ἐνθουσιασμό του, ὁ ὁποῖος εὐκόλα ἐλέγχθηκε τά τελευταῖα ἰδίως χρόνια. Ἔτσι, ἂν ὁ Μουσελάμ τοῦ Ε ταυτίσθηκε ὀρθά μέ τόν κατά πολὺ γνωστότερο Μασαλμᾶ⁴, τό ἐπεισόδιο τῶν Μυλοκοπειῶν δέν ἔχει καμία σχέση μέ τή μάχη τοῦ Λαλακάοντος⁵ οὔτε ὁ Γενέσιος ἀποτελεῖ τήν πηγὴ τῶν γεγονότων τοῦ 9^{ου} αἰῶνα

1. Στυλ. 'Αλεξίου, 'Ο Διγενῆς 'Ακρίτης τοῦ 'Εσκοριάλ, *Πρακτικά τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν* 58 (1983) 73.

2. Βασίλειος Διγενῆς 'Ακρίτης, 'Αθήνα 1985 ('Ερμῆς/Φιλολογική Βιβλιοθήκη-5), 95'.

3. H. Grégoire, Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, *Byzantion* 5 (1929-30) 327-340 καί τοῦ ἴδιου, Le tombeau et la date de Digénis Akritas, *Byzantion* 6 (1931) 481-508. Εἴκοσι μελέτες τοῦ Grégoire ἀφιερωμένες στόν Δ.Α καί τά προβλήματά του ἔχουν συγκεντρωθεῖ στόν τόμο *Autour de l'épopée byzantine*, Var. Reprints, Λονδίνο 1975.

4. H. Grégoire, Notes on the Byzantine Epic..., *Byzantion* 15 (1940-41) 99· τήν ταύτιση εἶχε προτείνει καί ὁ Π. Καρολίδης, Σημειώσεις κριτικά, ἱστορικά καί τοπογραφικά εἰς τό μεσαιωνικόν ἑλληνικόν ἔπος 'Ακρίταν, *Ἐπετηρίς Πανεπιστημίου ('Αθηνῶν)*, 1905-1906, 193.

5. Πρόταση τοῦ Grégoire, (Michel III et Basile..., ὁ.π., 338-339) τήν ὁποίαν ἐλέγχει ὁ Ν. Οἰκονομίδης, L'«épopée» de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles, *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 391 καί σμ. 56 (392)· πρβλ. 'Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενῆς 'Ακρίτης*, 95'-95'.

πού παραθέτει ο Δ.Α⁶. 'Επιπλέον, οί σχέσεις του Δ.Α με τούς Παυλικιανούς δέν ἔχουν τόν κυρίαρχο χαρακτήρα πού διείδε ὁ Grégoire⁷, ἔστω καί ἂν ὁ Καρόης τοῦ G (ἢ ὁ Καροήλης τοῦ E) εἶναι ὁ ἠγήτορας τῶν Παυλικιανῶν Καρθέας⁸. Παραμένει ὁμως ἀναμφισβήτητο ὅτι τό ἱστορικό υπόβαθρο τοῦ Δ.Α εἶναι συνηθέστατα πολύ κοντά στά γεγονότα, μολοντί οἱ πηγές του παραμένουν δυσδιάκριτες καθῶς ὑπάρχει ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στήν ἔρευνα καί τό πραγματολογικό ὕλικό⁹.

Εἶναι ἀπόλυτα εὐλόγο νά στραφοῦμε πρὸς τά ἱστορικά ἔργα γιά νά προσεγγίσουμε τόν ἱστορικό πυρήνα τοῦ Δ.Α. Στό σημεῖο αὐτό μποροῦν νά τεθοῦν δύο ἐρωτήματα:

α) Ποιά εἶναι τά ἔργα αὐτά καί σέ ποιό κοινό ἀπευθύνονταν; καί

β) Ὑπάρχει ἀντιστοιχία πηγῆς καί Δ.Α;

Γιά τό δεύτερο ἐρώτημα ἔχει ἐκφραστεῖ ἤδη ἡ ἄποψη ὅτι τά ἱστορικά στοιχεῖα πού ἀνευρίσκονται στόν Δ.Α δέν προέρχονται ὑποχρεωτικά ἀπό χρονογραφεῖς ἢ καί ἄλλα παραπλήσια ἔργα ἀλλά καί ἀπό τή λαϊκή ἱστορική μνήμη ἢ ὅποια εἶχε ἤδη ἀναχωνεύσει τά συμβάντα στίς ἄκρες τοῦ Βυζαντίου¹⁰. ἐπομένως ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τήν ἀφήγηση ἑνός γεγονότος ἀπό τόν Δ.Α καί τά ἱστορικά ἔργα ἐρμηνεύεται μέ σχετική εὐκολία. Εἶναι ἄλλωστε γνωστό ὅτι οἱ χρονογράφοι, ἀλλά καί οἱ ἱστορικοί, χρησιμοποιοῦσαν λαϊκές ἀφηγήσεις γιά νά συμπληρώσουν τήν ἱστορική τους ὕλη¹¹. Ὁ Δ.Α ἀντανακλᾶ, κατ' ἀκολουθίαν, πολύ περισσότερο τό μυθικό στοιχεῖο

6. Πρόκειται γιά ὑπόθεση ἐργασίας τοῦ Grégoire (Michel III et Basile, 330-331), τήν ὅποια δέν εἰσθετεῖ, πολύ ὀρθά, ὁ Ἄλεξιου, *Βασιλεῖος Διγενῆς Ἀκρίτης*, ρζ'.

7. Βλ. σχετικά P.Lemerle, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, Travaux et Mémoires* 5 (1973) 110-113, ὅπου κριτική ἀνασκευή τῶν ἀπόψεων Grégoire.

8. Στυλ. Ἄλεξιου, Ἀκριτικά, Ἡράκλειο Κρήτης (1979), 25 κέξ. Πρὸς τοῦ ἴδιου, *Βασιλεῖος Διγενῆς Ἀκρίτης*, νζ'.

9. Ἐνδιαφέρουσα στό σημεῖο αὐτό εἶναι ἡ ἔρευνα τοῦ I.K. Προμπονά, Ἀκριτικά Α', Ἀθήνα 1985, ἡ ὅποια κυκλοφόρησε λίγο μετὰ τήν ἔκδοση τοῦ Ἄλεξιου. Σημειῶνω, ἐδῶ δύο πρόσφατες διδλωγογραφικές συμβολές γιά τόν Δ.Α: R.Beaton, Ἀκρίτης καί οἱ κριτικοί: φιλολογικά καί ἐκδοτικά προβλήματα, στόν τόμο πού ἐπιμελήθηκε ὁ Hans Eideneier, *Neograeca Medii Aevi*, Romiosini (Κολωνία 1987), 75-83 (κριτική, κατά κύριο λόγο, τῆς ἔκδοσης Ἄλεξιου) καί Catia Galatariotou, *Structural Oppositions in the Grottaferrata Digenes Akritas*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987) 29-68 (ὅπου καί διδλωγογραφία γιά τόν Δ.Α [σελ. 29 καί σημ. 1] ἀλλά καί ἔμμογή στήν παραδοσιακή ἄποψη γιά προτεραιότητα τοῦ G χωρίς ὁμως καμία αἰτιολόγηση [σελ. 30 καί σημ. 4]). Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιά τήν ἔρευνα εἶναι καί τό ἀκόλουθο ἀρθρο τοῦ Στ. Ἄλεξιου πού μόλις κυκλοφόρησε: Γιά τήν ἔκδοση τοῦ Ἀκρίτη καί τοῦ Ἀρμούρη, *Μαντατοφόρος* 25-26 (1987) 57-62, στό ὁποῖο ἀναλύονται οἱ ἐκδοτικές «ἀρχές» τοῦ Δ.Α ἐνῶ σχολιάζονται ἀπόψεις ἄλλων μελετητῶν ὅπως τοῦ Beaton, τοῦ Trapp κ.ἄ. Σημειῶνω, τέλος, ὅτι ὁ A.R.Dyck συνεχίζει προγενέστερες μελέτες τοῦ ἀφιερωμένους στόν G· βλ. *On Digenes Akrites*, Grottaferrata Version, Book 6, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 28 (1987) 349-369.

10. Βλ. G.Huxley, *Antecedents and Context of Digenes Akrites*, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 15 (1974) 321· πρὸς I.A.nagnostakis, *La géographie des chansons du cycle akritique et du roman de Digenes Akritas*, Ἀδημοσίευτη διδ. διατριβή/Université de Paris I, Παρίσι 1983, 243-244.

11. Βλ. ὅσα ἐνδεικτικά ἀναφέρει ὁ A.Každan γιά τή χρονογραφία τοῦ 10^{ου} αἰῶνα στό ἄρθρο του *Khronika Simeona Logofeta*, *Vizantijskij Vremennik* 15 (1959) 125-143. Πρὸς J.N. Ljubarskij, *Theophanes Continuatus und Genesis*, *Byzantinoslavica* 48 (1987) 12-27.

ἀπ' ὅ,τι τό ιστορικό στά ἐπιμέρους γεγονότα.

Ἐάν ἡ προηγούμενη ἄποψη λύνει, ὡς ἓνα σημεῖο, τό πρόβλημα τῶν ἀντιστοιχιῶν. κόνοντας, ἔστω, ὀρισμένες μερικέουσες, ἡ ἔλλειπτική σχέση τοῦ Δ.Α μέ τή βυζαντινή ἱστοριογραφία παραμένει ἐρευνητικό αἰτούμενο. Ἐνα, πάντως, θά πρέπει νά θεωρεῖται σήμερα ἀσφαλές: τό ὕφος τῆς βυζαντινῆς χρονογραφίας, πού ἐνδιαφέρει εἰδικότερα τήν προσέγγισή μας, εἶναι μέσο καί ὄχι σπάνια ὑψηλό. Γραμμένη, σέ ἀντίθεση μέ τίς διαπιστώσεις τοῦ Krumbacher, ἀπό άτομα μέ εὐρεία μόρφωση καί ὕστερα ἀπό ἐνδελεχή ἔλεγχο τῶν πηγῶν ἡ χρονογραφία δίνει ὄχι μόνο τίς πληροφορίες πού ἀπαιτοῦνται ἀλλά συχνά συμμετέχει στά πράγματα τῆς ἐποχῆς ἐνισχύοντας μέ διακριτικότητα τίς πολιτικές συσσωματώσεις¹². Ἐπιπλέον, ὅπως καί ἡ «κλασική» ἱστοριογραφία, ἔχει ἀλλάξει διάρθρωση· τό ἐγκώμιο συγκεκριμένων προσώπων ἢ ἀκόμη καί οἰκογενειῶν εἶναι ἄξονας τῆς ἱστορικῆς ἀφήγησής, ὅπως ὁ Βασίλειος Α' ἀπό τή «Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη» καί τόν Γενέσιο¹³, οἱ Φωκάδες ἀπό τή δεύτερη σύνταξη τοῦ Συμεῶν Λογοθέτη¹⁴ ἢ ὁ Ἀλέξιος Α' ὁ Κομνηνός ἀπό τήν κόρη του Ἄννα¹⁵. Εἶναι φανερό ὅτι τά ἔργα αὐτά ἀπευθύνονταν στό μέσο μορφωμένο κοινό τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τό ὁποῖο ἦταν σέ θέση νά τά ἐκτιμῆσει¹⁶. Παραμένει, ὅμως, πάντοτε τό ἐρώτημα, ποιά κείμενα θρῖσκονται στόν πυρήνα τοῦ Δ.Α, τά ὁποῖα, σὺν τοῖς ἄλλοις, δέν ταυτίζονται μέ τούς βυζαντινοὺς χρονογράφους πού γνωρίζουμε σήμερα. Ἐφόσον ἡ ἀρχική πρώτη σύνταξη τοῦ Δ.Α τοποθετεῖται στόν 12^ο αἰώνα¹⁷, θά πρέπει νά διερευνηθεῖ ὁ ἱστορικός περιγυρος ἀνάμεσα στόν 10^ο καί τόν 12^ο αἰώνα καί ὄχι μόνον τά κείμενα τοῦ 10^{ου} αἰ. ὅπως πρέσβευε ὁ Grégoire¹⁸. Καί ἐδῶ νομίζω ὅτι ἐπιβάλλεται νά ληφθεῖ ὑπόψη ἡ μαρτυρία τοῦ Σκυλίτζη. Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ χρονογράφος αὐτός (11/12 αἰ.)¹⁹ ἀξιολογεῖ στόν πρόλογο τοῦ ἔργου του τή βυζαντινή ἱστοριογραφία κατά τούς 9^ο-12^ο αἰ. παραθέτοντας ἓνα σημαντικό σύνολο ἀπό ὀνόματα ἱστορικῶν συγγραφέων· πρόκειται γιά τούς ἐξῆς: Θεοφάνης, Γεώργιος Σύγκελλος, Μιχαήλ Ψελλός, Σικελιώτης διδάσκαλος, Θεόδωρος Δαφνοπάτης, Νικήτας Παφλαγών, Ἰωσήφ Γενέσιος καί Μανουήλ οἱ Βυζάντιοι, Νικηφόρος διάκονος ὁ Φρύξ, Ἀσιανός Λέων, Θεόδωρος Σίδης, Θεόδωρος Σεβαστείας, Δημήτριος Κιζι

12. Βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. I, Μόναχο 1978, 257 κέξ., ὅπου προσεκτικὴ ἀνασκευὴ τῶν παλαιότερων ἀπόψεων.

13. Hunger, *Literatur*, ὁ.π., 339 κέξ., 351 κέξ.

14. A. Markopoulos, Sur les deux versions de la chronographie de Syméon Logothète, *Byzantinische Zeitschrift* 76 (1983) 279-284.

15. Hunger, *Literatur*, 400 κέξ. Εἰδικότερα γιά τό ὕφος τῆς Ἄννας Κομνηνῆς εἶναι σημαντικές δύο ἐπιμέρους συμβολές τοῦ H. Hunger: Stilstufen in der byzantinischen Geschichtsschreibung des 12. Jahrhunderts: Anna Komnene und Michael Glykas, *Byzantine Studies/Études Byzantines* 5 (1978) 139-170 καί *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII* (Wiener Byz. Stud. 15), Βιέννη 1981, 19-24.

16. Βλ. τό ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ἄρθρο τῆς Evelyne Patlagean, Discours écrit, discours parlé. Niveaux de culture à Byzance aux VIIIe - XIe siècles, *Annales* 34 (1979) 264-278.

17. Βλ. Oikonomidès, L'«εῖρη» de Digénis..., ὁ.π., 393-397, Ἀλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης*, ῥ' καί Beaton, *Ακρίτης και οἱ κριτικοί...*, ὁ.π., 81.

18. Βλ. παραπάνω σημ. 3.

19. Βλ. Hunger, *Literatur*, 389 κέξ.

κου και ὁ μοναχὸς Ἰωάννης Λυδὸς²⁰. Ἐκ τούτων 14 αὐτῶν συγγραφῶν πού ἀναφέρθηκαν, ἔχουν φτάσει στίς μέρες μας τὰ ἔργα μόνον ἕξι (Θεοφάνης, Γεώργιος Σύγγελλος, Μιχαήλ Ψελλός, Νικήτας Παφλαγών, Ἰωσήφ Γενέσιος καὶ Λέων ὁ διάκονος²¹), ἐνῶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους ὑπάρχουν μόνον ἔμμεσες μνῆες μὲ ἄνισο, συχνὰ, βάρος. Ἐὰν ἐξαιρέσουμε τὸν Γεώργιο Σύγγελλο καὶ τὸν Θεοφάνη, οἱ ὅποιοι καλύπτουν τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἕως τὸ ἔτος 811, οἱ ὑπόλοιποι διαπραγματεύτηκαν γεγονότα τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου ἢ τῆς Μακεδονικῆς καὶ εἶναι ἀσφαλῶς λυπηρὸ ὅτι πρέπει νὰ θεωροῦμε τὰ ἔργα τους ὀριστικὰ χαμένα. Ἀξιζει, ἴσως, νὰ σημειώσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς συγγραφῆς πού μνημονεύει ὁ Σκυλίτζης ἀνανέωσαν, ὅπως ἤδη τονίσαμε, τὴν ἱστορικὴ συγγραφή συντάσσοντας κατὰ κύριο λόγον βιογραφίαι ἰσχυρῶν ἢ σημανόντων προσώπων τῆς ἐποχῆς τους^{21α}. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Γενέσιον, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡδη λόγος²², ὁ Νικήτας Παφλαγών ἔγραψε τὸν πολὺ γνωστὸ «Βίον τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου» στὸ ὕψος καὶ τὸ ἔπος τοῦ ρητορικοῦ ἐγκωμίου, ἐνῶ εἰδικὴ μνεία ἐπιβάλλεται νὰ γίνῃ γιὰ τὸν Μανουὴλ καὶ τὸν Θεόδωρο Σεβαστείας, τὰ ἔργα τῶν ὁποίων ἔχουν ἀπολεσθεῖ. Ὁ πρῶτος, γνωστὸς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Σκυλίτζην, καὶ ἀπὸ τὴν «Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη», ἔγραψε μιὰ ἀξιόλογη βιογραφία τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννη Κουρκούα: «...οἱ δὲ λαμπρῶς ποθοῦντες καὶ θέλοντες μαθεῖν τὰς τοῦ Ἰωάννου Κουρκούα ἀριστείας καὶ συγγραφῆς εὐρήσουσιν ἐν ὀκτῶ βιβλίοις ἐκτεθείσας παρὰ Μανουὴλ πρωτοσπαθαρίου καὶ κριτοῦ»²³. Ὅσο γιὰ τὸν Θεόδωρο Σεβαστείας εἶναι γνωστὸ ὅτι συνθέσσε ἀνάλογο πόνημα γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον Β'²⁴. Ἡ περιήγηση τοῦ Μανουὴλ εἶναι ἀσφαλῶς ἐλκυστικὴ γιὰ τὴν ἔρευνά μας, ἐφόσον ἡρωὸς τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ ἔργου ἦταν ὁ Ἰωάννης Κουρκούας, προσωπικότητα ἢ ὁποῖα συγκρίθηκε συχνὰ μὲ τὸν ἴδιον Διγενή²⁵.

Συνοψίζοντας ὡς ἐδῶ θὰ ἔλεγα ὅτι ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τοῦ Δ.Α., πέρα ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση τῆς λαϊκῆς ἱστορικῆς μνήμης, θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποίησε καὶ τμῆμα τουλάχιστον τοῦ ὕλικου πού προαναφέραμε. Καὶ ἡ χρῆση δὲν θὰ πρέπει νὰ περιορίσθηκε μόνον ὡς πρὸς τὸ πηγολογικὸ ἐπίπεδο ἀλλὰ θὰ ἐπεκτάθηκε καὶ στὸ

20. Σκυλίτζης 3-4 (Thurn). Πρὸβλ. Α. Markopoulos, Théodore Daphnopatès et la Continuation de Théophane, *Jahrbuch der Öster. Byzantinistik* 35 (1985) 171-173.

21. Ταύτιση τοῦ Παναγιωτάκη (Λέων ὁ Διάκονος, Ἰεπετ. Ἐτ. Βυζαντ. Σπουδῶν 34, 1965, 20-41) μὲ τὸν Ἀσιανὸ Λέοντα τοῦ Σκυλίτζην.

21α. Βλ. τὴν ὁμορφὴ ἀνάλυση τῆς Charlotte Roueché, *Byzantine Writers and Readers: Storytelling in the Eleventh Century* στὸν τόμο: *The Greek Novel AD1-1985*, Edited by R. Beaton, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη - Σίδνεϋ (1988), 123 κέξ.

22. Βλ. παραπάνω σελ. 167 καὶ σημ. 13.

23. Συνέχεια Θεοφάνη 427-428 (Bonn).

24. Hunger, *Literatur*, 391 καὶ σημ. 331.

25. Βλ. σποραδικὰ τὸν πρόλογο τοῦ J. Mavrogordato, *Digenes Akrites*, Ὁξφόρδη 1956, ὅπου συνοψίζει καὶ παλαιότερες ἀπόψεις ἰδιαίτερα τοῦ Grégoire. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Κουρκούα βλ. τὸ ὕλικό πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ Α. Ρ. Καζάν, *Armjane v sostave gospodstvujuščego klassa Vizantijskoj imperii v XI-XII vv.*, Ἐρεβάν 1975, 13 κέξ. Πρὸβλ. Fr. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* (Berl. Byz. Arbeiten 54), Βερολίνο 1987, passim· εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἰωάννη σελ. 74, 164, 175.

συγγραφικό πρότυπο: τό ἔπος τοῦ Δ.Α εἶναι ἡ ἔμμετρη συνέχεια τῆς ἱστορικῆς βιογραφίας πού ἀρχισε νά καλλιεργεῖται στά μέσα τοῦ 10^{ου} αἰ. γιά νά κορυφωθεῖ στά μετέπειτα χρόνια²⁶. Καί βέβαια ἡ ὅλη σύνθεση τοῦ Δ.Α ἐπιβάλλεται νά συνδεθεῖ ὄχι μόνο μέ τό χρόνο, μέσα στόν ὁποῖον κινεῖται ὁ συγγραφέας, ἀλλά καί μέ τόν χώρο πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τά ἀνάκτορα καί τούς «δυνατούς» τῆς ἐποχῆς²⁷.

Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο τό ὁποῖο ἰσχυροποιεῖ τήν ἀποψη τοῦ Ἰαλεξίου γιά ἀξιοποίηση ἀπό τόν συγγραφέα τοῦ Δ.Α προγενέστερης ἱστοριογραφικῆς ὕλης προέρχεται ἀπό τόν G. Μολονότι ὁ Ἰαλεξίου δέν εἶναι φίλος²⁸ τῆς ἐνλόγω σύνταξης, νομίζω ὅτι τό εὗρημα ἐνισχύει, ὡς ἓνα σημεῖο τουλάχιστον, τίς διαπιστώσεις πού ἔχουν ἤδη γίνεῖ. Ὅπως εἶναι γνωστό, στόν G, μετὰ τόν ἀμφισβητούμενο πρόλογο, ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τοῦ ἀμῆρᾶ:

Ἦν ἀμῆρᾶς τῶν εὐγενῶν πλουσιώτατος σφόδρα,
φρονήσεώς τε μέτοχος καί ἀνδρείας εἰς ἄκρος,
οὐ μέλας ὡς Αἰθίοπες, ἀλλά ξανθός, ὠραῖος,
ἀνθῶν ἄρτι τό γένειον εὐπρεπέστατον, σγοῦρον.
Εἶχεν ὀφρύδιν πεπανόν καθάπερ πεπλεγμένον,
βλέμμα γοργόν, ἐνήδονον, πλήρης ἔρωτος γέμον,
ὡς ῥόδον ἐξανέτειλεν ἐν μέσῳ τοῦ προσώπου,
ὡς κυπαρίσιν ἔμνοστον τήν ἡλικίαν ἔχων,
εἶπερ ἄν τις ἰδῶν αὐτόν εἰκόνη ἔοικέναι·
σὺν τούτοις ἀκατάμαχον τήν ἰσχὺν κεκτημένος,
καθ' ἐκάστην ἐσχόλαζεν εἰς θηρίων πολέμους,
τόλμην πειράζων τήν αὐτοῦ καί ἀνδρείαν θαυμάζων,
ὡς θαῦμα πᾶσι προὔκειτο τοῖς αὐτόν καθορώσι²⁹.

Ὁ Grégoire σχολιάζοντας τό παραπάνω χωρίο ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ ποιητής σκόπιμα ἀμαυρώνει τούς ἥρωες πού ἀνήκουν σέ ἄλλη ἐπική παράδοση³⁰, ἀποψη πού δείχνει νά ἀσπάζεται καί ὁ Mavrogordato³¹. Εἶναι ὁμως ἐφικτό νά προσεγγίσουμε τό προηγούμενο παράθεμα καί ἀπό μιά ἄλλη ὀπτική, καθὼς ἀνάλογες περιγραφές βρέθουν στά χρονολογικά κείμενα τοῦ Βυζαντίου. Δημιούργημα τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου ἡ περιγραφή τῶν ἐξωτερικῶν χαρακτηριστικῶν σημαίνοντος προσώπου ἐντάχθηκε στήν ἀφηγηματική τεχνική τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας ὅπου γνώρισε ἰδιαίτερη ἐπίδοση· εἰδικά στήν ἱστοριογραφία τά σχετικά παραδείγματα εἶναι πολυάριθμα³²:

26. Πρὸβλ. Anagnostakis, *La géographie des chansons du cycle akritique*, ὁ.π., 278-280.

27. Oikonomidès, L'«ἐροπέε» de Digénis, 397· πρὸβλ. Ἰαλεξίου, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, ἔη' κέξ.

28. Σύμφωνα μέ τόν χαρακτηρισμό πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ Ἰαλεξίου γιά τόν Beaton: *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, 4ε'.

29. G 4, 30-42 (Mavrogordato)· πρὸβλ. E. Trapp, *Digenes Akrites* (Wiener Byz. Stud. 8), Βιέννη 1971, 80-82.

30. H. Grégoire, Ὁ *Διγενῆς Ἀκρίτης*, Νέα Ὑόρκη 1942, 154.

31. Mavrogordato, *Digenes Akrites*, LXXIV.

32. Βλ. σχετικά Α.Φ. Μαρκόπουλου, *Ἡ χρονολογία τοῦ Ψευδοσυμεών καί οἱ πηγές τῆς*, Ἰωάννινα 1978, 116 κέξ. Πρὸβλ. Constance Head, *Physical Descriptions of the Emperors in Byzan-*

(Ίουλιανός) «... Ἦν δὲ Ἰουλιανὸς βραχὺς τὸ σῶμα, εὐπάγων, τετανόθριξ, ὕπνου καὶ τροφῆς καὶ ἀφροδισίας ὅτι μάλιστα ἐγκρατῆς, φιλοδοξότατός τε καὶ τῷ ἄλλω τρόπῳ τῷ κατ' εὐσέβειαν πονηρός» (ἀνέκδοτο τμήμα τῆς χρονογραφίας τοῦ Ψευδοσυμεών, Parisinus gr. 1712, f. 91^v).

(Ίουστινιανός) «... Οὗτος τὴν μὲν τοῦ σώματος ἀναδρομὴν βραχὺ μείζων τοῦ μέσου, ἐρυθρὸς τὴν χροιάν, χαρωπὸν καὶ εὐπερίστροφον βλέπων καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸς κόμης κάλλος μικρὸν ἐψιλωμένην ἔχων, ὑπατεύσας ἐν μέσῃ τῇ πόλει καὶ δούς χρήματα ἄφθονα» (Λέων Γραμματικός 125, Bonn).

(Νικηφόρος Α΄) «... Ἦν δὲ οὗτος ἀνὴρ διμοιραῖος, πλατύς, προγαστρω, δασύκομος, πρόχειρος, πρόσωπον ἔχων μέγα καὶ γένειον πολὺ πεπολωμένον, τῷ δὲ σώματι παχύς, φρόνιμός τε πάνυ καὶ πανοῦργος καὶ δξὺς καὶ φιλάργυρος καθ' ὑπερβολήν. Διὸ καὶ τὸν ὄλεθρον αἰώνιον ἐκληρώσατο» (I. Dujčev, *La chronique byzantine de l'an 811, Travaux et Mémoires* 1, 1965, 216).

Οἱ μαρτυρίες αὐτές, οἱ ὁποῖες μποροῦν μὲ εὐκολία νά πολλαπλασιαστοῦν, πιστοποιοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὴν ἐξάρτηση τοῦ Δ.Α ἀπὸ τὰ χρονογραφικὰ κείμενα, ἐξάρτηση πού ἀδίαστα πλέον χαρακτηρίζεται ὡς τυπολογικὴ, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει κατὰ λέξιν μίμηση.

Ἡ πηγολογικὴ προσέγγιση πού ἐπιχειρήσαμε γιὰ τὸν Δ.Α θά ἦταν ἀτελής, ἂν δὲν γινόταν, ἔστω καὶ ἀκροθιγῶς, σχολιασμός τῆς θέσης τοῦ Γρέγοιρε σχετικὰ μὲ τίς συγγένειες, οἱ ὁποῖες διαπιστώθηκαν, μεταξὺ τοῦ Δ.Α καὶ τῶν χρονογραφῶν τοῦ 10^{ου} αἰώνα. Ἡ ἄποψη τοῦ Γρέγοιρε πού θεωροῦσε τὸν Δ.Α καθαρά ἀντιμοναρχικὸ ἔργο μὲ παυλικιανὸ ὑπόδαθρο γραμμένο ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῶν ἀφηγήσεων γιὰ τὸν Βασίλειο Α΄, δημιούργησε ἔντονο σκεπτικισμό καὶ κρίθηκε εὐφάνταστη ἀπὸ πολλοὺς ἐπιστήμονες. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ χροῆση τοῦ Δ.Α στηρίχτηκε σὲ πολλοὺς νοηματικούς ἀκροβατισμούς ἀλλ' ἦταν ἡ πρώτη ἔρευνα πού ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Δ.Α. Μολονότι ὁ Ἀλεξίου δὲν ἀποδέχεται ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα Βασίλειος τοῦ Δ.Α κρύβεται κάποιος αὐτοκράτορας³³, ἐν τούτοις ἡ ταύτιση τοῦ Βασιλείου μὲ τὸν συνώνυμό του ἰδρυτῆ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας δὲν εἶναι εὐκόλο, κατὰ τὴν ἄποψη μου πάντοτε, νά ἀμφισβητηθεῖ. Ἐπιπλέον, τὰ μυθικὰ κατορθώματα τοῦ Βασιλείου (ἵππος, κυνήγι, πάλη κ.ἄ.), ὅπως τὰ ἀφηγεῖται τὸ 5^ο βιβλίον τῆς «Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη», προσεγγίζου ἀπόλυτα ἀνάλογα ἐπιτεύγματα τοῦ συνώνυμου του ἥρωα τοῦ Δ.Α ἀλλὰ καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὅπως τὰ παρουσιάζει ὁ Ψευδο-Καλλισθένης, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἴδια διηγηματικὴ σειρὰ. Παρεμφερῆς παραλληλισμός εἶναι δυνατὸ νά γίνει ἀνάμεσα στὴν ἀφήγηση γιὰ τὴν Κανδάκη, ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ψευδο-Καλλισθένη, καὶ στὶς παρεκβάσεις γιὰ τὴν Δανηλίδα καὶ τὴν Μαξιμῶ πού περιέχουν ἡ «Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη» καὶ ὁ Δ.Α³⁴.

tine Historical Writing, *Byzantion* 50 (1980) 226-240 καὶ τίς ὁποσοδήποτε ἀτελεῖς προσοθήκες τοῦ B. Baldwin, *Physical Descriptions of Byzantine Emperors*, *Byzantion* 51 (1981) 8-21.

33. *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, ξη'. Πρβλ. καὶ Oikonomidès, L'«ερόπεε» de Digénis, 387.

34. Βλ. Anagnostakis, *La géographie des chansons du cycle akritique*, 251 κέξ., 274 κέξ. Πρβλ. Beaton, *Ακρίτης και οι κριτικοί*, 80 καὶ Elizabeth M. Jeffreys, *The Image of the Arabs in Byzantine Literature*, *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Νέα Ὑόρκη 1986, 319.

Οί αντίστοιχίες που άνιχνεύτηκαν έως έδω είναι, ίσως, έκλεκτικές αλλά οδηγούν σέ κάποιες πρόδηλες συγγένειες ανάμεσα στον Ψευδο-Καλλισθένη, τον Βίο Βασιλείου του Πορφυρογενήτου και τον Δ.Α. "Άλλωστε ό Βίος Βασιλείου είναι κορυφαίο ιδεολογικό προϊόν τής ιστοριογραφίας του 10^{ου} αιώνα, που επιδίωκε νά προσδώσει βασιλική καταγωγή, και μάλιστα διπλή, όπως ό Διγενής, από τους Άρσακίδες αλλά και τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, στον ίδρυτή τής Μακεδονικής δυναστείας³⁵. Είναι επίσης γνωστό ότι ό Πορφυρογέννητος άκολούθησε για τή συγγραφή τής βιογραφίας του παππού του τά πρότυπα του Πλουτάρχου, του Πολυβίου και του Ψευδο-Καλλισθένη αλλά και τά κελεύσματα του Μενάνδρου ως προς τή δομή του ρητορικού έγκωμιού³⁶. Στην ίδια γραμμή κινήθηκε και ό συντάκτης του Δ.Α. "Όσο και άν οι άναλογίες αυτές είναι συχνά δυσδιάκριτες στίς διάφορες συντάξεις του Δ.Α, όπως μās έχουν παραδοθεί, είναι άσφαλώς άνιχνεύσιμες, άν άποτελέσουν άντικείμενο ιδιαίτερης διερεύνησης³⁷.

Η άναζήτηση του ιστορικού πυρήνα του Δ.Α δέν έξαντλείται άσφαλώς έδω. Για τήν ώρα περιορίστηκα νά φέρω στό φώς κάποιες διαπιστώσεις, οι όποιες επαναπροσδιορίζουν, ίσως, όρισμένες επιστημονικές άφετηρίες. "Άλλωστε, όπως τονίζει και ό τιμώμενος «...δέν άρκούν μεμονωμένες γλωσσικές και στιχουργικές παρατηρήσεις για νά οίκοδομούμε θεωρίες σχετικές μέ τό κύρος των παραλλαγών του άκριτικού έπους, αλλά χρειάζεται πολύπλευρη άντιμετώπιση του προβλήματος στό σύνολό του»³⁸.

35. Βλ. τό κλασικό πλέον άρθρο του R.J.H.Jenkins, The Classical Background of the Scriptores post Theophanem, *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954) 13-30 καθώς και τίς προσθήκες του R.Scott, The Classical Tradition in Byzantine Historiography στον τόμο *Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, 61-74.

36. Μένανδρος 370-373 (78-87 Russell-Wilson)· πολύ κατατοπιστικός έδω ό Jenkins, The Classical Background, *δ.π.*, 24-25.

37. Πρβλ. τήν προσέγγιση του Ή. Άναγνωστάκη, Η διεκδίκηση της πορφύρας και ο Διγενής Ακρίτας, *Διαβάξω* τχ. 129 (1985) 42-45.

38. Στυλ. Άλεξίου, Παρατηρήσεις στον Άκρίτη, *Άριάδνη* 1 (1982) 57.

GIUSEPPE SPADARO

NOTE DI CRITICA TESTUALE AL «DIGENÌS AKRITIS» DELL' ESCORIAL

Facendo seguito ai miei tre precedenti lavori sul *Διγενής Ἀκρίτης*¹ e alla recensione dell'edizione del poema curata da St. Alexiu², intendo qui presentare alcune altre proposte di critica testuale, suggeritemi dalla lettura attenta dell'opera.

Va riconosciuto ad Alexiu di aver fatto progressi da gigante nella costituzione critica del testo del *Digenis Akritis* escorialense. Questo merito gli fa indubbiamente grande onore e non sarà certo sminuito da qualche perplessità e da dubbi che voglio qui prospettargli, come in un colloquio amichevole e sempre nell'interesse della scienza.

Molte delle mie proposte possono essere, o sono, discutibili o anche errate, ma non per questo è consigliabile desistere dal prospettarle.

Nessuno di noi possiede verità rivelate e trattandosi di un campo così irto di difficoltà la soluzione di un determinato problema può venir fuori, talvolta, inaspettatamente, una lezione tradita, ritenuta errata – e per ciò corretta – può benissimo essere difesa con l'ausilio di passi consimili, non noti ad un editore. E il caso, mi sembra, del verso 512 dell'edizione di Alexiu:

Καὶ εἶχαν χαρὰν ἑξαίρετην, χαρὰν πολλὰ μεγάλην,
che ha accolto l'emendamento di Kalonaros (πολλὰ) ed ha sostituito γὰρ con χαρὰν nel primo emistichio. Nel manoscritto il verso, invero, è così tramandato:

Καὶ εἶχαν γὰρ ἑξαίρετην χαρὰν, ἀλλὰ μεγάλην.

Non è necessario, a mio avviso, intervenire per eliminare la zeppa γὰρ – essa non è estranea al nostro autore³ – né tanto meno per correggere il tradito ἀλλὰ con l'ovvio πολλὰ. Esempi di tali moduli espressivi non ne mancano. Eccone alcuni:

1. ἀπὸ (ἐ)ντροπῆς του μαίνεται μανίαν, ἀλλὰ μεγάλην *Lib.* 3247 E (= 2072 Sc) ed. Lambert
2. Καὶ κατ' αὐτὴν θυμώνεται θυμόν, ἀλλὰ μέγαλον *Lib.* 3916 E (= 2759 Sc)
3. χαρὰν ἐχάρην ποταπὴν, χαρὰν ἀλλὰ μεγάλην *Fl.* 906 ed. Hesselring
4. καὶ κατὰ σοῦ κινᾶ θυμόν καὶ ὄργην, ἀλλὰ ποτάπην *Fl.* 620

1. Il primo di essi è in corso di stampa nella *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* diretta da F. Bbulidis (Atene 1985-86), il secondo negli *Atti del I Convegno della Associazione di Studi Tardoantichi. Metodologie della ricerca sulla tarda antichità*, Napoli 16-18 ottobre 1987, e il terzo in *Studi di Filologia bizantina, IV, Quaderni del Siculorum Gymnasium XVI*.

2. Uscirà nella rivista *Italoellenica* I Napoli.

3. Vedasi, per es., vv. 42, 1166, 1672.

5. καὶ πρῶτον ἤβουλήθηκε βουλὴν, ἀλλὰ ποτάπην Fl. 892
6. καὶ εἰς τὴν καρδιά μου ἐσέβασα πόθον, ἀλλὰ ποτάπον Fl. 1485
7. γίνεται μέγας κοπετὸς καὶ κλόνος, ἀλλὰ πόσος

Dagli esempi su riportati si deduce, senza ombra di dubbio, che non occorre introdurre alcun emendamento, giacché nel greco medievale in lingua demotica era usuale servirsi – anziché usare forme comuni di superlativo – dell'enfatico ἀλλὰ, seguito solitamente da un aggettivo per dar maggior forza al concetto che si voleva esprimere. Ed è questo un modo di dire della lingua parlata, come provano le espressioni siciliane affini del tipo beddu, ma beddu (= bellissimo, bello, ma proprio bello, veramente bello) – brutto, ma brutto (= bruttissimo, brutto, ma proprio brutto), in cui viene sottolineato con l'inflessione della voce il secondo inciso per dare maggior enfasi a ciò che viene espresso.

Mi sia consentito adesso presentare in ordine progressivo le mie proposte di correzione, nella speranza di poter cogliere nel segno, almeno in alcuni casi, e migliorare così questo interessante e famoso testo, la cui tradizione manoscritta ha lasciato segni tangibili dell'incuria e dell'imperizia di chi vi ha messo le mani:

I Καὶ μέλη ἄν σὲ ποιήσουσιν, βλέπε ἐντροπὴν μὴ ποιήσης v. 4

Nel primo emistichio il manoscritto ha l'espressione μέλη καὶ μέλη. Il Kalonaros⁴ lascia il testo scorretto, mentre Trapp⁵ pone il primo emistichio tra *crucis*. Alexiu, che giustamente vuole sanare l'ipermetria, espunge la prima parola μέλη⁶ e nelle note rimanda al suo precedente lavoro⁷, dove avanza pure un altro possibile emendamento, e cioè la correzione di ποιήσουσιν in ποιούν, per ristabilire la forma corretta del decapentasilabo. Ma preferisce eliminare il primo termine μέλη ritenendolo superfluo, dal momento che l'espressione ποιῶ μέλη significa semplicemente «μελίζω» (= «faccio a pezzi») e la «ἐπανάληψη ἐπιτείνει μόνο τὴν ἴδια ἔννοια, χωρὶς νὰ προσθέτει τίποτε ἀναγκαῖο».

Quest'ultima affermazione di Alexiu, di per se onvia, mi pare non sia da accettare in questo caso, giacché è proprio la «ἐπανάληψη» e direi meglio ancora la ἀναδίπλωση che caratterizza l'emistichio in questione. Come non tener conto, poi, dei passi di altri testi medievali in lingua demotica in cui ricorre l'identica espressione? E' chiaro che la ἀναδίπλωση ha una sua funzione, una sua particolare espressività e viene adoperata, non a caso, da questi scrittori che usano una lingua non artificiale, ma molto vicina a quella parlata. Riporto qualche esempio:

4. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας. Τὰ ἔμμετρα κείμενα Ἀθηνῶν, Κρυπτοφέρρης καὶ Ἐσκοριάλ. Νέα πλήρης ἔκδοσις μετ' εἰσαγωγῆς, ὑποσημειώσεων καὶ κριτικοῦ ὑπομνήματος, Ἀθῆναι 1941.

5. *Digenes Akritas*. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen (Wiener Byzantinistische Studien herausgegeben von H. Hunger – Band VIII), Wien 1971.

6. Secondo G. Morgan, invece, bisogna espungere il secondo membro della ripetizione, in quanto egli lo considera uno *tsákisma*, ed editare l'emistichio in questo modo: Μέλη καὶ ἄν σὲ ποιήσουσιν: «Cretan poetry: sources and inspiration», in *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, p. 63.

7. Ἀκριτικά. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε. Χρονολόγησι, ἀποκατάστασι χωρίων, ἐρμηνευτικά, Ἡράκλειο Κρήτης 1979, p. 89.

1. μέλη και μέλη τέμνεσαι και δίχα μαχαιρίου *Glikàs* 146 ed. Tsolakis
2. μέλη και μέλη ἤθελα, ἄγουρε, νὰ σὲ κόψω *Fl.* 1406
3. μέλη και μέλη κόπτε με, χαρᾶς μου νὰ τὸ ἡγοῦμαι *Lib.* 2194 Sc
4. τυράννει, σφάζε, κόπτε με μέλη μικρὰ και μέλη *Lib.* 2219 Sc
5. Τυράννειε, κόπτε, σφάζε με [και] μέλημὲ κόπτε μέλη *Lib.* 3402 E
6. νὰ μ' ἔδιχοτομήσασιν μέλη μέλη και βρώμα
θηρίων νὰ μ' ἐδώκασιν... *Fl.* 246-247

Da questi ultimi due esempi risulta evidente che non era estranea all'*usus scribendi* dei nostri autori medievali greci la *anadiplosis* senza congiunzione. Ed allora una correzione palmare per il nostro testo si impone:

Μέλη μέλη ἂν σὲ ποιήσουσιν, βλέπε ἐντροπήν μὴ ποιήσης.

L'andamento anapestico non costituisce un ostacolo: esso è spesso presente nel testo tramandatoci dall'Escorial, come ho mostrato altrove⁸, e del resto lo stesso ritmo si riscontra anche nel secondo emistichio del su citato verso del romanzo di *Florio e Plaziaflore*.

- II Καβαλικεύει ὁ ἄμιράς, εἰς αὐτὸν ὑπαγαίνει v. 9
- - - ms και ὁ ἄμιράς ἐκαβαλίκευσεν

Vi sono, a mio avviso, due soluzioni più vicine al testo trådito per ristabilire il metro. La prima è quella di usare la forma verbale senza aumento: και ὁ ἄμιράς καβαλίκευσεν – altre forme verbali aferetiche sono presenti al v. 44 κατέθηκε e al v. 1095 κατέλαθεν. La ripresa aoristica del verso seguente (Φαρίν ἐκαβαλίκευσεν φυτυλὸν και ἄστεράτον) confermerebbe questa soluzione. La seconda è quella di invertire eliminando semplicemente la v finale del verbo: και ἐκαβαλίκευσε ὁ ἄμιράς. Per questo tipo di sinalefe vedasi v. 739 Καὶ τότε ὁ Ἄκριτης Διγενής, e per l'andatura, in genere, del verso vedi v. 32 Εὐθύς ἐκαβαλίκευσαν, ἕ τὸν κάμπον κατεβαίνουν.

- III Καὶ ἐχέρισεν ὁ ἄμιράς νὰ τρέμη και νὰ φεύγη v. 45
- - - ms και τότε ἐχέρισεν

Alexiu ha espunto τότε seguendo Trapp; ma sarebbe stato più semplice eliminare la v finale del verbo⁹ per ristabilire il metro, anche tenuto conto del fatto che τότε è richiesto qui al senso, giacché nel verso precedente è detto che Digenis κατέθηκε εἰς τὸν ἄμιράν και κρούει του ραβδέα:

Καὶ τότε ἐχέρισε ὁ ἄμιράς νὰ τρέμη και νὰ φεύγη.

Per il tipo di sinalefe vedi, oltre il già citato verso 739, nel nostro stesso testo v. 457 Κύριε, ἔὰν ἐγὼ ἐνθυμηθῶ e v. 712 Βλέπετε, οἱ ἀναγινώσκοντες.

- IV Νὰ ζῆς, καλὲ νεώτερε, ἐδικόν σου ἔναι τὸ νίκος v. 55
- - - ms ζῆς, νὰ χαιρέσαι καλὲ νεώτερε

8. Vedi gli *Atti del I Convegno della Associazione di Studi Tardoantichi*, già citato.

9. Lo aveva già osservato I. Karaghianni, *Ὁ Διγενής Ἀκρίτας τοῦ Ἐσκοριάλ. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ κειμένου*, Ἰωάννινα 1976, pp. 81-82.

L'emendamento, accolto da Trapp e da Alexiu, è di Sp. Lambros¹⁰. Non è da escludere, però, che la lezione originaria fosse proprio quella tramandata, tranne καλέ:

ζῆς, νὰ χαίρεσαι, νεώτερε, ἐδικόν σου ἔν¹¹ τὸ νίκος.

Il congiuntivo senza νὰ con valore ottativo non è insolito nei testi medievali in lingua demotica¹² ed è presente nella nostra stessa opera:

1. Εὕρη σε ὁ Θεός, αὐθέντη μου, ἄ μὲ ἀπαλημονήσης v. 478
2. Ἐνάμενε καὶ ἄς δώσωμεν, χαρῆς, καὶ ἄς δευτερώσης v. 1457

Per l'uso del semplice νεώτερε vedi v. 424:

Μὴ θλίδῃσαι, νεώτερε, ἔνεκεν τῆς μητρὸς σου.

V Τὰς χεῖρας των ἐξήπλωσαν, τὰς κεφαλὰς κρατοῦσιν
καὶ βλέπουν καὶ τὰ πρόσωπα, νὰ εὐροῦν τὴν ἀδελφὴν τους vv. 82-83
-- ms 82 των κροῦσιν / 83 νὰ ἐγνωρίσουν τ.α.τ.

Nel secondo emistichio del primo verso κρατοῦσιν è ottimo emendamento di Alexiu per il των κροῦσιν tràdito, mentre non lo è altrettanto quello del secondo emistichio del secondo verso, che Trapp pone tra *crúces*.

I fratelli della futura madre di Digenis vanno in cerca della sorella con la speranza di trovarla nel posto indicato loro da un Saraceno, che li ha informati del massacro di molte belle fanciulle avvenuto nel giorno precedente. Ed essi effettivamente trovano nel luogo indicato molte giovinette in un lago di sangue, le une prive di mani, le altre del capo, accoltellate, insanguinate. Cercano disperatamente di riconoscerla, rimestano con le mani e sollevano le teste delle povere sventurate:

καὶ βλέπουν καὶ τὰ πρόσωπα < διὰ > νὰ < τὴν > ἐγνωρίσουν.

Lo scriba, o chi per lui, avrà sicuramente voluto rendere più esplicito l'emistichio servendosi dell'espressione più onnia: τὴν ἀδελφὴν τους, rendendo così il verso ipermetro. Che in origine vi fosse nell'archetipo διὰ νὰ τὴν ἐγνωρίσουν è confermato, oltre che dal senso generale, da A (e T) v. 438 (= Trapp v. 404):

Καὶ βλέπουσι τὰ πρόσωπα διὰ νὰ ἐγνωρίσουν / τὴν ἀδελφὴν...
e da quanto è detto in G I vv. 229-230 (= Trapp vv. 200-201)

ὧν δὲ τὰ μέλη ἅπαντα καὶ τὰ ἔγκατα ἔξω,
γνωρισθῆναι ὑπὸ τινος μὴ δυνάμενα ὄλωσ.

Pure i versi successivi di E confermano che la lezione originaria doveva contenere il verbo ἐγνωρίζω:

καὶ οὐδὲν ἐγνωρίσαι ποσῶς τὴν ἀδελφὴν τους v. 85
καὶ πῶς νὰ τὴν γνωρίσωμεν, νὰ τὴν θέλωμεν θάψει; v. 92

Dal senso generale del contesto, come ho già accennato, non v'è dubbio che il verbo qui richiesto è proprio «riconoscere» e non «trovare». Lo stesso Alexiu senza volerlo,

10. Cfr. *Néos Ἑλληνομνήμων* 1, 1904, p. 383.

11. La forma apocopata del verbo «essere», ricorrente più di una volta nel nostro testo, ben serve, a mio avviso, ad eliminare la insolita e dubbia sinalefe in cesura.

12. Cfr. A.N.Skiàs, *Εἰς τὰ δημόδη βυζαντινὰ ἄσματα...*, in *Λαογραφία* 4, 1912-1913, p. 315 e Karagianni, *Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας*, *op.cit.*, p. 84.

pur avendo emendato il passo (νὰ εὐροῦν ἔγραψα: νὰ ἐγνωρίσουν E) lo ammette. E difatti così commenta¹³: «Δέχτηκα τὴ γραφὴ τὰς κεφαλὰς κρατοῦσιν (ποὺ τὴν ἔσωσε τὸ χωρίο T2¹⁴) καὶ ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ πέντε ἀδελφοὶ πιάνουν στὰ χέρια τους τὰ κεφάλια τῶν σφαγμένων κοριτσιῶν, γιὰ νὰ γνωρίσουν¹⁵ τὴν ἀδελφὴ τους».

VI Τέκνον μου ποθεινότατον, ψυχὴ μου, ἀναπνοή μου v. 228

Nel secondo emistichio ἀναπνοή è emendamento di Hesseling in luogo del tràdito ἀναπλοκή. Il guasto, secondo Alexiu, è da attribuire a ragioni di «ὁμοιοφωνία»¹⁶. Hanno ragione, secondo me, a mantenere la lezione tràdita ἀναπλοκή sia Kalonaros che Trapp, sebbene quest'ultimo mostri qualche dubbio, come si ricava dal suo apparato critico al v. 220 -egli considera la congettura di Hesseling *fortasse*¹⁷ *recte*;

Il sostantivo ἀναπλοκή, infatti, come anche ἀνάπλοκος, περίπλοκος usato in composizione, sono parole del linguaggio affettivo ed amoroso, come provano gli esempi che seguono:

- a) ἡ ἀναπλοκή του, ἡ ἀπαντοχή, ἡ καρδιοψύχωσις του
ὁ πόθος ἔναι τῆς ὠραίας κόρης τῆς Πλατζιαφλόρες *Fl.* 871-872
- b) Παρηγορία μου τῆς ψυχῆς... / ἀναπλοκῆς μου κρέμασμε *Lib.* 1602-1603 E
- c) ἀνάπλοκε μου κρεμασμέ καὶ ἐνήδονε τοῦ πόθου *Lib.* 500 Sc
- d) ἀγάπη, πόθε μου καλέ, γλυκοπερίπλοκέ μου *Fl.* 466

Da questi esempi su riportati si deduce chiaramente che il termine ἀναπλοκή ricorrente nel *Digenis Akritis* dell'Escorial è autentico e legittimo e non va, quindi, mutato.

VII καὶ ὁ χρυσόπτερος ἀετός, φαίνεται, ἔνι ὁ γαμπρός μας v. 328

--- ms καὶ ὁ ἀετός ὁ χρυσόπτερος φεν. μου ἔνι γ.μ.

Alexiu ha corretto con un lieve, ma opportuno, intervento il secondo emistichio èdito in forma errata sia da Hesseling che da Kalonaros. Trapp, che è stato il primo ad accorgersi del guasto metrico, si è limitato semplicemente a porre tra *crucis* l'emistichio.

Non necessaria, a me pare però, l'inversione nel primo emistichio. Il testo tràdito καὶ ὁ ἀετός ὁ χρυσόπτερος presenta ritmo anapestico, come in tanti altri versi del *Digenis Akritis* dell'Escorial¹⁸ e non va quindi alterato. Vedasi, del resto, per l'ordine delle parole il verso 322:

καὶ ἀετός χρυσόπτερος ἐσέβη εἰς τὸ κουβούκλιν.

VIII ὅτι νὰ ἴδω τὸν υἱόν, νὰ μὲ γλυκοφιλήσῃ v. 582¹⁹

13. Cfr. *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, *op.cit.*, p. 81.

14. Ma non soltanto la redazione di Trebisonda. Vedi pure il testo tràdito dal manoscritto di Andros-Atene v. 437 (ed. Kalonaros) τὰς χεῖρας τους ἀπλώσασαι, τὰς κεφαλὰς κρατοῦσιν.

15. Il corsivo è mio.

16. Cfr. *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, *op.cit.*, p. 87.

17. E non *fortiter*, come legge Karaghianni, la quale giustamente difende la lezione tràdita, cfr. *Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτης*, *op.cit.*, p.91.

18. Vedi quelli indicati dallo stesso Alexiu, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, *op.cit.*, p.πε' nota 134.

19. Vedi nota al v. 581 (p. 99).

Dopo il verso 581 segue nel manoscritto il seguente verso:

ὄτι νὰ τὸν ἴδω ἦτους καὶ νὰ μὲ γλυκοφιλήσει,

che Alexiu espunge, come aveva del resto fatto Kalonaros seguito da Trapp, segnando una lacuna. Invero il racconto del viaggio dell'emiro verso la Romania a questo punto si interrompe e ricomincia nel punto in cui l'emiro sta da solo nella stanza da letto con la sua donna. Il verso 582 «incomprensibile» per l'editore sarebbe stato interpolato, però egli suppone che sia detto dall'emiro – quando decide di mettersi in viaggio, innanzi tempo, per vedere la moglie e suo figlio – e ipotizza che il verso in questione fosse quello sopra riportato.

Ma il verso faceva sicuramente parte di un passo andato perduto (vedasi G III 246 e ss. e A 1197 e ss.) e come tale non va espunto, va soltanto correttamente inteso. Il verso, quindi, deve essere conservato e letto in questa maniera:

ὄτι ἴτους νὰ τὸν ἴδῶ, νὰ μὲ γλυκοφιλήσῃ.

Si recupera così una forma avverbiale rara, ma attestata altrove, come ho già documentato²⁰.

IX νὰ στερηθῆς τὴν νεότην σου τὴν ὥραιαν ὡς διὰ ἐμένα; v. 861

- ms ὥραϊαν

Non vedo il motivo di tale accentuazione forzata, ripetuta nell'identico verso 873; τὴν ὥραϊαν con ritmo anapestico, va mantenuto così come ci è stato tramandato. La parola, che sia considerata bisillabica o trisillabica, deve essere accentata sempre sulla seconda sillaba.

Accentuazione anapestica nel secondo emistichio è presente in numerosi versi del *Digenis Akritis* escorialense:

φιτυλὸν καὶ ἀστεράτον	10	- νὰ τὴν θέλωμεν θάψει	92
στρατηγὸς ἢ τοπάρχης	149	- τὴν χαρὰν τούτην ὀλην	208
πόσους δούλους ἐπῆρεν;	255	- εὐγενεῖς Ἀραβίτας	276
πρὸς ὀλίγας ἡμέρας	373	- τὰ κρυφὰ σου μυστήρια	385
καὶ ἔρουχάται ὡς λέων	394	- τῆς μητέρας του λέγει	542
καὶ ἀμυρὰν τὸν ἐποῖκαν	727	- ἀμυρὰν τὸν γαμπρόν του	737

e così via.

X καὶ στέκω καὶ φλογίζη μας ἢ καῦσις τοῦ ἡλίου v. 886

- ms στέκι καὶ φλογίζομαι

L'emendamento è di Xanthudidis²¹ e viene accolto da Alexiu²², il quale avverte che ci aspetteremmo al plurale il primo di questi due verbi, giacché i soggetti sono due²³.

20. Cfr. G. Spadaro, Parole greche medievali recuperate. Note di critica testuale, in *Παρνασσός*, 25, 1983, pp. 210-211, e dello stesso *Graeca mediaevalia I*, in *Filologia e Forme letterarie. Studi offerti a Francesco della Corte*, vol. IV, in corso di stampa.

21. Διγενής Ἀκρίτας κατὰ τὸ χειρόγραφον Ἐσκοριάλ, in *Χριστιανικὴ Κρήτη*, 1, 1912, p. 559.

22. Che sceglie giustamente *μας*, tra *με* e *μας* proposto indifferentemente da Xanthudidis. Preferibile l'emenamento di S. Kiriakidis, *Ὁ Διγενής Ἀκρίτας*, Atene 1926, p. 25; cfr. Trapp v. 878.

23. Cfr. p. 111.

In verità il tràdito στέκι non ha bisogno, a mio avviso, di essere corretto in quanto forma un'unica espressione con il verbo seguente; quindi il brano va letto così:

μη καρτερεύσωμεν ἔδῳ καὶ καύση μας τὸ κάμα
καὶ στέκη καὶ φλογίζη μας ἢ καύσις τοῦ ἡλίου
καὶ καύση καὶ μαράνη μας... vv. 885-887

Per il caratteristico uso di στέκω in unione ad altro verbo²⁴, come a rafforzarlo e a dargli maggiore concretezza, vedasi nel nostro stesso testo:

καὶ ὄλας ἐγυρεύσασιν, στέκουν καὶ θεωροῦν τας	84
κ' εἰς δύο μέρη τὸν ἔσχισεν, στέκει καὶ θεωρεῖ τον	777
στέκονται καὶ θαυμάζονται τὰς πράξεις τοῦ νεωτέρου	779
ὅτι ἄνθρωποι οὐδὲν ἔτυχαν, νὰ στέκουν νὰ γελοῦσιν	1337

Ma il suo impiego è frequente pure in altre opere in lingua demotica:

κι ὁ Μέγας Κύρης ἔστεκεν κι ἀφκράζετον τὰ λόγια
Cronaca di Morea 3404 H ed. Schmitt

ὁ Μέ<γας> Κύρης ἔστεκεν καὶ ἤκουεν τοὺς λόγους *ibidem* 3404 P

στέκει καὶ ἀναγνώθει το καὶ λέγει τὸν εὐνοῦχον *Lib.* 1495 E (= 378 Sc)

Ὁ Ἀχιλλεὺς κατόπισθεν στήκει καὶ ἐρωτᾷ την *Ach.* 1168 ed. Hesseling

στέκει, θεωρεῖ τον, βλέπει τον ὡς ὄτου νὰ συφέρη *Fl.* 678.

Τριγυρισμένους τσ' ἔχουσι καὶ στέκου καὶ θεωροῦσι *Erot.* II 1603 ed. Alexiu

Σκύθει, φιλεῖ τὸ μαῦρο του, στέκει καὶ τὸν ρωτᾷει 70,25

N. Politis, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλλ. λαοῦ*, Atene 1958

XI Καὶ ἐγείρου, τὸ κοράσιον, ἔλα ἄς περιπατοῦμεν v. 911

- ms καὶ ἐγείρου κοράσιόν μου ἔλα νὰ π.

Necessario mi sembra l'emendamento nel secondo emistichio²⁵, non altrettanto la correzione apportata nel primo emistichio. E difatti, pur con l'accento sulla terza sillaba, l'emistichio con iato e sinizesi è normalissimo²⁶. Per il ritmo anapestico nella prima parte del verso esempi non ne mancano:

Πίασε, μούλε, τὸν ἄγουρον	31,47	– Ποῖον μαντάτον νὰ ὑπάγωμεν	93
τὰ φουσατά ἐντροπιασα	158	– οὔτε φίλημα μ' ἔδῳκεν	166
Ἐγεννήθη, ἐμεγάλωσε	223	– Δός μου, φῶς μου ἀνέσπερον	472
ἂν τὸ ἀκούσουν εἰς Αἴγυπτον	536	– καὶ ποτὲ θεοὺς αὐτοὺς οὐδὲν	547
Σὺ δέ, μήτηρ γλυκεῖα μου	557	– ἐμπροσθέν μου ὑπάγαινε	558

24. Con il significato di «sto a», «mi fermo a», «continuo a», «persisto nel».

25. Trapp ha preferito mantenere il vā usando la forma sincopata περιπατοῦμεν, per ristabilire il metro. Ma il tipo verbale più usuale nel nostro testo è περιπατῶ.

26. Non capisco perché Alexiu annoti (p.112) «Ἐγραψα γιὰ τὸ μέτρο ἐγείρου, τὸ κοράσιον».

Non occorre portare esempi né per lo iato né per la sinizesi, in quanto fenomeni assai comuni. Va ricordato, invece, un altro esempio che ricorre in modo identico nel nostro testo:

Καλὰ λέγεις, κοράσιον μου, γλυκέα μου συνοδεία v.957

Non è, quindi, necessario intervenire sul testo trådito:

Καί ἐγείρου, κοράσιον μου.

XII Καὶ οἱ τρεῖς ἀντάμα ἐστάθησαν καὶ οὕτως μὲ συντυχαίνουιν:

«Μὴν ἀπ' ἐδῶ νὰ ἐδιάβησαν, νεώτερε, ἀπελάτες;» vv.1203-1204

Il primo emistichio di questo secondo verso è tramandato così: μὴ νὰ ἐδιάβησαν ἀπεδῶ. Alexiu, che nell'apparato critico si limita a dire «ἀντέστρεψα» nelle note afferma di avere restituito il metro e che lo scriba óμαλοποίησε τὴ σύνταξιν συνάπτοντας τὸ μὴ μὲ τὸ ρῆμα²⁷.

Non occorre affatto «invertire» perché il metro non necessita di alcuna «ἀποκατάσταση», ma si deve semplicemente leggere correttamente:

Μήνα ἐδιάβησαν ἀπ' ἐδῶ, νεώτερε, ἀπελάτες;

Per l'uso di μήνα – μηνά (=μήπως) che introduce una interrogativa diretta o anche indiretta, si veda:

Μήνα καὶ γάμος γίνεται, μηνά 'ναι πανηγύρι²⁸;

Μηνά 'δετε, διαβάτες μου, τὸν υἱόν μου εἰς τὰ ξένα²⁹;

Μηνά πεινάς; μηνά διψᾶς; μὴν ἔχεις κακὴ μάσσα³⁰;

... ἐγύρευεν τὸν τόπον

μήνα 'πιτύχη πούπετε ἄνθρωπον νὰ ἐρωτήσῃ³¹

'Εγύρευεν ὁ Βέλθανδρος τὸν ποταμὸν ἐκεῖνον

μήνα βροῆ πτώμα κανενὸς ἀπὸ τοὺς ἰδικούς του³²

καὶ τίς ἐσὲν ἐκάλεσε κριτὴν νὰ μᾶσε κρήνης;

Μήνα σοῦ δίδῃ ὁ λογισμὸς κ' ἐμένα νὰ πατάξῃς...³³;

Μήνα σὲ φαίνεται, ἄνθρωπε, ὁ θάνατος οὐ τρέχει³⁴;

XIII Νὰ κοπιᾶσω καὶ τοὺς καθαλάρους μου καὶ ὅλα μου τὰ φουστάτα v. 1393

Il verso palesemente ipermetro³⁵ non può restare tale nel testo. Trapp pone tra *crucis* il primo emistichio. Lo stesso Alexiu pur supponendo nelle note che la lezione originaria fosse νὰ ἔλθω μὲ τοὺς ἀγούρους μου, lascia l'emistichio invariato.

27. Cfr. p. 124.

28. A. Passow, *Popularia carmina Graeciae recentioris*, Leipzig 1860, 12, 18; cfr. pure Ach. Tzartanos, *Νεοελληνική Σύνταξις*, τόμος Β', ἐν Αθήναις 1953², p. 173.

29. S. Baud-Bovy, *Chansons populaires de Crète occidentale*, Chêne-Bourg-Genève (1972, 10.b) v. 5 (p. 55).

30. Cfr. K. Foy, *Lautsystem der griechischen Vulgärsprache*, Leipzig 1879, p. 113.

31. *Callimaco e Crisorroë* ed. Kriaràs vv. 1481-1482.

32. *Beltandro e Crisanza* ed. Kriaràs vv. 1223-1224.

33. Γεωργίου Χούμνου, *Ἡ κοσμογέννησις* ed. Megas vv. 1214-1215.

34. *Ἀλφάβητος κατανυκτικός...* ed. Wagner v. 56.

35. Alexiu nota che il verso di 19 sillabe è guasto cfr. p. 132.

Il verso, secondo me, potrebbe essere così restituito:

Νὰ κοπιάσω καὶ ἐγὼ καὶ ὅλα μου τὰ φουσάτα,

oppure:

κοπιάσω θέλω καὶ ἐγὼ καὶ ὅλα μου τὰ φουσάτα,

considerando il primo emistichio come una ripresa di quanto detto poco prima:

ἀπέλθω θέλω καὶ ἐγὼ v. 1391

XIV Καὶ ἐστράφην ὁ πρωτοληστής, τὸν γέροντα ὑβρίζει v. 1435

- ms τότε στραφεῖς ὁ πρ.

Trapp, per ristabilire il metro, legge: καὶ στραφεῖς ὁ πρ.³⁶

Per me si può mantenere la lezione tradita con una semplice inversione tra participio e sostantivo, o tra participio e avverbio:

Τότε ὁ πρωτοληστής στραφεῖς...

Στραφεῖς τότε ὁ πρωτοληστής...

Del resto si confronti il v. 1416. Τότε στραφεῖσα ἡ Μαξιμοῦ, vedasi pure *Callimaco e Crisorroë* (ed. Kriaràs) v. 642. Στραφεῖς δ' ὀπίσω πρὸς αὐτήν...

XV Περάσειν ἔχω, Μαξιμοῦ, ὡς διὰ σέναν τὸ ποτάμιν v. 1532

- ms - σέναν ἔγραψα³⁷: σέν E

Non è necessario, a mio parere, correggere il tipo pronominale – esso è attestato anche al. v. 897 – Ἔδα διὰ σέν – anche per non ricorrere alla dubbia sinalefe in cesura.

XVI στρεφνὰ γλυκέα μ' ἐπερίλαβε καὶ ἐμὲν ἐσυχοφίλει v. 1594

Il primo emistichio è metricamente guasto ed Alexiu non interviene ritenendo che sia difficile trovare la sua probabile forma originaria³⁸. Giustamente egli afferma che non bisogna eliminare στρεφνὰ, come ha fatto Trapp, giacché fa parte integrante della formula, e propone dubitativamente di leggere στρεφνὰ μ' ἐπεριέλαβε, γλυκὰ μ' ἐσυχοφίλει.

A parte la considerazione che la forma dell'aoristo di περιλαμβάνω è nel nostro testo sempre con il solo aumento all'inizio della preposizione³⁹ – e si sarebbe, quindi, dovuto emendare in questo modo: στρεφνὰ μὲ ἐπερίλαβε – a me pare che non possono andar divisi στρεφνὰ γλυκέα, elementi essenziali della formula. La lettura di conseguenza che io propongo è la seguente:

στρεφνὰ γλυκέα ἐπερίλαβε ἐμὲν καὶ ἐσυχοφίλει

36. Secondo Alexiu il participio potrebbe essere conservato se scrivessimo τότε στραφεῖς ὁ ἀρχιληστής o meglio ancora τότε στραφεῖς καὶ ὁ ληστής, in quanto che ὁ Μιλμίτσης è un semplice «ladro» e non un «capo», cfr. p. 134.

37. E nelle note (p. 139) Alexiu così commenta: «Ἐγραψα σέναν ἀντὶ σέν τοῦ χφ. ποῦ χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητο δημιουργεῖ ἀναπαιστικὸ ρυθμὸ. Ὁ στίχος παρουσιάζει συνίζηση στὴν τομῆ. Πιθανὴ ἀρχικὴ γραφὴ διὰ σέναν τὸ ποτάμιν χωρὶς συνίζηση».

38. «Κράτησα τὴν ὑπέμετρη μορφὴ τοῦ στίχου, γιατί εἶναι δύσκολο νὰ βρεθεῖ ἡ πιθανὴ ἀρχικὴ μορφὴ του» cfr. p. 141.

39. Cfr. ἐπερίλαβε(v) vv. 533, 1026, 1594, ἐπεριλάβαιν v. 480.

XVII Καὶ ἀφῶν ἀπομερίμνησεν v. 1615
- ms καὶ ἀπότης

E' più corretto, mi sembra, lasciare la forma trādita, anche se è più popolare⁴⁰, intervenendo onvivamente per ristabilire il metro⁴¹:

καὶ ἀπότι ἀπομερίμνησεν τὸ κρούειν καὶ τὸ λαμβάνειν

La forma ἀπότι è attestata nella nostra stessa opera:

καὶ ἀπότι ἀναπαύθημαν v. 1719

XVIII Τείχια τοῦ ἔκτισε λαμπρὰ μετὰ τούς προμαχιῶνας v. 1630

L' ultima parola di questo verso è correzione di Alexiu del τρομαρχιῶνας trādito, difeso da Karaghianni⁴². Non è escluso che τρομαρχιῶνας sia dovuto ad influsso del sost. τρομάρχης, che cioè si sia verificato un incrocio tra τρομάρχης e προμαχιῶνας, come ha fatto Kalonaros seguito da Trapp. Il termine con tale suffisso è, infatti, attestato altrove:

Καὶ οἱ προμαχιῶνες γύρωθεν μὲ τὴν χρυσὴν τὴν ψῆφον

Fl. ms Vind. Theol. Gr. f. 219^v

Καὶ οἱ περμαχιῶνες γύρωθεν εἶναι ἴκοδομημένες *Fl. 1322*

κτίσε... πύργους καὶ περμαχιῶνια *Peste di Rodi 458 ed. Wagner*

XIX Χαίρου, ἸΑκρίτη, χαίρου μετὰ τῆς ποθητῆς σου v. 1659

Alexiu nelle note così commenta: «Κράτησα τὴ γραφὴ τοῦ χφ. χαίρου, ἸΑκρίτη, χαίρου, ποὺ διαφοροποιεῖ μετρικὰ τὰ λόγια τῶν παπαγάλων»⁴³. Ma occorre, in ogni caso, intervenire dal momento che è inammissibile l'uso di un settenario nel primo emistichio di un decapentasilabo. Secondo l'editore probabilmente nell'archetipo vi era il tipo medievale dell'imperativo χαίρεσε, ἸΑκρίτη, χαίρεσε (o anche χαίρετε).

Io proponrei di leggere, rispettando la tradizione manoscritta:

Χαίρου, ἸΑκρίτη, χαίρου <ἐσύ> μετὰ τῆς ποθητῆς σου.

XX αὐτὸς μᾶς ἐδοθήσεν, καὶ οὐδὲν ἐποίησέν μας v. 1747

- καὶ οὐδὲν μᾶς ἐποίηκεν κακόν

Il secondo emistichio è visibilmente guasto metricamente. Già Krumbacher proponeva di leggere Καὶ οὐδὲν κακόν μας ἴποίηκεν, e il Trapp lo segue. Ad Alexiu sembra che questa correzione «παραμορφώνει τὸν αὐξημένο τύπο τοῦ ρήματος» ed è convinto che nella sua forma originaria il secondo emistichio doveva essere καὶ οὐδὲν ἐποίησέν μας al posto del prosastico καὶ οὐδὲν μᾶς ἐποίηκεν κακόν⁴⁴.

Non riesco, invero, a capire il valore logico dell'emendamento proposto dall'edito-

40. «Ἐγγραψα γιὰ τὸ μέτρο ἀφῶν ἀντὶ τοῦ ὑπέμετρου καὶ λαϊκότερου ἀπότις τοῦ χφ.» cfr. p. 142.

41. Come ha fatto anche Trapp v.1603.

42. Ὁ Διγενῆς ἸΑκρίτας τοῦ Ἐσκαριάλ, *op. cit.*, p.119.

43. Cfr. p. 144.

44. Cfr. pp. 149-150.

re, dal momento che è detto subito prima che l'Onnipotente Iddio «μᾶς ἐβοήθησεν». Io ritengo che il secondo emistichio possa facilmente correggersi senza allontanarsi di molto dalla tradizione manoscritta, invertendo, come fece il Krumbacher, e intervenendo soltanto sulla forma pronominale: αὐτὸς μᾶς ἐβοήθησεν καὶ οὐδὲν κακὸν μ' ἐποίκειν.

L'errore sarebbe stato commesso da uno scriba distratto, che avrebbe sostituito la forma pronominale apocopata per influsso del precedente μᾶς. La forma singolare del pronome personale è giustificata non solo dai versi precedenti – da una parte μᾶς ἐλάλησεν v. 1741, ma dall'altra μοῦ ἐλάλησεν v. 1744, ἵνα μοῦ τὴν ἐπάσῃ v. 1744, καὶ ἐμένα νὰ φάγῃ v. 1745 – ma anche da quelli seguenti: καὶ εἶδετε... μόνος πῶς ἐπειράσθην v. 1748.

ERICH TRAPP

Ο ΛΕΞΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΟΥ «ΔΙΓΕΝΗ ΑΚΡΙΤΗ» ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΗ ΔΗΜΩΔΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ*

Μέ τό παρόν ἄρθρο ἤθελα νά ὑπογραμμίσω τό γεγονός, ὅτι δέν πρέπει νά διαμερίσομε τά κείμενα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας μόνο σέ λόγια καί δημῶδη. Ὑπάρχουν δηλαδή ἀνάμεσα σ' αὐτά πολλά κείμενα γραμμένα οὔτε σέ ἀρχαία, ἀττικίζουσα, οὔτε σέ δλόκληρη δημοτική, σχεδόν νεοελληνική γλώσσα. Αὐτό, φυσικά, ἔχουν ἤδη παρατηρήσει καί ἄλλοι, νομίζω ὅμως πῶς ἡ παραδομένη ἄποψη «Hochsprachliche Literatur» ἐναντίον «Volksliteratur» ὑπερισχέει ἀκόμη. Μόνον στό τελευταία χρόνια τονίσθηκε σαφέστερα ἡ ὑπαρξη βαθμῶν ὕφους (Stilstufen)¹, ἀλλά τήν ἀφετηρία ἀποτελοῦσαν λόγια κείμενα. Ἐκτείνοντας λοιπόν τήν ὑπόθεση θά προσπαθήσω νά ἀποδείξω μέ παράδειγμα τόν Διγενή, ὅτι ὑπῆρξε δλόκληρη βαθμιαία μετάβαση ἀπό τή λόγια ὡς τή δημῶδη γλώσσα – τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τή χρήση λέξεων –, καί γι' αὐτό θά προτείνω νά μιλήσομε ὄχι μόνον γιά βαθμούς ὕφους, ἀλλά καί γιά βαθμούς γλώσσης (Sprachstufen). Καί ὅταν συναντᾶμε κείμενα, γραμμένα σέ «γραπτή κοινή» (Schrift-Koine)², πού καταλαβαίνονταν ἀπό ὅλους (π.χ. ἔργα ἀγιογραφίας), ἀκριδῶς αὐτά ἀποδειχνοῦνται «missing links» τῆς νομιζομένης διγλωσσίας. Τό πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τῶν δημῶδων βυζαντινῶν κειμένων πολύ φανερά παρουσιάζεται στό πολύτιμο λεξικό τοῦ Ἐ. Κριαρά³, ὁ ὁποῖος δίστασε ἐνίοτε νά δεχθῆ κείμενα «μικτοῦ τύπου». Ὑπάρχει ὅμως τώρα ἡ ἐλπίδα νά πληρωθοῦν ὠρισμένες παραλείψεις του στό «Handlexikon zur mittelbyzantinischen Literatur», πού τό ἐτοιμάζω μέ συνεργασία τῶν συναδέλφων W. Hörandner καί J. Diethart⁴.

Θέλοντας λοιπόν νά συντελέσω μέ τό παρόν ἄρθρο κάτι γιά τή λεξική σχέση τῶν λεγομένων δημῶδων καί τῶν ὄχι ρητά δημῶδων κειμένων, θά ἀναφέρω σειρά λέξεων ἀπό τίς δύο σπουδαίες παραλλαγές τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους Ε καί Γ (μόνον πολύ σπάνια καί ἀπό τό συμπίλημα Ζ)⁵. Ἄλλά προηγουμένως ἄς σημειωθοῦν τά

* Ἀνάλυση τῶν συντομογραφιῶν στό τέλος τῆς μελέτης.

1. H. Hunger, *Met Anna* 7, 19.

2. H. Hunger - I. Ševčenko, *Nikephoros Blemmydes*, Wien 1986, 30 (ὁ ὅρος Schrift-Koine σχηματίσθηκε ἀπό τόν κ.Η. Eideneier).

3. *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημῶδους γραμματείας*, α' - ι', Θεσσαλονίκη 1969-88.

4. Πβλ. ἐσχάτως E. Trapp, *Stand und Perspektiven der mittelgriechischen Lexikographie*, στό: *Studien zur mittelgriechischen Lexikographie*, Wien 1988, 11-46.

5. Θά παραθέσω τοῦς στίχους κατὰ τίς ἐκδόσεις τοῦ Σ. Ἀλεξίου (1985) γιά Ε καί τοῦ E. Trapp (1971) γιά Γ καί Ζ. Ἄς σημειωθῆ ἐδῶ πῶς ἡ ἐτυμολογία τοῦ πλήρους (πλήρης Ἀλεξίου 237) δέν εὔσταθεῖ, ἀφοῦ σάν ἐπίρροια βρίσκεται κιόλας στό ἀρχαία ἑλληνικά (πβλ. Liddell-Scott s.v. IV).

ἐξῆς γιά τή γλώσσα τοῦ Διγενή. Ἐάν καί ξέρομε σήμερα πολύ καλά, ὅτι ἀπό τό ἕνα μέρος τό Ε ἄλλαξε τό πρωτότυπό του πρὸς τό δημῶδες, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος τό G τό δικό του πρωτότυπο πρὸς τό ἀρχαῖζον, θά δείξω μέ λίγα παραδείγματα πῶς βρῖσκομε κάποτε καί τό ἀντίθετο.

Δείγματα λόγιας γλώσσης τῆς διασκευῆς Ε

- 154 Ἐφ' ὧν ἠρξάμην πολεμεῖν ἀνδραγαθίας μεγάλας
745 Αὐτὰ τῶν χωριατῶν εἰσὶν
902 Κύριε Θεέ, φιλόφθωπε, ὁ κτίσας τοὺς αἰῶνας
1040 Αὐτὸς ὁ πενθερός σου ἐστίν (πβλ. G 1757 ὁ πενθ. σου ἔνι αὐτός)
1056-7 ὁ κτίσας γῆν καὶ οὐρανὸν καὶ θάλασσαν πεδήσας / καὶ στήσας...
1111 ἠ δὲ μεσαία δφῆως, δράκοντος τῆς γεέννης
1166 Κλαίουσα γὰρ μεῖ ἐλεγεν ἐκ στεναγμοῦ καρδίας
1230 Μὰ τὸν ἐξουσιαστὴν Χριστόν, ὃν τρέμει πᾶσα ἡ κτίσις
Οἱ στίχοι 1806-67 εἶναι γραμμένοι σὲ σχεδὸν ἔντελῶς λόγια γλώσσα.

Δείγματα δημῶδους γλώσσης τῆς διασκευῆς G

- 224 τὸ ὠραῖον μας ἀδέλφιν· 247 νὰ τὸ καυχᾶσαι
251 φέρουν καὶ τὸν πατέρα μας ἀπὸ τὴν ἐξορίαν
307 μεῖ τὰ τερπνά της κάλλη
437 ἐὰν καὶ σύ, ψυχίτζα μου, ἔρχεσαι μετ' ἐμένα· 453 νὰ τὴν πιάσω
506 σὲ δὲ τὰ εὐγενικόπουλα πάντα νὰ σ' ὄνειδίζουν
(τό Ε 368 γράφει «ὄνειδίζουσιν οἱ εὐγενεῖς Ρωμαῖοι»)
1577 Ἐγωνίζου, ψυχίτζα μου, μὴ μᾶς ἀποχωρίσουν
1729 μὴ θλίβεσαι, ψυχίτζα μου, ὁ ἄγουρος ἀντέφη
1884 Μετὰ δὲ τὸ συντελεσθῆν· 2620 νὰ λείψουν ἐκ τὸ ἀδνοῦμιν

Ἐπανερχόμενος στὸ προκείμενο θά παραθέσω πρῶτα-πρῶτα νεώτερες καὶ σπάνιες λέξεις πού βρῖσκονται καὶ στὸ Διγενή καὶ στὸ De Cerimoniis τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, γιὰτί οἱ ρίζες τῆς ἐποποιίας φαίνονται νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὸν τὸν δέκατον αἰῶνα:

- ἀετός (εἶδος ὑφάσματος)· Ε 15. De Cer 470, 5 κτλ.
ἀκουμβίζω (-μπίζω)· Ε 418 κτλ. De Cer 47, 3 κτλ.
ἀκρίτης· G 126, 1007. De Cer 489, 12.
ἀληθινός (κόκκινος)· Z 2780. De Cer 466, 14 κτλ.
ἄμπαρ (ἀρωματικὴ οὐσία)· Z 1509, 2805. De Cer 468, 16 κτλ.
ἀσήμιν· Ε 434. De Cer 463, 11.
ἐπιλώρικον (ἔνδυμα πού φοριέται πάνω ἀπὸ τὸ θώρακα)· G 3069. De Cer 505, 11.
καβάδιν (μακρὸ ἔνδυμα)· G 1874. De Cer 749, 16 (-ιον)
καλιγῶ (πεταλῶν)· Ε 13. De Cer 460, 4, 461, 12
καστόριν (γοῦνα ἀπὸ κάστορα)· G 3069. Z 1171. De Cer 438, 11 (καστώριον)
κλουδίον· Ε 206 (θαλαμίσκος φορεῖου). De Cer 360, 17 κτλ.
μάσ(σ)ημα· G 1330. De Cer 463, 4

μεσοκήπι(ο)ν· Z 95-96, 111. De Cer 585, 21. Καί στόν Theoph. Cont. (βλ. Sophocles)
ὄξυς (πορφυροῦς ἢ μαδύς)· E 1682, 1684. G 867, 1870. De Cer 470, 9 κτλ.
ὀπισθοποδῶ (ὀπισθοχωρῶ)· E 1254. De Cer 565, 18
ποδέα (ποδιά)· E 658. G 1067, 2009. De Cer 752, 12
πρασινορόδιος (*πράσινος καὶ ρόδιος*)· -νος *ἀετός ἕξ τὴν σέλαν ἐξοπίσω* E 15. *οἱ*
τοὺς -ίλους ἀετοὺς φοροῦντες De Cer 578, 2. *βλαττίν* G 1188. *σκαρα-*
μάγγια De Cer 576, 11
πτενός (λεπτός)· G 1171 (διόρθ.). Z 3615. De Cer 465, 15, 468, 7
ῥέτενον (χαλινάρι)· E 77, 962, 1014. De Cer 463, 5 (*ῥέτινα*)
σελλοχάλινον (σέλλα καὶ χαλινάρι)· G 1190 κτλ. E 1042. De Cer 80, 25
στρατήγισσα (σύζυγος τοῦ στρατηγοῦ)· E 997 κτλ. G 334 κτλ. De Cer 67, 16
συμπένθερος· G 1811, 1885. De Cer 379, 14
τουδίν (περικνημίδα)· E 1494. G 1177. De Cer 423.3 κτλ.
τούρκικος· E 102 χφ. (ὁ ἐκδ. τουρκικά). De Cer 466, 4
χειροκύμβαλον (μουσικό ὄργανο)· G 1799. De Cer 379, 7
χρυσοκέντητος· G 1858. De Cer 31, 16, 529, 15
χρυσοκλιδανιασμένος· (μέ ἐπιχρυσωμένο θώρακα)· E 277, 579. Πβλ. *χρυσοκλίδανιοι*
De Cer 506, 14
χυμευτός (σmaalτωμένος)· E 1492, 1496. G 1191 κτλ. De Cer 99, 14 κτλ. (*χυμειυτός*)

Νεόπλαστες λέξεις ἀπό ἄλλα κείμενα τοῦ 1' αἰῶνος

ἀδιάντροπος· Z 1922. V And 724B (*ἀδιάτροπος*)
ἀργυραῖος (ἀσημένιος)· G 1659. Script Or 65, 1 καὶ 15
ἀστραπηδόλος (πού ἀστράπτει)· G 3190. Jo Geo 267· Συμεών Μεταφρ., JÖBG 14
(1965) 137 στ. 129
ἀτζουπάς (σωματοφύλακας)· E 1076. Z 87. Σύμμεικτα 3 (1979) 91, 1, 10. Πβλ. καὶ
Theoph Cont 438, 15 (*ἀτζυπάς*)
βάλτα (ἔλος)· E 1138. Leo Tact I 282
διάφημος (περίφημος)· G 1214. De Them XIV 5
διβέλλον (σημαία)· G 1202. Πβλ. Leo Tact I 100 App (*διβέλια*)
ἐπίγουρος (σγουρός)· G 1148. Theoph Cont 656, 21 καὶ 820, 21 (ed. falso *ἐπιάγου-*
ρος, cf. Psaltes 41)
εὔθειος (ϊκανός)· G 602, 2293. V And 644B (ὑπερθετ.)
κατάπετρος (πετρῶδης)· Z 3028. Fouc Strat 12, 1
κελαδισμός (ἦχος)· Z 2892 (*κηλ.*). V And 665C
κρύος (κρυστάλλινος)· E 1680. Script Or 101, 11
λαζαρώω (σαβανώνω)· Z 4421. Theoph Cont 468, 10
λυσσόγερος (κακός γέρος)· E 1519. V And 641B
μάννα (μητέρα)· E 93 κτλ. Theoph Cont 91, 23· 92, 14
μουσ(ε)ιόω (καλύπτω μέ ψηφιδωτό)· G 1219, 1221. Script Or 106, 8 κτλ.
ὀλόπληγος (ἐντελῶς πληγωμένος)· G 154. Halk Ined 231
ὀρθομαρμάρωσις (ἐπένδυση τοίχου μέ ὀρθιες πλάκες μαρμάρου)· E 1631. Script Or
91, 17· 93, 1-2
παραδιαβαίνω (περπατῶ)· E 1474. Leo Tact I 277 App.

ῥιζιμαῖος (ριζωμένος)· Z 2026 (*εἰς πέτραν-αίαν*). DAI 9, 27 (πέτρα εἰσι ῥιζιμαῖα)
σγοῦρδος (κόμη μετώπου)· G 2886. *Elp Rom* 409, 16 (διόρθ.)
σπαθοκοπῶ· G 295. *Theoph Cont* 840, 5
συμπενθερία· G 1255. DAI 30, 74. *Daph Cor* 1, 141. *Leo Syn* 3, 7
τραγωδῶ/-ουδῶ· G 629 (-ω-). E 833, 834, 1028 (-ου-). V *And* 709B (-ω-). Νεώτερη
 σημασία.
ὑποκάμνω (ἀποκάμνω)· Z 2585. *An Boll* 99 (1981) 234
φάλκων (γεράκι)· G 449, 457, 1857. *Theodos Diac* 730. *Achmet* 232, 12. *Suda* IV 695,
 15
φάραξ (ἄλογο)· G 137 κτλ. *Theoph Cont* 480, 7-8
φαρί(ο)ν (ἄλογο)· E 10 κτλ. G 402 κτλ. *Leo Tact* III 980A. *Theoph Cont* 480, 4
ψυχάριον (δοῦλος, σκλάβος)· G 1665. DAI 9,52· 32, 55. *Theoph Cont* 321, 7

Λιγότερες εἶναι οἱ λέξεις τοῦ Διγενῆ πού γιά πρώτη φορά ἐμφανίζονται τόν 1^ο αἰώνα

θάλατος (ἔλος, βοῦρκος)· G 2074. *Stephanit* 153, 6
γέλ(ο)ιον (γέλιο)· E 1112. L. *Gram* 360, 13
γρύψος (τό ἀρχ. γρύψ)· G 867 κτλ. *Mich Att Diat* 129, 1787
καθουουργῶ (προσφέρω ὑπηρεσίες)· Z 4054. *A Lavra* 26, 19· 27, 30
λαβούτον (ἔγχορδο μουσικό ὄργανο)· E 711 κτλ. *Barlaam* (Ed. Mattingly 114) 410
 V.L. (χφ. τοῦ 1^ο αἰῶνος;)

λευκοτριβλαττον (εἶδος ἐνδύματος)· G 1872. *Mich Att Diat* 129, 1791
όλομέταξος (ἐντελῶς μεταξωτός)· Z 2226. *Test Boil* 129
πανευθαλής (ἐντελῶς εὐθαλής)· G 3140. *AHG* VI 192
παραβραδύνω (βραδυάζομαι)· Z 738. *Halk Saints* 37
σουλτάνος· E 629. Πβλ. *Mor* II 286-9
χρυσωτερπής (εὐάρεστος σάν χρυσάφι)· G 2369. *AHG* V 440
χωρισία (χωρισμός)· G 644, 3431. *Rob Cart* II 69 (ἐπιρρηματικῶς = χωριστά;)

ψυχοπονοῦμαι (λυποῦμαι)· Z 210. V *Nil* 121

Περὶ σφόδρα ἐνδιαφέρον παρέχει ἴσως ἡ λέξη *μουῦλος* (= τό ἀραθικό *mula* «ἄρχον-
 τας»), πού τήν ἀνεκάλυψε στό Διγενή τοῦ Ἑσχοριάλ ἢ Καραγιάννη⁶. Δέν ὑπάρχει
 ἀμφιβολία, κατά τή γνώμη μου, πώς τήν βρῖσκομε καί σάν κύριο ὄνομα *Μουλέ* σέ ἔγ-
 γραφα τῆς Καλαβρίας·

Guillou, Agathè 23, 1, 3 (Ρώμη 1972)

Guillou, Région 119 (Ρώμη 1974)

Προχωρώντας τώρα στόν δωδέκατο αἰώνα, στήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν, ὅταν ἤκ-
 μαζε ἡ λογοτεχνία, θά βροῦμε πάλι μεγαλύτερο ἀριθμό νεόπλαστων λέξεων, πού
 εἰσέδυσαν καί στό Ἀκριτικό ἔπος:

ἀνάσκελα· E 1273, 1547. *Kam Ast* 178

βασπῶ· E 206 κτλ. *Prod Ged* LXXV 25

6. Ὁ Διγενής Ἀκρίτας τοῦ Ἑσχοριάλ, Ἰωάννινα 1976, 83.

δαπανίζω (δαπανῶ)· Z 1773. Manas Arist II 416
δεξιόθεν (ἀπό τὰ δεξιά)· G 790. Anna I 99, 11· 159, 2
δισουμέαι (οἱ δύο ὄμοι, ἢ πλάτη)· E 1137, 1447. Πβλ. *δισωμίαι* Tzetz II Θ 101 σημ.,
ὡς καὶ Tzetz II Matr 610, 7
ἐκλαφύσσω (καταδροχθίζω)· G 1085. Prod Poésies 22, 61
ἐρωτοληψία (ἐρωτικό πάθος)· Z 74, 82, 120. Prod Rhod 6, 445. N Eug 4, 253
θαμπούριν (μουσικό ὄργανο)· E 827 κτλ. Eust Op 53, 13 (*θαμβούριον*)
κομβίον (κουμπί)· G 1175. Κουκουλές, Εὔστ. Λαογρ. Α΄ 112
κοπιάζω (μοχθῶ)· E 436 κτλ. Mill Rec I/2, 31B, 160D, 394D
μαζώνω· Z 1827 κτλ. Barth 1436B. Mill Rec I/2, 62B
μοῦρτος (ἀνταρσία)· E 140. Cusa 471
ὄξυκάστρος (ἀπό καστόρι πού ἔχει μαδί χρώμα)· E 1494. Typ Greg Pak 1723, 1725
παιδόπουλον· E 617 (παιδί). Tzetz Ep 69, 22 (δοῦλος)
πανεπιτήδειος (δεξιότατος)· Z 2992. Kam Ast 2012
πανεύμορφος (εὐμορφώτατος)· G 1720. Tzetz Hist II 20 κτλ.
πολυεἰσοδος (μέ πολλά εἰσοδήματα)· Z 2080. Balsam II 272D
πορφυρόδαφος (βαμμένος μέ πορφύρα)· G 3164. Theophyl III 729C, 1105D
πυρφλέγων (πυριφλεγής)· G 3454. Kam Ast 1909, 3180.
σγούρος· G 4, 1304. Kam Ast 253. Τονισμένος «σγουρός» σέ Tzetz Hist XII 795, XIII
562. Tzetz II Prol 674 κτλ.
σκλάβα· E 359. Barth 1388B.
τραγοῦδημα (τραγοῦδι)· E 1146. Ὁ παλαιότερος τύπος *τραγῶδημα* μέ τήν ἴδια,
νεώτερη, σημασία βρίσκεται σέ N GramFast 214 στ. 117 *τραγῶδηματα*
καί πᾶν ὄργανον ἄλλο (ἄστοχη ἢ μετάφραση Theaterstücke)
τώρα· E 49 κτλ. Barth 1436D κτλ.
χαμοτρίκλινος (αἶθουσα τοῦ κάτω πατώματος μεγάρου)· G 3198. Dob Christ 227
χοῦμαν (χῶμα)· E 86. Cusa 534 (δημῶδες κείμενο).
χρυσόγραμμα (μέ χρυσά γράμματα, χρυσοκέντητος)· G·868. Mark Anek A 1084.
ὠρίτζα (ῶρα)· G 1493. Kam Ast 2148.

Λέξεις κοινές τοῦ Διγενῆ καί τῶν μεταφράσεων Ἰαννας Κομνηνῆς καί Νικήτα Χωνιάτη (17^ο αἰῶνα)

ἀπαντέχω (περιμένω)· E 1421. Met Anna 399
βουνόν· E 1150, 1366. Met Anna 318, 339
γλυτώνω· E 212, 502. Met Anna 114
ἰστία (φωτιά)· E 1743. N. Chon Par 656
περιτριγυρίζω (τριγυρίζω)· Z 224. Diet Par II 61
πρόδοδος (ὁδηγός)· Z 646. Met Anna 353
σφοντυλέα (γιά τή σημασία πβλ. Ἰαλεξίου 244)· E 697 (*τοὺς μὲν γροθῆας ἔκρουεν,*
τοὺς ἄλλους σφοντυλέας). N Chon Par 736 *σφονδηλέας κρούων*
σφουγγίζω· E 77. N Chon Par 478 *σφογγίζων*
τζάκισμα (θραῦσμα)· E 1251. N Chon Par 203
τραγοῦδι· E 852. Met Anna 235 *τραγῶδιον*
τριγύρωθεν· Z 88. Met Anna 91

χωριάτης (χωρικός)· E 231, 745. N Chon Par 430

Μή θέλοντας λοιπόν νά συνεχίσω τή λεξική ἀναγραφή μέ τέτοιο τρόπο ἕξ αἰτίας περιορισμένου χώρου, θά ἀπαριθμήσω τώρα μόνο τίς ὑπόλοιπες λέξεις πού πιθανῶς παρουσιάζονται γιά πρώτη φορά σέ κείμενα τοῦ ιγ' καί τοῦ ιδ' αἰῶνος, τά ὁποῖα, σάν μή δημῶδη, δέν ἐκμεταλλεύθησαν στό λεξικό τοῦ Κριαρά. Παραπομπές στό Διγενή δέν γίνονται (πβλ. Κριαρά ὡς καί τά γλωσσάρια τῶν ἐκδόσεων).

ιγ' αἰῶνας

ἀργυροτζάπωτος Inv Patmos 19. *ἀρκοῦδα* Panag 322. *βάλτον* A Lavra 75, 15. *βλεμματίζω* Lasc Ep 94, 28. *γύρισμα* PK 134. *ἐκφανερῶ* Blem Aut I 86, 13. *θηλύκιον* Inv Patmos 51. *ὀλιγοθυμία* Lasc Ep 70, 3. *σελλοχαλινωμένος* Jo Apok Bees 104, 19. *στέφανον* Neoph Hyr 89, 47· 91, 119. *ὑπόθολος* MM III 56-57.

ιδ' αἰῶνας

ἀναγυρίζω Cod Mes 67, 21. *διασυντόμως* V Max 51, 58. *δραγουμάνος* MM I 321, III 126. *ἐπιλούρικον* Ps Kod 159, 1 κτλ. *κοκκινοθεβαμμένος* Melit 2844. *λιγοθυμῶ* V Max 56. *λιθομάργαρον* Ephr 3740. *παραδια(βι)βάζω* Schol Synes 275, 24-25. *πιπτακοφόρος* MM II 360. *ῥωμογενής* (Διγ. Z 2517) Pach I 317. *ὑφάπλωμα* V Max 63. *χρυσοκόκκινος* Pach II 59, 11.

Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τόν ιε' αἰῶνα, ἔξακριβῶσα μόνο τίς ἑξῆς τρεῖς λέξεις, πού φυσικά δέν βρισκονται στό κείμενο G (ιδ' αἰῶνος):

λησταρχεῖον Διγ. E 645 καί Canab 17, 23· 19, 14

συνήθειον Διγ. E 1341 καί MM II 252

χαράτζιον Διγ. Z 3752, πβλ. Mor II 340-1

Τί μᾶς διδάσκει αὐτή ἡ ἀντιμετώπιση ἀξιοσημείωτων λέξεων τοῦ Διγενή μέ διάφορα ἄλλα κείμενα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας;

α/ Ἡ εἰκοσία πρώτης γραπτῆς διαμορφώσεως τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους ἤ, τουλάχιστον, ὠρισμένων ἐπεισοδίων στόν δέκατον αἰῶνα δέν φαίνεται τόσο ἀπίθανη, ἂν λάβομε ὑπ' ὄψη τήν ἀρκετή σειρά λέξεων, πού ἐμφανίζονται σ' αὐτή τήν ἐποχή.

β/ Ἡ ἀπό ὄλους δεκτῆ ὑπόθεσης ὑπάρξεως ἀρχετύπου τοῦ ἔπους στόν δωδέκατον αἰῶνα, δηλαδή στήν ἐποχή ἀναγεννήσεως τῶν μυθιστορημάτων, ὑποστηρίζεται καί ἀπό ἀντίστοιχο λεξικό στρώμα.

γ/ Τό γεγονός, ὅτι τό ἔπος στή προϋποτιθέμενη μορφή του δέν ἔμεινε ἀμετάβλητο, ἀλλά μεταμορφώθηκε καί ἀπό τόν ιγ' ὡς τόν ιδ' (χφ. G) ἤ ὡς τόν ιε' (χφ. E) αἰῶνα, ὑπογραμμίζεται καί ἀπό τή χρήση λέξεων.

δ/ Ἀπό τή χρήση λέξεων μποροῦμε ἴσως νά συμπεράνομε, ὅτι ἡ ἀρχική γλωσσική μορφή τοῦ ἔπους ὁμοίαζε μέ τά ἔργα τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου ὡς καί μέ ἀπλοποιημένες μεταφράσεις λόγων ἱστορικῶν συγγραμμάτων (Ἰωννης Κομνηνῆς, Νικήτα Χωνιάτη), γιά τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦμε σήμερα τόν ὄρο «γραπτή κοινή» (Schrift-Koine)⁷.

7. Πβλ. σημ. 2.

ε/ Πολλές φορές τεκμηριώνονται λέξεις γνωστές ως τώρα μόνον από δημώδη κείμενα και ένωριτερα από μη δημώδη κείμενα.

ς/ Νά τονισθῆ πάλιν, πώς δέν πρέπει νά χωρίσομε τόν λεξικό πλούτο τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς ἀπλοποιώντας σέ λόγιο καί δημῶδες τμήμα⁸.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

(προέρχονται ἀπό τήν προσωπική μου λεξικογραφική δελτιοθήκη)

Achmet	Achmetis Oneirocriticon, ed. Drexl, Leipzig 1925.
AHG	<i>Analecta Hymnica Graeca</i> , ed. Schirò, Rom 1966-80.
A Lavra	<i>Actes de Lavra</i> I, ed. Lemerle, Paris 1970.
Anna	Anne Comnène, ed. Leib, Paris 1937-45.
Balsam	Theodorus Balsamon, PG 137 (= I), 138 (= II).
Bárh	Bartholomaeus Edessenus, PG 104.
Blem Aut	N. Blemmydae Autobiographia, ed. Munitiz, Turnhout 1984.
Canab	Ioannes Canabutzes, ed. Lehnerdt, Leipzig 1890.
Cod Mes	R. Cantarella, <i>Codex Messanensis gr. 105</i> , Palermo 1937.
Cusa	S. Cusa, <i>I diplomi greci e arabi di Sicilia</i> , Palermo 1868-82.
Daph Cor	Th. Daphnopatès, ed. Darrouzès-Westerink, Paris 1978.
DAI	Const. Porphyrogenitus, <i>De administrando imperio</i> , ed. Moravcsik, Washington 1967.
De Cer	Const. Porphyrogeniti, <i>De Cerimoniis</i> , ed. Reiske, Bonn 1829-30.
De Them	Const. Porphyrogenitus, <i>De Thematibus</i> , ed. Pertusi, Vaticano 1952.
Diet Par	J. van Dieten, <i>Niketasparaphrase</i> , <i>Byz. Forsch.</i> 6 (1979) 37-77.
Dob Christ	E. v. Dobschütz, <i>Christusbilder</i> II, Leipzig 1899.
Elp Rom	M. Chatzedakes, Ἐκ τῶν Ἐλπίουτου Ῥωμαίου, <i>ΕΕΒΣ</i> 14 (1938).
Ephr	Ephraemius, ed. Bekker, Bonn 1840.
Eust Op	Eustathius, <i>Opuscula</i> , ed. Tafel, Frankfurt 1832.
Fouc Strat	<i>Strategemata</i> , ed. Foucault, Paris 1949.
Halk Ined	F. Halkin, <i>Inédits byzantins</i> , Bruxelles 1963.
Halk Saints	F. Halkin, <i>Saints de Byzance</i> , Genève 1986.
Inv Patmos	Ch. Astruc, L'inventaire du Trésor et de la Bibliothèque du Patmos, <i>Travaux et Mémoires</i> 8 (1981) 15-30.
Jo Geo	Johannes Geometres, ed. Cramer, <i>Anecdota Parisiensia</i> IV, Oxford 1841.
Kam Ast	Johannes Kamateros, ed. Weigl, Leipzig 1908.
Lasc Ep	Theodori Lascaris Epistulae, ed. Festa, Firenze 1898.
Leo Syn	Leon Synadorum metrop., ed. Vinson, Washington 1985.
Leo Tact	Leonis Tactica, ed. Vári I-II, Budapest 1917-22. PG 107 (= III).
L Gram	Leon Grammaticus, ed. Bekker, Bonn 1842.
Manas Arist	E. Tsolakes, <i>Κωνσταντίνου Μανασσή «Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καί Καλλιθέαν»</i> , Θεσσαλονίκη 1967.
Mark Anek	D. Chrestides, <i>Μαρκιανὰ ἀνέκδοτα</i> , Θεσσαλονίκη 1984.
Melit	M. Miller, <i>Poème allégorique de Méliténiote</i> , Paris 1858.
Met Anna	H. Hunger, <i>Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene</i> , Wien 1981.

8. Παρόμοιο σκοπό, ὅπως φαίνεται, ἐπιδιώκει ἡ καλή ἐργασία τῆς Κ. Πηδώνια, *Τὰ λόγια γλωσσικά στοιχεία στά ἔργα τοῦ Χορτάτζη*, πβλ., πρό πάντων, σσ. 61-117.

- MichAttDiat P. Gautier, La diataxis de Michel Attaliate, *Rev. ét. byz.* 39 (1981).
- Mill Rec E. Miller, *Recueil des historiens des croisades, Historiens grecs*, Paris 1875-81.
- MM Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, Wien 1860-90.
- Mor II G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II, Berlin 1958.
- NChonPar Nicetae Choniatae Historia, ed. Bekker, Bonn 1835, app. crit.
- NeophHyp B. Englezakes, Ἀνέκδοτον ὑπόμνημα Νεοφύτου τοῦ Ἑγκλείστου, *Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν, Ἐπετηρίς* 8 (Λευκωσία 1978).
- N Eug Nicetas Eugenianus, ed. Hercher, *Erotici scriptores* II, Leipzig 1859.
- NGramFast J. Koder, Das Fastengedicht des Nikolaos Grammatikos, *Jahrb. Öst. Byz.* 19 (1970) 208-234.
- Pach Georgius Pachymeres, ed. Bekker, Bonn 1835.
- Panag N. Krasnosel'cev, Prenie Panagiota s Azimitom, *Letopis Novoross. univ.* VI/3, Odessa 1896, 295-328.
- PK Th. Tzannetatos, *Τόπρακτικὸν τῆς Κεφαλληνίας*, Ἀθήναι 1965.
- ProdGed W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Gedichte*, Wien 1974.
- ProdPoésies E. Miller, Poésies de Th. Prodrome, *Annuaire de l'Assoc. des études grecques* 17 (1883) 18-64.
- ProdRhod Theodorus Prodromus, Rhodanthe et Dositales, ed. Hercher, *Erotici scriptores* II, Leipzig 1859.
- Psaltes St. Psaltes, *Grammatik der byz. Chroniken*, Göttingen 1913.
- Ps Kod Pseudo-Kodinos, ed. J. Verpeaux, Paris 1966.
- Rob Cart G. Robinson, *History and Cartulary of St. Elias and St. Anastasius of Carbone*, II 2, Rome 1930.
- ScholSynes A. Garzya, Scoli inediti alle Epistole di Sinesio, *EEBΣ* 30 (1960).
- ScriptOr *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. Preger, Leipzig 1901-7.
- Stephanit L. Sjöberg, *Stephanites und Ichneutes*, Uppsala 1962.
- TestBoil P. Lemerle, Le testament d'Eustathios Boilas, *Cinq études*, Paris 1977.
- TheodosDiac Theodosii Diaconi, De Creta capta, ed. Criscuolo, Leipzig 1979.
- TheophCont Theophanes Continuatus et alii, ed. Bekker, Bonn 1838.
- Theophyl Theophylactus Ochridensis, PG 123 (I), 124 (II), 125 (III), 126 (IV).
- TypGegPak P. Gautier, Le typikon du G. Pakourianos, *Rev. ét. byz.* 42 (1984).
- TzetzEp Ioannis Tzetzae epistulae, ed. Leone, Leipzig 1972.
- TzetzHist Ioannis Tzetzae Historiae, ed. Leone, Napoli 1968.
- TzetzII Tzetzae Allegoriae Iliadis, ed. Boissonade, Paris 1851.
- TzetzIIMatr Scholia ad Allegorias Iliadis, ed. Matranga, *Anecdota*, Roma 1850.
- V And Vita Andreae Sali, PG 111, 627-888.
- V Max D. Kourilas-F. Halkin, Deux vies de Maxime le Kausokalybe, *An. Boll.* 54 (1936) 38-112.
- V Nil Βίος Νεΐλου τοῦ Νέου, ed. Giovanelli, Grottaferrata 1972.

ΑΚΡΙΤΙΚΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΕΛΛΙΩΝ

Στήν περιοχή τής κοινότητας Σελλιών του νομού Ρεθύμνης διατηρείται ασυνήθιστα πυκνός αριθμός ακριτικών τοπωνυμίων: του *Διγενή τό Πήδημα* (πβ. *Διγενής Ἀκρίτης* Ε 674), *οἱ Γονατές του Διγενή, του Διγενή τό Βρυσίδι* (πβ. Ε 1026), και του *Λιάντρον* (πβ. Ε 1500, 1554, 1600)¹. Στόν εὐρύτερα ἡρωικό βυζαντινό κύκλο ἀνήκει και τό τοπωνύμιο του *Μαυγιάνου*. Τό τελευταίο αὐτό πρέπει ὀπωσδήποτε νά ἔχει προκύψει ἀπό τή γενική *Μαυριανού* μέ ἀναδιπλασμό του τόνου λόγω τῆς τοπωνυμικῆς χρήσης και μέ ἀπλοποίηση τῆς προφορᾶς. Εἶναι τά τοπωνύμια πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Σῶζεται ὁμως και τό ἐπίσης βυζαντινό τοπωνύμιο *Βλάτος* (τό), ὅπου και σήμερα ὑπάρχει πηγή και λιβάδι, και πού παραπέμπει ἄμεσα στό *Βλαπτολιβάδιν* (πβ. G V 165, VIII 81). Ἔνα ἄλλο τοπωνύμιο, του *Βουκελάρη*, παραπέμπει στό γνωστό μικρασιατικό θέμα τῶν Βουκελαρίων². Μικρασιατικό θεωρεῖται και τό τοπωνύμιο *Ταῦρος*³.

Τά δεύτερα αὐτά ἀναφέρω ὄχι μόνο γιά νά ἐνισχυθεῖ ἡ ἄποψη ἑνός ἀξιόλογου, ἀν και περιορισμένου τοπικοῦ ἀποικισμοῦ παλαιμάχων του βυζαντινοῦ στρατοῦ ἀπό τή Μικρά Ἀσία, ὕστερα ἀπό τήν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης ἀπό τόν Νικηφόρο Φωκά, ἀλλά και γιὰ τή θεωρῶ ὅτι μ' αὐτά παρουσιάζεται ἰσχυρή ἢ πιθανότητα ὅτι εὐρύτερες ἀκριτικές παραδόσεις ἔζησαν στήν περιοχή και ἄφησαν ὡς μαρτυρίες και σήματα τῆς ζωῆς τῶν τά τοπωνύμια.

Γιά νά γίνει περισσότερο νοητή ἡ σχέση τῆς ὁμάδας αὐτῆς μέ τήν ποιητική ἀκριτική ὕλη, πρέπει νά δοθεῖ ἡ τοπογραφική σχέση τῶν θέσεων τῶν τοπωνυμίων. Οἱ

1. Βλ. Στυλ. Ἀλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης*, Ἀθήνα, 1985. Ὁ Διγενής καυχᾶται ὅτι θά μπορούσε νά πηδήσει ρυάκι πλάτους ἑνός μιλίου (Ε 674). Γιά τό *Βρυσίδι* πβ. *τάς κατακρύβας δρύσας, αὐτ.*, Ε 1026. Ὁ Λιάνδρος ἀναφέρεται ὡς *θαυμαστός* (Ε 1500), δοῆθει τή Μαξίμου φέροντάς τῆς ἄλογο (Ε 1554), και τελικά ἠττάται ἀπό τόν Διγενή (Ε 1600). Ὁ τύπος του τοπωνυμίου *Λιάντρος* ἀνάγεται σαφῶς στόν *Λιάνδρον* του κειμένου Ἑσχοριᾶλ. Γιά ἄλλα ἀκριτικά τοπωνύμια στήν Κρήτη γενικά, βλ. Θ. Δετοράκης, *Νεοελληνικόν Ἀρχεῖον* 2, 1985, σ. 129 κ.έ., κυρίως σ. 134 γιά τό *Βρυσίδι* και τίς *Γονατές* του Πλακιά. *Του Διγενή τό Σκαμνί*, αὐτ., σ. 138, παραπέμπει ἐπίσης στό χωρίο Ε 678, και του *Διγενή τό Τραπέζι, αὐτ.*, σ. 139, στό χωρίο Ε 679. Γιά τό τοπωνύμιο *Κιόνια* (Ε 1664) πβ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. ρλγ'.

2. Διον. Ἀ. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ἱστορία*, Ἀθήνα, 1972, χάριτος μετά τή σ. 208.

3. Εἶναι γνωστή ἡ ψηλή και μεγάλη ὄροσειρά του *Ταύρου* και *Ἀντιταύρου* στή Μικρά Ἀσία, μεταξὺ Λυκίας, Παμφυλίας και Κιλικίας. Ἀλλά ὑπάρχουν και πολλά ἄλλα ὀνόματα ὄρειων *Ταῦρος* σέ διάφορα σημεία κατά τήν ἀρχαιότητα. Ἡ μεταφορᾶ ὀνόματος ὀλόκληρης ὄροσειρᾶς σέ ἕνα μεμονωμένο μικρό δουνό τῆς Κρήτης δέν φαίνεται πιθανή.

θέσεις αυτές βρίσκονται εκατέρωθεν του μικρού κόλπου του Πλακιά, πού είναι τό επίγειο των Σελλιών όπως καί τῆς παρακείμενης Μύρθιος, καί είναι διατεταγμένες ὡς ἑξῆς. Στή νότια πλευρά του κόλπου καί μέ ἄξονα περίπου ἀπό τά ἀνατολικά πρὸς τά δυτικά κείται τό χαμηλό βουνό *Ταῦρος*, στή βόρεια πλευρά του ὁποίου, καί κάπως ψηλά, βρίσκεται τοῦ *Διγενῆ τό Πήδημα*. Στήν ἴδια πλευρά, στό σημεῖο ὅπου τό βουνό αὐτό δυθίζεται στή θάλασσα σάν νά εἶναι κομμένο μέ μαχαίρι, εἶναι σχηματισμένα δυό παρακείμενα σπήλαια σχεδόν ἐνάλια. Εἶναι δυό τεράστιες κοιλότητες πού ἡ χωρητικότητά των πρέπει νά εἶναι δέκα καί δεκαπέντε χιλιάδες κυβικά μέτρα ἀντιστοίχως. Οἱ κοιλότητες αὐτές εἶναι οἱ *Γονατές τοῦ Διγενῆ*.

Στήν ἀπέναντι παραλία μέ ἀπόκλιση πρὸς τά δυτικά καί λίγα μέτρα ψηλότερα ἀπό τή θάλασσα ἐπιφάνεια βρίσκεται τοῦ *Διγενῆ τό Βρυσίδι*. Τό νερό, ὅταν τρέχει, βγαίνει μέσα ἀπό θράχο πού δυθίζεται κατὰ τό κάτω μέρος του στή θάλασσα. Ἡ ἀπόσταση ἀπό τίς *Γονατές τοῦ Διγενῆ* εἶναι τουλάχιστον πέντε χιλιόμετρα.

Κατά τή σωζόμενη σήμερα παράδοση ὁ Διγενής ἐπήδησε ἀπό τήν πρώτη θέση, ἐγονάτισε στή δεύτερη, καί ἤπιε νερό ἀπό τήν τρίτη. Δικαιούται ἴσως νά διερωτηθεῖ κανεῖς ποιά εἶναι τά σημεῖα στά ὁποῖα θά ἀκούμπησε, κατὰ τή λαϊκή φαντασία, καί τά πελώρια χέρια του. Αὐτά τά ἀντίστοιχα πρὸς τίς *Γονατές* τοπωνύμια δέν σώζονται σήμερα, δέν μπορεῖ ὅμως νά ἀποκλεισθεῖ ὅτι κάποτε ὑπῆρξαν.

Ἐδῶ πρέπει νά παρατηρηθεῖ, βάσει ἀναλόγων τοπωνυμίων καί ἄλλων περιοχῶν τῆς Κρήτης, ὅτι οἱ ἀκριτικές παραδόσεις καί τά ἄσματα, ἀφοῦ ἐφθασαν κατὰ τόν τρόπο πού εἶδαμε στήν Κρήτη, συνέχισαν γιά ἕνα διάστημα νά καλλιεργοῦνται μέ τήν τάση τῆς υπερβολῆς καί τῆς διόγκωσης τῶν χαρακτηριστικῶν καί τῶν δυνατοτήτων τῶν ἀκριτικῶν ἡρώων. Αὐτό ἄλλωστε προκύπτει καί ἀπό τό σωζόμενο κρητικό τραγούδι τοῦ θανάτου τοῦ Διγενῆ. Στήν Κρήτη οἱ διαστάσεις καί οἱ σωματικές δυνάμεις τοῦ Διγενῆ ἐξελίχθηκαν σέ τιτανικές.

Ἄς συμπληρώσουμε ὅμως τόν περίπατό μας καί στούς χώρους τῶν ἄλλων τοπωνυμίων τῆς ομάδας. Νοτίως τῶν Σελλιών ὑψώνεται ὁ *Κάστελλος*, πού σχηματίζει ψηλά ἕνα πλάτωμα. Στό νότιο μέρος τοῦ πλατώματος, ἀπ' ὅπου εἶναι ὄρατος ὁ *Ταῦρος* μέ τοῦ *Διγενῆ τό Πήδημα* καί τίς *Γονατές*, ἀρχίζει ἡ θέση τοῦ *Λιάντρου*. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ μικρὴ πηγὴ πού τρέχει ὅταν ἀρχίσουν οἱ βροχές τοῦ χειμῶνα, ἡ ὁποία ὅμως στά μεσαιωνικά χρόνια θά ἦταν σέ συνεχή ροή. Ἡ θέση τοῦ *Λιάντρου* ἔχει ὑψόμετρο 312 μ., ἐνῶ ὁ ἀπέναντι *Ταῦρος* καί τοῦ *Διγενῆ τό Πήδημα* περίπου τό μισό. Εἶναι ἐντυπωσιακό ὅτι οἱ θέσεις αὐτές εἶναι ἀντικρουστές, σάν νά προκαλεῖ ἡ μιὰ τήν ἄλλη, ἐνῶ ἀνάμεσά τους ἀπλώνεται ἡ θάλασσα. Ὅσο φυσικότερα ζοῦσαν τότε οἱ ἄνθρωποι, τόσο καλύτερα μιλοῦσαν μέ τή φύση, προσαρμόζοντας τήν παράδοση στόν κατάλληλο χώρο.

Μέ τό πέμπτο τοπωνύμιο τῆς ομάδας πού μᾶς ἀπασχολεῖ, τοῦ *Μαυγιάνου*, συμπληρώνουμε τόν ἀκριτικό μας περίπατο στήν περιφέρεια Σελλιών Ρεθύμνης. Σημειώσαμε στήν ἀρχὴ πὺς ἀπό τόν *Μαυριανό* προέκυψε ὁ τύπος *Μαυγιάνου*. Τό ὄνομα πιθανῶς σχετίζεται μέ τά παρεμφερή ὀνόματα ἡρώων τοῦ ἐπικού κύκλου, ὅπως *Μαυροίλης* καί *Μαυραίλης*, *Μιραλής* (τό τελευταῖο ἀπό συμφυρμό τοῦ βενετικού *ἀμραλή*). Ὁ *Λιάντρος*, μέ τόν τύπο *Λιάνδρος*, βρίσκεται στό ἔπος ἀνάμεσα στά πρωτοπαλλήκαρα τῆς Μαξιμούς (πδ. Ε 1554), ἀντίπαλος κι αὐτός τοῦ Διγενῆ.

Σημειώσαμε ἤδη τή σωζόμενη παράδοση κατὰ τήν ὁποία, γονατισμένος ὁ Διγενής στίς *Γονατές*, ἤπιε νερό ἀπό τοῦ *Διγενῆ τό Βρυσίδι*. Ἐχομε ὅμως τό δικαίωμα νά

υποθέσουμε ότι η αρχική παράδοση ήταν διαφορετική και πληρέστερη, περιλαμβάνοντας και τοπωνύμια με ονόματα των αντιπάλων του Διγενή, έντοπισμένα στις κατάλληλες θέσεις. Ἡ ἀρχική παράδοση θά ἦταν περίπου αὕτη ἐδῶ. Ὁ Διγενής εὐρισκόμενος στό βουνό Ταῦρος εἶχε στίς ἀπέναντι θέσεις τούς ἀντιπάλους του, καί πρῶτα τόν πλησιέστερο Λιάντρο. Πήδησε λοιπόν ὁ Διγενής ἀπό τό χαμηλότερο ὕψωμα Ταῦρος καί ἐξετοξεύθη στήν ἀπέναντί του ψηλότερη ράχη, ὅπου βρισκόταν ὁ Λιάντρος. Τό ἐκπληκτικό αὐτό ἄλλα δέν μᾶς ξενίζει γιά τόν ὑπερφυσικό Διγενή τῆς Κρήτης. Ὅπως μᾶς λέει τό δημοτικό τραγούδι τοῦ θανάτου του:

*τὰ ὄρη ἐδιασκέλιζε, βουνοῦ κορφές ἐπήδα*⁴.

Στή συνέχεια τῆς ὑποθετικά συμπληρούμενης παράδοσης, ὁ Διγενής κατανικᾷ τό Λιάντρο. Τήν ἴδια τύχη θά εἶχε καί ὁ Μαυριανός⁵ πού μᾶλλον θά ἔπαιξε τό ρόλο βοηθοῦ τοῦ Λιάντρου. Μετά τούς δυό αὐτούς ἄθλους, ὁ Διγενής ἀποσύρεται στόν *Ταῦρο* γιά νά ξεκουραστεῖ καί τότε γονατίζει στίς *Γονατές* καί πίνει νερό ἀπό τό ἀπέναντι παραλιακό *Βρυσίδι*, θέση πού δέν εἶναι ὄρατή οὔτε ἀπό τοῦ *Λιάντρου*, οὔτε ἀπό τοῦ *Μαυγιάνου*.

Ἐκτός ἀπό τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι ἡ μυθολογία τῶν τοπωνυμίων δέν εἶναι αὐθαίρετη, οὔτε ἀποτελεῖ συσσώρευση ἐπί μέρους στοιχείων, ἀλλά ἀποτελεῖ σύστημα, στό ὁποῖο ἐντοπίζεται μέ ἀρκετή συνέπεια ἡ δράση τῶν ἡρώων τοῦ ἔπους πού μέ συνεχεῖς ἀκροάσεις καί ἀναγνώσεις κατεῖχε τή φαντασία τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων καί ζητοῦσε τή μεταφορά του σέ κάτι ὄρατό καί συγκεκριμένο, στόν γειτονικό χώρο, ὅχι πιά στήν Καπταδοκία καί τή Συρία. Κάτι ἀνάλογο, ἐντοπισμός στοιχείων τοῦ κύκλου τοῦ βασιλιᾶ Ἄρθουρου, φαίνεται ὅτι συμβαίνει ὡς τίς μέρες μας στή Βρετάνη τῆς Γαλλίας⁶.

Ἀπό τό ἄλλο μέρος ἡ ἐξόγκωση τῆς ἀκριτικῆς παράδοσης στήν Κρήτη μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τήν ἔπαρση τῶν νικητῶν γιά τήν ἀνακατάληψη τῆς νήσου στά 961. Οἱ παλαίμαχοι πού ἐγκαταστάθηκαν ἐδῶ καί οἱ νέοι ἄποικοι ἦταν φορεῖς τῆς ἡρωικῆς μικρασιατικῆς ποίησης καί ἦταν φυσικό νά δώσουν, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, αὐτή τήν ἔξαρση στόν ἀκατανίκητο προστάτη τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔτσι ὁ Διγενής πήρε στήν Κρήτη «διαστάσεις Τιτάνος, σχεδόν οὐδέν διατηροῦντος πλέον τό ἀνθρώπινον», ὅπως γράφει ὁ Νικόλαος Πολίτης⁷.

Ἐμπνεύσθηκα τό μελέτημα αὐτό ἀπό τίς λαμπρές ἐκδόσεις *Ἀκριτικά καί Βασιλείος Διγενῆς Ἀκρίτης* τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου. Ἀφιερώνω με σέ κάποιον κάτι πού ἐν μέρει τοῦ ἀνήκει. Καί αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἀμφίδρομη σχέση ὑποδηλώνει βαθύτερη πνευματική ἐπικοινωνία. Ἐγώ τουλάχιστον ἔτσι αἰσθάνομαι, καθὼς ἡ ἀδιατάρακτη φιλία μας καί ἡ ἄσφογη ἀρχαιολογική καί φιλολογική συνεργασία μέ τόν ἐπαξίως τιμώμενο καθηγητή συμπληρώνει σέ λίγο τό τριακοστό ἔτος.

4. Ἴδου. Ἰ. Παπαρηγοράκης, *Τά κρητικά ριζίτικα τραγούδια*, Χανιά, 1956-57, σ. 131.

5. Ἡ θέση τοῦ *Μαυγιάνου* εἶναι κοντά καί παράλληλα πρὸς τοῦ *Λιάντρου* καί ἀπέναντι ἀπό τόν *Ταῦρο* καί τίς *Γονατές*. Γιά μνείες τοῦ Μαυριανοῦ ὡς ἡρωικῆς μορφῆς σέ δημοτικά τραγούδια τῆς Κρήτης, πβ. Ἄριστ. Κριάρης, *Κρητικά δημοτικά τραγούδια*, Ἀθήναι, 1920, τρίτη ἔκδοση, Ἀθήναι - Χανιά, 1969, σ. 226, σ. 271. Ἐπίσης Θ. Δετοράκης, *Ἀνέκδοτα δημοτικά τραγούδια τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειον, 1976, σ. 16-17.

6. Felix Bellamy, *Bréchéliant et Bérenton*, Rennes, I-IV, 1896.

7. *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*,⁴ 1958, σ. 104.

ΑΠ. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗΣ

ΠΡΟΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ EDDA ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ;

Παρά τό γεγονός ότι ή ποιητική *Edda* τών Ίσλανδών είναι για τούς Γερμανικούς λαούς δ,τι ή Ίλιάδα για τούς Έλληνες, στην Ελλάδα είναι άγνωστη. Ό,τι δέ έχει γραφεί κατά καιρούς στίς διάφορες έλληνικές έγκυκλοπαίδειες φαίνεται σχεδόν αυτόουσια μεταφρασμένο από Γερμανικές έγκυκλοπαίδειες, σέ σημείο πού και τά ίδια τά όνόματα μυθικών προσώπων και τόπων νά έχουν κακοποιηθεί. Τό φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα λυπηρό διότι καμμιά άλλη πρωτογενής έπική παράδοση, ούτε καν ή Σανσκριτική, δέν είναι τόσο κοντά στην Όμηρική όσο ή ισλανδική παράδοση, παράδοση πού, επί τέλους, άνήκει σέ μιά χώρα πού πρώτος ανάκαλυψε ό Πυθέας ό Μασσαλιώτης.

Τό δικό μου ενδιαφέρον για τήν Ίσλανδική λογοτεχνία και, ιδιαίτερα, για τό ήρωϊκό έπος ως παμπάλαιο έπίτευγμα τών Ίνδο-Γερμανικών λαών, μέ όδηγησε στην Ίσλανδία τρεις φορές, τά καλοκαίρια του 1976, 1977 και 1980. Δέν προσφέρεται ή τωρινή εύκαιρία για νά αναφερθώ εκτενώς στίς έντυπώσεις μου· άξιζει όμως νά ειπωθεί ότι στό μακρινό αυτό καταφύγιο τών Ύπερβορείων, πού σέ έκταση είναι τρεις φορές όσο ή Ελλάδα, γνώρισα ένα λαό μέ παραδόσεις πού θυμίζουν πολύ τήν όρεινή Ελλάδα και ιδιαίτερα τήν Κρήτη¹. Οί Ίσλανδοί είναι παθολογικά υπερήφανος λαός μέ δυνατή προφορική και γραπτή παράδοση, ή όποία κρατεί συνειδητά και άδιάκοπα τίς ρίζες της στά πεζά έπικά άφηγήματα (*Sögur*) και στην αρχαιότερη ποιητική συλλογή τών Βορείων και δή τών Σκανδιναυικών λαών, τήν *Edda*. Οί δεσμοί τής οικογενείας και τής φιλίας είναι πολύ δυνατοί, και οί άρετές τής φιλοτιμίας και τής φιλοξενίας θεωρούνται αυτόνοτες για κάθε άνθρωπο πού δέν θέλει νά λογιστεί κακόσειρος ή τιποτένιος (*níðingur* = ούτιδανός, χαμένο κορμί). Μέ εξαίρεση όρισμένα μέρη τής Ιταλίας και τής Ισπανίας, ή Ίσλανδία είναι ή μόνη άλλη χώρα τής Ευρώπης ή όποία έχει φραστική και έννοιολογική αντίστοιχία στό Έλληνικό *τίνος είσαι* μέ τό κοινότατο *hversson ert thú* (= τίνος γιός είσαι σύ) και ή όποία χρησιμοποιεί σχεδόν αποκλειστικά πατρωνυμικό σύστημα αντίστοιχο προς τό Όμηρικό (*Λαερτιάδης, Πηληιάδης* κλπ). Οί λεπτομέρειες είναι άπειρες, και πολύ

1. Για τό θέμα αυτό έγραψε εκτενώς ό έλληνομαθής διαπρεπής Ίσλανδός συγγραφέας και ποιητής Α. Mangússon στό βιβλίο του *Northern Sphinx: Iceland and the Icelanders from the Settlement to the Present Day* (McGill-Queens U. Press 1977). Ό ίδιος εξέφρασε τίς έντυπώσεις του για τήν Ελλάδα σέ άλλο βιβλίο του: *Griskir Reisudagar* (Reykjavík 1953).

περισσότερο ενδιαφέρουσες απ' τις λίγες πού ανέφερα. Περιορίζομαι, λοιπόν, μόνο σε μία - δύο ακόμη. 'Απ' ό,τι ξέρω κανένας άλλος λαός στην Ευρώπη δεν έχει λέξεις πού νά αντιστοιχούν στις δικές μας *áριστος* (αργότερα *καλός κάγαθός*) και τώρα *λεβέντης* καθώς βέβαια και στις έννοιες *áρετή* και *λεβεντιά*. Για τή λέξη *λεβέντης* π.χ. τό κοινόχρηστο Έλληνοαγγλικό λεξικό του Crighton αντιπαρατάσσει σχεδόν είκοσι 'Αγγλικές λέξεις, οι οποίες και χωριστά και σάν σύνολο απλώς αποτελούν μία λεξικολογική περιγραφή, ή οποία σκιαμαχεί μέ τήν ούσία αλλά δεν τήν όρίζει. Τό αντίθετο άκριδώς συμβαίνει μέ τις ισλανδικές λέξεις *drengur gódur* (λεβέντης) και *drengskapur* (λεβεντιά)². Πολύ ενδιαφέρουσες για μās τούς "Έλληνες είναι και οι λέξεις *drengja-módir*, λεβεντομάννα, *drengja-val*, λεβέντες διαλεχτοί (πρβλ. τό *είχε λεβέντες διαλεχτούς* στό τραγούδι για τόν 'Όδυσσέα 'Ανδροῦτσο), και *drengs-bot*, ή φιλότιμη άμλλα τής λεβεντιάς. 'Αναφέρω τις λέξεις αυτές γιατί ή σημασία τους καθώς και ή σημασία τών συναφών *ordstírr* (κλέος) *sómi/heidur* (τιμή) και φυσικά ή ύπαρξή τους ως θεμελιωδών άξιων αποτελούν πάγια προϋπόθεση για τή γένεση και τήν ανάπτυξη του ήρωϊκού έπους.

Οί ρίζες τής ισλανδικής *Edda* ανήκουν στην προϊστορία τών Γερμανικών λαών. Τά δέ κοινά μυθολογικά, κοινωνικά και ποιητικά στοιχεία πού συνδέουν τήν *Edda* μέ τήν 'Όμηρική και 'Ησιοδική ποίηση έχουν κοινή καταγωγή ή οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν προϊστορία τών 'Ελλήνων και άλλων συγγενών 'Ινδο-Γερμανικών λαών. Τό κείμενο όμως τής *Edda*, ενώ άντλει ίσως και δλόκληρα ποιήματα απ' τήν προφορική ποιητική παράδοση τών Σκανδιναυικών κυρίως λαών, δεν άνάγεται στόν άποικισμό τής 'Ισλανδίας από τούς Νορδηγούς τό 870 μ.Χ., αλλά κάπου στις πρώτες έκατονταετηρίδες μετά τόν έκχριστιανισμό τών 'Ισλανδών (1000 μ.Χ.), δηλαδή κάπου στά 1000 μέ 1200 μ.Χ. Τότε, άκριδώς, διαδόθηκε ή Λατινική γραφή στην 'Ισλανδία από τούς 'Ιεραποστόλους και κληρικούς τής νέας θρησκείας. Είμαι δέ άξιοσημείωτο ότι ενώ ή προφορική παράδοση δεν είχε διακοπεί, τό πρώτο χειρόγραφο τής *Edda* άνεκαλύφθη μόλις τό 1643 (*Codex Regius* 2365, Royal Library of Denmark). Παλαιογραφικά, όμως, τό χειρόγραφο ανήκει περίπου στό 1250 μ.Χ.

'Η *Edda* είναι μία συλλογή ποιημάτων πού, πέρα απ' τή γλώσσα και τό μέτρο, έχουν κοινό τους χαρακτηριστικό τήν ήρωϊκή ένατένιση τής ζωής και τήν έξιστόρηση παλαιών έπων μέ πρωταγωνιστές ήρωες και θεούς, και τή διδασκαλία του ήθους πού κυριαρχούσε στους παλιούς καλούς καιρούς. 'Οπωσδήποτε τό καθένα απ' τά τριανταοκτώ ποιήματα τής συλλογής είναι μία τουλάχιστον ραψωδία, αλλά οι διάφορες ραψωδίες δεν αποτελούν συνέχεια ή μία τής άλλης. Είμαι φανερό ότι ή συλλογή πού διεσώθη είναι ένα μικρό κλάσμα τής ήρωϊκής έπικής ποιήσεως τών 'Ισλανδών. Είμαι έξ ίσου φανερό ότι κάποια παρόμοια συλλογή πού χάθηκε παρουσία-

2. "Έτσι, λοιπόν, στά πεζά έπη τών 'Ισλανδών ό λεβέντης περιγράφεται ως «ψηλός και άμορφος κι' απ' τούς συντρόφους του ό πιό άγαπημένος». 'Ο χαρακτηρισμός αυτός αποδίδεται από ταφότερες και σε διασήμους Σουηδούς πολεμιστές πού ύπηρέτησαν στην ειδική φρουρά των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και σκοτώθηκαν μακρυνά από τήν Πατρίδα. Στη φρουρά τών Ρώσ, για τούς όποιους επικράτησε τελικά τό όνομα *Βάραγγοι* αναφέρεται μέ πλούσια βιβλιογραφία ό 'Αθανάσιος Μαρκόπουλος στό άρθρο του «Encore les Rds - Dromitai et le Pseudo - Syméon, *Jahrbuch der öster. Byzantinistik* 23 (1974) 89-99.

ζε, όπως και η ύπαρχουσα, πρώτα τά κατορθώματα τῶν θεῶν καί μετά τά κατορθώματα τῶν ἡρώων. Ἡ συλλογή τοῦ *Codex Regius* ῥοιζίζει μέ τό θεογονικό ποίημα *Völuspá*, τό ὁποῖο οἱ εἰδικοί ἀνάγουν περίπου στό 1000 μ.Χ., καί συνεχίζει μέ τά διδακτικά ποιήματα *Hávamál* (II) καί *Vafthrúdnir* (III). Τό πρῶτο ποίημα, σέ τόνο ἀποκαλυπτικό, διηγεῖται τήν ἀρχή καί τήν συντέλεια τοῦ κόσμου, καί τή συνεχή πάλη θεῶν, ἀνθρώπων καί τεράτων. Στό δεύτερο ὁ Ὑψηλός, δηλαδή ὁ θεός *Odin*, μιλάει ὡς σοφός ἀπό καθέδρας γιά ὅ,τι πρέπει νά ξέρει ὁ ἄνθρωπος γιά νά ἐπιδιώσει καί νά προκόψει μέσα σέ μιὰ κοινωνία ποιῶν τόν παραμονεύει ὁ κίνδυνος ἀπ' τούς κακούς ἀνθρώπους καί τίς πονηρές γυναῖκες. Τό τρίτο ποίημα εἶναι γιγαντομαχία μέ πρωταγωνιστή τό θεό *Odin*.

Ἐπάρχουν ποιήματα τῆς *Edda* ὅπως ἡ *Atlakvida*, τό τραγούδι τοῦ Ἄτιλα, πού ἀναφέρονται σέ γεγονότα τοῦ πέμπτου αἰῶνα στή Δυτική Γερμανία. Τέτοια ποιήματα δέν πέρασαν, βέβαια, σάν λογοτεχνικά δάνεια στήν Ἰσλανδική ἐπική ποίηση. Δέν ἀποκλείεται καθόλου νά ταξίδεψαν πρῶτα στή Σουηδία καί στή Νορβηγία, καί ἐν συνεχείᾳ σάν τραγούδια τῶν Βίκινγκς νά βρῆκαν τό δρόμο τους πρός τήν Ἀνατολική Ἀγγλία, Σκωτία καί Ἰρλανδία, ἀπ' ὅπου οἱ Ἰσλανδοί πειρατές τά πήραν τόν ἔνατο καί δέκατο αἰῶνα σάν λεία μαζί μέ τούς αἰχμαλώτους καί τίς πολλές γυναῖκες πού κούρσεψαν. Πρέπει ὅμως νά τονισθεῖ ὅτι σέ καμμιά ἀπ' αὐτές τίς χώρες δέν διεσπύθη παράδοσις ἀντάξια τῆς *Edda*, καί ὅτι τά ἀξιολογώτατα μνημεῖα τῆς Ἀγγλοσαξωνικῆς ποίησης *Beowulf* καί *Maldon* χρωστοῦν πολύ περισσότερα στοιχεῖα στήν ἐπαφή μέ τό Ρωμαϊκό κόσμο, καί εἶναι λιγότερο πρωτογενῆ καί λιγότερο ριζωμένα στήν ἀνόθευτη Γερμανο-Σκανδιναυική ἐπική παράδοσις. Παρά τίς ὁποιοσδήποτε ἐπιδράσεις λοιπόν, τό ἰσλανδικό ἔπος εἶναι στήν οὐσία του, ἂν μή σέ ὄλο τό εὖρος τῆς καταγωγῆς του, αὐτόχθον. Ὅσο ἀποκομμένη, ὅμως, καί νά ἦταν ἡ Ἰσλανδία ἀπ' τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, ἀναντίρρητα, ἰδίως μετά τόν ἐκχριστιανισμό τό 1000 μ.Χ., οἱ Ἰρλανδοί καί ἰδίως οἱ πρῶτοι τους Λατινομαθεῖς ἱεραπόστολοι καί μοναχοί ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωσις τῆς πρώτης ἐξελικτικῆς πορείας τῆς Ἰσλανδικῆς λογοτεχνίας. Μερικοί ἀπ' αὐτούς, μέσω τῶν συγγραμμάτων τῶν λογίων καθολικῶν κληρικῶν, ἴσως εἶχαν καί κάποια γνώση τῆς *Graiu genarum in clyta vates nomine Sappho* (columbanus, *Fidolius*, στ. 82 κ.έ.), καί ἀπό τίς συλλογές κανονικοῦ δικαίου (κυρίως ἀπό τήν *Collectio Canonum Hibernensis*) δέν τούς ἦταν ἄγνωστα, στά Λατινικά βέβαια, ἀποσπάσματα τοῦ Ὁριγένη, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, καί ἄλλων πατέρων τῆς ἑλληνοφώνου Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθοῦν τά *Proverbia Graecorum* καί τά πολυποίκιλα ἔργα τοῦ Aldhelm (7ος αἰῶνας), μεταξύ τῶν ὁποίων καί αἰνίγματα ἀποδιδόμενα στόν Ἀριστοτέλη, καί ἰδίως τό μέγα ἔργο τοῦ Beda Venerabilis, ἀπ' τό ὁποῖο δέν ἀπουσιάζουν ὀνόματα καί, καθόλου σπάνια, ἀποσπάσματα τοῦ Βιργιλίου, Ὁβιδίου, Περσίου, Λουκιανοῦ, κ.ἄ.³ Ἡ διάταξις τῶν ποιημάτων τῆς *Edda*, ἰδίως τῶν πρώτων τριῶν, καί τό περιεχόμενο τοῦ διδακτικοῦ *Hávamál*, ἡ ἐπαφή τῆς Ἰσλανδίας μέ τήν Κωνσταντινούπολη μέσω τῶν σκανδιναυῶν μισθοφόρων πού ἐπέστρεφιν στήν πατρίδα τους ὕστερα ἀπό πολύχρονη ὑπηρεσία στήν αὐτοκρατορική φρουρά.

3. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Franz Brunhölzl, *Geschichte der lateinischen Literatur*, τόμος α' (Wilhelm Fink Verlag, München, 1975) σελ. 156-232.

ἴσως δέ καί ἡ ἀφίξη μέσωσ Ἑγγλίας καί Ἰρλανδίας μερικῶν Βυζαντινῶν ἱεραποστόλων — ἄσχετη ἐγτελῶσ μπορεῖ νά μήν εἶναι καί ἡ εἰσαγωγή στό Λατινικό ἀλφάβητο τῶν στοιχείων **ð** = δ καί **þ** = θ — μέ φέρουν στόν πειρασμό νά ἐλπίζω ὅτι κάποτε θά ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ ἑλληνικός κόσμος προσέφερε κάποιον ὀβολόν στό μεγάλο ξεκίνημα τῆσ ἰσλανδικῆσ λογοτεχνίας.

Τά ποιήματα τῆσ Edda, ἄν καί οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι πολλές, διαιροῦνται σέ τετραστίχες στροφές. Κάθε στίχος ἀποτελεῖται ἀπό δύο ἡμιστίχια, τό καθένα ἀπ' τά ὁποῖα εἶναι μία σχεδόν αὐτοτελής συντακτική δομή. Ἡ δομή αὐτή συμπληρώνεται, ἐπαναλαμβάνεται συνωνυμικά, ἢ ἐπεξηγεῖται ἀπ' τό δεύτερο ἡμιστίχιο. Τό μέτρο στηρίζεται στήν ἀλληλουχία δυναμικά τονιζομένων συλλαβῶν, ἔτσι ὥστε τό κάθε ἡμιστίχιο νά δέχεται δύο τόνους, συνήθως ἐπί τῶν ὀνομάτων, κατά ἰαμβική ἢ σπανιώτερα τροχαϊκή διάταξη:

- han sjáldan sítr (ἰαμβικό ἡμιστ.)

- Úlfur gleypa (τροχαϊκό ἡμιστ.)

Συχνότατα τό πρῶτο ἡμιστίχιο εἶναι τροχαϊκό καί τό δεύτερο ἰαμβικό:

Bú er betra, thótt lititt sé.

Ὁ ἀριθμός τῶν συλλαβῶν τοῦ κάθε στίχου συνήθως κυμαίνεται ἀπό τίς τέσσερες ὡς τίς ἑπτά. Οἱ δυναμικοί ὄμως τόνοι εἶναι πάντοτε δύο κατά ἡμιστίχιο. Ἐναπόσταστα συνδεδεμένη μέ τή μετρική καί φραστική δομή τοῦ στίχου εἶναι ἡ λογοτυπική σύνθεση τοῦ ποιήματος, στήν ὁποῖά ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου⁴. Οἱ Ὀμηρικοί λογότυποι μπορεῖ νά εἶναι συνδυασμοί ἐπιθέτων καί ὀνομάτων (λευκώλενος Ἥρα, δίος Ἀχιλλεύς) ἢ καί ὀλόκληρες φράσεις (ἦλθε θεός ἐπί νῆας Ἀχαιῶν, ὑμῖν μὲν θεοὶ δοῖεν) πού ἀποτελοῦν κλάσμα στίχου πού ἐπαναλαμβάνεται ὀλόκληρο χωρὶς καμία μετρική ἀλλαγή. Ἐπαναλαμβάνονται καί ὀλόκληροι στίχοι (ὑμῖν μὲν θεοὶ δοῖεν Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες) τῶν ὁποῖων τά δύο λογοτυπικά ἡμιστίχια ἔχουν φραστική αὐτοτέλεια μέ ὄριο τήν τομή. Ὑπάρχουν λογότυποι πού εἶναι «ἄκαμπτοι», ὅπως ἀναξ ἀνδρῶν, δία θεάων, ἀλλά καί λογότυποι πού παρουσιάζουν ἐναλλακτικότητα σύμφωνα μέ τίς μετρικές ἀνάγκες τοῦ στίχου: Ὡς ἔφατ' / Ὡς φάτο, κλπ.

Στό ἔπος τοῦ «Ἀκρίτη» (παραλλαγή τοῦ Ἑσκοριάλ) οἱ λογότυποι εἶναι «τυπικοί στίχοι, τυπικά ἡμιστίχια, καί τυπικές φράσεις πού ἐπανερχονται στό κείμενο ἀναλλοίωτες ἢ λίγο παραλλαγμένες»⁵. Στήν Edda, τῆσ ὁποῖας κάθε στίχος διαιρεῖται σέ δύο ἡμιστίχια, ἓνα λογοτυπικό ἡμιστίχιο μπορεῖ νά ἐπαναληφθεῖ, συνήθως, στόν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο, σπανίως αὐτούσιο καί συχνότατα μέ κάποια παραλλαγή:

A wench's words -let no wise man trust,

nor trust the troth of a woman (Havamál 84, tr. Hollander)

Στούς δύο αὐτούς στίχους, πού θυμίζουν τή γνωστή Κορητική μαντινάδα «Γυναίκασ μή θαρεύγεσαι, γιά λίγος εἶν' ὁ νοῦς τζη» κλπ, τά ἡμιστίχια, σέ βαθμό πού φυσικά δέν τό δείχνει ἡ Ἀγγλική μετάφραση, ἐπαναλαμβάνονται χιαστί. Ὁ λογότυπος πού ἐπαναλαμβάνεται, ποιιλόντας τό λόγο, μπορεῖ νά συμπληρώνει τό προηγούμενο ἡμιστίχιο συντακτικά καί σημασιολογικά:

4. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης καί τό Ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη (Φιλολογική Βιβλιοθήκη 5), σελ. η' καί ρλα'.

5. Ἀλεξίου, αὐτόθι.

With his friends a man - should be friends forever (Hávamál 43).

Συχνότερα όμως είναι αντιφατικού τύπου:

For good is not -though good it is thought (Hávamál 12 tr. Hollander).

Τό κυριώτερο συνδετικό στοιχείο ήμισιχίων και στίχων είναι ή παρήχησις, και, συγκεκριμένα, ή επανάληψις συμφώνων διαφορετικῶν λέξεων ή διαφορετικῶν τύπων τῶν ἴδιων ή έννοιολογικά συγγενῶν λέξεων:

Deyr fé - deya fraendur,

denr sjálfur- id sama

(Hávamál 76)

Brandur af brandi -brenn, unz brunnin er

(Hávamál 57)

Ef thú átt annan -thannz thú illa trúir

(Hávamál 45)

Τό ύφος τῆς Edda είναι λακωνικό, κοφτό, ὄχι μόνο γιατί τά σύνθετα, ὁ πλάγιος λόγος, και οἱ πολύπλοκες συντακτικές δομές ἀποφεύγονται, ἀλλά και γιατί ή τομή τοῦ στίχου ἔρχεται συνήθως μετά ἀπό 6/× τοῦ μετρικοῦ χρόνου πού συνήθως ἀποκαλοῦμε *pora* (= ×), ἐνῶ στό δακτυλικό ἔξάμετρο ἔρχεται ὕστερα ἀπό 10/×, 11/×, ή ἀκόμη και 14/×. Στόν «Ἄκριτη» στίχοι ὅπως οἱ ἑξῆς:

1701 Ἄποτε ἐκτίστην ὁ παρών // και δόλιος κόσμος οὔτος

1717 ἦτον ὁ κάλαμος δασύς // και ὑπόδροσος ὁ τόπος

1746 Και ὁ θεός ὁ πάντων δυνατός // και πάντων κυριεύων

δείχνουν ὅτι μιὰ κάποια τομή, διαφορετική βέβαια ἀπό τήν τομή τοῦ δακτυλικοῦ ἔξαμέτρου, χωρίζει τό στίχο μετά τήν ὀγδόη, ἐνάτη ή και δεκάτη συλλαβή. Λέγεται ὅτι ή *Edda* ἀντιπροσωπεύει μιὰ πιό πρωτόγονη παράδοση τῆς ὁποίας οἱ λογοτύποι, ή φραστική ποικιλία, ή ἀφηγηματική δεινότητα και, φυσικά, οἱ διαστάσεις τῆς ποιητικής λειτουργίας ὕστεροῦν σέ σύγκριση μέ τήν Ὀμηρική ποίηση. Ἐν τούτοις, ὁμως, ή ὁμορφία τῆς ἔγκειται και στό γεγονός ὅτι δέν είναι ἕνας δεῦτερος «Ὀμηρος», ἀλλά ἕνα γνήσιο ποιητικό μνημεῖο, μέ τέτοια ἀναμφίβολη μοναδικότητα ὥστε νά είναι ή Ἰλιάδα τῶν βορείων λαῶν.

Ἡ Edda δέν χρησιμοποιεῖ παρομοιώσεις τοῦ Ὀμηρικοῦ τύπου

μήκων δ' ὡς ἐτέρωσε κάρη βάλεν, ἦ' ἐνί κήπῳ

..... (Ἰλιάς Θ 306)

ή σάν αὐτές πού μᾶς είναι γνωστές ἀπό τό δημοτικό τραγούδι:

Πέφτει τό λιανοτούφεκο σά σιγαλή βροχούλα.

Οἱ ποιητές τῆς ὁμως, ἄν και πολύ λιγώτερο ἀπ' ὅ,τι στή λεγομένη σκαλδική ποίηση, χρησιμοποιοῦν ἕνα μεταφορικό ή μετωνυμικό λογότυπο πού είναι γνωστός ὡς *Kenning*. Ἡ ἔκφραση τοῦ λογοτύπου αὐτοῦ είναι αἰνιγματική και πολλές φορές σχεδόν συνθηματική. Οἱ στερεότυπες ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους μοιάζουν περισσότερο πρὸς τά Ἡσιοδικά *Φερέοικος* (σαλιγκάρι), *πέντοζος* (χέρι) κλπ. Ἄναφέρω τά ἑξῆς μόνο παραδείγματα ἀπ' τό ποίημα *Hymiskvida: brimsvín* (27) = τό γουρῶνι πού κορφολογᾷ τά κύματα, δηλ. τό πλοῖο, *hraunhvalir* = οἱ φάλαινες τῆς ἔρημιᾶς, δηλ. οἱ γίγαντες, *hátún horna tveggja* (19) = ὁ δικέρατος πύργος, δηλ. τό κεφάλι τοῦ ταύρου.

Ἡ ὁσμός τῆς Edda στήν ἀρχή θά παραξενέψει τόν Ἕλληνα. Πέρα ἀπ' τό κοφτό ύφος, και τό στίχο πού δέν ρέει, ἀλλά βηματίζει ἔτσι ὥστε αὐτός πού ἀκολουθεῖ τό

ρυθμό του νά χτυπά τή γῆ, ὑπάρχει ἡ ἀνελέητη γιά μᾶς παρήχηση καί οἱ βραχύλογοι αἰνιγματικά λογότυποι, *Kenningar*. Τά στοιχεῖα αὐτά συνθέτουν μιά ὀμίχλη πού τυλίγει ἕνα κόσμο μακρυνό, τόν κόσμο τοῦ Βορείου λυκαυγοῦς, τοῦ *Götterdämmerung*. Καί ὁμως μιά τέτοια, ἐντελῶς φυσιολογική ἀντίδραση, εἶναι παραπλανητική. Στήν Edda θα βροῦμε τόν Ἔδη, τόν Κέρβερο, ἥρωες πού πίνουν *mjöd*, *μέθυ*, καί λεβέντες (*ἀρίστους*) πού γιά τή δόξα (*τό κλέος*) καί τήν τιμή τρέφουν τό ἴδιο πάθος ὅπως ὁ Ἀχιλλέας, καί εἶναι ἱκανοί νά γελοῦν μέ τό θάνατο (*hlæja daudan*).

Ἔρχομαι τώρα στή μετάφραση τῆς Edda. Παραλείπω τίς συνήθειες δυσκολίες, καί τήν ἀκραία θέση ὅτι ἡ ποίηση δέν μεταφράζεται, τήν σέβομαι ἀλλά δέν τή συζητῶ. Στήν περίπτωση τῆς *Edda*, ἐκτός ἀπό τό ἰδιόμορφο μέτρο, ὅλα τά στοιχεῖα στά ὅποια ἔχω ἀναφερθεῖ, ἀποτελοῦν ἐγγυητικές προϋποθέσεις γιά μιά καλή μετάφραση, γιατί οἱ δύο ἐπικές παραδόσεις, δηλαδή ἡ Ἑλληνική καί ἡ Ἰσλανδική, χαρακτηρίζονται ἀπό πολλές ὑφολογικές, σημασιολογικές καί φραστικές, ἰδιαίτερα λογοτυπικές ἀντιστοιχίες. Δέν εἶναι ἀδύνατο ἡ Ἑλληνική μετάφραση νά κρατήσει τό Ἰσλανδικό μέτρο. Σάν παράδειγμα παίρνω τό τετράστιχο 76 τοῦ *Hávamál*:

Deyr fé, deya fraendur
deyr sjálfur id sama;
en ordstír, deyr aldregi
hveim er sér góðan getur

Μιά κατά γράμμα σχεδόν μετάφραση εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Σβήνει τό βιός, πεθαίνουν οἱ γενιές,
πεθαίνει ὁ ἄντρας ὁ ἴδιος.
Μά τό καλό τό ὄνομα, ποτέ του δέν πεθαίνει
γι' αὐτόν π' ἄξια τό πῆρε.

Χωρίς νά εἶμαι καί ἀπόλυτα βέβαιος, νομίζω ὅτι ἡ ἀκόλουθη παραλλαγή στέκει καλλίτερα στά Ἑλληνικά:

Τό βιός τ' ἀνθρώπου χάνεται, καί οἱ συγγενεῖς πεθαίνουν,
καί ἀπό τό θάνατο ποτέ ὁ ἴδιος δέ γλυτώνει.
Μά ὅποιος πεθαίνει ἀφήνοντας ὄνομα τιμημένο
ἀπ' τήν ἀθανασία του κερδίζει ἀθανασία.

Νομίζω δηλ. ὅτι στήν ἑλληνική μετάφραση ὁ στίχος πρέπει νά ἀκολουθεῖ ρυθμό καί ὕφος πού ἀνήκει στήν Ἑλληνική ἐπική παράδοση. Ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχω κάνει ὁ ἴδιος, μεταφράζοντας ἀπ' τό πρωτότυπο, δίνω τά παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν. Ὅλα εἶναι παρμένα ἀπό τό ποίημα *Hávamál*, καί δέν παρουσιάζονται βέβαια σάν καθοριστικά τοῦ τρόπου πού πρέπει νά μεταφραστεῖ ἡ Edda στά Ἑλληνικά. Δείγματα εἶναι πού εὐχομαι οἱ κρίσεις καί οἱ συμβουλές τῶν εἰδικῶν νά μέ βοηθήσουν νά τά ἀπαλλάξω ἀπό σφάλματα, ἔτσι ὥστε νά ἀποτελέσουν τήν ἀφετηρία γιά μιά προσπάθεια *τῆς ἐλπίδος εὐστοχοῦσαν*.

Hávamál

1

Τέσσερα τά μάτια σου σ' ὅποια πόρτα καί ἄν μπαίνεις·
ἐμπιστοσύνη πουθενά, πάντα ἔχε τό νοῦ σου.
Ποτέ δέν ξέρεις, ἄνθρωπε, πότε σε φέρει ἡ ἀνάγκη

νά πέσεις πάνω στον όχτρο πού σε παραμονεύει.

2

Γειά καί χαρά σ' αὐτούς π' ἀρχοντικά φιλεύουν.
Ἔρχεται ὁ ξένος, δειξε του εὐθύς πού νά καθίσει.
Ὁ στρατοκόπος ποῦρχεται στό σπίτι ἔχει διασύνη
καί στή φωτιά πυροκοπά καλή μεριά γιά νά βῆρει.

3

Τή ζεστασιά ζητάει αὐτός πού ἀπ' τόν πολύ τό δρόμο
μέ παγωμένα γόνατα τήν πόρτα σου χτυπάει.
Χρειάζεται ροῦχα στεγνά καί κρέας γιά νά φάει
ἐκείος ὅπου περπάτησε διάσελλα καί ραχοῦλες.

4

Νερό, πετσέτα καθαρή καί τό καλῶς μᾶς ἦλθες
θέλει αὐτός πού τόν καλοῦν σέ τάβλα νά καθίσει·
φερσίματα εὐγενικά, κι ἀπό τόν νοικοκύρη,
λόγια καλά καί προσοχή σ' ὅ,τι ὁ ἴδιος λέει.

5

Ὅποιος μισεύει μακρῶς ἔξυπνος πρέπει νᾶναι·
στόν τόπο του ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά πράξει ὡς θέλει.
Μά ἡ ξενιτειά τό φέρσιμο ἄστοργα τό ζυγίζει·
μέ καταφρόνια οἱ σοφοί γελοῦνε καί πειράζουν
ὅποιον δέν ξέρει τίποτε ἀλλά κάθεται μαζί τους.

6

Κι ἔξυπνος νᾶναι ὁ ἄνθρωπος ἄς μήν πολυκαυχιέται·
ἡ φρονημάδα εἶναι καλλίτερη, αὐτή ἄς κυβερνάει.
Ὅταν σοφός καί σιωπηλός κάποιος μπαίνει σέ σπίτι
σπάνια τοῦ βγαίνουν σέ κακό ἡ προσοχή κι ἡ γνώση.
Φίλο πιστότερο ὁ ἄνθρωπος ποτέ δέν ἔχει ἄλλον
ἀπό τήν ἔξυπνάδα του κι ἀπ' τῆς ζωῆς τήν πείρα.

7

Φρόνιμος καί προσεκτικός εἶναι ὁ μουσαφίρης
πού ὅταν σέ δεῖπνο τόν καλοῦν γιά νά παρακαθίσει
δέν λέει πολλά, κι ὅσα θά πεῖ τά σιγοψιθυρίζει
κι ἔχει τά μάτια ὀρθάνοιχτα, τ' αὐτιά του τρουλωμένα.
Ὅ,τι συμβαίνει γύρω του ἔτσι ὁ σοφός γνωρίζει.

8

Καλότυχος στόν κόσμο αὐτό ἐκεῖνος πού κερδίζει
καί τήν ἀγάπη τοῦ λαοῦ κι ὄνομα παινεμένο.

Καί εἶναι δύσκολο πολύ σ' αὐτή τήν κοινωνία
νά βασιστεῖ ὁ ἄνθρωπος πάνω σέ ξένες πλάτες.

9

Εὐτυχισμένος εἶναι ἐκεῖός πού στή ζωή ἐτούτη
ὄνομα ἔχει καί μυαλό πού τό ὀρίζει ὁ ἴδιος,
γιατί συχνά ὁ ἄνθρωπος παίρνει κακιά ὀρμήνεια
ἀπό τό στήθος ἄλλονῶν πού τότε συμβουλεύουν.

10

Φορτίο πιό καλλίτερο ἀπό τήν ἐξυπνάδα
δέν κουβαλάει ὁ ἄνθρωπος μέσ στής ζωῆς τό δρόμο.
Σέ ξένα μέρη εἶναι φρουρός κάλλιος κι ἀπό τόν πλοῦτο
γιατί κι ἐκεῖός ποῦναι φτωχός πορεύει ἄν ἔχει γνώση.

36

Δικό σου ἔχε σπιτικό, ὅσο μικρό κι ἄν εἶναι·
ἔτσι μόνο στόν κόσμο αὐτό λογιέσαι νοικοκύρης.
Μόνο δύο γίδες στό σκοινί, μιά ταπεινή καλύβα,
εἶναι πολύ καλλίτερα ἀπ' τῆς ζητιανιάς τῆ μοῖρα.

41

Ἄρματα καί καλές στολές δίνουν χαρά στούς φίλους·
αὐτό τό ξέρεις σίγουρα κι ἀπό τόν ἑαυτό σου.
Τά δῶρα νάν' ἀρχοντικά καί κείνος πού τά παίρνει
πάλι νά δίνει ἀπλόχερα σέ κείνους πού τοῦ δίνουν.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins, A.N.H., *From the Many to the One*, Cornell University Press 1970.
- Boer, K.C., *Die Edda* (Band I: Einleitung, Text; Band II: Kommentar) Haarlem 1922.
- Briem, Ólafur and Briem, Jóhann, *Eddu Kvaedi*, Reykjavík, 1968.
- Brunhölzl, Franz, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München 1975, pp. 156-232.
- De Vries, Hugo, *Altnordische Literaturgeschichte*, Berlin, De Gruyter 1941-42.
- Donlan, Walter, *The Aristocratic Ideal in Ancient Greece* (especially pp. 1-34), Coronado Press 1980.
- Dumézil, Georges, *The Stakes of the Warrior* (transl. David Weeks), University of California Press, 1983.
- Egilsson, Sveinbjörn, *Lexicon Poeticum Antiquae Linguae Septentrionalis*, Ed. sec., Copenhagen 1931.
- Foote, P.G./Wilson, D.M., *The Viking Achievement* (London 1970).
- Gering, Hugo, *Kommentar zu den Liedern der Edda*, ed. B. Sijmons, Halle 1927.
- Hannesson, Jóhann S., Supplement to Bibliography of the Eddas, *Islandica*, τόμ. XXXVII, Ithaca, New York, 1955.
- Hermansson, Halldór, Bibliography of the Edda, *Islandica*, τόμ. XIII, Ithaca, New York, 1920.
- Hollander, M. Lee, *The Poetic Edda* (translation), University of Texas Press 1972.
- Lindow, John, *Comitatus, Individual and Honor*, University of California Press 1975.
- Mediaeval Scandinavia*, Odense University Press 1974.
- Puhvel, Jaan, *Comparative Mythology*, The Johns Hopkins University Press 1987.
- Puhvel, Jaan, ed., *Myth and Law Among the Indo-Europeans*, University of California Press 1970.
- Schmidt, Rüdiger, *Dichtung und Dichtersprache in Indogermanischer Zeit* (Wiesbaden 1967).
- Turville-Petre, Galen, *Origins of Icelandic Literature*, Oxford, Clarendon Press 1953.

RODERICK BEATON

ΟΙ ΣΑΤΙΡΕΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Ἐνάμεσα στήν ὀγκώδη λογοτεχνική παραγωγή τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου, τοῦ γνωστοῦ ρήτορα καί αὐλικοῦ ἐπαίτη κατά τό πρῶτο μισό τοῦ δωδέκατου αἰώνα, ἀπό καιρό ἀναγνωρίζονται πέντε σύντομα πονήματα πού λίγο πολύ ἀνήκουν στό εἶδος τῆς λουκιανικῆς σάτιρας. Εἶναι τά ἑξῆς: Ἐμαθῆς ἢ παρὰ ἑαυτῷ γραμματικός¹, Φιλοπλάτων ἢ σκυτοδέψης², Δήμιος ἢ ἱατρός³, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες⁴ καί Βίων πρᾶσις ποιητικῶν καί πολιτικῶν⁵. Στόν ἴδιο συγγραφέα ἀποδίδεται, μέ πολύ πειστικά ἐπιχειρήματα, καί τό ἐκτενέστερο «δραμάτιον» ἢ Κατομομαχία⁶ καί οἱ δύο μικρές ρητορικές ἀσκήσεις πού ἐγιναν γνωστές ὡς Τά σχέδη μύος⁷. Ἐξίσου σατιρικά, μέ τήν ἔννοια ὅτι σχολιάζουν μέ σαρκασμό τήν (δῆθεν) κοινωνική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, εἶναι μιὰ σειρά σκόρπιες καταγγελίες σχετικά μέ τήν πενιχρή ἀμοιβή πού ἀξιῶνεται ὁ συγγραφέας / ρήτορας στήν ἐποχή του⁸. Στά τελευταῖα ἢ σάτιρα κατά τό ὑπόδειγμα τοῦ Λουκιανοῦ ὑποτάσσεται σέ ἄλλο εἶδος πού εἶναι κι αὐτό σχεδόν πρωτοφανές στό δωδέκατο αἰώνα, στό περίεργο καί κατά τή σημερινή εὐαισθησία ἄνοστο αὐτό εἶδος τοῦ λόγου στό ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀραδιάζει τά παράπονά του μέ τή ζωή καί αὐτοπαρουσιάζεται μέσα στά κείμενά του ὡς ἐπαίτης (Betteldichtung). Στό καθαρό εἶδος αὐτό, ἄσχετα πολλές φορές ἀπό τή σάτιρα, ἀνήκουν πολλά ἐπικαιρικά / ἱστορικά ποιήματα καί γράμματα τοῦ Προδρόμου, ὅπως καί πολλά ἀπό τά 144 ποιήματα πού σώζονται στόν κώδικα XI 22 τῆς Μαρκιανῆς

1. G. Podestà, «Le satire lucianesche di Teodoro Prodrómo [1]», *Aevum* 19 (1945), 242-50.

2. G. Podestà, «Le satire lucianesche di Teodoro Prodrómo [2]», *Aevum* 21 (1947), 4-10.

3. *Αὐτ.*, σσ. 12-21.

4. La Porte du Theil, «Notice d'un manuscrit de la Bibliothèque du Vatican», *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale* (Paris 1810), σσ. 105-27.

5. *Αὐτ.*, σσ. 129-50.

6. H. Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg* (Graz, Wien, Köln, 1968). Γιά τήν πατρότητα τοῦ κειμένου, βλ. σσ. 55-8.

7. J. - Th. Papademetriou, «Τά σχέδη τοῦ μύος: new sources and text». *Illinois Studies in Language and Literature* 58 (1969), 210-22.

8. Περὶ τοὺς διὰ πενίαν δλασφημοῦντας τήν Πρόνοιαν (J. - P. Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 133: 1291-1302)· Ἐνατροπή τοῦ «Ἡ πενία σοφίην ἔλαχεν» (*αὐτ.*, 1313-22)· Σχετλιαστικοὶ ἐπὶ τῇ ἀτιμίᾳ τοῦ λόγου (*αὐτ.*, 1419-22). Πβ. τῆ βιβλιογραφία τοῦ Προδρόμου ἀπό τόν W. Hörandner, *Theodoros Prodrómos: Historische Gedichte* (Wien 1974), στοὺς ἀριθμούς 151, 150, 142, καί R. Beaton, «The rhetoric of poverty: the lives and opinions of Theodore Prodrómos», *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987), 1-28 στίς σσ. 3-4.

Βιβλιοθήκης, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοση στὸν Προδρόμο δὲν ἔγινε ὡς τώρα γενικά ἀποδεκτή⁹. Τὸ μείγμα λουκιανικῆς σάτιρας καὶ ἐπαιτητικῆς ποίησης ἀπαντᾷ ἐπίσης στὰ τέσσερα «Πτωχοπροδρομικά», μὲ τὴν ἐνσυνείδητη μεταχείριση τῆς δημώδους γλώσσας «τῆς πιάτσας» τῆς ἐποχῆς¹⁰. Τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας τῶν ποιημάτων αὐτῶν παραμένει ὀξύ. Ἐνδεικτικὸ ὅμως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἔμμετρου γράμματος πού ἀπηύθυνε ὁ Θεόδωρος Προδρόμος στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ τὸν Α΄ στὰ 1149, γραμμένου στῆ δημώδη γλώσσα¹¹.

Οἱ ἀναμφισβήτητες σάτιρες τοῦ Προδρόμου ἀποτελοῦν μικρὴ ποσότητα τῆς παραγωγῆς τοῦ πολυμαθοῦς καὶ πολυγράφου αὐλικοῦ. Ἡ ἱστορικὴ τους σημασία ὅμως στηρίζεται σέ δύο γεγονότα. Πρῶτο, ἡ σάτιρα ὅπως καὶ τὸ μυθιστόρημα εἶναι γραμματειακά εἶδη τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος πού ἀναδιώκουν ξαφνικά στὸ δωδέκατο αἰῶνα, ὕστερα ἀπὸ ὀχτῶ περίπου αἰῶνες σιωπῆς. Εἶναι ἄρα συμπτώματα τῆς γενικότερης πολιτισμικῆς ἀναμέτρησης πού σημειώνεται κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, ὕστερα ἀπὸ τὴ συντριπτικὴ ἥττα στῆ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (στά 1071) καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἀπώλεια ὀλόκληρης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πού ἀκολούθησε. Δεύτερο, συγγενεῦουν, θεματικά καὶ ὑφολογικά, ὅπως ἤδη διαπιστώσαμε, μὲ τὰ *Πτωχοπροδρομικά* πού, ἄσχετα ἂν εἶναι ἔργο τοῦ Προδρόμου ἢ ὄχι, σημαδεύουν κρίσιμο στάδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας μὲ βάση τὴν ὁμιλούμενη γλώσσα. Ἀντιπαραθέτοντάς τα μὲ τὰ ἄλλα λογοτεχνικά πειράματα τῆς ἐποχῆς, καταλαβαίνουμε ὅτι ἡ νεώτερη ἑλληνικὴ γραμματεία δὲν ξεκίνησε τόσο αὐτοτελῆς ἢ τόσο αὐθόρμητη ὅσο διαφαίνεται ἀπὸ τὶς ἀνθολογίες καὶ ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Ἡ ἀντιπαραθέση τῶν σατιρικῶν κειμένων τοῦ Προδρόμου μὲ τὰ *Πτωχοπροδρομικά*, πού ἀκολουθεῖ, στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴ θεματικὴ ἀντίθεση πλούσιου - φτωχοῦ καὶ γραμματισμένου - ἀγράμματος, πού συνυφαίνεται καὶ στίς δύο ομάδες κειμένων

9. Δώδεκα μόνο ποιήματα ἀπὸ τὴ συλλογὴ αὐτὴ ἔχουν ἐκδοθεῖ: S. Bernardinello, *Theodori Prodromi de Manganis*, Università di Padova: Studi Bizantini e Neoellenici, ἀρ. 4 (Padova 1972). Βλ. σχετικὰ: A. Kazhdan and S. Franklin, *Studies on Byzantine literature of the eleventh and twelfth centuries* (Cambridge / Paris 1984), σσ. 87-114, καὶ Beaton, «The rhetoric of poverty», σσ. 12-25.

10. D. C. Hesselning, H. Pernot, *Poèmes prodromiques en grecque vulgaire* (Amsterdam 1910). Βλ. σχετικὰ: M. Alexiou, «The poverty of écriture and the craft of writing: towards a reappraisal of the Prodromic poems», *Byzantine and Modern Greek Studies* 10 (1986-87), 1-40, R. Beaton, «The rhetoric of poverty» καὶ «De vulgari eloquentia in twelfth - century Byzantium», στὸν τόμο: *Byzantium and the West, c. 850-c. 1200* (ἐπιμ. J. Howard-Johnston) (Gran Canaria 1988), St. Alexiou, «Bemerkungen zu den 'Ptochoprodromika'», στὸν τόμο: *Neograeca Medii Aevi: Text und Ausgabe* (ἐπιμ. H. Eideneier) (Köln 1987), σσ. 19-24, καὶ H. Eideneier, «Der PTOCHOPRODROMOS in schriftlicher und mündlicher Überlieferung», στὸν *ἴδιο τόμο*, σσ. 101-17.

Ἰδιαίτερα ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸ θέμα τοῦ παρόντος ἄρθρου εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ καθηγητῆ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου ὅτι οἱ μετρικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ *Πτωχοπροδρομικά* καὶ στὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Προδρόμου (ἱστορικὰ ποιήματα) δὲν ὀφείλονται στὰ ὑφολογικά χαρακτηριστικὰ διαφορετικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ ἀπλούστατα στῆ διαφορὰ τοῦ ἀντίστοιχου γλωσσικοῦ ιδιώματος.

11. A. Majuri, «Una nuova poesia di Teodoro Prodromo», *Byzantinische Zeitschrift* 23 (1913-19), 397-404.

μέ τήν τεχνική τής ἀποστασιοποίησης, ἡ ὁποία ἀποκλείει τήν ἀπόλυτη ταύτιση τοῦ ὁμιλητῆ / ἀφηγητῆ μέσα στό κείμενο μέ τόν πραγματικό συγγραφέα.

Τά Πτωχοπροδρομικά

Τό πρῶτο ἀπό τά *Πτωχοπροδρομικά* ἀπευθύνεται στόν «βασιλέα τόν Μαυροϊωάννην», δηλ. τόν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Κομνηνό τόν Β΄. Ὁ ὁμιλητής αὐτοπαρουσιάζεται ὡς οἰκείος τοῦ παλατιοῦ: δουλειά του εἶναι νά ὑπηρετεῖ ἄξια τόν «δεσπότη» του, τόν αὐτοκράτορα. Δυστυχῶς, ὁμως δέν ἔχει τίποτε νά προσφέρει, εἰ μή τινάς πολιτικούς ἀμέτρους πάλιν στίχους,

συνεσταλμένους, παίζοντας, ἀλλ' οὐκ ἀναισχυντῶντας... (Α΄ 9-10).

Καί γιατί; Γιατί ὁ σεβαστός του «δεσπότης» ἀδιαφορεῖ νά τόν ὑποστηρίξει οικονομικῶς ὅσο ἔπρεπε (Α΄ 268-74), μέ ἀποτέλεσμα νά τόν μαλῶνει ἡ γυναίκα του καί νά γίνει ρεζίλι στή γειτονιά (Α΄ 26-267). Ὅλα τά σατιρικά ἐπεισόδια τοῦ ποιήματος διακωμωδοῦν τή (φανταστική) κατάσταση τοῦ πιστοῦ ὑπηρετῆ πού ἡ ντροπή του καταλήγει νά εἶναι ντροπή τοῦ ἀφεντικοῦ πού τόν ἀφήνει, ἄδικα, νά κυλιέται στίς λάσπες. Ὁ στόχος τοῦ ποιήματος εἶναι διπλός: ἀφενός νά διασκεδάσει τό ὑψηλό πρόσωπο στό ὁποῖο ἀπευθύνεται· ἀφετέρου, κάτω ἀπό τό μανδύα τῆς εὐτράπελης διήγησης, νά ζητήσῃ στά σοβαρά τήν ἀμοιβή πού τοῦ ἀξίζει, μέ τήν ἔμμεση ἀπειλή ὅτι ἀλλιῶς θά θιγῆ τελικά ἡ φιλοτιμία τοῦ ἀποδέκτη. Στό δεύτερο ποίημα, ὁ ὁμιλητής τόσο στενεύεται ἀπό τήν πενία ὥστε νά μήν μπορεῖ ἄλλο παρά νά γράφει «δημοτικῶς». Ἀπορρίπτει ὁμως τήν ἐκδοχή ὅτι τήν οἰκιακή αὐτή γλώσσα (πού στό ποίημα αὐτό ἐμφανίζεται καταχρηστικά, καί μάλιστα μέ κωμική ἐπιτυχία) τή χρησιμοποιεῖ «ἀπό σπατάλης» (Β΄ 14), καί παράλληλα διαψεύδει ὁποιοδήποτε ὑπαινιγμό ὅτι ἡ τρομερή οικονομική του κατάσταση ὀφείλεται στήν ἴδια ἀδυναμία.

Στά ἐπόμενα δύο *Πτωχοπροδρομικά* ἡ κοινωνική θέση τοῦ ὁμιλητῆ παρουσιάζεται διαφορετικά. Στό τρίτο εἶναι ἄτακτος μοναχός, πού οὔτε πρόλαβε νά μάθει γράμματα καί γι' αὐτό ἀπευθύνεται στόν αὐτοκράτορα (τόν Μανουήλ αὐτῆ τῆ φορᾶ) μέ τά κολυβογράμματα πού ξέρει (Γ΄ 18-22). Τά δραματικά στοιχεῖα τοῦ ποιήματος αὐτοῦ βέβαια δέν ἔχουν σχέση μέ αὐτά πού βρήκαμε στά προηγούμενα, ὅπως παρατήρησαν πολλοί μελετητές¹². Δέν σημαίνει ἀναγκαστικά ὁμως ὅτι ὁ συγγραφέας (ὁποῖος καί νά ἦταν) ἀποκλείεται νά εἶναι ὁ ἴδιος σέ ὅλα. Κοινό θέμα ἀκόμα καί σέ αὐτό τό ποίημα εἶναι ὁ παραλληλισμός τῆς γλωσσικῆς καί τῆς πραγματικῆς φτώχειας, καί ἔμμεσα ἡ ἀπολογία τῆς δημῶδους γλώσσας. Ἐδῶ τό «χαμηλό» γλωσσικό καί ὑφολογικό ἐπίπεδο τῆς ἀφήγησης (ἀλλ' ὄχι τοῦ προλόγου καί τοῦ ἐπιλόγου) δικαιώνεται ὄχι μόνο γιατί ταιριάζει στό «νέο ρακενδύτη» πού ἀφηγεῖται, ἀλλά γιατί ἔχει τό προτέρημα τῆς ἀμεσότητος (Γ΄ 23-31). Αὐτό τό ἐπιχείρημα ἐπανερχεται καί στό τέταρτο ποίημα. Ἐδῶ τά γράμματα, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ὁμιλητής / ἀφηγητής, δέν φέρνουν τά δῶρα πού κάποτε τοῦ ὑποσχέθηκαν ὁ πατέρας του καί οἱ ἄλλοι, καί γι' αὐτό ἀρνεῖται νά χρησιμοποιήσῃ τή γλαφυρή καί ἀρχαῖζουσα γλώσσα πού μέ τόσον κόπο ἔχει μάθει· ἀντίθετα, μέ τή γλώσσα τῶν ἀγράμματων καί τῶν φτωχῶν θά

12. Βλ., π.χ., H. -G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (München 1971), σ. 102.

φανερώνει τά πάθη του καί τή φαυλότητα μιᾶς μόρφωσης πού δέν τόν ὠφελούσε σέ τίποτε. Ἐκτός (γιατί εἶναι πάντα ὁ ἐπαγγελματίας ρήτορας πού τά παίζει ὅλα αὐτά) ἄν τόν εὐεργετήσει πάλι ὁ προστάτης καί ἀφέντης του, ὁ αὐτοκράτορας (Δ' 141-4, 275-92).

Ἡ στάση τοῦ *συγγραφέα* (ἢ τῶν συγγραφέων) τῶν ποιημάτων, σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τή στάση τῶν ὁμιλητῶν / ἀφηγητῶν μέσα στά ποιήματα, φαίνεται νά εἶναι κοινή σέ ὅλα τά κείμενα, καί νά εἶναι, κατά περίεργο τρόπο, διφορούμενη. Καί τά τέσσερα ὑποστηρίζουν καί προωθοῦν τήν ἴδια τή δημώδη τους γλώσσα πού τολμηρὰ ἀντικαθιστᾶ τήν καθιερωμένη. Εἶναι ἄρα λαϊκιστής ὁ συγγραφέας μας; Δέν μᾶς ἀφήνει νά τό συμπεράνουμε, γιατί ταυτόχρονα εἶναι καί φοβερός σνόμπ. Σέ ὅλα τά ποιήματα ὁ ὁμιλητής καμαρώνει ἐκδηλᾶ γιά τίς σχέσεις του μέ αὐτοκράτορες καί σεβαστοκράτορες. Καί καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ πραγματικός συγγραφέας μόνο ἂν τά καταφέρει νά τούς διασκεδάσει καί νά τούς πείσει γιά τήν ἀξία του ὡς ρήτορα θά μπορέσει νά τά δγάλει πέρα. Ἀκόμα καί στή γλώσσα φαίνεται, στους προλόγους καί ἐπιλόγους, νά ἀποδοκιμάζει τούς ἐκφραστικούς τρόπους πού χρησιμοποιεῖ στά ἀφηγηματικά μέρη, γιά ἐξαιρετικούς καί ρητούς λόγους παραβαίνοντας τίς συμβάσεις πού ἄλλοτε σέβεται ὁ ἴδιος. Ἀκριβῶς αὐτή τή διφορούμενη στάση ἀπέναντι στά ἀντιθετικά κοινωνικά καί γλωσσικά ἐπίπεδα θά τήν ἀπαντήσουμε σέ ὄσες ἀπό τίς σάτιρες τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου ἔχουν νά κάνουν ἢ μέ τό ἕνα ἢ μέ τό ἄλλο θέμα.

Οἱ σάτιρες τοῦ Προδρόμου

Κοινωνική ἀντίθεση βρῖσκουμε σαφῶς στήν *Κατομνομαχία*, καί, συνδεδεμένη μέ κάποια ἀντίθεση γλώσσας ἢ μόρφωσης, σέ τέσσερις ἀπό τίς πέντε ὑπόλοιπες σάτιρες. Μόνο τό *Ἀμάραντος*, πού σατιρίζει τίς ἀντάρεςκες ἀξιώσεις ἐνός ἡλικιωμένου γαμπροῦ, εἶναι ἄσχετο μέ τό θέμα μας.

Ἡ *Κατομνομαχία* ἐπικαλεῖται ρητά τήν ψευδο-ομηρική *Βατραχομνομαχία*, τῆς ὁποίας ἡ δράση ἀναφέρεται ὡς πρόσφατο γεγονός (στ. 71-4). Ἀλλά οὐσιαστικά οἱ 384 στίχοι τῆς σέ λαμβανόμενου τριμέτρο ἀποτελοῦν παρωδιστική μικρογραφία ἀπό τήν ἀρχαία τραγωδία¹³ (εἶναι ἡ μόνη ἀπό τίς γνωστές σάτιρες τοῦ Προδρόμου πού γράφεται σέ στίχο). Ὁ ἀρχηγός τῶν καταπιεσμένων ποντικῶν, Κρεῖλλος, παροτρύνει τόν σύμβουλό του, Τυροκλέπτη, νά κηρύξουν πόλεμο ἐναντίον τοῦ γάτου τῆς γειτονιάς. Πάνω στή μάχη πού ἀκολουθεῖ (ἔστερα ἀπό θυσίες βοῶν στό Δία!) ὁ γιός τοῦ ἀρχηγοῦ σπαράσσεται ἀπό τό γάτο – τήν εἶδηση τή φέρνει ἕνας μαντατοφόρος – καί ἡ μάνα του τόν θρηνεῖ. Ἐπειτα μπαίνει δεύτερος μαντατοφόρος γιά νά ἀνακοινώσει τήν ἀπροσδόκητη ἦττα τοῦ ἔχθρου: ὁ γάτος παρασυρμένος ἀπό τήν ὀρμή του γκρεμίστηκε ἀπό τή στέγη καί ἔμεινε στόν τόπο. Κατά τόν Herbert Hunger¹⁴, ὁ καυχησιάρης ποντικός, ὁ Κρεῖλλος, εἶναι καρικατούρα κάποιου γνωστοῦ στρατηγοῦ ἢ αὐλικοῦ τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ οἱ ποντικοὶ παριστάνουν κάποια συνωμοσία τοῦ καταπιεσμένου λαοῦ. Ἡ θεωρία τοῦ Hunger παρουσιάζει συγκεκριμένες ὁμως δυσκολίες, ιδιαίτερα ὅταν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι στό κείμενό μας οἱ συνωμότες / ἐπαναστάτες

13. H. Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg*, σσ. 51-5.

14. *Αὐτ.*, σ. 57.

κερδίζουν τή μάχη – όχι βέβαια από τίς δικές τους άνδραγαθίες αλλά από τό «τραγικό ἐλάττωμα», δηλ. τήν περηφάνεια πού ὀδηγεῖ στήν μοιραία ἀπροσεξία, τοῦ ἔχθροῦ.

Πιθανότερα ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ μέ καθαρό λογοτεχνικό παιγνίδι, ὅπου διακωμωδοῦνται οἱ συμβάσεις καί τό ὑψηλό ὕφος τῆς ἀρχαίας τραγωδίας. Ἡ κοινωνική σάτιρα στήν *Κατομνομαχία* εἶναι γενικότερη ἀπ' ὅ,τι τή θεωροῦσε ὁ Hungerf, καί τά πρόσωπα τοῦ δράματος σχετίζονται ἀπλῶς μέ παραδοσιακούς τύπους – τόν καυχησιάρη στρατιώτη, τόν ὑβριστή τύραννο, τή μητέρα πού θρηνεῖ τόν πεσμένο ἥρωα τόν γιό τῆς. Ἄλλά εἶναι δύσκολο νά μὴν ταυτίσουμε τίς ἀντίστοιχες συνθήκες ζωῆς τῶν ποντικῶν καί τοῦ γάτου μέ τά στρώματα τῆς πραγματικῆς κοινωνίας. Κι ἂν διαβάσουμε τό κείμενο ὡς μεταφορικό σχόλιο γιά τήν ἀντίθεση κοινωνικῶν τάξεων, διαπιστώνουμε τήν ἴδια διφορούμενη στάση ἀπέναντι στό θέμα αὐτό ὅπως στά *Πτωχοπροδρομικά*. Οἱ κατώτεροι (οἱ ποντικοί) γελοιοποιοῦνται γιατί διεκδικοῦν τά προνόμια τῆς ἐξουσίας: ὁ Κρεῖλλος ἀπλῶς προσδοκᾷ νά ἀντικαταστήσει τό γάτο, καί οἱ δημηγορίες του σημαδεύονται ἀπό τόν ἴδιο στόμφο καί τήν ἴδια ὑβριστική περηφάνεια ὅπως ἀποδίδονται στόν τυραννικό γάτο. Ἄν μέ τούς ποντικούς ὁ Πρόδρομος ἀναφέρεται στό λαό σέ σχέση μέ τήν ἐξουσία, οἱ τυχόν ἐπαναστατικές ἐλπίδες τοῦ λαοῦ (τῶν ποντικῶν) νά ἐξουσιάσει. Ἄλλά παρόλο αὐτό, ὁ λόγος τόν ἀφήνει νά θγεῖ νικητής. Καί μήπως δέν εἶναι ἄσχετο μέ τό ἄλλο, συγγενές, θέμα μᾶς ὅτι ὅλο τό δράμα ἀποτελεῖται ἀπό λόγους καί διαλόγους, καθ' ὁμοίωσιν καί εἰκόνα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, ἀλλά πού ἀποδίδονται ἀποκλειστικά στούς καταπιεσμένους ποντικούς, δηλ. στόν ἄπλό λαό;

Λιγότερο ἐνδιαφέρον γιά μᾶς παρουσιάζει τό *Δῆμος ἢ ἰατρός*¹⁵, πού μαστιγώνει τούςπραχτικούς ἰατρούς, «τούς ἀλιτηρίους τούτους» (σ. 21), καί τούς συγκρίνει συντριπτικά μέ τούς ἀρχαίους ἐπιστήμονες καί τούς συγχρόνους Καλλικλή καί Λίζικα, τούς ὁποίους ἐπαινεῖ. Πού καί πού διαφαίνεται ὁμως ὅτι ἡ ἰατρική εἶναι, ὅπως ὀνομάζονται τά γράμματα στά *Πτωχοπροδρομικά*, «τέχνη» καί ὁ ἀνάξιοςπραχτικός ἰατρός, πού ἄλλο δέν εἶναι παρὰ «νεκραγωγός», ταυτίζεται μέ ἄλλους «τεχνίτας» τῆς περιφρονημένης κατώτερης τάξης: τόν σκαπανέα, τόν βαφέα, τό σκυτοδέψη (σ. 14), τόν οἰκοδόμο, τό θυροσδέψη (σ. 20). Εἶναι τά ἴδια ἐπαγγέλματα πού ἀναφέρονται στίς ἄλλες σάτιρες σέ σχέση μέ τή γραμματική, ὅπως καί στό τέταρτο ἀπό τά *Πτωχοπροδρομικά*¹⁶.

Τό *Βίων Πράσις Ποιητικῶν καί Πολιτικῶν*¹⁷ εἶναι ἡ ἐκτενέστερη ἀπό τίς σάτιρες τοῦ Πρόδρομου σέ πεζό λόγο. Φαινομενικά εἶναι πιστή ἀπομίμηση τοῦ *Βίων Πράσις* τοῦ Λουκιανοῦ. Ἀφεταιρία γιά τόν Πρόδρομο στάθηκε ἡ ὑπόσχεση τοῦ Διός μέ τήν ὁποία τελειώνει ὁ Λουκιανός τό σατιρικό του διάλογο, ὅτι τήν ἐπόμενη μέρα θά περάσουν ἀπό τό σφυρί «ἀγοραῖοι βίοι». Στή συνέχεια πού ὀφείλεται στόν Πρόδρομο, ὁ Ζεῦς τό ἔχει μετανώσει· δέν πρόκειται νά πουλήσουν, λέει, βίους ἀγοραίους – καί ἐδῶ προκύπτει ἀμέσως ὁ ἴδιος κοινωνικός σνομπισμός πού διαπιστώσαμε στά

15. Βλ. σημ. 3.

16. Πβ. Μ. Alexiou, «The poverty of écriture», σσ. 15-16.

17. Βλ. σημ. 5 καί C. Robinson, *Lucian and his influence in Europe* (Oxford 1979), σσ. 69-72.

Πτωχοπροδρομικά. Στή δημοπρασία πού ακολουθεῖ παρουσιάζονται καί γίνονται ἀντικείμενο εἰρωνείας, σεβαστά πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητας: ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἴπποκράτης, ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Εὐριπίδης, ὁ ρωμαῖος δικαστικός Πομπώνιος καί ὁ Δημοσθένης. Ἀλλά δέν εἶναι μόνο οἱ ἀξιώσεις τῶν Ἀθανάτων καί Ὁραίων (ὅπως τούς χαρακτήρισε πολύ ἀργότερα ὁ Παλαμᾶς) πού σατιρίζονται ἐδῶ. Οἱ ἀγοραστῆς πού κάνουν τίς ἐξυπνες ἐρωτήσεις ὥστε νά ξεφουσκώσουν τούς καθιερωμένους «βίους» καί πού ἀρνοῦνται τελικά νά τούς ἀγοράσουν ὡς ἀνάξιους, εἶναι οἱ *ἀγοραῖοι* πού πλάκωσαν ἐπίτηδες γιά τή δεύτερη μέρα τῆς δημοπρασίας πού εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Ζεὺς στό τέλος τοῦ διαλόγου τοῦ Λουκιανοῦ. Μέ τρόπο πραγματικά εὐφυῆ ὁ Προδρόμος ἔχει ἀλλάξει ἐντελῶς τό χαρακτήρα τοῦ μοντέλου του, ὥστε νά φέρει ἀντιμέτωπους τούς «ἀγροίκους σκαπανεῖς» μέ τά ἀρχαῖα ἰνδάματα τῆς βυζαντινῆς ἐκπαίδευσης. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη καί οἱ δύο πλευρές σατιρίζονται, καί κεντρικό θέμα τοῦ διαλόγου γίνεται τό χάσμα (γλωσσικό καί πολιτισμικό) πού χωρίζει τόν ἀγρόμματο λαό (πού δέν στερεῖται καθόλου ἐξυπνάδας στό διάλογο αὐτό, κάθε ἄλλο) ἀπό τά ἰδανικά τῆς μόρφωσης πού ἐπιδιώκει ὁ ρήτορας – καί πού τόν σημαδεύουν.

Στό χάσμα αὐτό ἐπανερχεται ὁ Προδρόμος στίς ὑπόλοιπες δύο σάτιρες του. Τό *Φιλοπλάτων ἢ σκυτοδέψης*¹⁸ ἀρχίζει μέ ὑπερβολικούς ἐπαίνους πού ἀπευθύνονται στόν Πλάτωνα· μετά ὁ λόγος στρέφεται ἐναντία στόν «ὑβριστήν σου τῆς βίβλου», στόν «ἀγροῖκο». Ὁ δεύτερος, πού χαρακτηρίζεται ὡς «λόγου ἀμέτοχος», παριστάνει τό μορφωμένο («γραμματικό») (σ. 7). Στήν οὐσία ὁ «Φιλοπλάτων» αὐτός ἄλλο δέν εἶναι παρὰ μόνο «Πηλοπλάτων» (σ. 11). Καί, ἀκόμα χειρότερα ἀπό τό Διογένη (πού ἀπό τήν ἀσημότητα ἔφτασε μέ πολὺν κόπο μόνο στή χαμηλότερη βαθμίδα τῆς φιλοσοφίας, τόν κνισμὸ), «σὺ δὲ πλατωνικός εὐθύς ἐκ καπηλικοῦ, καί θεολόγος ἐκ βοηλάτου» (σ. 11). Ἐδῶ δέν διακρίνεται εὐκόλα ὁ κοινωνικός ἀπὸ τό «μορφωτικό» νομιμισμὸ. Ἀλλά τό κείμενο αὐτό δέν ἀποτελεῖ κανονικό «ψόγο» ἐναντίον ἑνὸς ἀντιπάλου: οἱ ὑπερβολές μέ τίς ὁποῖες ἀρχίζει εἶναι τόσες ὥστε νά ὑπονομεύσουν τήν ἴδια τή στάση τοῦ ὁμιλητῆ. Ἀποκλείεται ἕνας σοβαρὸς «Φιλοπλάτων» νά ἀπευθύνει στό ἰνδαλμὰ του τέτοιες φλύαρες κολακεῖες. Πάλι μᾶς ἀφήνει μέ τήν ἔννοια τοῦ χάσματος πού χωρίζει τή γνήσια μόρφωση καί τήν καθὼς πρέπει ἀρχαιολατρεία, ἀπὸ τίς περιορισμένες γνώσεις ἀλλά καί τήν ὑλική ὑπεροχή πού χαρακτηρίζουν τόν «ἀγροῖκο» λαό. Καί τό κείμενο δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά τοποθετήσουμε τό συγγραφέα οὔτε μέ τόν «Φιλοπλάτωνα» μαζί, οὔτε φυσικά μέ τόν «Πηλοπλάτωνα».

Στό *Ἀμαθῆς ἢ παρὰ ἐναντῶ γραμματικός*¹⁹ ὁ ὁμιλητῆς ὑποτίθεται ὅτι ἀντιμετωπίζει τόν ἀντίπαλό του κατὰ πρόσωπο. Τό κείμενο ἔχει τή μορφή μονομεροῦς ἀνάκρισης τοῦ ἄτυχου συνομιλητῆ, στόν ὁποῖο δέν ἐπιτρέπει οὔτε κἂν ν' ἀπαντήσει. Ἡ ὀργή μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ὁ ὁμιλητῆς στή διατριβή αὐτή ἐξηγεῖται στό τέλος. Δουλειά τοῦ γραμματικοῦ, ὅπως φαίνεται, εἶναι νά κάνει μαθήματα στά παιδιά τῶν εὐγενῶν, οἱ ὁποῖοι δέν πρόκειται νά τά στείλουν νά μαθητευτοῦν σέ κάλπικους γραμματικούς: «τῶν δὲ υἰῶν τὰς γλώττας καὶ τὰς ψυχὰς καταβαρβαρῶντας καὶ ἔξανδραποδίζοντας» (σ. 249). Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ ὁμιλητῆς προσπαθεῖ νά ταυτίσει

18. Βλ. σημ. 2.

19. Βλ. σημ. 1.

μιά ύψηλή κοινωνική θέση με τή γραμματική μόρφωση πού έννοείται ότι αυτός κατέχει.

Ἄλλά ἡ «ἀνάκριση» τοῦ σιωπηλοῦ συνομηλητῆ δέν εἶναι τόσο μονομερῆς ὅσο φαίνεται. Οἱ ἐρωτήσεις καί οἱ τυχόν ἀπαντήσεις πού θά ἔδινε ὁ ἄλλος ἄν πραγματικά μιλοῦσε, εἶναι ταυτόχρονα σχολαστικές καί ἠλίθιες. Ἄκόμα καί ἡ στάση τοῦ ὁμηλητῆ ἀπέναντι στή «γραμματική», δηλ. στή λογοτεχνία ὅπως θά λέγαμε ἐμεῖς, προκαλεῖ τίς ἀπορίες μας. Ποιόν προτιμάς: τόν Ὅμηρο ἢ τόν Ἡσίοδο; ρωτάει. Θά ἀπαντήσεις, συνεχίζει, καί τούς δύο. Κοίτα δῶ ὁμως: ὁ Ὅμηρος εἶναι ψεύτης, αὐτό τό ἀπέδειξε ὁ Πλάτωνας. Ὅσο γιά τόν Ἡσίοδο, τό ἔπος του θά πείς ότι εἶναι «χρησιμώτατον». Συνεχίζει ὀργισμένος. «Ἄλλ' οὐ τῷ γραμματικῷ γε, ὧ λῶστε, τῷ ναυτιλομένῳ δέ πολὺ μάλιστα καί τῷ γεωργοῦντι» (σ. 247). Ἄλλά γιά τέτοιους τύπους («τοῖς ἀγροικωτέροις») ἡ γλῶσσα καί τό ὕφος τοῦ Ἡσιόδου εἶναι ἀκατανόητα, καί ἔτσι τό «ἔπος» του δέν χρησιμεύει σέ τίποτε! Τίθεται ἡ ἐρώτηση: ἐδῶ μιλάει στά σοβαρά ὁ παραγωγικότερος συγγραφέας τῆς ἐποχῆς; Τήν ἀπάντηση θά τή βροῦμε παρακάτω. Γιά νά γίνει κανείς γραμματικός, ἐπιμένει στή συνέχεια, θέλει δουλειά πολλή· ὁμως τά περιεχόμενα τῶν κειμένων πού πρέπει νά σπουδάσει δέν εἶναι πάντα σοβαρά. Γι' αὐτό ἰσχυρίζεται: «Γελοῖον γάρ ἄν εἴη καί ἐπεικῶς ἄλογον σπουδῆν μὲν περὶ τὰ παικτὰ κατατίθεσθαι, περὶ δὲ τὰ σπουδαῖα μὴ οὐχὶ τοῦτο ποιεῖν» (σ. 248). «Παικτὰ» ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἔχει τήν έννοια τῆς «διασκέδασης», ὅπως ἔχει τό ρῆμα «παίζω» στά *Πτωχοπροδρομικά* (Α' στ. 10-11). Ἄλλά τό παράδειγμα πού ἀκολουθεῖ εἶναι καταπληκτικό: καταδικάζει τίς *θεατρικῆς παραστάσεις* ὡς σπάταλες καί ἀκατάλληλες γιά τόν μελλοντικό γραμματικό. Πάλι παραξενευόμαστε: εἶναι πολὺ αὐστηρός ἓνας ὀρισμός τῆς γραμματικῆς πού ἀπαγορεύει ἀκόμη καί τό θέατρο. Ἄλλά *θεατρικῆς παραστάσεις*, ὅπως τίς περιγράφει ὁ Πρόδρομος ἐδῶ, δέν ὑπῆρχαν στό δωδέκατο αἰῶνα. (Κάτι έντελῶς ἄλλο φαίνεται ὅτι ἦταν τό «θέατρο» στήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν, πιό πολὺ σάν καλλιτεχνικό σαλόνι²⁰). Ἡ ὅλη ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ θεάτρου δανείστηκε ἀπό τίς γνωστῆς καταγγελίες τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας κατά τόν 5ο καί τόν 6ο αἰῶνα, τότε πού ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν πραγματικά θέατρα, καί μάλιστα λαϊκά.

Πῶς ἐξηγεῖται μιά τέτοια παρέκδραση ἐκ μέρους τοῦ Προδρόμου; Ὁλόκληρη ἡ παρατήρηση πού κάνει ὁ ὁμηλητῆς στό «Ἄμαθῆς» πρέπει νά διαβάζεται ὡς (ἐν μέρει τουλάχιστον) παρωδία τόσο τοῦ ὀργισμένου ὕφους, ὅσο τῆς αὐστηρῆς σχολαστικῆς καί «ἀριστοκρατικῆς» στάσης τοῦ ὁμηλητῆ. Καί ἀκόμη μιά φορά βλέπουμε τόν Πρόδρομο νά μᾶς διαφεύγει: δέν μπορούμε φυσικά νά ταυτίσουμε τό συγγραφέα τοῦ κειμένου μέ τόν «Ἄμαθῆ» πού τόν ἐλέγχει τόσο αὐστηρά, μά οὔτε μέ ἀπόλυτη σιγουριά μέ τό πρόσωπο τοῦ ὁμηλητῆ πού ὅσο νά ἀφανίσει τόν ἀντίπαλό του στρέφεται ἐναντίον τοῦ δικοῦ του ἐπαγγέλματος, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐκτεθεῖ ὁ ἴδιος, σέ ἀπόσταση ἀπό τόν συγγραφέα, ὡς στενοκέφαλος καί ἀφελῆς.

Καμμία ἀπό τίς σάτιρες τοῦ Προδρόμου, λοιπόν, δέν εἶναι πραγματικά μονομε-

20. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. M. Mullett, «Aristocracy and patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople», στόν τόμο: *The Byzantine aristocracy: IX to XIII centuries* (B.A.R. International Series Series 221, Oxford 1984), σσ. 173-201.

ρής, αλλά σατιρίζονται και οι δύο αντικρουόμενες στάσεις που παρουσιάζονται. Οι στάσεις αυτές δεν είναι βέβαια οι ίδιες σε όλα τα κείμενα. Ἄλλά σε όλα ὅσα ἐξετάσαμε προκύπτει ὁ προβληματισμός γύρω ἀπό τόν κοινωνικό σνομπισμό και ἀρριδισμό και γύρω ἀπό τή γλῶσσα τῶν ἀγράμματων σε ἀντίθεση μέ τήν ἀρχαιομάθεια. Δέν μπορεί νά εἶναι τυχαῖο ὅτι τά τέσσερα *Πτωχοπροδρομικά* ἐφαρμόζουν ἀκριβῶς αὐτή τή σατιρική μέθοδο και θεμελιώνονται στίς ἴδιες θεματικές ἀντιθέσεις. Τό πρῶτο συμπέρασμα εἶναι ὅτι αὐτή ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δημῶδων ποιημάτων μέ τίς γνωστές σάτιρες τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου ὑποστηρίζει ἀκόμα μιά φορά τή στενή συγγένεια ἀνάμεσα στά *Πτωχοπροδρομικά* και τά γνωστά ἔργα τοῦ Προδρόμου. Καί τό δεύτερο εἶναι ὅτι σε ὅλα αὐτά τά κείμενα, προδρομικά και «πτωχοπροδρομικά», ἡ ἀρχαία κληρονομιά τῆς σάτιρας καλλιεργήθηκε μέ ἐξαιρετική συνοχή και λεπτότητα, στήν κρίσιμη μεταβατική περίοδο τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων πού εἶναι ὁ δωδέκατος αἰώνας.

CONSTANTIN D. KALOKYRIS

REPRESENTATION DES TRAVAUX D'HERCULE
DANS UNE EGLISE MACEDONIENNE DU 17ème SIECLE
Le héros dans l'art chrétien

Au pied nord du bas Olympe, dans la préfecture de Piérie en Macédoine, se trouve un petit village du nom de Skotina où se situent deux ou trois églises post-byzantines intéressantes. Une d'elles, dédiée à la mémoire de St. Athanase conserve quelques fresques datant du 17ème siècle. Ce sont des ouvrages d'une valeur artistique moyenne (exécution artisanale, reproduction machinale d'ouvrages antérieurs). A l'entrée ouest de cette église, notamment sur l'épaisseur du mur d'entrée, où d'habitude sont dessinées des croix comme «apotropaia» (signes dissuasifs), le côté droit porte deux représentations que nous examinerons dans la présente étude.

En haut, figure un jeune homme d'allure athlétique revêtu d'un habit qui lui arrive à la taille en forme de ceinture tombant en pans. Il se mesure à un lion qu'il essaie de vaincre en lui écartant les mâchoires (tabl. 1, im. a). Cette représentation évoque en premier Sampson luttant avec un lion, dont le récit est rapporté dans l'Ancien Testament¹. Elle est faite selon le mode iconographique que nous connaissons à travers l'art, comme, par exemple, l'Altar en émail de l'artiste Nicolas de Verdun, réalisé en 1181, qui, depuis 1331, orne le Klosterneuburg en Autriche². En fait, il ne s'agit pas de Sampson. Ceci ressort clairement de la représentation se situant immédiatement au-dessous. Nous voyons ici le même jeune homme athlétique, à moitié nu, qui lutte avec un dragon à plusieurs têtes, dragon qu'il serre avec la main gauche en brandissant une massue dans la main droite. Il s'apprête à assener un coup sur la tête du monstre dont la bouche béante est tournée vers lui (tabl. 2, im. a). Le dragon en furie, enlace avec une tentacule la jambe gauche de l'homme en essayant de le neutraliser, tandis que d'autres têtes menaçantes surgissent aux extrémités d'autres tentacules.

Je pense qu'il s'agit là, sans aucun doute, de la représentation de la lutte du héros Hercule avec l'Hydre de Lerne. Il est aussi indéniable que la scène représentée plus haut concerne le même héros, c'est-à-dire la lutte d'Hercule avec le lion. Figurent donc ici les deux travaux du héros panhellénique; deux thèmes païens dans une église chrétienne. Quant aux modèles ayant servi à ces représentations, pour la première, nous pensons que le peintre avait en vue un ouvrage analogue représentant Sampson (cf.

1. *Judices*. 14,5-6.

2. «Nicolaus opus Viridunensis...». Voir, Fl. Röhrig, *Der Verduner Altar*, Wien 1955, p. 80, tabl. 37.

tabl. 1, im. b), avec la différence que dans le cas présent il s'agit d'Hercule et non pas de Sampson et dont l'image est adaptée en conséquence³; la tunique courte à manches longues de Sampson est remplacée par une simple ceinture boutonnée à la taille (sur le modèle d'Hercule). Quant au reste, la posture du héros (il avance une jambe et se tient sur l'autre en arrière), l'écartement des mâchoires du lion avec les deux mains et la posture du fauve (il recule en se tenant sur les pattes arrières) sont identiques. Bien sûr, la fresque de Skôtina est une version vulgarisée, comme cela ressort du dessin, notamment la crinière de la bête, la ceinture du héros, etc. Dans la seconde représentation le modèle dont s'est inspiré le peintre est une reproduction du tableau «Hercule et l'Hydre» du peintre italien Pollaiuolo (1430-1498) conservé au Musée des Offices en Florence (tabl. 2, im. b). En effet, une simple comparaison confirme la chose. La posture du corps et des jambes d'Hercule, son vêtement (qui descend en courbe et lui ceint la taille), sa main droite brandissant la massue et sa main gauche empoignant l'Hydre, dont deux têtes féroces lui font face et dont une tentacule enlace la jambe gauche d'Hercule, sont exactement les mêmes; à la seule différence qu'ici les détails sont rendus d'une manière populaire. Dans l'ouvrage de Pollaiuolo, Hercule revêt la peau du lion qu'il avait tué auparavant. La peau part de la tête et lui ceint la taille; la tête de la peau est portée par le héros comme un casque. Par contre, le peintre de Skotina a mal interprété certains détails: il a dessiné la tête de la peau du lion comme une coiffe poilue sur la tête d'Hercule; en outre, il a dessiné la queue de la peau comme une branche feuillue (tabl. 2, im. a).

Concernant la première scène, celle d'Hercule avec le lion, la fresque de Skotina donne l'impression qu'il s'agit du premier travail d'Hercule en train de tuer le lion qui dévastait la forêt de Nemée, puisque suit le deuxième travail d'Hercule, c'est-à-dire la mise à mort de l'Hydre. Cet ordre chronologique des travaux nous vient des temps anciens⁴. Il est probable que l'hagiographe avait en vue cet ordre. Je pense néanmoins que la première figure ne se réfère pas au lion de Nemée, mais à un exploit antérieur d'Hercule (qui ne fait pas partie des douze travaux) et qui a eu lieu quand le héros avait 18-20 ans. En effet, il s'agit de sa lutte avec le lion vivant dans la montagne de Cithéron et qui décimait le bétail d'Amphitryon et de Thespios, lion que le héros tua. Apollodore d'Athènes rapporte à ce sujet que le héros «après l'avoir tué, revêtit la peau du lion et porta la tête de celui-ci comme un casque». Dans la fresque de Skotina (tabl. 1, im. a), il n'est pas revêtu de la peau du lion, comme c'est le cas quand il est représenté tuant le lion de Nemée, ou luttant contre l'Hydre de Lerne. Au contraire, il porte, comme nous l'avons signalé, une ceinture à la taille. Il en résulte que nous ne sommes pas dans le cas présent devant le combat avec le lion de Nemée mais devant celui avec le fauve de Cithéron. Nous observons la même confusion dans des livres de mythologie plus anciens⁵, dans des dictionnaires et des encyclopédies⁶, tandis qu'Apollodore rap-

3. Röhrig, p. 35,36.

4. P.ex. selon Apollodore d'Athènes. Voir, J. Rispin, *Encyclopédie universelle*, p. 96.

5. Dupré, *Mythologie* (trad. grecque par G. Serouios, Athènes 1931, p. 121).

6. *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία*, édit. Pirsos, vol. 12, p. 377.

porte la chose exacte⁷. Par ailleurs nous rencontrons des scènes analogues à celle-ci dans des anciens figures de vases, telle par exemple celle de l'amphore d'Andocide (approx. 530-515) et du peintre d'Antimème (530-510) où Hercule, luttant avec le lion de Cithéron n'est pas représenté revêtu de la peau du lion⁸ (il la revêtira après avoir tué le lion et il sera représenté depuis en la portant, lors de son premier des douze travaux – celui du lion de Nemée – et lors des suivants).

Nous devons à présent voir comment de tels thèmes païens ont pu être représentés, même si ce n'est que rarement, dans des églises orthodoxes. Nous devons tout d'abord étudier la place d'Hercule dans l'Eglise à la période paléochrétienne. Nous soulignerons par la suite les représentations de la période byzantine et médiévale et, enfin, l'image du héros telle qu'elle s'est développée à partir de la Renaissance et le sens qu'on lui attribue dans l'art chrétien, notamment, dans l'art orthodoxe.

Nous rappelons d'abord la place exceptionnelle qu'occupe Hercule dans le monde antique. Il est le plus grand héros mythique, dont les exploits ont séduit les hommes. Il l'ont vite considéré comme «sauveur», libérateur du mal, surtout sous son aspect dans la nature sauvage et difficile à dompter. En servant la justice, Hercule délivre Prométhée, enchaîné au sommet du Caucase; Prométhée le symbole éternel, porte-feu de l'humanité. En tant que demi-dieu, fils de Zeus et d'Alcmene, Hercule institue les Jeux Olympiques, bâtit des sanctuaires et, finalement, vient son apothéose, comme juste récompense. Devenu dieu, Hercule fait l'objet de culte dans la Grèce antique. Ses douze travaux et ses autres exploits deviennent source d'inspiration, d'abord dans l'art grecque, puis romaine. Son personnage est honoré. Il est représenté sur de nombreux vases (à partir du 6ème siècle avant J.-C.), sur des magnifiques bas-reliefs, des statuts, des fresques, des miniatures artistiques.

En tant que dieu païen, sujet à des nombreuses passions (sensualité, voracité, ivrognerie)⁹, il était normal qu'Hercule soit combattu par les Pères de l'Eglise et les anciens Auteurs ecclésiastiques¹⁰. En effet, de leur temps, on continuait à le considérer par superstition en tant que «protecteur contre le mal», «signe qui détourne le mal» («apotropaiou»), la tradition de son pouvoir thaumaturge (faiseur de miracles) se maintenait. Des auteurs, tels que Clément d'Alexandrie, Origène, Eusèbe¹¹, Athanase le Grand¹² et d'autres écrivent en se prononçant contre son culte.

Nous comprenons donc les réserves de l'art paléochrétien concernant la représentation du héros. Nous le trouvons néanmoins représenté sur des amulettes ou des ustens-

7. Rispin, p. 93. Par rapport à la peau du lion (λεοντή) on peut dire que se paraître dans l'art pendant le 6ème siècle a.C. Voir John Boardman, *Athenian red figure vases. The archaic period*, London 1975, tabl. 8, 65, 182, etc.

8. Boardman, *op.c.* fig. 7, 10, etc.

9. Euripide, Hercule furieux.

10. Voir, Clément d'Alexandrie, *Λόγος προτροπτικός πρὸς Ἕλληνας* (éd. Apostoliki Diakonia, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων etc.), Athènes 1956, vol.7, pp. 32, 56. Origène, *Κατὰ Κέλσου* (à la même édition) vol. 9, p. 140. Athanase le grand, *ibid.* vol. 30, p. 42.

11. *Εὐαγγελική προπαρασκευή, Γ'* (même édit.) vol. 25, p. 25 et 103.

12. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, ibid.* vol. 30, pp. 115, 116.

siles mis par le commerce à la disposition aussi bien des païens que des chrétiens, puisque ainsi le voulait la superstition populaire. Pourtant, progressivement ses représentations ont perdu leur signification première et sont devenues, pour les chrétiens, de simples éléments décoratifs cessant d'être des objets de culte. Parmi les amulettes de ce genre, datant des premiers siècles chrétiens, nous mentionnons une petite pierre gravée conservée au Musée des médailles en France qui représente Hercule en train d'étouffer le lion¹³. Derrière lui se trouve sa massue. Il s'agit là certainement d'une amulette qu'on portait pour se protéger des maladies, notamment des coliques, comme nous dit le médecin Alexandre de Tralles (6ème siècle après J.-C.)¹⁴. Nous mentionnons aussi une coupe sur socle en or conservée dans le British Museum à Londres¹⁵ et d'autres encore.

En pleine période byzantine, nous retrouvons des représentations d'Hercule sur des mosaïques de pavement, des bas-reliefs et des statuts. Elles sont mises à l'avant-scène par le classicisme qui apparaît progressivement dans les lettres et les arts et vise à faire revivre les idéaux du monde antique. Ces ouvrages deviennent donc des créations artistiques, des pièces décoratives pleines d'inspiration et de grâce, et auxquelles on attribue peu à peu une allégorie et un nouveau symbolisme, le symbolisme chrétien. Dans ces conditions, nous comprenons l'existence d'un Hercule en bronze conservé dans l'hippodrome de Constantinople (détruit au 13ème siècle), ouvrage attribué à Lycippe¹⁶. De caractère similaire est la représentation des travaux d'Hercule dans la mosaïque de pavement de l'église de «Pantocrator» («Tout-Puissant») à Constantinople (12ème siècle)¹⁷ mosaïque dans la tradition des pavements gréco-romains. Nous trouvons aussi des représentations de ce genre sur les façades de certaines églises. Ceci, parce que, malgré la «nouvelle ouverture» à l'art, Hercule n'avait pas de place sur les parois intérieures des églises, réservées à la décoration principalement chrétienne. Il s'agit de deux bas-reliefs représentant des exploits d'Hercule sur la facade de St Marc à Venise, ouvrages de décoration allégorique. La première, datant du 3ème s.¹⁸, représente la capture par le héros du sanglier d'Erymanthe; la seconde, datant du 13ème s., montre le héros avec la biche de Cérynie en train de tuer l'Hydre de Lerne (tabl. 3, im. b). Il est probable que ces sculptures avaient été admises comme des allégories du salut chrétien¹⁹. C'est également dans ce nouveau contexte que doit être situé un coffret en ivoire de Florence, probablement ouvrage du 11ème siècle, sur lequel Hercule figure en train d'étouffer le lion de Nemée, ainsi qu'un autre similaire et de la même époque conservé au Musée de Cluny à Paris, qui le montre, la peau du lion

13. H. Leclercq, *DACL*, vol. 6 / 2, 2249.

14. *Ibid.* 6/2, 2249-50.

15. O. M. Dalton, «The gilded glasses of the catacombs», *Archaeological Journal*, vol. LVIII, 1901, p. 225, fig. 1.

16. O. M. Dalton, *Byzantine art and archaeology*, New York, p. 122.

17. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris 1925, v.I, p. 465.

18. M. Ch. Delvoe, *L'art Byzantin*, 1967, p. 280, fig. 150, pense qu'il s'agit d'une oeuvre du 10ème siècle.

19. Selon l'opinion d'Erwin Panofsky, *Studies in iconology, humanistic themes in the art of the Renaissance*, New York 1962, p. 19.

accrochée au bout de sa massue²⁰.

Vers la fin du premier millénaire, Hercule sert de modèle à la scène de la «descente aux Enfers» du Christ. C'est-à-dire sur le modèle d'Hercule ramenant Cerbère des Enfers, on représente le Christ ramenant Adam des Enfers. A Byzance, cela se situe aux environs du 9ème et du 10ème siècles, durant la période de renaissance de la dynastie macédonienne. Une enluminure, représentant la descente aux Enfers, orne un Evangile du 11ème siècle conservé dans la sacristie du monastère de Laure au Mont-Athos. Elle fut publiée à plusieurs reprises par Kurt Weitzmann²¹ et elle est calquée sur la représentation d'Hercule. On retrouve la même figure sur le bas-relief d'un sarcophage conservé au British Museum de Londres. La posture d'Hercule et celle du Christ sont identiques (tabl. 4, im. a et b). La manière dont le premier tient Cerbère est la même que celle dont Christ tient Adam; de même que la façon dont le héros porte la massue est identique à celle dont le Seigneur tient la Croix. On voit ainsi s'établir le motif d'Hercule en tant que représentation iconographique du triomphe du Christ: la Réurrection²². Le modèle païen est accepté puisque dans ce nouvel esprit de la Renaissance, Hercule devient désormais le héros sympathique qui préfigure le Sauveur. Comme Lui, Hercule descend aux Enfers pour ramener Cerbère, mais aussi pour arracher Alceste à Thanatos (la Mort) et la rendre à la vie.

A l'Ouest, la Renaissance et le nouvel essor des études classiques, surtout au 14ème siècle en Italie, donnent un sens plus profond au personnage d'Hercule, ainsi qu'à d'autres personnages, dieux et héros, de la mythologie grecque. Toutefois, la Renaissance ressent le besoin d'établir un lien entre l'antique monde païen et le monde chrétien de l'époque, en donnant une nouvelle interprétation des personnages et des créations artistiques. Ainsi, les anciens dieux revivent mais non en tant que dieux; ils revivent en tant que légendes nationales auxquelles les temps donnent un sens nouveau²³. Plus concrètement, une fois qu'Hercule s'impose dans la conscience de l'homme de la Renaissance, son image évolue et s'élargit dans la conscience religieuse de l'Occident, et il est interprété comme une préfiguration du Christ. Comme nous l'avons signalé plus haut cette évolution commence à Byzance durant la renaissance macédonienne²⁴. A côté d'autres représentations symboliques (Foi, Justice, Espérance) ou hagiographiques (Création du premier couple, Noé, la Brebis) etc., nous trouvons Hercule en lutte contre le géant Antée (autre symbole du mal répugnant) représenté sur les bas-

20. Représentation, voir dans l'ouvrage des: D. Talbot Rice – M. Hirmer, *Kunst aus Byzanz*, München 1959, fig. 100, et p. 65.

21. Das Evangelium im Skevophylakion zu Lawra, *Seminarium Kondakovianum* VIII, 1936, p. 83, tabl. II, 1. Voir, le même auteur, *Geistige Grundlagen und Wesen der makedonischen Renaissance*, Köln und Opladen, 1963, pp. 39, 40, fig. 37, 38.

22. Panofsky, *Studies in Iconology*, p. 20.

23. Jean Seznec, *The survival of the pagan Gods*, New York 1961, pp. 18, 30. F. Piper, *Mythologie und symbolik der christlichen Kunst von der ältesten Zeit bis ins sechzehnte Jahrhundert*, Weimar 1847-1851. Voir aussi I. Springer, *Das Nachleben der Antike im Mittelalter*, dans *Bilder aus der Neuern Kunstgeschichte*, Bonn, 1886, v. 2.

24. E. Panofsky, *Essais d'iconologie*, Paris 1967, p. 106. Panofsky-Saxl, *Classical Mythology in Medieval Art*, dans *Metropolitan Museum Studies* IV, 2, 1963, p. 237 etc.

reliefs de Campanile à Florence, dessinés par Giotto et exécutés par Pisano (14ème siècle). C'est la version chrétienne d'Hercule que vise aussi le sculpteur Antonio Federighi quand, autour de 1450, il crée les sculptures du baptistère de la Capella di San Giovanni dans la Cathédrale de Sienne²⁵, etc.

Entretiens, à partir du 14ème siècle, des études sont consacrées à cet héros, vu dans ce nouvel esprit, telle que *De Laboribus Hercules* écrite par Coluccio Salutati (1391), comme nous dit Seznek²⁶. Au 17ème siècle plus spécialement, apparaissent des livres traitant du symbolisme chrétien des exploits d'Hercule. Comme le rapporte Leclercq²⁷, un tel ouvrage apparaît en 1615 en latin par J.V. Andreae, livre traduit en allemand après plus de deux siècles et édité à Francfort sous le titre: «Die Kömpfe des christlichen Hercules». Ainsi le héros est en quelque sorte «christianisé» en Occident, si vous me passez l'expression. Donc, certaines représentations du héros – telles surtout sa lutte avec le lion et l'Hydre de Lerne – jouissent d'une grande popularité et sont utilisées par l'art en tant que préfigurations chrétiennes mais surtout en tant que «signes dissuasifs» («apotropaia»); ce dernier, à cause principalement de la superstition populaire. Durant l'occupation ottomane, sous l'influence notamment de l'art occidental, de telles représentations sont utilisées par les hagiographes orthodoxes. L'Eglise de St Athanase de Skotina, qui fait l'objet de la présente étude, est une illustration de ce courant. On retrouve d'autres exemples de ce genre d'églises en Grèce sous la domination ottomane. Néanmoins, comme nous l'avons souligné plus haut, ces scènes sont peintes non pas à l'intérieur mais à l'entrée des églises. La piété de l'hagiographe populaire l'a empêché de porter ces représentations à l'intérieur de l'église. Il a préféré peindre ces deux scènes - symboles du Christ vainqueur du Mal, dans le sens de «signe dissuasif» (apotropaion) – sur l'épaisseur du mur d'entrée, à mi-chemin entre l'extérieur et l'intérieur de l'église. Ainsi, en entrant à l'église, les fidèles pouvaient les voir et comprendre le sens caché du Christ qui éloigne le mal. En effet, le Christ a complètement vaincu la mort exterminatrice - le lion féroce; il a «écrasé la tête des dragons qui s'y cachaient»; tout comme Hercule a fracassé les têtes de l'Hydre.

D'ailleurs, il ne faut pas oublier que le narthex (quand il existe ou, dans le cas contraire, le mur ouest des églises orthodoxes), symbolise le coucher ou le monde du «siècle à venir», l'eschaton et c'est pour cela qu'on y retrouve aussi des figurations de l'Avènement. C'est le lieu où se tenaient les non initiés, les catéchumènes; c'est aussi ici qu'ont lieu les exorcismes des enfants avant le baptême; l'endroit où on retrouve des figurations de la Croix (apotropaion) et des archanges gardiens, qui protègent l'église et empêchent l'intrusion de tout être dont la foi n'est pas parfaite. C'est donc ici tout naturellement qu'ont leur place les pré-figurations païennes; les représentations bibliques – aussi bien les figurations chrétiennes que les préfigurations vétérotestamentaires – étant peintes sur les parois intérieures des églises. Il s'agit de représentations qui ont ouvert la voie (προωδοποίησαν) à la venue du Christ et qui ont annoncé Son

25. Benjamin Rowland, *The classical tradition in Western art*, Cambridge, Mass, 1963, p. 176 etc.

26. *The survival of the pagan Gods*, p. 30.

27. *DACL*, v. 6/2, 2249.

oeuvre salvifique. Des exemples de ce genre sont les anciens philosophes grecs, les Sibylles et d'autres personnages héroïques de l'antiquité qui font leur apparition dans les églises orthodoxes durant la période de l'occupation ottomane²⁸. C'est donc ici et dans ce contexte qu'Hercule trouve sa place dans certaines églises comme celle de Skotina que nous venons d'étudier.

28. Κ. Καλοκύρης, *ΑΘΩΣ, Θέματα Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*, Athènes 1963, p. 77, tabl. 30. I. Grecu, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes*, Bucarest 1924. Pour l'Occident (France) voir: Emile Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, vol. I, Paris 1958, p. 335 etc.

ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ: ΜΙΑ ΔΙΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ «ΔΙΗΓΗΣΕΩΣ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ»*

Ἡ τύχη τοῦ πιό φημισμένου μνημείου τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, τῆς Ἁγίας Σοφίας, συνδέθηκε ἀπό νωρίς μέ μιά φιλολογία, πού ἡ διαδρομή της μέσα στό χρόνο εἶναι τό ἴδιο ἐκπληκτική ὅσο καί τό μνημεῖο. Ἱστορικοί καί χρονογράφοι, «ἐκφράσεις» καί παραδόσεις ἀναφέρονται στήν ἱστορία, τό συμβολισμό, τό τελετουργικό τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

Ἐπίσης ἀπό τά πιό γνωστά καί διαδεδομένα κείμενα, πού συγκροτοῦν τό φιλολογικό οἰκοδόμημα εἶναι ἡ «Διήγησις περὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τῆς μεγάλης τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας τῆς ἐπονομαζομένης Ἁγίας Σοφίας»¹. Ἔργο Κωνσταντινοπολίτικο, μέ ἔντονη τήν ἐπίδραση τῆς προφορικῆς παράδοσης, ἐξελίσσεται μέσα στό νῆμα τοῦ μύθου διατηρώντας τόν πατριδογραφικό του χαρακτήρα. Συντάσσεται πιθανώτατα στό δεύτερο μισό τοῦ 9ου αἰώνα, ἔχει δική του χειρόγραφη παράδοση καί ἐνσωματώνεται μέ προσθήκες στά «Πάτρια» μετά τή διασκευή τοῦ 995. Οἱ διάφορες διασκευές τῆς «Διηγῆσεως» παραδίδουν τό ἀρχικό κείμενο, εἴτε περιληπτικά εἴτε σέ ἐλεύθερη μεταφορά, καί ὁ ἀριθμός τῶν χειρογράφων πού καταγράφουν τή «Διήγησι» εἶναι μέγας, ἰδιαίτερα μετά τό 1453, ὅταν ἀνανεώνεται τό ἐνδιαφέρον γιά τήν Ἁγία Σοφία. Σέ 85 χειρόγραφους κώδικες περιλαμβάνεται τό κείμενο τῆς «Διηγῆσεως» ὅπως φαίνεται ἀπό τήν τελευταία κριτική ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀπό τήν Vitti. Ἐπίσης ἀπό τό μεγάλο ἀριθμό χειρογράφων καί τῶν ἔντυπων ἔργων, πού περιλαμβάνουν τό κείμενο, χαρακτηριστικά ἀναφέρονται: ἡ ἐλεύθερη περιληπτική ἀπόδοση στό ἔργο τοῦ Μιχαήλ Γλυκά², ἡ «Διήγησις» ἀπό τό χειρόγραφο ἀρ. 66 τῆς Μονῆς Καρακάλλου τοῦ 15ου αἰ.³, ὁ ψευδο-Δωρόθεος Μονεμβασίας⁴, τό Χρονικό τοῦ 1619, πού

* Ἡ ἐργασία αὐτή ἀνακοινώθηκε στό «Ἔκιο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης» τῆς «Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», Ἀθήνα, Μάιος 1986.

1. Th. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, I, Leipzig 1901, σελ. 74-108. Κριτική ἔκδοση τῆς «Διηγῆσεως» ἀπό τήν *Evangelia Vitti*, *Die Erzählung über den Bau der Hagia Sophia in Konstantinopel. Kritische Edition mehrere Versionen*, Amsterdam 1986. Ἡ παρουσίαση τῶν χειρογράφων καί ἡ νέα ἀνάγνωση τοῦ κειμένου ἀπό τόν G. Dagron, *Constantinople imaginaire. Etudes sur le recueil des «Patria»*, Paris 1984, ρίχνουν καινούργιο φῶς στά θέματα τῆς «Διηγῆσεως».

2. Μιχαήλ τοῦ Γλυκά, Βίβλος χρονική, ἔκδ. Βόννης, σελ. 495-499.

3. Ἐκδίδεται ἀπό τά κατάλοιπα τοῦ Σπ. Λάμπρου, Περὶ τῆς οἰκοδομίας τῆς Ἁγιοπάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 16 (1922), σελ. 236-242. Πρὸς Vitti, ὁ. π., σελ. 70, 135-136, 290-294.

4. Chronographus anni 1570, Βενετία 1818, σελ. 249-252.

μετατρέπει παλαιούς βυζαντινούς όρους σέ εξελληνισμένους τουρκικούς⁵. Οί μεταφορές στά νέα έλληνικά πληθαίνουν συνεχώς. Ἐρκετά νωρίς τό έργο θά περάσει καί σέ άλλες γλώσσες. Ἀποσπάσματα σέ έργα Δυτικῶν συγγραφέων τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ. ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ «Διήγησις» ἦταν γνωστή στή λατινόφωνη Δύση⁶. Ἐξάλλου ἡ παράδοση τοῦ έργου στά παλαιορωσικά πιστοποιεῖ τή διάδοσή του στό σλαβικό κόσμο πολύ πρῖν ἀπό τό τέλος τοῦ 14ου αἰώνα⁷. Τρεῖς περσικές διασκευές φυλάγονται στή Βιβλιοθήκη τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μία ἐμπνέεται ἀπό έλληνικό πρότυπο καί ἡ ἄλλη μεταγράφει στή γλώσσα τῶν μορφωμένων τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μιά παλαιότερη μετάφραση ἀπό τά έλληνικά σέ τουρκική γλώσσα πού ἔγινε τό 1480⁸. Ὅπως τονίζει ὁ Dagron οἱ Τοῦρκοι κατακτητές αἰσθάνθηκαν κληρονόμοι μιᾶς καθαρά βυζαντινῆς παράδοσης.

Ἡ διατήρηση αὐτῆς τῆς βυζαντινῆς κληρονομιάς μέσα ἀπό τουρκικό κείμενο μέ ἀπασχολεῖ στήν ἐργασία αὐτή. Πρόκειται γιά ἕνα τμήμα ἀπό τή «Διήγησις», τό ὁποῖο περιληπτικά καί μέ ὁρισμένες ἀλλαγές, διασώθηκε στό έργο τοῦ τούρκου ὑδρογράφου καί πλοιάρχου τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου Piri-Re'is. Ὁ Piri-Re'is ἀφιέρωσε τό 1526 στό Σουλεῦμάν τό Μεγαλοπρεπῆ τό Kitab-i-Bahriyē («Βιβλίο τοῦ Ναυτικοῦ»), έργο πρωτότυπο καί πρωτοποριακό, τό ὁποῖο, ὅπως φαίνεται ἀπό τή διάδοσή του, ἐκτιμήθηκε βαθύτατα. Γνωρίζουμε 31 ἀντίγραφα καί ὅλα πηγάζουν ἀπό τό ἀρχικό χειρόγραφο, πού συντάχθηκε σέ δύο μορφές: μιά συνοπτική τό 1520 καί μιά ἐκτεταμένη τό 1525, κατατεθειμένες σήμερα στό Topkapı. Τό «Βιβλίο τοῦ Ναυτικοῦ», πού ὁ Piri-Re'is συνέθεσε γιά τήν πρακτική χρήση τῶν ναυσιπλόων, καρπός τῆς ναυτικῆς του πείρας, περιγράφει τίς ἀκτές καί τά νησιά τῆς Μεσογείου μέ ἐπιστημονική ἀκρίβεια. Παράλληλα προσθέτει παρατηρήσεις γεωγραφικοῦ καί ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος καθώς καί διηγήσεις πού ἀνάγονται στό μῦθο. Τό έργο συνοδεύεται ἀπό σχέδια καί ναυτικούς χάρτες⁹.

Τό ἀπόσπασμα τῆς «Διηγῆσεως περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας», πού διασώζει ὁ Piri-Re'is ἔχει καταχωρηθεῖ σέ δύο τουρκικά χειρόγραφα τῶν βιβλιοθηκῶν

5. N. Bănescu, Un récit en grec vulgaire de la construction de Sainte-Sophie, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 3 (1926), σελ. 144-160. Πρβλ. Vittī, *δ. π.*, σελ. 36, 85-86, 136, 295-300.

6. G. Dagron, *δ. π.*, σελ. 195, σημ. 22.

7. P. Marichal, La construction de Sainte-Sophie de Constantinople dans l'anonyme grec (Xe siècle?) et les versions vieux-russes, *Byzantinoslavica*, 21 (1961), σελ. 238-259. Γιά τίς σλαβικές διηγήσεις βλ. τό έργο τοῦ G. P. Majeska, *Russian travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Dumbarton Oaks Studies XIX), Washington 1984.

8. F. Tauer, Les versions persanes de la légende sur la construction d'Aya-Sofya, *Byzantinoslavica*, 15 (1954), σελ. 1-20. Πρβλ. Dagron, *δ. π.*, σελ. 195, σημ. 24.

9. Ὁ Piri-Re'is γεννήθηκε γύρω στό 1470 στήν Καλλιπόλη. Γνωρίζουμε ὁρισμένους σταθμούς τῆς μακρᾶς ναυτικῆς του σταδιοδρομίας: ἄρχισε ὡς πειρατής στή Μεσόγειο καί κατέληξε ναύαρχος τοῦ Ὁθωμανικοῦ στόλου στίς θάλασσες τοῦ Νότου. Γνωρίζει ἐκτός ἀπό τήν Τουρκική γλώσσα, έλληνικά, ἰταλικά, ἰσπανικά, πορτογαλικά καί ἀραβικά. Οἱ χάρτες του πού φυλάγονται στό Topkapı ἔχουν συγγένεια μέ τό έργο τοῦ Fra Mauro, τόν «καταλανικό» ἄτλαντα καί ἕνα χάρτη τοῦ Χριστόφορου Κολόμβου τοῦ 1498 πού ἔχει σήμερα χαθεῖ. Γιά τή ζωή καί τό έργο του βλ. τήν τελευταία ἐκδοση τῶν Michel Mollat du Jourdin - Monique de la Roncière, *Les Portulans. Cartes Marines du XIIIe au XVIIe s.*, Paris 1984, σελ. 25-26, 218, 222.

Δρέσδης και Βερολίνου. Τό χειρόγραφο τῆς Δρέσδης, πού εἶναι καί τό πληρέστερο, γράφτηκε τό 1553/4, δηλαδή 30 χρόνια περίπου μετά τήν πρώτη κυκλοφορία τοῦ Bahriye¹⁰. Τό ἀπόσπασμα αὐτό δέν περιλαμβάνεται στά ἔργα πού καταγράφουν τίς παραδόσεις σέ τουρκική γλώσσα γιά τήν Ἁγία Σοφία¹¹.

Τό τμήμα τῆς «Διηγῆσεως», πού περιλαμβάνεται στό ἔργο τοῦ Τούρκου ὑδρογράφου καί ναυτικοῦ, ἀναφέρεται στό ἐπεισόδιο τῆς ἀντικατάστασης τοῦ γιοῦ τοῦ πρωτομάστορα ἀπό τόν ἄγγελο, ἐνσωματώνεται στήν περιγραφή τῆς Δήλου καί τῆς Ρήνειας καί συνοπτικά εἶναι τό ἀκόλουθο: «τά ἀναφερόμενα νησιά εἶναι στή σημερινή τους κατάσταση ἔρημα, ἀλλά ὑπάρχουν ἐδῶ ἐρείπια ἀπό τήν ἀρχαιότητα. Γιά τά κτίσματα αὐτά ἀναφέρεται ἡ ἐξῆς ἱστορία: ὁ γιός τοῦ πρωτομάστορα, πού ἔκτισε τήν Ἁγία Σοφία, ἔμεινε σ' αὐτό τό νησί καί ἐδῶ πέθανε. Ὅπως ἀκριβῶς ἀναφέρεται στό ἱστορικά βιβλία τῶν ἀπίστων, ὅταν κτιζόταν ἡ Ἁγία Σοφία, ὁ Ἰουστινιανός, ὁ ἄρχοντας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, κατέστρεψε τό κτίσμα τοῦ Κωνσταντίνου καί στή θέση του ἴδρυσε ἄλλο. Κατά τή διάρκεια πού κτιζόταν ἡ Ἁγία Σοφία, ὁ Ἰουστινιανός κάλεσε τόν πρωτομάστορα Ἰγνάτιο σέ γεῦμα κι ἐκεῖνος ἄφησε τό γιό του στήν οἰκοδομή καί πῆγε. Ὁ νεαρός ἔφυγε καί πῆγε νά βρεῖ τόν πατέρα του καί ὅταν ρωτήθηκε γιατί ἄφησε τήν οἰκοδομή ἔδωσε τήν ἐξῆς ἀπάντηση: ἕνας ὑπηρέτης ἦρθε καί μέ ἔδιωξε καί ὅταν τοῦ εἶπα ὅτι ὁ πατέρας μου μέ ἔβαλε ἐδῶ μοῦ ἀπάντησε ὅτι ἔχει κάνει ἕναν ὄρκο, πρῖν νά ἔλθω πίσω δέν θά φύγει. Ἀμέσως, μόλις εἶπε αὐτά τό παιδί, πῆραν τήν ἀκόλουθη ἐντολή: ὁ νεαρός Αἰρίκ νά μὴ ξαναγυρίσει στό ἔργο καί νά ψάξουν νά βροῦν τόν ὑπηρέτη. Τότε κατάλαβαν ὅτι ὁ ὑπηρέτης ἦταν ὁ ἄγγελος καί ἔστειλαν τό νεαρό παιδί γιά τήν ὑπόλοιπη ζωή του στή Δήλο. Γιατί τότε τό νησί ἦταν κατοικημένο ἐξαιτίας τῆς ἐργασίας τῶν μαρμάρων. Πραγματικά ὑπάρχει στά νησιά πού περιγράφονται ἕνα λατομεῖο μέ ἐξαιρετικά, διάφορα μάρμαρα...». Ἀκολουθεῖ ἀκριβῆς γεωγραφική περιγραφή τῶν νησιῶν Δήλου καί Ρήνειας καί ἐπισημαίνονται τά ἀρχαία κατάλοιπα.

Ἡ περικοπή ὅπως διασώθηκε ἀπό τόν Piri-Re'is περιέχει νέα στοιχεία πού τήν καθιστοῦν ἀξιοπρόσεκτη. Στίς περισσότερες διασκευές τῆς «Διηγῆσεως», δέν ἀναφέρεται ἡ ὀνομασία τοῦ συγκεκριμένου τόπου ὅπου ἔστειλαν τό παιδί, ἀλλά ἀναφέρεται γενικά ὅτι τό ἔστειλαν στίς Κυκλάδες¹². «Ἐνα ἄλλο σπάνιο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ παιδιοῦ πού οἱ ἄλλες διασκευές δέν σημειώνουν. Στό χειρόγραφο τῆς Δρέσδης τό παιδί ὀνομάζεται Αἰρίκ καί στό χειρόγραφο τοῦ Βερολίνου Κυριακός.

10. Τό ἀπόσπασμα τῆς «Διηγῆσεως» ἀπό τά χειρόγραφα Δρέσδης καί Βερολίνου παραθέτει, σέ γερμανική μετάφραση ἀπό τόν J. Flemming, ὁ L. Gallois, *La cartographie de l'île de Délos* (Exploration archéologique de Délos. Ecole Française d'Athènes), Paris 1910, Appendice IV, σελ. 88-90.

11. V. D. Smirnov, *Tureckija legendy Svjatoj Sofii i drugih vizantijskih drevnosjah*, Saint-Petersbourg, 1898. Hans-Hermann Russack, *Byzanz und Stambul. Sagen und Legenden von goldenen Horn*, Berlin 1941. Pertev Naili Boratav, *De quelques légendes turcobyzantines*, *Ἀφιέρωμα στόν Νίκο Σβορώνο*, τ. Α', Ρέθυμνο 1986, σελ. 317-324.

12. Ὅρισμένες διασκευές ἀναφέρουν ὡς τόπο ἐξορίας τοῦ παιδιοῦ τά Δωδεκάνησα (ἐκδ. Vitti, σελ. 521, 591). Σέ μία διασκευή τοῦ 17ου-18ου αἰ. ἀναφέρεται ἡ Σαντορίνη (ἐκδ. Vitti, σελ. 69, 551).

Ἡ ἔρμηνεύα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ τόπου ὅπου ἔστειλαν τό γιό τοῦ πρωτομάστορα καθώς καί ἡ ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐξόριστου παιδιοῦ μποροῦν νά στηριχθοῦν στά ἀρχαιολογικά δεδομένα. Τό 1936 ὁ Ἐπιτομολόγος Ὁρλάνδος ἀνέσκαψε καί μελέτησε τήν παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Δήλου¹³, στήν περιοχὴ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ, πού εἶχε ὡς κέντρο τό ἱερό τοῦ Ἰωάννου καί ἐκτεινόταν ἀπό τήν ἐγκατάσταση τῶν Ποσειδωνιαστῶν ὡς τά μαγαζιά τοῦ λιμανιοῦ. Ἡ βασιλική χρονολογεῖται στόν 5ο ἢ στίς ἀρχές αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα. Σέ μία ἀπό τίς πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐπιγραφή: «Ἰωάννης διάκον / δοῦλος τοῦ ἁγίου μάρτυρος Κυρίου ἐγραψε»¹⁴. Τό κείμενο ἀνήκει στήν κατηγορία ἐκείνων τῶν ἐπιγραφῶν πού οἱ προσκυνητές χάραζαν στίς πέτρες σέ ἀνάμνηση τοῦ προσκυνήματός τους. Παράλληλα ὁμως μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ βασιλική ἦταν ἀφιερωμένη στόν Ἅγιο Κήρυκο. Ὁ ἅγιος Κήρυκος μαρτύρησε μαζί μέ τή μητέρα του Ἰουλίττα, ἐπί Διοκλητιανοῦ, σέ νηπιακή ἡλικία καί ἡ λατρεία του διαδόθηκε πολὺ νωρίς, ἤδη ἀπό τόν 4ο αἰῶνα, στό χριστιανικό κόσμο τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσης, ἰδιαίτερα μάλιστα στά νησιά τοῦ Αἰγαίου¹⁵. Ἡ ἐπιγραφή στόν Ἅγιο Κήρυκο τῆς Δήλου πρέπει νά χαραχθεῖ πρὶν ἀπό τίς ἀραβικές ἐπιδρομές καί τήν ἐρήμωση τοῦ νησιοῦ. Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο ἀπό τή «Διήγηση» ἐντοπίζεται στή Δήλο. Σύμφωνα μέ τίς γνωστές διασκευές, ὁ Ἰουστινιανός ἐγραψε σέ ὅλους τοὺς στρατηγούς τῶν θεμάτων νά βροῦν καί νά στείλουν «κίονες καί συστημάτια» «στηθεά καί ἀβάκια», ἀρχιτεκτονικό ὑλικό χρήσιμο, γιά τήν οἰκοδομή τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἐστειλαν, ὅπως γράφεται, ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπό τοὺς ἀρχαίους ναοὺς τῆς Ρώμης, τῆς Ἐφέσου, τῆς Κυζίκου, τῆς Τρωάδας καί τῶν Κυκλάδων. Εἶναι φυσικό ὁ μέγιστος ἀριθμὸς τῶν μαρμάρων πού οἱ περιηγητές θαυμάζουν καί περιγράφουν, νά δημιουργεῖ τήν ταύτιση Κυκλάδων - Δήλου.

Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού ἔχουμε στή διάθεσή μας μποροῦμε νά ποῦμε: α) ὅτι ὁ Piri-Re' is περιέλαβε στό ἔργο του τό ἀπόσπασμα μιᾶς διασκευῆς πού βρῆκε γραμμένη «στά ἱστορικά βιβλία τῶν ἀπίστων», ὅπως ὁ ἴδιος ρητὰ τονίζει. Ἀπό τοὺς εἰδικούς μελετητῆς τοῦ ἔργου του ἔχει διαπιστωθεῖ πόσο πλούσιο καί εὐρὺ ἦταν τό ὑλικό πού χρησιμοποίησε ὁ Τοῦρκος ὑδρογράφος. β) Δέν πρόκειται γιά μιᾶς διασκευῆς πού συντάχθηκε τοπικά, στή Δήλο. Γιατί ἡ Δήλος, ἢ «ἄδηλος» ὅπως τήν ἀποκαλοῦσαν ἦταν ἀκατοίκητη καί ἐρημη ἀπό τόν 7ο αἰῶνα καί μετὰ. Τό πέρασμα τῶν ἀράβων μᾶς τό θυμίζουν τά χαραγμάτα στή στοά τοῦ Φιλίππου καί σέ μάρμαρο ἀπό τό Κύνθιο¹⁶. Τά λίγα νομίσματα τοῦ 9ου αἰῶνα καί ἡ ἐλάχιστη κεραμεικὴ δέν δικαιολογοῦν τή συνέχιση τοῦ βίου τοῦ οἰκισμοῦ¹⁷. Κατὰ τόν 12ο αἰῶνα ὁ ἀραβας γεωγράφος Al

13. A. C. Orlandos, *Délos chrétienne*, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 60 (1936), σελ. 68-100.

14. Orlandos, *ὁ. π.*, σελ. 82. F. Halkin, *Inscriptions grecques relatives à l'hagiographie*, *Analecta Bollandiana*, 70 (1952), 122 (= *Etudes d'épigraphie grecque et d'hagiographie byzantine*, Var. Repr., London 1973, ἀρ. III).

15. Orlandos, *ὁ. π.*, σελ. 83 κ. ἐ.

16. R. Vallois, *Le Portique de Philippe* (Exploration archéologique de Délos, VII₁) Paris 1923, σελ. 166-169, εἰκ. 232. Βλ. καί Philippe Bruneau-Jean Ducat, *Guide de Délos*² (Ecole Française d'Athènes), Athènes 1966, σελ. 76.

17. Philippe Bruneau, *Contribution à l'histoire urbaine de Délos*, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 92 (1968), σελ. 700-709.

Idrisi αναφέρει ότι η Δήλος είναι ξερή, χωρίς κατοίκους, αλλά διαθέτει καλό λιμάνι¹⁸. Για μικρό χρονικό διάστημα παραμένουν στο νησί οι «ἐκ Δήλου Σπιταλιῶται», πού αναφέρει ο Καντακουζηνός τό 1329¹⁹. Σύμφωνα μέ βενετικό έγγραφο τοῦ 1450 κανείς δέν βρισκόταν νά πληρώσει τό ποσό τῶν 3000 ὑπερπύρων γιά νά νοικιάσει τή Μύκονο καί τή Δήλο. Ἡ γῆ ἦταν ἀκαλλιέργητη τά ζῶα ἀφύλακτα καί τά πάντα ἐρειπώμένα²⁰. Ἡ ἔλλειψη λοιπόν μόνιμων κατοίκων ἀποκλείει τή δημιουργία τῆς διασκευῆς ἀπό τούς ντόπιους. Μόνον οἱ περαστικοί ναυτικοί μποροῦσαν νά ἐντοπίσουν στή Δήλο τά στοιχεῖα τῆς «Διηγῆσεως».

Εἶναι γνωστό ὅτι τό ἀπόσπασμα αὐτό, πού ἀναφέρεται στήν ἀντικατάσταση τοῦ παιδιοῦ τοῦ πρωτομάστορα ἀπό τόν ἄγγελο, ἔκανε τή μεγαλύτερη ἐντύπωση καί διαδόθηκε εὐρύτατα. Τό ἐπεισόδιο συνδέεται μέ τή λαϊκή παράδοση, πού θέλει γιά τό στέριωμα μιᾶς οἰκοδομῆς ἕνα θύμα, θύμα πού νά ἔχει στενό συγγενικό δεσμό μέ τόν πρωτομάστορα. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἄγγελος ἀντικαθιστᾶ τό γιό, τόν ἄνθο Κήρυκο, τόν ἀγνό καί ἀγγελικό, πού ἡ νεαρή του ἡλικία θυμίζει τόν ἅγιο Κήρυκο τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Μέ τόν ἐντοπισμό τῶν στοιχείων τῆς «Διηγῆσεως» στή Δήλο, βρισκόμαστε μπροστά στό φαινόμενο τοῦ μύθου, πού διαμορφώνεται μέσα ἀπό τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα τοῦ τόπου, στοιχεῖα ἐκτεθειμένα στή συλλογική παρατήρηση. Στή διεργασία τοῦ μύθου ἡ ἔλξη τῶν μνημείων καί ἰδιαίτερα τῶν ἐπιγραφῶν ἐπιδρᾶ ἔντονα. Ἡ ἀνάγκη γιά τήν ἐξήγηση τῆς καταγωγῆς ἢ τοῦ προσορισμοῦ τῶν μνημείων καί ἡ μετάθεση εἰκόνων ἢ διηγῆσεων πού κρατᾶει ἡ συλλογική μνήμη δημιούργησαν τή διασκευή. Καί ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι πολλές φορές οἱ ἀκριβεῖς τοπικοί προσδιορισμοί ἔχουν φιλολογική καταγωγή. Τό ὄνομα τοῦ ἁγίου Κήρυκου, πού μαρτύρησε σέ νεαρή ἡλικία, χαραγμένο στήν πλάκα τῆς βασιλικῆς πού βρισκόταν κοντά στό λιμάνι, ταυτίσθηκε μέ τό ἀγνό θύμα τῆς Ἁγίας Σοφίας καί ἀποδόθηκε στό ἐξόριστο νεαρό παιδί τοῦ πρωτομάστορα. Ἀλλά καί ὁ ἐντυπωσιακός καί ἐγκαταλελειμμένος μαρμαρίνος ὄγκος ἔγινε τό ὑλικό γιά τήν Ἁγία Σοφία. Καί θά πρέπει νά τονισθεῖ ὅτι ἐνῶ ὅλες οἱ γνωστές διασκευές ἔχουν ὡς κέντρο τήν Κωνσταντινούπολη, ἐδῶ, τά στοιχεῖα μετατίθενται καί ἐντοπίζονται σέ ἄλλο συγκεκριμένο χῶρο, ἐκεῖ ὅπου τά μνημεῖα ἐρμηνεύουν καί εἰκονογραφοῦν τή Διήγηση.

18. *Monde connu des Arabes au XII^s. Reproduction sommaire des 68 sections de la Géographie d'Idrisi, faite par la manuscrit arabe n° 2221 de la Bibliothèque nationale.* Πρβλ. L. Gallois, ὁ. π., σελ. 5-6.

19. I. Καντακουζηνός, Ἱστορία, ἐκδ. Βόννης, τ. I, σελ. 380, 476, 478.

20. Fr. Thiriet, *Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, III, Paris 1961, ἀρ. 2833, σελ. 159.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΙΕΡΗΣ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΜΑΧΑΙΡΑ

I

Ἡ μοναδική ἔξωτερικὴ μαρτυρία πού διαθέτουμε γιὰ τὸν Κύπριο μεσαιωνικό χρονογράφο Λεόντιο Μαχαιρᾶ, εἶναι τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Bertrand de La Broquière, ὁ ὁποῖος καταγράφει μιὰ προσωπικὴ του συνάντηση μὲ τὸν Μαχαιρᾶ στὰ 1432 (De La Broquière 1922, 106-121). Ἔτσι, μόνη, οὐσιαστικά, πηγὴ ἄμεσων καὶ ἔμμεσων βιογραφικῶν στοιχείων γιὰ τὸν Μαχαιρᾶ, παραμένει τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του, ἡ *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου, ἣ ποία λέγεται Κρόνακα, τουτέστιν Χρονικόν*.

Ἄπ' αὐτὸ ξεκινώντας πρῶτος ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας στὰ 1873, συγκέντρωσε κάποια βιογραφικὰ στοιχεία γιὰ τὸν Μαχαιρᾶ στὴν εἰσαγωγὴ του στὸν Β' τόμο τῆς *Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης* (Σάθας 1873, ρη'-ρλα'). Ἡ πρωτοποριακὴ ἐκείνη προσπάθεια τοῦ Σάθα περιορίζεται, ὡστόσο, στὴν πρωτοβάθμια ἐπισήμανση χωρίων τοῦ *Χρονικοῦ*, στὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν μνείες γιὰ τὸν πατέρα, τοὺς ἀδελφούς καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα. Δέν προχωρεῖ, δηλαδή, σὲ ἐπεξεργασία τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν μὲ σκοπὸ νὰ φτάσει σὲ κάποιον ἀκριδέστερο προσδιορισμὸ τοῦ ἔτους γέννησης τοῦ Μαχαιρᾶ. Ἐπισημαίνει, πάντως, ὅτι ὁ πατέρας τοῦ χρονογράφου, Σταυρινὸς Μαχαιρᾶς, ἀκμάζει περὶ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα· ἐντοπίζει, ἀκόμη, τὴ μαρτυρία τοῦ De La Broquière γιὰ τὸν Μαχαιρᾶ στὸν τρίτο τόμο τοῦ κλασικοῦ ἔργου τοῦ M. L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan* (Παρίσι, 1855)· ὁμως ἀποφεύγει νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ, κατὰ προσέγγιση ἔστω, χρονολόγησι τοῦ Λεοντίου.

Στὰ 1932 – πάνω, δηλαδή, ἀπὸ μισὸν αἰῶνα, ὕστερα ἀπὸ τὴ θεμελιακὴ ἐργασία τοῦ Σάθα – ὁ Richard M. Dawkins προχωρεῖ στὴ συνδυαστικὴ μελέτη ὀρισμένων στοιχείων πού προσφέρει τὸ κείμενο τοῦ *Χρονικοῦ* καί, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἔξωτερικὴ μαρτυρία πού παρέχει ὁ De La Broquière, καταλήγει σὲ μιὰ συγκεκριμένη πρόταση γιὰ τὴ χρονολογία γέννησης τοῦ χρονογράφου. Τὸ ἔτος πού προτείνει ὁ Dawkins καὶ ἔχει ἔκτοτε παγιωθεῖ, εἶναι τὸ 1380 (Dawkins 1932, 16).

Τέσσερα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ Dawkins, ὁ Λοῦιζος Φιλίππου, σὲ διάλεξί του πού δόθηκε τὴν 1 Μαρτίου 1936 στὸν φιλολογικὸ σύλλογο «Κινύρας» Πάφου καὶ δημοσιεύθηκε τὴν ἐπόμενη χρονιά σὲ συλλογικὸ τόμο, διαφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Dawkins καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γέννησις τοῦ Μαχαιρᾶ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μέσα στὴ δεκαετία 1350-1360 (Φιλίππου 1937, 75-76).

Αὐτὲς εἶναι οἱ δύο ἀπόψεις πού ἔχουν γιὰ τὴν ὥρα προταθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητές ὡς πρὸς τὴ χρονολογία γέννησης τοῦ Μαχαιρᾶ. Ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι κάθε ἄλλο παρὰ κλείνουν τὸ θέμα. Πρῶτα - πρῶτα, ἀποκλίνουν σὲ τέτοιο βαθμὸ μεταξύ τους

– μέγιστη απόκλιση 30 χρόνια (1350 - 1380), μικρότερη 20 χρόνια (1360 - 1380) –, ώστε η υιοθέτηση της μιάς ή της άλλης οδηγεί αυτόματα και σε άλλου τύπου προβληματική για μείζονα θέματα που αφορούν τη σχέση του συγγραφέα Μαχαιρά με τό έργο του. Ἐκώμη, ή άποψη που έχει παγιωθεί, αυτή του Dawkins, είναι κατά τη γνώμη μου και ή πιό άτυχής, ενώ ή άποψη του Φιλίππου φαίνεται ότι πέρασε σχεδόν απαρατήρητη. Είναι ένδεικτικό, λ.χ., ότι ακόμη και ό Dawkins, σε μεταγενέστερη εργασία του για τόν Μαχαιρά, επανέρχεται στη χρονολογία 1380 (Dawkins 1945, 3). Δέν φαίνεται, δηλαδή, να γνωρίζει τήν ένσταση του Φιλίππου ή τουλάχιστον δέν μπαίνει στον κόπο να τήν συζητήσει.

Μέ τή μελέτη αυτή, προτείνεται μιά άποψη που βρίσκεται σε διαμετρική αντίθεση προς εκείνην του Dawkins και συγκλίνει προς αυτήν του Φιλίππου.

Ἡ άποψη αυτή προκύπτει από τήν εφαρμογή δύο διαφορετικών υποθέσεων εργασίας. Ἡ μία ακολουθεί τήν ίδια πορεία που ακολούθησαν και οι παλαιότεροι μελετητές. Ἐντλει, δηλαδή, τό ύλικό της και στηρίζει τά επιχειρήματά της στη συνεξέταση τών άμεσων τεκμηρίων που παρέχει τό κείμενο του Χρονικού και τά όποια αφορούν τήν εμπλοκή του Μαχαιρά και της οικογένειάς του σε πολιτικά και πολεμικά δρώμενα της έποχής. Ἡ άλλη, εισάγει στον όλο προβληματισμό της χρονολόγησης του συγγραφέα, στοιχεία που προέρχονται από τήν εξέταση της «βιοματικής» (ή όχι) σχέσης του δημιουργού με τό έργο του, όπως ή σχέση αυτή προκύπτει από συγκεκριμένες θεματικές και άφηγηματικές επιλογές του. Φυσικά, στην κριτική πράξη, οι δύο αυτοί μέθοδοι εργασίας δέν διαχωρίζονται, αλλά γίνεται προσπάθεια να εφαρμοστούν συμπληρωματικά, ώστε ή μία να επιβεβαιώσει, να προεκτείνει, να φωτίσει από άλλη σκοπιά, είτε και να ελέγξει τά πορίσματα που προσφέρει ή άλλη.

Ἐτσι, λοιπόν, προτού δοϋμε αναλυτικά τά άμεσα στοιχεία χρονολόγησης του Μαχαιρά, τά όποια παρέχει τό ίδιο τό κείμενό του (άρκετά από τά όποια έχουν – καθώς θα δοϋμε – ήδη έντοπιστεί και σχολιαστεί από τούς παλαιότερους μελετητές), όφείλουμε να δώσουμε κάποια στοιχεία που να δικαιολογούν τήν χρήση τεκμηρίων που προέρχονται από τήν εφαρμογή της δεύτερης μεθόδου. Τή σύνδεση, δηλαδή, δίου και θεματικών επιλογών ή άφηγηματικής οργάνωσης του κειμένου.

II

Ἐς δοϋμε πρώτα τά αριθμητικά στοιχεία που μās παρέχει μιά γενική και συνολική κατόπτευση του κειμένου του Χρονικού, με βάση τά «βιβλία», τίς παραγράφους και τίς σελίδες με τίς όποιες εμφανίζεται στην έκδοση του Dawkins (μόνο ό χωρισμός σε τρία μέρη είναι δικός μου).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ (89 §§, 40 σελίδες)

Βιβλίο Α' = §§ 1-89 = 40 σελ. (εισαγωγικό: από τήν επίσκεψη της Ἁγίας Ἐλένης στην Κύπρο έως τή στέψη του Πέτρου Α': 1359)

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ (509 §§, 253 σελίδες)

Βιβλίο Β' = §§ 90-281 = 95 σελ. (Βασιλεία Πέτρου Α': 1359-1369)

Βιβλίο Γ' = §§ 282-598 = 158 σελ. (Βασιλεία Πέτρου Β': 1369-1382)

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ (104 §§, 42 σελίδες)

Βιβλίο Δ' = §§ 599-627 = 10 σελ. (Βασιλεία Ίακώδου Α': 1382-1398)

Βιβλίο Ε' = §§ 628-702 = 32 σελ. (Βασιλεία Γιάνου: 1398-1432)

Βιβλίο Στ' = §§ 703-713 = 3 σελ. (Βασιλεία Ίωάννη Β': 1432-1458)

Οι τελευταίες δέκα παράγραφοι (τό «διδυμίο» Στ') αποτελούνται από ανεπεξέργαστο ύλικό σημειώσεων, τό όποιο και ύφολογικώς διαφοροποιείται σέ τέτοιο βαθμό από τό υπόλοιπο κείμενο, ώστε ό Σάθας και ό Dawkins νά θεωρούν πιθανό ότι δέν γράφτηκαν από τόν Μαχαιρά. Προσωπικά δέν έχω καμιάν άμφιβολία ότι τό έργο του Μαχαιρά τερματίζεται στα 1432 και θά διευκρινήσω περισσότερο τήν άποψη μου αυτή άμέσως παρακάτω.

Ήν, πάντως, έτσι έχει τό πράγμα, τότε είναι φανερό ότι θρυσκόμαστε μπροστά σ' ένα έργο μέ τριμερή δομή. Αυτό πιστοποιείται τόσο από τήν ποσοτική κατανομή των κύριων όγκων του, όσο και από άλλα στοιχεία πού άφορούν τή θεματική και τήν άφηγηματική δομή του και πού δέν μπορούμε νά τά συζητήσουμε όλα εδώ.

Ής πρός τήν τριμερή δομή, νομίζω ότι αυτή προβάλλεται μέ ένάργεια, από τό γεγονός ότι έχουμε ένα εισαγωγικό μέρος πού καταλαμβάνει 89 παραγράφους ή 40 έντυπες σελίδες (Βιβλίο Α'), όσο, δηλαδή, πάνω - κάτω και τό επιλογικό πού άποτελείται από 104 παραγράφους ή 42 σελίδες (Βιβλία Δ' και Ε'). Ήνώ τό δεύτερο, κύριο και κεντρικό μέρος εκτείνεται σέ 509 παραγράφους ή 253 σελίδες (Βιβλία Β' και Γ').

Ή εικόνα αυτή άντιστοιχεί σέ μιάν άρτια από καλλιτεχνική άποψη σύλληψη και άφηγηματική εκτέλεση, έννοώ μέ εκπληκτικές έσωτερικές άνταποκρίσεις και συμμετρίες, ή όποια είναι τό αποτέλεσμα, κατά τήν κρίση μου, τής συνειδητής πρόθεσης του συγγραφέα Μαχαιρά νά συνθέσει τό έργο του μέ στόχο τή συμμετρική, δηλαδή τήν καλλιτεχνική έκφραση του ύλικού του. Ήχι, δηλαδή, ως άπλό άθροισμα διαφόρων ιστορικών συμβάντων, αλλά ως ένα οργανικό σύνολο έτερόκλητων και έτερογενών στοιχείων (έννοώ όχι μόνο ιστορικών, αλλά και μυθολογικών), τά όποια συγκροτούν, ως κείμενο, ένα αναγνωρίσιμο σύστημα άμοιβαίων σχέσεων και ποικίλων άλλων άλληλεξαρτήσεων.

Ήτσι, τό εισαγωγικό μέρος φωτίζει και έρμηνεύει τήν καταστροφή πού περιγράφεται στο επιλογικό τρίτο μέρος. Ήνώ, τό δεύτερο μέρος του Χρονικού χαρακτηρίζεται από τήν ξεκάθαρη θεματική του όμοιογένεια και επιβάλλεται, κυρίως, ως ό κεντρικός, αλλά και ως ό ασύμμετρα μεγαλύτερος όγκος του κειμένου. Θέμα του τό συνταρακτικό γιά τόν Μαχαιρά γεγονός τής δολοφονίας του «μυθικού» του ήρωα Πέτρου του Α' (1369) και ή προσπάθεια νά άφηγηθεί συνδυαστικά, δηλαδή μέ δημιουργικό τρόπο, τόσο τά γεγονότα πού όδήγησαν στή δολοφονία αυτή, όσο και όλες τίς επιπτώσεις και τίς προεκτάσεις της μέσα στήν περίοδο πού άκολούθησε. Ήπιπτώσεις και προεκτάσεις πού ό Μαχαιράς τίς βλέπει (και τό δείχνει στον άναγνώστη του) νά φτάνουν έως σχεδόν και τό τέλος τής βασιλείας του Πέτρου Β' (1382).

Ήνα μόνο στοιχείο γιά τό βαθμό τής παράτασης και τής έκτασης αυτών των επιπτώσεων, άποτελεί τό γεγονός ότι ή έξορία τής ρήγαινας Ήλεωνόρας από τήν Κύπρο, έξορία πού τόσο τή φοδήθηκαν οι «καβαλλάρηδες» όταν φανερώθηκε ή μοιχεία της στα 1365, θά γίνει, έν τέλει, μόλις στα 1378. Ήτσι, τά κυριότερα πολιτικά

καί πολεμικά δρώμενα τῆς ταραγμένης δεκαετίας πού ἀκολούθησε τῆ δολοφονία τοῦ Πέτρου Α΄, στηρίζονται σέ (ἢ σχετίζονται μέ) ἰδιωτικές ραδιουργίες καί πολιτικές ἴντριγκες τῆς φοβερῆς αὐτῆς γυναίκας, ὁ περιβόητος βίος τῆς ὁποίας στάθηκε ἀφορμή γιά νά υἱοθετήσῃ ὁ Μαχαιρᾶς τήν ἀκόλουθη βαρειά κρίση γιά τή φύση τοῦ θηλυκοῦ γένους:

Γινώσκετε ἀπού μέναν ὅ,τι ποῖον ἐπάθαν οἱ ἀνθρώποι ὅπου ἀγαποῦν τέσ γυναῖκες καί πιστεύουν εἰς τά λογία τους· ὅτι τό νά τούς ἀγαποῦν δυνατά, τότε γυρεῦγουν νά τούς ἀποβάλλουν, καί ταγίζουν τους πράματα θραστικά καί μαγίες, καί τά μύρια κακά, καί λυγές πράσσουν, καί εἰς τό ὕστερον διά ἕναν λόγον θανατώννουν τους· καί πολομοῦν ὡς πολομᾶ ἡ ἀρκοῦδα, τό νά στηρνιάση κολακεύει τόν ἀνθρώπον ἢ τό ζῶον τό ἀρσενικόν, καί τό νά πῆσῃ εἰς ἔσμιξιν μετά της, καί ν΄ ἀποστηρνιάση, τότε θανατώννει το· εἰ δέ ἡ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου εἶνε πολλά βαθεῖα, διότι ἀγαπᾶ τήν γεναῖκαν ὀλλίγον ὀλλίγον ὡς πού νά τελειωθῇ ἡ τελειωμένη ἀγάπη, ἡ μισᾶ την ὀλλίον ὀλλίον ὡς πού νά τήν ἀξαπολύσῃ τελείως· Εἰ δέ [ἡ ἀγάπη] <ἡ σκάλα> τῆς γυναικός ἕναν σκαλίν ἔχει· ἄν σέ ἀγαπᾶ [πολομᾶ σου χίλια κακά νά τήν ἀγαπᾶς, καί μέσα εἰς ἐκεῖνα τά κακά προξενᾶ σου θάνατον,] <θανατώννει σε> καί ἄν σέ μισᾶ, γυρεῦγει χωρίς κώλυσι νά σε ξηφτειάσῃ (§ 576)¹.

Ἡ δολοφονία, δηλαδή, τοῦ Πέτρου Α΄ ἐπηρεάζει δραστικά καί τήν ἐξέλιξη τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς βασιλείας τοῦ Πέτρου Β΄, μιᾶς περιόδου πού, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται καί τήν ἀφηγεῖται ὁ Μαχαιρᾶς, δέν εἶναι, παρᾶ ἡ φυσιολογική ἐξέλιξη, κορύφωση καί ἐξάντληση τῶν φανερῶν εἴτε καί ἀφανῶν μηχανισμῶν, καθώς καί τῶν ἄλλων διεργασιῶν πού ἔθεσε σέ κίνηση ἡ δολοφονία τοῦ Πέτρου Α΄.

Ἔτσι, λοιπόν, δέν εἶναι συμπτωματικό πού ἡ βασικότερη τομή τοῦ ἔργου, ἀπό τήν ἀποψη τῆς μορφῆς, τῆς ἀφηγηματικῆς του δηλαδή ὀργάνωσης, ὅσο καί ἀπό τήν ἀποψη τοῦ περιεχομένου του, εἶναι ἡ ἀνοδος τοῦ Πέτρου Α΄ στόν θρόνον τοῦ ρηγᾶτου τῆς Κύπρου στά 1359. Ἡ φράση «ὡς τοῦ ρέ Πιέρ», εἶναι φράση - κλειδί μέ τήν ὁποία διακρίνεται ἡ ἱστορική τύχη τῆς Κύπρου στήν πρῖν καί στήν μετά τόν Πέτρο περίοδό της. Λ.χ.:

Ἦξεύρετε, ὅτι ἀφ' ὄν ἐπῆραν οἱ Λατῖνοι τήν Κύπρον ὡς τοῦ ρέ Πιέρ, (§ 87).

Ὡς ὅτι ἐξηγήθηκά σας πῶς ἐστράφην τό ρηγᾶτον ἀπέ τούς Ρωμαίους καί ἐδόθην τοῖς Λατίνους, καί πῶς ἐφέραν ξενικούς διά τήν βλέπισιν τοῦ τόπου, καί

1. Γιά ὅλα τά παραθέματα ἀπό τό Χρονικό τοῦ Μαχαιρᾶ, χρησιμοποιοῦ τήν ἔκδοση τοῦ Dawkins (= Dawkins 1932, τόμ. Α΄) καί παραπέμπω στίς ἀριθμημένες παραγράφους τῆς (§§). Ὅλες οἱ ὑπογραμμίσεις στό κείμενο εἶναι δικές μου. Οἱ γωνιώδεις ἀγκύλες < > εἶναι τοῦ Dawkins καί ἀφοροῦν διορθώσεις πού ὑπάρχουν στό κείμενο. (Ὁ Dawkins βασίζει τήν ἔκδοσή του στό βενετικό χφ). Χρησιμοποιοῦ μονές ὀρθογώνιες ἀγκύλες [] γιά τήν ἐνσωμάτωση στό κείμενο παραλλαγῶν ἢ συμπληρώσεων πού προέρχονται ἀπό τό χφ τῆς Ὁξφόρδης καί οἱ ὁποῖες, στήν ἔκδοση Dawkins, βρίσκονται στό κριτικό ὑπόμνημα. Γιά κάποια δικά μου διευκρινιστικά σχόλια, μέσα στό κείμενο, χρησιμοποιοῦ διπλές ὀρθογώνιες ἀγκύλες [[]].

πῶς ἐποίκαν τὰς ἀσίζας, καί πῶς ἐμόσαν ὁ ρήγας καί οἱ καθαλλάριδες νά τούς κρατοῦν, καί πῶς ἐφέραν λογάδες λατίνους καί ἐκτίσαν ἐκκλησίες, καί πολλὰ πράγματα, καί πῶς οἱ ρηγάδες ἐγέννοντο ὡς τοῦ ρέ Πιέρ· ἀπέ τόν ποῖον θέλω ξηγηθεῖν ὅσον νά δώση ὁ Θεός νά τό ξηγοῦνται εἰς τόν κόσμον (§ 99).

Ἐπιπροσπαθήσουμε νά δώσουμε μίαν ἀπάντηση στό ἐρώτημα γιατί ὁ Μαχαιρᾶς ἐπέλεξε αὐτό τό σημεῖο τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου του ὡς ὀργανική τομή ἀνάμεσα σ' ὅσα παλαιότερα ἱστορικά γεγονότα ἀφηγήθηκε ἀδρομερῶς στό εἰσαγωγικό μέρος τοῦ ἔργου του καί σ' ὅσα πρόκειται ν' ἀφηγηθεῖ στή συνέχεια μέ ἕνα σαφῶς διαφορετικό, πιό προσωπικό ὕφος καί, φυσικά, μέ λεπτομερέστερο τρόπο.

Ἡ ἀποψή μου εἶναι ὅτι ἡ τομή «ὡς τοῦ ρέ Πιέρ», εἶναι τόσο ὀργανική γιά τήν ὅλη σύλληψη καί ἀφηγηματική ὀργάνωση του ἔργου, ὥστε πρέπει νά ὑπαγορευτήκε ἀπό μίαν ἐξίσου ὀργανική τομή στή σχέση του συγγραφέα μέ τό ἀφηγούμενο ὕλικό του. Θεωρῶ, δηλαδή, πολύ λογική τήν ἐξήγηση ὅτι ὁ συγγραφέας Μαχαιρᾶς κάνει ἐδῶ μιά τομή ἀνάμεσα σ' ὅσα γεγονότα βρῖσκονται πίσω ἀπό τά δικά του βιογραφικά ὄρια, πέρα, δηλαδή, ἀπό τίς δυνατότητες τῆς προσωπικῆς του μνήμης καί σέ ὅσα ἀφοροῦν τήν καθαυτὴ δική του ἐποχή. Ἄν, δηλαδή, ὑποθέσουμε ὅτι ἡ γέννησή του συμπίπτει μέ τή στέψη τοῦ Πέτρου τοῦ Α' (± 1359), θά δοῦμε ὅτι δικαιολογοῦνται τόσο οἱ κρίσιμες γιά τή δομή τοῦ ἔργου ἀφηγηματικές καί θεματικές ἐπιλογές του, ὅσο καί οἱ πάμπολλες νύξεις του γιά ἄμεση ἐμπλοκή του ἴδιου ἢ ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογένειάς του σέ διάφορα ἱστορικά γεγονότα τῶν ἐτῶν 1360, 1373-74, 1382, 1385, 1402, 1426 καί 1427.

Ἀπό τήν ἄλλη, μιά τοποθέτηση τῆς γέννησής του στά 1360, δικαιολογεῖ καί τό ὅτι τό Χρονικό του περατώνεται μέ τήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων τοῦ 1432, μέ ὄριο τήν ἀναχώρησή του γιά τήν πρεσβεία στήν Μικρά Ἀσία, ἀμέσως ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Γιάνου καί τή στέψη τοῦ Ἰωάννη Β'.

Μίλησα, ὁμως, πιό πάνω γιά ὀργανικό τέλος τοῦ κειμένου τοῦ Μαχαιρᾶ στα 1432, καί νομίζω πῶς θά πρέπει νά σχολιάσω κάπως περισσότερο αὐτή τήν παρατήρηση.

Ἦδη ἀναφέραμε ὅτι οἱ παλαιότεροι μελετητές θεωροῦν ὅτι τό Χρονικό τελειώνει στά 1432. Ὁρθῶς, δηλαδή, ἐπισημαίνουν τήν ὑφολογική διαφοροποίηση τῶν τελευταίων σύντομων ἐγγραφῶν, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται σέ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1433-1458. Ὁ Dawkins, μάλιστα, ρητᾶ ὑποθέτει ὅτι δέν ἀνήκουν στόν Μαχαιρᾶ.

Ἡ χρονογραφία τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ [...] τελευτᾷ εἰς τήν ἐν ἔτει 1432 ἀνάγρησιν τοῦ βασιλέως Ἰωάννου Β'. (Σάθας 1873, ρλα')

The book has no clear and definite ending, and the last entries are brief and disjointed; they look rather like chronological jottings not yet worked up into a connected narrative, and may possibly not be Makhairas at all. (Dawkins 1945, 5)

Ἐπιπροσπαθήσουμε, ὁ Dawkins δείχνει νά προβληματίζεται γιά τό ἄν τό ἔργο περατώνεται ὀργανικά στά 1432, ἢ ἄν, στήν πραγματικότητα, παρέμεινε ἀνολοκλήρωτο. Μιά τέτοια ὑπόθεση, δέν εἶναι βέβαια ἀπρόσμενη, ἀφοῦ, σύμφωνα μέ τήν ἀποψη τοῦ Dawkins, ὁ Μαχαιρᾶς εἶναι, στά 1432, μόλις 52 χρόνων. Ὡστόσο, ἡ προσεκτική ἀνάγνωση τοῦ κειμένου, δέν ἀφήνει νομίζω καμιάν ἀμφιβολία ὅτι τό ἔργο τοῦ

Μαχαιρᾶ τελειώνει (καί τελειώνεται) μέ τήν περιγραφή τοῦ θανάτου τοῦ ρήγα Γιάνου στά 1432, πού, καθώς δηλώνεται στό κείμενο, εἶναι ἡ φυσική προέκταση τῆς καταστροφῆς στήν Χοιροκοιτία (1426). Ὁ Φιλίππου, μάλιστα, προχωρώντας ἀκόμη πιό πολύ καί, φυσικά, ὑπερβάλλοντας, θεωρεῖ ὅτι «τό χρονικό του σταματᾶ ἔως τό 1426 καί οἱ σημειώσεις πού προστεθήκανε γιά γεγονότα ἀπό τοῦ 1426 μέχρι τοῦ 1458 φαίνεται πώς γίνηκαν ἀργότερα» (Φιλίππου 1937, 77). Ἴδού, λοιπόν, ἡ – ὑπ’ αὐτούς τούς ὄρους – τελευταία παράγραφος τοῦ ἔργου:

Καί εἰς τέσ ἰ' ἰουνίου αὐλῶν ἔππεσεν ὁ ρήγας εἰς μεγάλην ἀρωστίαν καί ἐπίασην, καί ἐπέικεν ὁ θεός τό θέλημάν του ἀπέ τόν καλόν μας ἀφέντην τόν ρέ Τζέ-νιον, ὁ πγοιός ἀφ' ὄν τόν ἐπῆραν [[έννοεῖ ἐδῶ τή σύλληψη τοῦ Γιάνου στή μάχη τῆς Χοιροκοιτίας τό 1426]] πγίόν δέν ἐγέλασεν ἀπό τήν πικρίαν του· ὁ πγοιός ἐποῖκεν ἕναν χρόνον εἰς τό κρεβάτιν πιασμένος χέρια καί πόδια, καί ἐλαλοῦσαν πῶς τόν ἐφαρμακέψαν οἱ Σαρακηνοί. Ἐκτισεν πολλά ἀπλίκια· ἐτέλλειωσεν τό καστέλλιν καί τά σπίτια διά νά κάθεται, διατί ἡ αὐλή ἐκάην. Ὁ πγοιός ἦτον σοφός, δυνατός, καί ἔμορφος ἄνθρωπος, καί καλός· καί ἀφ' ὄν ἐπέθανεν ἡ γεναῖκα του, ἄλλην δέν ἀγρώνισεν. Καί ἡ βουλή του δεν ἀφῆκεν νά ποίση τίς ὀρέξεις του, καί ἐξηλώνναν τον· καί ἐβάλαν πολλά δανεικά. Καί ἐψηφίσαν τό δικόν του εἰς ἀσήμιν καί χρουσάφιν, πέτρες καί τζουέλλια, καί ἔξαζεν διακόσιες χιλιάδες ὀνομίματα· διότι οἱ Σαρακηνοί τό νησίον αἰχμαλωτεύσαν το, καί εὐρέθησάν του καί δύο χιλιάδες δουκάτα χρυσᾶ, καί ἐπῆραν τα καί ἀγοράσαν τζαμιλόττια διά τήν πάγαν τοῦ σουλτάνου (§ 702).

Καθώς εἶχα τήν εὐκαιρία νά ὑποστηρίξω ἄλλου (Πιερῆς 1987, 121-139), αὐτό τό τέλος τοῦ ἔργου δέν εἶναι τυχαῖο, ἀλλά τό φυσικό κλείσιμο μιᾶς συγγραφικῆς προσπάθειας πού φιλοδόξησε νά ἐκφράσει μέ δημιουργικό τρόπο τά ἱστορικά γεγονότα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας ἀπό τήν πλήρη ἀκμή τοῦ ρηγάτου τῆς στά χρόνια τοῦ πανένδοξου, δαιμόνιου, δυνατοῦ ἀλλά συνάμα σκληροῦ, ἄδικου καί ἀνήθικου Πέτρου Α', ἔως τήν πανωλεθρία τῆς Χοιροκοιτίας, τήν ἀτίμωση καί τόν θάνατο ἀπ' τό μαράζι αὐτῆς τῆς ντροπῆς, τοῦ ἔντιμου καί καλοῦ, ἀλλά «ἀχαμνοῦ» ρήγα Γιάνου.

Τό τέλος, δηλαδή, τοῦ ἔργου τοῦ Μαχαιρᾶ, προβάλλει μιάν ὀργανική ἀντιπαράθεση πρὸς τήν ἀρχή του. Ὁ ρήγας Γιάνος καί ἡ μοίρα του θρῖσκονται, κατά τήν ἀντίληψη (τήν ἱστορική καί τήν καλλιτεχνική) τοῦ Μαχαιρᾶ, στόν ἀντίποδα τοῦ Πέτρου Α'. Ὁ τελευταῖος ὑπῆρξε ὁ ἀδιαμφισβήτητος νικητής, ὁ φόβος καί ὁ τρόμος τῶν Σαρακηνῶν, ὁ ρήγας πού ἔδωσε στό βασίλειο τῆς Κύπρου τό μεγαλύτερο κύρος στό χώρο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ὁ Γιάνος θά γνωρίσει τή μεγαλύτερη, τήν πιό ἐξευτελιστική ἦτα ἀπό τούς Σαρακηνοῦς. Ὁμως ὁ Πέτρος θά ὑποκύψει στόν δαίμονα τῆς πορνείας καί θά ὀδηγηθεῖ, μέσα ἀπό κορυφαῖες ἰδιωτικές δραματικές ἐξελίξεις, στήν αὐτοκαταστροφή. Μιά καταστροφή, ὡστόσο, πού καθώς τό ἀφήνουν νά ὑποδηλωθεῖ διάφορα πλάγια μικροσχόλια τοῦ ἀφηγητῆ Μαχαιρᾶ, σημαίνει καί τήν μεγαλύτερη ἀτυχία τῆς Κύπρου, πού στερεῖται τόν ἰκανότερο ρήγα τῆς, στήν ἡλικία τῶν 40 μόλις χρόνων. Ὁ Γιάνος, ἦταν ὁ ἀντίποδας τοῦ ρήγα Πέτρου, ἄφογος δηλαδή ἀπό ἠθικῆς πλευρᾶς, τόσο στόν ἰδιωτικό ὅσο καί στό δημοσιο δίο του, ἀλλά στό πολιτικό καί τό πολεμικό ἐπίπεδο, ἀποδείχτηκε ἀνεπαρκῆς.

Ἔτσι δέν εἶναι τυχαῖο πού ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο περιγράφει ὁ Μαχαιρᾶς τόν

Γιάνο, στοχεύει σέ μιάν ἔμμεση ἀντιπαράθεσή τους πρὸς τόν Πέτρο Α΄. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν στήν ἀφηγηματική διεκπεραίωση γεγονότων καί πράξεων πού τοὺς ἀφοροῦν. Ἐδῶ ἄς σημειώσω, μόνο, ὅτι τό ὕστερο σχόλιο τοῦ Μαχαιρᾶ γιά τήν ἐντιμότητα τοῦ Γιάνου («Ὁ πγοιός ἦτον σοφός, δυνατός, καί ἔμορφος ἄνθρωπος, καί καλός· καί ἀφ' ὃν ἐπέθανεν ἡ γεναῖκα του, ἄλλην δέν ἀγρώνισεν» § 702), ὑποχρεωτικά παραπέμπει ἢ ἀπλῶς προϋποθέτει, γιά τόν ἐπαρκή ἀναγνώστη, τὰ ἀφθονα σχόλια πού ἀφοροῦν τήν «ἀνηθικότητα» τοῦ Πέτρου τοῦ Α΄. Λ.χ. «Καί εἰς κοντολογία ἀντροπίασεν οὐλες τέσ κυράδες τῆς Λευκωσίας, [μικρές καί μεγάλες,] τέσ ποιές εἶνε μεγάλη ἀντροπή νά τέσ ἀνοματίσωμεν». (§ 259).

III

Θά περάσουμε τώρα νά ἐξετάσουμε, μέ ἀναλυτικό τρόπο, ἐκεῖνα τὰ σημεῖα τοῦ *Χρονικοῦ* πού μᾶς παρέχουν ἄμεσα τεκμήρια γιά τή χρονολόγηση τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ.

1. Μιλώντας γιά τὰ ἀξιώματα πού ὑπῆρχαν στήν Κύπρο, ὁ Μαχαιρᾶς ἀναφέρεται στήν ὀρθή ἀπὸ ἱστορική ἄποψη διάκριση ἀνάμεσα σέ μόνιμους καί πρόσκαιρους τίτλους ἀξιωματῶν καί σημειώνει ὅτι ὀρισμένα ἀξιώματα πού ἔως τήν ἐποχή τοῦ ρήγα Πέτρου τοῦ Α΄ εἶχαν ἰσχύ μόνιμου χαρακτήρα, ἄρχισαν, μετὰ τό θάνατό του, νά τὰ ἀλλάζουν:

Ἀθθυμοῦμαι τόν Βισκούνην, τόν πράχτορα καί τὰ δελοιπά ῥίκκια καί δέν τ' ἀλλάξαν ποτέ· ἀμμέ μετὰ τόν θάνατον τοῦ ρέ Πιέρ οὔλους ἀλλάσαν τους (§ 88).

Ἡ περικοπή αὐτή σαφέστατα δηλώνει ὅτι οἱ δυνατότητες τῆς προσωπικῆς μνήμης τοῦ Μαχαιρᾶ ἔφταναν ἔως καί πρὶν ἀπὸ τό θάνατο τοῦ Πέτρου τοῦ Α΄, δηλαδή λίγα ἔστω χρόνια πρὶν ἀπὸ τό 1369, χρονιά τῆς δολοφονίας τοῦ ἐν λόγω ρήγα. Μά ὅπως δὲν πῆγαιναν ἔως καί τό 1358 (ἢ 1359), τή χρονιά δηλαδή τῆς στέψης τοῦ Πέτρου Α΄, ἀφοῦ μιλώντας γιά αὐτό τό γεγονός ὁ Μαχαιρᾶς χρησιμοποιοῖ τή φράση:

Ἡῦρα γραμμένον, ὅτι ὁ ρέ Οὔνγκες ἔστεψεν τόν υἱόν του <τόν Περρῆν> ρῆγαν τῆς Κύπρου ζώντα του, τῆ κδ' νοεβρίου αἰτη' Χριστοῦ (§ 86).

Καί ἀμέσως παρακάτω:

Καί ἀλλοῦ ἡῦρα γραμμένον, ὅτι μετὰ τόν θάνατον τοῦ ρέ Οὔνγκες ἐστέφθη ὁ ρέ Πιέρ τῆ κυριακῆ τῆ κδ' νοεμβρίου αἰτη' Χριστοῦ ἀπὸ χειρός τοῦ φρέ Γκή τέ Ἰμπελῆν, ἀδελφός τοῦ ἀφέντη τοῦ Ἀρσεφίου, ἐπίσκοπος Νεμεσοῦ, εἰς τήν Ἀγίαν Σοφίαν, ρῆγας τῆς Κύπρου (§ 90).

Συνεπῶς, ἡ προσωπική του μνήμη δέν φτάνει ἔως καί τό θάνατο τοῦ Οὔγου Δ΄ καί τῆ στέψης τοῦ Πέτρου Α΄, ἀφοῦ γιά τό γεγονός αὐτό προτιμᾶ νά δώσει καί τίς δύο ἐκδοχές πού τοῦ παρέχουν οἱ γραπτές πηγές (1358 καί 1359), χωρὶς νά εἶναι σέ θέση

νά επιλέξει ανάμεσα στίς δύο.

Τά στοιχεία μάλιστα αυτά μᾶς διευκολύνουν, νομίζω, νά θεωρήσουμε ὅτι ὅταν λέει «ἀθθυμούμαι», ἡ θύμηση αὐτὴ ἀφορᾷ λίγα μόνο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1369 (χρονιὰ δολοφονίας τοῦ ρήγα Πέτρου Α΄). Πιστεύω, δηλαδή, ὅτι ὁ Λεόντιος πρέπει νά ἦταν τῆ χρονιὰ τῆς δολοφονίας τοῦ Πέτρου στὴν πρώτη παιδικὴ του ἡλικία, ἅς ποῦμε ἀνάμεσα πέντε καὶ ἑννέα χρόνων: ἀφοῦ ἡ προσωπικὴ του μνήμη φτάνει λίγα μόνο χρόνια πρὶν ἀπὸ τῆ χρονολογία αὐτῆ· ἀφοῦ τὸ γεγονός τῆς δολοφονίας τοῦ ρήγα εἶναι τὸ συνταρακτικότερο γεγονός στὴν ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ Λεοντίου, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ πού βαραίνει περισσότερο στό θέμα τῆς σύλληψης καὶ τῆς ὀργάνωσης τοῦ κειμένου του, τὸ γεγονός δηλαδή πού ἐπηρεάζει τὴν ὅλη μορφοποίησιν τῆς ἀφήγησής του· ἀφοῦ ἡ μορφή τοῦ ρήγα αὐτοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Μαχαιρᾶς δέν φειδωλεῖτηκε τοὺς θετικούς χαρακτηρισμούς («καὶ ὄμορφον κορμὶν καὶ θαλίσιμος ἄνθρωπος καὶ γνωστικός καὶ σοφός καὶ χαριτωμένος ἀπὸ τὸν Θεόν καὶ φανταστικός», § 250), πῆρε τέτοια μυθικὴ διάσταση στὴ συνείδηση τοῦ συγγραφέα Μαχαιρᾶ, ὥστε νά σημαδέψει τὸν χαρακτήρα τοῦ ὄλου ἔργου του· κτλ, κτλ. Θά χρειαστεῖ νά ἐπανέλθουμε σέ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ θέματα μέ πιὸ ἀναλυτικὸ τρόπο.

Ἄς σημειωθεῖ, τώρα, ὅτι τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἔχουν σχολιαστεῖ ὄχι μέ τὴν ἀπαιτούμενη προσοχὴ ἀπὸ τὸν Dawkins καὶ νομίζω ὅτι ἀποτελοῦν καὶ τὸ μεγάλο πρόβλημα γιὰ τὴ θεωρία του. Εἶναι περιεργὸ ὅτι ἐνῶ οἱ γενικότερες παρατηρήσεις τοῦ ἄγγλου ἑλληνιστῆ, εἶναι πάντοτε προσεχτικές καὶ εὐστοχες, ἐντούτοις σά νά τίς ξεχνᾷ ὅταν ἐπιχειρεῖ νά χρονολογήσει τὸν Μαχαιρᾶ. Ἔτσι, καὶ μολονότι διατυπώνει τὴν καίρια παρατήρηση ὅτι «the personal tone and the detailed character of the chronicle begin in the middle of the fourteenth century, very markedly in the description of the later years of Peter I» (Dawkins 1932, 16), ἐντούτοις ἡ μαρτυρία τοῦ Μαχαιρᾶ γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς μνήμης του ν' ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν περίοδο πού προηγείται τῆς δολοφονίας τοῦ Πέτρου, σχολιάζεται ὡς ἑξῆς:

Then in § 88 he says «I remember», [...] but this need not mean that he himself could remember that actual year [...] We may well suppose that he was drawing upon his elder friends, as he more than once tells us he did (Dawkins 1932, 16).

Μιά τέτοια ἐξήγηση, ὅμως, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πειστικὴ, προκειμένου γιὰ ἓναν συγγραφέα ὁ ὁποῖος εἶναι πολὺ προσεχτικός στό θέμα τῆς δήλωσης τῶν πηγῶν του. Ἀπεναντίας, θεωρῶ ὅτι πρέπει νά προσεχτεῖ ἰδιαίτερα ἡ χρῆση τοῦ ρήματος «ἀθθυμούμαι» καὶ νά τῆς ἀποδοθεῖ ἡ κατάλληλη σημασία. Ἔχω τὴν ἐντύπωση, δηλαδή, ὅτι χρησιμοποιώντας τὸ συγκεκριμένο ρῆμα, ὁ Μαχαιρᾶς κυριολεκτεῖ, προσδιορίζοντας ἔτσι καὶ τὸ ὄριο στό ὁποῖο μπορεῖ νά φτάσει ἡ δυνατότητα τῆς προσωπικῆς του μνήμης. Ἄλλωστε, ὅταν καταγράφει γεγονότα μέ βάση τὴ μνήμη ἢ τίς μαρτυρίες ἄλλων, αὐτοὶ ἀναφέρονται πάντοτε καὶ ὄχι ἀπλῶς μέ τὸ ὄνομά τους, ἀλλὰ καὶ μέ τὴν ιδιότητά τους. Λ.χ.:

(α) καθὼς μοῦ τὸ εἶπεν ὁ κυρ παπὰ Φίλιππος (§ 40).

(β) Καὶ εἶπεν μοῦ το ἡ πεθθερά τοῦ Γεωργίου, ἡ Μαρία. τοῦ Νούζη τοῦ Καλογήρου, τοῦ γερακάρη τοῦ σίρ Γχαρρὴν τέ Ζιπλέτ εἰς τὸ χωρίον τὴν Γαλά-

ταν, ὅτι ἀγωνίζετον καί ἔδουλεύεν του, καί ἔξευρέ το (§ 238).

(γ) Καί εἰς τούτην τήν λογὴν ἐπέρασεν ἡ αὐτὴ δουλεία, ὡς γοιόν ἐγὼ ἔμαθα ἀπὸ τήν κυρά Λόζε τήν βυζαντιανὴν τῶν κόρων τοῦ σίρ Σιμόν τ' Ἀντιότζε, ἡ ποία ἦτον παροίκισσα τοῦ κούντη τε Ρουχᾶς, καί κείνη ἔξευρέν το καθολικά, ἡ μάνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Μαγείρου (§ 249).

(δ) ὡς γοιόν μοῦ τό εἶπεν ὁ κοντοσταύλης τῆς Κύπρου (§ 683).

Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα, θά χρειαστῆ νά ἐπανέλθωμε στό στοιχεῖο αὐτό, στήν ιδιαίτερη, δηλαδή, σημασιολογικὴ ἀπόχρωση πού ἀφήνει στό κείμενο ἡ ἐπιλογή τοῦ ῥήματος «ἄθθυμοῦμαι» καί ἡ ὁποία σαφῶς παραπέμπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, στήν πρῶτη παιδικὴ ἡλικία τοῦ συγγραφέα.

2. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο χρονολόγησιν τοῦ Μαχαιρᾶ, προκύπτει ἀπὸ τὴ συνδυαστικὴ ἐξέταση τῶν ὄσων μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸν πλουσιότερο ἄνθρωπο τῆς Κύπρου, τὸν περιβόητο νεστοριανό Sir Francis Lakha. Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ ὅσα μᾶς ἀφηγεῖται στίς §§ 91-96 καί 452, γίνεται φανερό ὅτι ἡ κορύφωση τῆς εὐμάρειας γενικότερα τῆς Ἀμμοχώστου καί εἰδικότερα τοῦ Lakha, συμπίπτει μὲ τὴ βασιλεία τοῦ Πέτρου τοῦ Α΄:

Καί μίαν ἡμέραν [[ὁ Λαχᾶς]] ἐποῖκεν μέγαν παρτίς, καί ἐπειπεν τοῦ ῥηγός χάρισμα δέκα χιλιάδες δουκάτα, διότι ὁ ρέ Πιέρ ἐποῖκεν ἀδελφοσύνην μετὰ του (§ 94).

Ἡ καταστροφή τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀμμοχώστου, ἡ λεηλασία τῶν ἀδελφῶν Λαχᾶ καί ἡ δυστυχία τῶν δύο παιδιῶν τοῦ Francis Lakha, συμπίπτουν μὲ τὴ βασιλεία τοῦ Πέτρου Β΄ καί ὀφείλονται, κατὰ τὸν Μαχαιρᾶ, στίς πολιτικὲς ἐξελίξεις τοῦ 1373-74 πού ὀδήγησαν στήν κατάληψη τῆς Ἀμμοχώστου ἀπὸ τοὺς Γενοῦάτες:

[Καί ὅλα τὰ καλά ἐχάθησαν ἀφ' ὃν ἐστέφθην ὁ υἱός τοῦ ρέ Πιέρ ὁ Περρῆς διὰ τό σκάνταλον τό ἐγένην μὲ τοὺς Γενουβίσους, καί ἐπῆγαν εἰς τὴν Συρίαν] (§ 91).

Καί ἦτζου ἐπῆραν τοῦ πρίντζη περίτου παρὰ ἄν'αν μιλοῦνιν δουκάτα καί τὴν γεναῖκαν του, καί [ἦτον καί κείνος ἀποκλεισμένος εἰς τὸν Ἅγιον Ἰλαρίον] <κείνον εἶχάν τον εἰς τὴν φυλακὴν>, καί ἐπῆραν τὴν Ἀμμοχούστον [καί ἐπιάσαν τὸν ῥήγαν καί ἐφυλακίσαν τον καί τοὺς καθαλλάριδες, καί ἐκουρτζέψαν καί μικροὺς καί μεγάλους, καί αἰχμαλωτίσαν τό νησίν' καί ἐπῆραν καί τόσον βίον ἀπὲ τὸν Λαχανεστούρην καί τὸν ἀδελφόν του, ὁπού εἶχαν δύο μιλοῦνια δουκάτα. Καί ἐμαρτυρίσαν καί πολλοὺς, διὰ νά μολογήσουν τό δικόν τους.] <καί ἐκδῦσαν τοὺς πτωχοὺς, καί αἰχμαλωτεῦσαν τοὺς καθαλλάριδες καί τοὺς πουρτζέζιδες> (§ 452).

Στὴν § 96 ὁ Μαχαιρᾶς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἶδε ὁ ἴδιος μὲ τὰ μάτια του τὴν δυστυχία στήν ὁποία περιέπεσαν τὰ παιδιὰ τοῦ Λαχᾶ, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἀμμοχώ-

στου από τούς Γενουάτες και τό θάνατο τοῦ πατέρα τους:

<Καί ἀπό θανάτου του ἐδυστυχέσαν τά παιδιά τοῦ σίρ Φρασές, ὁ Τζολές κραζόμενος Ἰωσήφ, καί ὁ Τζετζίους ὁ λεγόμενος Γεώργιος.> [Εἶχεν ὁ Λαχανεστούρης δύο παιδιά παλλικάρια· καί ὄνταν ἐπῆραν οἱ Γενουβίσοι τήν Ἀμμόχουστον καί ἐβάλαν τήν εἰ(ς) σάκκον καί αἰχμαλωτίσαν τήν,] ὁ ποῖος Γεώργιος ἐσκότωσεν ἄνθρωπον εἰς τήν Ἀμμόχουστον καί ἤρτεν εἰς τήν Λευκωσίαν καί <ἐμπῆκεν εἰς τό σπιτάλλιν>, [ἐφίννιασεν εἰς τό σπιτάλλιν,] καί τόσην ἦτον ἡ πτωχειά του ὅτι ἐσημάνισκε τές καμπάνες εἰς τό σπιτάλλιν καί διδοῦσαν του καί ἔτρωγεν, καί εἶδα τον μέ τά ἄματια μου. Καί ὁ Ἰωσήφ ἔπραματεύγετον εἰς τήν Ἀμμόχουστον, [ἐγίνην γρουτάρης καί ἐγύριζεν εἰς τά χωριά] καί κάθα λλίγον ἔρχετον εἰς τήν χώραν καί ἐκάθετον μέ τόν ἀδελφόν του πτωχοῦλλικος, καί εἶδα καί κείνον (§ 96).

Ἐφοῦ, λοιπόν, τούτη ἡ «ξαφνική μεταστροφή τῆς τύχης» γιά τόν Λαχᾶ καί ἡ συνεπακόλουθη δυστυχία τῶν παιδιῶν του, συμβαίνουν ἀμέσως ὕστερα ἀπό τήν κατάληψη τῆς Ἀμμοχώστου ἀπό τούς Γενουάτες (1374), μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ Μαχαιρᾶς πρέπει νά ἔγινε αὐτόπτης μάρτυρας αὐτῆς τῆς δυστυχίας τοῦ Γεωργίου καί τοῦ Ἰωσήφ Λαχᾶ μέσα στή δεκαετία πού ἀκολούθησε (1374-1384). Τό συμπέρασμα αὐτό εἶναι ἀπαγορευτικό γιά τήν τοποθέτηση τῆς γέννησης τοῦ Μαχαιρᾶ στά 1380, ἐνῶ κάνει πιθανότερη μιὰ χρονολόγησή της κατά δέκα ἢ καί εἰκοσι χρόνια ἐνωρίτερα.

Ἐπ' εὐκαιρία, μάλιστα, τῆς ἀναφορᾶς στά γεγονότα τοῦ 1373-74, κρίνω σκόπιμο νά σημειώσω ἐδῶ τή γενικότερη σημασία τους γιά τήν ὅλη συγγραφική προσωπικότητα τοῦ Μαχαιρᾶ.

Ἐποῖος διαβάσει προσεχτικά ὄλο τό Χρονικό, νομίζω πῶς θά συμφωνήσει ὅτι δύο εἶναι τά θέματα πού ἔχουν παίξει καθοριστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς ἱστορικής καί συγγραφικῆς συνείδησης τοῦ συγγραφέα του, ἔχουν κατά κάποιον τρόπο σημαδέψει ἀνεξίτηλα τήν προσωπικότητά του. Ἡ δολοφονία τοῦ Πέτρου Α' καί τό μίσος του ἀπέναντι στούς Γενουάτες πού ἔχει ὡς ἀφετηρία του τά γεγονότα τοῦ 1373-74. Ἄλλωστε μέ βάση αὐτά καί τίς προεκτάσεις τους ἐρμηνεύει ὅλες τίς συμφορές πού βρῖσκουν σέ κατοπινά χρόνια τήν Κύπρο. Καί δέν εἶναι τυχαῖο πού καί τά δύο συμβαίνουν μέσα στήν ἴδια πενταετία (1369-1374).

Μιά πενταετία πιστεύω κρίσιμη καί γιά τή διαμόρφωση τῆς προσωπικότητας τοῦ Λεοντίου ἂν δεχτοῦμε ὅτι τά γεγονότα αὐτά τά διώνει στήν παιδική του ηλικία. Θεωρῶ δηλαδή ὅτι περιγραφές ὅπως, λ.χ., αὐτές τῶν §§ 153, 362, 368, 421, 443, 441, 451 καί 453, εἶναι ἀπίθανο ν' ἀπέχουν ἐφτά ὀλόκληρα χρόνια πρῖν ἀπό τή γέννηση τοῦ Μαχαιρᾶ. Ἀπεναντίας ἡ θερμοκρασία μέ τήν ὁποία ὁ συγγραφέας συνειδητᾶ ἡ ἀσύνειδα ἐμποτίζει στά συγκεκριμένα σημεῖα τήν ἀφήγησή του, δείχνει ὅτι περιγράφει ἂν ὄχι γεγονότα πού τά ἔζησε ἀπό κοντά, ὅπως δῆποτε μιὰ κατάσταση τήν ὁποία ἐβίωσε εἴτε ὡς κλίμα, λ.χ., τρόμου εἴτε ὡς ἀτμόσφαιρα ἠθικῆς ἐξαθλίωσης. Ἰδού, γιά λόγους οἰκονομίας, ἕνα μόνο σχόλιό του, πού ἀφορᾶ τό θέμα τῶν καταδοτῶν στά γεγονότα τοῦ 1373, καί τό ὁποῖο δείχνει μιὰ *βιωμένη* ἀγανάκτηση καί συγκίνηση:

Καί κάτινες άπιστοι Κυπριώτες από τήν ζήλαν τους εδώνχαν τους άπού ζήλαν παλαιάν εκείνους άπού έθέλασιν· και οί Γενουδίσοι ώς έχθοροι και ώς εκείνοι όπου έθέλα ν' άφεντέψουν τόν τόπον, και έπλημελούσαν νά δλλιγάνουν τόν τόπον, και όσους εδειχναν, χωρίς νά τούς ξεετάσουν, έκωλοσύρναν τους και έφουρκίζαν τους· μέσα εις τούς δελιοπούς και επιάσαν τόν Ψιχίδην και τούς ν' του [τους] συντρόφους, οί ποιγοι κατά τόν παράβουλον τους διαλαλημόν έποϊκαν τό νά πολομοϋν τέσ δουλειές τους, και έβάλαν τους στεκάμενους εις τ' άμάξια δημμένους, και έβράζαν τέσ δοντάκρες και έκατζουρίζαν τά κριάτα τους, και έφουρκίζαν τους.

Καί εις τάς ιη' δικεδρίου τής αυτης έχρονίας ατογ' Χριστου, όμοίως [έπίασαν] έναν Γλίακαν [παπ(ά) Ηλίαν] ιερέαν του Χριστου, διατί ητον μετά τους, έπηραν τον και έφουρκισαν τον τό μεσανυκτικόν· οί άπιστοι κοπέλλοι όπου τούς εδειχναν! και πώς τά εβάσταξεν ό δίκαιος κριτής; 'Αμμέ [τουτα οϋλα εγίνονται] διά τάς πολλάς και άμέτρητες άμαρτίες [άπου ειχεν τό νησίιν] έπαρραχώρησεν ό Θεός [νά παιδευτουν από τούς Γενουδίσους] (§§ 440-441).

Ή ακόμη ειναί ένδεικτικό πώς όταν, ύστερα από τήν αναλυτική περιγραφή των συγκρούσεων ανάμεσα στους Φράγκους και στους Γενουάτες, θέλει νά δώσει μιάν επιλογική έρμηνεία για τούς λόγους που χάθηκε ή 'Αμμόχωστος στά 1374, χρησιμοποιεί τό πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, «διά τά πολλά μας κακά» (§ 421), «διά τά άμαρτίας μας» (§ 482), ενώ ή ανάγνωση όλόκληρων των σχετικών περικοπών δείχνει μία εκ των έσω βίωση των γεγονότων που σχολιάζονται.

Τά γεγονότα αυτά, από τή δολοφονία του Πέτρου Α' (1369) έως και τήν άπώλεια τής 'Αμμοχώστου (1374) δέν μοιάζουν για τόν άφηγητή του έργου του πράγματα μακρινά. Δέν μιλά καθόλου ψυχραιμα για αυτά όπως, λ.χ., για τά πριν τόν Πέτρο Α'. Μιλά μέ πίκρα, μέ πόνο, μέ καημό για πράγματα που, κατά τήν αίσθησή μου, ως μικρό παιδί τά έζησε σαν κάτι ανάμεσα σε όνειρο και πραγματικότητα (δολοφονία του ρήγα), ως έφηβος τά βίωσε μ' ένα τραυματικό τρόπο (οικονομική, πολιτική και κοινωνική έξαθλίωση εξαιτίας τής έσωτερικής διαμάχης μέ τούς Γενουάτες) και ως ώριμο άτομο προσπάθησε νά τά άφηγηθεί όχι παρατακτικά και ασύνδετα, αλλά κρυσταλλωμένα σε μιάν οργανική μορφή.

Και τουτον εγίνετον διά τά πολλά μας κακά, όπου τούς έτύφλωσεν ό διάβολος και εκουσεντιάσαν όλοι οί καθαλλάριδες και τό κοινόν του λαου, και δέν εδιαφεντέψαν οϋ μέ έργον, οϋ μέ λόγον· ότι δέν δύνεται κανέννας άνθρωπος εις τήν δύναμίν του νά καυχιστή διότι (ό) Κύριος άστενει τον, διά νά δυναμώση τόν έχθρόν του. Και άνταν οί άπιστοι Γενουδίσοι μέ άφορμήν και τέχνην έσηκώσαν τήν 'Αμόχουστον άπε τόν ρήγα διά γ' κακά τά ειχαν οί καθαλλάριδες, διά τό κέρδος τους τό ειχα μέν ξεοδιάσουν, φθόνον κρυφόν, και βουλήν του παιδίους (§ 421).

Και αν θέλης νά σου πω πώς ή 'Αμόχουστο έπάρτην, ητον παραχώρησις Θεου διά τάς άμαρτίας μας· όχι τήν 'Αμόχουστον μοναχά, άμμέ ητον δίκαιον νάχαν πάρειν και όλην τήν Κύπρον διά τέσ πολλές μας άμαρτίες· και διά νά σās τό πω φανερά, πρώτον πάντων ή άμαρτία του(ς) σκλάβους· έχάννετον ή Ρωμανία,

καί ἐκουβαλοῦσαν τού(ς) σκλάβους καί ἀμάλωτα ἔς τὰ νησία, καί ἐγίνονταν ὅτῳ σκληρόκαρδοι ἀπάνω τους, ὅτι ἐκρεμμοῦσαν τους ἀπέ τὰ δώματα καί ἐσκοτώνονταν, καί [ἄλλοι] ἐπέφταν εἰς τούς λάκκους, [ἄλλοι] ἐφουρκίζονταν, ἀπέ τὰ μεγάλα θάσανα ἀποῦ τούς ἐπολομοῦσα νά πολομοῦν καί ἀπέ τήν πείναν. Ἐπαρὰδῶκαν τόν ἀφέντη τους τόν ρήγα εἰς τόν θάνατον· ἀκομή ἐπαρὰδῶκαν τόν ὁμοῖόν τους τόν σίρ Τζουάν Βισκούνητην τοῦ ρηγός καί ἐσκοτώσεν τον. Ὅμοίως καί διὰ τήν ἀρσενοκοιτίαν, ὅτι πολλά τήν ἐγουζιάζαν εἰς τήν Ἀμόχουστον· καί ἐπῆγαν κατὰ πρόσωπα τοῦ Θεοῦ, ὅπου λαλεῖ: στ' χρόνους νά σοῦ δουλεύση ὁ δοῦλος σου, καί εἰς τούς ζ' νά τόν λευτορώσης, καί μέν κοιμηθῆς εἰς κριμάν μέ ἄρσεν. Καί ἄλλον, Θεόν ἔβλασφημοῦσαν· καί διὰ τινάν μέν πῆς κακόν, καί τοῦτοι εἰς τοῦτον. Καί τοῦτοι τόν ρήγαν ὅπου ἐτίμησεν τήν Κύπρον ἐσκοτώσαν τον ὡς γοιόν ἕναν χοιρίδιν. Καί τό ὕστερον, ἡ ἁμαρτία τῆς σουπερπίας· ἀπέ τόν μέγαν πλοῦτον τόν εἶχαν, ἐκαταφρονοῦσαν τούς λάς. Ἡῦραν ἀρματωμένους τούς Γενουδίους, νᾶχαν ἔχειν ἀπομονήν, ἀμμέ ὄχι νά τούς κρεμμίσουν ἀπουπάνω κάτω [καί νά τούς σκοτώσουν ὡς γοιόν τὰ σφακτά]· διὰ τοῦτον [ὁ Θεός ἐπαίδευσέν τους, καί] ἐκαβαλλικέψαν οἱ Βουργάροι καί οἱ σκλάβοι καί οἱ Γενουδίσοι, καί ἐκουρσεῦσαν τους καί αἰχμαλωτεῦσαν τους, καί [ἐπῆραν τές γυναῖκες τους καί τό δικόν τους καί ἐταπεινώσαν τους] <ἐταπεινώσαν τές γυναῖκες τους καί τόν βίον τους> (§ 482).

3. Τό ἐπόμενο ἄμεσο στοιχεῖο χρονολόγησής τοῦ Μαχαιρᾶ εἶναι ἡ περιγραφή ἐνός περιστάτικου τοῦ 1382. Ὅταν στή χρονιά αὐτή πεθαίνει πρόωρα ὁ Πέτρος Β', οἱ Φράγκοι εὐγενεῖς ζητοῦν ἀπό τόν πατέρα τοῦ Λεοντίου, τόν Σταυρινόν Μαχαιρᾶ, νά τούς ὑποδείξει ποιά θά ἦταν ἡ καλύτερη, γιά τό λαϊκό αἶσθημα, πολιτική λύση στό θέμα τῆς διαδοχῆς:

Καί ἐφέραν τόν πατέρα τόν κύρη Σταυρινόν τοῦ Μα(χαι)ρᾶ, ὡς γοιόν λόγιον, καί νά καταλάβουν τό θέλημάν του καί τοῦ λαοῦ· καί ἐξ ἀκοῆς ἐγίνωσκεν πολλήν θεολογίαν, καί ἔδειξέν τους καί ἰαράστησέν τους ἔμπροσθεν τους ὅλους τούς καλλήτερος, [πῶς εἶνε χρῆσι] νά ἔχη ὁ τόπος ρήγα παρὰ νά μέν ἔχη. Καί οἱ ἀφέντες ἀγαποῦσαν τον, ὁμοίως καί οἱ πουρζέξιδες, καί παρὰ τὰ πάντα ὁ σίρ Τουμάς Παρέκ [καί ὅσον ἐσύντυχεν ἀτζετιάσαν τόν λόγον του. Καί εἶπεν τους: «Μέ δίκαιο δέν εἶνε νᾶνε ρήγας ἄλλος παρὰ ὁ κοντοσταύλης, καί ἀπού οὔλα τὰ μερικὰ ἐκείνου ἐγκίζει»]. Καί ὅσον ἐξηλωθῆκαν ἀπό τήν βουλήν, παραῦτα <ἐκηρύξαν τ' ὄνομάν τοῦ ρέ Τζάκ οἱ δέκα> [ἐβάλαν φωνήν: «Βίβα ρέ Τζάκ,» καί ὅλοι οἱ καβαλλάριδες] ἀμμέ ὁ Περότ καί ὁ Γλιμότ ἐστάθησαν μερία» (§ 608).

Τό ἐπεισόδιο αὐτό δείχνει ὅτι ὁ Σταυρινός Μαχαιρᾶς, γιά νά ἔχει κερδίσει μιά τέτοιου τύπου ὑπόληψη (καί ἀναγνώριση) ἀνάμεσα στούς Κυπρίους, ἀλλά, ἰδίως, στούς Φράγκους, πρέπει νά ἦταν, στά 1382, ἕνας σεβάσμιος γέροντας. Ἐνδεικτικό εἶναι ἴσως καί τό ὅτι εἶναι ἡ τελευταία φορά πού ἐμφανίζεται νά μετέχει σέ ἱστορικά δρώμενα ὁ Σταυρινός.

Εἶναι, λοιπόν, ἀπίθανο ὁ Λεόντιος νά εἶχε γεννηθεῖ μόλις δύο χρόνια πρίν ἀπό τό περιστάτικό αὐτό. Ἡ χρήση, μάλιστα, τοῦ ρήματος «ἐφέραν» [τόν κύρη μου γιά νά

δώσει τή συμβουλή του], καί ὄχι «ἐπῆραν τον», ὑποδηλώνει, ἐνδεχομένως, ὅτι ὁ Μαχαιρᾶς ἀναφέρεται, στήν συγκεκριμένη περίπτωση, σέ γεγονός γιά τό ὁποῖο ἔχει καί προσωπικό βίωμα, τό θεωρεῖ, δηλαδή, ἀπό μέσα, δέν πρόκειται, ὅπως ἄλλοῦ, γιά πράγματα τά ὁποῖα θρῖσκονται σέ μεγάλη τοπική εἴτε, ιδίως, χρονική ἀπόσταση ἀπό αὐτόν.

4. Στό σημεῖο αὐτό, θά πρέπει νά συνδυάσουμε καί τά στοιχεῖα πού ἔχουμε γιά τά ὑπόλοιπα παιδιά τοῦ Σταυρινοῦ. Ὁ Παῦλος, λ.χ., ἦταν ἤδη στά 1360 βαχλιώτης τῶν Φλωρεντινῶν, μιά θέση πού γιά νά τήν κατέχει, θά ἔπρεπε, τό λιγότερο, νά ἦταν δεκαπέντε χρονῶν:

Καί ἐκεῖνον τόν καιρόν [[1360]] ἐπῆγεν ὁ σίρ Γγαλιώτη Ταπέρες μέ τόν σίρ Μπερτουλάτζε Τράρε, Φλουρουντίνοι, καί ἐπῆραν καί τόν ἀδελφόν μου, τόν σίρ Πόλ Μαχαιρᾶ, παιδάκιν βαχλιώτην τους, καί ἐγυρίσαν πολλύν τόπον διά δουλείεις τοῦ ρηγῶς. καί ἐστράφησαν εἰς τήν Κύπρον (§ 110).

Ἐνῶ, στά 1385, ἡ θέση τοῦ Παύλου εἶναι ἤδη ἀρκετά ὑψηλή – κάτι πού συνακόλουθα δηλώνει καί μιάν ἀνάλογη ὠριμότητά του –, ἀφοῦ, ὡς βαχλιώτης, ἀλλά καί γραμματικός πλέον τοῦ Βισκούντη τῆς Λευκωσίας, εἶναι σέ θέση νά δγάζει «πουλλέτες» γιά ἀναχώρηση ἀπό τήν Κύπρον.

Καί μετά τό ἀρεστίασμαν τούς δύο ἀδελφούς, τοῦ Περότ καί τοῦ Γλιμότ τε Μουντολίφ [[1385]], γροικῶντα πώς ἐκήρυξαν τό ὄνομαν τοῦ ρέ Τζάκ [οἱ καθαλλάριδες καί ὄλος ὁ λαός] εἰς τήν Λευκωσίαν, ἐξέβην ὁ σίρ Νικόλ Πουσατ καί ἐπῆγεν εἰς τούς ἀδελφούς μου, τόν σίρ Πόλ Μαχαιρᾶ ὁ ποῖος ἦτον βαχλιώτης τοῦ σιρ Τζουάν τε Νεβίλες τοῦ βισκούντη τῆς Λευκωσίας καί γραμματικός του, καί ἐπαρκαλέσέν τον νά τοῦ δώση πουλλέττα διά νά πάγη πέρα (§ 612).

Τά στοιχεῖα αὐτά, εἶναι φανερό πώς μᾶς ὑποχρεώνουν νά τοποθετήσουμε τή γέννηση τοῦ Παύλου, τό ἀργότερο μέσα στή δεκαετία 1340-1350, κάτι πού, καθῶς τό ἔχει παρατηρήσει ὁ Λοῖζος Φιλίππου (Φιλίππου 1937, 76), δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά πᾶμε τή γέννηση τοῦ Μαχαιρᾶ τόσο ἀργά ὅσο τό κάνει ὁ Dawkins, 30, δηλαδή, μέ 40 χρόνια ἀργότερα (1380). Τό σωστότερο εἶναι ὅτι ὁ Λεόντιος πρέπει νά γεννηθήκε τό πολύ 10 μέ 20 χρόνια μετά τόν Παῦλο, δηλαδή 20 περίπου χρόνια πρῖν ἀπό τά γεγονότα τοῦ 1382, κάτι πού μᾶς πηγαίνει στή δεκαετία τῆς βασιλείας τοῦ Πέτρου Α' (1359-1369).

5. Τό ἴδιο πόρισμα προκύπτει μέ βάση τά ὅσα μαθαίνουμε καί γιά τόν ἄλλο ἀδελφό τοῦ Λεοντίου, τόν Νικόλα Μαχαιρᾶ. Αὐτόν, ὅπως καί τόν Παῦλο, ἄλλωστε, θά τούς συναντήσουμε νά πολεμοῦν κατά τήν πολιορκία τῆς Κερύνειας ἀπό τούς Γενουάτες στά 1374.

Ὁ Σάθας, μάλιστα, ὀρθά ὑποθέτει, μέ βάση τή φράση «ἐπεριλάβαμεν τά χαρτία» (§ 522), ὅτι ὁ Μαχαιρᾶς πρέπει νά παρευρέθηκε ὁ ἴδιος στήν πολιορκία τῆς Κερύνειας (Σάθας 1873, ρκθ'). Ἐνῶ ὁ Dawkins ἔχοντας δυστυχῶς προαποφασίσει γιά τήν ἡλικία τοῦ Μαχαιρᾶ, ξεπερνᾶ καί αὐτό τό πρόβλημα, ὅπως καί τόσα ἄλλα, μέ

ἀπίστευτη, γιά ἓνα φιλόλογο τοῦ ἐπιπέδου του, εὐκολία. Χωρίς νά συζητήσει καθόλου τήν παρατήρηση τοῦ Σάθα, ἀποδίδει τή χρήση τοῦ πρώτου πληθυντικοῦ προσώπου σέ χρήση πληροφοριῶν πού ὁ Μαχαιρᾶς ἀποκόμισε ἀπό κάποιον τρίτο αὐτόπτη μάρτυρα:

The first plural *ἐπεριλάβαμεν* (p. 512, 1. I) suggests information about the siege of Kerynia in 1374, derived from an eye-witness [...]. Unless the 1st plural here is an error [...] it would seem that the writer is here using material given him by a man who was actually in Kerynia with constable. (Dawkins 1932, 15, 183).

“Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα, γεγονός εἶναι ὅτι ὁ Λεόντιος ἀφηγεῖται μέ ἰδιαίτερη ὑπερηφάνεια τά ἀνδραγαθήματα τῶν δύο μεγαλύτερων ἀδελφῶν του στό πεδίο τῆς μάχης (§§ 475, 495, 499):

Καί ἀπάνω μέσα εἰς ὅλους ἦτον ἓνας παιδίος καλός τζακράτορος καί ἔκροδαιεν ὄμορφα, καί ἐκόρδωνεν τοῦ κοντοσταύλη, καί ἔσυρνεν πολλά καλά καί δέν ἔχαννεν βερετούνιν. Καί ἔσκοτώσαν υἴ ἄνομάτους ἐκείνην τήν ἡμέραν ἀπέ τούς Γενουδίους. Καί κείνος ὅπου ἐκόρδωννε δυνατά ὀνόματι Νικολή Μαχαιρᾶ, καί εἶπεν τοῦ συντρόφου του: «Σύρε εἰς ἐκείνον τόν Γενουδίον καί δός του εἰς τήν κεφαλήν!» Καί τοῦτος ἔστεκεν ὀτοιμος καί ἔσυρεν κ' ἔδωκεν τοῦ Γενουδίου: ὁ Γενουδίσος ἐπόνησεν, παντέχοντα ἐτρύπησέν τον, ἔβαλεν τήν παλάμην του νά ἔδῃ τό πασινέτιν του, καί παραῦτα ὁ Νικολής ἔσκασεν τήν τζάκραν καί ἔτρύπησεν τήν παλάμην του καί ἐδιάβην τό πασανέτιν, καί ἀπόθανεν (§ 475).

Καί ἐξέβην καί ἀπό τήν Λευκωσίαν μέ [πολλύν] φουσάτον ὁ σιρ Τουμάς Ταγκάν ὁ Γενουδίσος, καί ἐνέβην εἰς τούς τοίχους τῆς Κερυνίας, καί ἀπουπάνω ἐλαδῶσαν τον μίαν βερετουνίαν εἰς τό πρόσωπον ἀπέ τό χέριν τοῦ Νικόλ(α) Μαχαιρᾶ, καί ἄλλην εἰς τό στήθος ὑπό χειρός τοῦ κοντοσταύλη (§ 495).

Ἐπί τήν κατοῦναν ἐμνηῦσαν [οἱ Γενουδίσοι] εἰς τήν Κερυνίαν νά ἐβγοῦ νά πολεμίσουν χέριν καί χέριν, ἢ ἄν ἔχουν κανέναν γενήσιμον νά βγῆ νά πολεμίση μετά τους, καί ἐλαλοῦσαν: «Ἄλλον εὐγενικόν δέν ἔχει παρά τόν κοντοσταύλην!» Τότε τό πλῆθος τοῦ λαοῦ ἐξητίμασέν τους πολλά, λαλῶντα: «Ψέμα λαλεῖτε, λὰς τῆς μέσης, λύκοι ψαροπούλιδες! ἄμμ' ἔχομεν καθαλλάριδες εὐγενικούς. Λιζίους καί πουρτζέζιδες, πολλά καλά ἀναγιωμένους. Ἐσεῖς ναῦτες κατεργάιριδες, πῶς τορμάτε νά κακολογᾶτε τούς καλά ἀναγιωμένους τῆς Κύπρου; Ἄμμέ, ἄν ἔχετε ὄρεξι νά παρδιαθάσετε, ἐμπήξετε χαμαί εἰς τήν γῆν ἄ' κοντάριν, καί νά ἦνε σημάδιν τῆς δικαιοσύνης, καί ἀπάνω τοῦ κονταρίου ἄς ἔχη φλάμπουρον, καί τότε νά ἐβγοῦμε νά παραδιαβάσωμεν.» Ὁ κοντοσταύλης ἔβγαλεν ἄ παιδίν ὅπου ἦτον βαχλιώτης του, ὀνόματι Πολή Μαχαιρᾶ, καί ἀρμάτωσέν τον τ' ἄρματά του, καί ἔβγαλέν τον ἔξω μέ τό ἄλογόν του νά στέκη εἰς τόν κάμπον διά θαρούμενος καί μέ καλήν συντροφίαν, καί ἐπέψαν καπετάνον τόν σιρ Τζάρολο Χαρμπουτζιέρ καθαλλάρην κυπριώτην νά πολεμίσουν μέ τούς Γενουδίους. Οἱ Γενουδίσοι ἐβάλαν τό κοντάριν καί τό φλάμπουρον διά νά πολεμίσουν, ἄμμέ

δέν ἔθελῆσα νά πολεμίσουν (§ 499).

Στά 1374, λοιπόν, ὁ Νικόλας καί ὁ Παῦλος ἦταν τό λιγότερο 20 μέ 25 χρόνων. Αὐτό σημαίνει ὅτι γεννήθηκαν, τό ἀργότερο, μέσα στή δεκαετία 1345-1355, κάτι πού καί πάλι κάνει τήν τοποθέτηση τῆς γέννησης τοῦ Μαχαιρᾶ στά 1380, νά μή φαίνεται λογική.

Ἐπ' εὐκαιρία, ἄς σχολιάσουμε ἐδῶ καί τή σημασιολογική διάκριση πού ὑπάρχει, στή γλώσσα τοῦ Μαχαιρᾶ, ἀνάμεσα στή λέξη «παιδάκι» πού χρησιμοποιεῖ γιά νά χαρακτηρίσει τήν ἡλικία τοῦ ἀδελφοῦ του Παύλου στά 1360 καί στή λέξη «παιδίος» πού χρησιμοποιεῖ γιά νά χαρακτηρίσει τόσο τήν ἡλικία τοῦ Παύλου, ὅσο καί τοῦ Νικόλα, στά 1374. Στήν πρώτη περίπτωση, *παιδάκιν* (καί ἄλλοῦ *παιδί*) σημαίνει πράγματι *ἀγόρι*, ἐνώ στή δεύτερη, *παιδίος* (καί ἄλλοῦ *παιδῖος*) σημαίνει *παλληκᾶρι*. «Παιδίος», λ.χ., χαρακτηρίζεται ὁ Πέτρος ὁ Α' στά 1368, ὅταν ἦταν, δηλαδή, 39 χρόνων, στήν περικοπή ὅπου ὁ Μαχαιρᾶς δικαιολογεῖ τή διπλή παράνομη ἐρωτική του δραστηριότητα:

Εἰ δέ καί τινάς πῆ, «ἔχοντα καί εἶχεν τόσην ἀγάπην [[τῆς ρήγαινας]], πῶς εἶχεν β' καύχες;» τοῦτον ἐποίκεν το ἀπό πολλήν λουξουριάν τήν εἶχεν, ὅτι ἦτον παιδῖος ἀνθρωπος (§ 242).

6. Ἀπό ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου (§ 631) μαθαίνουμε ὅτι ὁ Νικόλας καί ὁ Λεόντιος κατεῖχαν τήν ἴδια ἐποχή (1402) τήν ἴδια θέση στή διοικητική μηχανή. Ἦταν καί οἱ δύο γραμματικοί τοῦ Sir John de Nores, θέση ἀρκετά ὑψηλή στήν ἱεραρχία τῆς διοίκησης, ἀφοῦ ὁ De Nores ἦταν ἀνώτατος ἀξιωματοῦχος. Ἐνώ ὁ Πέτρος (ὁ τρίτος ἀδελφός τοῦ Λεοντίου) κατεῖχε, τήν ἴδια ἐποχή, ἀκόμη πιό περίοπτη θέση, ἦταν βαχλιώτης τοῦ ἴδιου τοῦ Ρῆγα.

Καί ἐμπαίννοντά του εἰς τήν Ἀμόχουστον, ἐθέλησεν ὁ θεός ν' ἀγιτιάση τόν ἀδελφόν μου τόν Περρῆν Μαχαιρᾶν τόν βαχλιώτην τοῦ ρηγός· καί διότι ὁ ἀδελφός μου ὁ σιρ Νικόλ Μαχαιρᾶς ὁ μεγαλλήτερος καί ἐγώ ὁ Λεόντιος ἡμεστέν γραμματικοί τοῦ αὐτοῦ σιρ Τζάν τε Ν(όρ)ες, καί ἦτον φίλος του, καί μοναῦτα ἔπεψεν καί ἐβουθήσαν του καί ἐβγάλαν τον ἀπό τήν Ἀμόχουστον, μηδέν τόν φουρκίσουν (§ 631).

Καθώς εἶδαμε πιό πάνω ὁ Νικόλας εἶχε ἤδη ἀνδραγαθήσει κατά τήν πολιορκία τῆς Κερύνιας, πολεμώντας δίπλα στόν τότε (1374) Κοντοσταύλη καί μετέπειτα (1382-1398) ρῆγα Ἰάκωβο Α', τόν ἀδελφόν, δηλαδή, τοῦ Πέτρου τοῦ Α' (γενν. 1329). Συνεπῶς, καί 20 μόνο ἐτῶν νά ἦταν ὁ Νικόλας τότε (στά 1374), αὐτό σημαίνει ὅτι στά 1402 εἶναι 45-50 χρόνων. Σέ μιά ὠριμη, δηλαδή, ἡλικία πού δικαιολογεῖ καί τήν κατοχή (ἀπό τή μεριά ἑνός Κυπριώτη) μιᾶς ὑψηλῆς θέσης. Θεωρῶ, λοιπόν, ὅτι ἀντίστοιχα καί ὁ Λεόντιος δέν μπορεῖ νά εἶναι στά 1402 μόλις 22 ἐτῶν (ἂν δεχτοῦμε τή χρονολόγηση τοῦ Dawkins, 1380), ἀλλά κατά 5-10 χρόνια τό πολύ νεότερος ἀπό τόν ἀδελφό του Νικόλα, μέ τόν ὁποῖο κατέχει, στή διοικητική ἱεραρχία, ἀκριβῶς τήν ἴδια θέση. Καί ἀφοῦ γιά τόν Νικόλα δέν ἔχουμε καμιά δυσκολία, ἀπεναντίας ἐπιβάλλεται νά χρονολογήσουμε τή γέννησή του τό ἀργότερο μέσα στή δεκαετία 1345-

1355, οδηγούμαστε και πάλι, φυσιολογικά, σέ μιὰ χρονολόγηση τοῦ Λεοντίου μέσα στή δεκαετία 1355-1365. Ὅλα τὰ παραπάνω στοιχεία πιστεύω ὅτι μᾶς ἐπιτρέπουν νά ὑποθέσουμε καί τή σειρά γέννησης τῶν τεσσάρων γιῶν τοῦ Σταυρινοῦ Μαχαῖρα.

Μεγαλύτερος φαίνεται πῶς ἦταν ὁ Παῦλος, ἀφοῦ εἶναι καί ὁ πρῶτος πού ἐντάσσεται στή διοικητική μηχανή ἤδη στά 1360. Βέβαια στήν § 631, σέ γεγονότα τοῦ 1402, ὁ Νικόλας ὀνομάζεται «μεγαλλήτερος». Ὡστόσο, αὐτό δέν σημαίνει κατ' ἀνάγκην, μεγαλύτερος ἀπ' ὄλους, ἀλλά μόνο ἀπό τόν Λεόντιο καί τόν Πέτρο, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στό συμβάν πού περιγράφεται στήν συγκεκριμένη περικοπή. Ἄλλωστε, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ τελευταία φορά πού ἔχουμε μνεία τοῦ Παύλου εἶναι στά 1385 (ἔχω τήν ὑποψία, λοιπόν, ὅτι ἴσως καί νά μήν ζοῦσε στά 1402). Μικρότερος, πάντως, ὄλων – καθῶς τό ἔχει ἐπισημάνει ὁ Σάθας (Σάθας 1873, ρκθ') – φαίνεται πῶς ἦταν ὁ Πέτρος, ἀφοῦ τό 1427 εἶναι σέ πλήρη ἀκμή: ἠγεῖται ἐπικίνδυνων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ὅπως ἡ καταστολή τῆς ἀνταρσίας τοῦ ρέ Ἀλέξη.

Ἐνα ὑποθετικό, δηλαδή, ἀλλά λογικό διάγραμμα τῆς γέννησης τῶν τεσσάρων γιῶν τοῦ Σταυρινοῦ Μαχαῖρα εἶναι, μοῦ φαίνεται, τό ἑξῆς:

Παῦλος	→ γενν.	μέσα στή δεκαετία 1340-1350
Νικόλας	→ γενν.	μέσα στή δεκαετία 1345-1355
Λεόντιος	→ γενν.	μέσα στή δεκαετία 1355-1365
Πέτρος	→ γενν.	μέσα στή δεκαετία 1365-1375

7. Ἐπ' εὐκαιρία, κρίνω σκόπιμο νά σχολιάσω καί μιάν ἄλλη λαθεμένη ὑπόθεση τοῦ Dawkins, στήν ὁποία ὀδηγεῖται ἐξαιτίας τῆς λαθεμένης χρονολόγησης ὅχι μόνο τοῦ Λεοντίου, ἀλλά καί ὄλων τῶν ἀδελφῶν του. Θεωρώντας, δηλαδή, τούς γιούς τοῦ Σταυρινοῦ κατά πολύ νεότερους ἀπ' ὅ,τι ἦσαν στήν πραγματικότητα, δέν διστάζει νά ταυτίσει δύο Κύπριους ἐμπόρους πού ὁ Bertrand De La Broquière συνάντησε στήν Μικρά Ἀσία στά 1432 (τούς ἀδελφούς Passerot) μέ τούς ἀδελφούς τοῦ Μαχαῖρα – ἔστω καί ἂν χρειάζεται γιά τήν ταύτισή του νά προχωρήσει σέ μᾶλλον αὐθαίρετες ἀπλουστεύσεις, ὅπως ἡ μετατροπή τοῦ ἐπιθέτου Passerot σε Μαχαῖρα.

Thirty years later [[ἔννοεῖ μετά τὰ συμβάντα τοῦ 1402]] De La Broquière met two Cypriots merchants in Asia Minor, Perrin Passerot and his brother, banished for an attempt to hand over Famagusta to the King (Voyage d'outremer, p. 109). [...] In De La Broquière's Perrin Passerot we may therefore recognize Leontios' brother Perrin or Peter Makhairas. Π and μ are often interchanged in M. Greek, and *khe* in Cyprus is pronounced as *she*: Passerot is thus very close to Makhairas in sound (Dawkins 1932, 209-10).

Ἐπὶ τῶν ἑξῶν ἔχουν τόσα προβλήματα σ' αὐτή τήν ἐξήγηση, ὥστε νά αἰσθάνεται κανεὶς ὅτι ὁ Dawkins ἔχει διαβάσει ἀποσπασματικά ἢ ἀπλῶς ἀπρόσεχτα καί βιαστικά τόν De La Broquière. Μπερδεύοντας, λ.χ., ἀκόμη καί τὰ ἀπλά πράγματα, νομίζει ὅτι ὁ γάλλος περιηγητής θρῆσκόταν στόν Λάραντα μέ ἀποστολή τοῦ Κύπριου Βασιλιᾶ Ἰωάννη Β':

Bertrand de La Broquière, who in 1432 was at Laranda in Lycaonia, on a mis-

sion from King John II of Cyprus to the Grand Karaman, Ibrahim Beg (Dawkins 1932, 16).

Καθώς, ωστόσο, θά διαπιστώσουμε άμέσως, μέ βάση τό σχετικό χωρίο, μέ τήν άποστολή αυτή είναι επιφορτισμένοι οί Κύπριοι Καστρίκιος καί Μαχαιράς. 'Ο De La Broquière τούς συναντά συμπτωματικά στόν Λάραντα καί τούς παρακαλεϊ νά τόν άφήσουν νά τούς συνοδέψει ώστε νά έχει τήν εύκαιρία νά παρακολουθήσει άπό κοντά τήν επίσημη τελετή τής πρεσβείας²:

Idem, trouvary en ceste dite ville de Larende un gentilhomme de Cypre que l'on nomme Lyachin Castrico et ung aultre que l'on nomme Lyon Maschere qui parloient assés bon françois. Et me demanderet dont j'estoye et comment j'estoye là venu. Je leur respondy que j'estoy serviteur de monseigneur le duc de Bourgoinge et que je venoye de Jerusalem et de Damas avec la carvane, de quoy ilz furent bien esmerveilliés comment j'estoye passé jusques là. Ilz me demanderent où je voulloye aller. Je leur dy que je m'en venoye en France devers mondit seigneur, par terre. Ilz me dirent que ce seroit chose impossible et que se je avoye mille vies, je les perdroye aincois; et que se je vouloye retourner avec eulx, il y avoit là deux galées qui estoient venues querir la seur du roy qui estoit mariée au fils de monsieur de Savoye et, pour l'amour et honneur de mondit seigneur de Bourgoingne, ilz savoient bien que le roy de Cypre me feroit volontiers ramener. Je leur respondy que puisque j'estoye venu jusques là, que à l'aide de Dieu, je poursuivroye mon chemin ou je y demeureroye.

Adont, je leur demanday où ils aloient; ilz me respondy que le roy de Cypre estoit mort n'anoit pas longtemps et, en son vivant, il avoit tousiours eu treves au grant Karman devers lequel le jeune roy de Cypre et son conseil les envoyoiert pour reprendre et reftermer lesdites aliances. Je leur priay que se j'estoye là quant ilz y seroient, que en leur compagnie, je peusse veoir celluy grant prince qu'ilz tiennent comme nous faisons le roy. Ilz me respondirent qu'ilz le feroient tresvolontiers (De La Broquière 1922, 106-08).

Γι' αυτό καί προτού άναχωρήσει, ό De La Broquière αισθάνεται τήν ύποχρέωση νά πάει νά άποχαιρετήσει τούς δύο Κύπριους πρεσβευτές, οί όποιοι, άλλωστε, είχαν τήν εύγενική προθυμία νά τόν προσκαλέσουν νά πάει μαζί τους στην Κύπρο, άπ' όπου θά μπορούσε νά επιστρέψει μέ ασφάλεια στην πατρίδα του, κάτι πού ό ριψοκίνδυνος Γάλλος δέν άποδέχτηκε.

Et encores à celluy jour que la carvane se party et moy avec, quant je alay prendre congié des ambassadeurs du roi de Cypre, ilz me cuiderent ramener avec eulx; et en firent grandement leur devoir, cuidans que je ne deusse jamais passer le chemin que je avoie entrepris (De La Broquière 1922, 121).

2. Μετάφραση των περικοπών του De La Broquière πού άφορούν τήν Κύπρο έχει γίνει άπό τόν 'Αντώνη 'Ιντιάνο, *Κυπριακά Γράμματα*, άρ. 5-6, Φεβρ. - Μάρτ. 1937, σσ. 180-183.

Ἐκ τῆν ἄλλη, ὁ Dawkins δέν μᾶς ἐξηγεῖ γιατί μερικές σελίδες πιό πριν ὁ γάλλος περιηγητής ἔχει σημειώσει ὀρθά τό ὄνομα τοῦ Μαχαιρᾶ, τόν ὁποῖο συνάντησε τήν ἴδια ἐποχή (ἄν ὄχι τίς ἴδιες μέρες) μέ τόν Perrin Passerot, στήν ἴδια πόλη, τόν Λάραντα. Ὅπως, ἐπίσης δέν προσέχει ὅτι ὁ Perrin Passerot ἔχει πεῖ στόν De La Broquière ὅτι βρισκεται ἐξόριστος στήν Μικρά Ἀσία «γιά πολλά χρόνια». Πολύ πιθανό, δηλαδή, ἀπό τό 1402, ὅταν ἔγινε ἡ ἀποτυχημένη προσπάθεια παράδοσης τῆς Ἀμμοχώστου στόν Ρήγα Γιάννο:

Je trouvary en ceste dite ville ung marchand de Cypre que len nomme Perrin Passerot lequel est de Famagosthe, qui est en la main des Jennevois; et estoit bany de ladite ville pour ce que luy et son frere avoyent volu mettre ladicte ville de Famagosthe en la main du roy de Cypre et a demouré longtemps en ce pays comme il me dist (De La Broquière 1922, 109).

Ἄν, λοιπόν, ὁ Ἀμμοχωστιανός αὐτός ἔμπορος (καί οἱ Μαχαιράδες εἶναι σαφές ἀπ' τό κείμενο ὅτι εἶναι Λευκωσιάτες) ἐγκατέλειψε τήν Κύπρο ἀμέσως ὕστερα ἀπό τά γεγονότα τοῦ 1402, τότε τό ἴδιο τό Χρονικό δέν ἀφήνει κανένα περιθώριο γιά μιάν ἐνδεχόμενη ταύτισή του μέ τόν Πέτρο Μαχαιρᾶ. Τόν τελευταῖο τόν συναντοῦμε ἀρκετά χρόνια ὕστερα ἀπό τά γεγονότα τοῦ 1402, νά κατέχει ἀκόμη τή θέση τοῦ βασιλιῶτη τοῦ ῥήγα Γιάννου, καί, ἀργότερα, ἐπικεφαλῆς «φουσάτου» (μαζί μέ τόν Sir Henry de Gible) νά ἐκστρατεύει καί νά συλλαμβάνει τόν ἐπαναστάτη ρε Ἀλέξη (Μάιος τοῦ 1427):

Γροικῶντα ὁ γαρδηνάλλης τές ἀπιστίες καί κα(κά) τά ἐπολομοῦσαν οἱ <λύκοι> [κλέφτες] καί χωργιάτες, ὠρδινίασεν κουβερνούρην τόν σίρ Πατή τε Νόρες τόν μαριτζᾶν τῶν Ἱεροσολύμων, καί τόν σίρ Χαρρῆν τε Ζιπλέτ, τόν Περρῆν Μαχαιρᾶ τόν βασιλιῶτη τοῦ ρηγός, μέ φουσάτον, καί ἦλθαν καί ἐπιάσαν τήν Λευκουσία. [...] Καί ὁ σίρ Χαρρῆν τε Ζιπλέτ μέ τόν Περρῆν Μαχαιρᾶ ἐπῆγεν εἰς τήν Λεμεσό, καί ἐποίκασιν κρίσες ὡς καί εἰς τοῦ Μόρφου, καί ἐτέρ' ἐπιάσαν τόν ρε Ἀλέξην καί ἐφέραν τον εἰς τήν Λευκωσίαν· καί ἐκρεμάσαν τον εἰς τήν φούρκαν τῆ δευτέρᾳ εἰς τās ἰβ' μαγίου ρθκζ' Χριστοῦ (§ 697).

Ἡ προσεχτική, ὡστόσο, καί μόνο ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τοῦ De La Broquière προσφέρει κι ἄλλα στοιχεῖα πού ἀποκλείουν τήν ταύτιση τοῦ Perrin Passerot μέ τόν Πέτρο Μαχαιρᾶ. Συγκεκριμένα, ὁ Γάλλος περιηγητής, ἐκτός ἀπό τήν συνάντησή του μέ τόν Perrin Passerot, μερικές σελίδες παρακάτω περιγράφει καί τή συνάντησή πού εἶχε μέ τόν ἀδελφό του, τόν Anthoine Passerot. Μέ τόν τελευταῖο εἶχε, ἐπίσης, διεξοδικές συζητήσεις, ἰδίως γιά τίς συνθηκές ζωῆς στή χώρα αὐτή. Ἔτσι, ἀνάμεσα σ' ἄλλα μᾶς πληροφορεῖ καί γιά τό θρησκευμά του (εἶναι καθολικός καί ὄχι ὀρθόδοξος, μολονότι, βέβαια, ἀναγκασμένος νά προσποιεῖται τόν μουσουλμάνο), ἐνῶ μᾶς δίνει κι ἕνα σύντομο, ἀλλά ἐπαρκές πορτραῖτο του:

Et par male adventure, ainsy que pechié tient les gens, depuis ung pou de temps, il fu trouvé avec une femme de leur loy, parquoy ledit roy luy a fait renier la foy catholicque, non abstans que, sans doute, il me sembloit bon chrestien. [...] Il est

belle personne et grant, de l'eage de trente six ans (De La Broquière 1922, 117, 119).

Ἄν, λοιπόν, ὁ Anthoine Passerot ἦταν, στά 1432, ἕνας ψηλός καί ὠραίος ἄντρας γύρω στά 36 (δηλαδή γεννήθηκε γύρω στά 1395 τό ἐνωρίτερο), εἶναι φυσικῶς ἀδύνατο νά ταυτιστεῖ μέ ὅποιονδήποτε ἀπό τούς ἄλλους δύο ἀδελφούς τοῦ Μαχαιρᾶ (Νικόλα καί Παῦλο – ἄλλωστε καί τό ὄνομα Anthoine δέν εὐνοεῖ τήν ταύτιση), ἀφοῦ ἔχουμε γι' αὐτούς τεκμήρια ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς τους (πολιτικῆς εἴτε πολεμικῆς φύσεως καί πάντως ὄχι ἐμπορικῆς) σέ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1360, 1373-75, 1385 καί 1402.

Ἐπίσης, ἀπό τήν ἄλλη, ὡστόσο, ὀφείλω νά σημειώσω ὅτι ἡ ἡλικία τῶν 36 ἐτῶν πού παραδίδει ἐδῶ ὁ γάλλος περιηγητής γιά τόν Anthoine δημιουργεῖ κάποιο πρόβλημα, καθώς βρισκόμαστε στά 1432 καί τά γεγονότα πού ὀδήγησαν στήν ἐξορία του θά πρέπει νά ἔχουν συμβεῖ στά 1402. Ἐκτός κι ἂν ἡ ἐξορία του ἔχει νά κάνει μέ τήν «μεγάλη ταραχή ἀνάμεσα τούς Γενουδίους καί τοῦ ρηγός» στά 1421 (§ 644). Ἦν ἀπλῶς ἡ ὁμορφιά τοῦ Anthoine ξεγέλασε τόν De La Broquière, ὁ ὅποιος τόν θεώρησε πολύ νεότερο ἀπ' ὅ,τι ἦταν, ἤ, τέλος, ὅτι ὑπάρχει, ὡς πρὸς τό σημεῖο αὐτό, κάποιο λάθος στή μεταγραφή τοῦ κειμένου του.

8. Ἐπιστρέφω στό κείμενο τοῦ *Χρονικοῦ* γιά νά δοῦμε κάποια ἄλλα στοιχεῖα τά ὁποῖα ρητῶς ἀπαγορεύουν τή χρονολόγησι τῆς γέννησις τοῦ Μαχαιρᾶ ὕστερα ἀπό τό 1376.

Στήν § 566 μαθαίνουμε ὅτι δάσκαλος καί συμβουλάτορας τοῦ εικοσάχρονου τότε (± 1375) Πέτρου Β' (γενν. 1354), ἦταν ὁ παπά-Φίλιππος:

Καί μίαν ἡμέραν ἐσυμβουλευτήν ὁ ρήγας μέ τόν δάσκαλόν του ὀνόματι σίρ Φιλίππε, ἱερεῦς λατίνος, ὁ ποῖος ἦτον υἱός μίας καλογορίας Ρωμέσσης, ἐξαδέλφη τοῦ πατρὸς μου τοῦ κυροῦ Σταυρινοῦ τοῦ Μαχαιρᾶ (§ 566).

Ὅμως, γιά τό ἴδιο αὐτό πρόσωπο, γνωρίζουμε ἤδη, ἀπό τήν § 40, ὅτι ὑπῆρξε προφορικῆ πηγὴ τοῦ Μαχαιρᾶ, ιδίως γιά θέματα ἐκκλησιαστικῆς φύσεως:

καί εἶπεν του εἰς τό γέννημάν της νά λιτανεύουν τό εἰκόνησαν καί νά λ(ει)τουργᾷ, καί ὁ κύριος νά φυλάξῃ τούς καρπούς, [καί ἐλευθερώθησαν ἀπό τήν ἀκριδα], *καθὼς μοῦ τό εἶπεν ὁ κύρ παπᾶ Φίλιππος* (§ 40).

Τέλος, στίς §§ 556 ἕως 583 ἔχουμε τήν ἀναλυτικὴ περιγραφή ἐνός κρίσιμου ἱστορικοῦ συμβάντος: τήν πολιτικὴ ἄνοδο τοῦ σιρ Τιπάτ (Thibald Belfarage), τήν «ὑβρη» του καί τόν σκληρὸ θάνατό του πού θά ὀδηγήσει, ὡστόσο, καί στήν πλήρη ρήξι τοῦ Πέτρου Β' μέ τήν μητέρα του Ἐλεωνόρα Ντ' Ἀραγκόν καί στό διώξιμό της ἀπὸ τήν Κύπρο. Στήν ἀφήγησι τοῦ ἐπεισοδίου αὐτοῦ, κεντρικὴ θέση κατέχει ἡ περιγραφή τοῦ ρόλου πού ἔπαιξε ὁ ἄτυχος θεῖος τοῦ Λεοντίου, παπά-Φίλιππος, τοῦ ὁποῖου ἡ δολοφονία στίς 7 Ἀπριλίου 1376, περιγράφεται μέ συγκρατημένη, ἰσχυρὰ προφανῆ συγκίνηση, προσεκτικὴ παρουσίασι ὄλων τῶν λεπτομερειῶν, καί, ὀπωσδήποτε, μέ ξεχωριστὴ θερμοτήτα:

Καί πιασαυρίου ὅπου ἦτον ζ' ἀπριλλί(ου) ὅπου ἦτον τρίτη τῆς Λαμπρῆς, ὁ πτωχός ὁ σίρ Φιλίππες ἐπῆγεν εἰς τέσ ματίνες εἰς τήν Ἁγίαν Σοφίαν· καί ὄνταν ἀπολύσαν ἦτον ἀργά· ἐκαβαλλίκευσεν καί ἐπῆγεν πρὸς τήν μητέρα του νά τήν ἰδῆ, ὅτι ἦτον καλογριά εἰς τόν Ἅγιον Μάμαν· καί πηγαίνοντά του, ἐμπλασέν του ὁ δισκούντης ὁ μισέρ Παρτελεμέ Μαχές, καί ἀκλούθησέν του, καί ἐπῆγαν ἀντάμα. [Καί ἦτον καλός ἄνθρωπος, καί ἀγαποῦσαν τον.] Καί τήν αὐτὴν ἡμέραν ὁ κύρης Ἰαλεξόπουλλος καί οἱ δύο Φράγγκοι, ὅπου ἐδώκαν τόν λόγον τους ἀσπέρας νά σκοτώσουν τόν πτωχόν τόν παπᾶν, καί ἦλθαν εἰς τήν αὐλήν τοῦ τουρκοπουλιέρη ἀπάνω εἰς τό παλάτιν [...]

Τότε ἐκαβαλλικεῦσαν καί ἐπῆγαν κατὰ πρόσωπα τοῦ παπᾶ. Ἐκεῖνος ὁ πτωχός ἐπῆγεν καί εἶδεν τήν μητέρα του, καί ἐστρέφετον εἰς τό σπίτιν του μέ τόν μισέρ Παρτελεμί, ὁ ποῖος ἦτον θεῖος του· καί ὄνταν ἐφτάσαν εἰς τό γιοφύριν τοῦ Σαν Τεμένικου πρὸς τήν Ἁγίαν Βαρβάραν, ἐνάφανεν ὁ Ἰαλεξόπουλλος καί ὁ σίρ Τιπάτ, καί ἄλλοι δύο· καί θωρῶντα τους ὁ Ἰαλεξόπουλλος πῶς ἐρχονταν καί ἦτον πρὸς βόταν τοῦ ἀμιράλλη, καί τό ν' ἀποσκεπάση ὁ Ἰαλεξόπουλλος παραταῦτα ἔτρεξεν ἀπάνω του, καί τᾶπισα ἔτρεξεν καί ὁ σίρ Τιπάτ μέ τους δύο Φράγγκους· καί ὅσον τοῦ ἐκοντέψαν τοῦ παπᾶ, εἶπεν του ὁ σίρ Τιπάτ: «Σίρ Φιλίπ, κρατῶ σε διά φίλον μου, καί σοῦ πορεύγεται μετὰ μου ὡς γοῖόν ἐχθρός, ὅτι ἐγὼ κτίζω, καί σοῦ χαλᾶς τά καμώματά μου!» Τότε εἶπεν του ὁ σίρ Φιλίπ: «Ἄφέντη, ἴντα ἄνθρωπος εἶμαι ἐγὼ καί ξηλλώννω τά καμουμάτά σου;» Ὁ δέ Ἰαλεξόπουλλος ἐθυμώθη καί ἐδωκέν του μίαν διπλαρίαν μέ τό φηκάριν, καί ὁ δισκούντης ἐδιαφέντευγέ τον ἀπό τήν μερίαν τοῦ ρηγός νά τόν ἀφήσῃ· [καί ἐσύραν τά σπαθία,] καί οἱ δύο Φράγγκοι ἐσκοτώσαν τόν δισκούντην, καί ὁ Τιπάτ καί ὁ Ἰαλεξόπουλλος ἐσκοτώσαν τόν παπᾶν, ὅπου ἐλάτρευγεν τόν θεόν, κοντά τοῦ ἀπλικίου, καί τᾶπισα ἐστράφησαν εἰς τά σπιτία τά ἐκρατοῦσαν ὁ σίρ Τιπάτ. Ὅσον τό ἐγροίκισεν ὁ ρήγας τό κακόν τό ἐγίνην, ἐνοιόαστην, ὅτι ὅσον ἀνάγκαζεν τόν ρήγα γιά τό κάστρον τοῦ Κουρίκος, εἶπεν, τίποτε παραβουλιαν ἔθελεν νά ποίση, καί ἔθελέν το νά πάγη νά βλεπηθῆ· καί πολλά ἐλυπήθη τόν παπᾶν ὅτι εἶχεν τον εἰς τά κρυφά του (§§ 570-71).

Ἄφοῦ, λοιπόν, ὁ δολοφονημένος στά 1376 παπά-Φίλιππος, ὑπῆρξε γιά τόν Λεόντιο ζωντανή προφορική πηγή («καθώς μου τό εἶπεν ὁ κύρ παπᾶ Φίλιππος»), κάτι πού τό ἐπιβεβαιώνει καί ὁ Dawkins (Dawkins 1932, 14 καί 193), αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ Λεόντιος ἦταν, γύρω στή χρονιά αὐτή, σέ μάν ἡλικία τέτοια πού νά μπορεῖ ἀργότερα νά θυμᾶται τίς ἱστορίες τοῦ Φιλίππου (ἄς ποῦμε 10-12 χρόνων). Τό στοιχεῖο, δηλαδή, αὐτό μᾶς παρέχει, ἀφενός, ἕνα *terminus post quem* γιά τή χρονολόγησι τοῦ Μαχαιρᾶ (± 1365) καί, ἀφετέρου, ἰσχυροποιεῖ τήν ἐκδοχή γέννησι τοῦ Λεοντίου μέσα στή δεκαετία 1355-1365.

9. Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τόν θάνατο τοῦ Μαχαιρᾶ, τό κείμενο μᾶλλον μᾶς ὑποχρεώνει νά τόν τοποθετήσουμε ὄχι πολύ ἀργότερα ἀπό τήν ἐπιστροφή του ἀπό τήν πρεσβεΐα τοῦ 1432 στήν Μικρά Ἀσία, ἀφοῦ γιά τό γεγονός αὐτό δέν μᾶς ἀναφέρει ἀπολύτως τίποτα. Τό ἔργο του τελειώνει ὀργανικά μέ τήν περιγραφή τοῦ θανάτου τοῦ ρήγα Γιάνου (1432). Οἱ ἀνεπεξέργαστες ἀφηγηματικά σύντομες σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν καί οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν κυρίως γεγονότα τῶν ἐτῶν 1432-1458, θά πρέπει

νά είναι, καθώς είδαμε και στην αρχή τούτης τῆς ἐργασίας, μεταγενέστερες προσθήκες κάποιου ἀντιγραφέα. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι τό κείμενο τοῦ Χρονικοῦ προσφέρει ἕνα τεκμήριο πού μᾶς ὑποχρεώνει νά τοποθετήσουμε τό θάνατο τοῦ Μαχαιρᾶ ὁποσδήποτε πρὶν ἀπό τό 1448.

Συγκεκριμένα, μιλώντας στήν § 114 γιά τήν ἀνακατάληψη τοῦ κάστρου τοῦ Κουρικού (= ἡ ἀρχαία Κόρυκος) στήν Κυρήνη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπό τόν Πέτρο Α΄ στή 1360-61, μᾶς δηλώνει ὅτι, ἕως τῆ στιγμῆ πού γράφει, τό μεγάλης στρατηγικῆς σημασίας αὐτό κάστρο θρῖσκεται ἀκόμη στήν κατοχή τοῦ ρηγᾶτου τῆς Κύπρου:

Καί ἀπό τότε ὡς τήν σήμερον οἱ ρηγάδες καί κουβερνούριδες τῆς Κύπρου πέμπουν κάθα χρόνον β΄ κάτεργα καί μηνίον τούς Κουρουκιώτες καί διτουγαλίαν καί ἀρματωσίεις, καί πολεμίζουν καθημερινόν μέ τούς Τούρκους, καί μέ τήν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ καί τῆς θαυμαστῆς εἰκόνος τῆς Κουρουκιώτισσας εἰκόνος τῆς Θε(οτόκ)ου βλέπεται κατά πρόσωπα τούς Τούρκους (§ 114).

Γνωρίζοντας, λοιπόν, ὅτι ἡ Κόρυκος πού οἱ Κυπριῶτες τήν ἀνακαταλαμβάνουν ἐπί Πέτρου Α΄, ξαναπερνάει ὀριστικά πλέον στήν κατοχή τῶν Τούρκων στή 1448, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τοποθετήσουμε τό θάνατο τοῦ Μαχαιρᾶ πρὶν ἀπό τή χρονιά αὐτή.

10. Θά κοιτάξουμε τώρα κάπως προσεκτικά τό χωρίο ὅπου ὁ Μαχαιρᾶς ρητά ἀναφέρεται στήν προσωπική του συμμετοχή σέ συγκεκριμένο ἱστορικό συμβάν (τή μάχη τῆς Χοιροκοιτίας στή 1426), κάτι πού ὀδήγησε τόν Dawkins στό συμπέρασμα ὅτι ὁ Μαχαιρᾶς θά πρέπει νά ἦταν τότε στήν ἀκμή τῆς ἡλικίας του, 40 δηλαδή μέ 50 τό πολύ χρόνων, συνεπῶς γεννήθηκε γύρω στή 1380.

Καί διότι μέ ἔβαλεν ὁ ρήγας εἰς τό κρασί, καί ὤρισέν με καί ἐπήγα μέ τήν συντροφίαν του εἰς τά κρασία, καί ἐπήγαμεν ὡς τά Πυρία, καί ἐκοιμήθημεν εἰς τούς κάμπους· καί ξημερώνοντα τῆς παρασκευῆς ἐσηκώθημεν καί ἐπήγαμεν εἰς τήν Χεροκοιτίαν (§ 674).

Καί ἄνταν ἐξημέρωσεν ἡ εὐλογημένη Κυριακή εἰς τās ζ΄ Ἰουλίου αὐκστ΄ ἦλθεν ὁ λαός νά πάρη κρασί, [διά τό φουσατόν]· ὁ μισέρ Πατή τε Νόρες ὁ μαριτζᾶς τῶν Ἱεροσολύμων ὤρισέν με τόν Λεόντιον τοῦ Μαχαιρᾶ, νά μέν δώση τινός κρασί, τοπικοῦ ὡς ὅπου νά φέρουν· οἱ λᾶς ἐδυναστεύγαν νά τούς δώσουν· τόσον ἦτον, ὅτι ἔδραξεν [ἕνας] ἕναν γομάριν, ἄλλοι ἕναν ἄσκιν, ἄλλοι ἔδραξαν δαμαλία καί σφακτά, καί ἴγινον μάλλωμαν καί ταραχή μεγάλη ὀμπρός εἰς τόν πύργον ὅπου ἦτον τό κελλάριν. Θεωρώντα ὁ αὐτός μισέρ Πατής τε Νόρες τήν δυναστείαν τήν ἐποιῶσαν καί ἐκατακουρσέψαν τό κρασί, ἐκατέβη ἀπού τήν σκάλαν τοῦ πύργου, καί ἐβρούθησεν τον λαόν τόσον, ὅτι ἕνας παιδίος ὀνόματι Χαρίους Σκαραμᾶς καί εἶπεν του: «Ἀφέντη, δέρνεις μας καί διώχνεις μας! Ποῦ νά πᾶμεν ναῦ(ρ)ωμεν νά πιοῦμεν, διά νά σμικτοῦμεν μέ τούς ὀκτρούς μας;» Ὁ αὐτός μαριτζᾶς ἐθυμώθη καί ἔδωκέν του κατακέφαλα, καί ἀπό τόν κόρπον ἔμπεςεν τό τζαμπερούνιν τοῦ αὐτοῦ Χαρίου. Ἄλλοι ἐπήγαν εἰς τό ἄλώνιν, καί ἐπήραν δεματία σιταρένα καί ἐπαρταγίσαν τ΄ ἄλογά τους, καί

ἔφαγαν καὶ ἐγεμῶσαν τὲς κοιλιές τους ὡς γοιόν τους χοίρους (§ 679).

ἘΑκολουθεῖ ἡ λεπτομερὴς πλέον περιγραφή τῶν πολεμικῶν δρωμένων (§§ 680-683), μέ κορυφαῖο συμβάν τὴν πανωλεθρία τῶν Κυπριωτῶν, τὸ θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ρήγα, πρίγκηπα τῆς Γαλιλαίας Henry de Montolif, καὶ τὴ σύλληψη τοῦ ἴδιου τοῦ ρήγα Γιάννου ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς. Γιά τὰ τραγικά, ὡστόσο, αὐτὰ γεγονότα, στὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ μετώπου, ὁ «οἰτιάρχης» Μαχαιρᾶς θά δηλώσει σὸ τέλος τῆς ἀφήγησής τους, ὅτι δέν ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας, ἀλλὰ ὅτι τὰ καταθέτει μέ βάση τὴν περιγραφή τους ἀπὸ τὸν κοντοσταύλη τῆς Κύπρου Φίλιππο: «ὡς γοιόν μου τὸ εἶπεν ὁ κοντοσταύλης τῆς Κύπρου» (§ 683).

Οἱ περικοπές, λοιπόν, αὐτές κάθε ἄλλο παρὰ δικαιολογοῦν, κατὰ τὴν γνώμη μου, τὴν ἄποψη τοῦ Dawkins: Ἐπειδὴ ὁ Μαχαιρᾶς συμμετείχε στὴ μάχη τῆς Χοιροκοιτίας, πρέπει, μᾶς λέει, νὰ ἦταν στὰ 1426 στὴν ἀκμὴ τῆς ἀνδρικῆς του ἡλικίας. Ἐν τούτοις, τὸ περιεχόμενο τῶν περικοπῶν θά μπορούσε, νομίζω, χωρὶς λογικὴ δυσκολία, νὰ μᾶς κατευθύνει καὶ πρὸς τὸν ἀντίθετο συλλογισμό. Βλέπουμε, δηλαδή, ὅτι στὸν μᾶλλον σεβάσιμο Λεόντιο (κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς μου πρέπει νὰ ἦταν στὰ 1426 ἀνάμεσα στὰ 60 καὶ στὰ 65 του χρόνια), προσφέρεται ἕνα ἀνάλογο πόστο, στὰ μετόπισθεν, καθὼς πού ταιριάζει σὲ ἄτομα προχωρημένης ἡλικίας.

ἘἌλλωστε, εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἴδιος δέν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιδείξει τὴν ἀπαραίτητη δύναμη καὶ θία, ὅταν χρειάζεται, προκειμένου νὰ τηρηθοῦν οἱ ἐντολές πού ἔχει λάβει ὡς πρὸς τὴ φύλαξη καὶ διακίνηση τοῦ κρασιοῦ. Στὴν κρίσιμη ὥρα, ὅταν ὀρμοῦν οἱ στρατιῶτες νὰ τὸ ἀρπάξουν, χρειάζεται ἡ παρέμβαση ἑνὸς μάχιμου ἀξιωματοῦχο, τοῦ Sir Batin de Nores, ὁ ὁποῖος πιθανότατα θά ἦταν τότε στὴν ἀκμὴ του, ἀφοῦ θά συνεχίσει νὰ κατέχει καὶ ὕστερα ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια (στὰ 1433) τὸ ἀξίωμα τοῦ «μαριτζᾶ», δηλαδή τοῦ στρατηγοῦ (βλ. § 705).

ἘΑπὸ τὴν ἄλλη, βλέπουμε ὅτι οἱ πληροφορίες πού ἀφοροῦν τὸ πεδίο τῆς μάχης, φτάνουν στὸν «ἄμαχο» Λεόντιο διαμέσου τοῦ κοντοσταύλη Φιλίππου. Ὁ ἴδιος δέν φαίνεται νὰ εἶχε ὅποιαδήποτε ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ σὲ πολεμικά δρώμενα, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται ἡ περὶ «ἀκμῆς» ὑπόθεση τοῦ Dawkins.

In 1426 we know from § 679 that he was in charge of the wine at Kherokitia, and in 1432 he was on the embassy to Asia Minor: for both these occupations he must have been in full vigour; probably not much past fifty, which again points to a date for his birth of not much before 1380. If we consider then that he was born about this year, we see that he might well have written the whole chronicle down to the death of Janus. (Dawkins 1932, 16).

ἘΑπὸ τὴν σχετικὴ, μάλιστα, περικοπὴ βλέπουμε ὅτι ὁ Dawkins κάνει διπλὸ σφάλμα. Θεωρεῖ, δηλαδή, ὅτι καὶ γιὰ τὴν πρεσβεία στὴν Μικρὰ Ἀσία (στὰ 1432) ὁ Μαχαιρᾶς πρέπει νὰ ἦταν στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας του. Ἐδῶ ὁμως παρουσιάζεται ἕνα πράγματι πολὺ σοβαρὸ πρόβλημα καὶ ταυτόχρονα ἐρώτημα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς πρότασης τοῦ Dawkins. ἘἌν, δηλαδή, ὁ Μαχαιρᾶς ἦταν στὰ 1432, μόλις 52 χρόνων ὅπως προτείνει, πὼς δικαιολογεῖται τότε τὸ ὅτι μέ τὴν ἀφήγηση τῶν γεγονότων αὐτῆς εἰδικὰ τῆς χρονιάς ὀλοκληρῶναι μέ ὀργανικὸ τρόπο τὸ Χρονικὸ του;

ἘἈκατανόητη παραμένει, δηλαδή, ἡ παρατήρηση τοῦ Dawkins ὅτι ἂν γεννήθηκε

στά 1380 «θά μπορούσε κάλλιστα νά είχε γράψει ὄλο τό Χρονικό ἕως καί τό θάνατο τοῦ ρήγα Γιάννου» (1432). Μά φυσικά καί θά μπορούσε. Ποιός μπορεῖ νά τό ἀμφισβητήσει αὐτό, ἀφοῦ, σύμφωνα μέ τή χρονολογία γέννησης πού προτείνει, ὁ Μαχαιρᾶς θά ἦταν στά 1432 μόλις 52 χρονῶν! Ὅπωςδήποτε τό πρόβλημα δέν εἶναι ἐκεῖ. Τό πρόβλημα εἶναι γιατί ὁ κατά τόν Dawkins ἀκμαιότατος Μαχαιρᾶς, δέν συνεχίζει τό ἔργο του, ὕστερα ἀπό τήν ἐπιστροφή του στήν Κύπρο, ὥστε νά περιγράψει τούτη τή σημαντική ἀπό πολιτική ἄποψη πρεσβεία, γιά τίς συνθήκες καί τά ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας μαθαίνουμε ἕνα σωρό ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες ἀπό τόν Bertrandop de La Broquiète; Δέν εἶναι περίεργο γιά ἕναν συγγραφέα πού κατηγορήθηκε ὅτι ἐπιμένει τάχα σέ ἕνα σωρό κουραστικές λεπτομέρειες, ἢ πού σημειώνει, λ.χ., ὅτι διορίστηκε ὑπεύθυνος γιά τή διανομή τοῦ κρασιοῦ σέ μιά μάχη, νά μὴν μᾶς λείει ἀπολύτως τίποτα γιά τήν τόσο τιμητική καί ἐπιτυχημένη ἀποστολή του νά ἀνανεώσει τήν συνθήκη εἰρήνης τοῦ ρήγα Ἰωάννη Β΄ μέ τόν σουλτάνο τῆς Συρίας Imrahim Beg;

Κατά τή γνώμη μου ἡ μαρτυρία τοῦ De La Broquiète, εἶναι καθοριστικῆς σημασίας γιά τή χρονολόγηση τοῦ Μαχαιρᾶ. Γιατί ὁ συνδυασμός τῆς μέ ὅσα διατυπώσαμε πῶς πάνω γιά τό τέλος τοῦ ἔργου τοῦ Μαχαιρᾶ, ὅτι δηλαδή, τό Χρονικό περατώνεται μέ τό θάνατο τοῦ ρήγα Γιάννου καί τήν ἐνθρόνιση τοῦ Ἰωάννη Β΄ (1432), μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ σεβασμιος γέροντας Μαχαιρᾶς (κατά τοὺς ὑπολογισμούς μου σίγουρα ἑβδομητάχρονος) δέν θά πρόφτασε νά προωθήσει τό κείμενό του πέρα ἀπό τό σημεῖο πού τό ἄφησε προτοῦ ξεκινήσει γιά τή σημαντική αὐτή ἀποστολή, τήν πρώτη του (καί μᾶλλον μοναδική) ἐκτός Κύπρου.

Πιθανότερη αἰτία αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας νά συνεχίσει τό ἔργο του, κάτι πού, οὐσιαστικά, ἐσήμαινε ὅτι θά ἔπρεπε νά ξεκινήσει μέ μίαν ἐντελῶς νέα ἐνότητα, μέ τήν ἀνεδαφική φιλοδοξία νά περιγράψει μίαν ἐποχή πού τότε ἄρχιζε καί ἡ ὁποία σίγουρα ξεπερνοῦσε τά δικά του βιολογικά ὄρια, μποροῦμε νομίζω νά θεωρήσουμε σοβαροὺς λόγους ὑγείας ἢ ἀκόμη καί τό θάνατο τοῦ Λεοντίου ἀμέσως ὕστερα ἀπό τήν ἐπιστροφή του στήν Κύπρο³.

IV

Κωδικοποιῶ τήν ἄποψή μου γιά τή χρονολόγηση τοῦ Μαχαιρᾶ καί τελειώνω.

Ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, ὁ τρίτος ἀπό τοὺς τέσσερις γιούς τοῦ Σταυρινοῦ Μαχαιρᾶ, σίγουρα ὁ πιό «λόγιος», ἂν κρίνουμε ὅτι οἱ ἄλλοι τρεῖς διακρίθηκαν κυρίως γιά τήν πολεμική τους ἀρετή καί ἀνδρεία, πρέπει νά γεννήθηκε γύρω στά 1360. Ὅταν δολοφονεῖται, δηλαδή, ὁ Πέτρος Α΄ (1369), ὁ μέγας ἥρωας τοῦ ἔργου του, εἶναι

3. Ὁ καθηγητής Γ. Π. Σαββίδης, πού διάβασε καί τούτη τήν ἐργασία μου, μέ πολλαπλῶς εὐεργετικά ἀποτελέσματα, μοῦ παρατηρεῖ ὅτι ὁ συνετός, συμβουλευτικός τόνος τοῦ Μαχαιρᾶ καί τοῦ Καστρίκιου ἀπέναντι στόν ρισκοκίνδυνο καί μᾶλλον νέο στήν ἡλικία Bertrandop de La Broquiète – πρὸς τόν ὁποῖο τονίζουν ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά τά καταφέρει νά ἐπιστρέψει διά ξηρᾶς στήν πατρίδα του – ἀποτελεῖ, ἐνδεχομένως, πρόσθετη ἐνδειξη ὅτι οἱ δύο Κύπριοι πρεσβευτές πρέπει νά ἦταν σέ προχωρημένη ἡλικία καί, συνεπῶς, ἔβλεπαν μέ διαφορετικὴ ὀπτική, ἀπ' ὅ,τι ὁ Γάλλος περιηγητής, τίς δυσκολίες ἐνός τέτοιου ταξιδιοῦ.

στήν ηλικία τῶν ἑννέα χρόνων, σέ μιά ηλικία, δηλαδή, πού κανείς βιώνει τά γεγονότα τῆς ἱστορίας μέσα σέ μίαν ὄνειρική ἀγλή μισο-πραγματικότητας καί μισο-φαντασίας. Μόλις, δηλαδή, πού «ἀθθυμάται», καθώς ὁ ἴδιος γράφει, αὐτή τὴν ἐποχὴ καί τοῦτο ἐξηγεῖ, νομίζω, καί τὴν ἀυξημένη λογοτεχνικότητα τοῦ κειμένου του στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀφήγησης πού ἀφορᾷ τὴν ὕστερη δραματικὴ φάση τῆς ἱστορίας τοῦ Πέτρου Α΄ (§§ 232-281). Στά 1373-74, στὴν ἐφηβεία του, ἔχει τὸ σκληρὸ προνόμιο νὰ ζήσει ἀπὸ κοντὰ (καθὼς ἡ οἰκογένειά του παραμένει σταθερὰ πιστὴ στὴν ὑπηρεσία τῶν Φράγκων) τὰ ἄθλια καί καταστροφικὰ γιὰ τὴν Κύπρο γεγονότα τῆς ἐμφύλιας διαμάχης μὲ τοὺς Γενουάτες πού στοιχίζουσαν τὴν ἀπώλεια, ἀλλὰ καί τὴν οἰκονομικὴ καταστροφὴ τῆς Ἀμμοχώστου καί, παραπέρα, τὴν γενικότερη ἀποδυναμώση τοῦ ρηγάτου τῆς Κύπρου.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ καθορίζουσαν καί τὴ στάση του, τὴν τόσο καταδικαστικὴ γιὰ τοὺς Γενουάτες, τοὺς ὁποίους φτάνει στό σημεῖο νὰ τοὺς θεωρεῖ ὡς τὸν μεγαλύτερο ἐχθρὸ τῆς Κύπρου, πὸ μεγάλο ἀπ' ὅ,τι ἀκόμη οἱ Τοῦρκοι καί οἱ Σαρακηνοί. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκφραση ἑνὸς τέτοιου «προσωπικοῦ» μίσους ἀπέναντι στοὺς Γενουάτες, ὥστε νὰ αἰσθάνεται κανεὶς ὅτι δέν μπορεῖ παρά νὰ ὑπαγορευεῖται ἀπὸ μίαν βιωμένη ἐμπειρία πικρίας καί ἀγανάκτησης. Τοὺς ἀποκαλεῖ, λ.χ., κατὰ καιροὺς (διαμέσου τοῦ ἀφηγητῆ του, εἴτε καί διαμέσου τρίτων προσώπων) «σουπέριον γένος καί παράδουλον» (§ 153), «καταραμένην ἀρμάδαν» (§ 358), «πονηροὺς» (§ 362), «ἄπιστους» (§§ 421, 538, 545)), «ἐχθροὺς» (§ 440), «ἐχθροὺς τοῦ Θεοῦ» (§ 443), «κουρσάριδες» (§ 454), «ἐφίορκους» (§ 473), «ψεῦτες», «λας τῆς μέσης», «ψαροπούλιδες», «ναῦτες κατεργάριδες» (§ 499), «κακοὺς χριστιανούς», «ἔργα τοῦ διαβόλου» (§ 537), «ἄπιστη γενεά», «ἄπιστον γένος» (§ 538), «τζιγαριστάδες» (§ 558), «ὑπερήφανους» (§ 593).

Μποροῦμε, ἀκόμη, νὰ θεωρήσουμε μὲ ἀσφάλεια ὅτι ἤδη στά χρόνια αὐτὰ, τῆς ἐφηβείας του (1373-76), ὁ προικισμένος νοῦς τοῦ Λεοντίου φαίνεται πὼς ἀρχίζει ν' ἀποταμιεύει ὑλικὸ πού πολὺ ἀργότερα θά βρεῖ τὴν ὀργανικὴ του θέση μέσα στό ἔργο του. Τεκμήριο γι' αὐτὸ ἡ μαρτυρία του ὅτι ὁ θεῖος του παπὰ-Φίλιππος, ὁ ὁποῖος δολοφονήθηκε στά 1376, ὑπῆρξε προφορικὴ πηγὴ του γιὰ παλαιότερα ζητήματα.

Στά 1402, ὁ σαραντάρχωνος Λεόντιος κατέχει, μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του Νικόλα (ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη ἀνδραγαθήσει στὴν πολιορκία τῆς Κερύνιας στά 1374, εἶναι δηλαδή, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, τὸ λιγότερο 50 χρόνων), τὴ θέση τοῦ «γραμματικοῦ» στὴν ὑπηρεσία τοῦ Sir John de Nores.

Ἔτσι, στά 1426, εἶναι ἤδη κατὰ τὴν κρίση μου, ἕνα σεβάσιμο πρόσωπο, ἀνάμεσα στά 60 καί 65 του χρόνια, τὸ ὁποῖο ἔχει κερδίσει, ὅπως παλαιότερα ὁ πατέρας του (στά 1382), τὴν ὑπόληψη τῶν Φράγκων εὐγενῶν. Ἀπόδειξη ὅτι ὁ βασιλιάς Γιάννος τὸν ἔχει «μὲ τὴν συντροφία του» κατὰ τὴν ἐκστρατεία στὴν Χοιροκοιτία (§ 674), ἀλλὰ ὄχι δίπλα του καί στό πεδίο τῆς μάχης (ὅπως λ.χ., ὁ Ἰάκωβος Α΄ εἶχε δίπλα του στὴν Κερύνεια, στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς μάχης, τὸν εἰκοσάχρονο τότε ἀδελφὸ του Νικόλα).

Ἐνῶ ὅταν πεθαίνει ὁ ρήγας Γιάννος, ὁ γιὸς του Ἰωάννης Β΄, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνθρόνισή του (1432), θά ἐμπιστευτεῖ στόν σεβάσιμο καί ἐμπιστο Λεόντιο (ὁ ἀδελφὸς του Πέτρος Μαχαιρᾶς ἔχει συμβάλει στὴν καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης τοῦ γέ Ἀλέξη ὕστερα ἀπὸ τὴν πανωλεθρία στὴν Χοιροκοιτία), τὴν σοβαρὴ, ἀλλὰ ὄχι καί μακρινὴ (πρόκειται, οὐσιαστικά, γιὰ ταξίδι μερικῶν ὡρῶν), ἀποστολὴ τῆς πρε-

σβείας στον σουλτάνο της Συρίας Imbrahim Beg.

Ο Λεόντιος βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο της πολιτικής και κοινωνικής του ανέλιξης, αλλά και στο γέρας του βίου του (γύρω στα εβδομήντα του χρόνια). Φεύγει, λοιπόν, για την πρεσβεία, μαζί με τον Καστρίκιο, έχοντας κατά τη γνώμη μου, ολοκληρώσει και το γραψίμο του έργου του το οποίο αφορούσε έναν ήδη συντελεσμένο ιστορικό κύκλο που έκλεισε με το θάνατο του Γιάννου. Και ο Λεόντιος δεν φαίνεται να έτρεφε αυταπάτες ως προς το τέλος της εποχής αυτής που ήταν ταυτόχρονα και η δική του εποχή. Τούτη η αίσθηση του τέλους μιας εποχής υποδηλώνεται, νομίζω, και από την οργανικά ολοκληρωμένη μορφή του έργου που άφησε πίσω του φεύγοντας για την αποστολή της Πρεσβείας.

Άλλωστε, το δριακό συμβάν της καταστροφής στη Χοιροκοιτία, τό θεωρεί και τό ερμηνεύει ως τό αναπόφευκτο τέλος μιας σειράς πολιτικών και στρατιωτικών λαθών κατά την περίοδο που ακολούθησε τη δολοφονία του Πέτρου Α΄ και τη σύλληψη του Γιάννου από τους Σαρακηνούς, ως τό φυσικό σημάδι ενός κόσμου που βρισκόταν στο τέλος του.

Τά σημάδια δεν λαλούν ψέματα, διατί εκείνοι αποῦ τά δοκιμάζουν ἀγωνίζουσι πῶς εἶνε ἀλήθεια· οἱ σκύλλοι ἐγουριάζαν, οἱ πετεινοί ἐκράζαν ἀπό καιροῦ· οἱ κωρῶνες ἐγουργιάζαν, οἱ κουκουφιάδες εἰς τήν αὐλήν καί εἰς τά τειχόκαστρα ἐγουργιάζαν, ὡς που καί ἴπῃραν τόν ρήγα. Ὅμοίως τήν αὐτήν κυριακήν ἐγένετον μία καταχνία, ὅτι πάντες ἐχάθην ὁ κόσμος. (§ 690)

Τέλος, ἡ στοχαστική σύνεση καί ἡ πικρή σοφία μέ τήν ὁποία θεωρεῖ ὄλην αὐτή τήν ἐποχή, βεβαιώνει ὅτι τό ἔργο του γραφτήκε σέ ὠριμη ἡλικία, στήν τελευταία, ἄς ποῦμε, δεκαετία τῆς ζωῆς του. Πιό συγκεκριμένα στό διάστημα, ἀνάμεσα στήν καταστροφή τῆς Χοιροκοιτίας (1426) καί στήν ἀναχώρησή του γιά τήν Μικρά Ἀσία (1432).

Τήν πρώτη χρονολογία ὑποστηρίζει τό γεγονός ὅτι ἡ παράκλησή του, ἤδη στήν ἀρχή τοῦ ἔργου του, πρὸς τοῦς Ἅγίους τῆς Κύπρου νά μεσολαβήσουν στόν «κύριον τόν Θεόν» ὡστε «νά ἀποβγάλει τήν αὐτή νήσον ἀπό τοῦς ἄθεους [Σαρακηνούς καί Τούρκους] <Αγαρηνοῦς>» (§ 32), προῦποθέτει, καθώς τό ἔχει ἐπισημάνει ὁ Dawkins (Dawkins 1932, 16), τήν τραγωδία τῆς Χοιροκοιτίας (βλ. καί Πιερῆς 1987, 132-33).

Ἐνώ τῆ δεύτερη χρονολογία, ἐπιβεβαιώνει τό γεγονός ὅτι ὁ Μαχαιρᾶς, ἔχοντας συνείδηση ὅτι ὀλοκλήρωσε τό ἔργο του, σταμάτησε νά συνθέτει στά 1432, ἀφοῦ στίς ἀνεπεξέργαστες σημειώσεις που ἀκολουθοῦν τήν περιγραφή τοῦ θανάτου τοῦ Γιάννου (καί ἀφοροῦν τά χρόνια 1432-1458), δέν ὑπάρχει καμιά μνεία γιά τήν πρεσβεία τοῦ 1432, κάτι που ἐνισχύει τήν ὑπόθεση ὅτι ἴσως προστέθηκαν ἀργότερα ἀπό κάποιον ἀντιγραφέα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(στήν ὁποία παραπέμπει τό κείμενο)

- Bertrand de La Broquière 1922: *Yoyage d'Outremer*, Publié et Annoté par Ch. Schefer. Paris: Ernest Leroux, Editeur.
- R. M. Dawkins 1932: *Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Chronicle"*. Volume II, Edited with a Translation and Notes, Oxford: At the Clarendon Press.
- R. M. Dawkins 1945: *The Nature of the Cypriot Chronicle of Leontios Makhairas*, Oxford.
- Μιχάλης Πιερός 1987: «Σταθμοί τῆς Κυπριακῆς Λογοτεχνίας. Ἐξήγησις τῆς Γλυκείας Χώρας Κύπρου στήν Ἐπιτομήν τῆς Βασιλεύουσας», Παλίμψηστον 5 (Δεκ. 1987).
- Κ. Ν. Σάθας 1873: *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Τόμος Β', Βενετία: Τύποις τοῦ Χρόνου.
- Λοΐζος Φιλίππου 1937: «Λεόντιος ὁ Μαχαιρᾶς», Στόν τόμο *Διαλέξεις περί τῶν κορυφαίων Φιλοσόφων καί Πεζογράφων*, Πάφος - Κύπρου.

ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ *

Τό πάλιο, πού γινόταν ἤδη σέ πολλές ἰταλικές καί κυρίως τοςκανικές πόλεις ἀπό τό 13ο αἰώνα¹ ἐπ' εὐκαίρια διαφόρων θρησκευτικῶν ἐορτῶν καί στήν ἐπέτειο μεγάλων στρατιωτικῶν νικῶν, θεσπίζεται γιά πρώτη φορά στήν Κρήτη μέ ἀπόφαση τοῦ Δούκα Pietro Morosini στίς 28 Ἀπριλίου 1365² σ' ἀνάμνηση τῆς καταστολῆς τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1363, γνωστῆς ὡς ἐπανάσταση τοῦ Ἁγίου Τίτου³.

Τό πάλιο, ἀγώνισμα ἵπποδρομικό, θά γινόταν στό Χάνδακα κάθε χρόνο στίς 10 Μαΐου. Γενικά ἡ 10η Μαΐου καθιερώνεται ὡς ἡμέρα ἐθνικῆς ἐορτῆς καί γενικῆς ἀργίας, πού ἐπρεπε νά τηρεῖται ἀπό ὅλους μέ ποινή γιά κάθε παραβάτη ἀνάλογη μ' ἐκείνη πού εἶχε ὀριστεῖ καί γιά τίς ἄλλες ἐπίσημες ἐορτές.

Τό πρωί τῆς ἡμέρας αὐτῆς θά γινόταν μία μεγαλοπρεπῆς λιτανεία, ὅμοια μέ τή λιτανεία τῆς ἡμέρας τοῦ Ἁγίου Βίτου⁴ στήν ὁποία θά συμμετεῖχε ὁλόκληρος ὁ κληρικός τοῦ Χάνδακα (ἐλληνικός καί λατινικός). Τήν ἴδια ἡμέρα μετὰ τό φαγητό θά διεξαγόταν τό πάλιο⁵.

* Τό θέμα ἀναπτύσσεται πληρέστερα σέ εἰδικό κεφάλαιο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς πού ἐτοιμάζουμε γιά τίς «Ἐπίσημες θρησκευτικές ἐορτές καί κοσμικές τελετές στήν Κρήτη τήν ἐποχὴ τῆς βενετοκρατίας». Ἐδῶ ἐπιχειροῦμε μία πρώτη παρουσίαση τοῦ θέματος.

1. Γνωστό εἶναι τό πάλιο πού διεξαγόταν τήν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, πολιούχου τῆς Φλωρεντίας στίς 24 Ἰουνίου, ἀλλά ἀκόμη γνωστότερο εἶναι αὐτό τῆς Σιένας πού ἦταν ἀφερωμένο στήν Παναγία καί γινόταν δύο φορές τό χρόνο, στίς 2 Ἰουλίου καί στίς 16 Αὐγούστου, βλ. *Enciclopedia Europea*, τόμ. VIII (ἐκδότης Aldo Garzanti), Milano 1979, σ. 530.

2. Ἡ ἀπόφαση αὐτή σώζεται στό ASV-Duca di Candia (στό ἐξῆς DC), B. 50 bis, reg. 10 (Ambascerie di Candia 1304-1619 e scritture diverse sec. XIII-XVII, φ. 237^{r-v} καί ἀκόμη πληρέστερη στό Museo Civico Correr, Miscel. Correr, B. 1210, ἀρ. 2703, φφ. 473^r-474^r, τήν ὁποία καί θά δημοσιεύσουμε στή διδακτορικὴ μας διατριβή.

3. Ἡ ἐπανάσταση αὐτή ὑπῆρξε μία ἀπό τίς σημαντικότερες ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης ἐναντίον τῆς Βενετίας, γι' αὐτό καί ἡ καταστολή τῆς στίς 10 Μαΐου τοῦ 1364 ἀπό τό Luchino dal Verme ἐορτάστηκε μέ ἰδιαίτερη χαρά καί μεγαλοπρέπεια, βλ. ἐνδεικτικά Στεφ. Ξανθουδίδου, *Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καί οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1939, σσ. 81-98 – Νικ. Δ. Ζουδιανού, *Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας*, Ἀθήναι 1960, σσ. 147-175 καί F. Nani Mocenigo, *Delle Ribellioni di Candia (1205-1365)*. *Appunti*, Venezia 1902, σσ. 25-36.

4. Ἡ ἐορτὴ τοῦ Ἁγίου Βίτου (15 Ἰουνίου) καθιερώθηκε ἀπό τό 1310 ὡς ἐπίσημη ἐορτὴ τοῦ κράτους μέ μεγαλοπρεπή λιτανεία καί συμμετοχὴ τοῦ Δόγη σέ ἀνάμνηση τῆς καταστολῆς τῆς ἐπανάστασης τῶν Querini καί Tiepolo, βλ. S. Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, τόμ. III (3η ἔκδοσις), Venezia 1973, σσ. 21-39.

5. Τήν ὑπαρξὴ τῆς ἐορτῆς αὐτῆς στήν Κρήτη ἐρχεται νά ἐπιβεβαιώσει καί μία λογοτεχνικὴ μαρτυρία. Πρόκειται γιά τό στίχο 295 ἀπὸ τόν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, ὅπου ἀναφέρεται ἡ

Τὴν παραμονὴ τοῦ ἀγώνα (δηλαδή στίς 9 Μαΐου) ἔπρεπε νά παρουσιαστοῦν στό Δημόσιο Ταμεῖο ὅλοι ὅσοι ἤθελαν νά λάβουν μέρος γιά νά δηλώσουν τὰ ἄλογα πού θά ἔτρεχαν στό πάλιο καί τοὺς ἀναβάτες πού θά τὰ ἵππευαν. Τὴ 10η Μαΐου ὅλοι οἱ συμμετέχοντες ἔπρεπε νά παρουσιαστοῦν στὸν τόπο ὅπου θρῖσκόταν ὁ Δούκας μὲ τὸ συμβούλιό του καί στή συνέχεια νά πᾶνε στό μέρος πού θά εἶχε ὀρισθεῖ ἀπὸ τίς ἀρχές γιά τὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἀγωνίσματος. Ἄμέσως μετὰ τὸν ἀγώνα οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν ἄλων ἔπρεπε νά παρουσιάσουν στίς ἀρχές ὄλους τοὺς ἀναβάτες πού ἀγωνίστηκαν μὲ ποινή 20 ὑπέρπυρα γιά ὅποιον ἀναβάτη δέν παρουσιαστεῖ.

Ἡ προκήρυξη τοῦ ἀγώνα θά γινόταν κάθε χρόνο τὸ μήνα Ἀπρίλιο, ὥστε νά ἐνημερώνονται καί νά προετοιμάζονται ἐγκαίρως ὅσοι ἤθελαν νά λάβουν μέρος.

Τὸ ἔπαθλο τώρα, ἀπ' ὅπου ὀνομάστηκε καί τὸ ἀγώνισμα, ἦταν γιά τὸν πρῶτο νικητὴ ἓνα κομμάτι κόκκινο ὕφασμα 12 πήχων. Τὸ ὕφασμα ἔπρεπε νά εἶναι βελουδο ἢ ὄ,τι ἄλλο ἀποφάσιζαν οἱ ἀρχές τῆς Κρήτης. Ὁ δεύτερος νικητὴς θά ἐπαιρνε ἓνα γεράκι, ὁ τρίτος ἓναν κόκορα καί ὁ τελευταῖος ἓνα κομμάτι λαρδί. Ὁ τελευταῖος, σύμφωνα μὲ ἀπόφαση τοῦ Δούκα, ἔπρεπε νά τοποθετήσῃ τὸ λαρδί στό λαϊμό του καί νά διασχίσει μ' αὐτὸ ὀλόκληρη τὴν πόλη καί τὰ προάστια⁶.

Γιά τὴν ὀμαλή διεξαγωγὴ τοῦ ἀγωνίσματος ὁ Δούκας ἐξέδιδε κατά καιροὺς διάφορες ἀποφάσεις μὲ τίς ὁποῖες λαμβάνονταν τ' ἀπαραίτητα μέτρα. Ἔτσι μὲ ἀπόφαση τῆς 7ης Μαΐου 1368⁷ γνωστοποιεῖται ὅτι κανεὶς ἄνθρωπος, στρατιώτης, ἱππέας ἢ πεζός, δέν πρέπει νά περνᾷ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο δρόμο τὴν ἡμέρα καί τὴν ὥρα πού γίνεται τὸ πάλιο. Ὅποιος παραβεῖ τὴ διαταγὴ θά πληρώσει πρόστιμο 25 ὑπέρπυρα. Ἄν ὁ κατηγορούμενος δέν μπορεῖ νά πληρώσει τὸ πρόστιμο θά φυλακίζεται γιά 4 μῆνες.

Στὰ ἐπόμενα χρόνια, πάλι μὲ διάταγμα τῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης, ἀπαγορεύεται σέ ὀποιοδήποτε ἄνθρωπο, στρατιώτῃ ἢ πολίτῃ, νά θγαίνει ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη ἔφιππος, μετὰ τὸ μεσημέρι⁸ ἢ μετὰ τὴν 9η ὥρα⁹, χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Capitano Grande καὶ ἂν πρῶτα δέν ἐξέλθει ὁ ἴδιος ὁ Capitano. Γιά κάθε παράβαση ὀρίζεται πρόστιμο 25 ὑπερπύρων, ἐνῶ μὲ 10 ὑπέρπυρα ἐπιβαρύνονται ὅσοι θά περάσουν ἀπὸ τὸ δρόμο, πού γίνεται τὸ ἀγώνισμα, κατά τὴ διάρκειά τῆς διεξαγωγῆς του. Δέκα ὑπέρπυρα θά

λέξη *πάλιον* (ὅπου τοῦ κόσμου τὴν στρατιὰν ἐνίκησεν τὸ πάλιον), βλ. Στυλ. Ἀλεξίου, *Κρητικὰ φιλολογικὰ, Κρητικὰ Χρονικὰ*, 13 (1959), σσ. 302-303 - Τοῦ ἴδιου, Ἀπόκοπος, *Κρητικὰ Χρονικὰ*, 17 (1963), σσ. 232-233. Ὁ στίχος αὐτὸς προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἄλλων μελετητῶν, πού πρότειναν διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες, βλ. Λ. Πολίτη, Παρατηρήσεις στὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, *Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδη*, (Ἑλληνικὰ, Παράρτημα 4, 1953), σσ. 557-558, I. Θ. Κακριδῆ, Ἑρμηνευτικὰ στὸν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ, *Κρητικὰ Χρονικὰ*, 7 (1953), σ. 411, σημ. 4.

6. Τὸ ἔγγραφο ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν A. F. Van Gemert, *Μερικὲς παρατηρήσεις στὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 37-38.

7. ASV – DC, B. 14 bis -15, Quad.2, φ. 145^v. Δημοσιεύεται στὸ παράρτημα. (Ἑγγρ. Α').

8. ASV – DC, B.14 bis -15, Quad.2, φ. 163^r, (10 Μαΐου 1369) καί φ. 181^r (10 Μαΐου 1370).

9. ASV – DC, B.14 bis -15, Quad.2, φ. 196^r; φ. 224^{r-v} καί φ. 238^{r-v}. Ἡ βενετικὴ ὥρα ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σημερινή. Ἡ 24η ὥρα τῆς ἡμέρας ἦταν ἡ δύση τοῦ ἡλίου, περίπου 6 μ.μ. Ἐπομένως ἡ 9η ὥρα θά ἦταν ἀντίστοιχα ἡ 3η μετὰ τὰ μεσάνυκτα, βλ. Σπυρ. Θεοτόκη, *Τὰ καπιτουλάρια τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης 1298-1500, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*, Δ' (1941), σ. 134.

πληρώνουν και οι αγωνιζόμενοι πού θά αγγίζονται μέ τά χέρια, ενῶ θά τρέχουν.

Καί στό 15ο αἰώνα συνεχίζεται τό πάλιο, μόνο πού ἄλλαξε μορφή κι ἔγινε ἀγώνας τοξοτῶν (*Palium ad balistam*) σέ διάφορες ἡμερομηνίες. Στή σειρά τοῦ *Duca di Candia* σῶζονται 3 προκηρῦξεις πού ὀρίζουν ὡς ἡμέρα διεξαγωγῆς του τή 15η Ἰουνίου 1426¹⁰, τή 10η Μαΐου 1427¹¹ καί τήν 6η Ἰανουαρίου 1475¹² (βεν. ἔτ. 1474). “Ὅσοι ἤθελαν νά συμμετέχουν στό ἀγώνισμα, ἔπρεπε νά τό δηλώσουν στήν καγκελλαρία, ἐνῶ ὁποῖος ἔριχνε πάνω ἀπό μία βολή θά φυλακίζόταν γιά 15 ἡμέρες.

Τό 1426 ὁ πρῶτος νικητής θά ἔπαιρνε τό ὕψοςμα καί 5 δουκάτα, ὁ δεῦτερος ἕναν εἰδικό τύπο τόξου μέ ἄγκιστρο (*balistam cum croco*) καί 2 δουκάτα κι ὁ τρίτος μία φαρέτρα μέ ὄλα τά βέλη κι ἕνα δουκάτο. Τό 1427 τά ἔπαθλα εἶναι τά ἴδια μέ τή διαφορά ὅτι ὁ πρῶτος παίρνει 6 δουκάτα καί ὁ δεῦτερος 3.

Στό 16ο αἰώνα συναντοῦμε πάλι στή σειρά τοῦ *Duca di Candia* προκηρῦξεις γιά πάλιο, ἀλλά αὐτή τή φορά μέ πυροβόλα δπλα (*Palio del schiopeto*). Τό βραβεῖο δέν εἶναι πιά ἕνα κοιμάτι ὕψασμα, ἀλλά χρηματικό. Παρ’ ὄλα αὐτά διατηρήθηκε ἡ λέξη πάλιο πού στό ἔξῃ σημαίνει γενικά τόν ἀγώνα.

Τό Συμβούλιο τῶν Δέκα τῆς Βενετίας (μέ ἀπόφαση τῆς 14ης Δεκεμβρίου 1518)¹³ ὄρισε νά γίνεται τό *Palio di schiopeto* μία φορά κάθε χρόνο μέ ἕνα βραβεῖο πού δέν θά ξεπερνοῦσε τά 25 δουκάτα, τά ὁποῖα θά πληρώνονταν ἀπό τά χρήματα τοῦ Δημοσίου. Ὁ ἀγώνας δέν θά γινόταν μόνο στήν Κρήτη, ἀλλά καί στήν Κύπρο καί στήν Κέρκυρα κι εἶχε σκοπό νά ἐκπαιδεύσει τούς ἄνδρες οἱ ὁποῖοι θά ἀντικαθιστοῦσαν τούς τοξότες, πού ὑπῆρχαν μέχρι τότε στίς γαλῆρες.

Ἡ ἀπόφαση αὐτή τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα ἀνακοινώθηκε μέ γράμμα τοῦ Δόγη¹⁴ (μέ ἡμερομηνία 31 Δεκεμβρίου 1518) στίς βενετικές ἀρχές τῆς Κρήτης χωρῖς ὁμως νά ὀρίζει συγκεκριμένη ἡμερομηνία διεξαγωγῆς τοῦ ἀγώνα. Ἀπό τίς προκηρῦξεις¹⁵ πού σῶζονται στό *Duca di Candia* διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἀγώνας γίνεται σέ διάφορες ἡμερομηνίες καί μάλιστα 2 φορές τό χρόνο μέ ἔπαθλο 100 ἢ 50 ὑπέρυτρα, ἐνῶ ὅσοι ἔπαιρναν μέρος ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νά ἔχουν δικό τους ὄπλο.

Μέ τήν προκήρυξη τῆς 21ης Ἀπριλίου 1522¹⁶ ἀναγκάζονται νά λάβουν μέρος ὄλοι ὅσοι ἔχουν ὄπλο μέ ποινή 5 ὑπέρυτρα γιά ὁποῖο δέν προσέλθει. Ἡ ἴδια προκήρυξη ὀρίζει πάλιο καί γιά τούς *Bombardieri* τοῦ Χάνδακα, ἐνῶ ὁ *Zuan Moro, Pronveditor General*, διατάσσει (21 Ἰουλίου 1538)¹⁷ τήν προκήρυξη ἀγώνων (*Palii*) ἀπό καιρό σέ καιρό γιά τήν ἐξάσκηση καί τελειοποίηση τῶν *Bombardieri*.

10. ASV – DC, B.14 bis -15, Quad.3, φ.3^v. Δημοσιεύεται στό παράρτημα. (“Ἐγγρ. Β’).

11. ASV – DC, B.14 bis -15, Quad.3, φ.10^v. Δημοσιεύεται στό παράρτημα. (“Ἐγγρ. Γ’).

12. ASV – DC, B.14 bis -15, Quad.4, φ. 50^v.

13. ASV – Consiglio dei Dieci – Misti, reg.42, φ. 201^r.

14. Τό γράμμα καταχωρίσθηκε στήν καγκελλαρία τῆς Κρήτης στίς 9 Μαρτίου 1519 καί δημοσιεύθηκε στίς 14 Μαρτίου 1519 - DC, B.4 (*Ducali e lettere ricevute*), reg.48, φ.18^v. Δημοσιεύεται στό παράρτημα. (“Ἐγγρ. Δ’).

15. ASV – DC, B.15 bis, Quad.6, φ.13^v (14 Μαΐου 1519), φ. 25^v (29 Νοεμβρίου 1519), φ.30^r (12 Φεβρουαρίου 1520, βεν. ἔτ. 1519), φ.39^r (18 Σεπτεμβρίου 1520).

16. ASV – DC, B.15 bis, Quad.6, φ.60^r.

17. ASV – DC, B.15 bis, Quad.9, φ.26^v-27^r.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α΄

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΜΑΛΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ
ΤΟΥ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΟΣDuca di Candia, b. 14 bis -15 (bandi e proclami 1356-1503), quad.2, f.145^v*Die VII maii indictione VI (1368).*

Clamatum fuit publice per Nicolaum de Molino gastaldionem quod cum aliqui equites et pedites in dustrase ponant se in strata per quem curint ad palium impediētes aliquos equos ne curant sinistrantes ipsos equos, dominus Ducha et eius consilium et dominus Johannes Geno capitaneus generalis Crete faciunt notum omnibus et mandant quod nullus homo tam soldatus quam alius eques vel pedes audeat se ponere super dicta strata in die et hora qua curint ad dictum palium sub pena yperperorum XXV pro quolibet contrafaciente de qua pena accusator habeat tercium se per eius accusationem veritas habebitur tercium sit officialium de nocte quibus hic committuntur et reliquum tercium sit comunis. et si ille qui contrafecerit non habuit unde posse solvere dictam penam stet in carcere per menses IIII et ut omnes sint provisi de hora qua curint dominatio faciet tunc pulssum campagnam magnam ecclesie Sancti Marci et ad sonum dicte campane omnes debeant se largare ab ipsa strata et non debeant se ponere tunc super dicta strata quousque equos predicti erunt ingressi in civitatem sub penis predictis.

Β΄

ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΑΘΛΩΝ

Duca di Candia, b.14 bis -15, quad.3, f.3^v*Die XIII iunii 1426.*

Clamatum fuit publice per Petrum de Feraria gastaldionem ante portam beati Sancti Marci iuxta portam civitatis Candide quod cum dominatio intendit ponifacere palium ad balistam die XV presentis tali modo videlicet, quod ille qui fuerit primo sive magis prope signum habeat palium cum ducati V amodo in 1 borseto et ille qui fuerit secundus sive prope primum habeat balistam cum croco et cum ducati II amodo in 1 borseto et ille qui fuerit tercius sive prope secundum habèat tolacium cum omnibus veris et cum ducatum uno amodo in 1 borseto. Dominatio facit notum omnibus et mandat quod omnes illi qui intendunt prohiare ad dictum palium debeant se scribi facere in cancellaria et sint parati cum suis balistis ad prohiendum dicta die et si aliquis prohicerit ultra unam veram ad dictum palium debeat stare in carcere XV diebus.

Γ'

Duca di Candia, b.14 bis -15, quad.3, f.10^v*Die VIII maii 1427.*

Clamatum fuit publice per Georgium de Canali gastaldionem ante portam Sancti Marci quod cum dominatio intendit ponifacere palium ad balistam die X presentis tali modo quod ille qui fuerit prime sive magis prope signum habebit palium cum ducati VI amodo in uno borsetto et ille qui fuerit secundus sive prope primum habebit balistam cum crocho et cum ducati III amodo in uno borsetto et ille qui fuerit tercius sive prope secundum habebit tolatium cum omnis veris et cum ducatum 1 amodo in uno borsetto. Dominatio facit notum omnibus et mandat quod omnes illi qui intendunt prohicere ad dictum palium debeant se scribi facere in cancellaria et sint parati cum suis balistis ad prohiendum dicta die et si aliquis prohicere ultra unam veram ad dictum palium debeat stare in carcere XV diebus.

Δ'

ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΔΟΓΗ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ,
ΟΠΟΥ ΑΝΑΚΟΙΝΩΝΕΤΑΙ Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΩΝ
ΔΕΚΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΛΕΣΗ ΤΟΥ
PALIO DI SCHIOPETO

ASV - Duca di Candia, b.4 (Ducali e lettere ricevute), reg.48, f.18^v

Leonardus Lauredanus dei gratia dux Venetiarum et nobilibus et sapientibus viris Antonio Lauredano de suo mandato duce et Marco Lando capitaneo ac consiliariis Crete et successoribus suis fidelibus dilectis salutem et dilectionis affectum. Sapiate nui haver delibera nel consiglio nostro di X et cussi ne commetemo cum dicto consiglio che far trazer dobie ogni anno un palio di schiopeto in quella cita et metter un pretio, che non exciedi la summa de ducati vinticinque da esser pagadi de i danari della Signoria nostra. Hoc etiam addito, che quelli pretendarano andar sopra galie in loci de balestrieri, vadano a trazer al schiopeto per haver statuito che de cetero non se possino tuor balestrieri sopra le galie, ma solum schiopetieri come piu utili et necessarii al bisogno nostro et ita exequirete. Has autem ad successorum memoriam in cancellaria vostra registrarari facite.

Data in nostro ducali palatio di ultimo december indictione septima.

MDXVIII.

*Registrare die 9 martii 1519.**Die XIII martii 1519 suprascripte lettere fuerunt publicate in lobio Sancti Marci per Dominicum de Brixia preconem ad sonum tubare.*

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

Ο ANTONIO MOLINO ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ, ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ

Τά τελευταία χρόνια, έρευνώντας στά άνεξάντλητα άρχεία τής Βενετίας καί τής Ρώμης, είχα τήν τύχη νά έντοπίσω όρισμένες πολύ ένδιαφέρουσες, άγνωστες ώς τώρα, πληροφορίες γιά θεατρικές παραστάσεις στόν Χάνδακα τής Κρήτης τόν τελευταίο αιώνα τής βενετοκρατίας. Οί πληροφορίες αυτές έπαυξάνουν καί εμπλουτίζουν, κατά τρόπο άρκετά άποκαλυπτικό, τά έλάχιστα συγκεκριμένα στοιχεία πού μάς είναι ώς τώρα γνωστά γιά τό σημαντικό αυτό θέμα¹. Τίς νέες αυτές πληροφορίες είχα σκοπό νά τίς παρουσιάσω όλες μαζί συνοπτικά (έπιφυλασσόμενος νά τίς επανεξετάσω διεξοδικότερα σέ μιá γενικότερη μελέτη γιά τά *realia* τού Κρητικού Θεάτρου) στόν τιμητικό τόμο γιά τόν κορυφαίο μελετητή τού Κρητικού Θεάτρου καί τής Κρητικής Λογοτεχνίας γενικά, καί συνάμα σεβαστό καί άγαπητό φίλο καί συνά-

1. Έκτός από τίς έμμεσες μαρτυρίες πού άντλούμε από τά ίδια τά κείμενα τών έργων τού Κρητικού Θεάτρου, τίς σκηνικές οδηγίες πού τά συνοδεύουν καί διάφορες άλλες δευτερεύουσες πληροφορίες από χειρόγραφα πού τά διασώζουν ή από έντυπες εκδόσεις τους, ουσιαστικά είναι γνωστές πέντε μόνο συγκεκριμένες μαρτυρίες γιά θεατρικές παραστάσεις στόν Χάνδακα τής Κρήτης, πού όλες τους άνάγονται στό πρώτο μισό τού 17ου αιώνα: τό ποίημα τού Άνδρέα Cornago γιά μιá παράσταση τού «Pastor Fido» τού Guarini, πού δόθηκε τό 1611 στήν πόλη «*per opera del Capitan Livio Paolazzo* (τό έπώνυμο είναι δυσανάγνωστο) *da Udine*» (Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, Έρευναί έν Βενετία, *Θησαυρίσματα*, τ. 5, 1968, σ. 62), οί αυτόγραφες σημειώσεις τού Άνδρέα Cornago, τής ίδιας περίπου εποχής, στό χειρόγραφο Museo Civico Correr, ms. Correr 276, όπου γίνεται λόγος γιά τήν παράσταση κάποιας κωμωδίας (δ. π., σ. 62 σημ. 32), ή παράσταση τής «Amorosa Fede» τού Άντωνίου Πάντιμου στους γάμους τού Φραγκίσκου Querini μέ τήν Καλλέργα Καλλέργη (26 Σεπτεμβρίου 1619) (Alfred L. Vincent, Νέα στοιχεία γιά τό Μάρκο Άντώνιο Φώσκολο. ΈΗ διαθήκη του καί άλλα έγγραφα, *Θησαυρίσματα*, τ. 5, 1968, σ. 174), ή σημαντικότερη πληροφορία τού Ίωάννη Παπαδοπούλου (πού γεννήθηκε τό 1618) στά άνέκδοτα άκόμη άπομνημονεύματά του (Museo Civico Correr, ms. Provenienze Diverse 122b, τ. 1, φ. 66^{r-v}) (*Nel Carnevale et in altri tempi non facevano far oppere senon di Comedie, e nel Sermon Greco, nell' assedio però erano muttate le osanze primiere per amor o per forza e nella più parte anevano tralasciato li costumi di Paese*) (Μάρκου Άντωνίου Φώσκολου Φορτουνάτος, κριτική έκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο Alfred Vincent, Έράκλειο Κρήτης 1980, σ. ιθ' σημ. 21) καί, τέλος, ή γνωστή πληροφορία τού Νικολάου Κομνηνού Παπαδοπούλου, γιου τού συγγραφέα τών άπομνημονευμάτων Ίωάννη, ότι, όπως θυμάται, ή «Έρωφίλη» τού Γεωργίου Χορτάτση είχε παρασταθεί πολλές φορές στόν Χάνδακα καί πάντοτε άρρεσε (*ut memini, saepe in urbe Creta publice data, semper placuit*) (*Historia Gymnasii Patavini*, Βενετία 1726, τ. 2, σ. 306), πληροφορία πού όπωσδήποτε άναφέρεται σέ παραστάσεις τού έργου μετά τό 1645, μέσα στόν πολιορκούμενο Χάνδακα.

δελφο, κ. Στέλιο Ἀλεξίου. Δυστυχῶς ὅλες σχεδόν οἱ ἐρευνητικές σημειώσεις μου τῆς τελευταίας δεκαετίας, ὅπου περιλαμβάνονται καί οἱ ἀναφερόμενες στίς θεατρικές παραστάσεις στήν Κρήτη, βρισκονται σφραγισμένες καί ἀπρόσιτες στό ἐμπερίστατο Ἑλληνικό Ἰνστιτούτο τῆς Βενετίας. Ἀναγκάζομαι λοιπόν νά παρουσιάσω στή μελέτη αὐτή ἕνα θέμα λιγότερο ἀποκαλυπτικό καί ρηξικέλευθο, ὅπωςδήποτε ὁμως σχετιζόμενο ἄμεσα μέ τό θέμα πού εἶχα τήν πρόθεση νά παρουσιάσω.

Πρόκειται συγκεκριμένα γιά τήν ἀρχαιότερη σχετική μέ θεατρικές παραστάσεις στήν Κρήτη πληροφορία πού μᾶς ἔχει σωθεῖ καί γιά τόν Ἀντόνιο Molino, τόν ἀνθρωπο πού μαρτυρεῖται ὅτι τίς ὀργάνωσε. Ἡ πληροφορία εἶναι, ἀπό καιρό τώρα, γνωστή: περιλαμβάνεται στήν ἀφιέρωση (μέ χρονολογία 13 Νοεμβρίου 1561) πρὸς τόν Βενετό εὐγενῆ Ἰάκωβο Contarini, πού προέταξε ὁ Βενετός κωμωδιογράφος Λουδοβίκος Dolce (c. 1505-1568) στήν ἔκδοση ἑνός ἐκτενοῦς στιχουργήματος τυπωμένου στή Βενετία μέ τόν τίτλο: *I fatti e le prodezze di Manoli Blessi, strathioti, di messer Antonio Molino detto Burchiella* (con privilegio, in Vinegia, appresso Gabriel Giolito de' Ferrari, MDLXI· ἡ ἀφιέρωση στίς σσ. 3-6). Ὁ Dolce, ὅπως δηλώνει στήν ἀφιέρωσή του, ἦταν ὄχι μόνο συνάδελφος ἀλλά καί στενός φίλος τοῦ στιχουργοῦ (*fratendomi il Molino carissimo amico e come fratello e maggiore honorando*). Μποροῦμε λοιπόν εὐλόγα νά θεωρήσουμε ὅτι ὅσα γράφει εἶναι ἔγκυρα καί ἀξιόπιστα, προερχόμενα πιθανότατα ἀπό τόν ἴδιο τόν Molino, πού θά διάβασε ἀσφαλῶς καί θά ἔλεγε τό περιεχόμενο τῆς ἀφιέρωσης τοῦ βιβλίου του, πρὶν τυπωθεῖ. Τό κείμενο αὐτό τοῦ Dolce εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ἡ πλουσιότερη σέ πληροφορίες πηγή γιά τή ζωή καί τή δράση τοῦ Molino: ὅλες οἱ ἄλλες σωζόμενες σχετικές πληροφορίες (δυστυχῶς δέν ἔχει ὡς τώρα ἐντοπισθεῖ γι' αὐτόν καμιά ἀρχεακή μαρτυρία) εἶναι εὐκαιριακές καί ἀποσπασματικές καί δέν ἔχουν ἀκόμη συγκεντρωθεῖ συστηματικά, οὔτε ἔχουν μελετηθεῖ ἱκανοποιητικά². Οἱ πληροφορίες γιά τίς πρώιμες καί τίς μεταγενέστερες θεατρικές καί τίς ἄλλες ἐπιδόσεις τοῦ Molino περιέχονται στήν ἀρχή τῆς ἀφιέρωσης:

Messer Antonio Molino..., honoratissimo cittadino di questa città, è, come ogn'un sa, ornato di molte virtù, si come quello che da fanciullo si esercitò sempre ne gli studi che appartengono a huomo civile, come oltre ad altri esercitii lodati, in ballare, in saltare, sonare, cantare e in cotai cose, nelle quali di agilità e di gratia non hebbe paragone a' suoi tempi e cosi parimente in tutte quelle professioni che

2. Βλ. γι' αὐτόν Alfred Einstein, *The Greggesca and the Giustiniana of the Sixteenth Century*, *Journal of Renaissance and Baroque Music*, τ. 1 (1946), σσ. 19-32· τοῦ ἴδιου, *The Italian Madrigal*, translated by Alexander H. Krappe, Roger H. Sessions and Oliver Strunk, Princeton University Press 1949 (ἀνατύπωση 1971), τ. 2, σσ. 527-531· Louis Coutelle, *Le greghesco. Réexamens des éléments néogrecs des textes comiques vénitiens du XVIe siècle* (Παράρτημα «Ἑλληνικῶν», ἀρ. 22), Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 14-35· A.L. Vincent, Antonio da Molino in Greece, *Ἑλληνικά*, τ. 26 (1973), σσ. 113-117· Paolo Fabbri, Fatti e prodezze di Manoli Blessi, *Rivista Italiana di Musicologia*, τ. 11 (1976), σσ. 182-196· Charles Warren, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, edited by Stanley Sadie, Λονδίνο 1980 (ἔφεξις = NGD), τ. 12, σσ. 466-467· Manlio Cortelazzo, Esperienze ed esperimenti plurilinguistici, *Storia della Cultura Veneta*, τ. 3, II, Vicenza 1980, σσ. 199-204, καί Giorgio Padoan, *La commedia rinascimentale veneta*, Vicenza 1982, σσ. 196-199, 206-210 καί passim, ὅπου σημειώνεται καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

a giovani si accongevano. Ne trovò mai alcuno che per esser da lui avanzato l'odiasse, anzi che non l'amasse sommamente. Dipoi ne' più maturi anni dandosi alla mercantia andò in più parti del Levante, non tralasciando però alcuna delle sovradette virtù. Onde avvenne che, per non istare otioso, in Corfù e in Candia cominciò a eserc <i> tarsi in recitar comedie. Di donde ritornato, insieme con frate Armonio e con suoi compagni levò un'Academia di Musica, la quale era gratissima a tutta la città. Onde, per più stabilire la detta Academia, volle mostrar quanto in rappresentare esse comedie valesse. E fu il primo che le mutò in più lingue. Nelle quali divenne così chiaro, che oltre alla lingua comune italiana, contrafacendo la greca e la bergamasca, passò in quelle così avanti, che egli si può chiamare il Roscio della nostra età. Il perché è avvenuto che egli fu sempre caro a ciascun nobile e in tanta stima e riputatione comunemente presso di ciascuno, che, quando è stato fama che la sua persona intervenisse in alcuna comedia, è stato tanto il concorso di ciascuna qualità di persone, che a pena vi potevano capere. Ora, quantunque egli sia così raro nel recitare, non è che altrettanto e più non si sia dimostro nello scrivere. Onde, spesso si son veduti de' suoi versi nell'una e nell'altra di queste due lingue di tanta perfettione, che possono contendere col Bembo e col Petrarca³.

Προτού προχωρήσουμε στην εξονυχιστική διερεύνηση της συγκεκριμένης αυτής μαρτυρίας για παραστάσεις κωμωδιών στην Κέρκυρα και στην Κρήτη, θεωρούμε σκόπιμο και χρήσιμο να ανακεφαλαιώσουμε όσα είναι γνωστά για τόν φερόμενο ως οργανωτή τους, τόν ιδιόρρυθμο εκείνον και χαρισματικό Βενετό στιχουργό, ήθοιοιό και μουσικό του 16ου αιώνα, πού, όπως είπαμε, δέν έχει ακόμη αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης, όπου νά συγκεντρώνονται και νά συνεξετάζονται όλες οί σωζόμενες πληροφορίες για τό πρόσωπό του.

Ο Ἐντὼνιος Molin(o), ἐπονομαζόμενος Burchiella, ἦταν γνωστότατη μορφή τῆς λογοτεχνικῆς, τῆς θεατρικῆς καί τῆς μουσικῆς ζωῆς τῆς Βενετίας τοῦ 16ου αἰώνα. Στήν ἀφιέρωσή του ὁ Dolce ἀναφέρει ρητά ὅτι ὁ Molino ἀνῆκε στήν τάξη τῶν ἀσπῶν τῆς Βενετίας (*cittadino di questa città*), πράγμα πού σημαίνει ὅτι δέν μπορεῖ νά εἶχε καμιά συγγενική σχέση μέ τή γνωστή συνεπώνυμη οἰκογένεια Βενετῶν πατρικίων⁴. Ὁ Dolce σέ μεταγενέστερο κείμενό του, σέ μίαν ἄλλη ἀφιέρωση, πρὸς τόν ἴδιο τόν Molino αὐτή τή φορά, πού προτάσσεται στήν ἔκδοση τῆς τραγωδίας του «Marianna» (πρωτοτυπώθηκε τό 1565 στή Βενετία, ἀλλά θά παραστάθηκε ἀσφαλῶς νωρίτερα, μέ συμμετοχή, ὅπως ἀναφέρεται, καί τοῦ Molino ὡς ἠθοιοιοῦ), γράφει ὅτι ὁ Molino εἶχε γεννηθεῖ ἀπό πατέρα καί ἀπό μητέρα εὐγενεῖς (*nato di padre e di madre legittimamente nobili*)⁵. Ἀσφαλῶς ὁμως πρόκειται γιά φιλοφρόνηση τοῦ Dolce πρὸς τόν

3. Ὁλόκληρη ἡ ἀφιέρωση ἀναδημοσιεύεται ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Ν. Σάθα, *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Monuments inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, τ. 8, Παρίσι 1888, σσ. 471-472, καί τμήματά της σέ όλες σχεδόν τῖς μελέτες γιά τόν Molino.

4. Ὅπως, λόγου χάρη, πιθανολογεῖ ὁ G. Padoan, ὁ. π., σ. 158 σημ. 4.

5. A. Einstein, Greghesca, ὁ. π., σ. 20. Μεταφέρω ἐδῶ ὀλόκληρο τό ἀπόσπασμα τῆς ἀφιέρωσης, ὅπου ἐπαναλαμβάνονται συνοπτικότερα οἱ πληροφορίες γιά τόν Molino πού περιέχονται καί στήν ἀφιέρωση τοῦ 1561: *Voi sete nato di padre e di madre legittimamente nobili, e da fanciullo*

φίλο καί συνεργάτη του: τό πολύ πολύ, αυτό πού μπορούμε νά υποθέσουμε ὅτι ἐννοεῖ εἶναι ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Molino εἶχε ἢ κολακευόταν νά πιστεύει ὅτι εἶχε τίτλο δευτερευούσας εὐγένειας σέ κάποια πόλη τοῦ Veneto (ἴσως στή Βιτσέντζα, ὅπως ἔχει ὑποθεθεῖ, ἔξαιτίας μάλλον τῆς σχέσης τοῦ Molino μέ τή Maddalena Casulana). Ἐάν ὁ Molino εἶχε πράγματι τίτλο βενετικῆς εὐγένειας, αὐτό θά δηλωνόταν ἀπαρέκκλιτα πρὶν ἀπό τό ὄνομά του (clarissimo, illustrissimo κ.λ.) στά διάφορα δημοσιεύματά του καί στίς ἄλλες μνεῖες πού ὑπάρχουν γι' αὐτόν.

Δέν εἶναι γνωστό οὔτε πότε ἀκριβῶς γεννήθηκε, οὔτε πότε ἀκριβῶς πέθανε. Τά τελευταῖα δημοσιεύματά του χρονολογούνται στό ἔτος 1572⁶, καί ὅπωςδήποτε ὁ θάνατός του δέν πρέπει νά ἀπέχει πολύ ἀπό τή χρονολογία αὐτή. Ἦταν ἤδη σέ προχωρημένη ἡλικία, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος σέ ποίημά του, τό 1568 εἶχε περάσει πιά τά ἑβδομήντα (*Thora chie passo 'l cronni settenari*)⁷. Πόσα χρόνια τά εἶχε περάσει δέν μπορούμε νά ξέρουμε, πάντως ἀπό τή διατύπωση συνάγεται, νομίζω, ὅτι δέν τά εἶχε περάσει παραπάνω ἀπό ἓνα ἕως τρία χρόνια τό πολύ. Συνεπῶς, πιθανότατα γεννήθηκε ἀνάμεσα στά ἔτη 1495 καί 1497⁸. Ἡ παιδεία του φαίνεται γενικά περιορισμένη: ὅλα τά κείμενά του, χωρίς ἔξαιρση, εἶναι κείμενα λαϊκά, προοριζόμενα γιά εὐρύτερο ἀναγνωστικό κοινό (*volgari lettere*, ὅπως γράφει καί ὁ Dolce) καί ὄχι γιά κοινό μέ ὑψηλότερες ἀπαιτήσεις καί πιό ἐκλεπτυσμένες προτιμήσεις. Ἀπό τήν παιδική του κιόλας ἡλικία (*da fanciullo*) εἶχε δεῖξει πλούσιο ἄλγαντο στό τραγούδι, στό παίξιμο μουσικῶν ὀργάνων, στόν χορό καί στήν ποίηση, ἀκόμη καί στίς πολεμικές τέχνες, καί γενικά σέ καθετί πού ἀπαιτοῦσε εὐκινησία καί χάρη, καί οἱ δεξιότητές του αὐτές σέ συνδυασμό μέ τόν προσηνῆ χαρακτήρα του τοῦ εἶχαν ἐξασφαλίσει τή συμπάθεια ὅλων τῶν συμπολιτῶν του, εὐγενῶν, ἀστῶν καί πληθείων. Σέ ὠριμότερη ὁμως ἡλικία (*ne' riu' maturi anni*), συνεχίζει ὁ Dolce, ὁ Molino ἄρχισε νά ἀσχολεῖται μέ τό ἐμπόριο, καί ὡς ἔμπορος ἐπισκέφθηκε πολλά λιμάνια τῆς Ἀνατολῆς. Ὅμως καί ἐκτός Βενετίας δέν παραμελοῦσε τίς καλλιτεχνικές του ἐνασχολήσεις, καταφέροντας νά ὑπηρετεῖ παράλληλα καί τόν κερδῶ Ἐρμη καί τίς Μοῦσες. Καί στό σημεῖο αὐτό ἀκριβῶς, γιά τοῦ λόγου τό ἀληθές, ὁ Dolce μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἀπό τότε χρονολογεῖται ἡ πρώτη ἐνασχόληση τοῦ Molino μέ τή θεατρική πράξη: γιά νά διασκεδάξει τήν ἀνία του κατά τίς πολύμηνες ἀσφαλῶς παραμονές του στήν Κέρκυρα καί στήν Κρήτη, ὅπου βρισκόταν ὡς ἐμπορευόμενος ἢ καί ὡς ναυτικός⁹ (συνηθέστα-

applicaste l'animo ad ogni bella virtù, degna di gentiluomo. Onde poi in maneggiare arme, in musica, in agilità e destrezza del corpo, e nelle volgari lettere sete riuscito perfetto. Oltre a ciò dandovi alla lingua Greca e alla Bergamasca più volte, queste per vostro diporto contrafacendo, e componendo e recitando comedie, avete ottenuto il nome del primo che in questa Città si abbia lasciato giammai vedere e udire in scena.

6. P. Fabbri, ὁ. π., σ. 185.

7. Ὁ. π., σ. 187.

8. Ὁ Α. Einstein (Greghesca, ὁ. π., σ. 20), πού ἀγνοεῖ τό ποίημα τοῦ 1568, τοποθετεῖ τή γέννησή του ἀνάμεσα στά 1500 καί στά 1510, ἐνώ ὁ P. Fabbri (ὁ. π., σ. 187), πού τό γνωρίζει, γύρω στά 1495.

9. Στά ταξίδια του στήν Ἀνατολή εἶχε, ἐννοεῖται, ἐπισκεφθεῖ καί ἄλλες πόλεις. Ὁπιζ. λόγου χάρη, τή Βηρυτό καί τήν Ἀλεξάνδρεια (L. Coutelle, ὁ. π., σ. 45 σημ. 2 καί 3).

τος συνδυασμός ιδιοτήτων εκείνη τήν εποχή), άρχισε νά οργανώνει παραστάσεις κωμωδιών, έρασιτεχνικές άσφαλώς και αυτοσχέδιες, με δικά του ίσως έργα ή τό πιθανότερο με έργα από τό υπάρχον ήδη περιορισμένο ρεπερτόριο τής Ιταλικής κωμωδιογραφίας (ή *commedia dell' arte* βρισκόταν ακόμη στά σπάργανα). Άπό τίς έμπορικές αυτές δραστηριότητες πλούτισε, όπως φαίνεται, αρκετά, και κάποια στιγμή έπιστρέφοντας στή Βενετία αποφάσισε νά εγκαταλείψει τίς περιπλανήσεις του, και άρχισε νά επιδίδεται με πάθος στό θέατρο και στή μουσική, όχι ίσως ως επαγγελματίας αλλά ως ένθουσιώδης έρασιτέχνης, αφού είναι πολύ πιθανό ότι συνέχισε τήν έμπορική του δραστηριότητα και μετά τήν οριστική του εγκατάσταση στή Βενετία, όπως δείχνουν ή οικονομική ευχέρεια και οι κοινωνικές διασυνδέσεις του. Ίδιαίτερη αδυναμία φαίνεται ότι έδειχνε για τό θέατρο, γράφοντας ο ίδιος και παίζοντας κωμωδίες ή μετέχοντας σέ έργα φίλων του ως ήθοποιός. Γρήγορα ή φήμη του ως κωμικού συγγραφέα και ως ταλαντούχου ήθοποιού άπλώθηκε σέ όλόκληρη τή Βενετία και, όπως μάς λέει ο Dolce, ή συμμετοχή του σέ οποιαδήποτε θεατρική παράσταση αποτελούσε καλλιτεχνικό γεγονός για τήν πόλη και συγκέντρωνε πολύ κόσμο. Οι πληροφορίες πού διαθέτουμε για τή μετέπειτα ζωή του προέρχονται κυρίως από τά έργα του και δέν είναι πολλές ούτε σαφείς.

Η χρονολογία τής έπιστροφής και τής οριστικής εγκατάστασής του στή Βενετία δέν είναι δυνατό νά καθορισθεί με ακρίβεια. Τά πρώτα λογοτεχνικά κείμενά του πού τυπώθηκαν είναι μερικά Ιταλικά ποιήματά του πού μελοποίησαν και περιέλαβαν σέ μουσικές συλλογές τους δύο γνωστοί μουσικοί τής εποχής, ο Costanzo Festa (1538) και ο Giordano Passetto (1541)¹⁰, πράγμα πού δείχνει ότι αρκετά νωρίς είχε αναπτύξει σχέσεις και γνωριμίες με έπίσημους μουσικούς κύκλους τής Βενετίας. Θά μπορούσαμε ίσως, συμβατικά, νά θεωρήσουμε τήν πρώτη από τίς χρονολογίες αυτές ως *terminus post quem* τής οριστικής εγκατάστασης του Molino στή Βενετία. Όπως δέποτε ή παρουσία και ή λογοτεχνική και θεατρική δραστηριότητά του στή Βενετία πρέπει νά χρονολογούνται αρκετά χρόνια πριν από τήν πρώτη εμφάνιση του *greghesco* σέ κωμωδία, μά «λογοτεχνική» καινοτομία τής οποίας, όπως θά δούμε, θεωρείται ο κυριότερος εισηγητής (όχι όμως και ο πρώτος, αφού υπάρχουν ενδείξεις ότι ή έλληνική γλώσσα είχε χρησιμοποιηθεί και παλαιότερα στή Βενετία σέ Ιταλικά λαϊκά λογοτεχνικά και διαλογικά - θεατρικά κείμενα)¹¹: ή πρώτη λειτουργική χρήση του *greghesco* εμφανίζεται σέ μία κωμωδία του γνωστότατου Βενετού κωμωδιογράφου Άνδρέα Calmo (1510-1571), στενότερου φίλου και κουμπάρου του Molino, στή

10. Emil Vogel-Alfred Einstein - François Lesure-Claudio Sartori, *Bibliografia della musica italiana vocale profana pubblicata dal 1500 al 1700*, nuova edizione interamente rifatta e aumentata con gli indici dei musicisti, poeti, cantanti, dedicatari e dei capoversi dei testi letterari (έφεξης = *Bibliografia*), Pomezia 1977, τ. 1, σ. 630 άρ. 670 και τ. 2, σ. 1314 άρ. 2147.

11. Βλ. π.χ. τή μελέτη του M. Cortelazzo, *Nuovi contributi alla conoscenza del grechesco, L' Italia Dialettale*, τ. XXXV (1972), σσ. 53-56. Η κωμική χρήση τής έλληνικής γλώσσας σέ θεατρικές παραστάσεις, όχι όμως στή μορφή και στήν έκταση πού θά καθιερώσει άργότερα ο Molino, αποδίδεται σέ έναν γνωστό ήθοποιό τής Βενετίας, τον Ραγουζαίο Ivan Paulovic, γνωστότερον ως Zuan Polo (Liombardi) (G. Padoan, *δ. π.*, σσ. 44 σημ., 6, 56-59, 81-83, 88-89, 95-96), πού πέθανε τό 1540, ικανότατο νά μιμείται από σκηνής διάφορες γλώσσες και διαλέκτους.

«Rodiana», πού πρωτοπαραστάθηκε τό 1540 αλλά τυπώθηκε αργότερα (1553)¹². Τό πρώτο βιβλίο μέ τό όνομα του Molino τυπώθηκε τό 1548 και έχει τόν τίτλο: *Dialogo over contrasto d'amore di messer Antonio Molino cognominato Burchiella* (In Vinegia, per Comin da Trino, MDXLVIII). Παρόλο πού υπογράφει και τήν αφιέρωση του διαλογικού αυτού στιχουργήματος (*A gli ingenuosi giovani et alle donne non men ardite che belle*), όπου μάλιστα ισχυρίζεται ότι τό έγραψε σε νεαρότατη ηλικία (*pei miei più teneri anni*), τό έργο αυτό δέν είναι δικό του. Ποιητής του είναι ένας προγενέστερος (πέθανε τό 1525) ποιητής από τή Βολωνία, ό Ίωάννης Άνδρέας Garisendi, και τό ίδιο αυτό έργο είχε τυπωθεί τρεις τουλάχιστον φορές προηγουμένως στη Βενετία (1518, 1520, 1522) μέ τό ψευδώνυμο Achillino da Bologna¹³. Η άνευδοίαστη ιδιοποίηση ενός ξένου έργου, και μάλιστα τυπωμένου, από τόν παραγωγικότατο και ταλαντούχο Molino είναι άνεξήγητη. Τό ένδεχόμενο ότι ίσως έλαβε μέρος σε κάποια δημόσια απαγγελία του έργου αυτού¹⁴ (πού δέν είναι θεατρικό, αλλά ή διαλογική μορφή του θά μπορούσε ίσως νά τό καταστήσει κατάλληλο για κάποιου είδους δημόσια παρουσίαση) δέν απαλλάσσει τόν Molino από τό στίγμα του σφετερισμού ξένης πνευματικής ιδιοκτησίας.

Τό περίεργο στην περίπτωση του Molino είναι ότι όλες σχεδόν οι πληροφορίες, πού δέν είναι, όπως είπαμε, πολλές, για τις λογοτεχνικές, τις θεατρικές και τις μουσικές δραστηριότητες του συγκεντρώνονται στις δύο τελευταίες δεκαετίες της ζωής του, μετά τα πενήντα του. Αναφέρεται, λόγω χάρη, άνάμεσα στα πρόσωπα πού εμφανίζονται να συνομιλούν και νά αφηγούνται ιστορίες στο έργο «Le riacevoli potti» του Ίωάννη Φραγκίσκου Straparola, πού πρωτοτυπώθηκε τό 1550 στη Βενετία: ό «*faceto Antonio Molino detto Burchiella*» μέ μία συντροφία εύγενών, άνδρών και γυναικών, προσκαλείται σ' ένα palazzo στο Murano και στη διάρκεια της σύντομης παραμονής του εκεί του δίνεται ή ευκαιρία νά επιδείξει τις μεγάλες υποκριτικές και αφηγηματικές του ικανότητες (χρησιμοποιώντας μάλιστα μέ κωμικό τρόπο και τή διάλεκτο του Bergamo), καθώς και τό τάλαντό του στο τραγούδι, στο λαγούτο και σε άλλα μουσικά όργανα και στον χορό¹⁵. Αναφέρεται επίσης ως ήθοποιός πού έλαβε μέρος στην «Zingana» του Gigio Artemio Giancarli, πού πρωτοτυπώθηκε στη Μάντοβα τό 1545, σε μία παράσταση πού δόθηκε αργότερα, άγνωστο όμως ακριβώς τότε, στη συνοικία του Αγίου Στεφάνου της Βενετίας. Έπαιξε επίσης σε δύο έργα του φίλου του Λουδοβίκου Dolce, στη «Marianna» (1565) και στις «Troiane» (1567)¹⁶. Τις υποκριτικές του ικανότητες επαινεί επίσης κι ένας άλλος λιγότερο γνω-

12. Για τις σχέσεις του Calmo μέ τόν Molino οι ένδείξεις είναι πολλές: ό Calmo του απευθύνει μία επιστολή και τόν αναφέρει μέ πολλή συμπάθεια σε άλλες (βλ. *Le lettere di messer Andrea Calmo riprodotte sulle stampe migliori*, con introduzione ed illustrazioni di Vittorio Rossi, Τορίνο 1888, σσ. XXXV-XXXVI, 151, 155). Βλ. και παρακάτω, σ. 272.

13. Βλ. G. Padoan, *Momenti del rinascimento veneto*, Πάδοβα 1978, σ. 201, και του ίδιου, *Commedia, δ. π.*, σσ. 32 σημ. 38.

14. G. Padoan, *Commedia, δ. π.*, σ. 158 σημ. 5.

15. P. Fabbri, *δ. π.*, σσ. 195-196. Για τό έργο αυτό του Straparola βλ. Ginetta Auzzas, *La narrativa nella prima metà del Cinquecento, Storia della Cultura Veneta*, τ. 3, II, Βιτσέντζα 1980, σσ. 128-132.

16. G. Padoan, *δ. π.*, σ. 207.

στός κωμωδιογράφος τῆς ἐποχῆς, ὁ Μαρίνος Negro, στήν ἀφιέρωση τῆς κωμωδίας του «La Pace» (1561) (*io pienamente lodo il piacevole et pieno di soggetto messer Antonio da Molino detto Burchiella*)¹⁷. Οἱ χρονολογίες πού σημειώνονται πλάι στά ἔργα αὐτά εἶναι οἱ χρονολογίες τῶν πρώτων ἐντυπων ἐκδόσεών τους, πού ὁμως δέν ἀπέχουν συνήθως πολύ ἀπό τίς χρονολογίες τῆς πρώτης παράστασής τους στή Βενετία, κι αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ Molino συνέχιζε τή θεατρική δραστηριότητά του ὄχι μόνο στήν ἕκτη ἀλλά ἴσως καί στήν ἑβδομη δεκαετία τῆς ζωῆς του.

“Ὅπως εἶδαμε, ὁ Dolce ἀποδίδει ρητά στόν Molino τό εὔρημα τῆς χρησιμοποίησης διάφορων γλωσσῶν καί διαλέκτων σέ κωμωδίες (*fu il primo che le mutò in più lingue*), καί εἰδικότερα τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς διαλέκτου τοῦ Bergamo. Τό ἴδιο μαρτυρεῖ καί ὁ Φραγκίσκος Sansovino ἀργότερα, ἀναφέροντας εἰδικότερα τήν ἑλληνική καί τή σαβιδική (*huomo piacevole et che parlava in lingua greca et schiavona corretta con l'italiana, con le più ridicolose et strane inventioni et chimere del mondo*)¹⁸. Τίς ξένες αὐτές γλώσσες θά τίς εἶχε ἀκούσει καί θά τίς εἶχε μάθει καί στήν ἴδια τή Βενετία, ἀλλά κυρίως κατά τή διάρκεια τῶν ἐμπορικῶν ταξιδιῶν του στήν Ἀνατολή. Κατά τήν παραμονή του στήν Κέρκυρα καί στήν Κρήτη, καί σέ ἄλλα ἴσως λιμάνια τῆς ἑλληνοφώνης Ἀνατολῆς, θά εἶχε ἀποκτήσει ἢ θά εἶχε καλλιιεργήσει τίς γνώσεις του τῆς ὀμιλούμενης ἑλληνικῆς γλώσσας ἀσφαλῶς ὄχι στήν ἐντέλεια, ἀλλά ἀρκετὰ γιά νά συνεννοεῖται μέ εὐχέρεια στίς ἐμπορικές συναλλαγές καί στίς ἀνθρώπινες συναναστροφές του. Ὅπως ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὁ ἴδιος, τή νεοελληνική γλώσσα τήν ἔμαθε, ὅσο τήν ἔμαθε, μέ ἀρκετό κόπο:

*Mo per chie pochi sa sta lenga Grega,
chie imparar no se pol senza so costo*¹⁹.

“Ὅπως εἶδαμε, ἡ communis opinio τῆς ἐποχῆς του ἦταν ὅτι σ' αὐτόν ὀφείλεται ἡ υἱοθέτηση καί ἡ εὐρύτερη καθιέρωση τῆς χρήσης τῆς νεοελληνικῆς ὡς κωμικῆς γλώσσας. Δέν πρόκειται ὁμως γιά τή νεοελληνική γλώσσα ἀλλά γιά τό greghesco: ὁ Molino δέν συνέθεσε ποτέ του οὔτε ἕναν ὀλόκληρο στίχο στήν ὀμιλούμενη ἑλληνική τῆς ἐποχῆς του καί εἶναι ἐξαιρετικά ἀμφίβολο ἂν μπορούσε νά τή γράφει. Τό greghesco, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι ἕνα περίεργο κράμα κοινόχρηστων καί στερεότυπων ἑλληνικῶν λέξεων καί μικρῶν φράσεων πού παρεμβάλλονται, σέ περιορισμένη πάντως ἔκταση, σέ λογοτεχνικά κείμενα, κατά κανόνα κωμικῆς ὑφῆς, γραμμένα στή βενετική διάλεκτο, ἀποδιδόμενη ὁμως μέ ἑλληνική προφορά καί μέ πολλά γραμματικά καί συντακτικά σφάλματα²⁰. Ἡ τεχνητή αὐτή γλώσσα ἀσφαλῶς δέν ἀντικαθρεφτίζει, ἀλλά ἀπλῶς σατιρίζει τή γλώσσα τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καί τῶν ἑλληνοφῶνων μισθοφόρων stradioti στήν ὑπηρεσία τῆς Γαληνοτάτης, πού δέν

17. Ὁ. π., σ. 164.

18. *Venetia città nobilissima e singolare*, descritta in XIII libri da M. Francesco Sansovino, Venezia, Iac. Sansovino, 1581, σ. 168.

19. P. Fabbri, Ὁ. π., σ. 190 (ἀπό τό δέκατο canto τῶν «I fatti e le prodezze»).

20. Γιά τό greghesco, μετά τό βιβλίον τοῦ L. Coutelle, ὅπου σημειώνεται ἡ κυριότερη (ἀλλά ὄχι ὀλη) προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. M. Cortelazzo, Nuovi contributi, Ὁ. π., σσ. 50-64, καί Lucia Lazzarini, Il «greghesco» a Venezia tra realtà e ludus. Saggio sulla commedia poliglotta del Cinquecento, *Studi di Filologia Italiana*, τ. 35 (1977), σσ. 29-95 (πού περιορίζεται μόνο στίς κωμωδίες καί δέν συνεξετάζει τά ἔργα τοῦ Molino).

γνώριζαν καλά και δέν έμαθαν ποτέ νά μιλουν και νά προφέρουν σωστά τήν ιταλική γλώσσα. Ὁ Molino χρησιμοποίησε τά έλληνικά του μέ σκόπιμη και εύρηματική ύπερβολή, προσδίδοντάς τους έτσι μεγαλύτερη κωμικότητα. Μέ άλλα λόγια, τό greghesco μοιάζει λίγο πολύ μέ τά έλληνοαρμενικά, τά έλληνοαμερικανικά, κ.τ.λ., πού ακούονται και σήμερα στίς νεοελληνικές έπιθεωρήσεις και sé άλλα νεοελληνικά θεάματα και άκροάματα, μέ τή σημαντική βέβαια διαφορά ότι ο Molino κατάφερε νά καθιερώσει γενικότερα τό greghesco ως κωμική γλώσσα στή Βενετία χρησιμοποιώντας το sé όλα σχεδόν τά έργα του και έπηρεάζοντας και τούς κωμωδιογράφους τής έποχής του. Μπορεί δηλαδή νά θεωρηθεί ως εισηγητής ενός συρμού κωμικής γλώσσας. Καί οί τρείς κωμωδιογράφοι πού χρησιμοποίησαν τό greghesco sé κωμωδίες τους ήταν, όπως είδαμε, φίλοι και γνωστοί του: ο Calmo στό έργα του «Rodiana» (1540, 1553), «La Spagnolas» (1551) και «Il Travaglia» (1556), ο Giancarli στό έργα του «Carpraria» (1544) και «Zingana» (1546) και ο Negro στό έργο του «La Pace» (1561). Είναι πολύ άμφίβολο άν κανείς από τούς τρείς αυτοús κωμωδιογράφους γνώριζε έλληνικά (ο Calmo όμολογεί ότι δέν γνώριζε ούτε λέξη²¹ και πιθανότατα δέν έμαθε ποτέ) και νομίζω ότι μπορούμε νά θεωρήσουμε πολύ πιθανό ότι για τίς λιγοστές φράσεις sé greghesco πού χρησιμοποίησαν στίς κωμωδίες τους αυτές ζήτησαν και είχαν τή βοήθεια του φίλου τους του Molino. Στό σημείο αυτό πρέπει νά πούμε ότι τό greghesco ως κωμική γλώσσα υπήρξε ένα συρμός περιορισμένος γεωγραφικά, άποκλειστικά σχεδόν στή Βενετία, και έπίσης χρονολογικά, στή διάρκεια και μόνο τής ζωής του εισηγητή του. Ἡ έπιτυχία του ήταν περιορισμένη και στήν ίδια τή Βενετία, αφού κανένα από τά βιβλία του Molino sé greghesco δέν γνώρισε ιδιαίτερη έπιτυχία και δέν τυπώθηκε δεύτερη φορά, στήν έποχή του και άργότερα, και μετά τόν θάνατό του δέν βρέθηκε κανείς μιμητής και συνεχιστής του. Ἐκόμη και τά τραγούδια του sé greghesco, πού μελοποιήθηκαν, όπως θά δοῦμε, από τούς μεγαλύτερους συνθέτες τής έποχής, τυπώθηκαν sé μουσικές άνθολογίες και συλλογές μιά και μόνο φορά τά περισσότερα²².

Δυστυχώς δέν μάς σώθηκε ούτε τυπωμένη ούτε χειρόγραφο καμιά κωμωδία του Molino. Σύμφωνα μέ τή ρητή μαρτυρία του Dolce ο Molino έγραψε κωμωδίες πού παραστάθηκαν μέ τή συμμετοχή του (*componendo e recitando comedie*). Γιατί όμως δέν σώθηκε καμιά; Αυτό μπορεί νά οφείλεται στον εύκαιριακό και εφήμερο χαρακτήρα τους ή και στήν άδιαφορία του συγγραφέα τους για τή δραματουργική ύστεροφημία του. Μιά άλλη, λιγότερο πιθανή αλλά θεμιτή, έκδοχή θά ήταν ότι μέ τόν όρο «comédie» έννοούνται γενικά τά κωμικά ποιήματά του sé greghesco, και ειδικότερα τά διαλογικά, όπως, λόγου χάρη, ο «Dialogo piacevole de Manoli ditto con un fachino» (1571), πού δέν είναι, βέβαια, έργο θεατρικό, αλλά κείμενο πού θά μπορούσε νά άπαγγελθεί από δύο πρόσωπα προικισμένα μέ ύποκριτικές ικανότητες και νά διασκεδάσει τούς άκροατές του, μέ τήν έναλλαγή του greghesco πού χρησιμοποιεί ο Manoli (Blessi) και του bergamasco πού χρησιμοποιεί ο άχθοφόρος (fachino)²³.

21. Βλ. V. Rossi, *δ.π.*, σ. 351 (*tutti parlava in griego e mi no intendeva cosa de sto presente mondo e si bisognava mostrar con le man zo che voleva*).

22. Βλ. τίς παρατηρήσεις του Α. Einstein, *Italian Madrigal*, σ. 530, και G. Padoan, *δ.π.*, σ. 207.

23. Βλ. C. N. Sathas, *δ.π.*, τ. 8, 648. Τυπώθηκαν και άλλα δύο διαλογικά ποιήματα του Molino

Μετά τό πρώτο βιβλίο «I fatti e prodezze di Manoli Blessi» (1561), ὁ Molino τύπωσε ὡς τό 1572 αὐτοτελῶς ἄλλα ἔξι βιβλία καί φυλλάδια, ὅλα σέ greghesco: σέ ὅλα ἐμφανίζεται τό ὄνομα τοῦ Manoli Blessi καί ὄχι τό δικό του. Σώζονται ἐπίσης ποιήματα του, ἰταλικά καί σέ greghesco, σέ μουσικές ἀνθολογίες καί συλλογές, πού θά τά ἐξετάσουμε διεξοδικότερα παρακάτω, τρία σονέτα του στήν ἔκδοση τῶν «Troiane» τοῦ Dolce (1566) καί μερικά ἄλλα σέ χειρόγραφα²⁴.

Στό «I fatti e prodezze», ὅπου μμεῖται τόν «Orlando Furioso» τοῦ Ariosto («*Veggendo egli dunque in quanta stima sia l'opera dell' Ariosto, gli cadde nell' animo di fare ancora egli un poema piacevole nella lingua greca volgare a imitazione di esso Ariosto*», ὅπως γράφει ὁ Dolce στήν ἀφιέρωση), κεντρικός ἥρωας εἶναι ὁ Manoli Blessi, ἓνας ἑλληνοαλβανός μισθοφόρος στήν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας, πού παρουσιάζεται νά ἀφηγεῖται σέ πρώτο πρόσωπο τίς φανταστικές περιπέτειες καί τά κατορθώματά του²⁵. Μέ τό ἴδιο κατά κανόνα ὄνομα (τό ἐπώνυμο εἶναι γνήσιο ἄλβανικό ἐπώνυμο μαρτυρούμενο ἐκεῖνη τήν ἐποχή²⁶), ἄλλά σποραδικά καί μέ ἄλλα ἑλληνοαλβανικά ψευδώνυμα σέ ἐλάσσονα καί βραχύτερα ἔργα του²⁷, ὁ Molino θά γράψει καί, ὅπως εἴπαμε, θά τυπώσει τά περισσότερα ἀπό τά γνωστά στιχουργήματά του σέ greghesco, ὅπου ὁ Manoli Blessi ἐμφανίζεται ἄλλοτε ὡς ἥρωας καί ἄλλοτε ὡς ποιητής. Εἶναι φανερό ὅτι τό ἔργο τοῦ Molino «I fatti e prodezze» κατέστησε εὐρύτερα γνωστό τό κωμικό πρόσωπο τοῦ φανταστικοῦ ἑλληνοαλβανοῦ στρατιώτη, τόσο ὥστε ἔκτοτε νά τό υἱοθετήσει καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ὡς «φιλολογικό» του ψευδώνυμο στά κείμενα πού ἔγραφε σέ greghesco. Ὅτι ὁ Manoli Blessi ἦταν τό «φιλολογικό» ψευδώνυμο τοῦ Molino, τό alter ego του, τό λέει ρητά καί ὁ ἴδιος σέ διάφορα κείμενά του, πού ἔχουν ἀπό καιρό ὑποδειχθεῖ²⁸. Ἐχει ἐπίσης ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Manoli εἶναι ἀναγραμματισμός τοῦ A. Molin²⁹, πράγμα πού δέν ἀποκλείεται, ἂν καί τό Manoli ἦταν κοινότατο βαπτιστικό τῶν Ἑλλήνων καί τῶν ἑλληνοαλβανῶν τῆς ἐποχῆς. Ὅστόσο, ἡ πλασματική ἑλληνοαλβανική καταγωγή τοῦ φανταστικοῦ αὐτοῦ ἥρωα τοῦ Molino καί ἡ ἀνάμεικτη μέ ἑλληνικές λέξεις καί φράσεις γλώσσα τῶν στιχουργημάτων πού φέρονται μέ τό ὄνομά του δημιούργησαν καί ἐξακολουθοῦν νά δημιουργοῦν σύγχυση καί παρεξηγήσεις. Ἐτσι, ὁ Émile Legrand περιέλαβε ὅλα τά ἐντυπα μέ τό ὄνομα τοῦ Blessi στήν «Ἑλληνική Βιβλιογραφία» του, ὅπου, βέβαια, δέν ἔχουν καμιά θέση³⁰. Ἐπίσης, ὁ Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, ὁ χαλκέντερος αὐτός ἄλλα τόσο

σέ greghesco: τό «Lamento de Selim con Manoli Blessi» (1571) καί ὁ «Dialogo de Selin con Giosuf Hebreo» (1572) (P. Fabbri, *ὁ. π.*, σ. 185).

24. Βλ. L. Coutelle, *ὁ. π.*, σσ. 23-35, 72 καί P. Fabbri, *ὁ. π.*, σσ. 184-185.

25. Βλ. L. Coutelle, *ὁ. π.*, σσ. 14-18.

26. Βλ. π.χ. C. N. Sathas, *ὁ. π.*, τ. VII-VIII, σ. 400 (*Zorzi Blessi stratioto*) (1545).

27. L. Coutelle, *ὁ. π.*, σσ. 19-21.

28. Βλ. L. Coutelle, *ὁ. π.*, σσ. 17-19. Ἡ ταυτότητα Molino καί Blessi εἶχε πάντως διαπιστωθεῖ ἀπό παλιά: βλ. A. Einstein, *Greghesca*, *ὁ. π.*, σσ. 19-21 καί P. Fabbri, *ὁ. π.*, σσ. 183-185, ὅπου σημειώνεται καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

29. Γιά πρώτη φορά ἀπό τόν A. Einstein, *Greghesca*, *ὁ. π.*, σ. 20. Βλ. καί τοῦ ἴδιου, *Italian Madrigal*, σ. 528· L. Coutelle, *ὁ. π.*, σ. 19 σημ. 3 (πού δέν γνωρίζει τίς μελέτες τοῦ Einstein), καί P. Fabbri, *ὁ. π.*, σ. 185.

30. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVe-XVIe siècles*, τ. 2, Παρίσι 1885, σσ. 191-201· τ. 3, Παρίσι 1903, σ. 128, καί τ. 4, Παρίσι 1906, σσ. 170-177. Περιλαμβάνονται ἐπίσης καί

ἀκριτος σοφός, θεώρησε τόν Manoli Blessi ως πραγματικό πρόσωπο (πού ὁ Molino δῆθεν σφετερίστηκε τὰ ἔργα του, προερχόμενα ἀπό μιάν ὑποθετική καί ἀνύπαρκτη «ἐλληνοαλβανική ἐποποιΐα»), καί, τό χειρότερο, ἐξέλαβε τὰ κείμενα σέ greghesco τοῦ Blessi - Molino ως ἀξιόπιστα ἱστορικά ἔργα ἄξια νά περιληφθοῦν στά «Μνημεία Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» του, ὅπου ἀνατύπωσε τὰ περισσότερα³¹. Ὅπως εἶπαμε ὁμως, ἡ σύνθεση τῶν κειμένων αὐτῶν ἀπό Ἰταλό καί ὄχι Ἑλληνα καί ἡ κυριαρχικά κωμική ὑφή τους δέν ἐπιδέχονται καμιά ἀπολύτως ἀμφιβολία.

Ἄν γνωρίζαμε περισσότερες λεπτομέρειες γιά τὰ πρῶτα 30-35 χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Molino καί τόν ἀκριβῆ χρόνο τῆς ὀριστικῆς ἐπιστροφῆς του στή Βενετία, θά μπορούσαμε, ἔστω καί χονδρικά, νά προσδιορίσουμε καί τίς χρονολογίες τῶν ταξιδιῶν του στήν Κέρκυρα καί στήν Κρήτη, ὅπου ἄρχισε τή σταδιοδρομία του ως ὄργανωτῆς ἐρασιτεχνικῶν καί αὐτοσχέδιων θεατρικῶν παραστάσεων. Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ πρόταξη τῆς Κέρκυρας πρῶν ἀπό τήν Κρήτη στό χωρίο τῆς ἀφέρωσης τοῦ Dolce δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία, καί ὅπωςδήποτε σημαίνει ὅτι ἡ ἔλευση καί ἡ παραμονή τοῦ Molino στήν Κέρκυρα καί οἱ θεατρικές δραστηριότητές του ἐκεῖ προηγούνται χρονικά ἀπό τίς ἀντίστοιχες δραστηριότητές του στήν Κρήτη. Κι αὐτό πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ χρονολόγησις τῆς θεατρικῆς δραστηριότητάς του στήν Κρήτη, γιά λόγους ἀρκετά προφανεῖς. Στήν Κέρκυρα δέν δημιουργήθηκε ἢ δέν γνωρίζουμε νά δημιουργήθηκε θεατρική παράδοση ἄξια λόγου, ἐνῶ γιά τήν Κρήτη, βέβαια, δέν ἰσχύει τό ἴδιο. Ἡ παρουσία τοῦ Molino στήν Κρήτη, κι ἂν ἀκόμη δέν σημαδεύει ἱστορικά τήν πρώτη εἰσαγωγή θεατρικῆς δραστηριότητος στό νησί, δέν παύει νά εἶναι ἐξαιρετικά σημαντική, κι αὐτό γιατί ὁ Molino δέν ἦταν τυχαῖος ἠθοποιός καί κωμικός συγγραφέας. Δέν πρέπει καθόλου νά ἀποκλείσουμε ὅτι οἱ λογοτεχνικές καί οἱ ὑποκριτικές ἱκανότητες τοῦ Molino ἔδωσαν ἐνδεχομένως ἕνα κρίσιμο ἐναυσμα, ἄσκησαν δηλαδή ἐπίδραση στό κρητικό κοινό, δημιούργησαν μιὰ μεγαλύτερη εὐαίσθησι καί δεκτικότητα, καί ἐγκαινίασαν ἔτσι ἡ ἐνίσχυσαν μιὰ θεατρική παράδοση, πού θα ἐξακολούθησε νά καλλιεργεῖται καί ὀδήγησε ἀργότερα στήν ἀνάπτυξη τῆς κρητικῆς κωμωδίας καί τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου γενικότερα.

Στόν Alfred L. Vincent ἀνήκει ἡ διάκρισις ὅτι, πρῶτος αὐτός, διάβασε προσεχτικά ἕνα κείμενο τοῦ Molino, τήν ἀφέρωσι (πρός τόν Φάβιο da Canali, Βενετό διοικητή τοῦ ἱππικοῦ στή Δαλματία) τήν προτασσόμενη στό στιχουργεῖμα σέ greghesco τοῦ Blessi - Molino, πού τυπώθηκε μέ τόν τίτλο «Manoli Blessi, sopra la presa de Margaritin» (Venezia, Andrea Muschio, 1571). Στό κείμενο αὐτό περιλαμβάνεται μιὰ ἐνδιαφέρουσα χρονολογική ἐνδειξη γιά τήν παρουσία τοῦ Molino στήν Κέρκυρα³².

σὴν τελευταία ἀναχώνευση καί συμπλήρωσις τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας» ἀπὸ τόν Θεόδωρο Ἰ. Παπαδόπουλο (*Ἑλληνική Βιβλιογραφία (1466 ci - 1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σσ. 103, 319, 382, ἀρ. 1384-1394, 4315, 5090).

31. C. N. Sathas, *δ. π.*, τ. 4, Παρίσι 1882, σσ. LVII-LIX· τ. 7, Παρίσι 1888, σσ. LIV-LXIII, 236-261· τ. 8, Παρίσι 1888, σσ. 460-542, 648, καί τ. 9, Παρίσι 1890, σσ. XIX, 262-280. Ὅστόσο, καί αὐτὰ ἀκόμη τὰ κείμενα τοῦ Blessi - Molino πού θά ὑπέθετε κανεῖς ὅτι ἔχουν χαρακτηριστῆρα ἱστορικό, ὅπως τὰ στιχουργήματα γιά τήν κατάληψη τοῦ Μαργαριτιοῦ (1571) καί τήν ἄλωσι τῆς Λευκωσίας (1572), δέν ἔχουν καμιά ἱστορική ἀξία (L. Coutelle, *δ. π.*, σσ. 30-33).

32. A. L. Vincent, *δ. π.*, σσ. 113-115.

Σύμφωνα με τό σχετικό χωρίο, ό Molino, αφιερώνοντας τό πετραρχική, όπως λέει, τεχνοτροπίας έργο του αυτό στον da Canali τον παρακαλεί νά τό έχει πάντοτε στην τσέπη του «σέ ανάμνηση του φίλου σου Blessi, που άνατράφηκε στην Κέρκυρα σέ εποχή πρόσφορη για παραστάσεις κωμωδιών, όταν θάιλος εκεί ήταν ό Armeri» (*Ve la dedico e duno chesta mia fantiga fatta sul verso petrarcao a vostro honuri, pregandove chie in vostro tasca la salveu, in memoria della vostro Blessi arlevao sul Corfu al bun tempo comediesco del Armeri bailos*). Άπό τό χωρίο αυτό συνάγεται ότι ό Molino είχε γνωρίσει τον da Canali στην Κέρκυρα³³ και ότι κι οι δύο τους ήταν παρόντες σέ παραστάσεις κωμωδιών στο νησί την εποχή που «άνατράφηκε» (arlevao = elevato) ό Blessi, δηλαδή πιθανότατα την εποχή που πρωτοπαρουσιάστηκε μέ επιτυχία από τον Molino ό κωμικός ήρωάς του, ό Manoli Blessi, ως πρόσωπο των κωμωδιών που παίχτηκαν «*al bun tempo comediesco*» ή άπλως ως πρόσωπο κωμικών ποιημάτων σέ greghesco, πρόδρομων αυτών που θά τυπώσει ό Molino άργότερα. Η σημαντικότερη όμως πληροφορία στο χωρίο αυτό είναι ή συγκεκριμένη άναφορά ότι όλα αυτά έγιναν την εποχή που Βενετός θάιλος στην Κέρκυρα ήταν ό Armeri. Μοναδικός θάιλος από την έλάσσονα αυτή οίκογένεια πατριών της Βενετίας, που τό επώνυμο της τό συναντούμε μέ διάφορες μορφές (Armer, Darmer, D'Armer, Armerio, Almerio, Darmerio, Darmario, Darmaro)³⁴, ήταν σέ όλόκληρη τή διάρκεια της βενετοκρατίας ό Luigi (Alvise) Darmerio, που εκλέχτηκε θάιλος στις 21 Νοεμβρίου 1512 και διατήρησε τό αξίωμά του ως τις 4 Οκτωβρίου 1515, όποτε εκλέχτηκε διάδοχος του ό Andrea Marcello³⁵. Πράγματι όμως, από τά «Diarii» του Μαρίνου Sanudo, γνωρίζουμε ότι ό Darmerio έφθασε στην Κέρκυρα τον Ιούλιο του 1513 και παρέμεινε εκεί ως τά τέλη Σεπτεμβρίου 1516 ή και λίγο άργότερα³⁶. Σύμφωνα λοιπόν μέ την πληροφορία αυτή, μπορούμε νά χρονολογήσουμε μία φάση της θεατρικής δραστηριότητας του Molino στην Κέρκυρα (την πρώτη ή μία από τις πρώτες) στο διάστημα από τον Ιούλιο του 1513 ως τον Σεπτέμβριο του 1516, και νά τοποθετήσουμε μετά τό 1516 την αντίστοιχη δραστηριότητά του στην Κρήτη.

Ώστόσο, οι χρονολογίες αυτές παρουσιάζουν μεγάλες και άξεπέραστες δυσκολίες. Όχι μόνο γιατί την εποχή εκείνη οι παραστάσεις κωμωδιών και στην ίδια τή Βενετία βρισκονταν άκόμη σέ πρωτόγονο στάδιο³⁷, αλλά κυρίως γιατί στα χρόνια 1513-1516 ό Molino, που, όπως είδαμε, πρέπει νά γεννήθηκε άνάμεσα στα χρόνια 1495-1497, ήταν σέ πολύ νεαρή ηλικία, 18-21 ετών στην καλύτερη περίπτωση και 15-

33. Άντίθετα άπ' ό,τι πιστεύει ό L. Coutelle (ό. π., σ. 45 σημ. 4), που παρερμηνεύει άρκετά τό χωρίο.

34. Κλάδοι της οίκογένειας αυτής ύπήρχαν και στην Κρήτη: στα Χανιά, όπου είχαν τή βενετική και την κρητική ευγένεια, και στον Χάνδακα, όπου ήταν άστοί (cittadini) (βλ. Μανούσος Ί. Μανούσας, Ή παρά Trivan άπογραφή της Κρήτης (1644) και ό δήθεν κατάλογος των κρητικών οίκων Κερκύρας, *Κρητικά Χρονικά*, τ. 3, 1949, σσ. 45, 46, 50, 52 [Darnier, Darmano αντί Darmer, Darmaro]). Άπό την οίκογένεια αυτή κατάγεται ό γνωστός Κρητικός κωδικογράφος του 16ου αιώνα Άνδρέας Δαρμάριος.

35. Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédits ou peu connues*, Βερολίνο 1873, σ. 393.

36. *I diarii di Marino Sanuto* (έφεξις = D.), τ. 16, Βενετία 1886, στ. 340, 349· τ. 23, Βενετία 1888, στ. 110· στις 24 Δεκεμβρίου 1516 είχε έπιστρέψει στή Βενετία (στ. 361).

37. Βλ. G. Padoan, ό. π., σσ. 41-62.

18 στή χειρότερη. Οί ηλικίες αυτές δέν συμβιδάζονται καθόλου μέ ὅσα γράφει ὁ Dolce στήν ἀφιέρωσή του, ὅτι ὁ Molino ἄρχισε τά ταξίδια του στήν Ἐνατολή σέ ὠριμότερη ηλικία (*ne' riu' maturi anni*) καί ἀφοῦ εἶχε ἤδη διακριθεῖ καί ἀποκτήσει φήμη στό χορό, στό τραγούδι, στό παίξιμο μουσικῶν ὀργάνων καί στίς πολεμικές τέχνες στήν πατρίδα του τή Βενετία³⁸. Μιά ἄλλη ἔνδειξη λιγότερο συγκεκριμένη ἀλλά ἀξιοπρόσεκτη, πού ἐπίσης κλονίζει αὐτή τήν τόσο πρῶιμη χρονολόγηση τῆς ἔναρξης τῆς θεατρικῆς δραστηριότητος τοῦ Molino, εἶναι μιά αὐτοβιογραφική ὀπωσδήποτε ἀναφορά πού ὁ Calmo βάζει στό στόμα τοῦ μπράδου Spezzaferto στήν κωμωδία του «La Spagnolas»: ὁ Spezzaferto-Calmo ἀναθυμᾶται κάποιον ταξίδι του στήν Ἐλεξάνδρεια μέ γραμματικό τοῦ πλοίου του τόν Molino (*Me aricordo a farne tante al tempo del viazo d'Alsandria; magari fosse qua misier Burchiela da Molin, che giera nostro scrivani, ch'el ve dirave quante incrosaure g'ho aidaio a far*)³⁹. Ὁ Calmo ὁμως, στενός φίλος καί κουμπάρος τοῦ Molino καί ἐπίσης, ὅπως μαθαίνουμε ἀπό τό παραπάνω χωρίο, συνταξιδιώτης του στά ταξίδια τῆς Ἐνατολῆς, γεννήθηκε τό 1510. Ἄν λοιπόν ὑποθέσουμε ὅτι τά ταξίδια τοῦ Calmo στήν Ἐνατολή, κατά τή διάρκεια τῶν ὁποίων ἐπισκέφθηκε μιά τουλάχιστον φορά καί τήν Κρήτη⁴⁰, χρονολογοῦνται μετά τά εἴκοσι χρόνια του, δηλ. μετά τό 1530, καί πρῖν ἀπό τήν πρώτη παράσταση τῆς «Rodiana» (1540), συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Molino στό ἴδιο αὐτό διάστημα συνέχιζε τή ναυτική καί τήν ἐμπορική δραστηριότητά του στήν Ἐνατολή, καί συνεπῶς, πιθανότατα, καί τή θεατρική, ἂν ὄχι στήν Κέρκυρα (ὅπου τήν ἄρχισε) ὀπωσδήποτε στήν Κρήτη. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Molino συνέχιζε τά ἐμπορικά του ταξίδια στήν Ἐνατολή καί κατά τήν τέταρτη δεκαετία τοῦ 16ου αἰῶνα μπορεῖ νά μή μᾶς ἐπιτρέψει νά χρονολογήσουμε μέ ἀκρίβεια τήν ἔναρξη τῆς θεατρικῆς του δραστηριότητος, μᾶς παρέχει ὁμως ἕναν *terminus ante quem*, ὡς τό 1540 περίπου, γιά νά προεκτείνουμε τά χρονικά ὄρια τῆς πραγματοποιήσῆς της, εἰδικότερα στήν Κρήτη. Ἄλλωστε ἡ χρονολογία αὐτή συμπλῆτει μέ τά ἔτη κατά τά ὁποῖα πιθανολογήσαμε ὅτι ὁ Molino ἐγκαταστάθηκε ὀριστικά στή Βενετία (1538-1540)⁴¹.

38. Τή δυσκολία αὐτή τήν ἐπισημαίνει καί ὁ A. L. Vincent, ὁ. π., σ. 116 (If he was over seventy in 1568, he must have been at least seventeen, and was probably several years older, in 1515).

39. *La Spagnolas, commedia di Andrea Calmo*, a cura di Lucia Lazzerini, Μιλάνο 1979, σσ. 60-61.

40. Γιά τά ταξίδια τοῦ Calmo στήν Ἐνατολή βλ. L. Coutelle, ὁ. π., σσ. 44-45. Ἡ L. Lazzerini (ὁ. π., σ. 166) ταυτίζει τόν Molino μέ τόν ἀνώνυμο scrivani πού ἀναφέρει ὁ Calmo σέ μιά ἐπιστολή ὅπου ἀφηγεῖται τά ταξίδια του στήν Ἐνατολή (V. Rossi, ὁ. π., σ. 351): «*quel maledeto scrivani de la nave, che me fese tanta pressa, tanta instantia e tanta furia, che a male stente me possi compire de vestirme*». Ἡ ταύτιση δέν φαίνεται πιθανή, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ ὑποθέσεις τῆς Lazzerini γιά ἐνδεχόμενη κοινή θεατρική δραστηριότητα τοῦ Molino καί τοῦ Calmo στήν Κρήτη (Nella stessa lettera, a proposito dello scalo a Candia, il Calmo lamenta che «tutti parlava in griego e mi no intendeva cossa de sto presente mondo e si bisognavamostrar con le man zo che voleva»). Ἐνα finzione epistolare, oppure – ma sembra ipotesi un po' ingenua – una spiegazione dei solecismi «gregeschi», particolarmente evidenti nella *Spagnolas*, come frutto d'un greco da manualetto di conversazione per turisti e mercanti, o d'accatto orale? E se invece quella frase contenesse l'implicita indicazione dell'esistenza d'una compagnia teatrale attiva alla scrivania non meno che sulla scena, magari con lo specialista «scrivani de la nave» addetto alla stesura delle parti in greco?).

41. Βλ. παραπάνω, σ. 265.

Μιά διερεύνηση του *curriculum vitae* του Darmerio καί τῆς διάρθρωσης τῆς βενετικής διοίκησης στήν Κέρκυρα μπορεῖ, νομίζω, νά μᾶς δώσει μιά πιθανή λύση στό πρόβλημα τῆς τόσο πρώιμα, ὅπως εἶπαμε, μαρτυρούμενης παρουσίας τοῦ Molino ἐκεῖ. Ὁ Alvise d'Armer (ὅπως τόν ἀναφέρει παντοῦ ὁ Sanudo) τοῦ ποτέ Simeone ἀνῆκε σέ οἰκογένεια πού εἶχε ἀρχαιότατους δεσμούς μέ τήν Κέρκυρα⁴². Τό 1500 ἐκλέχθηκε *capitano et prouveditore* τοῦ νησιοῦ, ὅπου ἔφθασε στίς 2 Νοεμβρίου 1502 καί παρέμεινε ὡς τά τέλη τοῦ 1504⁴³. Ὁ *capitano et prouveditore* ἦταν ὁ στρατιωτικός διοικητής τῆς Κέρκυρας, ἀξίωμα πού καταργήθηκε γύρω στό 1509⁴⁴ καί τά καθήκοντά του πέρασαν στή δικαιοδοσία τοῦ βαίλου, πού ἔκτοτε καί ὡς τό 1573 τιτλοφορεῖται *ballo* καί *capitano et prouveditore*⁴⁵. Τούς τίτλους αὐτούς τούς ἔφερε καί ὁ d'Armer κατά τή διάρκεια τῆς θητείας του ὡς βαίλου (1513-1516), κατά τήν ὁποία διακρίθηκε γιά τή συμβολή του στήν ὀχύρωση τοῦ νησιοῦ⁴⁶. Ὡστόσο, ἤδη ἀπό τόν προηγούμενο αἰώνα, ὁ βάλλος εἶχε πάψει νά εἶναι ὁ ἀνώτερος Βενετός ἀξιωματοῦχος πού εἶχε ἔδρα του τήν Κέρκυρα. Ὅπως γράφει ὁ Ἐρμάννος Λούντζης: «Ὁ Βάλλος κατά τούς πρώτους χρόνους τῆς ἐν Κερκύρα Ἐνετικής κυριότητος ἦτο πρωτεῦον πρόσωπον, μετέπειτα ἔγινε δευτερεῦον, καί μᾶλλον περιορισμένης ἐξουσίας, ἦν [...] ἄλλος Ἐνετός ἀρχων ἀνέλαβε πλήρη [...] διέμενον ἐν Κερκύρα, καθό σταθμῶ ναυτικῆς δυνάμεως, οἱ Κυβερνήται καί πλοίαρχοι τοῦ στόλου, τόν ὁποῖον ἡ Ἐνετία διετηρεῖ διά διηνεκοῦς δαπάνης καί ἐν καιρῶ εἰρήνης, πρός ἀσφάλειαν τῶν θαλασσίων κτήσεων, ὑπεράσπισιν τῆς ναυτιλίας, καταδίωξιν τῶν πειρατῶν καί πρός ἄλλους πολιτικούς σκοπούς. [...] Ἐπί τῶν ἀξιωματικῶν τῆς ναυτικῆς ταύτης δυνάμεως προῖστατο εὐγενῆς Ἐνετός τιτλοφορούμενος γενικός Προδλεπτῆς τῆς Θαλάσσης (*Proveditor Generale da mar*), ὅστις, μετὰ τήν ἐπέκτασιν τοῦ ἐν τῇ ἀνα-

42. Ἐνας ἀπό τούς πρώτους Βενετούς «*rectores*» τῆς Κέρκυρας, ὁ Simon Dalmerio (1386-1387), ἦταν ἀσφαλῶς πρόγονός του (Eugenio Bacchion, *Il dominio veneto su Corfù (1386-1797)*, Venezia 1956, σ. 37).

43. Βλ. *D.*, τ. 4, στ. 179, 210, 390, 479· τ. 5, στ. 1068· στίς 27 Ἰανουαρίου 1505 εἶχε ἐπιστρέψει στή Βενετία (*D.*, τ. 6, στ. 116). Βλ. καί C. Horpf, *ὁ. π.*, σ. 393. Προηγούμενος εἶχε χρηματίσει *Proveditor a Peschiera* (1497-1499) καί *Proveditor al Sal* (1499-1501) (*D.*, τ. 1, στ. 1377· τ. 2, στ. 1305) καί, προτοῦ ἐκλεγῆ βάλλος Κερκύρας, *Governatore a Trani* (1506-1508) (*D.*, τ. 6, στ. 355· τ. 7, στ. 660), *Proveditore a Rimini* (1509), ὅπου μετὰ τήν ἀποχώρηση τῶν Βενετῶν πιάστηκε αἰχμάλωτος ἀπό τά παπικά στρατεύματα τόν Ἰούλιο τοῦ 1509 καί ἔμεινε φυλακισμένος ὡς τόν Ἰούνιο τοῦ 1510 (*D.*, τ. 8, στ. 130, 282· τ. 10, στ. 584), καί μέλος καί *capo* τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα (1512) (*D.*, τ. 14, στ. 527, 538).

44. Ἡ ἐκλογή τοῦ τελευταίου ἔγινε τό 1507 (C. Horpf, *ὁ. π.*, σ. 383).

45. E. Bacchion, *ὁ. π.*, σ. 99. Τόν βάλλο συνεπικουροῦσε ἕνας *capitano al borgo*. Ἡ κατάσταση αὐτή διατηρήθηκε ὡς τό 1562, ὁπότε τό Μεῖζον Συμβούλιο τῆς Βενετίας, γιά νά ἐλαφρύνει τά διοικητικά βάρη τοῦ βαίλου ἐπανασυνέστησε τίς δυό θέσεις τῶν συμβούλων (*consiglieri*), πού εἶχαν καταργηθεῖ τό 1500 (*D.*, τ. 4, στ. 179), καί ἀπό τό 1573 ἀναθίωσε καί πάλι τό ἀξίωμα τοῦ *proveditore et capitano*, μέ καθήκοντα καθαρά στρατιωτικά· βλ. κατάλογο τῶν *proveditori-capitani* τῆς Κέρκυρας (1575-1796) στοῦ C. Horpf, *ὁ. π.*, σσ. 396-399.

46. E. Bacchion, *ὁ. π.*, σ. 87. Ἄφθονες πληροφορίες γιά τή θητεία του ὡς βαίλου δίνει ὁ Sanudo (*D.*, τ. 16, στ. 546, 610, 651· τ. 17, στ. 6, 38, 182, 487, 512· τ. 18, στ. 48-49, 98, 147, 154-155, 161, 207-208, 257, 421, 432-433, 436· τ. 19, στ. 7, 175, 234, 305-306· τ. 20, στ. 77, 130-131, 133, 167, 209, 248, 355, 387· τ. 21, στ. 32, 142-143, 241, 518, 543· τ. 22, 27, 110).

τολή Ένετικού κράτους, κατέστη ανωτάτη αρχή, διό και προσηγορεύθη και Γενικός Προβλεπτής της Ανατολής (Provveditore Generale del Levante). Διέτριβεν ο ανώτατος ούτος Αρχων εν Κερκύρα, επιτετραμένος την γενικήν έφορειαν επί της διοικήσεως καθόλου των υπερθαλασσιών της Ένετίας χωρών, φροντίζων και περί της υπερασπίσεως αυτών. Υπέκειτο δέ εις αυτόν άπασα ή ένοπλος δύναμις συνισταμένη υπό στρατιωτών Ιταλών και Έλλήνων υπό την Ένετικήν ύπηρεσίαν διατελούντων. Ο Γενικός Προβλεπτής άπετέλει προς τούτοις και τό Έφετειον, εις ό έξεκαλοϋντο αι άποφάσεις των κυβερνητών των άλλων νήσων. Έκτός του γραμματέως, ενός διερμηνέως της Έλληνικής και των ανατολικών γλωσσών, όστις τυπικώς έφορει τό ανατολικόν ένδυμα, είχε περί έαυτόν ειδός τι αυλής, και άμεσον ανταπόκρισιν μετά των εν Ένετία ανωτάτων αρχών»⁴⁷.

Ο d'Armer λοιπόν γνωρίζουμε ότι εκλέχθηκε Provveditore General da Mar, μέ έδρα την Κέρκυρα, στις 16 Ιουνίου 1526⁴⁸. Στην Κέρκυρα έφτασε στις 22 Ιουλίου του ίδιου χρόνου, αλλά δέν έμεινε στο νησί για πολύ⁴⁹. Τό μεγαλύτερο μέρος της θητείας του τό διάνυσε στο Τυρρηνικό Πέλαγος άκολουθώντας τον παπικό στόλο. Γενικά ή θητεία του έληξε άδοξα στις αρχές του 1528, όποτε ανακλήθηκε στή Βενετία, κατηγορήθηκε για άπειθεια, παραπέμφθηκε σε δίκη και φυλακίστηκε για ένα σύντομο διάστημα⁵⁰. Όποιαδήποτε και άν ήταν ή έπιτυχία της θητείας του d'Armer ως Provveditore General da Mar, γεγονός παραμένει ότι για ένα μεγάλο διάστημα (1526-1527) αυτός ήταν ό ύπατος Βενετός άξιωματοϋχος στην Κέρκυρα. Και θεωρώ πολύ πιθανό ότι ό Molino, γράφοντας 45 περίπου χρόνια άργότερα και σε προχωρημένα γηρατεία, αυτή την τρίτη θητεία του d'Armer στην Κέρκυρα είχε στο νοϋ του, όταν έγραφε ότι στην έποχή του «Armeri» συνέπεσε τό «*bun tempo comediesco*».

47. Έρμάννος Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Έπτανήσου επί Ένετών*, Αθήνα 1856 (ανάτύπωση, Αθήνα 1968), σσ. 104-105.

48. *D.*, τ. 41, στ. 614.

49. *D.*, τ. 42, στ. 371, 393-394. Βλ. και Emanuele Antonio Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, τ. 1, Βενετία 1824, σ. 283 (όπου πολλά για την οικογένεια d'Armer γενικά).

50. *D.*, τ. 44, στ. 762· τ. 45, στ. 120, 178· τ. 46, στ. 31, 104. Αφθονες πληροφορίες για την περιπετειώδη θητεία του d'Armer ως Provveditore General da Mar περιλαμβάνονται στους τόμους 41-46 των «Diarii» του Sanudo. Πρίν από την έκλογή του ως Provveditore General da Mar είχε εκλεγεί και ύπηρετήσει μέλος πάλι του Συμβουλίου των Δέκα (1518) (*D.*, τ. 25, στ. 258), Luogotenente in Cipro (1518-1522) (*D.*, τ. 25, στ. 303· τ. 31, στ. 98, 100, 367), μέλος της Zonta (1522-1523) (*D.*, τ. 32, στ. 370), μέλος των 20 Savii sopra le tanze (1523-1525) (*D.*, τ. 34, στ. 125), και μέλος για τρίτη φορά και capo του Συμβουλίου των Δέκα (1525) (*D.*, τ. 38, στ. 106, 237· τ. 39, στ. 131). Και μετά τή θητεία του ως Provveditore General da Mar εκλέχθηκε μέλος της Zonta (1528) (*D.*, τ. 49, στ. 316) και Provveditore Generale a Brescia (*D.*, τ. 52, στ. 22, 61, 66, 95, 173, 441). Πέθανε στις 13 Ιανουαρίου 1530 έπιστρέφοντας από την Brescia στή Βενετία (*D.*, τ. 52, στ. 484). Υπήρξε δεκάδες φορές ύποψήφιος για διάφορα αξιώματα, χωρίς έπιτυχία τής περισσότερες φορές. Αναφέρω έδώ τής άνεπτυχείς ύποψηφιότητές του για διοικητικά αξιώματα της Κρήτης: του Στρατηγού (Capitano) Κρήτης στις 24 Νοεμβρίου 1510 (εκλέχθηκε ό Bernardo Barbarigo) (Marc. Ital. VII. 815 (8894), φ. 300^v), του Δούκα της Κρήτης στις 25 Ιανουαρίου 1511 (εκλέχτηκε τελικά ό Alvise Malipiero) (Marc. Ital. VII. 816 (8895), φ. 47^v, 67^{r-v}), πάλι του Στρατηγού στις 3 Οκτωβρίου 1522 (εκλέχθηκε ό Tomaso Mocenigo) (Marc. Ital. VII, 818 (8897), φ. 113^{r-v})· (*D.*, τ. 33, στ. 473) και πάλι του Δούκα στις 16 Μαΐου 1524 (εκλέχθηκε ό Nicolò Zorzi) (Marc. Ital. VII. 818 (8897), φ. 213^f).

Γνωρίζοντας ότι τότε, στα χρόνια 1526-1527, ο d'Armer ήταν ο ανώτατος Βενετός αξιωματούχος στην Κέρκυρα, άσχετα αν ήταν παρών ή όχι στο νησί, τόν αναφέρει λανθασμένα ως θάιλο, από lapsus memoriae ή από σύγχυση ή αδιαφορώντας αν προσδιορίζει με ακρίβεια ποιός ήταν ο πραγματικός τίτλος του. Περιττεύει, βέβαια, να πούμε ότι τα χρόνια 1526-1527 μάς δίνουν τά χρονικά περιθώρια πού μάς βολεύουν: ο Molino, τριαντάρης περίπου, ήταν πράγματι τότε σε ώριμη ηλικία, και δεν έχουμε καμιά δυσκολία να τόν φαντασθούμε να επιδεικνύει όλο τό φάσμα του ταλάντου του στην Κέρκυρα και αργότερα στην Κρήτη.

Ο Molino όμως διεκδικεί και μιά άλλη διάκριση σε σχέση με την Κρήτη: είναι ο πρώτος επώνυμος Ίταλός μουσικοσυνθέτης του 16ου αιώνα πού γνωρίζουμε ότι επισκέφθηκε τό νησί⁵¹, όπου, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Dolce, παράλληλα με τίς υποκριτικές θά επέδειξε και τίς μουσικές του ικανότητες. Πράγματι, ο Molino ήταν γνωστότατος και δημοφιλέστατος στη Βενετία και ως μουσικός, και γνωρίζουμε ότι είχε σχέσεις με μερικούς από τούς σημαντικότερους μουσικοσυνθέτες τής εποχής του. Τό εκπληκτικότερο όμως είναι ότι στα τελευταία χρόνια τής ζωής του εμφανίζεται ως δόκιμος μουσικοσυνθέτης και ο ίδιος⁵². Η «*Academia di Musica*» πού, όπως μάς πληροφορεί ο Dolce, ίδρυσε ο Molino σε συνεργασία με τόν frate Armonio και άλλους, ήταν προφανέστατα μιά ομάδα μουσικών και ερασιτεχνών ήθοποιών πού οργάνωναν μουσικοθεατρικές εκδηλώσεις στη Βενετία. Ο frate Armonio δεν είναι άλλος από τόν Ίωάννη Armonio Marso (1479 – μετά τό 1552), μοναχό του τάγματος τών Σταυροφόρων, κωμωδιογράφου, ήθοποιού και οργανίστα του πρώτου οργάνου

51. Γνωρίζουμε άλλους δύο αργότερα: τόν Ίούλιο Zenaro από τό Salò, πού έζησε και δούλεψε στην Κρήτη γύρω στα 1588 (βλ. Lorenzo Bianconi, *Weitere Ergänzungen zu Emil Vogels «Bibliothek der gedruckten weltlichen Vocalmusik Italiens aus den Jahren 1500-1700» am italienischen Bibliotheken*, *Studien zur Italienisch-Deutschen Musikgeschichte*, VII, herausgegeben von Friedrich Lippman, τ. 9 (1970), σσ. 197-198, και Ann Myers, *NGD*, τ. 20, σσ. 666-667), και τόν, πολύ γνωστότερο, θεωρητικό τής μουσικής και συνθέτη Λουδοβίκο Zacconi, Αύγουστιανό μοναχό, πού χρημάτισε στίς αρχές του 17ου αιώνα προϊστάμενος (provinciale) τής μονής του Σωτήρος στον Χάνδακα (βλ. Francesco Vatielli, *Un musicista pesarese nel secolo XVI (Ludovico Zacconi)*, Βολωνία 1904, σ. 28· του ίδιου, *Di Ludovico Zacconi. Notizie su la vita e le opere*, Πέζαρο 1912, σ. 18, και Gerhard Singer, *NGD*, τ. 20, σσ. 611-612). Ένας τρίτος, ο Ίωάννης Δομήνικος La Martoretta (ή απλώς Martoretta) από την Καλαθρία, πού γνωρίζουμε ότι έζησε στην Κύπρο, ενδέχεται επίσης να πέρασε από την Κρήτη: σε μουσική συλλογή του τυπωμένη τό 1554 αφιερώνει δύο μαδριγάλια σε Κρητικούς (βλ. Don Harrán, *NGD*, τ. 10, σ. 391 και *Bibliografia*, τ. 2, σσ. 1076-1077, άρ. 1741). Στην ίδια συλλογή περιλαμβάνεται ένα μαδριγάλι σε κείμενο νεοελληνικό, τό μοναδικό στο είδος του στην ιστορία τής δυτικής μουσικής (για τό θέμα αυτό έτοιμάζει μελέτημα ο συνάδελφος κ. Vincenzo Pecora - βλ. Μ. Ί. Μανούσακας, *Πρακτικά τής Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 56, 1981, σ. 559). Μιά άλλη μουσική σύνθεση του 16ου αιώνα, επίσης μοναδική, έχει κείμενο αρχαιοελληνικό (τό επίγραμμα XVI, 251 τής Παλατινής Ανθολογίας): ή villanella greca του Φλαμανδού Giaches de Wert (1535-1596) σε συλλογή του τυπωμένη τό 1589 (*Bibliografia*, τ. 2, σ. 1848, άρ. 2961).

52. Ο συνδυασμός μουσικής και θεατρικής δραστηριότητας από τό ίδιο πρόσωπο δεν ήταν έντελώς ασυνήθιστος εκείνη την εποχή: εκτός από τόν Armonio, φίλο του Molino, ή γνωστότερη περίπτωση είναι του Ίερωνύμου Parabosco (βλ. τίς παρατηρήσεις του G. Padoan, *δ. π.*, σ. 199 σημ. 32).

στόν ναό τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐπὶ 37 συναπτά ἔτη (1526 – 1552)⁵³. Οἱ διασυνδέσεις τοῦ Molino μέ τούς κύκλους τῶν μουσικῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, πού ἀποτελοῦσε τό ἐπίκεντρο τῆς μουσικῆς ζωῆς στή Βενετία, ἐπιβεβαιώνονται μέ τήν ἐκτύπωση τό 1564, μέ δικές του δαπάνες, μιᾶς ἀνθολογίας μουσικῶν συνθέσεων, φερόμενης μέ τό ὄνομα τοῦ Manoli Blessi, πού ὀνομάζονται στόν τίτλο *greghesche*, ἐπειδή ὅλοι οἱ μελοποιημένοι στίχοι τους εἶναι γραμμένοι σέ *greghesco* ἀπό τόν Molino (*Di Manoli Blessi, Il primo libro delle greghesche con la musicha di sopra, composta da diversi autori a quatro, a cinque, a sei, a sette et a otto voci, novamente per Antonio Gardano con ogni diligentia stampati et dati in luce, Venezia, A. Gardano, 1564*)⁵⁴. Στήν ἀνθολογία αὐτή περιλαμβάνονται τριανταμία συνθέσεις εἴκοσι συνθετῶν, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους εἶναι ἀπό τούς διασημότερους τῆς ἐποχῆς (ὀπως, λόγου χάρη, οἱ Adriaan Willaert, Cipriano de Rore, Annibale Padovano, Claudio Merulo, Andrea Gabrieli, Costanzo Porta, Giaches de Wert)⁵⁵. Μέ τή δημοσίευση τῆς μουσικῆς αὐτῆς ἀνθολογίας ἐγκαινιάστηκε ἕνα νέο εἶδος μουσικῆς σύνθεσης πού διαφοροποιεῖται ἀπό τά ὑπάρχοντα μουσικά εἶδη μόνο φιλολογικά καί ὄχι μουσικά: πρόκειται γιά ἕνα ἔντεχνο λαϊκό τραγούδι στόν μελωδικό τύπο τοῦ μαδριγαλίου καί τῆς ναπολιτάνας, μέ μόνη οὐσιαστική διαφορά ὅτι ἦταν συνθεμένο σέ στίχους γραμμένους σέ *greghesco*, κατά κανόνα, ἄν ὄχι ἀποκλειστικά, ἀπό τόν Molino, πού πρέπει νά θεωρεῖται ὡς ὁ εἰσηγητής καί τοῦ μουσικοῦ αὐτοῦ εἶδους⁵⁶. Ὡστόσο, ἡ μουσική

53. Βλ. γι' αὐτόν Francesco Caffi, *Storia della musica sacra nella già Cappella Ducale di S. Marco in Venezia*, τ. 1, Βενετία 1855, σσ. 72-76· Mario Quattrucci, *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 4, Ρώμη 1962, σσ. 242-243· Antonio Stäuble, *La commedia umanistica del Quattrocento*, Φλωρεντία 1968, σσ. 111-116· G. Padoan, *δ. π.*, σσ. 29-31 καί *passim*, καί *Il teatro umanistico veneto: la commedia*, a cura di Graziella Gentilini, Ραβέννα 1983, σσ. 71-73.

54. Βλ. F. Lesure (ed.), *Recueils imprimés: XVIe-XVIIe siècles: Liste chronologique*, Μόναχο 1960, σ. 250 (1564¹⁶), καί τή νεώτερη ἔκδοση τῆς συλλογῆς, σέ σύγχρονη μουσική σημειογραφία: *Manoli Blessi, Greghesche, libro I, 1564*, a cura di Siro Cisilino, Πάδοβα 1974 (*Celebri Raccolte Musicali Venete del Cinquecento*, 1).

55. Βλ. τά βιογραφικά σημειώματα ὄλων, πού δημοσιεύει ὁ S. Cisilino, *δ. π.*, σσ. V-XIV. Στήν ἀνθολογία προτάσσεται μιᾶ ἀφιέρωση σέ *greghesco* ὑπογραφόμενη ἀπό τόν Manoli Blessi (ἀναδημοσιεύεται ἀπό τόν A. Einstein, *Italian Madrigal*, σσ. 528-529). Ἡ ἀνθολογία ἀφιερώνεται σέ τρεῖς μουσικούς φίλους τοῦ Molino, τόν Paolo Vergelli, τόν Claudio Merulo καί τόν Francesco Bonaldi, πού συνθέσεις τους συμπεριλαμβάνονται στήν ἀνθολογία. Ὁ Blessi - Molino ἀποκαλεῖ ὄλους τούς μουσικούς πού συνεργάζονται στήν ἀνθολογία του «*amisi a mi carissimi*» καί ἀναφέρει ὅτι ὁ ἴδιος τούς παρότρυνε νά μελοποιήσουν τίς *greghesche* του (*per mi fada cumponere da Multi Eccelendi Autturi del Musica sora li mie Versi e Rime della Rumecca lingua nostra*). Ἀνάμεσα στούς συνθέτες τῆς ἀνθολογίας εἶναι καί ὁ Ivo de Vento, πού δύο χρόνια ἀργότερα (1566) θά μελοποιήσει καί θά περιλάβει σέ συλλογή του μιᾶ *greghesca* τοῦ Molino (A. Einstein, *Greghesca*, *δ. π.*, σ. 24 σημ. 7). Μιᾶ ἄλλη παρατήρηση σχετική μέ τή μουσική ἀνθολογία τοῦ 1564: δύο ἀπό τά κείμενα σέ *greghesco* πού συμπεριλαμβάνει εἶναι *sonetti caudati*, πού γράφτηκαν γιά τόν θάνατο τοῦ Adriaan Willaert (1562) καί μελοποιήθηκαν ἀπό τόν Andrea Gabrieli καί τόν Alvisi Willaert (A. Einstein, *δ. π.*, σσ. 21-22). Τά δύο αὐτά σονέτα καθῶς καί ἕνα τρίτο, γιά τόν θάνατο τῆς Irene di Spilimbergo, πού εἶναι τυπωμένο στό τέλος τοῦ βιβλίου «*I fatti et prodezze*» (L. Coustelle, *δ. π.*, σσ. 18 [καί σημ. 6]-19), εἶναι τά μοναδικά κείμενα τοῦ Molino σέ *greghesco* πού δέν ἔχουν, λίγο πολύ, κωμικό χαρακτήρα.

56. Βλ. A. Einstein, *δ. π.*, σσ. 21-24, καί P. Fabbri, *δ. π.*, σ. 189.

greghesca ἴσως ἦταν ἀρκετά παλαιότερη ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς μουσικῆς ἀνθολογίας τοῦ 1564. Παραθέτω ἐδῶ μιὰ πληροφορία, πού δέν ἔχει προσεχθεῖ ὡς τώρα: σέ μιὰ συλλογὴ σονέτων ἐνός ἀρκετά γνωστοῦ στὴν ἐποχὴ του ἱερωμένου ποιητῆ, τοῦ Ἱερωνύμου Fenar(u)olo, πού τυπώθηκε στὴν Πάδοβα τὸ 1546, γίνεται λόγος γιὰ διάφορους μουσικοσυνθέτες τῆς ἐποχῆς. Σέ ἕνα ἀπὸ τὰ σονέτα (ὅπου μνημονεύονται οἱ Parabosco, Perissone Cambio, Cipriano de Rore, Willaert καὶ Tutovale Menon) ὑπάρχουν οἱ ἐξῆς στίχοι:

*Ma se vaghezza avrai d'aria più sana,
Non ti scordar del Cambio, e cortigiana
Udrai intonar grechette in stil più adorno*⁵⁷.

Ἰσως οἱ grechette αὐτές νά εἶναι πρόδρομες μορφές τῶν μουσικῶν greghesche τοῦ Molino, δέν γνωρίζουμε ὅμως ἂν συνδέονται μ' αὐτόν, ἂν ἦταν δηλαδή γραμμένες σέ greghesco, ἢ ἂν ἦταν ἀπλῶς ἑλληνικές μελωδίες πού τίς τραγουδοῦσαν στή Βενετία.

Τὸ 1568 ὁ Molino τύπωσε, τὴ φορά αὐτὴ μὲ τὸ πραγματικὸ του ὄνομα, μιὰ συλλογὴ μὲ δικές του συνθέσεις στό τυπογραφεῖο τοῦ φίλου του συνθέτη Claudio Merulo (*I dilettevoli madrigali a quattro voci di M. Antonio Molino, nuovamente da lui composti, et dati in luce, con privilegio, libro primo*, In Venetia, Appresso Claudio da Correggio, 1568)⁵⁸. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ, πού περιλαμβάνει 28 μαδριγάλια τοῦ Molino, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὰ τέσσερα εἶναι γραμμένα σέ greghesco, εἶναι ἀφιερωμένη σέ μιὰ νεαρὴ μουσικὴ τῆς ἐποχῆς, τὴ Maddalena (Mezari detta) Casulana, γεννημένη στὴν περιοχὴ τῆς Σιένας γύρω στὰ 1540, ἀλλὰ ἐγκαταστημένη στὴ Βιτσέντζα⁵⁹. Ὅπως γράφει ὁ Molino στὴν ἀφιέρωσή του, ἡ Casulana ἦταν αὐτὴ πού τοῦ δίδαξε τὴν τέχνη τῆς μουσικῆς σύνθεσης στὰ γηρατεῖά του (*in questa mia grave età... dalla virtù vostra, atta ad accendere ogni fredda mente e desiderio di gloria, sieno stati a me sparsi li primi ammaestramenti di questa scientia*)⁶⁰. Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἀκολούθησε ἡ ἔκδοση, μὲ ἐπιμέλεια τῆς Casulana, μιᾶς δεύτερης συλλογῆς πρόσφατα συνθεμένων μαδριγάλιων τοῦ Molino, πού τῆς τὰ εἶχε χαρίσει ὁ γηραιὸς μαθητὴς τῆς (*Di M. Antonio Molino il secondo libro de madrigali a quatro voci, con uno dialogo a otto, novamente da lui composti et per Antonio Gardano stampati et dati in luce*, In Venetia, appresso di Antonio Gardano, 1569)⁶¹. Περιλαμβάνει εἴκοσι μαδριγάλια (κανένα σέ greghesco) καὶ εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Βενετὸ Capitano τῆς Βιτσέντζας Φραγκίσκο Pesaro («*il Magnifico Messer Antonio*», γράφει ἡ Casulana στὴν ἀφιέρωσή της, «*hoggimai di grande età, e dotato de la virtù della Musica, mi ha fatto dono d' alcuni suoi Madrigali composti nuovamente*»)⁶².

Ὅμως ὁ Molino ἦταν γενικότερα γνωστός στοὺς μουσικοὺς κύκλους τῆς Βενετίας ὄχι μόνο ὡς μουσικός ἀλλὰ καὶ ὡς πάτρωνας τῆς μουσικῆς καὶ τῶν μουσικῶν τῆς ἐποχῆς του. Τὸ 1570 τυπώθηκαν στὴ Βενετία δύο μουσικὲς συλλογές ἀφιερωμένες σ' αὐτόν, ἡ μιὰ τοῦ διάσημου συνθέτη τῆς ἐποχῆς Φιλίππου de Monte, τυπωμένη μὲ

57. Renato Giazotto, *Harmonici concerti in aere veneto*, Ρώμη 1954, σ. 17.

58. *Bibliografia*, τ. 2, σ. 1163-1164, ἀρ. 1877.

59. Βλ. Beatrice Pescarelli, *I madrigali di Maddalena Casulana*, Φλωρεντία 1979, σσ. 5-20.

60. Βλ. ὁλόκληρη τὴν ἀφιέρωση στό βιβλίο τῆς Β. Pescarelli, ὁ. π., σ. 10.

61. *Bibliografia*, τ. 2, σ. 1164, ἀρ. 1878.

62. Βλ. ὁλόκληρη τὴν ἀφιέρωση στό βιβλίο τῆς Β. Pescarelli, ὁ. π., σσ. 11-12.

δαπάνες του επίσης συνθέτη Λεάνδρου Mira, που αποκαλεί τον Molino «πατέρα της μουσικής» (*padre della Musica*)⁶³, και η άλλη του ακόμη διασημότερου Ἀνδρέα Gabrieli, που εκφράζεται με μεγάλο θαυμασμό για τις τόσο ψιμες και πραγματικά εκπληκτικές για την ηλικία του Molino επιδόσεις του στη σύνθεση (*con maravigliosa virtù, superando la gravezza de gli anni, havete in ogni tempo felicemente accresciuto nuovo vigore al nobilissimo ingegno vostro, come hora (oltre i molti segni) dalle cose della Musica evidentemente appare, nelle quali siete in pochi mesi divenuto tale, ch' ognun vi ammira per gli rari frutti ch' in questa etade si veggono uscir dal vostro divino intelletto*)⁶⁴. Οι ιδιαίτερα στενές σχέσεις του Molino με τον Ἀνδρέα Gabrieli αποτυπώνονται έναργέστερα στην αφιέρωση μιᾶς συλλογῆς του δευτέρου, που τυπώθηκε ἕναν χρόνο ἀργότερα (*Greghesche et iustiniane a tre voci, novamente composte e date in luce, In Venetia, Apresso li Figliuoli di Antonio Gardano, 1571*)⁶⁵. Μέ τη συλλογή αὐτή ἡ greghesca, περιβαλλόμενη με τό κύρος του Gabrieli, ἀποκρυσταλλώνεται ὡς μουσικό εἶδος με σαφέστερα κωμικό χαρακτήρα⁶⁶. Ἡ συλλογή περιλαμβάνει δέκα greghesche, σέ κείμενα του Molino, καί εἶναι ἀφιερωμένη στον Βενετό εὐγενῆ Ἰερώνυμο Orio, Proveditore delle Gambarare, ὕστερα ἀπό ὑπόδειξη του ἴδιου του Molino, που ἦταν φίλος του Orio. Καί στην ἀφιέρωση αὐτή ὁ Gabrieli εκφράζεται με ιδιαίτερο σεβασμό για τον Molino, που τον ἀποκαλεῖ «πατέρα καί κύριό» του (*essendomi misser Antonio Molino, cognominato Burchiela, stato sempre come padre e signore, per le sue singolari virtù*)⁶⁷.

63. *Bibliografia*, τ. 1, σσ. 494-495, ἀρ. 754.

64. *Bibliografia*, τ. 1, σσ. 679-680, ἀρ. 1035· βλ. καί P. Fabbri, *ἴ. π.*, σσ. 188-189.

65. *Bibliografia*, τ. 1, σσ. 675-676, ἀρ. 1027.

66. A. Einstein, *ἴ. π.*, σσ. 24-26.

67. *ἴ. π.*, σ. 24.

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΛΟΓΙΟΥ ΣΕ ΑΝΤΙΤΥΠΟ ΤΟΥ «ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ» (ΕΚΔ. 1915)

Ἐπιθυμώντας νά προσφέρω τή συνεργασία μου γιά τό Ἐφιέρωμα στόν ἀγαπητό συνάδελφο καί φίλο Στυλιανό Ἐλεξίου (έναν ἀπό τούς πιό προικισμένους φιλόλογους τῆς γενιᾶς μας), ἔκρινα ἐνδιαφέρον νά παρουσιάσω ἐδῶ τίς σημειώσεις καί παρατηρήσεις ἐνός ἀνώνυμου λογίου στόν «Ἐρωτόκριτο», ἔργο πού ἀποτελέσει έναν ἀπό τούς κυριότερους καί προσφιλέστερους τομεῖς τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος τοῦ τιμωμένου.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές εἶναι σημειωμένες, μέ κοινό μαῦρο (καί σπάνια μέ κόκκινο ἢ μπλέ) μολύδι, στά περιθώρια ἐνός ἀντιτύπου τῆς μεγάλης κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ «Ἐρωτοκριτοῦ» ἀπό τό Στέφανο Ξανθουδίδη (Ἡράκλειο 1915). Τό ἀντίτυπο αὐτό, πού τό βρῆκα ἀπό χρόνια σέ παλαιοπωλεῖο τῆς Ἀθήνας, εἶναι δεμένο, μέ μαύρη στάχωση, σέ δύο τόμους, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας περιέχει τό κείμενο τοῦ Κορνάρου (σ. 1-366) καί ὁ ἄλλος ὅλα τά ὑπόλοιπα εἰσαγωγικά, τά σχόλια, τό γλωσσάριο κ.λπ. (σ. I-CLXXXIX καί 367-784) τά γραμμένα ἀπό τόν Ξανθουδίδη. Οἱ περισσότερες σημειώσεις ἀπαντοῦν στόν τόμο πού ἔχει τό κείμενο.

Ὁ μελετητής τοῦ κειμένου, πού ἔγραψε τίς παρατηρήσεις του αὐτές, χωρίς νά σημειώνει πουθενά τό ὄνομά του οὔτε κάποια χρονολογία (πάντως βέβαια μετά τό 1915, ἔτος τῆς πρώτης ἔκδοσης αὐτῆς τοῦ Ξανθουδίδη), μάς εἶναι ἀγνωστος. Δέν μπόρεσα νά τόν ἐντοπίσω ἀπό τό γραφικό του χαρακτήρα, παρ' ὅλο πού τόν ἀναζητήσα στους κύκλους τῶν γλωσσολόγων καί φιλόλογων τῆς ἐποχῆς, δηλ. τῶν μαθητῶν τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι (ὅπως ἦταν καί ὁ ἴδιος ὁ Ξανθουδίδης) καί παρ' ὅλο πού συμβουλευθήκα καί τόν ἄριστο γνώστη προσώπων καί πραγμάτων τοῦ καιροῦ του, αἰμίμηστο δάσκαλό μου Σωκράτη Κουγέα († 1966). Πάντως μποροῦμε νά εἴμαστε βέβαιοι γιά τό ὅτι δέν ἦταν Κρητικός, ἀφοῦ προτείνει τή διόρθωση τοῦ κρητικοῦ τύπου *ἐπαρηγοράτονε* στό E 61 (Ξανθ. σ. 311) σέ *ἐπαρηγορούτανε* καί τοῦ κρητικοῦ *(ἀ)πονᾶται* σέ *παινᾶται* στό B 915 (Ξ. σ. 117) καί ἀφοῦ πλάι στό στίχο B 1345 (Ξ. σ. 132) γιά *πέ μ' εἶντα* τοῦ *λείπεται*... σημειώνει: *με ἤ μου* (ἐνῶ τό *με* εἶναι ξένο στό κρητικό ἰδίωμα). Πιθανότατα μάλιστα ζοῦσε στήν Ἀθήνα, ἐπειδή στά γραφόμενα τοῦ Ξανθουδίδη στή σ. 421 γιά τή χρήση τοῦ *μάννα μου* σέ κυπριακά ἄσματα προσθέτει: *καί σήμερον ἐν Ἀθήναις*. Μποροῦμε ἐπίσης νά εἴμαστε βέβαιοι γιά τό ὅτι ἦταν γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, ἀφοῦ πολλές παρατηρήσεις του προδίδουν τήν ἀρχαιομάθειά του, καί πιθανότατα φιλόλογος, ἄν κρίνουμε ἀπό ὀρισμένες παρατηρήσεις καί ἀπό τίς διορθώσεις του. Ἔτσι, δίπλα στό Δ 168 (Ξ. σ. 126) *πάει νά δεῖ τοῦ Χάροντα τὰ μαυρισμένα σπήλια* σημειώνει: *ὀμηρικόν*· δίπλα στό B 2409 (Ξ. σ. 70) *ἠῦρηκε τό Ρηγόπουλλο τ' ἀλύπητο κοντάρι* σημειώνει *νηλεῆς χαλκός* (κι

αυτό διηγητικό)· δίπλα στο χωρίο B 1737-1746 (Ξ. σ. 146) γράφει: *Γλαῦκος - Διομήδης*· δίπλα στο χωρίο A 1161-1166 (Ξ. σ. 125: ξεψύχισμα του Σπιδόλιοντα) σημειώνει: *Τιτανομαχία Ἡσιόδου*· δίπλα στο A 328 (Ξ. σ. 13) *ποῦστ' ὄμορφοι τσι πρόσωπο πάντα στεμένο τό 'χει* σημειώνει: *ὄς ἐν μαλακαῖς παρειαῖς νεάνιδος ἐννευχεύεις* (= Σοφοκλ. Ἄντιγ., στ. 783-784)· πλάι στο χωρίο Γ 1185-1188 (Ξ. σ. 215) *καλὰ τὸ λέν' οἱ φρόνιμοι καὶ τσι γυναῖκες ψέγου...* κ.λπ. σημειώνει: *Εὐριπ.*· καί πλάι στο A 1289 (Ξ. σ. 47) *κι ὡσάν καρφί, πού με καρφί ἄλλ' ὄχ τήν τρύπα θγάνεις* σημειώνει τήν ἀρχαία παροιμία *πάσσαλος πασσάλω ἐκκρούεται*. Ἐπίσης γιά μερικές λέξεις τοῦ Γλωσσαρίου τοῦ Ξανθουδίδη παραπέμπει στήν ἐκδοση τοῦ Ἰσοκράτη ὑπό τόν Ἄδαμ. Κοραῆ (Ἰσοκράτους Λόγοι καί ἐπιστολαί, μετά σχολίων παλαιῶν..., ἐν Παρισίοις, ΑΩΖ', τόμ. 1-2 = Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης, τόμ. Α'-Β'), ὅπως γιά τή λέξη *ἀφορμάρις* (Ξ. σ. 516): *Κοραῆς, Ἰσοκρ. Α, 302*, γιά τή λ. *θαβούρα - θαβουρίζω* (Ξ. σ. 517): *Κοραῆς, Ἰσοκρ. Β', 192* καί γιά τή λ. *στράτα* (Ξ. σ. 702): *Κοραῆ Ἰσ. Α', 299*.

Τό ἐνδιαφέρον του ὁμως φαίνεται πώς ἐπεκτεινόταν – καί αὐτό εἶναι τό σημαντικὸ – καί στά μεταβυζαντινά δημῶδη κείμενα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ παραπομπές του στήν «Ἐκλογή μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης» (τόμ. Α', Ἀθήνα 1866) τοῦ Δ. Μαυροφρύδη, παραπομπές πού συμπληρώνουν τίς Σημειώσεις τοῦ Ξανθουδίδη γιά τόν τροχό τῆς τύχης (σ. 379): *Μαυρ. Μν. σ. 14 καί 212* ἢ γιά τόν τύπο *βλέπεσαι* (σ. 391): *Μαυρ. Μν. 9*. Ἔχει ἐπίσης καί ἐνδιαφέροντα λαογραφικά, ὅπως δείχνει ἡ παραπομπή του, δίπλα στο χωρίο Δ 126-130 (γιά τή συχνή ἐπαλήθευση τῶν ὀνειρών): *ἴδε Λαογρ.*

Ὁ ἀνώνυμος μελετητής μας λοιπόν, ὅπως μαρτυροῦν καί οἱ σημειώσεις του αὐτές στόν «Ἐρωτόκριτο», ἀνήκε στούς λιγοστούς φωτισμένους φιλολόγους ἐκείνους, πού ἦταν γνώστες τῆς ἀρχαίας γραμματείας καί ἔγραφαν τήν καθαρεύουσα, ἀλλά εἶχαν ἀρχίσει νά μελετοῦν μέ προσοχή καί τά νεοελληνικά δημοδέστερα κείμενα καί νά κατανοοῦν τήν ἀξία τους καί τή θέση τους μέσα στήν ἑλληνική γραμματειακή παράδοση. Καί ἀπ' αὐτή λοιπόν ἀκόμη τήν ἄποψη εἶναι ἐνδιαφέρον νά καταγράψουμε τίς κυριότερες λιγόλογες (συχνά καί μονολεκτικές) παρατηρήσεις του, παρουσιάζοντάς τες μέ κάποια τάξη.

Μιά ομάδα παρατηρήσεών του ἔχει σκοπὸ ν' ἀνιχνεύσει τήν παιδεία καί γενικότερα τόν πνευματικὸ καί ψυχικὸ κόσμο καί ν' ἀποτιμήσει τή λογοτεχνικὴ ἱκανότητα τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου». Ἔτσι, δίπλα στο χωρίο Γ 1727-1730 (Ξ. σ. 234) *Ἄστρον, μὴν τὸ βαστάξετε, Ἥλιε, σημάδι δεῖξε / κ' ὄλ' οἱ πλανῆτες τ' οὐρανοῦ...* ὁ ἀνώνυμος μας σημειώνει: *ἐγγράμματος*· δίπλα στο χωρίο Δ 109-118 (Ξ. σ. 240) γιά τή φύση τῶν προφητικῶν ὀνειρῶν ἢ ὄραμάτων, παρατηρεῖ: *δέν ἦτο ἀμαθῆς ὁ ποιητής*· δίπλα στο χωρίο Δ 137-144 (Ξ. σ. 241) γιά τό αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου, σημειώνει ἀριστερά: *ἀμαθῆς*; καί δεξιά: *φιλοσοφία!*· δίπλα στο χωρίο Β 1545-1554 (Ξ. σ. 139) (λόγια τοῦ Ρηγόπουλου τῆς Κύπρου στο κονταροχτύπημα) σημειώνει: *λόγιος ὁ ποιητής*· δίπλα στο παροιμιᾶκό δίστιχο Γ 967-968 (Ξ. σ. 207) *γείς λόγος εἶναι παλαιός...* κ.λπ., καθώς καί δίπλα στο Β 885-886 (Ξ. σ. 116) καί στο Δ 511-512 (Ξ. σ. 254) σημειώνει: *παιδεία* καί δίπλα στο Γ 899-900 (Ξ. σ. 204) *τσι παλαιούς καιρούς, πού 'σα μεγάλ' ἀθρῶποι / τὰ πλούτη, τὰ βασίλεια ἐκράζουντονε κόποι* γράφει: *παιδ.* Κάποτε ἐκφράζει τό θαυμασμό του γιά χωρία ὅπως τό δίστιχο Β 1601-1602 (Ξ. σ. 141) *ἐμέν' τὰ μέλη μου, ἀδελφέ, ὄντεν ἐγεννηθήκα, / εἰς τήν κοιλιὰ τσι μάννας μου*

τὸ φόβον τως ἀφήκα, προσθέτοντας: ἀριστούργημα! ἢ γιὰ τὸ χωρίο E 463-480 (Ξ. σ. 326, λόγια τοῦ Ἐρωτόκριτου στὴν Ἀρετοῦσα), χαρακτηρίζοντάς το: *θαῦμα συντομίας καὶ σαφηνείας*.

Πολύ συχνά, δίπλα σέ στίχους ἢ χωρία, πού κρίνει ὅτι εἶναι δηλωτικά τοῦ ἦθους ἢ τοῦ χαρακτήρα τῶν ἡρώων τοῦ μυθιστορήματος, σημειώνει, γιὰ τὴν Ἀρετοῦσα ἦθος A. A 1781-82 (Ξ. σ. 65), A 1829-30 (Ξ. σ. 67), A 2131-2138 (Ξ. σ. 78), A 2205-2210 (Ξ. σ. 80), B 1209-1213 (Ξ. σ. 127), Γ 253-262 (Ξ. σ. 182), Γ 437-446 (Ξ. σ. 188), Γ 601-602 (Ξ. σ. 194), Γ 681-686 (Ξ. σ. 197) ἢ ἀπλῶς ἦθος στό A 686 (Ξ. σ. 26). Σημειώνει ἐπίσης γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο ἦθος E. στό A 1947-48 (Ξ. σ. 71) ἢ ἀπλῶς ἦθος στό A 381-382 (Ξ. σ. 15), γιὰ τὸν Κρητικό Χαρίδημο ἦθος Χαρ. στό B 845-847 (Ξ. σ. 114), γιὰ τὸν Πολύδωρο *χαρακτήρ Π.* στό B 19-20 (Ξ. σ. 83), γιὰ τὸ Νικόστρατο *χαρακτήρ Νικ.* στό B 2021-2026 (Ξ. σ. 156) καὶ γιὰ τὸ Σκλαβοῦνο: *χαρακτήρ Σκλαβ.* στό B 2119-2124 (Ξ. σ. 160).

Ἄλλοῦ πάλι ὑπογραμμίζει ἄλλες ἀρετές τῶν προσώπων τοῦ μυθιστορήματος, ὅπως στό χωρίο B 1971-1980 (Ξ. σ. 155): *φιλοτιμία*, στό χωρίο B 2267-2274 (Ξ. σ. 165): *Κρητός φιλοτιμία* καὶ στό B 2083-84 (Ξ. σ. 158): *Κρητός εὐφυΐα*. Ἀπροσδόκητη, ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ παρατήρησή του στό A 1357-1362 (Ξ. σ. 50): *πάντοτε ἀσυμπαθῶς ἐκφράζεται ὁ ποιητής ὡς πρὸς τὸν ἔρωτα καὶ τοῦ Ἐρωτ. καὶ τῆς Ἀρετούσας*.

Σε πολλές σελίδες τοῦ κειμένου ὑπάρχουν συχνά στά περιθώρια κάθετες ὑπογραμμίσεις, γιὰ δύο ἢ περισσότερους στίχους, ἢ ὀριζόντιες γιὰ ἓνα, μέ μολύδι κόκκινο (καὶ σπάνια μπλέ ἢ μαῦρο). Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὑπογραμμίσεις αὐτές ἔχουν γίνε χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ νὰ ἐπισημάνουν δυὸ μεγάλες κατηγορίες ἐκφραστικῶν τρόπων προσφιλῶν στὸν Κορνάρο: τὴ γνωμολογία (παροιμιώδεις φράσεις κ.λπ.) καὶ τίς ὠραῖες παρομοιώσεις. Ὁ Ξανθουδίδης στὴν ἔκδοσή του (Παράρτημα III, σ. 774-782) παραθέτει μιὰ συλλογὴ τῶν φράσεων τῆς πρώτης κατηγορίας (γνωμολογίας), πού συμπίπτει σχεδόν ὀλοκληρωτικά μέ τίς ὑπογραμμίσεις πού σημείωσε (προφανῶς ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτόν) ὁ μελετητής τοῦ ποιήματος κατὰ τὴν ἀνάγνωσή του. Ἐπομένως οἱ ὑπογραμμίσεις αὐτές δέν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Τό ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ δευτέρη κατηγορία, τίς παρομοιώσεις, ἐπειδὴ καὶ αὐτές ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ ἄλλους μελετητές, ἰδίως τὸν Α.Κ. Τραυλαντώνη, Ὁ Ἐρωτόκριτος τοῦ Κορνάρου, «Ἐκπαιδευτικά Χρονικά», ἔτ. Γ', τευχ. 30 (Φεβρουάριος 1936), σ. 237-240.

Στίς πρώτες δέκα σελίδες τοῦ ἔργου (A 1-258) σημειώνονται ἐπίσης μέ τὸ μολύδι πολυάριθμες ἐπεμβάσεις (πού δέν συνεχίστηκαν στίς ἐπόμενες σελίδες) στὴν ὀρθογραφικὴ μορφή τοῦ κειμένου πού υἱοθέτησε ὁ Ξανθουδίδης. Ἔτσι διέγραψε τὴ συνδετικὴ γραμμὴ - μεταξὺ ἄρθρου καὶ ὀνόματος (ἢ - Ἀρετή, οἱ - ἀθρῶποι) ἢ μεταξὺ τοῦ τελικοῦ -ν καὶ ἀήχου συμφώνου (τόν - ποταμό, τὴν - τέχνη), καθὼς καὶ τὸ ν στίς ἀντωνυμίες (ν)του, (ν)τως καὶ συμπλήρωσε τοὺς τύπους πού ὁ Ξανθουδίδης παρουσίασε ἑλλειπτικούς μέ τὴν ἐκθλιψη ἢ τὴν ἀφαίρεση (ἦ)σανε, τζ(η) κ.λπ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ ἴδιο ἔκαμε καὶ ὁ Στ. Ἀλεξίου στὴν πρόσφατη ἔκδοσή του.

Μερικὲς εἰδικὲς παρατηρήσεις χαρακτηρίζουν ὀρισμένους λεκτικὸς τρόπους ἢ σχήματα, ὅπως στό A 2101 (Ξ. σ. 77) *τὸ φίλο σ' ἄλλα φύλλα* ἢ σημείωση: *παρήχησις*, στό Γ 559-562 (Ξ. σ. 192) *Φροσύνη κακορρίζικη, μ' εἶντα καρδιὰ ἀνιμένεις...* κ.λπ. ἢ σημείωση: *ἀποστροφή* καὶ στό A 317-321 (Ξ. σ. 23) ἢ σημείωση: *ἀνανταπόδοτον*.

Θά συμπληρώσουμε τήν εἰκόνα τῶν ποικίλων παρατηρήσεων καί σημειώσεων τοῦ ἀγνωστου μελετητῆ, ἀναφέροντας μερικές ἀκόμη.

Δίπλα στό στίχο Α 883 (Ξ. σ. 33) *καί δὲν ἀλάφρων' ὁ καημός, μαλλιοστάς πλιό πληθένει* σημειώνει: *καί τό μέτρον;* (ἀπορώντας γιά τόν τονισμό τῆς τρίτης συλλαβῆς τοῦ δεύτερου ἡμιστίχιου). Πλάι στό δίστιχο Β 315-316 (Ξ. σ. 94) *Στή γέμωσι τοῦ φεγγαριοῦ ἄλλο δεντροῦ δὲν πιάνει, / μόνο τσ' ἀγάπης τὸ δεντροῦ, πού πάντα ρίζες κάνει* σημειώνει: *δεισιδαιμονία*. Δίπλα στό στίχο Β 367 (Ξ. σ. 97) *ἐπρόβαλεν ὡς ἄν ἄι τό σ' στ' ἄλογο καβαλλάρης* παρατηρεῖ *ἄτοπον*. Τό σκεπτικό τοῦ Ξανθουδίδη (Ξ. σ. 386) γιά τή γένεση τοῦ ἐμπρόθετου ἀπαρέμφατου χαρακτηρίζεται ὡς *ἀπίθανον*. Στίς Σημειώσεις τοῦ Ξανθουδίδη (σ. 402) γιά «ἐλληνισμούς» στόν «Ἐρωτόκριτο», παραθέτει κι αὐτός ἀρκετούς ἄλλους λόγιους τύπους. Σέ ἄλλη σημείωσή του (Ξ. σ. 404), γιά τή χρήση τῆς φούρκας στήν Ἐνετοκρατία, προσθέτει τήν παρατήρηση ὅτι *καί ἐπί Τουρκοκρατίας ἦτο ἡ ἀγχόνη*.

Καί φθάνουμε τώρα στίς οὐσιαστικότερες παρατηρήσεις τοῦ ἀνώνυμου μελετητῆ, σ' αὐτές δηλαδή πού ἀφοροῦν σέ κριτικές ἐπεμβάσεις καί διορθώσεις του. Ἐξ δηλώσουμε προκαταβολικά ὅτι οἱ διορθώσεις αὐτές δὲν εἶναι οὔτε πολυάριθμες οὔτε πάντα ἐνδιαφέρουσες ἢ εὐστοχες. Ἐξίξει ὁμως νά παραθέσουμε τίς κυριότερες ἀπ' αὐτές, διακρίνοντάς τις σέ α) διορθώσεις ἢ προτάσεις ἐνδιαφέρουσες· β) διορθώσεις πού ἀπαντοῦν καί στήν ἔκδοση Στ. Ἐλεξίου (Ἀθήνα 1980)· καί γ) διορθώσεις ἀπορρίψιμες.

α) Διορθώσεις ἢ προτάσεις ἐνδιαφέρουσες

- 1) Α 118 - 9 (Ξ. σ. 5): *κ' εἶδα με τήν ἀναλαμπή, ὄντε νερό τῆ γραίνει ἔτσι κι' αὐτός...*
Διορθώνει: *κ' ἴδια μέ* (Τό ἐπίρρο. ἴδια ἀπαντᾶ καί στό Α 1536).
- 2) Α 281 (Ξ. σ. 11): *εὐκολα καί τὰ κάρβουνα κ' ἡ σπίθα ἀναλαμπάνει*
Διορθώνει: *μιὰ σπίθα* (πού ταιριάζει καλύτερα στό νόημα).
- 3) Α 296 (Ξ. σ. 12): *πέ μου ποθῆς νά βοουθηθῶ ἔς ἔτοια δουλειά μεγάλη*
Προκρίνει τή γραφή *πῶς θές* τῶν ἐκδόσεων ΑΒ.
- 4) Α 1098 (Ξ. σ. 41): *καί δὲ δειλιᾶ τῆ μάννα τζι κι ὄργιτα τοῦ κυροῦ τζι*
Προτείνει τή διόρθωση: *τῆ μάνιτα*. (Πρβλ. καί τούς στ. Β 944 *κι ἄς σιγανέψ' ἡ μάνιτα κ' ἡ ὄργιτ' ἄς μερώση* καί Ε 1223 *κ' οἱ ὄργιτες ἐπάψασι κ' οἱ μάνιτες ἐφύγα*).
- 5) Α 1391-1392 (Ξ. σ. 51): *Κι ἄς εἶν ἡ τζόγια ὀλόχρυση καί πλούσα πλιά παρ' ἄλλη, σάν εἶν κι αὐτή ξεχωριστή κι ἀπ' ὄλους τω σ' μεγάλη*
Προτείνει τή διόρθωση: *πλεό* (ἴσως καλύτερα: *πλιά*).
- 6) Α 1525 (Ξ. σ. 56): *Βάλ' ἐκεῖ πού βρες τὰ χαρτιά κι αὐτό τὸ ξένον πρᾶμα*
Διορθώνει: *ἄς το*.
- 7) Α 1995-1996 (Ξ. σ. 73): *ἄς πάσκη ποῦρ', ὅσο μπορεῖ, ἄθρωπος νά τὸ χώνη, τὰ μάτια καί τὸ πρόσωπο ὅλα τὰ φανερώνει*
Διορθώνει: *τσοῖ* (λογισμούς, κατά τό στ. 1993). Οἱ ἐκδόσεις ΑΒ καί τό χειρόγραφο ἔχουν *τά* (κατά τό ὅλα) πού ἀκολουθεῖ καί ὁ Ἐλεξίου. Ὁ Ξανθουδίδης διόρθωσε σέ *τό*.
- 8) 1138 (Ξ. στ. 124): *βάνει το πρὸς τῆν κεφαλή, τὴν κοπανιὰ νά πάρη*
Προτείνει: *ὀμπρὸς στήν* (κατά τήν ἔκδοση Α, γραφή πού στηρίζεται ἴσως καί ἀπό

- τόν επόμενο στίχο 1139: *κ' ἐβλέπησε τὴν κεφαλὴν, γιατί ἀπ' ὀμπρὸς τὸ βάνει).*
- 9) Β 1327-1328 (Ξ. σ. 131): *κ' ἐγνώρισε πὼς πλιὰ βαθιὰ ὁ πόθος τσι ριζώνει, καὶ ἰ τὸ Ρωτόκριτο θωρεῖ κ' ἐκεῖνο καμαρώνει.*
Προτείνει τὴ διόρθωση: *σάν.*
- 10) Γ 407-408 (Ξ. σ. 187): *τὸν τόπο ἐκεῖνο ξόμπλιαζε κ' εἶδε το πὼς ἐμπόρει νὰ πῆ νὰ ξομολογηθῆ τά 'χε στὸ νουν τσ' ἠ κόρη.*
Προτείνει τὴ διόρθωση: *μπῆ* (πού ταιριάζει μὲ τὸν τόπο τῶν στ. 384 καὶ 407).
- 11) Γ 515 (Ξ. σ. 191) *Τσ' ἐξᾶς μου καὶ ἰ δὲν εἶμαι μπλιό, δὲν εἶμαι μπλιό δική μου.*
Προτείνει τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων: *(ἐ)γώ* (τὸ καὶ βέβαια εἶναι ἄτοπο).
- 12) Δ 493 (Ξ. σ. 253) *κι ὁ, τι κριτήρια βρίσκονται δὴ στὰ στομάχια μου*
Διορθώνεται: *δῶσε* (οἱ ἐκδόσεις *δότε*, τὸ χειρόγραφο *δῶστε*. Ἐπειδὴ ἡ Ἀρετοῦσα ἀπευθύνεται στὸν πατέρα της, ἴσως εἶναι προτιμότερος ὁ ἐνικός *δῶσε*).

β) Διορθώσεις πού ἀπαντοῦν καὶ στὴν ἐκδοση ἸΑλεξίου

- 1) Α 211 (Ξ. σ. 9): *πὸ ὄσ' ἔσυρε τὸ ριζικὸ κ' ἠ μοῖρα νὰ σὲ βάλῃ*
Διορθώνεται: *ποῦ* (ἐρωτηματ.), ὅπως καὶ ὁ ἸΑλεξίου.
- 2) Β 1129 (Ξ. σ. 124): *Λέει, ΣΠΙΔ. Θωρῶ δὲν ἔχω μπλιό 'δὲ σπαθί οὐδὲ χέρα*
Διορθώνεται: *οὐδέ*, ὅπως καὶ ὁ ἸΑλεξίου.
- 3) Γ 169 (Ξ. σ. 179): *καὶ ἰ φέρν' ἠ μάχ' ἀνάπαψι, ἠ ὄχθητα καλωσύνῃ*
Προτείνει: *κι ὡς ἠ καὶ ἄ* (κι ἄ ἔχει καὶ ὁ ἸΑλεξίου, κατὰ τὸ χειρόγραφο).
- 4) Γ 545 (Ξ. σ. 192): *ὄλοι καταλογιάσασι...*
Διορθώνεται: *καταλαγιάσασι*, ὅπως καὶ ὁ ἸΑλεξίου (πρόκειται μᾶλλον γιὰ τυπογραφικὸ λάθος τῆς ἐκδόσεως Ξ.).

γ) Διορθώσεις ἀπορριψιμες

- 1) Α 1678 (Ξ. σ. 61): *καὶ νὰ γλυτώσουν τὴ ζωὴ πᾶ σ κ ο υ σ ι καὶ γυρεύγου*
Προτείνει: *πασκίζου* (διόρθωση ὄχι ἀπαραίτητη, ἀφοῦ καὶ τὸ *πᾶσκω* εἶναι συχρὸν μὲ τὴν ἴδια σημασίαν τοῦ προσπαθῶ).
- 2) Β 1210 (Ξ. σ. 127): *καὶ τοῦ κυροῦ τζι σίμωσε καὶ σπ λ α χ ν ι κ ο ὄ λ α γ ἰ ν η*
Προτείνει τὴ διόρθωση *σπλαχνικὴ ὄλη*. Ἡ διόρθωση περιττή, ἀφοῦ τὸ *καὶ σπλαχνικούλα γίνῃ* ἀπαντᾷ καὶ στὸ Γ 1016 (Ξ. σ. 209). Πρβλ. καὶ τὸ ἀνάλογο *μικρούλης* (βλ. ἐκδ. Στ. ἸΑλεξίου, σ. 411, Σημειώσεις στὸ Α 33).
- 3) Β 1932 (Ξ. σ. 153): *τὰ πόδια πρὸς τὸν οὐρανὸ κ' ἠ κεφαλὴ ἄ ν ω κ ἄ τ ω*
Προτείνει τὴ διόρθωση: *ἦτο*. Ἄλλὰ τὸ *ἄνω κάτω* (= ἀνάποδα) εἶναι κοινὸ καὶ ἀπαντᾷ καὶ ἄλλοῦ στὸν «Ἐρωτόκριτο» (Γ 1277, Δ 194).
- 4) Γ 935-936 (Ξ. σ. 206): *Δὲν θέλω μπλιό νὰ σοῦ μιλω, στο Ρήγα δὲν τυχάινει ἐτόσα νὰ πολυμιλῆ κι ἀπόβγαλ' τον νὰ πηαίνῃ.*
Προτείνει τὴ διόρθωση *πηγαίνει* (= ταιριάζει), πού εἶναι περιττή, ἀφοῦ τὸ *τυχαίνει* (= πρέπει, ἀρμόζει) εἶναι συνηθέστατο στὰ κρητικὰ κείμενα.
- 5) Ε 100 (Ξ. σ. 312): *οἱ ἀνέμοι κατατάσσουσι, καλοκαιράκι βράζει*
Προτείνει τὴ διόρθωση: *μοιάζει*. Εἶναι ὁμως περιττή, γιατί τὸ *βράζω* (ἀμτβ.) λέγεται καὶ γιὰ τίς μέρες τοῦ καλοκαιριοῦ: βλ. τοὺς στίχ. *ὅταν οὐν ἔλθῃ τὸ θέρος / καὶ νὰ βράσουσι ἡμέρες*, Πτωχολ. Ρ 184.

Ἐπιχείρησα νὰ παρουσιάσω ἐδῶ τίς κυριότερες παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις

στόν «Ἐρωτόκριτο» τοῦ ἄγνωστου αὐτοῦ μελετητῆ τοῦ ὄχι τόσο γιά νά βελτιώσω τό λαμπρά ἀποκατεστημένο κριτικά κείμενό του, ὅσο γιά νά προβάλω, μέ αὐτόγραφες μαρτυρίες, τό ἐνδιαφέρον παράδειγμα ἑνός ἀρχαιομαθῆ λογίου καί φιλολόγου, πού δέν ἀπαξίωσε νά μελετήσῃ, μέ ἐπιμονή καί εὐσυνειδησία, ἕνα ἔξοχο δημιούργημα τῆς δημόδους μας γραμματείας, ὅπως εἶναι τό ποίημα τοῦ Κορνάρου.

ΣΠΥΡΟΣ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

Η ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ ΚΕΙΜΕΝΟ «ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟΥ» ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΟΧΙ ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΕΡΓΟ*

Ἡ «θεατρική δομή» τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» (1635), ἔργου πού καί κατά τόν ὑπογράφοντα, προσγράφεται προφανῶς στόν Βιτσέντζο Κορνάρο, ἔχει ἀπασχολήσει παλαιότερους καί νεότερους μελετητές. Τοῦς προβληματίσει ἡ μή διαίρεση τοῦ ἔργου σέ πράξεις, ἡ συνεχῆ ροή τῆς πλοκῆς του σέ διαφορετικούς σκηνικούς χώρους, ἡ μή ὑποδήλωση τοῦ χρόνου πού παρέρχεται χωρίς νά ὑπογραμμίζεται «σκηνικά» κάποια «τομή» κ.ἄ.

Οἱ ἐρμηνεῖες γιά τήν ἰδιότυπη δραματουργική μορφή τοῦ ἔργου πού κατά καιρούς δόθηκαν ἦταν διάφορες: ἄλλοι πίστεψαν πώς σχετίζεται μέ τήν πιθανολογούμενη ὑπαρξη βυζαντινῶν μυστηρίων, ἄλλοι ἀπέδωσαν τή μορφή αὐτή σέ ἐπίδραση τῆς «ταυτόχρονης» παρουσίας διάφορων σκηνῶν σέ βυζαντινές εἰκόνες, ἄλλοι νόμισαν ὅτι ὁ ποιητής ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπό τά δυτικά μυστήρια τοῦ Μεσαίωνα καί τίς σύνθετες (πολλοί χώροι μαζί) σκηνογραφίες τους (Simultanbühne), ἄλλοι πώς ἡ δομή τοῦ ἔργου εἶναι ἐπαναστατική, ἄλλοι πώς εἶναι δημιουργημα λαϊκοῦ θεάτρου κ.λ.π.

Ἐν δὲ δοῦμε ὁμως ποιά εἶναι τά στοιχεῖα πού φαίνεται νά προσδιορίζουν τό γεγονός ὅτι ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» εἶναι θεατρικό ἔργο. Εἶναι τά ἀκόλουθα: 1) Τό ἔργο εἶναι γραμμένο σέ διαλογική μορφή, 2) Ἔχει ὡς πρότυπο ἕνα ἰταλικό θεατρικό κείμενο («Lo Isach» τοῦ L. Grotto, ἀ' ἔκδοση 1586), 3) Ὑπάρχουν καί ἐλάχιστες σκηνικές ὑποδείξεις.

Πρὶν σχολιάσουμε τά στοιχεῖα αὐτά, σπεύδουμε νά τονίσουμε ὅτι πεποιθήσή μας εἶναι πώς ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» εἶναι ἔργο «ἀφηγηματικοῦ» λόγου. Ἐργο πού γράφτηκε γιά νά διαβάζεται καί συχνά νά διαβάζεται «δυνατά» ἀπό κάποιον ἐγγράμματο καί νά ἀκοῦνε ἄλλοι, ἐγγράμματοι ἢ μή. (Ἐπ' ὅσο ξέρω, ὁ μόνος πού ἔθιξε, κατά ἕνα μέρος, τό θέμα αὐτό – ἀλλά τό ἀπέρριψε – εἶναι ὁ Ἄγγελος Τερζάκης στήν Εἰσαγωγή του γιά τήν ἔκδ. τοῦ ἔργου, «Ἐρμῆς», 1971, σ. 17). Κάτι παράλληλο συνέβαινε μέ τόν «Ἐρωτόκριτο» (πού κι αὐτοῦ ἕνα πολύ μεγάλο μέρος εἶναι γραμμένο σέ διαλογική μορφή), ἀλλά καί μέ ἄλλα παλαιότερα κείμενα (π.χ. μέ κάποια

* Ὁ ὑπογράφων δέ θά ἤθελε τό σύντομο αὐτό μελέτημα νά ἔχει στενά φιλολογικό χαρακτήρα. Στριζόμενο θεαίως σέ φιλολογικές ἐμπειρίες, ἐπιδιώκει νά εἶναι μᾶλλον μιᾶ δοκιμῆ αἰσθητικῆς ἀποτίμησης γύρω ἀπ' τή λογοτεχνική μορφή τῆς «Θυσίας». Γι' αὐτό ἀπέφυγα τίς ὑποσημειώσεις. Ἄλλωστε, στοῦς εἰδικούς, ἡ παλαιότερη καί ἡ νεότερη βιβλιογραφία γιά τό θέμα εἶναι πάγκοινα γνωστές. Σέ παρενθέσεις (ἐντός κειμένου) θέτω μόνο ὅ,τι ἔκρινα βιβλιογραφικῶς ἐντελῶς ἀπαραίτητο.

ίπποτικά μυθιστορήματα). Ἐπισημασθέντες ἔτσι τῆ «Θυσία» ἐξημερύνονται τὰ πάντα: οἱ ἀλλαγές τόπων, οἱ ἀλλαγές χρόνου (σέ 70 στίχους περνοῦν 3 μέρες, χωρίς σκημική ὑποδήλωση χρονικῆς μεταβολῆς), ὁ μὴ διαχωρισμός τοῦ ἔργου σέ πράξεις κ.ἄ.

Ἐὰν δοῦμε λοιπὸν τώρα ἀναλυτικότερα τὰ στοιχεῖα ποῦ δείχνουν νά συνηγοροῦν πῶς ἡ «Θυσία» εἶναι θεατρικὸ ἔργο, στοιχεῖα ποῦ προαναφέραμε.

Τὸ ὅτι τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο σέ διαλογικὴ μορφή εἶναι σαφῶς ἀπόρροια τοῦ προτύπου του, ποῦ ἦταν ὄντως γραμμένο γιὰ τὸ θέατρο. Ἄλλὰ τὸ ὅτι ὁ ποιητὴς τῆς «Θυσίας» μετέβαλε (ἐκτὸς πάμπολλων ἄλλων στοιχείων) καὶ τὴ μορφή του δὲ δείχνει βέβαια ὅτι ἀλλάξε τῆ «στέρεη» παραδοσιακὴ δομὴ τοῦ πεντάπρακτου δράματος (τὴν ὅποια πολὺ καλά ἐγνώριζε, τουλάχιστον ἀπὸ ἀναγνώσεις ἰταλικῶν θεατρικῶν ἔργων) γιὰ νά ἀνατρέξει σέ ἀνύπαρκτα (ἢ τουλάχιστον ἀνεπιβεβαίωτα) δείγματα βυζαντινῶν μυστηρίων, οὔτε γιὰ νά φέρει στὴν Κρῆτη σίγουρα ἄγνωστες σ' αὐτὴν φόρμες μεσαιωνικῶν δυτικῶν μυστηρίων κι ἀκόμη λιγότερο μπορεῖ νά προέβη σ' αὐτὴν τὴν ἀλλαγὴ γιὰ νά δημιουργήσει ἐπαναστατικὲς θεατρικὲς δομές ἢ γιὰ νά παρουσιάσει μιὰ «λαϊκὴ» δραματοποιία. Αὐτὲς εἶναι ὑποθέσεις ἐκτὸς τῆς πραγματικότητας ποῦ χάραζαν οἱ τότε ἱστορικὲς συνθήκες. Ἄνύπαρκτες καὶ ἀδύνατες.

Ἐὰν λοιπὸν τὴ γνώμη ὅτι ὁ ποιητὴς τῆς «Θυσίας» ἐπέλεξε καταρχὴν ἕνα πρότυπο, τὸ ὅποιο χειριζόταν ἕνα θέμα ποῦ ἐνδιέφερε τὸν ἴδιο· κι ὅπως ἐμπλούτισε, δάθυνε κι ἔδωσε οὐσιαστικὴ ποιητικὴ πνοὴ στὶς καταστάσεις καὶ τοὺς χαρακτήρες, δημιουργώντας στὴν πραγματικότητα ἕνα «νέο ἔργο», ἀνώτερο κατὰ πολὺ τοῦ προτύπου του, ἔτσι καὶ στὴ λογοτεχνικὴ μορφή διάλεξε ἐκείνη ποῦ καθιστοῦσε ἄμεσα ἐφικτὴ τὴ διάδοση τοῦ κειμένου του: τὴν «ἀφήγηση». Κι ἀφοῦ τὸ πρότυπό του ἦταν γραμμένο σέ διάλογο, κράτησε κι αὐτὸς τὸ διάλογο - χωρίς νά προσθέσει «ἀφηγητὴ» - καὶ ἀνέπτυξε τὴ σύλληψή του σέ μιὰ πορεία «ἀφηγηματικὴ». Οἱ ἑλληνόφωνες θεατρικὲς παραστάσεις στὴ βενετοκρατούμενη Κρῆτη (ὄσες ὑπῆρξαν), ὅπως ὅποτε ὀργανωμένες ἀπὸ μὴ ἐπαγγελματίες, παρῆχαν πολὺ μικρότερη δυνατότητα διαδόσεως τοῦ ἔργου, ἀπὸ τὴν «ἀνάγνωση». Ἐπειτα ἡ ἐπιλογή τῆς μορφῆς ἐνός «διαλογικοῦ κατ' ἀφηγηματικὴ ροή» κειμένου σίγουρα ἦταν μιὰ αἰσθητικὴ ἐπιλογή τοῦ συγγραφέα. Κι ἴσως δὲν εἶναι ἄσκοπο νά ποῦμε πῶς αὐτὴ ἡ αἰσθητικὴ ἐπιλογή μοιάζει νά συνηγορεῖ - πέρα τῶν γνωστῶν ἄλλων στοιχείων - γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ποιητῆ τῆς «Θυσίας» μὲ τὸν ποιητὴ τοῦ «Ἐρωτόκριτου». Κι ἐκεῖ ὁ Κορνάρος - σέ σχέση μὲ τὰ πρότυπά του - ἀνέπτυξε τὰ διαλογικὰ μέρη, κρατώντας τὴν «ἀφηγηματικὴ ροή».

Μένει νά σχολιάσουμε τὸ θέμα τῶν «σκηνοθετικῶν ὑποδείξεων» ποῦ ὑπάρχουν στὸ κείμενο. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1) Μετὰ τὸ στ. 74 (ἀφοῦ ἔχει φύγει ὁ Ἄγγελος κι ὁ Ἀβραάμ ἤδη - ἀπ' τὸ στ. 29 - μονολογεῖ γιὰ τὰ δεινὰ του):

Σηκώνεται ὁ Ἀβραάμ ἀπὸ τὸ στρώμα καὶ γονατιστὸς προσεύχεται.

Ἡ παραπάνω διατύπωση εἶναι τῶν παλαιῶν βενετικῶν ἐκδόσεων. Τὸ χφ τῆς Μαρκιανῆς (= M) παρέχει τὴ «διδασκαλία» αὐτὴ σέ δίστιχο (μεταγράφεται ἐδῶ μὲ ἑλληνικὰ ψηφία):

*Σηκώνεται ἀπὸ τὸ κρεβάτι του κι ἀνάφτει τὸ καντήλι
καὶ σέρνεται εἰσὲ γωνιά καὶ λέει μὲ τὰ χεῖλη.*

(Ἐκδοθῆναι τὴν ἀρίθμησι στίχων τῆς β' ἐκδ. τοῦ Μέγα, 1954).

2) Μετά τό στ. 152 (ἀφοῦ ἔχει ξυπνήσει ἡ Σάρρα καί πιέζει τόν Ἄβραάμ νά τῆς ἀποκαλύψει γιατί τόν ἔχει κυριέψει ἀγωνία κ.λ.π.):

Ὁ ΑΒΡΑΑΜ λέγει σιγανά. (Δηλαδή μιλάει «κατ' ἴδιαν»).

Στό Μ δέν ὑπάρχει παρόμοια σημείωση.

3) Μετά στ. 752 (ἀφοῦ ἔχουν φθάσει στόν τόπο τῆς θυσίας):

ΑΒΡΑΑΜ λέγει σιγανά.

Δέν ὑπάρχει στό Μ.

4) Μετά στ. 756 (στήν ἴδια σκηνή):

Ἐτοῦτο λέγει δυνατά (ὁ Ἄβραάμ).

Δέν ὑπάρχει στό Μ.

5) Μετά στ. 766 (στήν ἴδια σκηνή):

ΑΒΡΑΑΜ λέγει σιγανά.

Δέν ὑπάρχει στό Μ.

6) Μετά στ. 868 (Ἦ Ἄβραάμ ἔχει ἀποκαλύψει πιά στόν Ἰσαάκ ὅτι πρέπει νά θυσιασθεῖ):

Γονατίζει καί προσεύχεται (ὁ Ἰσαάκ).

Δέν ὑπάρχει στό Μ.

Εὐκόλα παρατηρεῖ κανεῖς ὅτι οἱ «σκηνοθετικές» αὐτές ὑποδείξεις εἶναι ἀσήμαντες. Ὄταν δέν δηλώνονται ἀλλαγές τόπων (δωμάτιο Ἄβραάμ, δωμάτιο δούλων, δωμάτιο Ἰσαάκ, πορεία πρὸς τὸ ὄρος, τόπος θυσίας, ἐπιστροφή στό σπίτι κ.λ.π.), εἴσοδοι καί ἔξοδοι προσώπων, «μαγικές» ἐμφανίσεις Ἀγγέλου κ.λ.π., εἶναι ἀστεῖο νά δεχτοῦμε ὅτι ἂν κάποιος ἔγραφε θεατρικό ἔργο θά μνημόνευε δύο «γονατίσματα» καί τέσσερα «κατ' ἴδιαν» καί «δυνατά» (πού κι αὐτῶν ἡ μνεία δέν τηρεῖται μέ συνέπεια, ἀφοῦ, π.χ. δύο στίχους μετά τὸ «λέγει σιγανά» - μετά στ. 152 - ἔπρεπε νά ἀκολουθεῖ: «λέγει δυνατά», γιατί μετά τὸ «κατ' ἴδιαν» δίστιχο ὁ Ἄβραάμ ἀπευθύνεται στή Σάρρα). Κι ἂν ἀκόμη οἱ «διδασκαλίες» αὐτές προέρχονται ἀπ' τὴν πένα τοῦ ποιητῆ, μοιάζουν περιθωριακές σημειώσεις γιὰ νά διευκολύνουν τὴν πορεία τῆς ἀνάγνωσης. Ἀλλά ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν ἐγκυρότητα σχεδόν ὄλων τῶν «διδασκαλιῶν» αὐτῶν. Οἱ λόγοι εἶναι προφανεῖς καί τοὺς ἀνέπτυξα ἀμέσως παραπάνω. Ἴσως εἶναι σημειώσεις τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἀ' ἐκδ. (δηλ. τοῦ Μ. Μαργᾶ) γιὰ νά διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη ἢ σχόλια κάποιου τρίτου στό χειρόγραφο ἀπ' ὅπου πρωτοεκδόθηκε τὸ ἔργο, τὰ ὁποῖα ὁ ἐπιμελητῆς θεώρησε ὀρθό νά συμπεριλάβει στήν ἐκδοση. Στίς ἀόψεις αὐτές συνηγορεῖ τὸ γεγονός ὅτι - πλὴν μιᾶς - καμιά «διδασκαλία» δέν ὑπάρχει στό χφ τῆς Μαρκιανῆς.

Μόνο ἡ πρῶτη, ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχει στό Μ καί μάλιστα «μεταπλασμένη» σέ δύο δεκαπεντασύλλαβους, γεγονός πού δηλώνει ὅτι κάποια νύξη εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ἑπτανήσιος «διασκευαστής» τοῦ Μ. Κι εἶναι γνωστό τὸ θέμα πού εἶχε τεθεῖ ἀπὸ τὸν Γ.Θ. Ζώρα (*Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἄβραάμ*, Ἐν Ἀθῆναις 1945, σ. 85 κ.έ.) γιὰ τὸ ὅτι τὸ *ἀνάπτει τὸ καντήλι* ὑπάρχει, περίπου ἔτσι διατυπωμένο, καί στό κείμενο τοῦ Grotto. Ἦ ἀφελῆς διατύπωση *λέει μετὰ χεῖλη* (μέ τί ἄλλο θά

μιλούσε;) δέν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι οί στίχοι εἶναι νόθοι ἢ παραλλαγή, ἴσως, κάποιων ἄλλων παραπλήσιων στίχων πού συνάντησε ὁ ἑπτανήσιος «διασκευαστής», πιθανόν ἐντεταγμένους στό μονόλογο τοῦ ᾽Αβραάμ. Π.χ.:

(Ὁ ᾽Αβραάμ μιλάει στόν ἑαυτό του, ὅπως *Καημένο σπῖτι τοῦ ᾽Αβραάμ...* στ. 67):

*Γείρου ἀπ' τὸ στρῶμα σου ᾽Αβραάμ κι ἄναψε τὸ καντήλι
καὶ πούρι ὁ πόνος τῆ καρδιᾶς ἄς ἀνεβεῖ στὰ χεῖλη
ἢ
πέσε στὰ γόνατα ζιμὸ κι ἄς τρέμουσι τὰ χεῖλη κ.ἄ.*

Αὐτές οἱ τελευταῖες σκέψεις εἶναι μόνο μιά ὑπόθεση. Ὅπως καὶ νᾶχει τό πράγμα, οἱ παραπάνω «διδασκαλίες» σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσουν ἀποδείξεις γιά τό ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς «Θυσίας» ἔγραψε συνειδητὰ ἔργο θεατρικό.

Σημειώνω ἐπίσης ὅτι, ἐνῶ σέ πρῶτες ἐκδόσεις θεατρικῶν ἔργων, π.χ. τῆς «Ἐρωφίλης», σημειώνεται ρητὰ ἢ ἐνδειξη «τραγωδία» καί σέ χφκ κωμωδιῶν, π.χ. τοῦ «Κατζούρμπου», ἢ ἐνδειξη «κωμωδία», στίς πρῶτες ἐκδόσεις τῆς «Θυσίας» τό ἔργο ἀναφέρεται ὡς «ἱστορία ψυχοφειλεστάτη, εὐγαλμένη ἀπό τήν ᾽Αγίαν Γραφήν...» Κι αὐτό ἐπίσης ἔχει, νομίζω, κάποια σημασία.

Τελειώνοντας θά ἤθελα νά ἀποσαφηνίσω δύο σημεῖα:

Πρῶτον: Τό ὅτι ἢ «Θυσία» δέ γράφτηκε γιά τό θέατρο δέ σημαίνει ὅτι δέν πρέπει νά παριστάνεται σήμερα ἀπό σκηνῆς. Ὅταν ἔμπρακτα ἔχουμε ὑποστηρίξει πῶς κι ὁ «Ἐρωτόκριτος» μπορεῖ νά εἶναι σήμερα «θέατρο» καί μάλιστα θέατρο μέ διεθνή, ὄχι ἀπλῶς πανελλήνια ἀπήχηση, εἶναι νομίζω αὐτονόητο ὅτι καί γιά τή «Θυσία» πιστεύουμε τό ἴδιο. Κι ἴσως οἱ σκέψεις πού ἀναπτύξαμε στό σύντομο αὐτό μελέτημα ἔχουν κάποια «ιδιότυπη» σημασία, ἐπειδή προέρχονται ἀπό ἕνα φιλόλογο πού εἶναι - αὐτό πού λέμε - «ἄνθρωπος τοῦ θεάτρου».

Δεύτερον: Ἄσχετα ἀπό τή «διαλογική ἀφηγηματική μορφή» πού πιστεύω πῶς ἀρμόζει ὡς προσδιορισμός τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους στό ὁποῖο ἀνήκει ἢ «Θυσία», πιστεύω παράλληλα ὅτι - ὅπως κι ὁ «Ἐρωτόκριτος» - εἶναι ἕνα κείμενο μέ χαρακτηριστικές θεατρικές, μέ συγκρούσεις θεατρικές καί μέ ποιητικό προβληματισμό πού ἀκραγγίζει τά ὄρια τῆς τραγωδίας. Μιάς τραγωδίας ὅμως «περιχαρακωμένης» ἀπό κάποια δεδομένα τοῦ μύθου, πού δέν κατάφερε νά ἀποτινάξει ἐντελῶς ὁ κοινωνικός περίγυρος πού ἔθρεψε τόν ποιητή της.

Καί ἀφοῦ - ὅπως ἀπ' τήν ἀρχή ἐδήλωσα - τό μελέτημα αὐτό εἶναι περισσότερο «αἰσθητική δοκιμή», ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ κι ἢ διατύπωση μιᾶς σκέψης, πού ἐνῶ γνωρίζω ὅτι φιλολογικά δέν ἔχει ἀποδεικτική ἰσχύ, ὥστόσο - τολμῶ νά νομίζω - οὐσιαστικά δέν εἶναι ἄχρηστη. Οὔτε ὁ Μάρλοου, οὔτε ὁ Γουέμπστερ, οὔτε ὁ Μπέν Γζόνσον ἢ ὁ Φόρντ ἔγραφαν σάν τόν Σαίξπηρ (ἐννοῶ τά κορυφαῖα ἔργα του). Ὁ Κορνάρος εἶναι - πρὸς Θεοῦ! τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν - ὁ Σαίξπηρ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἡ «γραφή» τῆς «Θυσίας» εἶναι αἰσθητικά - ὄχι ἀπλῶς μέ ἀπαρίθμηση κοινῶν ἢ συγγενικῶν στίχων - ἴδια μ' ἐκείνη τοῦ «Ἐρωτόκριτου». Δυό Κορνάροι δέ ζοῦσαν στήν Κρήτη, ὅπως οὔτε δυό Σαίξπηρ στήν Ἀγγλία. Ἡ «Θυσία» πρέπει νά εἶναι ἔργο τοῦ Κορνάρου. Τό ἀντίθετο θά ἦταν μιά «ἔκπληξη» γιά τήν ἱστορία τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας.

Γ. Σ. ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗΣ

Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

Ἀπό τὰ ὄριμα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὁ Ἐρωτόκριτος, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ἡ Βοσκοπούλα καί ἡ Ἐρωφίλη, γνώρισαν μεγάλη διάδοση σ' ὀλόκληρον τόν Ἑλληνισμό, καί – ὅπως χαρακτηριστικά γράφει ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου – «ἔπαιξαν τό ρόλο πραγματικῆς ἐθνικῆς παιδείας γιά τόν ἑλληνικό λαό ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, καί ἔσωσαν γιά πολύ καιρό τήν καλαισθησία καί τή γλωσσική του ἀκεραιότητα» (Ἀλεξίου, σ. 21). Ἰδιαίτερα μεγάλη διάδοση γνώρισαν στήν Κρήτη, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι, ἀναγνωρίζοντας μέσα σ' αὐτά τήν διάλεκτο καί πολλά ἄλλα στοιχεία ἀπό τά λαϊκά τραγούδια, τά ἤθη καί ἔθιμα, τούς μύθους, τίς παραδόσεις καί τή λαϊκή σοφία τους, τά ἀποστήθιζαν, τά ἔπαιζαν καί τά τραγουδοῦσαν ὡς δημοτικά τραγούδια.

Ἡ μεγάλη ἀξία τῶν ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας κατανοήθηκε καί ἐκτιμήθηκε ἀπό πολύ νωρίς, μέ ἀποτέλεσμα νά δοῦν τό φῶς τῆς δημοσιότητας ἀρκετές ἀξιολογικές μελέτες καί κριτικές ἐκδόσεις τῶν ποιητικῶν αὐτῶν κειμένων. Δέν συνέβη, δυστυχῶς, τό ἴδιο καί μέ τή μουσική τους, ἡ ὁποία – χωρίς ἀμφιβολία – ἔπαιξε σημαντικότερο ρόλο στή συντήρηση καί διάδοση τῶν ἔργων. Τό μουσικολογικό κενό πού ἔχει δημιουργήσει ἡ παράλειψη αὐτῆ δύσκολα μπορεῖ νά καλυφθεῖ σήμερα γιά τόν λόγο ὅτι πολλές ἀπό τίς μελωδίες ἔχουν πιά ξεχαστεῖ. Ὡστόσο, μιά συστηματική ἔρευνα, ἰδίως στά ὄρενά χωριά τῆς Κρήτης, πιστεύω ὅτι θά ἦταν ἐξαιρετικά ἀποκαλυπτική. Ἀπό τίς μέχρι τώρα ἐπιτόπιες ἔρευνές μου ἔχω συγκεντρώσει ἀρκετά ἐνδιαφέρον μουσικό ὕλικό μέ στόχο τή συγγραφή μιᾶς εἰδικῆς μελέτης γιά τό θέμα αὐτό. Ἐπειδή ὁμως ἡ ἔρευνα δέν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ, παρουσιάζω στη μικρή αὐτή μελέτη ἕναν περιορισμένο ἀριθμό μελωδιῶν μόνο τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, ἡ ὁποία τραγουδιέται ἀκόμη καί σήμερα σέ μερικά χωριά τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης.

Ὁ Γ. Μέγας στήν κριτική του ἐκδοση τῆς Θυσίας, ἀναφερόμενος στή μουσική τοῦ ἔργου, ἐπικαλεῖται μαρτυρία τοῦ Γ. Λιανουδάκη, ἀπό τό χωριό Σταυρωμένος Σητείας, ὅτι «ἔως τās ἀρχάς ἀκόμη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος εἰς τά χωριά τῆς Σητείας ὑπῆρχον ἄνθρωποι πού ἤξευραν ὅλας τās μελωδίας τοῦ δράματος, δηλ. τήν μελωδίαν τοῦ ἀγγέλου, τοῦ Ἀβραάμ, τῆς Σάρρας, τοῦ Ἰσαάκ καί τῶν δούλων», καί ὅτι στό σπίτι τοῦ παποῦ του «παπᾶ Ἰωάννη Γερασιμίδη ἀπαραίτητα κάθε χρόνο στό οἰκογενειακό τραπέζι τῆς Τυρινῆς Ἀποκριᾶς μαζί μέ πολλά ἄλλα τραγουδιόταν κι' ἡ Θυσία ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος της. Ὁ ἴδιος ὁ παπάς τραγουδοῦσε τό μέρος τοῦ Ἀβραάμ, ἡ μεγάλη του κόρη τό μέρος τῆς Σάρρας, ἡ μικρά τό μέρος τοῦ Ἀγγέλου, ἕνας ἀνιψιός του τό μέρος τοῦ Ἰσαάκ καί τό ἀκροατήριό τους ἄκουε μέ συγκίνησι

καί κατάνυξι. Καί ζῆ ἀκόμη ὀλοκάθαρη στή μνήμη μου ἡ μουσική τοῦ ἀγγέλου καί τῆς Σάρρας, ἐνῶ τῶν ἄλλων δέν ξέρω γιά ποιό λόγο τήν ξέχασα ὅπως διόλου» (Μέγας, σ. 86).

Ἐπί τῆ μαρτυρία αὐτή τοῦ Γ. Λιανουδάκη προκύπτουν τὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα: α) ὅτι σέ πολλά ὄρεινά χωριά τῆς Σητείας συνήθιζαν νά τραγουδοῦν ὀλόκληρο τό ἔργο τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ κατά τήν ἑορτή τῆς Κυριακῆς τῆς Τυρινῆς, β) ὅτι χρησιμοποιοῦσαν περισσότερες ἀπό μία μελωδίες καί πιθανῶς μία γιά κάθε ἓνα ἀπό τὰ βασικά πρόσωπα τοῦ δράματος, καί γ) ὅτι ἡ παρουσίαση τοῦ ἔργου εἶχε τή μορφή μιᾶς στοιχειώδους παραστάσεως στό σπίτι τοῦ πατῆ χωρίς σκηνικά καί κουστούμια καί μέ τραγουδιστές-ἠθοποιούς πρόσωπα τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος. Ἐνάλογη πληροφορία κατέγραψα ὁ ἴδιος τό 1972 στό χωριό Μεσελέροι τῆς ἐπαρχίας Ἱεράπετρας, ὅπου ἡ Ἀγγελική Κοντοπόδη καί ὁ σύζυγός της Ἐλευθέριος, ἡλικίας τότε 35 καί 37 χρονῶν ἀντίστοιχα, μοῦ τραγουδῆσαν καί ἠχογράφησαν στό μαγνητόφωνο μερικούς στίχους τῆς Θυσίας. Οἱ ἴδιοι μοῦ εἶπαν, καί τό ἐπιβεβαίωσαν παρόντες γεροντότεροι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, ὅτι συνήθιζαν νά τήν τραγουδοῦν σέ γάμους, σέ βαπτίσεις καί κυρίως σέ ἐσπερίδες, κι ἀκόμη ὅτι, ἂν παρευρίσκονταν ἀρκετά πρόσωπα πού γνώριζαν ἀπό στήθους τό ἔργο, γινόταν διανομή τῶν ρόλων. Ἡ οὐσιαστική διαφορά ἀπό τήν πληροφορία τοῦ Λιανουδάκη εἶναι ὅτι ἐδῶ τραγουδοῦσαν τό ἔργο πάνω σέ μία καί μοναδική μελωδία. Στό χωριό Ὅρεινό τῆς Σητείας συνήθιζαν νά τραγουδοῦν ἀποσπάσματα ἤ ἀκόμη καί ὀλόκληρο τό κείμενο τῆς Θυσίας στό τραπέζι τῆς Τυρινῆς ἀποκριᾶς καί τοῦ Πάσχα. Ἡ ἐκτέλεση γινόταν ἀπό ἓναν ἢ περισσότερους τραγουδιστές πάνω σέ μία καί μόνο μελωδία. Στά χωριά, τέλος, Ἀνατολή καί Μάλλες Ἱεράπετρας, ὅπου κατέγραψα μελωδίες τῆς Θυσίας, συνήθιζαν νά τραγουδοῦν ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου σέ διάφορες περιστάσεις. Ὁ ἴδιος διατηρῶ ζωηρή τήν ἀνάμνηση τῆς γιαιᾶς μου Μαρίας Γ. Παπαδάκη, ἀπό τήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία μέ ἔπαιρνε στά γόνατά της καί μοῦ τραγουδοῦσε μέ θερμό τόνο καί δάκρυα στά μάτια ἐκτενῆ ἀποσπάσματα τῆς Θυσίας. Δυστυχῶς δέν πρόλαβα νά τήν ἠχογραφήσω. Ἐπειδή ὁμως ἡ μελωδία πού τραγουδοῦσε ἦταν ἡ ἴδια μέ ἐκείνη πού χρησιμοποιοῦν ἀκόμη καί σήμερα γιά νά τραγουδήσουν τή Μ. Παρασκευή ἓνα ἄλλο στιχοῦργημα γιά τή σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, γνωστό μέ τόν τίτλο «Παρισταμένη» (Ἀμαργιανάκης, 1969, σ. 210), μετέγραψα τήν ἴδια ἐκείνη μελωδία καί προσάρμοσα πάνω σ' αὐτή τούς στίχους τῆς Θυσίας.

ΜΕΛΩΔΙΕΣ

1. Από την Ανατολή Ιεραπέτρας
Κ.Ε.Ε.Α. χειρ. 3445, σ.76 (Μουσ. αρ. 16056α, ταιν. 1193 Α12)
Ανατολή 1968

Τρόπ. χρωμ. Sol, τον. do=sol

Τραγ.: όμιλος τραγουδιστριών.

♩ = 112

Ξύ-πν'Α-βρα- άμ, Ξύ-πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πνα και
 χει- ρω, στά- σου πρό- σταχμ'α- πό - - - τους
 ου- ρα- νούς σου φέρ- νω κι α- φου-
 κρά- σου

2. Από Μεσελέρους Ιεραπέτρας
Κ.Ε.Ε.Α. χειρ. 3634, σ.7 (Μουσ. αρ. 17829, ταιν. 1298 Α1)
Μεσελέροι 1972

Τρόπ. χρωμ. Re, τον. do=re

Τραγουδούν:
Αγγελική Ελευθ. Κοντοπόδη (35)
Ελευθέριος Μιχ. Κοντοπόδης (37)

♩ = 112

Ξύ- πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πνα και χει- ρω
 στά- σου, προ-σταχμ'α- πού τους ου- ρα- νούς σου φέρ- νω κι'α- φρου-
 κά-σου
 1) 2)
 3) 3)
 3 3
 3) 3)
 7

3. Από Μάλλες Ιεραπότρου
Κ.Ε.Ε.Α. χερ. 3634 σ. 87, (Μουσ. 17889, ταιν. 1301 Α16)
Μάλλες 19 2.

Τρόπ. Fa, τον. la-fa

Τραγ.: Μαρία Γ. Σταματάκη (70)

$\text{♩} = 270$

① Ξύ-πνησ' Α-βράμ μου, ξύ- πνη-σε, χεί-ρου κι'ε- πά-νω στά- σου, θυ-
σί- α 'πό τους ου- ρα-νούς σου φέρ- νω κι'α- φου- κρά- σου

② Το τέ-κνο σου το μο-να- χό, το κα- να-κά- ρι-κό σου, θυ-
σί- α το ε-πι- θυ- μεί, το θέ-λει ο θε-ός σου

③ Η Σάρ-ραη δυ-στυ- χό- τα-τη κοι- μά-ται δε χα- τέ- χει,
κιού- τε το ξέ-ρειη σ-μοι- ρη το τι μας κα- τα- τρέ- χει.

④ Α-βρα-άμ, Α-βράμ μου τί'ν αυ-τά, τί'ν απ' α- να- θι- βά- νεις
τί'ν α- που θέ-χει η γλώ-σα σου κι'ο νους σου πώς τα βά- νει...

4. Από Σχινοκάψαλα (Ορεινό) Σητείας
 Κ.Ε.Ε.Α. χειρ. 3634, σ. 163 (Μουσ. 17964, ταιν. 1305 Β4)
 Σχινοκάψαλα 1972

Τρόπ. La, τον sol[#]=la.

Τραγ.: Πολύμνια Γ. Γιαννάκη (42)

Ξύ- νη'Α- βρα- άμ, Ξύ- νη'Α- βρα- άμ, Ξύ- νηα και
 χεί- ρω στά- σου, πρό- σταχ- μ'α- πό τους ου- ρα-
 νούς σου φέρ- νω κι α- φου- κρά- σου

Αποκατάσταση

Ξύ- νη'Α- βρα- άμ, Ξύ- νη'Α- βρα- άμ, Ξύ- νηα και
 χεί- ρω στά- σου, πρό- σταχ- μ'α- πό τους ου- ρα-
 νούς σου φέρ- νω κι α- φου- κρά- σου.

Παρατηρήσεις

Ἡ 1η μελωδία, σέ μεικτό ρυθμό ἀπό 2/σημους, 3/σημους καί 4/σημους πόδες, εἶναι δάνειο ἀπό τή βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ αὐτόμελου ἑξαποστειλαρίου «Τοῖς μαθηταῖς συνέλθωμεν ἐν ὄρει Γαλιλαίας», πού εἶναι γραμμένο σέ ἰαμβικούς 15/σύλλαβους στίχους καὶ ψάλλεται σέ ἦχο Β'. Ὡστόσο, τὸ ἄκουσμα τῆς μελωδίας φαίνεται καθαρὰ διατονικὸ γιὰ τὸ λόγο ὅτι οἱ τραγουδίστριες ἐκτελοῦν τὸν φθόγγο La φυσικὸ καὶ ὄχι μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ στό Β' ἦχο ὕφεση. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ μελωδία συντηρεῖ τὰ ὑπόλοιπα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἦχου (τονικὴ βάση, δεσπόμενοι φθόγγους, καταλήξεις) καὶ εἶναι γνωστὴ ἢ προέλευσὴ τῆς, τὴν κατατάξαμε στὸν χρωματικὸ τρόπο τοῦ Sol (Ἀμαργιανάκης 1969, σ. 215-216). Ὅσον ἀφορᾷ τὴ μορφολογικὴ τῆς δομῆς, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μουσικὲς φράσεις, Α καὶ Β, πού ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο στίχους τοῦ διστίχου. Κάθε μιά ἀπὸ τίς δύο αὐτὲς φράσεις μπορεῖ ἐπίσης νά χωριστεῖ σέ δύο μικρότερες, ἀντίστοιχες πρὸς τὰ δύο ἡμίστιχα κάθε στίχου, μὲ τὴν ἐξῆς μορφή: $A (=α+β) + B (=γ+δ)$.

Ἡ 2η μελωδία, σέ μεικτό ρυθμό ἀπὸ 2/σημους καὶ 3/σημους πόδες, ἀνήκει στὸ χρωματικὸ τρόπο τοῦ Re, τοῦ ὁποῦ ἡ κλίμακα ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν κλίμακα τοῦ πλ. Β' ἦχου τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Ἡ μελωδικὴ τῆς ἔκταση περιορίζεται σέ μιά βῆ καὶ ἡ μορφολογικὴ τῆς δομῆς εἶναι: $A (=α+β) + B (=α'+γ)$. Ἡ μελωδία μολονότι δέν εἶναι παρμένη αὐτούσια ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ὥστόσο οἱ φράσεις α καὶ α', πού ἀντιστοιχοῦν στὰ ἡμίστιχα «Ἐὐπν' Ἀβραάμ, ξύπν' Ἀβραάμ» καὶ «πρόσταγμ' ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς», θυμίζουσιν ἔντονα καταλήξεις τῶν εἰρμολογικῶν μελῶν τοῦ Β' ἢ πλ. Β' ἦχου, ὅπως λ.χ.

Ἡ 3η μελωδία ἔχει ἐλεύθερο ρυθμὸ, ἀνήκει στὸν τρόπο τοῦ Fa καὶ ἡ ἔκτασή τῆς περιορίζεται σέ μιά 5η. Ἡ μορφολογικὴ τῆς δομῆς εἶναι: $A (=α+β) + B (=γ+δ)$.

Ἡ 4η μελωδία, σέ ρυθμὸ 5/σημο, ἀνήκει στὸν τρόπο τοῦ διατονικοῦ La καὶ ἡ ἔκτασή τῆς περιορίζεται σέ μιά 5η. Ἡ μορφολογικὴ τῆς δομῆς εἶναι $A (=α+β) + B (=γ+δ)$ καὶ φαίνεται νά εἶναι παραλλαγὴ τῆς γνωστῆς μελωδίας τοῦ Ἐρωτόκριτου.

Ὁ Γ. Λιανουδάκης ἀναφερόμενος στὴ μουσικὴ τῆς Θυσίας γράφει τὰ ἐξῆς: «Καὶ ζῆ ἀκόμη ὀλοκάθαρη στὴ μνήμη μου ἡ μουσικὴ τοῦ ἀγγέλου καὶ τῆς Σάρρας, ἐνῶ τῶν ἄλλων δέν ξέρω γιὰ ποιὸ λόγο τὴν ξέχασα ὅπως διόλου. Βέβαια δέν πρόκειται γιὰ μουσικὴ μὲ τίποτε τὸ ἐξαιρετικὸ. Πρόκειται γιὰ μελωδίες μονότονες καὶ γιὰ τὴν αἰτία αὐτὴ καὶ κάπως κουραστικὲς. Ὅμως εἶναι ἀνάλογες πρὸς τὸ νόημα πού συνοδεύουν. Ἐχουν τὸν ἰδιαιτέρου παλμό τους, τὸ ξεχωριστὸ χρῶμα τους. Ἡ μουσικὴ πού ψάλλει ὁ ἄγγελος τὸ “ξύπνα Ἀβραάμ, ξύπνα Ἀβραάμ, γείρου καὶ πάνω στάσου” μοιάζει θριαμβικὸ στρατιωτικὸ ἐμβατήριον, ἐκφράζει καθαρὰ τὸ ὅτι μεταδίδει τὴ διαταγὴ μᾶς ἀνώτερης δυνάμεως. Ἀντίθετα ἡ μελωδία τῆς Σάρρας εἶναι μελωδία-σπαραγμὸς, μελωδία-μοιρολόι κι ἡ μελωδία τοῦ Ἀβραάμ γροικιέται σάν ἀντίλαλος

του συγκρατημένου πόνου πού τρικυμίζει τά σπλάχνα του». Στή συνέχεια ο Γ. Λιανουδάκης αναρωτιέται αν οι μελωδίες αυτές ήταν λαϊκές ή ήταν συνθέσεις κάποιου μουσικού πού θά μπορούσε νά ήταν και ο ίδιος ο ποιητής του έργου. ²Απάντηση στό ἐρώτημα αυτό δέν μπορεί νά δοθεῖ, γιατί στό χωριό Ἐσταυρωμένος Σητείας, ἀπό τό ὁποῖο καταγόταν ὁ Γ. Λιανουδάκης, δέν τραγουδιέται πιά ἡ Θυσία καί οἱ μελωδίες της ἔχουν ξεχαστεῖ ἐντελῶς. Ὡστόσο, ἡ ἔντονη ἀμφιβολία τοῦ Λιανουδάκη, ὁ ὁποῖος εἶχε πολύ ζωντανά βιώματα ἀπό τό χωριό του καί ήταν σέ θέση νά διακρίνει ἄν ἕνας σκοπός ήταν παραδοσιακός ἢ ὄχι, σέ συνδυασμό μέ τή διαπίστωση ὅτι σέ κανένα ἄλλο χωριό, ἀπ' ὅσο τουλάχιστο γνωρίζουμε μέχρι τώρα, δέν τραγουδοῦσαν τή Θυσία μέ πολλές μελωδίες, μᾶς ὁδηγεῖ στό πιθανό συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιά ἐπιδιώσεις μελωδιῶν πού γράφτηκαν κάποτε ἀπό κάποιο μουσικό γιά κάποια δημόσια παράσταση τῆς Θυσίας. Αυτό φαίνεται πολύ πιθανό, ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τά λαϊκά στιχογραφήματα, ὅσο ἐκτενή κι ἄν εἶναι, τραγουδιούνται κατά κανόνα πάνω σέ μιά μελωδία.

³Ἄν δέν συμβαίνει αυτό καί οἱ μελωδίες ήταν πράγματι λαϊκές, τότε ποιᾶ ἡ σχέση τους μέ τίς μελωδίες πού δημοσιεύουμε πῶ πάνω; Πρόκειται γιά τίς ἴδιες μελωδίες πού ήταν γνωστές καί σέ ἄλλα χωριά τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης ἢ πρόκειται γιά μελωδίες ἐντελῶς διαφορετικές;

Γιά τούς ἴδιους λόγους πού προαναφέραμε, εἶναι δύσκολο νά δοθεῖ κάποια ἀπάντηση καί στό ἐρώτημα αυτό. Ὡμως ἄν λάβουμε ὑπόψη τό ἦθος, δηλ. τόν χαρακτήρα τῶν μελωδιῶν, θά μπορούσαμε νά κάνουμε κάποιες σκέψεις. Ὁ Λιανουδάκης περιγράφοντας τίς μελωδίες τοῦ χωριοῦ του λέει χαρακτηριστικά ὅτι ἡ μελωδία τοῦ ἀγγέλου ἔμοιαζε μέ «θριαμβικό στρατιωτικό ἐμβατήριο», ἡ μελωδία τῆς Σάρρας μέ «μελωδία-σπαραγμό, μελωδία-μοιρολόι» καί ἡ μελωδία τοῦ Ἀβραάμ μέ «ἀντίλαλο τοῦ συγκρατημένου πόνου πού τρικυμίζει τά σπλάχνα του». Αυτό σημαίνει ὅτι ἡ μιά μελωδία εἶχε «διασταλτικό» καί οἱ ἄλλες δύο «συσταλτικό» ἦθος (Σόλ. Μιχαηλίδης, σ. 136). Ἄν μᾶς περιέγραφε καί τή μελωδία τῶν δούλων, θά εἶχαμε πιθανῶς ἀναφορά σέ «ἡσυχαστικό» ἦθος, πού ταιριάζει σέ ὕμνους, ἐγκώμια, συμβουλές κ.λπ.

⁴Ἐξετάζοντας ἀπό τήν ἴδια σκοπιᾶ καί τίς μελωδίες πού δημοσιεύουμε παραπάνω διαπιστώνουμε ὅτι οἱ δύο ἀπ' αὐτές, ἡ 1η καί 2η, ἀνήκουν στους ἦχους Β' καί πλ. Β' τοῦ χρωματικοῦ γένους, τῶν ὁποῖων οἱ μελωδίες ἔχουν συσταλτικό ἦθος (Χρυσάνθου, σ. 176, 149 καί 161), ἐνῶ ἡ 3η, πού ἀνήκει στόν τρόπο τοῦ Fa καί χρησιμοποιεῖ τήν ἴδια μέ τό Γ' ἦχο κλίμακα, ἔχει διασταλτικό ἦθος (Χρυσάνθου, σ. 176 καί 152). Τέλος, ἡ 4η μελωδία, πού ἀνήκει στόν τρόπο τοῦ La καί χρησιμοποιεῖ τήν ἴδια μέ τόν Α' ἦχο διατονική κλίμακα, ἔχει ἦθος ἡσυχαστικό (Χρυσάνθου, σ. 176 καί 145).

⁵Ἄραγε ἡ σύμπτωση αὐτή εἶναι τυχαία ἢ πρόκειται γιά τίς ἴδιες ἢ ἔστω παρόμοιες μελωδίες, κοινές παλαιότερα σέ ὅλα τά χωριά τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης;

Πιστεύω ὅτι μιά συστηματική ἐπιτόπια ἐρευνα στά χωριά αὐτά θα μπορούσε ἴσως νά βοηθήσει στή λύση τοῦ προβλήματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἄλεξιου Στυλιανός, 1969: *Κρητική Ἀνθολογία (ΙΕ'-ΙΖ' αἰώνας)*, ἔκδ. Β', Ἡράκλειο Κρήτης.
- Ἀμαργιανάκης Γεώργιος, 1969: *Λαϊκόν στιχούργημα τοῦ θρήνου τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, τόμ. Κ'-ΚΑ' (1967/68), Ἀθήναι.
- Ἀδελφότητα Θεολόγων ἢ «Ζωή», 1935: *Μουσικὸς Πανδέκτης*, τόμ. Β', Ἀθήναι.
- Μέγας Γεώργιος, 1954: *Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, Ἀθήναι.
- Μιχαηλίδης Σόλων, 1982: *Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, (ἔκδ. Μορφ. Ἰδρύμ. Ἐθν. Τραπέζης), Ἀθήναι.
- Χρῦσανθος, 1976: *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς*, ἔκδ. Γ', Ἀθήναι 1976/77.

ΝΕΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΙΗΤΗ ΤΟΥ «ΡΟΔΟΛΙΝΟΥ»
ΙΩΑΝΝΗ ΑΝΔΡΕΑ ΤΡΩΙΛΟ

Γιά τόν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλο, τόν ποιητή τῆς τραγωδίας «Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος», οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε ὡς τώρα εἶναι λίγες¹, παρὰ τίς συστηματικές ἐρευνες πού ἔχουν γίνει τὰ τελευταῖα χρόνια στά κρατικά ἀρχεῖα καί στίς βιβλιοθήκες τῆς Βενετίας καί παρ' ὄλο πού ἡ ταύτιση τοῦ ποιητῆ μέ τόν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλο τοῦ Γεωργίου εἶναι ἀσφαλῆς². Ὡς βασική αἰτία πρέπει νά θεωρηθεῖ τό ὅτι τὰ κρητικά ἔγγραφα τῶν κρατικῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας προέρχονται κατά κύριο λόγο ἀπό τήν Ἀνατολική Κρήτη, καί κυρίως ἀπό τόν Χάνδακα, ἐνῶ ἀπό τήν περιοχή τοῦ Ρεθύμνου, ὅπου ἔζησε καί ἔδρασε ὁ ποιητής τοῦ «Ροδολίνου», μάς σώθηκαν πέντε μονάχα νοταριακά κατάστιχα, τὰ ὁποῖα τό 1962 ἐρευνηθήκαν προσηκτικά³. Ἔτσι, κάθε νέο στοιχεῖο γιά τόν ποιητή «καί τό παραμικρό», πού ἐντελῶς πιά συμπτωματι-

1. Ἡ βασικότερη βιβλιογραφία γιά τόν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλο καί τό ἔργο του εἶναι: C. G. Lowe, *The Rhodolinos of Ioannes Andreas Troilos, Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 190-198, Ἡλίας Π. Βουτερίδης, *Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000-1930)*, [Μέ συμπλήρωμα τοῦ Δημήτρη Γιάκου (1931-1976)], Ἀθήνα³ 1976, σ. 188-192, Μανούσος Ι. Μανούσακας, Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος, Ἀποσπάσματα, Α' ἀπό τήν Ε' πράξη (στ. 177-278), Β' Χορικά τῆς Γ' καί Ε' πράξης, καί σχετικό Σημείωμα γιά τόν «Βασίλεα Ροδολίνο», *Ἑλληνική Δημιουργία*, 12 (1953), σ. 67-70. Ὁ ἴδιος, Ἡ τραγωδία, «Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος» συγκρινόμενη πρός τό ἰταλικόν της πρότυπον (ἀνακοίνωση), *Ἀθηνά*, 59 (1955), σ. 343-344, Ὁ ἴδιος, Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος, τραγωδία Ἰωάννη-Ἀνδρέα Τρωίλου (1647), πράξεις Γ' καί Δ'. Πρώτη παρουσίαση (μέ εἰσαγωγικό σημείωμα), *Θέατρο*, τεύχος 4, Ἰούλιος-Αὐγουστος 1962, σ. 8-23, Ὁ ἴδιος, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα (1618-1639) γιά τόν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλο, τόν ποιητή τοῦ Ροδολίνου, *Θησαυρίσματα*, 2 (1963), σ. 63-77, Κωνσταντῖνος Ντόκος, Νέαι εἰδήσεις περὶ τοῦ Ἰωάννου Ἀνδρέου Τρωίλου ἐξ ἀνεκδότων βενετικῶν ἐγγράφων, *Θησαυρίσματα*, 8 (1971), σ. 274-282, Ἰωάννου Ἀνδρέα Τρωίλου Βασιλεύς ὁ Ρωδολίνος, Τραγωδία, Βενετία, παρὰ Ἰωάννη Ἀντωνίω τῷ Ἰουλιανῷ 1647. Πρόλογος Francis R. Walton, Εἰσαγωγή Μ.Ι.Μανούσακας, Ἀθήνα 1976 [Θησαυροί τῆς Γενναδείου, 1] (στό ἐξῆς: Βασιλεύς ὁ Ρωδολίνος, Εἰσαγωγή Μ.Ι.Μανούσακας) καί *Ροδολίνος, τραγωδία Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου (17ου αἰώνα)*. Πρόλογος Στυλιανός Ἀλεξίου, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκήτη, Ἀθήνα 1987 (στό ἐξῆς: *Ροδολίνος*, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκήτη).

2. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, *δ. π.*, καί Κ. Ντόκος, *δ. π.*

3. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, *δ. π.*, σ. 64-65.

κά⁴ «ή ξρευνα φέρνει στό φῶς νομίζω πῶς ἔχει ἐνδιαφέρον»⁵ μετά μάλιστα καί τήν πρόσφατη ἔκδοση τῆς τραγωδίας του⁶. Στή σύντομη αὐτή μελέτη παρουσιάζονται ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα στοιχεία γιά τή ζωή καί τή δράση τοῦ Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου, πού προέρχονται ἀπό τά κρατικά ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καί συγκεντρώθηκαν πρίν ἀπό χρόνια (1979-1981) κατά τή συστηματική ξρευνα πού ἐπιχείρησα στή σειρά τῶν νοταρίων τῆς Κρήτης (Notai di Candia). Τά στοιχεία αὐτά συμπληρώθηκαν καί μέ ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες γιά τό οἰκογενειακό περιβάλλον τοῦ ποιητῆ πού συγκέντρωσα πρόσφατα κατά τή διάρκεια σύντομης ξρευνάς μου στό ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας.

Ὁ Ἰωάννης Ἀνδρέας Τρωίλος γεννήθηκε, σύμφωνα μέ τίς ὡς τώρα ἀρχεῖακές μαρτυρίες, στό Ρέθυμνο γύρω στά 1590 καί ἀνήκε σέ γνωστή ἀστική οἰκογένεια τῆς γενέτειράς του⁷. Ὁ πατέρας του, πού λεγόταν Γεώργιος, εἶχε λάβει μέρος, χωρίς ὅμως μισθό ἢ ἄλλη ἀμοιβή, στή ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου (1571)⁸. Ὁ ποιητής τοῦ «Ροδολίνου» ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά τό 1616 καί 1618 στά κατάστιχα τοῦ νοταρίου τοῦ Ρεθύμνου Γεωργίου Παντίμου (Zorzi Pandimo) ὡς πληρεξούσιος ἢ διαιτητής σέ ἰδιωτικές ὑποθέσεις ἢ διαφορές⁹. Ὑπηρέτησε τό βενετικό κράτος ὡς ὑπάλληλος: βοηθός γραφέα (cogitore), νοτάριος, γραμματέας (cancelliere), καί γιά ἕνα διάστημα ὡς ἀντισυνταγματάρχης τῆς πολιτοφυλακῆς (vice-colonello delle cernide)¹⁰. Ὡς ὑπάλληλος ἐπίσης τοῦ βενετικοῦ κράτους, ὑπεύθυνος τῆς σιταποθήκης (sopramassero de formenti) τοῦ Ρεθύμνου, ὑπηρέτησε καί ὁ γιός του Γεώργιος¹¹.

4. Ὡς στοιχεία πού συμπτωματικά ἢ ξρευνα ἔφερε στό φῶς μπορούμε νά θεωρήσουμε ὅσα δημοσιεύει στή μελέτη του ὁ Κ. Ντόκος ὁ ὁποῖος σημειώνει: «τά δημοσιευόμενα ἔγγραφα ἀνευρέθησαν πρό ἑτῶν εἰς τά Κρατικά Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας κατά τήν διάρκειαν ἐρεῦνης δι' ἄλλον σκοπόν...» (δ. π., σ. 274).

5. Μ. Ι. Μανούσας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, δ. π., σ. 63· πρβλ. καί Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 274.

6. Βλ. παραπάνω, σμ. 1.

7. Μ. Ι. Μανούσας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, δ. π., σ. 66 καί Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 276.

8. Ὁ Γεώργιος Τρωίλος, πατέρας τοῦ Ἰωάννη Ἀνδρέα, ταυτίζεται πιθανότατα μέ τόν ὁμώνυμο δικηγόρο τοῦ Ρεθύμνου πού τό 1589 (29 Νοεμβρίου καί 16 Δεκεμβρίου) ἀναλαμβάνει καί διενεργεῖ διαιτησία γιά κληρονομικές διαφορές, καί τό 1615 ἀπαντᾷ σέ βενετικό ἔγγραφο, καί ὄχι μέ τόν ἐπίσης ὁμώνυμο νοτάριο τοῦ Ρεθύμνου πού πέθανε τό 1635 (βλ. Μ. Ι. Μανούσας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, δ. π., σ. 66 σμ. 1, καί Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 277 σμ. 15). Στούς δύο αὐτούς ὁμώνυμους μέ τόν πατέρα τοῦ ποιητῆ Ρεθυμνιώτες πρέπει τώρα νά προσθέσουμε (α) τόν ἐπίσης Ρεθυμνιώτη δάσκαλο Γεώργιο Τρωίλο (il signor Zorzi Troillo, dascalo, da Retimno), ὁ ὁποῖος τήν 1 Ἰουλίου 1603 καί στίς 17 καί 27 Ὀκτωβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου μνημονεύεται ὡς κάτοικος τοῦ Χάνδακα (A.S.V.-Notai di Candia (στό ἐξῆς: Notai), b. 91 (Zorzi Decarco), libro 1, φ. XI^v, 31^v - 32^r, 32^v) καί (β) τόν magnifico Zorzi Troillo τοῦ ποτέ Marco, πού στίς 2 καί 14 Ἰανουαρίου, καθῶς καί στίς 13 Μαρτίου 1606 μνημονεύεται καί αὐτός ὡς κάτοικος τοῦ Χάνδακα (Notai, b. 256 (Zorzi Papastefanopulo), libro 10, φ. 48^v - 49^v, 51^r, 62^r). Ὁ δεύτερος, ὁ Γεώργιος Τρωίλος τοῦ ποτέ Marco, ἦταν διαφορετικός ἀπό τόν πατέρα τοῦ ποιητῆ, ὅμως ἡ ταύτιση τοῦ πατέρα τοῦ Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου μέ τό δάσκαλο Γεώργιο Τρωίλο ἀπό τό Ρέθυμνο πού τό 1603 διαμένει στό Χάνδακα δέν φαίνεται ἐντελῶς ἀπίθανη.

9. Μ. Ι. Μανούσας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, δ. π., σ. 65, 66-72.

10. Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 277-278.

11. Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 247 κ.έ.

Σύμφωνα με τις αρχειακές μαρτυρίες πού έχουμε (1618, 1619, 1630, 1633, 1634, 1639) ὁ Ἰωάννης Ἀνδρέας Τρώιλος διέμενε μόνιμα στή γενέτειρά του πόλη τοῦ Ρεθύμνου ὡς τὸ 1639, ὅπου, ὡς γνωστόν, ὑπηρετοῦσε ὡς ὑπάλληλος¹². Στὶς μαρτυρίες αὐτές μποροῦμε τώρα νά προσθέσουμε καὶ τὶς ἀκόλουθες, πού τεκμηριώνουν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἄποψη αὐτή. Στὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα Giacomo Cortesan περιλαμβάνεται ἓνα γενικό ἐξοφλητήριο ἔγγραφο μέ χρονολογία 29 Δεκεμβρίου 1638, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ τὸν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο, κάτοικο Ρεθύμνου¹³. Ἀρχικά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀνδρέας Τρώιλος τοῦ ἔγγραφου αὐτοῦ εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο πρόσωπο μέ τὸν ὁμώνυμο ἀλλὰ καὶ σύγχρονό του ἐπίσης Ρεθυμνιώτη, πού ἡ προγενέστερη ἔρευνα ταύτισε μέ τὸν ποιητὴ τοῦ «Ροδολίνου». Ἀπὸ τὸ ἐξοφλητήριο αὐτὸ ἔγγραφο, τὸ ὁποῖο καὶ δημοσιεύουμε στό τέλος τῆς μελέτης, φαίνεται ὅτι οἱ quondam εὐγενεῖς Marin Corner καὶ Marco Corner εἶχαν ἀφήσει μέ τὴ διαθήκη τους ὀρισμένα κληροδοτήματα στό μοναστήρι τῆς Ἀκρωτηριανῆς τῆς Σητείας. Ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ Γαβριήλ Παντόγαλος¹⁴ ὄρισε στή συνέχεια, καὶ πρὶν ἀπὸ τὶς 28 Ἀπριλίου 1637¹⁵, ὡς πληρεξούσιό του τὸν Ρεθυμνιώτη Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο, γιὰ νά διαχειριστῆ τὸ ποσό πού προέρχεται ἀπὸ τὰ κληροδοτήματα αὐτά. Ὁ Τρώιλος ὡς πληρεξούσιος τοῦ ἡγουμένου τῆς Ἀκρωτηριανῆς διαχειρίστηκε τὸ ποσό αὐτό καὶ στὶς 29 Ὀκτωβρίου 1638 συνέταξε τὸν Ρέθυμνο ἀναλυτικό λογαριασμό τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων, τὸν ὁποῖον καὶ παρέδωσε στὸν Παντόγαλο. Δύο μῆνες ἀργότερα (29 Δεκεμβρίου) ὁ ἡγούμενος τῆς Ἀκρωτηριανῆς συντάσσει στό Χάνδακα τὸ γενικό αὐτὸ ἐξοφλητήριο ἔγγραφο, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶπαμε, βρῖσκεται στὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Giacomo Cortesan. Στό τέλος τοῦ ἐξοφλητηρίου ἔγγραφου εἶναι καταχωρισμένος ὁ ἀναλυτικός λογαριασμός πού ὁ Τρώιλος παρέδωσε στὸν Παντόγαλο (29 Ὀκτωβρίου 1638) καὶ πού στό πρωτότυπό του εἶχε γραφτῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ¹⁶.

Ἀπὸ τὸ ἔγγραφο πού μνημονεύσαμε, ἐκτός τοῦ ὅτι τεκμηριώνεται, ὅπως εἶπαμε, ἀκόμη περισσότερο ἡ ἄποψη πού ὑποστήριξε ὁ καθ. Μ. Μανούσακας ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀνδρέας Τρώιλος διέμενε μόνιμα στή γενέτειρά του πόλη τοῦ Ρεθύμνου¹⁷, ἀφοῦ

12. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, ὁ. π., σ. 66 καὶ Κ. Ντόκος, ὁ. π., σ. 276. Βλ. καὶ τὸ βιογραφικό πλαίσιο τοῦ καθ. Μ. Μανούσακα πού παραθέτει στὴν εἰσαγωγή τῆς φωτοτυπικῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ πρώτου καὶ μοναδικοῦ ἀντιτύπου τοῦ ἔργου πού βρῖσκεται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (*Βασιλεύς ὁ Ρωδολίνος*, Εἰσαγωγή Μ. Ι. Μανούσακα, σ. XV κ.έ.), καθὼς καὶ ὅσα γράφει γιὰ τὸν ποιητὴ ἢ Μάρθα Ἀποσκίτη στὴν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Ροδολίνου (*Ροδολίνος*, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκίτη, σ. 15-17).

13. Notai, b. 62 (Giacomo Cortesan), libro 23, φ. 305^v - 306^r.

14. Γενικά γιὰ τοὺς Παντόγαλους τῆς Σητείας βλ. Γεράσιμος Πεντόγαλος, Παντόγαλοι Σητείας (Γενεαλογικά καὶ ἄλλα), *Κρητικά Χρονικά*, 24 (1972), σ. 177-207 καὶ γιὰ τὸν Γαβριήλ Παντόγαλο, ἡγούμενο τῆς Ἀκρωτηριανῆς καὶ ἀργότερα Ἀγκαράθου, Ρένα Βλαχάκη, *Ἡ κρητικὴ μονή τῆς Ἀγκαράθου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς βενετοκρατίας*, Ρέθυμνο 1986, σ. 50-51 (πολυγραφημένη διδακτορικὴ διατριβή), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ διβλιογραφία.

15. Βλ. παρακάτω Ἐγγρ. στ. 21-22.

16. Βλ. παρακάτω Ἐγγρ. στ. 18 κ.έ.

17. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, ὁ. π., σ. 66, καὶ Κ. Ντόκος, ὁ. π., σ. 276. Βλ. ἐπίσης *Βασιλεύς ὁ Ρωδολίνος*, Εἰσαγωγή Μ. Ι. Μανούσακα, σ. XVI.

ή παρουσία του στην πόλη αυτή κατά τά έτη 1637-1638 ήταν συνεχής, μαθαίνουμε για πρώτη φορά και τίς φιλικές σχέσεις του ποιητή του «Ροδολίνου» μέ τόν λόγιο ήγούμενο τής Ἀκρωτηριανής Γαβριήλ Παντόγαλο. Οί φιλικές αυτές σχέσεις παρουσιάζουν πρόσθετο ένδιαφέρον, όταν μάλιστα λάδουμε υπόψη μας ότι ανάμεσα στόν κύκλο τών γνωριμιών του ήγουμενου Παντόγαλου συμπεριλαμβάνονται μέλη τής βενετοκρατικής οικογένειας του Ἰακώβου Κορνάρου¹⁸, ὁ ποιητής του Φορτουνάτου Μάρκος Ἀντώνιος Φόσκολος¹⁹ καί ἄλλοι λόγοι τής εποχῆς.

Μετά τίς 4 Μαΐου δέν ἔχουμε ἄλλες μαρτυρίες για τή διαμονή του Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου στή γενέτειρά του πόλη του Ρεθύμνου²⁰. Ὅμως, ὀκτώ περίπου χρόνια ἀργότερα, στίς ἀρχές του 1647, βρίσκεται στή Βενετία, ὅπου, ὡς γνωστόν, τήν ἴδια χρονιά τύπωσε τήν τραγωδία του «Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος», τήν ὁποία καί ἀφιέρωσε στόν «λαμπρότατον καί περιφανέστατον κύριον Θωμᾶ τόν Φλαγγίνην»²¹. Στίς 8 Δεκεμβρίου τής ἴδιας ἐπίσης χρονιάς ἐκλέγεται ἀντιπρόσωπος τής Κρήτης καί του Αἰγαίου στό διοικητικό συμβούλιο τής Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητας καί στίς 19 Ἰανουαρίου καί 8 Μαρτίου 1648 παρίσταται στίς συνελεύσεις του διοικητικοῦ αὐτοῦ ὄργανου²². Ἀπό τότε δέν ἔχουμε καμιά μαρτυρία για τόν ποιητή καί τά ἔχνη του χάνονται ἐντελῶς. Δέν υπάρχουν μαρτυρίες ἢ ἔστω ἐνδείξεις για τό πότε καί πού πέθανε. Καί ἀκόμη πότε ἔφυγε ἀπό τό Ρέθυμνο καί, μόνος ἢ μέ τήν οικογένειά του, ἐγκαταστάθηκε στή Βενετία. Για τό τελευταῖο αὐτό θέμα ὁ καθ. Μ. Μανούσακας ὑποθέτει ὅτι «ἡ τουρκική εἰσβολή στήν Κρήτη (1645) καί ἡ πτώση του Ρεθύμνου (Νοέμβριος 1646) τόν ἀνάγκασαν νά καταφύγει, μαζί μέ τούς ἄλλους πρόσφυγες στή Βενετία συναποκομίζοντας καί τό πολύτιμο χειρόγραφο του ἔργου του...»²³. Ἀντίθετα, ἡ Μάρθα Ἀποσκήτη στήν εἰσαγωγή τής πρόσφατης ἔκδοσης του «Ροδολίνου» πιστεύει «ὅτι ἡ ἀναχώρηση του Τρωίλου ἀπό τό Ρέθυμνο ἐγινε νωρίτερα» καί ὅτι «ὁ Ροδολίνος» εἶχε δοθῆ στό τυπογραφεῖο πολύ πρό του 1647, στόν καιρό τής εἰρήνης...», προτου δηλ. ἐκδηλωθεῖ ἡ τουρκική ἐπίθεση στήν πατρίδα του ποιητή²⁴. Τήν

18. Λόγου χάρι, ὁ πρωτότοκος γιός τής οικογένειας Ἰωάννης Φραγκίσκος (6λ. Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα για τούς Κορνάρους τής Σητείας καί του Χάνδακα. Διαθῆκες μελῶν τής οικογένειας του Ἰακώβου Κορνάρου*, Ἀθήνα 1986, σ. 28, 49 στ. 67 καί 55 στ. 241).

19. Alfred L. Vincent, Ὁ ποιητής του «Φορτουνάτου». Ἀνέκδοτα ἔγγραφα για τό Μάρκο Ἀντώνιο Φόσκολο, *Θησαυρίσματα*, 4 (1967), σ. 56, 63-68 καί Ὁ ἴδιος, Νέα στοιχεῖα για τό Μάρκο Ἀντώνιο Φόσκολο (Ἡ διαθήκη του καί ἄλλα ἔγγραφα), *Θησαυρίσματα*, 5 (1968), σ. 174. Βλ. ἐπίσης Μάρκου Ἀντωνίου Φόσκολου Φορτουνάτος, Κριτική ἔκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο, Alfred Vincent. Ἐκδοτική ἐπιμέλεια Θεοχάρη Δετοράκη. Ἐταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειο 1980 (Κρητικόν Θέατρον, 2).

20. Στίς 4 Μαΐου 1639 μνημονεύεται στό γενικό ἐξοφλητήριο τής Μαρούσας Ρόσου (Ρουσοπούλας) πρός τόν ἀγοραστή του σπιτιοῦ της Βερναδῆ Λίμα (Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, ὁ. π., σ. 72 κ.έ.).

21. Βασιλεύς ὁ Ρωδολίνος, Εἰσαγωγή Μ. Ι. Μανούσακα, σ. XVII.

22. Πρόκειται για κάποιον Ἀνδρέα Τρωίλο, πού πιθανότατα εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο μέ τόν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλο (Βασιλεύς ὁ Ρωδολίνος, Εἰσαγωγή Μ. Ι. Μανούσακα, σ. XVII-XVIII).

23. Βασιλεύς ὁ Ρωδολίνος, Εἰσαγωγή Μ. Ι. Μανούσακα, σ. XVII.

24. Ροδολίνος, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκήτη, σ. 16.

ἀποψη της αὐτῆ τήν στηρίζει σέ ἐσωτερικές ἐνδείξεις τοῦ ποιήματος²⁵, καθὼς καί στό χρόνο πού χρειάζεται ἀπό τήν παράδοση ἑνός ἔργου στό τυπογραφεῖο ὡς τήν ἐκτύπωση καί κυκλοφορία του, σύμφωνα μέ τό ρυθμό ἐκδόσεων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς²⁶. Ἡ Ἀποσκήτη πιστεύει ἐπίσης ὅτι ὁ Τρώιλος «πιθανῶς πῆγε στή Βενετία γιά τήν ἔκδοση, καί ἐκεῖ τόν βρῆκε ἡ ἔναρξη τοῦ κρητικοῦ πολέμου»²⁷.

Ὅπως εἶπαμε καί στήν ἀρχή, ὁ Τρώιλος εἶχε ἕνα γιό, τόν Γεώργιο, πού ἀπό τό 1633-34, σέ ἡλικία πιθανότατα 17-18 χρόνων, ὑπηρετήσε τό βενετικό κράτος ὡς ὑπεύθυνος τῆς σιταποθήκης τοῦ Ρεθύμνου. Ἐκτός ὅμως ἀπό τά δύο αὐτά μέλη τῆς γνωστῆς ἀστικῆς οἰκογένειας τοῦ Ρεθύμνου, τόν ποιητή Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο καί τό γιό του Γεώργιο, ὑπάρχουν, ὅπως εἶναι γνωστό, μαρτυρίες καί γιά ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας αὐτῆς²⁸, ἀνάμεσα στά ὁποῖα μνημονεύονται καί δύο σπουδαστές τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, ὁ Νικόλαος (1642)²⁹ καί ὁ Ἰερώνυμος Τρώιλος (1658)³⁰. Ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς, ὁ Νικόλαος Τρώιλος ἀπό τό Ρέθυμνο, ἐγγράφεται στίς 11 Ὀκτωβρίου 1642 στή Σχολή τῶν Leggisti τοῦ Πανεπιστημίου αὐτοῦ³¹.

Καί ἐρχόμαστε τώρα στίς πληροφορίες πού προέρχονται ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας. Στά βιβλία γάμων καί βαπτίσεων τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητας τῆς Βενετίας βρέθηκαν πρόσφατα ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες γιά τήν παρουσία μελῶν τῆς ἀστικῆς αὐτῆς οἰκογένειας τοῦ Ρεθύμνου στή Βενετία. Μαζί μάλιστα μέ τίς ὡς τώρα πληροφορίες φωτίζουν περισσότερο τό οἰκογενειακό περι-

25. Ἡ Μάρθα Ἀποσκήτη (δ. π., σ. 16) ἐπισημαίνει ὅτι: (α) Πουθενά στό ἔργο τοῦ Τρώιλου δέ γίνεται λόγος γιά τήν τουρκική ἐπίθεση καί τήν ὑποδούλωση τῆς πατρίδας τοῦ ποιητή, ὅπως συμβαίνει στόν Ζήνωνα καί τόν Φορτουνάτο, καί (β) ὁ ἱερέας Νικόλαος Φιορέντζας, συμπατριώτης τοῦ Τρώιλου, στούς ἐγκωμιαστικούς στίχους πού προτάσσει στό κείμενο τοῦ Ροδολίνου ποτέ δέ θά ἐγγραφε:

ὕψώνει καί τό Ρέθεμνος, τὴν ἄξα μας πατρίδα,

ἂν εἶχε προηγηθεῖ ἡ τουρκική ἐπίθεση καί ἡ κατάληψη τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας τους. Γιά τό δεύτερο ἐπιχείρημα τῆς Ἀποσκήτη βλ. καί Μ. Ι. Μανούσακας, Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος, *Θέατρο*, δ. π., σ. 9.

26. Ροδολίνος, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκήτη, σ. 17. Ἡ Ἀποσκήτη ὑποστηρίζει ἐπίσης (δ. π., σ. 17), ὅτι τό ἔργο «ἦταν ἤδη τελειωμένο γύρω στά 1640, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής λέει (Προλ. 15, 24), ὅτι εἶχε φυλάξει τό ἔργο του καί δέν τό ἄφησε νά παίζεται στό θέατρο, ἀλλά μόνο τό ἔδειχνε μέ καιρό, δηλαδή ἔπειτα ἀπό καιρό», στούς σοφούς».

27. Ροδολίνος, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκήτη, σ. 17.

28. Μ. Ι. Μανούσακας, Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος, *Θέατρο*, δ. π., σ. 9.

29. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 418, 420, καί Γεώργιος Πλουμίδης, Αἱ πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδοῦης (Μέρος Β' Legisti 1591-1809), *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 38 (1971), σ. 92 (ἀρ. 127). Πρβλ. καί C. G. Lowe, δ. π., σ. 193 σημ. 2 καί Μ. Ι. Μανούσακας, Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος, *Θέατρο*, δ. π., σ. 9.

30. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τ. 5, Παρίσι 1903 (1963) σ. 72, καί Γ. Πλουμίδης, δ. π., σ. 96 (ἀρ. 234). Πρβλ. καί C. G. Lowe, δ. π., σ. 193 σημ. 2 καί Μ. Ι. Μανούσακας, Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος, *Θέατρο*, δ. π., σ. 9.

31. Γ. Πλουμίδης, δ. π., σ. 91-92 (ἀρ. 127).

βάλλον του ποιητή, ίσως τον χρόνο της αναχώρησής του από το Ρέθυμνο και της εγκατάστασής του στη Βενετία, και αποτελούν πιθανότατα ενδείξεις για το πού πέθανε. Στις 8 Ιανουαρίου 1648 (άφέντης) Γεώργιος Τρώιλος και η σύζυγός του Ειρήνη βάπτισαν τη θυγατέρα τους Άνεζίνα στην εκκλησία του Άγιου Γεωργίου της Βενετίας³² και δύο χρόνια αργότερα, στις 23 Ιανουαρίου 1650, τό γιό τους Ιωάννη Άνδρέα³³. Τόν Αύγουστο του 1658 ο άφέντης Νικόλαος Τρώιλος από τό Ρέθυμνο στεφανώθηκε στην εκκλησία επίσης του Άγιου Γεωργίου τή Ντεροτία Μουζαλοπούλα από τό Κάστρο τής Κρήτης³⁴. Δύο περίπου χρόνια αργότερα, στις 30 Μαΐου 1660, βάπτισαν στην ίδια εκκλησία τό γιό τους Ιωάννη Άνδρέα³⁵, και στις 6 Ιουλίου 1663 τή θυγατέρα τους, Μαρία³⁶.

Άπό τίς μαρτυρίες πού παραθέσαμε προκύπτει ότι ο Γεώργιος και ο Νικόλαος Τρώιλος πού βάπτισαν τούς γιούς τους στην ορθόδοξη εκκλησία του Άγιου Γεωργίου τής Βενετίας και τούς έδωσαν τό όνομα Ιωάννης Άνδρέας, όνομα όχι και τόσο συνηθισμένο, είναι ασφαλώς γιοί του Ιωάννη Άνδρέα Τρώιλου, του όποιου ή παρουσία στη Βενετία μαρτυρείται, όπως είπαμε, τό 1647-1648. Ο πρώτος μάλιστα από τούς γιούς του, ο Γεώργιος, είναι ασφαλώς τό ίδιο πρόσωπο μέ τόν Γεώργιο Τρώιλο πού από τό 1633-34, σέ ηλικία 17-18 χρόνων περίπου, ήταν επιφορτισμένος μέ τίς άρμοδιότητες του ύπευθύνου τής σιταποθήκης του Ρεθύμνου. Δέν μπορούμε νά ύποστηρίξουμε μέ βεβαιότητα ότι ο Νικόλαος Τρώιλος από τό Ρέθυμνο, πού τόν Οκτώβριο του 1642 έγγράφεται στό Πανεπιστήμιο τής Πάδοβας, είναι τό ίδιο πρόσωπο μέ τόν άφέντη Νικόλαο Τρώιλο, επίσης από τό Ρέθυμνο, τό γιό δηλ. του ποιητή του «Ροδολίνου». Άν πράγματι είναι έτσι, τότε έχουμε πρόσθετα στοιχεία γύρω από τήν αναχώρηση του ποιητή από τήν γενέτειρά του πόλη του Ρεθύμνου και τήν εγκατάσταση του στη Βενετία. Η βασική αίτία τής αναχώρησής του από τό Ρέθυμνο δέν πρέπει νά ήταν ή τουρκική εισβολή στην Κρήτη (1645) και ή κατάληψη του Ρεθύμνου από τούς Τούρκους (Νοέμβριος 1646). Καί επίσης δέν φαίνεται πιθανό ότι ταξίδεψε στη Βενετία αποκλειστικά για τήν έκδοση τής τραγωδίας του. Τώρα, μάλιστα, αν ή ταύτιση του άφέντη Νικολάου Τρώιλου μέ τόν όμώνυμο συμπατριώτη του φοιτητή τής Πάδοβας είναι σωστή, μπορούμε, μέ άρκετή πιθανότητα, νά ύποθέσουμε ότι ο Ιωάννης Άνδρέας Τρώιλος αναχώρησε από τό Ρέθυμνο για τή Βενετία τήν άνοιξη ή τό καλοκαίρι του 1642 μέ κύριο σκοπό του νά έγγράψει τό γιό του Νικόλαο στό Πανεπιστήμιο τής Πάδοβας και μέ τήν ευκαιρία αυτή νά φροντίσει και για τήν έκτύπωση τής τραγωδίας του. Στην Βενετία πιά τόν βρήκε ή έναρξη του κρητικού πολέμου. Τήν έκδοχή αυτή ενισχύουν άκόμη περισσότερο οι άπόψεις τής Μάρθας Άποσκίτη ή όποία, στηριζόμενη, όπως είπαμε, σέ έσωτερικές ενδείξεις του κειμένου, ύποστήριξε ότι τό έργο ήταν ήδη τελειωμένο γύρω στά 1640 και ότι είχε δοθεί στό

32. Έλληνικό Ίνστιτούτο Βενετίας (στό έξής: ΕΙΒ) βιβλίο Βαπτίσεων Α¹ (1594-1654), φ.11^Γ.

33. ΕΙΒ, βιβλίο Βαπτίσεων Α¹ (1594-1654), φ.160^Γ. Στις 21 Άπριλίου 1650 ο Γεώργιος Τρώιλος άπαντά και ώς άνάδοχος στη βάπτιση τής θυγατέρας του άφέντη Γεωργίου Άστρά Φραντζεσκίνας.

34. ΕΙΒ, Matrimonii 1599-1701.

35. ΕΙΒ, βιβλίο Βαπτίσεων Α² (1655-1701), φ.69^Γ.

36. ΕΙΒ, βιβλίο Βαπτίσεων Α² (1655-1701), φ.97^Γ.

τυπογραφείο πολύ πρό του 1647. Ίσως, μοναχα, ο μεγαλύτερος γιός του Γεώργιος, υπάλληλος του βενετικού κράτους, αναγκάστηκε, μετά την τουρκική εισβολή (1645) και την κατάληψη του Ρεθύμνου από τους Τούρκους (1646), να καταφύγει, μαζί με τους άλλους πρόσφυγες, στη Βενετία. Όμως, όπως και αν έχει τό πράγμα, είναι πιά γεγονός άδιαμφισβήτητο ότι ο Ίωάννης Άνδρέας Τρώιλος έγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στη Βενετία, όπου ασφαλώς και θά πέθανε.

Θά ήταν πράγματι ενδιαφέρον αν μπορούσαμε να έντοπίσουμε με νέες έρευνες και άλλα στοιχεία για τον ποιητή και τό οικογενειακό του περιβάλλον. Δυστυχώς κάτι τέτοιο και με την κατάσταση πού επικρατεί στό Έλληνικό Ίνστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, είναι για τώρα άκατόρθωτο ή άδύνατο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΕΞΟΦΛΗΤΗΡΙΟ ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΝΗΣ
ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΑΝΤΟΓΑΛΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΑΝΔΡΕΑ ΤΡΩΙΛΟ,
ΜΕ ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΕΝΟ ΙΔΙΟΧΕΙΡΟ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΤΡΩΙΛΟΥ.

Notai, b.62 (Giacomo Cortesan), libro 23, φ.305^v-306^r

Adi 29 Decembre 1638

305^v

/² Il molto illustre et reverendissimo signor D. Gabriel Pandogalo abbate del monastero di santa Maria Acrotiri /³ ani di Sethia, al presente esistente in questa città, fa sicurità et perpetua quietatione al /⁴ molto illustre signor Zuanne Andrea Troiilo da Rettimno absente ma come tosse presente et acceptante di /⁵ lire da gazete x l'una n^o mille quaranta tre gazete 2 sono per altri tanti che esso signor /⁶ Troiilo come commesso di sua signoria reverendissima ha scosso dalli heredi delli nobili huomini ser Marin /⁷ Corner et ser Marco Corner i per li legati da essi lasciati in detto Monastero et per /⁸ il valor et vendita della seda scossa dall' illustrissimo signor Gribia in tutto per la summa /⁹ di dette lire 1043 gazete 2 et quelle ha dato et speso a nome et ordine di esso reverendissimo /¹⁰ Pandogalo in piu fiate come per un conto tratogli da esso signor Troiilo in summa /¹¹ de lire 1053 gazete 4 et a me nodaro da sua signoria reverendissima presentato per esser qui sotto registrato gius /¹² ta l'ordine al quel si habbia relatione et havendo esso reverendissimo Pandogalo havuto /¹³ compita sodistatione delle summe contenute in detto conto pero con li successori suoi /¹⁴ rende cauto et quieto il predetto signor Troiilo et heredi suoi imperpetuo et cosi ha promesso eccetera. /¹⁵ Testimonii pregati d'esso reverendissimo Pandogalo nel monastero claustrale greco, che si fabrica /¹⁶ in questa città, misser Savva Protopsalti quondam misser Demitrio et maestro Francesco Cornaro sartor /¹⁷ quondam ser Perin da questa Città.

/ ¹⁸ Seguita il conto predetto

Il dar / ¹⁹ Laus Deo 1638 fin adi 29 ottobre in Retimno

/ ²⁰ Mon signor reverendissimo Gabriel Pandogalo abbate deve dar come qui sotto et prima.

/ ²¹ Per tanti contadi da me Troilo suo commesso al reverendo gerodiacono Pandogalo suo nepote / ²² li 28 aprile 1637 lire trenta una gazete 2 val Lire 31 gazete 2.

/ ²³ Per tanti l'ordine suo contadi al ser Alberto Varuca reali vinti lire 3 gazete una val Lire 211:1.

/ ²⁴ Per contadi al medesimo signor abbate a reverendissimo {di q} li x zugno dattigli con uno mio cal / ²⁵ culeto in reali 4 1/2 et grosseti in tutto Lire 49:2.

/ ²⁶ Per spesi in ormesino negro bracce 32 mandatogli de suo ordine comprato a lire 2 / ²⁷ gazete 7 il braccio val Lire 86:4.

306^r / ²⁸ Per contadi a Giorgi Babacari malvasioto li 14 settembre doppo dattomi parola d'haverli / ²⁹ accomodato con l'illustrissimo Bon reali vinti val Lire 208.

/ ³⁰ Per tanti contadi per sue lettere al medesimo Babacari lire tresento sessanta val Lire 360.

/ ³¹ Per seda lire duo dalle dieci già scosse dall'illustrissimo signor Gribia a gazete 42 la lira come / ³² fù venduta anco la restante governata per calce dell'illustrissimo signor Zuanne / ³³ Bon et più gazete dieci da cavarle e tor querla tanno gazete 94 val Lire 40:1

/ ³⁴ Per spesa fatta nelle copie delli testamenti avucato et cancelleria nel sentenziare / ³⁵ l'uno di essi che se ne appellò in Candia in tutto Lire 10:4.

/ ³⁶ Per spesi alla barca che condusse da Rettimno in Candia de nollo il sudetto reverendo gero / ³⁷ diacono lire trenta Lire 30.

/ ³⁸ Per lire vinti sette le saranno fatti buoni dall'illustrissimo signor Bon sudetto Lire 27

/ ³⁹ Summa	Lire	1053/4
/ ⁴⁰		1043/2
/ ⁴¹ Deve dar	Lire	10/2

L'haver / ⁴² Sua signoria reverendissima all'incerontro deve haver come qui sotto.

/ ⁴³ Per tanti da me scossi li 8 maggio 1637 per il legato del quodam nobile huomo ser Marin Corner / ⁴⁴ lire duecento e otto val Lire 208.

/ ⁴⁵ Per scossi dall'heredità del quodam nobile huomo ser Marco Corner li 24 zugnio 1637 / ⁴⁶ lire ottanta Lire 80.

/ ⁴⁷ Per scossi dalla medesima heredità li 26 agosto 1638 lire sessanta Lire 60.

/ ⁴⁸ Per scossi dalla medesima li 28 detto lire cento cinquanta sei Lire 156.

/ ⁴⁹ Per tanti scossi li 18 ottobre dall'heredità del quodam signor Marin Corner sudetto / ⁵⁰ lire trecento sessanta Lire 360.

/⁵¹ Per lire cento settanta nove gazete 2 estratte dalla vendita della seda /⁵² lire dieci scosse dall' illustrissimo Gribia, havendo impiegato le due /⁵³ lire per servizio dell' illustrissimo signor Bon predetto a gazete 42 la lira che venduta /⁵⁴ et mi faccio debbitor dell' amontar di tutte le dieci lire per havermi /⁵⁵ dato credito all' incontro di esse due val in tutto Lire 179 gazete 2.

/⁵⁶ Summa Lire 1043 gazete 2.

ΜΑΡΙΑ Γ. ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ

Ο ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΚΑΛΟΜΑΤΗΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΤΗΝΟ*

Πρόδρομη παρουσίαση

Στόν σεβαστό καθηγητή
κ. Στυλιανό Ἀλεξίου
μέ εὐγνωμοσύνη γιά τά χρόνια
τῆς μαθητείας μου κοντά του

Ὁ Ρεθύμιος ποιητής Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής ἀφιερώνει στόν Φραγκίσκο Καλομάτη δύο στίχους ἀπό τή Φιλονεικία Ρεθύμνου - Χάνδακα: 446, 23-24:

*Τὸν Καλομάτη τὸν Φραγγιά πάλιν σοῦ λέγω ἄκεινο,
δίχως δασκάλου μάθησιν πῶς ἔδγαλε τῆ Τήνο¹.*

Πολλοί μελετητές τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἐρμηνεία τῶν στίχων αὐτῶν², ὥστόσο ὡς σήμερα τό αἶνιγμά τους παρέμενε ἄλυτο. Πρῶτος τό 1921 ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης ἀμφισβήτησε τήν ὀρθότητα τῆς παράδοσης τοῦ χωρίου *τοίτηνο* τῆς Ἑνετικῆς ἔκδοσης καί διόρθωσε τή λέξη *τοίτηνο* σέ τό *Ζήνο*, διατυπώνοντας τήν ἄποψη ὅτι ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης ἦταν ὁ ποιητής τῆς τραγωδίας *Ζήνων*³. Ἡ διόρθωση τοῦ Ξανθουδίδα ἔδωσε τροφή γιά ὑποθέσεις σχετικά μέ τόν

* Τό σύντομο αὐτό ἄρθρο ἀποτελεῖ πρόδρομη παρουσίαση εὐρύτερης μελέτης, πού θά δημοσιευθεῖ μαζί μέ τήν ἔκδοση τῶν σχετικῶν πηγῶν στό περιοδικό *Θησαυρίσματα*. Θά ἤθελα νά ἐκφράσω τίς θερμές εὐχαριστίες μου στήν καθηγήτριά μου στό Πανεπιστήμιο Κρήτης κ. Χρύσα Μαλτέζου, ἡ ὁποία μοῦ ὑπέδειξε τό θέμα καί μοῦ παραχώρησε μεγάλο μέρος τοῦ ὕλικου στό ὁποῖο βασίζεται ἡ μελέτη αὐτή. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμά τόν καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Νίκο Παναγιωτάκη γιά τήν καθοδήγηση πού μοῦ παρεῖχε στήν ἐρευνητική μου ἐργασία.

1. Ἄγ. Ξηρουχάκη, *Μαρίνου Ζάνε, Κρητικός Πόλεμος. Φιλονεικία τοῦ Χάνδακος καί τοῦ Ρεθύμνου*, Τεργέστη 1908, σ. 588, 446, 23-24.

2. Λεπτομερῆς παρουσίαση τῶν ἀπόψεών τους θά δοθεῖ στήν ἐκτενῆ μελέτη μας.

3. Στ. Ξανθουδίδα, *Διορθωτικά εἰς τά Κρητικά δράματα, Byzantinisch – Neugriechische Jahrbücher*, 2 (1921), σ.σ. 66-67, – Τοῦ ἴδιου, *Μελετήματα*. Ἐπιμέλεια Νικολάου Παναγιωτάκη – Θεοχάρη Δετοράκη, Ἡράκλειο 1980, σ. 194.

ποιητή του *Ζήνωνα*, αφού άλλωστε ο απόηχος τους έφθασε ως τις μέρες μας⁴. Σήμερα όμως μετά τις τελευταίες έρευνες του Σπύρου Εὐαγγελάτου τό 1969, είναι βέβαιο ότι ο ποιητής τῆς τραγωδίας *Ζήνων* είναι Ἑπτανήσιος, πιθανότατα καθολικός ιερωμένος, πού παραμένει ἀνώνυμος⁵.

Μέ τήν ἐρμηνεία τῶν παραπάνω στίχων καί τό πρόβλημα τῆς παράδοσής τους θά ἀσχοληθοῦμε στή συνέχεια, αφού ὁμως θά δώσουμε προηγουμένως λίγα στοιχεία γιά τή ζωή του Φραγκίσκου Καλομάτη, στόν ὁποῖο καί ἀφιερώνονται. Γιά τήν ὑπαρξη του Φραγκίσκου Καλομάτη ἦταν γνωστές ὡς τώρα δύο μαρτυρίες. Σύμφωνα μέ τήν πρώτη του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, ὁ Φραγκιάς (συνηθισμένο ὑποκοριστικό του ὀνόματος Φραγκίσκος στήν Κρήτη), ἦταν βέβαια Ρεθύμιος καί πιθανότατα ποιητής. Ἡ δεύτερη μαρτυρία ἐντοπίστηκε πρόσφατα στόν κώδικα διαθηκῶν καί δωρεῶν Reg. 217 του Ἑλληνικοῦ Ἴνστιτούτου Βενετίας⁶. Στόν Κώδικα αὐτό μαρτυρεῖται μεταξύ ἄλλων καί ἡ διαθήκη του «Francesco Calomati governor», του ἔτους 1682.

Λαμβάνοντας ὑπόψη τίς παραπάνω δύο μαρτυρίες καί σέ συνδυασμό μέ τά νέα στοιχεία πού ἔφερε στό φῶς ἡ ἔρευνα στά Κρατικά Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καί τό Παλαιό Ἀρχεῖο του Ἑλληνικοῦ Ἴνστιτούτου, προχωρήσαμε στή ταύτιση τῶν δύο προσώπων κυρίως χάρις στά κοινά στοιχεία πού συγκέντρωναν ὁσονάφορα τή γενέτειρα, τήν ἡλικία καί τό πατρώνυμο. Ἐπιπλέον ἡ ἀποκάλυψη τῶν τηριακῶν σχέσεων καί του δεύτερου προσώπου διέλυσε καί τήν τελευταία ἐπιφύλαξη μας γιά τήν ταύτισή τους.

Μέ βάση λοιπόν τά στοιχεία πού συγκεντρώσαμε ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης, γιός του Ματθαίου, γεννήθηκε στό Ρέθυμνο γύρω στά 1619 καί ἡ διαμονή του ἐκεῖ μαρτυρεῖται ὡς τό 1645. Γιά τήν οἰκογενειακή του ζωή γνωρίζουμε ὅτι εἶχε δύο γιούς, τόν Ματθαῖο, πού ἔγινε καθολικός ιερέας, καί τόν Βαρθολομαῖο, ὁ ὁποῖος δέν ἀποκλείεται νά ταυτίζεται μέ τόν ζωγράφο Bartolomeo Calomato, πού μαρτυρεῖται τήν ἴδια ἐποχή στή Βενετία⁷. Ἀδελφός του Φραγκίσκου μαρτυρεῖται σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τῶν ἐγγράφων ὁ Βαρθολομαῖος Γ', μητροπολίτης Ἡρακλείας (1668-1687)⁸.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Φραγκίσκος μετά τήν κατάληψη του Ρεθύμνου (Φθινόπωρο 1646) κατέφυγε ὡς πρόσφυγας πιθανότατα ἀρχικά στόν Χάνδακα καί κατόπιν στό Portogruaro, πόλη τῆς ἐπικράτειας τῆς Βενετίας. Λόγω τῆς κοντινῆς ἀπόστασης τῆς

4. Ἀ. Ν. Νενεδάκη, *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, Ὁ Κρητικός πόλεμος (1645-1669)*, Ἀθήνα 1979, σ.σ. 160-165.

5. Σπ. Εὐαγγελάτου, *Χρονολόγηση καί τόπος συγγραφῆς του «Ζήνωνος» καί ἔρευνα γιά τόν ποιητή του, Θεσσαρίσματα 5* (1968), σ.σ. 177-203.

6. Μ. Ι. Μανοῦσακα, Ὁ κώδικας διαθηκῶν καί δωρεῶν (Reg. 217) του Ἑλληνικοῦ Ἴνστιτούτου Βενετίας (1563-1763), *Μνήμη Γεωργίου Α. Πετροπούλου*, Ἀθήνα 1984, σ.144.

7. L. Lanzi, *Storia Pittorica dell' Italia dal Risorgimento delle belle arti fin presso al fine del XVIII secolo*, τόμ. 2, Μιλάνο 1823, σ. 158. Του ἴδιου, *δ.π.*, τόμ. 6, σ. 38, βλ. ἐπίσης *Nouvelle Biographie Universelle*, τόμ. 7-8. Παρίσι 1854, σ. 248.

8. Τά βιογραφικά στοιχεία του προσώπου αὐτοῦ παρέμεναν ἄγνωστα ὡς σήμερα. Μνεῖα του γίνεται μόνο στόν κατάλογο τῶν μητροπολιτῶν Ἡρακλείας· βλ. Ε. Κουρίλα, *Heraclea Sacra*. τεῦχ. Β', Βιογραφικός κατάλογος μητροπολιτῶν Ἡρακλείας, Ἀθήνα 1958, σ.σ. 150-153.

πόλης αυτής από την Βενετία, ήταν εύκολη ή επικοινωνία του με την εκεί Έλληνική Κοινότητα της οποίας είχε φροντίσει να γίνει γρήγορα μέλος. Η παρουσία του στα διδλία της Έλληνικής Αδελφότητας της Βενετίας μαρτυρείται ήδη από τον Μάρτιο του 1647⁹. Στο Portogruaro είχε μόνιμη κατοικία και έζησε ως το έτος θανάτου του το 1682, ωστόσο έπειδή υπηρέτησε ως governatore στή βενετσιάνικη στρατιωτική διοίκηση, δέν έμνε διαρκώς εκεί παρά μόνο κατά τό τελευταίο διάστημα της ζωής του, όταν πιά είχε λήξει ο χρόνος υπηρεσίας του.

Τούς σταθμούς της στρατιωτικής του σταδιοδρομίας κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε πολύ συγκεντρωτικά εδώ, για τό λόγο ότι τό έργο που δημιούργησε ο Φραγκίσκος Καλομάτης και για τό όποιο τόν μνημονεύει ο Μπουνιαλής, όπως θά φανεί στη συνέχεια, είναι προϊόν τών έμπειριών και τών έντυπωμένων στη μνήμη του παραστάσεων από τόν τομέα αυτό της ζωής του.

Καταρχήν υπηρέτησε ως governatore στο Ρέθυμνο, πιθανότατα ήταν governatore della fortezza¹⁰. Κατόπιν έλαβε μέρος, ως επικεφαλής μιās ομάδας μισθοφόρων (100 fanti italiani forestieri) που είχε οργανώσει ο ίδιος με δικά του έξοδα, στην υπεράσπιση του Χάνδακα κατά τή διάρκεια της οποίας σέ κάποια συμπλοκή τραυματίστηκε βαριά. Υπηρέτησε έπειτα ως governatore και sopraitendente στην Τήνο¹¹. Σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρία που άντλούμε από πληρεξούσιο του ίδιου είχε σπίτι μέσα στη φορτέσα της Τήνου¹², όπου και θά κατοικούσε. Κατόπιν υπηρέτησε στην Κέρκυρα. Μετά τή συνθήκη του 1669 μεταξύ Τούρκων και Βενετίας, υπηρέτησε στη Δαλματία στα όχυρά του Traù (σημ. Trogir) και του Spalato (σημ. Split), στίς θέσεις μάλιστα αυτές έλλείψει μηχανικού όχυρώσεων εκτελούσε καθήκοντα αναπληρωτή μηχανικού. Κατόπιν υπηρέτησε στην Terra Ferma στο όχυρό του Orzi Nono της διοικητικής περιφέρειας του Bergamo ως τό 1678. Από τό έτος αυτό έμνε χωρίς άπασχόληση στο Portogruaro και όπως ο ίδιος σημειώνει στο κείμενο της αίτησής του προς τή Βενετική Πολιτεία για έπαναπόσλησή του στη στρατιωτική διοίκηση¹³, κατασκεύασε κατά τό ίδιο διάστημα τρία προπλάσματα για τίς πραγματικές φορτέτσες του Spalato, του Orzi Nono και της Τήνου καθώς και ένα άκόμη για μιá ιδανική φορτέτσα¹⁴. Ίδιαίτερα από τά προπλάσματα αυτά μās ενδιαφέρει εκείνο που έφτιαξε για τή φορτέτσα της Τήνου. Μέ βάση τήν πληροφορία αυτή οι σχέσεις του

9. Έλληνικό Ίνστιτούτο Βενετίας, Παλαιό Άρχείο, Reg. 10 (1647-1665), φ. 101.

10. Για τό αξίωμα του governatore στην Κρήτη βλ. Άσπ. Παπαδάκη, Άξιώματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τόν 16ο και 17ο αιώνα, *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σ. 102 και σημ. 2, σ. 104-116.

11. Για τό αξίωμα του sopraitendente στην Τήνο βλ. Ί. Δ. Ψαρά, *Η Βενετοκρατία στην Τήνο τήν έποχή του Κρητικού Πολέμου (1645-1669)*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1985, σ.σ. 79-80.

12. Archivio di Stato di Venezia, Atti Notarili (N. Velano), b. 13565, φ. 105^{r-v}.

13. A. S. V., Senato Terra, f. 1023 (Giugno 1682), κείμενο της αίτησης με χρονολογία 6 Ίουνίου 1682.

14. Λεπτομερής περιγραφή του προπλάσματος της ιδανικής φορτέτσας δίνεται από τόν ίδιο τόν Φραγκίσκο Καλομάτη σέ έπιστολή του προς τόν Giovanni Battista Donà, (βλ. A. S. V., Arch. Priveto Donà, (Riva di Biasio), δ. 36, mazzo X n° 9, λυτό έγγραφο έπιστολής με χρονολογία 15 Ίουλίου 1682. Βλ. επίσης τό κείμενο αίτησής του (A. S. V., Senato Terra, δ.π.).

Φραγκίσκου με τή νήσο Τήνο, πού είχαν προκύψει λόγω τῆς ὑπηρεσίας του ἐκεῖ, τώρα στερεώνονται. Ἐνῶ μαζί με τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἔργου πού δημιούργησε ὁ Φραγκίσκος καί πού χωρίς ἀμφιβολία πιά δέν ἦταν ἄλλο ἀπό τό πρόπλασμα τοῦ φρουρίου τῆς Τήνου, ἀποδεικνύεται καταρχήν ἡ ὁρθότητα τῆς παράδοσης τοῦ χωρίου *τοῖτηνο* τῆς Ἑνετικῆς ἔκδοσης, ἐνῶ καταρρέει ὀριστικά ἡ ἄποψη τοῦ Στεφ. Ξανθουδίδη. Ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης, λοιπόν, οὔτε τήν τύχη εἶχε νά εἶναι ποιητής οὔτε τό *Ζήωνα* ἔγραψε.

Προβαίνοντας στή συνέχεια σέ μιὰ ἐρμηνεία τῶν στίχων τῆς Φιλονεικίας 446, 23-24, πιστεύουμε ὅτι ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς γιά λόγους μετρικῆς οἰκονομίας δέν μνημόνευσε ἀναλυτικά τί εἶχε δημιουργήσει ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης γιά τήν Τήνο. Ἄλλωστε μέ βάση τίς πληροφορίες πού μπορέσαμε νά συγκεντρώσουμε δέν μαρτυρεῖται νά εἶχε συνθέσει ὁ Φραγκίσκος κάτι ἄλλο γιά τό νησί τῆς Τήνου ἐκτός ἀπό τό πρόπλασμα τοῦ φρουρίου του.

Ἐξετάζοντας κατόπιν τήν συχνότητα χρήσεως τοῦ ρ. *θγάνω*¹⁵ ἀπό τόν Μπουνιαλή, διαπιστώσαμε ὅτι τό ρ. ἀπαντᾷ ἄλλες δύο φορές στό μέρος τῆς Φιλονεικίας. Στόν στ. 446, 13-14:

*Ἰωάνν' Ἀνδρέα Τρώϊλον μέ χάραις θενά πλύνω
γιατί ἔβγαλε κ' ἐτύπωσε τὸν ρήγα Ροδολίνο*¹⁶.

Τό ρ. *θγάνω* προσάπτεται ἐδῶ στόν ποιητή-δημιουργό τοῦ «Ροδολίνου», τόν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρώϊλο καί χρησιμοποιεῖται σαφῶς μέ τήν ἔννοια τοῦ *συγγράφου*¹⁷, ἐφόσον διαφοροποιεῖται ἡ σημασία του ἀπό τό ἀμέσως ἐπόμενο ρήμα *ἐτύπωσε*. Μέ βάση τή χρήση τοῦ ρ. *θγάνω* καί τή σημασία του στό στίχο γιά τόν Τρώϊλο, πιστεύουμε ὅτι ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς τό χρησιμοποιεῖ στό στίχο γιά τόν Φραγκίσκο Καλομάτη ὄχι βέβαια μέ τήν ἰδιαίτερη ἔννοια τοῦ *συγγράφου* (γιατί δέν πρόκειται γιά ποιητικό ἔργο), ἀλλά μέ τήν ἔννοια τοῦ *κατασκευάζω, δημιουργῶ*¹⁸, ἐφόσον ἀφορᾷ πρόπλασμα φορτέτσας. Τό *δίχως δασκάλου μάθησιν* τό ἔγραψε ὁ Μπουνιαλῆς γιά νά δηλώσει ὅτι ὁ Φραγκίσκος κατασκεύασε τό πρόπλασμα χάρη στό ἔμφυτό του ἄλυσμα καί τήν ἀντίληψη πού ἀπέρρεε ἀπό τήν ἐπαγγελματική του πείρα, χωρίς νά ἔχει σπουδάσει εἰδικά τήν τέχνη αὐτή.

Στά παραπάνω θά πρέπει νά συμπληρώσουμε ὅτι δέν ἀποκλείεται ἀκόμη τό ἐνδεχόμενο ἡ μνεῖα τοῦ Μπουνιαλῆ νά μὴν ἀφοροῦσε αὐτό καθαυτό τό πρόπλασμα τῆς φορτέτσας τῆς Τήνου, ἀλλά κάποιον κείμενο, πού ἴσως νά εἶχε γράψει ὁ Φραγκίσκος ἀναφορικά μέ τό πρόπλασμα καί εἰδικά γιά τήν παρουσιάσή του, πού ἔγινε στό Κολέγιο. Στήν περίπτωση αὐτή τό ρ. *ἔβγαλε* θά ἔχει καί πάλι στό στίχο 446, 24 τή σημασία τοῦ *συνέγραψε*¹⁹.

15. Γιά τίς σημασίες τοῦ ρ. *θγάνω* βλ. Ἐ. Κριαρά, *Λεξικό τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας*, Τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1975, σ.σ. 78-84.

16. Ἄγ. Ξηρουχάκη, *ὁ.π.*, σ. 588, 446, 13-14.

17. Ἐ. Κριαρά, *ὁ.π.*, σ. 84, ἐρμηνεία 33: *συγγράφω*, συνθέτω. Ἐνῶ γιά τή δεύτερη φορά πού ἀπαντᾷ τό ρ. σέ προηγούμενο στίχο τῆς Φιλονεικίας (Ἄγ. Ξηρουχάκη, *ὁ.π.*, σ. 586, 8), μέ τή σημασία τοῦ: «φέρνω στή ζωή, ἀναδεικνύω πρόσωπα», βλ. τοῦ ἴδιου, *ὁ.π.*, σ. 81, ἐρμηνεία 15γ.

18. Τοῦ ἴδιου, *ὁ.π.*, σ. 81, ἐρμηνεία 15α: *δημιουργῶ, σχηματίζω*.

19. Τήν ὑπόδειξη αὐτή ὀφείλω στόν καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Στυλιανό Ἀλεξίου.

Είναι βέβαιο πάντως ότι τό πρόπλασμα γιά τή φορτέτσα τῆς Τήνου θά εἶχε ἐντυπωσιάσει περισσότερο ἀπό τά ἄλλα τούς Ἕλληνας τῆς Βενετίας μετά τήν παρουσίασή του καί γιά τήν ἐπιτυχία ἄλλωστε αὐτή πού θά γνώρισε δικαιολογημένα θά μνημόνευσε ὁ Μπουνιαλῆς τόν Φραγκίσκο μεταξύ τῶν ἄλλων ἐπιφανῶν συμπατριωτῶν του. Δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ χρόνος κατασκευῆς τοῦ προπλάσματος τοποθετεῖται μεταξύ τῶν ἐτῶν 1678-1680, ἡ προσθήκη τῶν στίχων ἀπό τόν ποιητή γιά τόν Φραγκίσκο Καλομάτη στή Φιλονεικία Ρεθύμνου – Χάνδακα θά ἔγινε κατά τό ἴδιο διάστημα (1679-1681) πού πρόσθεσε καί τούς στίχους γιά τόν μητροπολίτη Φιλαδέλφειας Γεράσιμο Βλάχο²⁰.

20. Γιά τόν προσδιορισμό τοῦ χρόνου βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη - Α. Ι. Vincent, Νέα στοιχεία γιά τήν Ἀκαδημία τῶν Stravaganti, *Θησαυρίσματα* 7 (1970), σ. 68, ὑποσημ. 60.

WALTER PUCHNER

REIMSTUDIEN ZUM KRETISCHEN THEATER

Zu den Reimformen der dramatischen Werke des «Kretischen Theaters»¹ liegen bisher nur verstreute empirische Beobachtungen zu Einzelwerken vor. Bei der Untersuchung der kretischen Balladen mit dem Thema «Erophile» ist der Verf. zu der Überzeugung gekommen, daß Chortatsis sehr bewußt und mit großem Geschick den Paarreim zur Hervorbringung besonderer dramaturgischer Effekte benützt² und daß es vielfach gerade jene dramaturgisch hervorgehobenen Reimformen sind, die mühelos in die orale Tradition übernommen werden³. Die Akustik des Reimhörens bildet vielleicht die wesentlichste mnemotechnische Hilfe beim Merken und Erinnern des dramatischen Textes von Chortatsis⁴.

Die Veröffentlichung einer Computer-Studie von Dia Philippides zur «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» wirft, neben der Konkordanztabelle, die sie bietet, auch eine Reihe von interessanten methodischen Fragen und Auswertungsprobleme zur Reimthematik auf⁵, so z.B. die Phonetik der Homoiokatelexie, die kniffligen Fragen um die «πλούσια ρίμα» nach Stavru⁶, die zweifachen Paarreime und die Reimwiederholung, die nachweislich als dramaturgisch bewußtes Mittel eingesetzt wird. Hier tun sich weiterer Forschung neue Horizonte auf, die Analyse der Verstechnik der dramatischen Dichtung des 17. Jahrhunderts in Griechenland wird um einen methodischen Zugang bereichert.

Vorliegende Studiennotizen wollen einen dieser Fragebereiche herausgreifen und in verschiedene kritische Überlegungen miteinbeziehen. Es handelt sich um die Lexikalik der Reimformen der Kretischen Dramaturgie und um die Frage, wieweit sich,

1. Als letzte Forschungsübersicht dieses vehement sich entwickelnden Forschungszweiges darf meine Zusammenfassung beim Byzantinistenkongreß in Wien 1981 gelten (W.Puchner, Forschungsperspektiven zur mittelgriechischen Theatergeschichte, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/6 <Wien 1982> S. 213-228).

2. W. Puchner, 'Η «Ἐρωφίλη» στὴ δημώδη παράδοση τῆς Κρήτης. Δραματολογικὲς παρατηρήσεις στὶς κρητικὲς παραλογὲς τῆς τραγωδίας τοῦ Χορτάτσι, 'Αριάδνη Α' (Rethymno 1983) S. 173-235.

3. Vgl. auch W.Puchner, Die griechische Spätrenaissancetragödie «Erophile» in der kretischen Balladentradition. *11η Συνάντηση γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ*, Ioannina 1981, S. 37-66, sowie W.Puchner, Romanische Renaissance – und Barockmotive in schriftlicher und mündlicher Tradition Südosteuropas, *Europäische Volksliteratur*, FSF. Karlinger. Wien 1980, 119-150, bes. S. 140-144.

4. Dazu ausführlich Puchner, 'Η «Ἐρωφίλη», *op. cit.*

5. Dia Philippides, *The Sacrifice of Abraham in the Computer*, Athens 1986, bes. S. 208ff.

6. Th.Stavru, *Νεοελληνικὴ Μετρικὴ*, 2. Aufl., Thessaloniki 1974.

quantitativ und qualitativ, vorzugsweise benutzte Wortkombinationen ausfindig machen lassen. Die Untersuchung geht dabei von der Annahme aus, daß es zeit- bzw. sprachbezogene Kombinationen geben muß, die mehr oder weniger in allen in Frage stehenden dramatischen Werken gleichermaßen häufig vorkommen, daß es daneben auch etwa gattungsspezifische Kombinationen geben könnte, daß sich eventuell dichterspezifische Reimpaare ausmachen ließen, es umgekehrt aber auch Wortpaare geben möchte, die gänzlich stückspezifisch sind (Namensformen zum Beispiel). Zuerst wurde die Frequenz der mehrfach wiederkehrenden Wortpaare in allen Stücken des Kretischen Theaters (den «Ζήνων» miteinbezogen) festgehalten, wobei die Wortfolge auch umkehrbar sein kann (z.B. κάμω/γάμο oder γάμο/κάμω werden gleichwertig behandelt). Als Textgrundlage wurden die jeweiligen kritischen Ausgaben benutzt (für die Θυσία die Ausgabe von Tsantsanoglu, nach Philippides, die allerdings in der Verszählung mit der Megas-Ausgabe nicht übereinstimmt); nur im Falle der «Erophile» in der Xanthudidis-Ausgabe sowie bei der «Zenon» - Ausgabe von Konstantinos Sathas sind stillschweigend einige orthographische Korrekturen vorgenommen worden.

Der zweite Teil der Untersuchung versucht eine qualitative Kontext-Analyse einiger Reimpaare vorzunehmen, um zu zeigen, wie bestimmte Kombinationen durch Wiederholung symbolisch vertieft werden und im Zuschauer/Zuhörer gewisse Situationen und Gefühle evozieren. In einigen Fällen verdichtet sich das Wortpaar zu einer Sinnformel, die den Gehalt einer dramatischen Situation prägnant und epigrammatisch ausdrückt. Es ist kein Zufall, daß sich solche «Sprachformeln», die der Merkfähigkeit der Rezipienten entgegenkommen, an emotionellen Höhepunkten, am Szenenbeginn oder Szenenende befinden. Es wird sich zeigen lassen, daß in der geschickten und kalkulierten Anwendung auch dieser dramaturgischen Technik Chortatsis seinen kretischen Dichterkollegen um einiges voraus ist⁷.

Die Reimmöglichkeiten einer Sprache bringen es mit sich, daß gewisse Kombinationen fast unausweichlich immer wieder auftauchen. Auf das Problem, wieviel gleichlautende Silben ein Wortpaar aufweisen muß, um als Reim zu gelten, auf fehlerhafte Homoikatalexien, ihre Häufigkeit und ihre Ursache, sei hier nicht eingegangen. Auch von einer vollständigen Auflistung aller Reimpaare in drei- bis zwölfmaliger Wiederholung in allen Stücken der kretischen Dramaturgie sei hier abgesehen, obwohl sich die Untersuchung natürlich auf solche Aufstellungen stützt. Es geht hier vielmehr darum, charakteristische und prägnante Beispiele für jede Reimkategorie zu finden:

7. Dies ist das Ergebnis verschiedener Untersuchungen zur Anwendung verschiedener konventioneller Techniken der klassizistischen Dramaturgie durch Chortatsis. Zur Analyse solcher dramaturgischen Techniken zur gesamten kretischen Dramatik neben der schon angeführten Literatur W.Puchner, Prinzipien der Personenführung im griechischen Drama von 1590 bis 1750, *Anzeiger der phil. - hist. Klasse der Österr. Akademie der Wiss.* 118 (Wien 1981) S. 107-128, Ders., Lauschszenen und simultane Bühnenpräsenz im Kretischen Theater, *Zeitschrift für Balkanologie* XIX/1 (Berlin 1983) S. 66-87, Ders., Monolog und Dialog in der mittelgriechischen Dramatik. Quantitative Untersuchungen zur klassizistischen Dramaturgie, *Zeitschrift für Balkanologie* XXII/2 (Berlin 1986) S. 196-221.

1) zeit- und sprachspezifisch, 2) gattungsspezifisch, 3) dichterspezifisch, 4) stückspezifisch. Keines der ausstehenden philologischen Probleme wird dadurch wesentlich weitergebracht, wohl lassen sich aber Fakten festhalten, die als Indiz für die eine oder Streitfrage dienen könnten.

1) Epochenmäßig konventionalisierte und in der Phonetik des Griechischen verankerte Reimformen, die in allen Stücken einigermaßen häufig vorkommen, sind etwa die Reimkomplexe ἄλλη/πάλι (Eroph. fünfmal, Rod. zweimal, Katz. siebenmal), μεγάλη/ἄλλη (Eroph. 16mal, Rod. dreimal, Fort. 15mal, Pan. viermal, Katz. fünfmal), μεγάλη/ἄλλοι (Eroph. dreimal, A 553 auch μεγάλου/ἄλλοι, Rod. einmal), μεγάλη/πάλι (Eroph. achtmal, Rod. zweimal, Pan. fünfmal, Stath. viermal, Katz. siebenmal), oder auch μεγάλο/ἄλλο (Eroph. 11mal, Rod. zehnmal, Katz. fünfmal, Pan. dreimal, Stath. dreimal, Fort. fünfmal), und χάρη/πάρε (Eroph. viermal, Rod. einmal, Pan. zehnmal)⁸, oder ἔχω/κατέχω (Eroph. viermal, Rod. dreimal, Katz. neunmal, Stath. zweimal, Fort. siebenmal, Thys. neunmal)⁹, ἔχεις/κατέχεις (Eroph. einmal, Rod. einmal, Katz. sechsmal, Stath. dreimal, Fort. viermal), ἔχει/κατέχει (Eroph. zweimal, Rod. einmal, Katz. sechsmal, Stath. zweimal, Fort. zweimal) und auch der Komplex τώρα/χώρα (Eroph. zehnmal, Rod. dreimal, Katz. sechsmal), ὦρα/χώρα (Eroph. einmal, Rod. achtmal)¹⁰ usw. Dahingegen bezieht sich μεγάλη/κάλλη, fünfmal in der «Panoria», auf die Schönheit der κυρά Φροσύνη (im «Zenon» dreimal μεγάλο/κάλλος). Eine Häufung solcher konventioneller Reimformen ohne besondere Aussagekraft ist vor allem in der Komödie festzustellen. Der «Zenon» gibt einen Variante des Reimkomplexes um μεγάλη, nämlich gleich achtmal μεγάλη/κεφάλι. Schon an diesen beiden Beispielen läßt sich ablesen, daß die Reimgestaltung ein wichtiges Indiz für dichter- und stückspezifische Präferenzen darstellt.

Einen eigenartigen Spezialfall stellt das in eine komplizierte Syntax eingeschobene und endgestellte κρίνω dar, das meist mit ἐκείνο reimt. Chortatsis gebraucht in der Eroph. mehrfach diese Form: A 211, A 274, B27, B 105, B 273, C 356, D 348, D 449, D 615, im Reim mit αὐτεῖνο A 442, D 358, E 244. In den kretischen Balladen zur «Erophile» ist dieses eingeschobene κρίνω, das im Vortrag nur durch die Betonung der Pausen richtig verstanden wird, zu einem Hauptwort κρίνος geworden¹¹ (aus diesem Mißverständnis rührt möglicherweise auch der Titel des heptanesischen Volksstückes «Κρίνος» her, das dem Handlungsang der Tragödie des Chortatsis in vielem sehr ähnlich ist). Dieses endgestellte κρίνω scheint nicht dichterspezifisch zu sein: im Katz. nur dreimal nachgewiesen (A 138, A 349, B 264), in der Pan. überhaupt nicht. Aber

8. «Zenon» bringt eine stückspezifische Variante: ἄρη / πᾶρη fünfmal. Dies hängt nicht nur mit den kriegerischen Ereignissen des Werkes zusammen, sondern auch mit dem Erscheinen des Kriegsgottes im Prolog. In den Intermedien der Eroph. ist das Reimpaar χάρη / πᾶρη insgesamt viermal anzutreffen.

9. Auch in der späteren Κωμωδία τῶν Ψευτογιατρῶν von Savoias Rasmus (1745) ist dieses Reimpaar insgesamt fünfmal aufzufinden, sowie zweimal κατέχω / ἔχω und zweimal ἔχει / κατέχει.

10. Interessanterweise begegnet einem dieser Reim gleich sechsmal in der Εὐγένεια von Teodoro Montselese (1646).

11. Vgl. W. Puchner, 'Η «Ἐρωφίλη», *op. cit.*, S. 184ff.

es findet sich in anderen Stücken des kretischen Theaters: in der Thys. (1134), im Zen. (D 266), im Stath. (A 297, B 148, Intermedium A 34), im Fort. (insgesamt viermal), aber mit besonderer Frequenz im Rod. (A 445, A 693, B 143, B 307, B 459, C 121, C 519, D 489, E 419 *κατακρίνω*, im Reim mit *αὔτεινο* E 449). Dieses syntaktisch artifizielle endgestellte *κρίνω* mit dem dazugehörigen Reim scheint stückspezifisch der «Erophile» anzugehören, hat jedoch einen bedeutenden Einfluß auf das übrige Kretische Theater, im spezifischen auf Troilos, ausgeübt. Für die Tatsache, daß die «Erophile» des Chortatsis in vielem eine Art archetypisches Vorbild für das neugriechische Theater darstellt, dessen Einfluß weitverzweigt ist, werden noch weitere Indizien beizubringen sein.

2) Gattungsspezifische Reimpaare scheinen im Komplex *νά ᾿χη/μάχη* (Eroph. zweimal), Rod. dreimal, Zen. viermal), *μάχης/νά ᾿χεις* (Rod. einmal, C 361 auch *λάχεις/μάχης*), *νά ᾿χη/λάχη* (Eroph. D 533) und *λάχει/μάχη* (Rod. dreimal) vorzuliegen, die nur in der Tragödie auftauchen. Ein ähnliches Pendant läßt sich aus dem Bereich der Komödie beistellen: der Reim *τορνέσα/μέσα* ist mit Abstand der häufigste im Katz. (zwölfmal), und läßt sich auch im Fort. (immerhin dreimal) finden, der ja in vielem die Komödie von Chortatsis nachahmt. Geld, Münzen, Geiz und Zahlungsgeschäfte gehören zu den Requisiten der Komödienwelt. Gattungsspezifisch ist auch der Reim *πούρι/μούρη* aus dem Stath. (dreimal), der dem Vokabular anderer Dramengattungen nicht angemessen ist.

3) Philologisch vielleicht am interessantesten ist die Frage, ob es dichterspezifische Präferenzen in der Reimgestaltung gibt, da hierbei einige offene Autorschaftsfragen tangiert werden. Die Frage ist freilich zum Teil mit der nach den stückspezifischen Präferenzen identisch, da die bekannten Dramatiker außer Chortatsis jeweils nur ein Theaterstück verfaßt haben. Demnach bezieht sich die Fragestellung in der Hauptsache auf Chortatsis und seine Autorschaft, zur *Θυσία* und der vermuteten Autorschaft von Cornaro (Dia Philippides will als nächstes den «Erotokritos» computermäßig auswerten und hofft, von daher Anhaltspunkte für die strittige Frage der Autorschaft der *Θυσία* zu gewinnen) lassen sich keine Anhaltspunkte beibringen, da die Reimstruktur des «Erotokritos» nicht Gegenstand vorliegender Untersuchung ist.

Für die vermutete Autorschaft der vier Intermedien der «Erophile», die ebenfalls Chortatsis zugeschrieben werden, ergibt sich ein relativer Anhaltspunkt: der eher seltene Reim *ἀγκάλη/μεγάλη*, in Eroph. B 119, B 153, D 73, findet sich gleich fünfmal in den Intermedien: A 53, A 95, A 173, B 109, B 139 (im dritten und vierten Intermedium herrscht der Reim *μεγάλη/πάλι* vor). Eine ähnliche Verbindung zwischen den Intermedien und der Tragödie stellt der Reim *ὁμάδι / ᾿Αδη* (A 7, B 59) her mit seinen Varianten *ὁμάδι / βράδυ* (A 47, A 183, B 1, B 23, B 85) und *ὁμάδι / σημάδι* (D 39). Dieser Reim *ὁμάδι / ᾿Αδη* stellt so etwas wie ein Leitmotiv der «Erophile» dar, wo sich die Liebenden vereinigt wiederfinden im Tode: Pr 57, A 369, B 113, B 480/2, C 321, D 419, E 309, E 315, E 521, E 577, E 648 (*ὁμάδι / βράδυ* D 673, *ὁμάδι / σημάδι* D 697, E 155). Es handelt sich tatsächlich um eine Art Lieblingsreim des Chortatsis: er findet sich dreimal im Katz. (in den Intermedien des Katz. übrigens gleich siebenmal), und sechsmal in der Pan., zusammen mit dreimal *ὁμάδι / βράδυ* und den heiteren bukolischen Varianten *ὁμάδι / κουράδι* viermal und *ὁμάδι / λιβάδι* dreimal. Der Reiz dieses Formelreimes, der gleich auch den Sinn des Distichons komprimiert wiedergibt, hat im

kretischen Theater noch weitergewirkt: zweimal kommt er in der Θυσία vor, dreimal im Fort., ja sogar in der Εὐγένεια von Montselese dreimal (und σημάδι / Ἄδη auch dreimal). Auch Troïlos gebraucht den Reim gern, variiert allerdings bewußt mehr: ὀμάδι / Ἄδη Rod. C 383, D 217, E 405, E 429, ὀμάδι / ῥοάδου A 285, ὀμάδι / σημάδι A 621, C 423, E 93, σκονάδι / ὀμάδι Widm. 19, σκονάδι / ἄμάδι B 437, ἄμάδι / λιβάδι C 497, ὀμάδι / λιβάδι A 219, B 489, ἄμάδι / σημάδι C 69, C 533, D 379 (auch Ἄδη / ῥοάδου Pr 83). Auch in anderen Reimen zeigt sich Troïlos von der «Erophile» beeinflusst, so z.B. in den Reimen, die auf Hochzeit, Mord und Selbstmord hindeuten: χέρα / θυγατέρα (Eroph. D 629, E 387, E 571), χέρα / ἡμέρα (E 47), ἡμέρα / θυγατέρα (Pr. 101, B 9, D 177, E 267, E 333, E 551); im «Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος» zeigen sich diese Einflüsse jedoch wieder variiert: χέρα / θυγατέρα (B 395, C 397, D 497), θυγατέρα / (ἡ)μέρα (B 231, C 556, D 197 μοναχοθυγατέρα, D 419, E 123), auch θυγατέρα / ἔφερα (D 9) und ἡμέρα / χέρα (A 667, D 211, E 571), aber auch χέρια / μαχαίρια (Pr 87), χέρι / μαχαίρι (B 215) und χέρι / ταίρι (D 321, E 217).

Ein Lieblingsreim des Chortatsis, der gehäuft eigentlich nur in seinen Werken vorkommt, ist ἀζάπη / ἀγάπη, von arab. azap, dem Elenden: Eroph. A 347, B 329, D 766, Pan. A 85, B 479, C 381, C 515, D 177, Katz. A 49, A 65. Auch das am Szenenanfang des Königsmonologs der «Erophile» so sehr hervorgehobene ἀλήθεια / παραμύθια (Eroph. D 611) ist im Katz. schon vierfach anzutreffen. Über die kunstvolle dramaturgische Placierung und Steigerung von κάμω / γάμο und ψυχή μου / κορμί μου in der «Erophile», welche Reime ein bedeutendes Nachleben noch jenseits des Kretischen Theaters zu haben scheinen, wird noch ausführlicher zu sprechen sein. Davon gibt schon einen guten Eindruck das Reimmotiv der sprechenden Lippen Ἐρωφίλη / χείλη: in E 161 ist im Botenbericht zu hören, daß der zu Tode gepeinigete Panaretos noch mit ausgerissener Zunge den Namen seiner Geliebten geformt hätte, ein Motiv, das Erophile in ihrem Selbstmordmonolog E 459 in dieser Reimform noch einmal wiederholt (der Reim ist auch in fast alle kretische Balladenversionen eingegangen)¹². Der Reim kommt aber schon in D 413 vor, da Erophile mit dem Mädchenchor vor dem König vergeblich um das Leben ihres Geliebten bettelt und nun in ihrer Verzweiflung ihre gleichnamige verstorbene Mutter anruft: ὦ μάνα μου γλυκώτατη, ὦ μάνα μ' Ἐρωφίλη, γιάντα δέν εἶσαι ζωντανή, μὲ πρικαμένα χείλη ν' ἀναστενάξης σήμερο... und derart das Todesmotiv verbal vorbereitet.

Daneben gibt es auch gedankliche Leitmotive, die in den Reimen der Tragödie immer wieder auftauchen, die Hinfälligkeit der Reichtümer (πλοῦτη / τούτη Eroph. A 57, A 577, B 49, E 671, auch im Intermedium D 9, πλοῦτη / τούτοι D 559), auch in Rod. D 318, die Beschränktheit des Wissens (τόση / γνώση Eroph. A 271, C 117, D 443, D 457, D 491, γνώση / δώση A 39, B 254, γνώση / τελειώση Pr 34), auch in Rod. (γνώση / δώσει A 139, C 201, γνώση / τόση D 245), oder das makabre Vergänglichkeitsbild χῶμα - στόμα in Eroph. Pr 67, A 129 und im Rod. D 62. Auch idiotypische (dichterische) Inspirationen, wie z.B. ἥλιο / σπήλιο in Eroph. B 307, schlagen sich in den Reimformen nieder.

12. Puchner, Ἡ «Ἐρωφίλη», *op. cit.*, S. 207f.

Unter diesem Aspekt zeigt sich vor allem Troilos als ziemlich unabhängige Dichterpersönlichkeit, die Reimpaare von großer Aussage und Bildkraft zusammenfügt. Dazu einige Beispiele: Χάρος / βάρος (Rod. B 362), Χάρος / θάρρος (C 199), κύρης / κακομοίρης (C 441), κακομοίρα / χήρα (D 201), und, ziemlich einzigartig im Kretischen Theater, συνήθη / ἤθη (A 379, A 699). Als Reimpaar zu νένα bildet er μένα A 507, A 695, D 347, ἐμένα C 529, D 538, μηδένα A 583, μ' ἔνα A 541, ὀϊμένα C 433, D 125, D 487, während Chortatsis in den analogen Szenen den Reimen mit νένα eher aus dem Wege geht.– Der Dichter der Θυσία bevorzugt einen Reimkomplex um θέλει / κοπέλι / μέλλει, der insgesamt 16mal in Kombinationen auftritt¹³. Aber auch der unbekannte Dichter des «Zenon» hat seine Handschrift in der Reimgebung hinterlassen: der zeithäufigste Reim, βλέπω / πρέπο, insgesamt sechsmal, kommt in der kretischen Dramatik sonst kaum vor, ebenso wie das eigentümliche δάσι / φᾶσι der Εὐγένα, insgesamt fünfmal, das den Kontext von Wald und wilden Tieren evoziert.

4) Stückspezifische Reimpräferenzen sind entweder an Namen oder charakteristische Situationen gebunden: χρεία / θυσία im Opfer Abrahams (fünfmal, allerdings einmal auch in Eroph.), χέρι / μαχαίρι ebenda (viermal, einmal auch in Rod.), Ἐρωφίλη / χεῖλη (siehe oben), aber auch Ἐρωφίλη / σκύλοι (Eroph. E 150), Κασσάντρα / ἄντρα (Katz. viermal), Πουλίσένα / ἔνα (Katz. siebenmal), Πουλίσένα / μένα (Katz. zehnmal), Σίλα / σκύλα (viermal im Intermedium um Glaukos und Skyla, Katz.), κορασίδα / Ἰδα (Pan. achtmal), κυνήγι / φύγει (Pan. viermal), Φροσύνη / ἐκείνη (Pan. zweimal), μάθει / Στάθη (Stath. zweimal, einmal auch μάθης / Στάθης), Φορτουνάτο / κάτω (Fort. dreimal), Μπερναμποῦτσο / Καποῦτσο (Fort. dreimal), φράρο / χάρο (Fort. zweimal, einmal auch φράρος / χάρος) usw. Besonders gelungene Reimbildungen treffen wir wieder bei Troilos an: das endgestellte κρίνω verbindet er mit dem Titelhelden (Ροδολίνο B 69, C 195, D 123)¹⁴, Ροδολίνος aber auch mit θρηῖνος (A 549) und ἐκείνος (E 449), und im Akkusativ mit κείνο (E 501) und ἀφήνω (E 573), sein Freund Τρωσίλος wird mit φίλος verbunden (A 425, E 152), allerdings wenn Aretusa seinen Namen ausspricht, mit σκύλος (D 545). Solche Fälle dürfen ohne Übertreibung als originelle Reimbildungen mit direkter dramaturgischer Funktion angesprochen werden.

In der dramaturgischen Anwendung und Verwertung von Reimbildungen ist aber Chortatsis unübertroffener Meister. Dafür mögen hier drei Beispiele stehen: 1) das schon erwähnte ὀμάδι / Ἄδη, 2) κάμω / γάμο und 3) ψυχή μου / κορμί μου. Es ist keineswegs Zufall, daß alle drei Beispiele aus der «Erophile» stammen. Die Tragödie des Dramatikers aus Rethymno ist nicht nur jenes seiner Stücke, an dem sich die unkonventionelle Anwendung konventioneller dramaturgischer Techniken am besten nachweisen läßt, sondern «Erophile» ist auch jenes Theaterstück, das die griechische Dramaturgie über ein Jahrhundert lang in vielfacher Weise beeinflußt hat, in manchen Zweigen, wie dem heptanesischen Theater, auch noch viel länger. Die feinere Kon-

13. Philippides, *op. cit.*, S. 209.

14. Diese gelungene Kombination wird auch von Nikolaos Fiorenza in sein Widmungsgedicht gleich zu Beginn übernommen (Vers 1 und 3): Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου διδασκάλου κυρίου ἐν ἱερεῦσι Νικολάου τοῦ Φιορέντζα πρὸς τὸν συντεθέντα.

textanalyse erlaubt die Nachzeichnung der symbolischen Vertiefung dieser Reimformen durch ihre Wiederholung, sei es in gleichen und affinen Situationen, oder sei es in äußerlich und auf den ersten Blick gänzlich verschiedenen, deren wesentliche Zusammengehörigkeit aber durch die spezifische Reimverwendung dem Zuschauer / Zuhörer suggeriert wird.

1) «Zusammen» / «im Hades» bildet ein Leitmotiv der «Erophile»: das Einssein der Liebenden noch im Tod. Den düsteren Grundton schlägt schon Charos in seinem Prolog an: Pr 57, hier ist das Motiv noch nicht mit den Protagonisten verbunden, «zusammen» begraben würden sich alle die unsterblichen Namen der Geschichte «im Hades» finden. Memento mori und vanitas vanitatis. Noch ist das eigentliche Motiv nicht angeschlagen. Es folgt A 369: Panaretos erzählt seinem Freund die Vorgeschichte ihrer Verbindung und gibt sein Liebesgeständnis an Aretusa gleich nach der giostra wieder. Zum erstenmal ist die Unverbrüchlichkeit der Liebesbindung beim Namen genannt. Der Eros, in seiner absoluten Steigerung, löst sich vom Leben und wird synonym mit Thanatos. In B 113 ist es Erophile, die ihrer Amme die Liebschaft gesteht, ihre heftigen Gefühle und düsteren Vorgefühle dardut. Der Reim ist hier im Kontext nicht an das Eros / Thanatos - Motiv gebunden, doch der aufmerksame Zuschauer / Zuhörer hat den Klang bereits im Ohr, zusammen mit den Assoziationen, die das Leitmotiv suggeriert. B 480/2 im Chorlied kommt ὁμάδι / Ἄδη als Kreuzreim zum Klingen, wieder unabhängig von seiner eigentlichen Bedeutung. Die Wiederholung in scheinbar fremdem Kontext bereitet im Unterbewußtsein ein dramatisches Mittel vor, das dann erst gegen Stückende mit unvermittelter Wucht durchbricht. Auch in C 321 ist es die «umbra» des ermordeten Königbruders, die von dem Paarreim Gebrauch macht. Er kommt freilich gerade aus dem Hades; das Ambiente des Reimes wird um eine neue Nuance bereichert, ohne noch seine dramaturgischen Zweck, der im ersten Akt deutlich definiert wurde, zu verraten. Auch D 419 bringt noch nicht den Durchbruch. Erophile bittet vor dem König um das Leben des Panaretos und ruft in ihrer Verzweiflung ihre Mutter im Hades an. In derselben Rhesis ist Ἐρωφίλη / χεῖλη (siehe oben) zum erstenmal gebraucht, noch ohne Beziehung zum Motiv der ausgerissenen Zunge. Im fünften Akt taucht der Reim nicht weniger als fünfmal auf. Die ersten beiden Male wird er von der Amme gesprochen, als sich die beiden auf den Weg zum König machen, wo die gräßliche Kästchen-Szene sich ereignet wird: die Amme versucht die von düsteren Vorahnungen geplagte Königstochter zu beruhigen, zusammen würden sie im Hades sein (E 309). Hier ist also das Motiv der Bindung über den Tod hinaus schon angeschlagen, bezieht sich allerdings nicht auf das Liebespaar. Noch in der gleichen Situation erfolgt die nächste Nennung, E 315, wobei den ersten Teil des Reimes die Amme spricht (sie würde vor der θυγατέρα noch im Hades sein), den zweiten Teil spricht, als Halbvers, der König, der die beiden belauscht, um ihre Absichten zu erfahren (᾿Ω πῶς συγκλαῖσι ὁμάδι)¹⁵. E 521, das vorletzte Distichon des Selbstmordmonologs der Heldin, greift dann das im ersten Akt angeschlagene Grundmotiv wieder auf und führt es zu Ende: ob Hölle oder Himmel, zusammen würden sie im Hades sein.

15. Zur Analyse dieser interessanten Szene vergleiche auch W. Puchner, Scenic space in Cretan theatre, *Μαντατοφόρος* 21 (Amsterdam 1983) S. 43-57, bes. S. 45f.

Hier endet eigentlich der Spannungsbogen, der mit A 369, dem Liebesschwur über den Tod hinaus, damals von Panaretos getan, begonnen hatte. Die Wiederholungen der Zwischenglieder haben die Sprachformel immer wieder ins Gedächtnis gerufen, ohne aber weiter auf den grundlegenden Sinn, die Eros/Thanatos - Identität, einzugehen. Dadurch erfolgt eine sukzessive Spannungsladung, die nun mit dem Freitod der Hauptheldin zum Durchbruch kommt. Doch Chortatsis läßt dieses an einen einfachen Reim gebundene Spannungspotential noch zweifach ausklingen: Nena führt das Motiv in ihrem Threnos an (E 577), Erophile habe auch die Freuden getötet und mit sich in den Hades genommen. Und noch einmal gebraucht der Dramaturg die nun stark emotionsgeladene Formel, auf dem letzten Höhepunkt der Tragödie, dem Racheakt der Frauen am mitleidlosen König: E 648 ist der Racheschrei des Chores, alle zusammen den Unhold in den Hades fahren zu lassen. Damit gibt Chortatsis der Reimformel, deren Spannungspotential nun erschöpft ist, wieder eine neue Wendung, die aber zugleich auf die Didaktik des Stückes zurückverweist: niemand darf ungestraft die Erosbindungen durchtrennen. Eine auch nur annähernd ähnliche und derart komplexe Reimhandhabung, eng mit dem Handlungsgang verknüpft, in Wiederholung und Steigerung, Hinauszögerung und endlichem Durchbruch einen ganzen Spannungsbogen vom ersten bis in den fünften Akt aufrecht erhaltend, findet sich in keinem anderen Stück der kretischen Dramaturgie und steht auch ziemlich einzigartig in der neugriechischen Theatergeschichte da.

2) Weniger Wiederholungen, aber ähnliche Prägnanz weist das zweite Beispiel auf. Die letzte Szene des vierten Aktes – Panaretos wird in Ketten vor den rachedurstigen König geführt – hebt mit einem sarkastischen Zweizeiler an, der die ganze Bitterkeit des sich betrogen fühlenden Königs in sich schließt: Καλῶς τὸν ἄξιό μου γαμπρό, καλῶς τονε, νὰ κάμω / καθῶς τυχαίνει σήμερο τὸν ὄμορφόν του γάμο (D 647). Die Hochzeit wird freilich eine Todeshochzeit sein, das Hochzeitsgeschenk des Königs, Kopf, Hände und Herz des Panaretos. Dieses prägnante Distichon mit seinem zweideutigen Reim hat eine bedeutende Wirkungsgeschichte. Man findet es nicht nur im kretischen Theater: Rod. A 399 (κάμει / γάμοι auch E 127), im Katz. dreimal und im Fort. gleich siebenmal, sondern auch im späteren heptanesischen Theater des 18. Jahrhunderts: in der Ἰφιγένεια des Petros Katsaitis (1720) gleich an einer ganzen Reihe von Stellen (Iphig. Pr 163, A 105, D 211, E 341, D 365, Epilog 5)¹⁶, aber auch in der Κωμωδία τῶν Ψευτογιατρῶν von Savoias Rasmelis (1745) zweimal. Und noch in der volkstümlichen «Homilie» von Κρίνος spricht der König denselben Reim. Freilich ist hier der Sarkasmus der Doppeldeutigkeit verlorengegangen, ein Phänomen, das sich schon bei den volkstümlichen Balladen der Erophile feststellen ließ¹⁷. Von dem bedeutenden Nachleben dieses Distichons im Volksmund zeugen auch zwei Sprichwörter von der Insel Naxos: Καλῶς τονε τὸν ἀπατὰ τὸ ἄξιο παλλικάρι, / ποὺ ἄμ' ἀκούση σαματά, κρύβεται σ' τὸ πιθάρι, und verkürzt: Καλῶς τονε τὸν ἀπατὰ, /

16. Vgl. W. Puchner, 'Ο Πέτρος Κατσαίτης καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, *Παρασσός* 25 (1983) S. 670-710, bes. S. 678f.

17. Vgl. Puchner, 'Η «Ἐρωφίλη», *op. cit.*, S. 193ff.

τὸ φαρφουμένο μαστραπά (für einen unerwünschten Besucher)¹⁸, die zwar nicht mehr den Reim bewahrt haben, wohl aber die Versstruktur und den ironischen Inhalt. Diese Breitenwirkung des Distichons wird auch durch eine Beobachtung der Publikumsreaktionen gestützt, die Alexis Solomos gemacht hat, der feststellte, daß die Zuschauer zu Beginn dieser mit Spannung geladenen Szene bei der ironischen Begrüßungsformel des Königs jedesmal in Lachen ausbrechen¹⁹. Nun ist diese außergewöhnliche Wirkung eines einzelnen szeneneinleitenden Distichons dramaturgisch von langer Hand vorbereitet. Erstmals taucht es in A 401 auf, als Panaretos Karpophoros von seiner heimlichen «Hochzeit» mit Erophile berichtet. Hier ist das Grundthema der verborgenen Beziehung («Hochzeit») angeschlagen. Zum Spannungsbogen setzt es in A 545 an, als der König dem Berater von seinem Entschluß berichtet, seine Tochter an einen der beiden königlichen Brautwerber zu verheiraten. Nun muß die heimliche Bindung ans Tageslicht treten²⁰. Auch hier ist schon die Ironie der Differenz zwischen Schein und Sein angelegt: der König wiegt sich in Vorfreude und Glück über die bevorstehende Hochzeit. Dies teilt er gerade im Eingangsdistichon des sechsten Szene des zweiten Aktes (B 365) dem unglücklichen Panaretos mit, der Erophile bei dieser heiklen Entscheidung helfen soll: Τόσα μὲ σφίγγει ἡ πεθυμιὰ κ' ἢ ὄρεξι νὰ κάμω / τοῦτ' ἀπὸ μένα τὸν πολλὰ πεθυμημένο γάμο. Für Panaretos ist es eine Szene intensiver tragischer Ironie, für den König ein Gipfelpunkt des irrigen glücklichen Scheins: seine Tochter ist ja schon «verheiratet». Seiner maßlosen Enttäuschung wird er in der nächsten Begegnung mit Panaretos, diesmal in Ketten, Luft machen, genau mit dem gleichen Reim, auch wieder am Anfang der Szene (D 647). Doch noch schiebt Chortatsis diesen Umschlag hinaus: in der großen Liebesszene spricht Panaretos wieder die Reimformel aus (C 99), aus seiner Sicht handelt es nicht um τὸν πολλὰ πεθυμημένο γάμο, sondern um τὸν πρῖκαμένο γάμο, wobei er heimlich fürchtet, Erophile möchte der offiziellen Werbung, die er ihr zu eröffnen hat, nachgeben. Solcherart mehrfach nuanciert vorbereitet hallt uns dann die sarkastischen Begrüßungsformel des Königs zu Beginn der letzten Szene des vierten Aktes in den Ohren: es ist das letzte mal, daß wir Panaretos lebendig sehen. Seine Hochzeit ist eine Todeshochzeit.

3) Auch die dritte, symbolisch überhöhte und emotionell stark affizierende Reimformel, ψυχὴ μου / κορμὶ μου, die psychosomatische Einheit des Menschen, ja spezifisch der Frau betonend (nur Erophile spricht diesen Reim), gewagt im Jahrhundert der Gegenreformation, deckt die dem ganzen Stück zugrundeliegende Verbindung von Liebe und Tod auf. Das Reimpaar ist dem Theater der Zeit nicht unbekannt: zweimal im Katz. (ψὴ μου / κορμὶ μου sogar dreimal), dreimal im Zenon (ζωὴ μου / κορμὶ μου zweimal), zweimal im Fort. (einmal mit ψὴ μου), einmal im Rod. (E 249), doch ist sein Vorkommen nach Häufigkeit, dramaturgischer Bedeutung und symbolischer Verschichtung mit der «Erophile» nicht zu vergleichen. Der Reim von der Einheit von Seele und Leib kommt insgesamt fünfmal vor, jedesmal von Erophile selbst gesprochen.

18. T.M.Zevgoli, *Λαογραφικὰ σημεῖα*, Bd. 1-3, Athen 1950-56, Bd. 3, S. 50., Nr. 648 und 649.

19. A. Solomos, *Τὸ Κρητικὸ Θέατρο*, Athen 1973, S. 212, Anm. 46.

20. Zu diesem Spannungsbogen Puchner, 'H «'Ερωφίλη», *op. cit.*, S. 229ff.

Zuerst am Höhepunkt der Liebesszene, da die Königstochter in schlichtem Gefühl eine rhetorische Schönheitspreisung des Panaretos zurückweist: μά, γῆ ὁμορφῆ ἴμαι γῆ ἄσκημη, ψυχὴ μου, / γιὰ σένα ἐγγενήθηκε ἔς τὸν κόσμον τὸ κορμὶ μου (C 149). Dieses Liebesgeständnis aus dem Mund der Königstochter – viele Jahre werden vergehen, bis wir in der neugriechischen Dramaturgie ähnliche Worte aus dem Munde einer Frau hören²¹ – beseitigt die letzten Zweifel des Panaretos an der Aufrichtigkeit ihrer Neigung. Das Paar ist für die äußerste Prüfung bereit. Dieser Ansatzpunkt eines starken Spannungsbogens, der erst mit dem Tod der Liebenden enden wird, ist auch in die orale Tradition eingegangen²². Die Wiederholungen des Reimes greifen das Grundmotiv vorerst nicht auf: Verzögerung und Bereicherung des semantischen Ambiente. All dies fällt bereits in den fünften Akt. Zu Beginn der Kästchen-Szene, als die beiden Frauen aufbrechen, um zum König zu gehen, gebraucht Erophile das Reimpaar, um ihrer seelischen Furcht, die sich in körperlichem Zittern äußert, Ausdruck zu geben (E 271 ψῆ μου / κορμὶ μου). Dann taucht der Reim im Selbstmordmonolog auf: ... ψυχὴ μου, / γιὰ σένα μόνον θάνατον ἐπήγε τὸ κορμὶ μου (E 465). Hier wird in Antithese auf das Liebesgeständnis zurückgegriffen: für den dieser Körper geboren war, für den, und nur für den, wird er auch sterben (Anspielung auf den bevorstehenden Freitod). Die Dialektik des absoluten Ἔρος umfaßt Leben und Tod gleichermaßen. Der letzte Aufschrei der schon Hand an sich Legenden, Freitod und Hingabe gleichermaßen vereinigend, wird wieder von derselben Reimformel gebildet: Πανάρατε, Πανάρατε, Πανάρατε, ψυχὴ μου, / βούθηθα μου τοὶ θαριόμοιρος καὶ δέξου τὸ κορμὶ μου (E 523)²³. Die letzte Vereinigung, von der es keine Trennung mehr gibt, ist vollzogen. Wieder das Motiv der Todeshochzeit. Den makabren Ausklang dieses Reimgebrauchs bildet E 645, wo der Schatten des Königsbruders aus der Falltüre erscheint, um Leib und Seele des Untäters in Empfang zu nehmen und in den Hades zu führen. Auch die Negativhandlung endet mit diesem bezeichnenden Reimpaar.

Die Reim ist jener Teil eines Verstextes, der dem Vergessen am längsten widerstrebt. Chortatsis setzt Formel – und Schlüsselreime an dramaturgische Höhepunkte, baut in Wiederholungen ein vielschichtiges semantisches und emotionelles Ambiente auf und stützt tragende Spannungsbögen der ganzen Stückarchitektur auf solche Reime, die, gekürzt und zugleich vieldeutig, den Sinn des Distichons widerspiegeln. Daß

21. An dieser Stelle sei auch eine etwas befremdliche Charakteristik zurückgewiesen, die G. Morgan vorgebracht hat: «It is arguable that the real hero of the play is the king, the father torn between his love for his daughter and his psychopathic rage for the dishonour she has brought to him. The nominal heroine is a colourless person whose character has no variety, no richness of texture to capture anything but our most sentimental sympathy» (G. Morgan, *Cretan Poetry: Sources and Inspiration*, *Κρητικά Χρονικά* 14 <1960> S. 405-425, bes. S. 411).

22. Vgl. Puchner, 'H «Ἐρωφίλη», *op. cit.*, S. 191ff.

23. Es ist nicht uninteressant, daß in der noch unedierten Birmingham-Handschrift, einer Kopie des Foskolos, der letzte Halbvers ausgespart ist, das Distichon mit dem Hilfschrei endet, und der Pause, die der Zuschauer/Zuhörer jedoch von alleine mit dem noch im gleichen Monolog gehörten einprägsamen Reim für sich ergänzt. Die Dramatik und Realistik der Selbstmordszene wird durch dieses Auslassen einer Reimhälfte, die von den Rezipienten jedoch gut erinnert ist, noch gesteigert.

ein syntaktisch schwieriges Werk der Hochliteratur, noch dazu ein Theaterstück, (mit den Unsicherheiten der Sprechpersonen und der Dialogabfolge), wie die «Erophile», überhaupt in die orale Literatur eingehen konnte, ist zu einem gewissen Teil sicher dieser elaborierten Technik der Reimverwendung, dieser sprachlichen Leitmotivik an den neuralgischen Punkten des Dramas, zu verdanken. Darüberhinaus hofft der Verf. mit den vorliegenden Notizen gezeigt zu haben, daß sich in der quantitativen und qualitativen Reimuntersuchung des Kretischen Theaters (aber auch der Kretischen Literatur allgemein) ein Forschungsgebiet auftut, das intensiverer Pflege bedarf, weil es nicht unbedeutenden Erkenntnisgewinn verspricht. Und niemand weiß dies besser, als der in diesem Band Geehrte.

Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ
ΣΤΗΝ ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ *

(Δοκίμιο φιλολογικῆς ἀρχαιολογίας)

... Ἄς χωρίσωμεν λοιπόν τούς ὄρους τῶν ποιητικῶν γενῶν.

Σ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

The confusion of «kinds» is the inelegance of letters and the stultification of values.

HENRY JAMES

Πρέπει νά ἐρθεῖ ἡ ὥρα νά ξεπεράσουμε τή θεματική θεώρηση τῶν φαινομένων τῆς γραμματείας μας· ἀλλά γιά νά τά ξεπεράσουμε αὐτά, εἶναι ἀνάγκη πρῶτα νά τά φθάσουμε.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

Ἄνάμεσα στίς τόσες χάρες πού χρωσῶμε, ὡς νεοελληνιστές, στόν καθηγητή Μανούσο Ι. Μανούσακα¹, εἶναι καί γιά τήν προσπάθειά του νά μᾶς ἐφοδιάσει, πρῶτα γαλλικά (1955) καί ὕστερα ἑλληνικά (1965), μέ μιᾶ συνοπτικήν Ἱστορία τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας κατά τήν ἐποχή τῆς Βενετοκρατίας². Εὐελπιστῶ πῶς ὁ σεβαστός συναδελφος θά συμφωνήσῃ ὅτι εἶναι ἀνάγκη πιά ἡ Ἱστορία αὐτή νά ἐνημερωθεῖ καί νά ἀναπτυχθεῖ, ὥστε νά συμπεριλάβῃ, μακάρι ἀναδιαρθρωμένη, τήν πληθώρα τῶν νέων στοιχείων καί ἀπόψεων πού δημοσιεύτηκαν – σέ μεγάλο βαθμό χάρις στόν ἴδιο – κατά τήν τελευταία εἰκοσαετία, ὅπως ἔγινε, σέ πρωτοβάθμιο ἐπίπεδο,

* Ἐπεξεργασμένη μορφή τοῦ πρώτου μέρους ἀνακοίνωσης στό Ε΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Ἅγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Ὀκτωβρίου 1981). Ἡ ἀνακοίνωση, πού εἶχε τίτλο «Προτάσεις γιά δύο νέα κεφάλαια στήν Ἱστορία τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας», δέν δημοσιεύτηκε στή *Πεπραγμένα* (1986), γιά λόγους ἐν μέρει ἀνεξάρτητους ἀπό τήν θέλησή μου. Ὁφείλω νά προσθέσω πῶς ἡ τωρινή μορφή ὀφείλει πολλά στήν ἐγκαρδίωση καί σέ σχόλια καί ὑποδείξεις τῶν κκ. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Νάσου Βαγενᾶ, Σπύρου Εὐαγγελιάτου, Γιώργου Κεχαγιόγλου, Ρενάτας Λαθανίτη, Μαριλίζας Μητσού, Μενέλαου Παρλαμά, Μιχάλη Πιερῆ, Βάλτεο Πούχνεο καί Ἐλένης Τσαντσάνογλου.

1. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἐπιστημονικά Δημοσιεύματα 1938-1981: Περιλήψεις καί Εὑρετήρια*, 1982.

2. Βλ. Μανούσακα, ὁ.π., ἀρ. 37 καί 2.

για την *Κριτική βιβλιογραφία του «Κρητικού Θεάτρου»* (1965), από τον κ. Στέφανο Κακλαμάνη³. Αυτόνομη θεωρώ πως όλοι μας – κατά την γνώση του και την μόρεσή του ό καθείς – είμαστε πρόθυμοι να συμβάλουμε στην ενημέρωση και ανάπτυξη της *Ιστορίας Μανούσακα*, έστω και με άπλες παρατηρήσεις και προτάσεις όπως οι ακόλουθες, που πηγάζουν από τις άμηχανίες ενός άνειδίκευτου μά άφοσιωμένου άναγνώστη της Κρητικής Λογοτεχνίας⁴.

Η *Ιστορία Μανούσακα* άποτελείται κυρίως από δύο κεφάλαια (ή μέρη), σε χρονολογική τάξη, τά όποια τιτλοφορούνται:

A. «Η Προετοιμασία της "Άνθισης», και

B. «Ο Αιώνας της Άκμης».

Καθένα από αυτά τά κεφάλαια διαιρείται σε είδολογικά ύποκεφάλαια. Έτσι τό πρώτο κεφάλαιο έχει τέσσερεις ύποδιαιρέσεις:

A1. Διδακτικά ποιήματα

A2. Σατιρικά ποιήματα

A3. Έρωτικά ποιήματα

A4. Ιστορικά ποιήματα

Στό δεύτερο κεφάλαιο έχουμε τά εξής τρία ύποκεφάλαια:

B1. Τό Ποιμενικό Ειδύλλιο

B2. Τό «Κρητικό Θέατρο» (με τέσσερεις ύποδιαιρέσεις)

B3. Τό Ποιητικό Μυθιστόρημα.

Η πρώτη παρατήρησή μου είναι πως, ενώ έχουμε υίοθετήσει την είδολογική κατάταξη, όταν μιλούμε ή γράφουμε για την Κρητική Λογοτεχνία της Βενετοκρατίας, σιωπηρά έννοούμε μονάχα τον έμμετρο λόγο και διόλου τον πεζό. Βέβαια, τό θέμα της Κρητικής Πεζογραφίας είναι συγκριτικά άδιερεύνητο γραμματολογικώς, και συνεπώς δέν μπορεί νά μάς άπασχολήσει τώρα εδώ. Περιορίζομαι λοιπόν στην εύχή, ή έπίπεδη γραμματολογική μας εικόνα της Κρητικής Λογοτεχνίας νά γίνει κάπως στερεοσκοπική, με την προσθήκη τουλάχιστον ενός αντίστοιχου κεφαλαίου για την Πεζογραφία της ίδιας περιόδου – πράγμα που έν μέρει άρχισε νά γίνεται στις *Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας των Κ.Θ. Δημαρά και Λίνου Πολίτη*⁵.

Η άμέσως επόμενη παρατήρησή μου είναι, ίσως, λιγότερο αυτόνόμη. Υίοθετώντας – κατ' άρχήν σωστά – την λεγόμενη είδολογική κατάταξη, διατρέχουμε έναν στοιχειώδη μεθοδολογικό κίνδυνο: την άνάμειξη μορφολογικών και θεματικών κριτηρίων, που συνεπάγεται την ίσοπέδωση λογοτεχνικού γένους και λογοτεχνικού είδους. Έτσι, προκειμένου για την Κρητική Ποίηση, από τά τρία βασικά ποιητικά

3. Στέφανος Ε. Κακλαμάνης, «Κριτική Βιβλιογραφία του 'Κρητικού Θεάτρου'», (1965 - 1979), *Ό Έραμιστής*, 17, 1981, σσ. 46-73.

4. Έσκεμμένα, άπέφυγα νά συμπεριλάβω την Κρητική Λογοτεχνία στις πανεπιστημιακές μου παραδόσεις, μέχρι το φθινοπωρινό εξάμηνο 1978-79 στό Harvard. Έμμεσος καρπός εκείνων των παραδόσεων ήταν ή πρωτοποριακή εργασία της Dia M. L. Philippides, *Η Θυσία του Άβραάμ στον Υπολογιστή: Λεξιλογικοί Πίνακες και Ύφολογικά Σχόλια – The Sacrifice of Abraham on the Computer: A Concordance, Word-Indexes and Stylistic Remarks*, Έρημης, 1986.

5. Και στις δύο περιπτώσεις, δέν έχουμε ιδιαίτερα κεφάλαια είτε ύποκεφάλαια ρητώς άφιερωμένα στην Κρητική Πεζογραφία, όπως συμβαίνει για την ποίηση και τό δράμα.

γένη (᾿Αφηγηματικό, Δραματικό, Λυρικό)⁶ μόνο τό Δραματικό παρουσιάζεται στίς ὀργανικές του διαστάσεις καί εἰδολογικές του ὑποδιαιρέσεις: Τραγωδίες, Κωμωδίες, Ποιμενικό Δράμα, Θρησκευτικό Δράμα. ᾿Αντίθετα – γιά νά περιοριστοῦμε στό δεύτερο κεφάλαιο – παρατηρῶ πώς τό ᾿Αφηγηματικό γένος κυριολεκτικά διασπᾶται σέ δύο ὑποκεφάλαια, τό πρῶτο καί τό τρίτο, ἀντιστοίχως ἀφιερωμένα στήν *Βοσκοπούλα* καί στόν *Ἐρωτόκριτο*, τά ὁποῖα χωρίζονται ἀναμεταξύ τους ἀπό τό σχετικῶς ἐκτενέστατο ὑποκεφάλαιο τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου. ᾿Ανάλογη διάσπαση παρατηρεῖται καί στήν Ἱστορία Πολίτη, ὅπου π.χ. *Ἡ Βοσκοπούλα* συνεξετάζεται μέ τήν *Πανώρια* στό ὑποκεφάλαιο «Ποιμενική Ποίηση»⁷.

Μά, εἶναι ἢ δέν εἶναι ποιμενικό εἰδύλλιο *Ἡ Βοσκοπούλα*⁸;

Βεβαίως καί εἶναι – καί ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη, θεματικά, συγγενεῦει περισσότερο μέ τήν *Πανώρια* παρά μέ τόν *Ἐρωτόκριτο*⁹. Μορφολογικά, ὅμως, ὑπάγεται στό ᾿Αφηγηματικό γένος, καί ὄχι στό Δραματικό, γιά τούς ἴδιους λόγους γιά τούς ὁποῖους ὁ *Ἐρωτόκριτος*, ἀγκαλιά καί θεματικά συγγενεῦει μέ τήν *Ἐρωφίλη*, καί παρά τόν ἔντονα δραματικό του χαρακτήρα, δέν ὑπάγεται στό Δραματικό γένος, ἀλλά, καί αὐτός, στό ᾿Αφηγηματικό. Τέτοιες διακρίσεις, ἂν ἴσως καί φαίνονται σχολαστικές, ἐλπίζω πώς δέν εἶναι ἀχρηστες, π.χ. ἂν πρόκειται κάποτε νά καταπιαστοῦμε συστηματικά μέ τήν τεχνική τῆς ἀφήγησης στήν νεότερη ποίησή μας, ἀπό τόν *Ἀπόκοπο* τοῦ Μπεργαδῆ ὡς τό *Νεκρόδειπνο* τοῦ Σινόπουλου.

Παραμερίζοντας τώρα, γιά οἰκονομία χρόνου καί χώρου, κάποιες θεωρητικότερες παρατηρήσεις, σπεύδω νά διατυπώσω τήν πῶ βασική μου, χρησιμοποιώντας καί πάλι κριτήρια μορφολογικά καί ὄχι θεματικά. Ὅτι δηλαδή στόν λεγόμενο Αἰῶνα τῆς ᾿Ακμῆς τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας, ἀπό τά τρία κύρια ποιητικά γένη, στήν *Ἱστορία Μανούσακα* παραδόξως ἀντιπροσωπεύονται μόνο τό ᾿Αφηγηματικό καί τό Δραματικό. Καί λέω «παραδόξως», διότι τό Λυρικό γένος, ἐνῶ στό κεφάλαιο «Ἡ προετοιμασία τῆς ᾿Ανθισης» περιλαμβάνει, ἔστω καί σιωπηρά, σχεδόν τό ἕνα

6. Βλ. πρόχειρα (καί γιά βασική βιβλιογραφία) τά ἄρθρα «Genres» καί «Renaissance poetics» στό: Alex Preminger (ed.), *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton, ²1974. Ἐπίσης βλ. (καί γιά ἐκτενέστερη βιβλιογραφία) Alastair Fowler, *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Harvard, 1982. Γενικότερα, στήν γλώσσα μας, ἔξω ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες, οἱ ὅροι «γένος» καί «εἶδος» συνηθέστατα συγχέονται, μέ τάση ἐπικράτησης τοῦ «εἶδους».

7. Λίνου Πολίτη, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., 1978, σσ. 72-75.

8. Τό ἐρώτημα ἔμενε ἀνοιχτό ἴσαμε τό 1945, ὅποτε τό ἔκλεισε θετικά ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς – πβλ. *Ἡ Βοσκοπούλα*, Κρητικό εἰδύλλιο τοῦ 1600. Κριτική ἔκδοση Στυλιανοῦ ᾿Αλεξίου, Ε.Κ.Ι.Μ., Ἡράκλειο 1963, σσ. λε΄-λη΄.

9. Γιά τό «παρένθετο» ποιμενικό στοιχεῖο τοῦ *Ἐρωτόκριτου*, βλ. καί Λ. Πολίτη, «Ποιμενική ποίηση καί δράμα στήν Κρήτη», *Πεπραγμένα τοῦ Β΄ Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Δ΄, 1969, σ. 390 [= τοῦ ἴδιου, *Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας*, δεύτερη σειρά. Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη, 1976, σσ. 55-56]. ᾿Απορῶ πῶς καί ὁ Πολίτης, ἀπαριθμώντας τά Κρητικά «ποιμενικά» κείμενα, παραλείπει τό δ΄ ἵντερμέδιο τοῦ *Γύπαρη* [= *Πανώριας*], τό ὁποῖο σώζεται στό χφο Π. Βεργωτῆ καί πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπό τόν Μανούσακα, «᾿Ανέκδοτα Ἰντερμέδια τοῦ ᾿Κρητικοῦ Θεάτρου», *Κρητικά Χρονικά*, Α΄, ΙΙΙ, 1947, σσ. 569-571. Ὁ ᾿Αλέξης Σολομός (*Τό Κρητικό Θέατρο*, Πλειάς, 1973, σ. 159) χαρακτηρίζει τό ἵντερμέδιο αὐτό «ἀντι-ἀρκαδικό».

τρίτο τῶν ἔργων (καί δέν ἐννοῶ μόνο τά Ἑρωτικά ποιήματα, ἀλλά καί κάμποσα ἀπό τά Διδακτικά καί Σατιρικά)¹⁰, στό κεφάλαιο πού ἀφορᾶ τήν ἴδια τήν Ἔνθησιν ἢ Ἀκμή, φαίνεται νά ἀπουσιάζει δλότελα. Παρατήρηση πού γεννᾶ μιᾶ σειρά λίγο-πολύ ρητορικά ἐρωτήματα ὅπως τά ἀκόλουθα:

Πρῶτο ἐρώτημα, γενικότατο: Εἶναι δυνατόν, ἐπί ὀγδόντα χρόνια, καί μάλιστα ἀπό τό 1590 ὡς τό 1669 – ὅταν δηλαδή στήν Ἰταλία ὁ κυρίαρχος Πετραρχισμός τοῦ Μπέμπο ἀνανεώνεται μέ τόν Μαρινισμό –, οἱ ποιητές τῆς Κρήτης νά ἀναστόμωσαν ξαφνικά καί ὀλοκληρωτικά τήν ἑλληνική λυρική τους ροή καί νά ἐπιδόθηκαν ἀποκλειστικά στήν δραματική εἴτε ἀφηγηματική ποίηση;

Δεύτερο ἐρώτημα, γενικό: Εἶναι δυνατόν ἡ ἀναστόμωση αὐτή, σέ τόσους συνειδητούς καλλιεργητές τοῦ Κρητικοῦ ποιητικοῦ λόγου, νά διοχετεύθηκε μερικῶς μέ ἰταλόγλωσσα (καί μόνο ἰταλόγλωσσα) λυρικά συνθέματα, ὅπως π.χ. ἐκεῖνα τά πεντακόσια – τόσα σονέτα, μαδριγάλια, ὠδές καί καντσόνες πού ξέρομε πῶς συνέθεσε ὁ ἰταλόπληκτος λόγιος Ἄνδρέας Κορνάρος¹¹;

Τρίτο ἐρώτημα, εἰδικότερο: Εἶναι δυνατόν οἱ Κρήτες ζηλωτές τοῦ Ἀριόστο, τοῦ Γκουαρίνι, τοῦ Γκρότο, καί τοῦ Τάσο, νά περιορίστηκαν στήν ἑλληνική ἀναδημιουργία μόνον ἀφηγηματικῶν καί δραματικῶν ἔργων τῶν Ἰταλῶν ποιητῶν, καί νά μὴν ἐνίωσαν τόν πειρασμό νά τοὺς συναγωνιστοῦν ἑλληνικά καί στήν λυρική τους παραγωγή; – ὅπως ἔκανε, γύρω στά 1570, ὁ ἀνώνυμος Κύπριος πού ἔγραψε τουλάχιστον 156 περίτεχνα ἰδιωματικά στιχορρηγμάτα ἐν μέρει ἐμπνευσμένα ἀπό τόν Πετράρχη, τόν Ἀριόστο, τόν Μπέμπο, τόν Σανατζάρο κ.ἄ.¹²

Τέταρτο ἐρώτημα, εἰδικότατο: Εἶναι δυνατόν μᾶ τόσο πλούσια λυρική ιδιοσυγκρασία καί ἕνας ἀπόλυτος μάστορας ὄχι μόνο τοῦ ζευγαρωτοῦ δεκαπεντασύλλαβου μᾶ καί τοῦ ἑντεκασύλλαβου (καί μάλιστα σέ τέρτσα ρίμα), ὅπως ὁ Χορτάτης, νά μὴν ἔγραψε οὔτε ἕνα ἔμμετρο ραδασάκι;

Ἡ ἀπάντηση καί στά τέσσερα αὐτά ἐρωτήματα πιστεύω πῶς λογικά δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀρνητική.

Ἄλλά τό λογικό (ἢ εὐλόγο) δέν εἶναι ἀναγκαστικά καί πραγματικό. Ὅσο καί ἂν γοητεύει ἡ παρομοίωση τῆς Τουρκικῆς κατάκτησης τῆς Κρήτης μέ τήν καταστροφή τῆς Ἀτλαντίδας¹³, ὅσο καί ἂν θεωρήσουμε φυσικό νά μὴ διασώθηκαν παρά τά ἐκτενέστερα ἔντεχνα ἑλληνόγλωσσα ποιήματα, ἀφηγηματικά εἴτε δραματικά, ὡστόσο, γιά νά παραδεχτοῦμε πῶς στόν «Αἰῶνα τῆς Ἀκμῆς» ὑπῆρξαν καί λυρικά ποιήματα γραμμένα στήν Κρητική λογοτεχνική γλώσσα – καί μάλιστα πολλά –, ὀφείλομε νά

10. Π.χ. Ντελλαπόρτας, Σαχλίκης, Σκλέντζας, Φαλιέρος, *Συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν...*, *Ἐπαινος τῶν γυναικῶν* – ἴσως καί ὁ *Θρήνος τοῦ φαλίδου τοῦ πτωχοῦ* (ἂν δέν ἀνήκει στό ἐπόμενο κεφάλαιο).

11. Ὁ καθ. Νικόλαος Παναγιωτάκης μέ διαβεβαίωσε πῶς ὁ ὑπολογισμός μου (κατ' ἐπιμέλειαν) βασισμένος στά δημοσιεύματά του γιά τοὺς Stravaganti καί τόν Ἄντρεα Κορνάρο) εἶναι πολύ κατώτερος ἀπό τόν συνολικό ἀριθμό τῶν τυπωμένων καί ἀνέκδοτων ποιητικῶν συνθέσεων πού ἔγραψε ὁ ὑποτιθέμενος ἀδελφός τοῦ ποιητῆ τοῦ *Ἐρωτόκριτου*.

12. Βλ. πρόχειρα Θέμις Σιαπακαρᾶ-Πιτσιλίδου, *Ὁ Πετραρχισμός στήν Κύπρο: Ρίμες Ἀγάπης*, 1976, σσ. 19, 24-25, 28-30, 35-36, 41-61 καί 311-319, 321-324.

13. Βλ. Μπεργαδῆς, *Ἀπόκοπος* – *Ἡ Βοσκοπούλα*, Ἐπιμέλεια: Στυλιανός Ἀλεξίου, Ἐρμῆς, 1979, σ. 49.

στηριχτούμε σέ κάποια στοιχεῖα ἢ τεκμήρια πού νά μὴν ἐπιδέχονται ἀμφισβήτηση.

Μά νά πού καί στοιχεῖα καί τεκμήρια ὑπάρχουν, δημοσιευμένα. Λίγο-πολύ καταχωμένα καί διάσπαρτα, εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἀλλά πού ἄν συγκεντρωθοῦν καί ταξινομηθοῦν, μέ μιὰ μέθοδο κοινόχρηστη στήν ἀρχαιολογία, νομίζω πώς εἶναι πιθανό νά κλονίσουν καί τόν πῖο δύσπιστο ἐρευνητή, ἀρκεῖ νά εἶναι ἀνοιχτός σέ ἀναθεωρήσεις τῶν καθιερωμένων σχημάτων. Δέν χρειάζεται νά ἐπικαλεστώ τά τραγούδια πού ἡ Ἄρετοῦσα βρῆκε στό ἀρμάρι τοῦ Ρωτόκριτου, οὔτε κἂν νά ἀποσπάσω παραδείγματα ἀπό τίς ἀφθονες λυρικές ἐξάρσεις τῶν δραμάτων τοῦ Χορτάση – ἄλλωστε, αὐτό πού ὀνομάζουμε «λυρική ποιότητα», εἶναι κάτι τό κατεξοχὴν ὑποκειμενικό. Διότι, ἀντικειμενικά, ἔχουμε καί λέμε:

Α. Τίς ἔμμετρες ἀφιερώσεις τῆς *Ἐρωφίλης* (76 στίχοι) καί τῆς *Πανώριας* (56 στ.), τοῦ *Ροδολίνου* (72 στ.) καί τοῦ *Φορτουνάτου* (66 στ.). Σύνολο: 270 δεκαπεντασύλλαβοι.

Β. Τούς 32 δεκαπεντασύλλαβους μέ τούς ὁποίους ὁ Ἰωάννης-Ἀνδρέας Τρωῖλος προσφωνεῖ τούς «ἀρετοστολισμένους ἀναγνώστες» τοῦ *Ροδολίνου*.

Γ. Τούς 6 ἔντεκασύλλαβους καί τούς 16 δεκαπεντασύλλαβους πού ὁ Νικόλαος Φιορέντζας ἀπευθύνει ἀντίστοιχα στόν Ροδολίνο καί στόν Τρωῖλο.

Δ. Ἀπό τούς Προλόγους τῶν Κρητικῶν Δραμάτων, γιά νά μὴν πεῖ κανεῖς πώς κἀναμε ζαβολιές, προτείνω νά λογαριάσουμε μονάχα τοῦ *Ροδολίνου*, δηλαδή τίς 13 ἔντεκασύλλαβες ὀκτάβες (104 στ.), ὅπου ὁ προλογιστής (Τό Μελλούμενο) ταυτίζεται σαφῶς μέ τόν ποιητή¹⁴:

Καί μέσ στή δίβλο τούτη, γιά πάσ' ἕνα,
πώς ἔχει νά τελειώσει, ἔχω γραμμένα.

Ε. Ἀκόμη, ἐπιτρέψτε μου νά προσθέσω τά πέντε χορικά τῆς *Ἐρωφίλης* (267 στ.) καί σχεδόν αὐτοδικαίως ἐκεῖνα τοῦ *Ροδολίνου* (τρῖα σονέτα καί δύο δεκαεξάστιχα: 74 στ.).

ΣΤ. Τέλος, σίγουρα ἔχουμε καί τά τέσσερα τραγούδια πού «γρικιοῦνται ἀπό μέσα μέ σονάρε» στά δύο πρῶτα ἵντερμέδια τῆς *Ἐρωφίλης* (32 στ.).

Γενικό σύνολο, ἐκτός λάθους ἢ παραλείψεως (ἐπίτηδες δέν ἐλογάριασα τά πέντε τραγούδια [82 στ.] τῆς Β', Δ' καί Ε' πράξης τοῦ ἀμφισβητούμενου καί ὀπωσδήποτε ὑποδεέστερου *Ζήνωνος*): 22 διαφορετικά ποιήματα, οὔτε ἀφηγηματικά οὔτε δραματικά, ἄρα λυρικά, συναποτελούμενα ἀπό 801 στίχους.

Ὅμως, καί ἄν ἀκόμα ἐπιμείνεται νά μή λογαριαστοῦν ὁ Πρόλογος τοῦ *Ροδολίνου* καί τά χορικά τῆς *Ἐρωφίλης*, μέ τό ἐπιχείρημα πώς ἔχουν μιάν ὑποτυπώδη δραματική λειτουργία, πάλι μᾶς μένουν 16 λυρικά ποιήματα μέ 430 στίχους. Ἑλληνοκρητικά, κομπᾶ συνθέματα τοῦ Χορτάση, τοῦ Τρωῖλου, τοῦ Φόσκολου, ἀλλά καί τοῦ ἐρασιτέχνη ποιητῆ μά διάσημου κληρικοῦ Φιορέντζα – τεκμήριο πώς, στόν «Αἰῶνα

14. Παραθέτω ἀπό τήν φιλολογική ἔκδοση: *Ροδολίνος*, τραγωδία Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωῖλου (17ου αἰώνα). Πρόλογος: Στυλιανός Ἀλεξίου. Ἐπιμέλεια: Μάρθα Ἀποσκήτη. Στιγμή, 1987. σ 57, στ. 71-72.

της Ἀκμῆς», ἡ σύνθεση ἑλληνικῶν, ἰδιωματικῶν, λογίων λυρικῶν ποιημάτων, στήν Κρήτη, δέν περιοριζόταν στους καθ'αυτὸ λογοτεχνικούς κύκλους.

Καί σέ τοῦτα τὰ ἐπώνυμα στοιχεῖα, ὀφείλω νά προσθέσω, καταλήγοντας, τὸ ἀνυπόγραφο ἐξάστιχο σχεδίασμα, τὸ ὁποῖο σώθηκε τυχαῖα στό χειρόγραφο τοῦ *Φορτουνάτου*. Χρονολογεῖται τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ Κάστρου, καί πιθανῶς ὀφείλεται στὸν Μιχαήλ Φόσκολο¹⁵:

Ὡ μάνα Βενετιά, πῶς τ' ἀπομένεις
κ' εἰς ἔγνοια δέ θωρῶ νά μπαίνεις;
Τὴν Κρήτη πολεμοῦνε, ὁπού 'ν' παιδί σου,
κι ἀφήνεις νά τὴν πάρουν οἱ ὄχθοί σου;
Κοντό δέν τό κατέχεις πρὶν τό μάθεις
πῶς γδέχεται ἀπὸ σένα βόθηια νά 'χει;

Τοῦτο τὸ λυρικό σχεδίασμα, προφανῶς, δέν ἔχει σπουδαία ποιητικὴν ἀξία. Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τὸ ἱστορικό καί συναισθηματικό του ἐνδιαφέρον, νομίζω πῶς μᾶς βοηθεῖ καί νά διακρίνουμε κάποιες λανθάνουσες γραμματολογικὲς προϋποθέσεις λίγο μεταγενέστερων λυρικῶν συνθέσεων, ὅπως π.χ. «Ὁ Θρηῆνος τῆς Κρήτης» τοῦ Γεράσιμου Παλλαδά.

Ἐδῶ ἐξαντλεῖται, ὄχι τὸ θέμα, ἀλλὰ τὸ ἀπόθεμα τῶν γνώσεών μου. Καλύτερα εἰπωμένο (*Ροδολίνος*, Ἀφιέρωση, 71-72):

Γιὰ τοῦτο ἐγὼ σάν ἀτελής μένω στό περιγιάλι
κ' εἰς τὸ βαθὺ σου πέλαγος ἄς πράσσου' διδασκάλοι.

Μέ ἄλλα λόγια, δέν θά ἐκπλαγῶ ἂν, πῶς ἐμπεριστατωμένες ἔρευνες τῆς βιβλιογραφίας εἴτε νεότερες ἀναδιφῆσεις τοῦ ἀνέκδοτου ἀρχαίου ὕμνου, φέρουν σέ φῶς καί ἄλλα ἀποδεικτικά στοιχεῖα ἢ ἐνισχυτικά τεκμήρια. Ἔτσι, κιόλα, θά μπορέσει νά πλουτιστεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ πολύτιμη *Κρητικὴ Ἀνθολογία* (² 1969) τοῦ φιλόλογου ἀρχαιολόγου-νεοελληνιστῆ, στὸν ὁποῖο ἀφιερώνεται καί τοῦτο τὸ μικρὸ μελέτημα.

Ἀθήνα, καλοκαίρι 1981
Ρέθυμνο, χειμῶνας 1987-88

15. Βλ. Gareth Morgan, «Three Cretan manuscripts», *Κρητικά Χρονικά*, Η', 1, Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1954, σ. 68. Ἐπίσης βλ. Μάρκου Ἀντωνίου Φόσκολου, *Φορτουνάτος*, Κρητικὴ ἐκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο: Alfred Vincent, E.K.I.M. Ἡράκλειο, 1980, σ. νζ'.

† Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ

Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Τό σημείωμα τούτο όφείλεται στήν παρότρυνση τού φίλου και συναδέλφου Στυλιανού Άλεξίου. "Όταν πράγματι τού διηγήθηκα τά περιστατικά πού ακολουθοϋν, μέ βεβαίωσε ότι ή μαρτυρία μου, πού έχει τίς ρίζες της στά παιδικά μου οικογενειακά διώματα και, κυρίως, στίς διηγήσεις τής γιαγιάς μου, έχει κι αυτή τήν άξία της για μιά συστηματική μελέτη τού προβλήματος τής μεταλαμπάδευσης τής κρητικής λογοτεχνίας στήν Έπτάνησο κι έπειτα, διά μέσου τής Έπτανήσου, στόν ύπόλοιπο έλληνικό χώρο, ιδιαίτερα δέ στή μελέτη τού προβλήματος τής απομνημόνευσης τού προσωπικού γραφτού λογοτεχνικού έργου και τής λειτουργίας της στήν άνώδυμη προφορική λαϊκή παράδοση: στό δημοτικό τραγούδι, στά παραμύθια, στίς λαϊκές διηγήσεις. Τό πρόβλημα αυτό μόλις τελευταία αρχίζει νά άντιμετωπίζεται από τούς έρευνητές και ύπάρχουν γι' αυτό μερικές ειδικές αξιόλογες μελέτες¹.

Είναι βέβαια γνωστή ή διάδοση τού *Έρωτόκριτου*, τής *Θυσίας τού Άβραάμ*, τής *Βοσκοπούλας*, τής *Έρωφίλης* στά λαϊκά στρώματα, όπως δείχνουν οι άλλεπάλληλες λαϊκές εκδόσεις τους και ή απομνημόνευση, ως τούς καιρούς μας, όλόκληρων αποσπασμάτων, μικρών ή μεγαλύτερων, από τά πιό δημοφιλή έργα, όπως για παράδειγμα τής *Βοσκοπούλας*, για τήν όποία ό Σολωμός μαρτυρεί, γύρω στά 1824, ότι «δέν είναι γυναίκα νά μή γνωρίζει τό έργο»². Δέν χρειάζεται, νομίζω νά άναφερθει κανείς σέ γραφτές μαρτυρίες για ν' άποδείξει ότι όλόκληρα κομμάτια τού *Έρωτόκριτου* και τής *Θυσίας τού Άβραάμ* θρίσκονται άκόμα στό στόμα λαϊκών, άκόμα και έγγραμμάτων άνθρώπων. Είναι, έπίσης, γνωστό ότι στή διάδοση και στήν απομνημόνευση αυτή έπαιξαν σημαντικό ρόλο όχι μόνο οι άλλεπάλληλες εκδόσεις και οι παραστάσεις έργων τού Κρητικού Θεάτρου, ή στό πρωτότυπο ή σέ άπλοποιημένες

1. Σημειώνω εδώ τίς πρόσφατες μελέτες, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία: Άλκης Άγγελου, Τό βιβλίο και ό χρήση του: τό λαϊκό άνάγνωσμα, *Τό Βιβλίο στίς προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά τού Α' Διεθνούς Συμποσίου τού Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών, Άθήνα 1982, σ. 159-168. Άλέξη Πολίτη, Τό βιβλίο μέσο παραγωγής τής προφορικής γνώσης, Δυσκολίες και προβληματισμοί γύρω από τό θέμα, *δ. π.*, σ. 271-282, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία. Hans Eideneier, *Ausläufer byzantinischer Dichtung in zypriotischen Volksliedern beweis mündlichen Überlieferung*, *Άντίχαρη, Άφιέρωμα στόν καθ. Σταμ. Καρατζά*, Άθήνα 1984, σσ. 97-109. Manusos I. Manusakas - Walter Puchner, *Die vergessene Braut*, Wien 1984.

2. Κ. Θ. Δημαρά, *Ίστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*³, Ίκαρος, 1972, σ. 76, 522.

διασκευές³, ακόμα απαγγελίες του *Ἐρωτόκριτου* σε λαϊκές γιορτές⁴, ή από τό διάβασμα λαϊκῶν ἐκδόσεων τῶν κρητικῶν ἔργων, μπροστά σέ ἀκροατήριο σέ διάφορες εὐκαιρίες⁵, σέ οἰκογενειακές ἢ φιλικές συγκεντρώσεις ὄχι μόνον γιορταστικές ἀλλά καί στά ἐργατικά νυχτέρια.

Τέτοιες περιπτώσεις θά ἤθελα ν' ἀναφέρω ἀπό τή Λευκάδα. Κι ἐδῶ ὡς τό τέλος περίπου τοῦ 19ου αἰῶνα καί ὡς τήν ἀρχή τοῦ 20οῦ ἐγίνονταν στό καρναβάλι γιορτές καί παραστάσεις στήν πλατεία· σ' αὐτές τίς παραστάσεις παίζονταν καί ἡ *Θυσιά τοῦ Ἀθραάμ* καί ἡ *Ἐρωφίλη*. Ἀπό τίς παραστάσεις αὐτές ὁ ἀγράμματος λαός κρατοῦσε τή γενική ὑπόθεση τοῦ ἔργου πού τό 'κανε διήγηση μέ μερικούς χαρακτηριστικούς στίχους. Ἀπό τέτοια παράσταση στή Λευκάδα, καθώς μέ ἐβεβαίωνε ἡ γιαγιά μου, ἤξερε τήν ἱστορία τοῦ Πανάρετου καί θυμᾶται τούς παρακάτω στίχους πού ἀπόμειναν καί στή δική μου μνήμη:

*καί τίνος εἶν' ἡ κεφαλή πού βλέπω ἐδῶ κομμένη;
τοῦ φίλου σου τοῦ ἀγαπητοῦ ἀπλαχνη θυγατέρα
σήμερα τοῦ τήν ἔκοψα μέ τή δεξιά μου χέρα.*

³ Ἦταν μεγάλη ἡ ἐκπληξή μου ὅταν πρωτοετῆς στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀναγνώρισα τούς στίχους πού ἀπάγγειλε ἡ γιαγιά μου στήν *Ἐρωφίλη* πού μοῦ δίδαξε ὁ Βέης ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ Ξανθοῦδίδη τοῦ 1928⁶.

⁴ Ἀπό τέτοιες παραστάσεις, ἀλλά καί ἀπό διαβάσματα τῶν ἐντυπων ἐκδόσεων σέ συγκεντρώσεις προέρχεται ἡ ἀπομνημόνευση μεγάλων ἀποσπασμάτων τῆς *Θυσιάς τοῦ Ἀθραάμ* καί τοῦ *Ἐρωτόκριτου* πού ἡ γιαγιά μου, οἱ συνομήλικές τῆς γειτόνισσες, δύο ἀπό τίς ὁποῖες, ἄς σημειωθεῖ, ἦταν ἀπό τήν Κρήτη, κι ἐμεῖς ἡ νεώτερη γενιά πού τίς ἀκούγαμε, θυμόμαστε ἀκόμα.

Βρισκόμαστε στήν ἐποχή ὅπου τά δίχτυα τῶν ψαράδων πλέκονταν ἀκόμα μέ τά χέρια ἀπό τίς γυναῖκες τοῦ νησιοῦ μας. Οἱ ψαράδες καρaboκυραῖοι μοίραζαν σέ διάφορα σπίτια καί στίς συντροφικές τῶν γυναικῶν πού ἤξεραν τήν τέχνη τά νήματα καί παραλάβαιναν ἔπειτα ἔτοιμα τά δίχτυα τῆς τράτας συναρμολογημένα. Τέτοια μαστόρισσα ἦταν καί ἡ γιαγιά μου πού μαζί μέ μερικές γειτόνισσες, μαστόρισσες καί κείνες, καθώς καί τίς κόρες τους ἔπλεκαν τά διάφορα τμήματα τῆς τράτας. Πολλές

3. Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, 'Η «Ἐρωφίλη» στή δημόδη παράδοση τῆς Κρήτης. Δραματουργικές παρατηρήσεις στίς Κρητικές παραλογές τῆς τραγωδίας τοῦ Χορτάση, *Ἀριάδνη*, τόμ. Α', Ρέθυμνο 1983, σσ. 173-235, ὅπου καί πλούσια παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιά τίς θεατρικές παραστάσεις στήν Ἐπτάνησο Γλ. Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, *Τό Θέατρον ἐν Ζακύνθῳ ἀπό τοῦ 12' μέχρι τοῦ 18' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1958. Σπ. Εὐαγγελιάτου, *Ἱστορία τοῦ θεάτρου ἐν Κεφαλληνίᾳ*, Ἀθήνα 1970. Δ. Λουκάτου, Οἱ λαϊκές ἀποκριές στήν Κεφαλονιά, *Ἐπανησιακή Πρωτοχρονιά*, Ἀθήνα, 1960, σ. 149 κ. ἔξ. Manusos I. Manusakas - Walter Puchner, *Die vergessene Braut*, σ. 7 κ. ἔξ.

4. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὁ. π., σ. 84, Ξανθοῦδίδη, *Ἐρωτόκριτος*, σ. CLXXI. Γενικότερα γιά τήν ἐπίδραση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας στήν Ἐπτάνησο βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὁ. π., σ. 68 κ. ἔξ. 79, 85-86, 229 κ. ἔξ. 474. Πανταζή Κοντομίχη, *Τό Νεοελληνικό Θέατρο*, Ἀθήνα 1964, σ. 104: Στό χωριό Κατωμέρι τοῦ Μεγανησιοῦ Λευκάδας παίχτηκε τό 1900 *Ἐρωτόκριτος* ἀπό ντόπιους ἐρασιτέχνες.

5. Ἀλέξης Πολίτης, ὁ. π., σσ. 274-275.

6. *Ἐρωφίλη* (ἐκδ. Ξανθοῦδίδη, Ἀθήνα 1928), Ε' 388-390.

φορές τά βράδνα κατέβαιναν στό σπίτι καί δούλευαν νυχτέρι καί κατ' ἀπαίτησή των, ἐγώ ὁ γραμματισμένος τοῦ σπιτιοῦ, ἀκόμα στό Δημοτικό, μέ τό φῶς τῆς λάμπας ἢ τοῦ λυχναριοῦ τούς διάβαζα τόν *Ἐρωτόκριτο* ἢ τή *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*. Ἐκεῖνο ὅμως πού εἶναι χαρακτηριστικό εἶναι τοῦτο: ὅταν ἦ γιαγιά μ' ἔστειλε ν' ἀγοράσω στό κεντρικό βιβλιοπωλεῖο τῆς Λευκάδας, στό βιβλιοπωλεῖο τοῦ Τσιριμπαση, κάποια λαϊκή ἔκδοση τοῦ ἔργου (αὐτά γίνονται πρὶν ἀπό τή μικρή ἔκδοση τοῦ Ξανθοῦδίδη τοῦ 1928), τοῦ Σαλιβέρου, ἄν θυμᾶμαι καλά, μοῦ σύστησε: «Νά πéis στό βιβλιοπώλη νά σοῦ δώσει τόν κρητικό *Ἐρωτόκριτο*, κι ὄχι τόν ἄλλον».

Ποιός ἦταν αὐτός ὁ ἄλλος *Ἐρωτόκριτος*, ὁ μὴ κρητικός; Μοῦ εἶναι δύσκολο νά πιστέψω ὅτι τό ἄνοστο φαναριώτικο σιχούργημα, ὁ *Νέος Ἐρωτόκριτος* τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ, θά ἦταν γνωστό στό ἐφτανησιώτικο κοινό καί στήν ἀγράμματη γιαγιά μου, μολονότι καί αὐτό φαίνεται ὅτι εἶχε κάποια διάδοση, κυρίως σέ ἀστικοὺς κύκλους, ἐφ' ὅσον ἀριθμεῖ μερικές ἐκδόσεις⁷. Θά πρόκειται μᾶλλον γιά ἀποκαθαρευόμενες ἐκδόσεις ἢ γιά ἄλλες καθαρευουσιάνικες διασκευές. Ὁ φίλος συνάδελφος Νάσος Βαγενᾶς μοῦ ὑποδεικνύει ἕναν ἐφτανησιώτικο *Νέο Ἐρωτόκριτο*, πού ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο, λόγιό τοῦ 18ου αἰῶνα, γιά τόν ὁποῖο ἐτοιμάζει κάποιο σημείωμα⁸. Σημειῶνω ἀκόμα ὅτι κυκλοφόρησε ἐπίσης καί καθαρευουσιάνικη διασκευή τοῦ *Ἐρωτόκριτου* πού τυπώθηκε τό 1906 στήν ἴδια τήν Κρήτη ἀπό κάποιον Κ.Σ.⁹. Ὅποιος κι ἄν εἶναι αὐτός ὁ ἄλλος, ὁ μὴ κρητικός *Ἐρωτόκριτος*, ἢ

7. Γιά τόν *Νέο Ἐρωτόκριτο* τοῦ Φωτεινοῦ καί τίς ἐκδόσεις του βλ. Ξανθοῦδίδη, *Ἐρωτόκριτος*, Ἡράκλειο 1915, σ. IV, Λ. Βρανούση στό *Τό Βιβλίο στίς προδιομηχανικές κοινωνίες*, ὁ.π., σ. 366. Τοῦ ἴδιου, *Οἱ πρόδρομοι* [Βασική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 11], Ἀθήνα, σ. 61. Ἰδιαίτερα στήν εἰσαγωγή τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Ἐρωτόκριτου* τοῦ Στ. Ἀλεξίου (Ἀθήνα 1980), σ. ρβ' καί τή βιβλιογραφία πού συγκεντρώνεται στή σ. 176. Ἀναφέρονται οἱ κάτωθι ἐκδόσεις: Βιέννη 1818, Κωνσταντινούπολη 1845, Σμύρνη 1864. Ἐκδοση ἐπίσης στήν Ἀθήνα. Ὁ Ἀλεξίου σημειώνει ὅμως ὅτι ἡ διασκευή τοῦ Φωτεινοῦ δέν γνώρισε σημαντική ἐπιτυχία στήν Ἑλλάδα, ἀλλά στίς παραδυναδίες ἡγεμονίες, ὅπου ἡ φαναριώτικη ἐπίδραση ἦταν ἰσχυρή. Ἐκεῖ ἔγινε ἀγαπητό ἀνάγνωσμα τῶν Ἑλλήνων ἀστών καί τῶν ἐλληνομαθῶν Ρουμάνων.

8. Τό πληρέστερο σημείωμα γιά τόν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο δρῖσκειται στὸν Π. Χιώτη, *Ἀπομνημονεύματα Ἐπατήσου*, τόμ. 7, Νέα ἔκδοση συμπληρωμένη, Ἀθήνα 1981, σ. 74. Ὁ Χιώτης σημειώνει ὅτι ὁ Ζακύνθιος Ἰωάννης Λαζαρόπουλος ἦταν σύγχρονος τοῦ Κουτούζη, ὅτι μετέφρασε σέ στίχους τή *Ζηνοβία* τοῦ Μεταστάσιου, πού τυπώθηκε στό τότε τυπογραφεῖο Ζακύνθου. (Ἡ Γλ. Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουδίδου, *Τό Θέατρον ἐν Ζακύνθῳ*, σ. 46, ἀναφέρει ὅτι ἔχουν σωθεῖ ἀπό τή μετάφραση αὐτῆ ἀποσπάσματα. Πρβλ. Δημ. Σπάθη, *Ὁ διαφωτισμός καί τό Νεοελληνικό Θέατρο*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 117 σημ. 17). Πάντα κατὰ τόν Χιώτη, ὁ.π., ὁ Ἰωάννης Λαζαρόπουλος ἔγραψε ἀκόμα σέ δεκαπεντασύλλαβους ἐρωτικά ποιήματα, «ἐπικό ποίημα *Νέος Ἐρωτόκριτος*» καί ἄλλα. Ὁ Βρετός (*Νεοελληνική Φιλολογία*, μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1854, σσ. 73 καί 213) τόν ἀναφέρει ὡς ἐκδότη, στή Βενετία τό 1747, ἐνός «λόγου πανηγυρικοῦ εἰς τιμὴν καί ἔπαινον τοῦ Ἁγίου καί θαυματουργοῦ Σπυριδῶνος, ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος, καί προστάτου Κερκύρας, πού ἔγραψε ὁ Ἱερολογιώτατος Διονύσιος Κόνταρης, ὁ κατόπιν ἀρχιεπίσκοπος Λευκάδος καί Ἁγίας Μαύρας. Ἀπό δὴ πιθανότατα ὁ Κ. Σάθας (*Βιογραφίαι τῶν ἐν γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 609) συνάγει ὅτι ὁ Ἰω. Λαζαρόπουλος ἦταν Λευκάδιος. Ὁ συνάδελφος καί φίλος Π. Ροντογιάννης στήν ἀνέκδοτη ἐργασία του γιά τήν παιδεία στή Λευκάδα, δέν συνάντησε στίς ἑξαντηλικές ἐρευνές του κανένα Λαζαρόπουλο Λευκάδιο. Ἀναφέρει ὅμως κάποιον Ἰωάννη Παναγιώτη Λάζαρη, ἰατροφιλόσοφο πού παντρεύτηκε τό 1755 τήν ἐγγονή τοῦ γνωστοῦ ζωγράφου Παναγιώτη Δοξαρά. Βλ. ὅμως *παρακάτω*, σελ. 339-343 τό ἄρθρο τοῦ Νάσου Βαγενᾶ.

9. Ὁ Β. Φ. Τωμαδάκης ταυτίζει τόν Κ.Σ. μέ κάποιον Κωνσταντῖνο Συθάκη. Βλ. τήν ἔκδοση

παραπάνω σύσταση τῆς γιαγιᾶς μου προερχόμενη ἀπό λαϊκό δέκτη, μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ποιητικὴ εὐαισθησία τοῦ ἑφτανησιώτικου λαοῦ. Ἐλλωστε ἀπὸ τὸ ἑφτανησιώτικο κλίμα προέρχεται καὶ ἡ πρώτη ἀναγνώριση τῆς ποιητικῆς ἀξίας τοῦ κρητικοῦ ἀριστοουργήματος καὶ ἡ φιλολογικὴ του καταξίωση¹⁰.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπομνημόνευσης στίχων ἢ ἀποσπασμάτων γνωστῶν προσωπικῶν ποιητικῶν ἔργων τῆς κρητικῆς, κυρίως, λογοτεχνίας καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τους πού γίνεται στὴν προφορικὴ παράδοση, ἢ ἀκόμα καὶ στὴ γραφτὴ, μέ τὴ δημιουργία ἢ νέων δημοτικῶν τραγουδιῶν ἢ καὶ γραφτῶν διασκευῶν γιὰ θεατρικὲς παραστάσεις ἢ ἀκόμα εἰσαγωγῆς μοτίβων σὲ δημοτικὰ τραγούδια μέ ἐντελῶς ἄλλη ὑπόθεση ἀπὸ τὸ ἔργο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ δάνεια, ὀρισμένα παραμῦθια πού περιέχουν στίχους παρουσιάζουν μὴν ἄλλην ὄψη τοῦ ἴδιου προβλήματος: τὴν ἀνίχνευση προσωπικῶν τυχόν ποιητικῶν ἔργων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται τὰ παραμῦθια καὶ οἱ μνημονεύμενοι μέσα σ' αὐτὰ στίχοι. Κι ἔπειτα ἡ λειτουργία στοῦ παραμῦθι ἢ στὴ λαϊκὴ διήγηση τῶν στίχων αὐτῶν¹¹.

Μιά πρόχειρη ματιά στοῦ μεγάλο ἀριθμὸ τέτοιων παραμυθιῶν δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ στιχοῦργήματα αὐτὰ μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες:

1. Στιχοῦργήματα, συνήθως ὀλιγόστιχα, 2-4 στίχοι, πού, ὅπως δείχνει ὁ λαϊκὸς χαρακτήρας τῆς τεχνοτροπίας τους, ἔχουν συντεθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαϊκὸ συνθέτη τοῦ παραμυθιοῦ ἢ ἀπὸ τὸν κάθε φορὰ ἀφηγητὴ του. Οἱ στίχοι αὐτοὶ μέ τὴ λαϊκὴ τους κατασκευή μποροῦν ἐπίσης νὰ προέρχονται ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια πού ἔχουν μεταβληθεῖ σὲ παραμῦθια, ἢ εἶναι δάνεια ἀπὸ ἄλλα ἄσχετα δημοτικὰ τραγούδια. Πρόκειται συνήθως γιὰ τυπικούς στίχους παρμένους ἀπὸ λαϊκὰ δίστιχα¹² ἢ ἀκόμα γιὰ ἀποφθεγματικούς στίχους, ὅπως τὸ ὠραῖο δίστιχο τοῦ Ζακυνθينوῦ παραμυθιοῦ:

*Ἄ σ' ἀγαπάει ἡ τύχη σου, τῆς τύχης σου ἔχε χάρη
κι ἂν σ' ἀγαπάει κι ἄλλος κανεῖς, ἔχε κρυφὸ καμάρι¹³,*

πού θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι κρητικὴ μαντινάδα. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία νομίζω ὅτι ἀνήκει καὶ τὸ παρακάτω στιχοῦργημα πού περιέχεται σὲ παραμῦθι πού ἔκκουα ἀπὸ τὴ γιαγιὰ μου:

*Ἦρτες Ρῶδο μ', καλῶς ἦρτες
πάρε τὸ σκαμνὶ καὶ κάτσε
καὶ κουκκιά κουκάλισε.
Νά ξεγνάσω νά ροκιάσω
νά σκωθῶ νά σ' ἀγγαλιάσω*

τοῦ Στ. Ἀλεξίου, σ. 96' καὶ σμ. 177, ὅπου ἀναγράφονται καὶ ἄλλες νεώτερες διασκευές τοῦ Ἐρωτόκριτου.

10. Στὶς σχετικὲς μαρτυρίες πού συγκεντρώνουν οἱ Ξανθοῦδιδης (Εἰσαγωγή στὴν ἔκδοση τοῦ 1915, σ. CXXXVIII καὶ CXLII κ. ἐξ.) καὶ ὁ Στ. Ἀλεξίου (στὴν ἔκδοσή του, ὁ. π., σ. 97' κ. ἐξ.) ἄς προστεθεῖ καὶ ἡ γνώμη τοῦ Ἀσώπιου πού ἀναφέρει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ. π., σ. 342.

11. Γιὰ τὴ λειτουργία τῶν στίχων στὰ παραμῦθια. βλ. F. Karlinger, *Die Funktion des Liedes im Märchen der Romania*, Salzburg - München 1968 (Salzburger Univertitätsreden 34). Μ. Μερακλῆς, Τὰ τραγούδια τῶν παραμυθιῶν στοῦ παραμῦθια μας, Ἀθήνα (χ.χ.) σσ. 178-205, πού μνημονεύονται στοῦ Μ. Manusakas - W. Puchner, *Die vergessene Braut*, ὁ. π., σ. 19.

12. Βλ. πρόχειρα τέτοια παραδείγματα ἀπὸ τὰ παραμῦθια τῆς Ζακύνθου πού δημοσιεύει ἡ Μαριέλλα Μινώτου στὴ *Λαογραφία* 10 (1932), σσ. 393-394, 401, 403, 404, 407, 416, 420, 421, 443, 445, 446.

13. Ὅ. π., σ. 416.

Πρόκειται για στίχους που τραγουδοῦσε μιά φτωχή κόρη που ἔκανε νυχτέρι καί που νυσταγμένη ἀπευθυνόταν στόν ὕπνο που τήν πλησίαζε, ἐνῶ οἱ γειτόνισσες που τήν ἀκουγαν νόμιζαν ὅτι ἀπευθυνόταν στό βασιλόπουλο τῆς χώρας που εἶχε τό ὄνομα Ρῶδος ἢ Ρώδης, μέ τό ὅποιο ὑπέθεταν ὅτι ἡ κόρη εἶχε ἐρωτικές σχέσεις. Μέ τήν ἐπέμβαση τῶν μοιρῶν ἡ κόρη, ὕστερ' ἀπό περιπέτειες, παντρεύεται τό βασιλόπουλο.

Ἐντελῶς ἄλλο χαρακτήρα ἔχουν ἄλλα στιχουργήματα που ἡ τεχνική τους σύνθεση, ἡ ὕφή τους καί ἡ λειτουργία τους στό παραμῦθι ὑποδηλώνουν προσωπικό ποιητικό ἔργο, τοῦ ὁποίου τό παραμῦθι ἀποτελεῖ πεζή διασκευή, που διατηρεῖ πολλούς ἢ λίγους στίχους, ἀνάλογα μέ τίς παραλλαγές.

Τέτοιο εἶναι π. χ. τό παραμῦθι τοῦ Φιορεντίνου καί τῆς Ντολτσέτας (τοῦ τύπου τῆς λεησμονημένης μνηστῆς) που διασώζει, ιδιαίτερα στίς παραλλαγές τῆς Κρήτης, τῆς Ρόδου καί τῆς Ζακύνθου, πολλούς στίχους που ἡ κατασκευή τους δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὅτι προέρχονται ἀπό προσωπικό στιχουργήμα, πιθανῶς κρητικό, ἴσως κάποιον ἰντερμέδιο ἄγνωστου ἔργου τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου. Ἡ ἔμμεση ἰταλική πηγὴ τοῦ δραματικο-κωμικοῦ αὐτοῦ στιχουργήματος ἔχει μάλιστα ἐντοπισθεῖ: πρόκειται γιά τό ποίημα Mambriano (Canti 21.31-23.6) τοῦ Francesco Cieco da Ferrara, τυπωμένο τό 1509. Ἀπό τή λευκαδίτικη παραλλαγή διασώζονται στή μνήμη μου μόνο οἱ παρακάτω στίχοι:

*Θυμᾶσαι Φιορεντίνο μου, λουζόσουν χτενιζόσουν
τά ρέτζινα πουκάμισα σου εἶχα κι ἀλλαζόσου;*¹⁴

Ἐνα ἄλλο παραμῦθι που περιέχει στίχους, καί που δέν ξέρω ἂν ἔχει ἐπισημανθεῖ κι ἄλλοῦ, που κι ἐδῶ ἡ ὕφή τῶν στίχων δείχνει ὅτι τό παραμῦθι στηρίζεται σέ γραφτό προσωπικό στιχουργήμα, εἶναι τό παρακάτω:

Ὅταν γεννήθηκε μιά βασιλοπούλα, ἡ μάνα της ἄκουσε τίς Μοῖρες που τήν μοίραναν νά ὀρίζουν ὅτι ἡ βασιλοπούλα θά συννευρίσκονταν μέ κάποιον μαῦρο καί θά γεννοῦσε ἀραπάκι. Οἱ γονεῖς, γιά ν' ἀποτρέψουν τό μοιραῖο, ἔχτισαν πύργο σ' ἕνα ἔρημο κι ἀπρόσιτο νησί κι ἔκλεισαν μέσα τή βασιλοπούλα συντροφιά μέ τή θάγια της. Ἐτυχε ὁμως νά προσορμιστεῖ στό νησί ἕνα καράβι μέ πλήρωμα μαύρων. Ἡ βασιλοπούλα αἰσθάνθηκε ζωνηρή ἐρωτική ἔλξη γιά κάποιον ἀπό τούς μαύρους ναυτικούς καί ζήτησε ἀπό τή θάγια της νά τῆς ὀργανώσει μιά συνάντηση μαζί του. Ἡ θάγια καταφέρνει ν' ἀνεβάσει τόν μαῦρο στόν πύργο καί ἀποτέλεσμα τῆς συνάντησης ἦταν ἡ γέννηση ἑνός μαύρου ἀγοριοῦ. Γιά ν' ἀποφύγουν τήν ἀναμενόμενη τιμωρία οἱ δύο γυναῖκες ἀποφασίζουν νά σκοτώσουν τό δρέφος καί νά ἐξαφανίσουν τό πτώμα του. Ὁ μακάβριος τρόπος τῆς ἐξαφάνισης τοῦ πτώματος ἦταν ὁ ἀκόλουθος: ἔσφαξαν τό νεογέννητο, τό ἔψησαν καί ἡ βασιλοπούλα ἔφαγε τό ἐξωτερικό καί ἡ θάγια τά ἐντόσθιά του.

Ἔστερα ἀπό χρόνια, ὅταν ἡ βασιλοπούλα ἔγινε ὑπερώριμη γυναίκα καί κατά τή

14. Γιά τό παραμῦθι τοῦ Φιορεντίνου, τίς διάφορες ἐλληνικές καί εὐρωπαϊκές παραλλαγές του καί γιά τήν πηγὴ τους βλ. Μ. Μανούσακα, *Ἡ Κρητική λογοτεχνία κατά τήν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 39-40. Ἰδιαίτερα Μ. Manusakas - W. Puchner, *Die vergessene Braut*, ὁ.π. Οἱ συγγραφεῖς συγκέντρωσαν ἐδῶ τίς διάφορες ἐλληνικές παραλλαγές καί ἐπιχειροῦν τήν ἀποκατάσταση (78 δίστιχα) τοῦ χαμένου στιχουργήματος (σσ. 203-209).

γνώμη τῶν γονιῶν της δέν ὑπῆρχε πιά κίνδυνος νά ἐπαληθευθοῦν οἱ ὀρισμοί τῶν Μοιρῶν, οἱ γονεῖς ξαναφέρνουν τήν κόρη τους καί τή θάγια στό παλάτι. Ἡ βασιλοπούλα, ὅμως, εἶχε πάντα τό φόβο μήπως ἡ θάγια της προδώσει τό μυστικό καί διαλογίζονταν νά τή θανατώσει. Ἡ θάγια πού κατάλαβε τά σχέδια τῆς βασιλοπούλας γιά νά τήν συγκινήσει καί νά τῆς δείξει ὅτι τῆς ἦταν πάντα πιστή, τῆς θυμίζει τίς παλιές της ὑπηρεσίες μέ τούς παρακάτω στίχους:

*Θυμᾶσαι πού μου ζήτησες τό μαῦρο τό σταφύλι
καί παρευθεῖς στ' ἀνέδασα ἀπό τό παραθύρι;
Θυμᾶσαι πού τήν ψήσαμε κείνη τήν πεπονέζα
κι ἐσύ ἔτρωγες τά ἔξω της κι ἐγώ τά μέσα;*

Ἡ βασιλοπούλα πείστηκε γιά τήν πίστη τῆς θάγιας της καί γλύτωσε ἀπό τό θάνατο.

Σ' ἓνα τρίτο, τέλος, παραμῦθι, τοῦ ὁποίου, δυστυχῶς, δέν συγκράτησα τίς λεπτομέρειες, ἀλλά πού τό γενικότερο θέμα ἀναφέρεται στόν ἔρωτα ἑνός βασιλόπουλου πού χάρισε σέ μιά φτωχιά κόρη ἓνα δαχτυλίδι, καί πού στό τέλος τήν παντρεύτηκε, ὑπάρχουν οἱ παρακάτω ὠραῖοι στίχοι πού τοποθετοῦνται στό στόμα τῆς κόρης πού κεντᾶ τή νύχτα χωρίς φῶς. Σέ ἐρώτηση κάποιας γειτόνισσας πῶς καταφέρνει νά κεντᾶ χωρίς φωτισμό ἀπαντᾷ:

*Νά ζήσει ὁ Σπύρος (ἢ ὁ Ρήγας) Τάνταρος (ἢ Τάνταλος)
κι ὁ Ρήγας τσ' Ἀγγλιτέρας
τό δαχτυλίδι πού φορῶ
αὐτό μου φέγγει καί κεντῶ
τή νύχτα τήν ἡμέρα.*

Δέν νομίζω ὅτι οἱ στίχοι αὐτοί εἶναι δημοτικοί. Πρέπει κι ἐδῶ νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑποκρύπτεται γραφτό προσωπικό στιχοῦρημα.

Τά παραδείγματα αὐτά, σίγουρα κι ἄλλα πού ἀξίζει τόν κόπο νά συγκεντρωθοῦν καί νά μελετηθοῦν, ἀνοίγουν, ἴσως, τό δρόμο γιά τήν ἀνίχνευση καί ἄλλων, ἐκτός ἀπό τά γνωστά μας, ποιητικῶν ἔργων τῆς προσωπικῆς δημόδους λογοτεχνίας. Τό πρόβλημα, ἄλλωστε, ἔχει τεθεῖ. Ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση τοῦ Φιορεντίνου πού ἀναφέραμε παραπάνω καί τίς σχετικές ἐργασίες τοῦ Μανούσακα - Πούχνερ, ὁ φίλος συναδέλφος Ἀγγέλου¹⁵, δανειζόμενος τήν πληροφορία τῆς Κακουλίδη, ἀναφέρει τήν ὑπαρξη ἔργου ἀβιβλιογράφητου καί ἄγνωστου σέ μᾶς πού σημειώνεται σέ χειρόγραφο κατάλογο τοῦ 16ου αἰώνα. Πρόκειται, ὅπως μέ πληροφορεῖ ἡ κα Κακουλίδη, γιά τό ἔργο «Φραντζέσκος καί Μπέλα», πού σημειώνεται σέ χειρόγραφο τῆς Βιέννης, τόν Vind. Hist. gr. 98 τοῦ 16ου αἰώνα, πού περιέχει κατάλογο διαφόρων βιβλιοθηκῶν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη στόν κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης Ἰωάννου Σούτσου. Δίδεται μάλιστα καί μιά μικρή σημείωση γιά τό περιεχόμενο τοῦ ἔργου:

15. Ἰωάννης Ἀγγέλου, ὁ. π., σ. 163.

*Ἱστορία τοῦ Φραντζέσκου μετὰ τῆς Μπέλας, καὶ ὅπως ἐπῆρε ὁ Φραντζέσκος ἀπὸ τὸ σιδερόκαστρον τὴν Μπέλα καὶ ἔφυγε· καὶ τό χαρτί ἔναι διβδάκινο φιγουράδο*¹⁶.

Ἡ ἀνίχνευση τέτοιων ἔργων στοὺς καταλόγους τῶν βιβλίων καὶ χειρογράφων καὶ ὁ συσχετισμὸς τους μὲ τὰ παραμύθια καὶ τοὺς στίχους ποὺ περιέχουν θὰ δώσει, ἴσως, ἀπρόσμενα ἀποτελέσματα.

16. Περιγραφή τοῦ Vind. Hist. gr. 98 δλ. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien 1961, σ. 107. Λεπτομερέστερη περιγραφή γὰ τὴν παραπάνω σημείωση δίνουν ὁ Σπ. Λάμπρος, Ἐρευναὶ ἐν ταῖς βιβλιοθήκαι καὶ Ἀρχαίοις..., *Νέος Ἑλληνομνήμων* 17 (1923), σ. 381-382 (πληροφορία Ἄλ. Πολίτη) καὶ ὁ Γ. Κ. Πατάζογλου στό ἔργο του *Βιβλιοθήκας στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ ἑνῆς αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 63 κ. ἑξ.

ΕΝΑΣ ΑΚΟΜΗ ΝΕΟΣ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ

Ἡ ἀπήχηση πού εἶχε ὁ Ἐρωτόκριτος στή Ἐπτάνησα ἔπεται ἀπό τήν πτώση τῆς Κρήτης δηλώνεται καί ἀπό τή συγγραφή ἑνός ἀκόμη ἔργου βασισμένου σ' αὐτόν. Πρόκειται γιά τόν *Νέο Ἐρωτόκριτο* τοῦ Ἰωάννη Λαζαρόπουλου. Τή μοναδική πληροφορία γιά τό ἔργο μᾶς παραδίδει ὁ Παναγιώτης Χιώτης. Γράφει ὁ Χιώτης:

«ΛΑΖΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ. Ζακύνθιος σύγχρονος τοῦ Κουτούζη· μετέφρασε τήν Ζηνοβίαν τοῦ Μεταστασίου εἰς στίχους. Αὕτη ἐτυπώθη ἐν τῷ τότε τυπογραφίῳ Ζακύνθου καί ἀφιερώθη εἰς τήν κοινότητα τῆς αὐτοῦ πατρίδος. Ἐγραψεν ἐρωτικά εἰς στίχους δεκαπεντασυλλάβους. Τόν νέον ἐρωτόκριτον ἐπικόν ποίημα καί ἄλλα»¹.

Ἡ *Νέος Ἐρωτόκριτος* τοῦ Λαζαρόπουλου δέν μαρτυρεῖται βιβλιογραφικῶς. Τό ἔργο δέν φαίνεται νά εἶχε τυπωθεῖ. Θά ἦταν ἀπίθανο ἕνα ἐπικό ποίημα μέ τέτοιο τίτλο νά μήν εἶχε ἀφήσει κάποια ἴχνη, ἂν εἶχε κυκλοφορήσει μέ ἔντυπη μορφή. Ἡ πληροφορία γιά τή συγγραφή του, πού μᾶς παρέχει ὁ Χιώτης, θά πρέπει νά προέρχεται ἀπό τήν παράδοση τῆς διακίνησης τῶν χειρόγραφων βιβλίων, ἡ ὁποία ἦταν ἀκόμη ζωντανή ὡς τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα².

Ἡ Χιώτης δέν διακρίνεται πάντοτε γιά τήν ἀκρίβεια τῶν στοιχείων του. Γιά τοῦτο θά πρέπει νά δοῦμε μέ καχυποψία τήν πληροφορία του ὅτι ἡ μετάφραση τῆς *Ζηνοβίας* τοῦ Λαζαρόπουλου τυπώθηκε στό τότε τυπογραφεῖο τῆς Ζακύνθου: ὄχι μόνο γιὰ τήν ἐποχή τοῦ Κουτούζη (1741-1813) δέν ὑπῆρχε οὐσιαστικά τυπογραφεῖο στή Ζακύνθο, ἀλλά καί γιὰ τό πρῶτο τυπογραφεῖο τῆς Ζακύνθου, πού λειτούργησε (ὡς κυβερνητικό τυπογραφεῖο) οὐσιαστικά ἀπό τόν Ἰούλιο τοῦ 1811 ὡς τά μέσα τοῦ 1814, ὁπότε ἐνσωματώθηκε στό τυπογραφεῖο τῆς Κέρκυρας, δέν φαίνεται νά τύπωνε λογοτεχνικά βιβλία. Ἑλληνικά κείμενα ἦταν σέ θέση νά τυπώσιν ἀπό τόν Μάιο τοῦ 1812 – τότε προμηθεύτηκε ἑλληνικά στοιχεῖα. Ἀπό τόν πίνακα τῶν γνωστῶν ἐκδόσεων του, πού παραθέτει ὁ Γ. Δ. Μπώκος στήν ἐμπεριστατωμένη ἐργασία του γιά τά

1. «Ἐπιφανεῖς Ἐπτανήσιοι», *Αἱ Μοῦσαι*, τόμ. 12 (1 Φεβρουαρίου 1904), σ. 5 (=τότε στή νέα, συμπληρωμένη ἐκδοση τοῦ 7ου τόμου τῶν *Ἱστορικῶν Ἀπομνημονευμάτων Ἐπτανήσου*, Ἀθήνα 1981, σ. 74 – ὅπου τό «νέος ἐρωτόκριτος» μέ κεφαλαῖα).

2. Γιά τό κύκλωμα τῆς διακίνησης τῶν χειρόγραφων βιβλίων βλ. Δημήτρης Σπάθης, «*Τόμυρις, βασίλισσα τῆς Σκυθίας*. Μιά θεατρική μετάφραση τοῦ 18ου αἰώνα», *Ἐρανοστής* 11 (1974) 238-239· Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ἡ δυσπιστία στό ἔντυπο βιβλίο καί ἡ παράλληλη χρήση τοῦ χειρογράφου», *Τό βιβλίο στίς προβιομηχανικές κοινωνίες*. Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου τοῦ Κ.Ν.Ε., Ἀθήνα 1982, σ. 283-284.

πρώτα τυπογραφεία του ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, συνάγεται ὅτι ἐξέδιδε κυρίως μονόφυλλα (ἀνακοινώσεις τῆς ἀγγλικῆς διοικήσεως), ἐνῶ τὰ ἐλάχιστα βιβλία του ἦταν ὄλα στὰ ἰταλικά³.

Μέ ἀνάλογη καχυποψία θά πρέπει ν' ἀντιμετωπίσουμε καί τήν πληροφορία τοῦ Χιώτη ὅτι ὁ Λαζαρόπουλος ἦταν σύγχρονος τοῦ Κουτούζη (μέ «σύγχρονος» ἐννοεῖ, ὑποθέτω, «τῆς ἴδιας γενιάς»), ἂν δοῦμε τόν Λαζαρόπουλο μέσα ἀπό τό πρίσμα τῶν στοιχείων γιά ἕναν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο πού παρέχουν ὁ Παπαδόπουλος Βρετός καί ὁ Σάθας. Ἰωάννης Λαζαρόπουλος ἀναφέρεται σ' αὐτούς ὡς φιλολογικός ἐπιμελητής ἐνός πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Διονυσίου Κόνταρη, ἀρχιεπισκόπου Λευκάδος, ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε τό 1747. Ὁ Σάθας, ἐπιπροσθέτως, θεωρεῖ αὐτόν τόν Λαζαρόπουλο Λευκάδιο, προφανῶς γιατί ὁ Κόνταρης ἦταν ἀπό τή Λευκάδα⁴. Ἄν ὁ Λαζαρόπουλος τοῦ *Νέου Ἐρωτόκριτου* ἦταν σύγχρονος τοῦ Κουτούζη, θά πρέπει νά εἶχε γεννηθεῖ γύρω στό 1740, ὁπότε θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τήν ἑναρξη τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος ἔπειτα ἀπό τό 1760. Ὁ Λαζαρόπουλος τοῦ Βρετοῦ καί τοῦ Σάθα εἶναι κατά μία τουλάχιστον γενεά παλαιότερος, ἀφοῦ δημοσιεύει τό 1747. Ὁ συντάκτης τοῦ λήμματος «Ἰωάννης Λαζαρόπουλος» τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας* ταυτίζει τὰ δύο πρόσωπα προσθέτοντας στίς πληροφορίες τοῦ Χιώτη ἐκεῖνες τοῦ Σάθα:

«*Λαζαρόπουλος. Ἰωάννης*. Λόγιος ἐκ Ζακύνθου, κατά τινας ἐκ Λευκάδος, ζήσας κατά τόν ΙΗ' αἰῶνα. Μετέφρασε τήν «Ζηνοβίαν» τοῦ Μεταστασίου καί ἔγραψεν ἔρωτικούς δεκαπεντασλλάβους στίχους. Τῷ 1747 ἐξέδωκεν ἐν Βενετίᾳ τόν ἐγκωμιαστικόν λόγον τοῦ Δ. Κόνταρη εἰς τόν Ἅγιον Σπυρίδωνα, ἀφιερῶσας τοῦτον εἰς τόν κόμητα Ἀνδρέαν Κάσην»⁵.

Εἶναι ὁ ἐπιμελητής τῆς ἔκδοσης τοῦ *Λόγου* τοῦ Κόνταρη, ὁ ἴδιος μέ τόν ποιητή τοῦ

3. Γ.Δ. Μπώκος. *Πρώτα ἑλληνικά τυπογραφεία στό χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*, Ἀθήνα 1977 (ἐκδοτή διδακτορική διατριβή)· γιά τό τυπογραφεῖο Ζακύνθου βλ. σ. 121-127· ὁ πίνακας τῶν πρώτῶν ἐκδόσεων τοῦ τυπογραφείου (σ. 460-461) περιέχει 24 μονόφυλλα, τὰ περισσότερα στὰ ἑλληνικά, καί 7 βιβλία, ἀπό τὰ ὁποῖα τὰ δύο δέν εἶναι βέβαιο ὅτι τυπώθηκαν στή Ζάκυνθο.

4. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, μέρος Α', Ἐν Ἀθήναις 1854, σ. 213: «Λαζαρόπουλος (Ἰωάννης). Εἷς τῶν λογίων τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος. Ἴδε τόν Ἀριθμόν 199»· ἀρ. 199 (σ. 72): «Λόγιος Πανηγυρικός εἰς τιμήν, καί ἔπαινον τοῦ ἁγίου, καί θαυματουργοῦ Σπυρίδωνος Ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος καί προστάτου Κερκύρας. Ποῖημα τοῦ Ἱερολογιωτάτου κυρίου Διονυσίου Κόνταρη, προδιαπρέψαντος Κήρυκος τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, ὕστερον δέ χρηματίσαντος Ἀρχιεπισκόπου Λευκάδος, καί Ἁγίας Μαύρας. Ἀφιερῶθεις τῷ Ἐκλαμπροτάτῳ, καί Εὐγενεστάτῳ Κυρίῳ Κόμητι Ἀνδρέᾳ τῷ Κάση (παρά Ἰωάννου Λαζαρόπουλου). Ἐνετίησιν αψιμζ'. Παρά Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι»· Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Βιογραφίαι τῶν ἐν ταῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων (1453-1821)*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 602: «Ἰωάννης Λαζαρόπουλος, Λευκάδιος, ἐκδούς τόν ἄνω λόγον τοῦ Κόνταρη, προσεφώνησεν εἰς τόν κόμητα Ἀνδρέαν Κάσην». Ὁ Κόνταρης διετέλεσε Ἀρχιεπίσκοπος Λευκάδος ἀπό τό 1737 ὡς τό 1743 (Χιώτης, τόμ. 6, Ἐν Ζακύνθῳ 1877, σ. 157).

5. *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 15 (1931). Ὁ ληματογράφος εἶναι ὁ Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου. Ἀπό τή *MEE* ἀντλοῦν τίς πληροφορίες τους γιά τόν Λαζαρόπουλο ὁ Λεωνίδας Χ. Ζώης (*Λεξικόν Ἱστορικόν καί Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τόμ. 1, μέρος Α', Ἀθήνα 1963, σ. 341) καί ὁ ληματογράφος τῆς ἐγκυκλοπαιδείας *Πάπυρος - Λαρούς*.

Νέου Ἐρωτόκριτου καὶ μεταφραστὴ τῆς Ζηνοβίας; Τὴν ἰδέα τῆς ταύτισής τους ἐνθαρρύνει ἡ ἀνεύρεση ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ σὲ τρεῖς βιβλιοκαταλόγους τοῦ Βόρτολι (τοῦ 1755) μιᾶς λανθάνουσας ἑλληνικῆς μετάφρασης τῆς Ζηνοβίας, πού εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Μεταστάσιου⁶. Στὸν Βόρτολι ἔχει τυπώσει ἐφτά χρόνια νωρίτερα ὁ Λαζαρόπουλος τοῦ Βρετοῦ καὶ τοῦ Σάθα τὸν Λόγο τοῦ Κόνταρη, καὶ τὸ ἐνδεχόμενον ἡ λανθάνουσα τυπωμένη μετάφραση τῆς Ζηνοβίας νὰ εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν μετάφραση τῆς Ζηνοβίας ἀπὸ τὸν Λαζαρόπουλο εἶναι πιθανόν⁷.

Τὸ ἐνδεχόμενον αὐτὸ γίνεται πιθανότερον, ἂν παραβάσουμε τὴ γλώσσα τῆς ἀφιέρωσης, μὲ τὴν ὁποία ὁ Λαζαρόπουλος τοῦ Λόγου συνοδεύει τὸ κείμενον τοῦ Κόνταρη, μὲ τὴ γλώσσα τῶν σωζόμενων ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὴν μετάφραση τῆς Ζηνοβίας τοῦ Λαζαρόπουλου τοῦ Νέου Ἐρωτόκριτου, τὰ ὁποία δημοσίευσε ἡ Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου⁸. «Ὅσο κι ἂν εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ ἐξάγουμε ὑπολογιστικά συμπεράσματα ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ παραβολὴ δύο εἰδολογικὰ διαφορετικῶν, καὶ μάλιστα περιορισμένων σὲ ἔκταση, κειμένων, ἡ τυπολογικὴ ὁμοιότητα τῆς γλώσσας καὶ ὀρισμένες ἐκφραστικὲς συγγένειες ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα, ἐνισχύουν τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ ἀφιέρωση καὶ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τῆς μετάφρασης ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο⁹.

Ἄν τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι, τότε τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε γιὰ τὸν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο εἶναι τὰ ἑξῆς: Ποιητὴς Ζακύνθιος¹⁰, ἀπὸ τοὺς παλαιότερους προσολομικούς, ἔγραψε τὸ ἐπικὸ ποίημα Νέος Ἐρωτόκριτος, ἔρωτικά ποιήματα σὲ δεκαπεντασύλλαβους στίχους καὶ ἄλλα (προφανῶς ποιήματα)¹¹. Κανένα ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε τυπωθεῖ. Μετέφρασε τὸ δράμα τοῦ Μεταστάσιου Ζηνοβία, πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Βόρτολι στὴ Βενετία ἀνάμεσα στὸ 1753 καὶ τὸ 1755¹², καὶ ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τοῦ Λόγου τοῦ Διονυσίου Κόνταρη γιὰ τὸν

6. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Α', Ἀθήνα 1973, σ. 205.

7. Ὁ Φ. Ἡλιοῦ ἀναρωτιέται ἂν πρέπει νὰ ταυτίσουμε τίς δύο μεταφράσεις (σ. 205-206). Ὅμως σημειώνει: «Οἱ χρονολογίες πού παραδίδονται εἶναι συγκεχυμένες καὶ δυσκολεύουν τὴν ταύτιση τοῦ μεταφραστῆ τῆς [λανθάνουσας] «Ζηνοβίας» μὲ τὸν ἐκδότη τοῦ Λόγου» (σ. 206).

8. Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, *Τὸ θέατρον ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ 17' μέχρι τοῦ 18' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1958, σ. 48-49. Ἡ Μπουμπουλίδου, πού μιλάει γιὰ «διασωθέντα ὀλίγα ἀποσπάσματα» (σ. 47), δὲν διευκρινίζει ἂν τὰ τρία ἀποσπάσματα πού δημοσιεύει εἶναι ὅλα ὅσα σώθηκαν ἢ δείγματα μόνον ἀπὸ αὐτά. Ἡ κυκλοφορία ἐνός ἔργου σὲ χειρόγραφα μποροῦσε νὰ συνεχιστεῖ καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐκτύπωσή του, συχνά μάλιστα τὰ χειρόγραφα ἦταν ἀντίγραφα τοῦ τυπωμένου ἔργου (βλ. Σκλαβενίτης, σ. 292· Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, σ.38-40).

9. Ἡ γλώσσα τῶν δύο κειμένων εἶναι ἡ δημώδης ἀνάμικτη μὲ λόγια στοιχεῖα γλώσσα τῶν προσολομικῶν. Τὸ κύριον κοινὸ χαρακτηριστικὸν τους εἶναι ὅτι τὰ λόγια στοιχεῖα βρίσκονται στὴν ἴδια ἀναλογία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς συχνῆς διπλοτυπίες· λ.χ. ἀφιέρωση: *τούτου τοῦ βιβλίου/ἐν ταύτῃ τῇ δίδλῳ* (καὶ *τούταις ἡ χάριταις*) — Ζηνοβία: *θεθυσιμένος/τυπωμένα* (πρβλ. ἀφιέρωση: *τετυπωμένον*)· ἀφιέρωση: *συντρέχουν εἰς αὐτήν/θαρρύνουσι* — Ζηνοβία: *ξυπνοῦν/συντρέχουσι ἑαυτάς*.

10. Τὰ ἀποσπάσματα τῆς μετάφρασης τῆς Ζηνοβίας δημοσιεύτηκαν ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ ἀρχείου τοῦ Ζακύνθου Λ. Χ. Ζώη (Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, σ. 47).

11. Μὲ τὴ φράση «καὶ ἄλλα» ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὴν ἀναφορὰ ποιητικῶν ἔργων τοῦ Λαζαρόπουλου, ὁ Χιώτης φαίνεται νὰ ἐννοεῖ ποιήματα.

12. «Καθὼς ἡ Ζηνοβία δὲν ἀναφέρεται στοὺς προηγούμενους καταλόγους τοῦ Βόρτολι ὡς τὸ

“Αγιο Σπυρίδωνα, πού τυπώθηκε στό ἴδιο τυπογραφεῖο τό 1747.

Ὁ Χιώτης προφανῶς γνώριζε τόν *Νέο Ἐρωτόκριτο* ἀπό παραδομένη πληροφορία, γιατί ἂν εἶχε γνώση τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου, θά συγκατάλεγε τόν Λαζαρόπουλο στους Ζακύνθιους ἐπικούς ποιητές μᾶλλον παρά στους δραματογράφους: «Ἐστεφαντάς κεφαλᾶς τῶν Μουσῶν», γράφει σ’ ἕναν ἀπό τούς λόγους του, «οἱ ἐκ τῶν χιλίων πεντακοσίων μέχρι τοῦ νῦν ἀναβάντες τά μουσοτραφῆ ἐκεῖνα ὕψη Ζακύνθιοι ἐπικοί Λουκάνης, Κορωναῖος, Ζῆνος, Γουζέλης· δραματοῦργοί Καντούνης, Συγοῦρος, Σουμάκης, Σαβόγιας, Λαζαρόπουλος·...»¹³. Ἡ ἰδιότητα τοῦ ἐπικοῦ καί τοῦ δραματικοῦ ποιητῆ, πού ἀποδίδεται ἀπό τόν Χιώτη ὄχι μόνο σέ ἀνθρώπους πού ἔγραψαν πρωτότυπα ἐπικά (Κορωναῖος, Ζῆνος, Γουζέλης) ἢ δραματικά ἔργα (Σαβόγιας) ἀλλά καί σέ μεταφραστές (Λουκάνης, Καντούνης, Ἄνδρ. Σιγοῦρος, Σουμάκης, Λαζαρόπουλος), δηλώνει βέβαια τή μεταφραστική ἀντίληψη τῶν Ἐπιτησιῶν, στήν ὁποία ὀφείλεται, ὡς ἕνα βαθμό, ἡ διαφορὰ τοῦ κλίματος ἀνάμεσα στίς ἑπτανησιακές (γιά τήν ἀκριβεία ζακυνθινές) καί στίς λοιπές μεταφράσεις τοῦ Μεταστάσιου τόν 18ο αἰῶνα¹⁴.

Γιά τόν *Νέο Ἐρωτόκριτο* τοῦ Λαζαρόπουλου εἰκασίες μόνο μποροῦμε νά κάνουμε. Θά πρέπει νά ἦταν γραμμένος σέ δεκαπεντασύλλαβο μέ ζευγαρωτή ὁμοιοκαταληξία, ὄχι μόνο γιατί προϋπέθετε τόν *Ἐρωτόκριτο* ἀλλά καί γιατί αὐτή ἡ μετρική μορφή φαίνεται νά ἦταν ὁ βασικός σπιχουργικός τρόπος τοῦ Λαζαρόπουλου: σέ δεκαπεντασύλλαβους ἦταν γραμμένα τά ἔρωτικά του ποιήματα, καί ἡ μετάφραση τῆς *Ζηνοδίας*, ἐκτός ἀπό τά λυρικά της μέρη, ἦταν σέ ὁμοιοκατάληκτο (ζευγαρωτό) δεκαπεντασύλλαβο. Ἡ ἐπίδραση, ἄλλωστε, τοῦ κρητικοῦ δίστιχου σ’ αὐτή τή μετάφραση εἶναι φανερή. Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά γνωρίζαμε τόν βαθμό τῆς ἀπόκλισης τοῦ *Νέου Ἐρωτόκριτου* ἀπό τόν *Ἐρωτόκριτο*· ἂν δηλαδή ἦταν μιά παράφραση, ὅπως ὁ *Νέος Ἐρωτόκριτος* τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ (1813) ἢ ἕνα διαφορετικό ποίημα, ὅπως ὁ *Νέος Ἐρωτόκριτος* τοῦ Παντελῆ Πρεβελάκη (1973· γ’ ἔκδοση ὀριστική 1985)¹⁵. Ὅσο γιά τήν καλλιτεχνική του ποιότητα, θά μπορούσαμε νά τή φαντα-

1752. μποροῦμε μέ βεβαιότητα νά τοποθετήσουμε τήν ἔκδοσή της στά χρόνια 1753-1755» (Ἡλιού, σ. 206).

13. *Λόγος*. *Ἐπί τῆς ἀνεγέρσεως μνημείου τοῦ Σολωμοῦ, ἐκφωνηθεῖς ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ Ποιητοῦ* ὑπό Π. Χιώτου τῆ 18 Ὀκτωβρίου 1866, σ.3. Ἐρευνες τοῦ Ν.Ι. Λάσκαρη γιά τόν Λαζαρόπουλο, πού ξεκίνησαν ἀπό αὐτή τήν ἀναφορά του ἀπό τόν Χιώτη, ἀπέβησαν ἄκαρπες, παρά τό γεγονός ὅτι ἔγιναν σέ μίαν ἐποχή – πρὶν ἀπό τούς σεισμούς τοῦ 1953 – πού τό ἀρχαιοφυλακεῖο καί οἱ διβλιοθήκες τῆς Ζακύνθου ἦταν πλούσιες σέ στοιχεῖα (βλ. Ν. Ι. Λάσκαρης, *Ἱστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Θεάτρου*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1938, σ. 296).

14. Οἱ ἑπτανησιακές (τοῦ Λαζαρόπουλου καί τοῦ Ἰωάννη Καντούνη· Μεταστάσιο γνωρίζουμε ὅτι μετέφρασε καί ὁ Ἄνδρέας Σιγοῦρος) εἶναι ἔμμετρες, ὅπως τό πρωτότυπο, καί δημιουργικές· οἱ λοιπές εἶναι σέ πεζό (ἐκτός ἀπό τά λυρικά μέρη) καί ἄτεχνες. Τῆ διαφορὰ κλίματος ἐπισημαίνει ὁ Φ. Ἡλιού (σ. 205). Γιά τίς μεταφράσεις τοῦ Μεταστάσιου τόν 18ο αἰῶνα βλ. Σπάθης, σ. 238-263· τοῦ ἴδιου, «Ἄγνωστες μεταφράσεις Μεταστάσιου καί πρωτότυπα σπιχουργήματα. Ἐνα χειρόγραφο τοῦ 1785», *Ἐρανιστής* 16 (1980) 239-284.

15. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τήν ἐποχή τοῦ Λαζαρόπουλου ἐπικό ποίημα βασισμένο στόν *Ἐρωτόκριτο* γράφει καί ὁ Σαβόγιας Ρούσμελης (μέ τόν τίτλο *Φιορένσα*· Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, σ. 57). Γιά τίς νεότερες μεταγλωττίσεις, παραφράσεις καί μεταπλάσεις τοῦ *Ἐρωτόκριτου* βλ. Στυλιανός Ἀλεξίου, *Ἐρωτόκριτος*. Κριτική ἔκδοση, Ἀθήνα 1980, ρβ’· καί, κυρίως, τοῦ ἴδιου, *Ἐρωτόκριτος* < μικρή ἔκδοση >, Ἀθήνα 1985, λζ’, λθ’ - μα’.

στοῦμε ἀπό τήν ποιότητα τῆς μετάφρασης τῆς Ζηνοβίας. Παραθέτω δύο δείγματά της, ἓνα δραματικό καί ἓνα λυρικό:

*Ἄρχων ἀκαταγώνιστε, δόξα τῆς βασιλείας
καί τῆς πατρίδος καύχημα κι ἀγάπη τῆς Ἀσίας,
λόγος καί πρόνοια τῶν Θεῶν καί μέριμνα δική μου,
σέ ξαναβλέπουν ἀληθῶς οἱ ταπεινοί ὀφθαλμοί μου;
Ἄφες με, σέ παρακαλῶ, κοντά σου νά σιμώσω,
εἰς τήν βασιλικήν δεξιάν χίλια φιλιὰ νά δώσω.*

*Ἄστρα μου ἠγαπημένα,
σᾶς γνωρίζω ἀπ' τή λαμπρότη
κι ἀπό ἐκείνην τήν γλυκότη
πού σκορπᾶτε μέ χαράν.*

*Ἐς τήν καρδιά μου τυπωμένα
σᾶς βαστῶ καί δέν γελιοῦμαι,
πῶς δέν εἶστε δέν φοβοῦμαι
οὔτε βάλλω ἀμφιβολιάν.*

*Ποιά ἄλλα μάτια ἤμποροῦσι
νά ξυπνοῦν μέσα ἔς τά δάθη
τῆς καρδιάς ὅλα τά πάθη
καί νά φέρουν γλυκασμόν;*

*Δέν μποροῦν νά διηγηθῶσι
οὔτε λόγον νά βασταίνουν
πού νά φθάνουν νά κερδαίνουν
νοῦν, ψυχὴν καί λογικόν¹⁶.*

Ὅπως βλέπουμε, ὁ Ἰωάννης Λαζαρόπουλος δέν ἦταν ἄμοιρος ποιήσεως. Ἡ στιχογραφική του ἰκανότητα δέν ἦταν κατώτερη ἀπό ἐκείνη ἄλλων προσολωμικῶν ποιητῶν (τοῦ Νικόλαου Λογοθέτη ἢ τοῦ Νικόλαου Κούρτσολα), τὰ χειρόγραφα τῶν ὁποίων γνώρισαν καλύτερη τύχη.

16. Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, σ. 48-49.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

ΕΦΗΜΕΡΕΣ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΓΙΑ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΔ΄ ΚΑΙ ΙΕ΄ ΑΙΩΝΑ

Ἡ τουρκική ἐξάπλωση στὸν ἐλληνικό χῶρο, ἡ ὁποία ἄρχισε ἀπὸ τὴν Θράκη καὶ τὴν Μακεδονία, ἄλλαξε τὴν σχέση ἀνάμεσα στὴν ὑπαιθρο καὶ στίς πόλεις¹ καὶ προκάλεσε τὴν ἀνάδειξη νέων φορέων ἐξουσίας. Γιά νά ἀναλυθεῖ ὅμως ἡ θέση αὐτὴ πρέπει νά διευκρινισθεῖ ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ἐπιτελέσθηκε ἡ τουρκικὴ κατάκτηση.

Οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι κυρίευσαν τὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια καὶ τὰ ἐδάφη τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἐφαρμόζοντας ἓνα σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενο σχέδιο πού περιλάμβανε τρεῖς φάσεις². Κατὰ τὴν πρώτη φάση ἄτακτα ἀκριτικά στρατεύματα, πού τὰ ἀποτελοῦσαν πολεμιστὲς τῆς πίστης (gazi) στὴν ὑπηρεσία τοῦ σουλτάνου, ἐκτελοῦσαν ἐπιδρομές, κλιμακωμένες ὡς πρὸς τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἔκτασή τους³, οἱ ὁποῖες στόχευαν στὴν ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου καὶ στὴν ἀποκοπὴ τῶν πόλεων ἀπὸ τίς ἀγροτικὲς περιοχὲς πού τίς περιβάλλανε. Ἡ ὑπαιθρος, ἀφοῦ ἐρημωνόταν – καὶ ἐπειδὴ καταστρέφονταν τὰ χωριά καὶ οἱ καλλιεργήσιμες γαῖες καὶ ἐπειδὴ οἱ κάτοικοί τῆς ἐξάνδραποδίζονταν – τελικὰ περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Τούρκων. Οἱ ἐπιδρομεῖς δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νά προσβάλουν ὀχυρωμένες πόλεις. Αὐτὲς ὅμως περιτριγυρισμένες ἀπὸ μιὰ ὑπαιθρο, ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ ἐχθροί, ἀργὰ ἢ γρήγορα ὑποχρεώνονταν νά ἀνοίξουν τίς πύλες τους στοὺς τελευταίους. Τότε ἀρχίζει ἡ δευτέρη φάση, πού ἦταν ἡ φάση τῆς ὑποτέλειας. Ἡ πόλη καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ὑποχρεωνόταν νά καταβάλλει ἓνα ἐτήσιο φόρο στό ὀθωμανικό κράτος⁴ καὶ συχνὰ ἀναλάμβανε ὀρισμένες ὑποχρεώσεις πού διέφεραν ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ. Π.χ. σὲ ὀρισμένα νησιά ἀναλάμβαναν οἱ κάτοικοι τὴν ὑποχρέωση γὰ εἰδοποιεῖν τοὺς Τούρκους σχε-

1. N. Oikonomides, Byzantium between East and West, *Byzantium and the West, c. 850-c. 1200*, ed. J.D. Howard - Johnston, Amsterdam 1988, σ. 319-332. Γιά τὴν ὑστεροβυζαντινὴ πόλη βλ. τὴν βιβλιογραφία πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ S. P. Karpov, *L'Impero di Trebizonda, Venezia, Genova e Roma, 1204-1461*, Ρώμη 1986, σ. 51. Πρὸβλ. ἐπίσης τὴν μονογραφία τοῦ M. Angold, *The Shaping of the Medieval Byzantine City*, *Byzantinische Forschungen*, τ. 10 (1985) σ. 1-37.

2. H. Inalcik, Ottoman Methods of Conquest, *Studia Islamica*, τ. 2 (1954) σ. 103-129. Πρὸβλ. E.A. Zachariadou, More on the Turkish Methods of Conquest, *Eighth Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers*, Chicago 1982, σ. 20.

3. Irène Beldiceanu-Steinherr, En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqinği, *Revue des Etudes Islamiques*, τ. 37 (1969) σ. 21-47.

4. Βλ. παραπάνω ὑποσημείωση 2 καὶ πρὸβλ. E.A. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Βενετία 1983, σ. 21-24.

τικά μέ την παρουσία πειρατών⁵. Σέ άντάλλαγμα, οί Τοῦρκοί ἐπικυρίαρχοι σταματοῦσαν τίς ἐπιδρομές τους. Ἡ τρίτη φάση ἦταν ἡ ὀλοκληρωτική κατάκτηση, ὅταν ἡ πόλη μέ τήν περιοχή της ἔνσωματωνόταν στήν ὀθωμανική ἐπικράτεια περτώντας κάτω ἀπό τήν ἄμεση διοίκηση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἐνώ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς γῆς μοιραζόταν ὡς τιμάρια στοὺς στρατιωτικούς τοῦ σουλτάνου.

Στόν σημερινό ἑλληνικό χώρο ἡ τουρκική ἐξάπλωση ἄρχισε κατά τήν τρίτη δεκαετία τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα καί ἐντάθηκε γύρω στό 1350. Παράλληλα, μέσα στήν βυζαντινή αὐτοκρατορία, διεξαγόταν μακρόχρονος ἐμφύλιος πόλεμος, στόν ὀποιο πῆραν μέρος καί οί Τοῦρκοί στήν ἀρχή ὡς ἀπλοί μισθοφόροι καί ὡς σύμμαχοι. Οί Τοῦρκοί ὅμως ἐπωφελήθηκαν ἀπό τήν ἀναταραχή τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καί ἄρχισαν νά δροῦν γιά λογαριασμό τους ὀργανώνοντας ἐπιδρομές ἐναντίον τῶν βυζαντινῶν ἔδαφῶν, οί ὀποῖες τοὺς ἀπέφεραν πλούσια λεία. Τό 1354 ἐνίσχυσαν τήν θέση τους στήν Εὐρώπη κυριεύοντας τήν Καλλίπολη, πού εἶχε ἐξαιρετική στρατηγική σημασία, καί κατόπιν μέ ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομές προχώρησαν στήν ἐρήμωση τῆς ὑπαιθρου τῆς Θράκης. Τό 1371 νίκησαν κοντά στόν Ἔβρο τά χριστιανικά στρατεύματα τῶν Σέρβων ἡγεμόνων, καί μή συναντώντας ἀντίσταση ξεχύθηκαν στήν Μακεδονία· οί ἐπιδρομές τους πιά ἔφθναν ὡς τήν Ἀδριατική καί ὡς τόν Κορινθιακό Κόλπο⁶.

Κατά τήν χρονική περίοδο, πού περιέγραψα μέ γενικές γραμμές, οί ὀχυρωμένες πόλεις στήν ἀρχή ἀποτελοῦσαν νησίδες μέσα σέ μία ὑπαιθρο ἡ ὀποία βρισκόταν κάτω ἀπό τουρκικό ἔλεγχο. Ἀποκομμένες ἀπό τοὺς ἀγρούς καί μέ ἐρημωμένα τά γύρω χωριά ἀντιμετώπιζαν πρόβλημα ἐπισιτισμοῦ καί ἀνεφοδιασμοῦ. Ἐπί πλέον ὅμως ἄρχισαν νά ἀντιμετωπίζουν καί διοικητικό πρόβλημα ἐξάρτησης ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία. Ἡ ἐπικοινωνία μέ τήν πρωτεύουσα εἶχε κοπεῖ καί οί ἀποφάσεις πού παίρνονταν στήν Κωνσταντινούπολη δέν γίνονταν γνωστές στήν ἐπαρχία, καθώς δέν μπορούσε νά λειτουργήσει τό ταχυδρομεῖο πού θά τίς ἔφερνε. Ἡ κεντρική αὐτοκρατορική διοίκηση εἶχε ἀτονήσει, κάποτε γινόταν ἀνύπαρκτη, καί προέκυπτε κενό ἐξουσίας. Μόνο οί παραθαλάσσιες πόλεις εἶχαν δυνατότητα ἀνεφοδιασμοῦ καί ἐπικοινωνίας μέ τήν πρωτεύουσα.

Τό κενό ἐξουσίας ἀνέδειξε μία νέα ἡγεσία, δηλαδή φορεῖς ἐξουσίας μέσα ἀπό τίς ἴδιες τίς πόλεις, οί ὀποῖοι ἀνέλαβαν τήν εὐθύνη νά ἀποφασίσουν γιά τήν μοῖρα τους, στόν βαθμό πού ἦταν αὐτό δυνατό^{6α}. Ἦδη πρῖν ἀπό τήν μάχη τοῦ Ἔβρου διάφορες πόλεις καί περιοχές τῆς Θράκης ζοῦσαν τήν δεύτερη φάση τῆς τουρκικῆς ἐξάπλωσης, πού περιέγραψα παραπάνω, δηλαδή εἶχαν ἀρχίσει νά καταβάλλουν φόρο ὑποτέλειας στοὺς ὀθωμανοὺς γιά νά ἐξασφαλίσουν τό σταμάτημα τῶν ἐπιδρομῶν καί γιά νά μποροῦν νά ἐπικοινωνοῦν μέ τήν γύρω ὑπαιθρο ὡστε νά ἐπιζήσουν⁷. Μέ τήν

5. Irène Beldiceanu-Steinherr, Un acte concernant la surveillance des Dardanelles, *Institut Français de Damas, Bulletin d'Etudes Orientales*, τ. 24 (1977) σ. 17-24. Πρῶλ. Ἐ. Α. Ζαχαριάδου, Συμβολή στήν ἱστορία τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου, *Σύμμεικτα*, τ. 1 (1966) σ. 187-188.

6. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'état byzantin*, Παρίσι 1956, σ. 526-529, 537-542, 551-553, 562-563.

6α. Δ. Ζακυθηνός, *Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τήν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1957, σ. 35.

7. Δημήτριος Κυδώνης, Συμβουλευτικός, περὶ Καλλιπόλεως αἰτήσαντος τοῦ Μουράτου, *Migne, Patrologia Graeca*, τ. 154, στ. 1012.

ήττα του 1371 ή ύποτέλεια έπεβλήθηκε πέρα για πέρα γιατί οί νικημένοι Σέρβοι ήγεμόνες καθώς και ό δουζαντινός αυτοκράτορας ύποχρεώθηκαν νά αναγνωρίσουν τήν έπικυριαρχία του σουλτάνου⁸. Άμέσως κατόπι σέ όρισμένες πόλεις παρουσιάζονται καθαρότερα σημάδια μιās τάσης για πραγματική αυτοδιοίκηση.

Τό πρώτο έρώτημα πού πρέπει νά άπαντηθει είναι σχετικό μέ τίς πόλεις πού, όπως φαίνεται, είχαν άρχίσει νά πληρώνουν φόρο ύποτέλειας στους Τούρκους, άνεξάρτητα ή μία από τήν άλλη, όταν είχαν άποκοπεί από τήν κεντρική διοίκηση. Πιό συγκεκριμένα προβάλλει τό έρώτημα: ποιός είχε τήν ευθύνη για τήν πληρωμή του φόρου και ποιός είχε κάνει τίς σχετικές συνεννοήσεις; Φαίνεται πώς, ενώ είχε ουσιαστικά έκλείψει ή έπαφή μέ τήν Κωνσταντινούπολη, παρουσιάσθηκαν εκπρόσωποι των κατοίκων, οί όποιοι, σέ μία δεδομένη στιγμή, άνέλαβαν τήν ύποχρέωση νά πληρώνουν στους γύρω Τούρκους ένα φόρο για λογαριασμό τής κοινότητας, στην όποία άνήκαν, μέ σκοπό νά συνεχίσει ή τελευταία τή ζωή της κάτω από τίς ίδιες περίπου συνθήκες άναγνωρίζοντας άπλως τήν τουρκική έπικυριαρχία. Ή κοινότητα διατηροϋσε μία θεωρητική έξάρτηση από τήν κεντρική αυτοκρατορική έξουσία τής Κωνσταντινούπολης αλλά οί εκπρόσωποι της άσκούσαν δική τους πολιτική, όταν διαφωνούσαν μέ τήν πρωτεύουσα και τότε άποφάσιζαν αυτοί για τήν τύχη τους.

Θά εκθέσω όρισμένες συγκεκριμένες περιπτώσεις και άρχίζω από τήν Θεσσαλονίκη. Ή Θεσσαλονίκη, προικισμένη μέ ένα σημαντικό λιμάνι και μία παραγωγική ένδοχώρα, παρέμενε κατά τόν ΙΔ' αιώνα σημαντικό οικονομικό κέντρο. Έχοντας μακρόχρονη πολιτιστική παράδοση ήταν έξ ίσου σημαντικό μορφωτικό και καλλιτεχνικό κέντρο, όπου άνάπτύχθηκαν πολιτικά ρεύματα, τά όποια όδήγησαν στην κοινωνική επανάσταση των Ζηλωτών. Τήν πόλη αυτή διάλεξε ό Μανουήλ Β' Παλαιολόγος τό 1382 για νά ιδρύσει μία «νέα άρχή», ή όποία θά έβαζε φραγμό στην τουρκική έξάπλωση⁹. Ή δράση του Μανουήλ στην Θεσσαλονίκη, πού άποτελεί τήν τελευταία προσπάθεια του Βυζαντίου νά άντισταθει στους Τούρκους, προκάλεσε τόν ένθουσιασμό διαφόρων συγχρόνων του και πολλοί νέοι ξετρεξαν για νά πολεμήσουν στο πλευρό του. Άπό τήν άλλη μεριά όμως ή κατάσταση πού διαμορφώθηκε άνηρύχησε τόν σουλτάνο, ό όποιος έστειλε στρατεύματα για νά άποκλείσουν τήν πόλη. Ό άποκλεισμός διήρκεσε τέσσερα περίπου χρόνια και στο διάστημά του φανερώθηκαν ισχυροί φορείς τοπικής έξουσίας.

Μόλις άρχισε ό άποκλεισμός ό μητροπολίτης τής Θεσσαλονίκης Ίσιδωρος Γλαβās έγκατέλειψε τό ποιμνίό του κι έφυγε για τήν Κωνσταντινούπολη. Αίτία τής άποχώρησης του φαίνεται πώς ήταν ή οικειοποίηση μέρους τής εκκλησιαστικής περιουσίας από τόν Μανουήλ, ό όποιος όφειλε νά άντιμετωπίσει τά έξοδα του πολέμου. Ή άντίθεση άνάμεσα στην κοσμική έξουσία, τόν Μανουήλ, και τήν εκκλησιαστική, τόν

8. G. Ostrogorsky, Byzance, Etat tributaire de l'empire turc, *Zbornik Radova*, τ. 5 (1958) σ. 49-58.

9. Για τά γεγονότα τής Θεσσαλονίκης βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ίστορία τής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 34-40, 56-61, 77-97. Πρδλ. G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Ρώμη 1960 και Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, *Ή Θεσσαλονίκη μετά τό πέρασ του κινήματος των Ζηλωτών (1350-1387) μέ βάση κυρίως τίς έπιστολές των λογίων τής έποχής*, *Ή Θεσσαλονίκη*, τ. 1 (1985) σ. 219-228, κυρίως σ. 225-226.

μητροπολίτη Ίσιδώρο, δέν αποτελεί μοναδική περίπτωση τῶν χρόνων ἐκείνων γιατί ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἐγκαινιάσει συμβιβαστική πολιτική πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς στοχεύοντας στὴν ἐπιβίωσή της, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπικείμενη τουρκική κυριαρχία, ἢ ὁποία εἶχε ἀρχίσει νὰ φαίνεται ἀναπόφευκτη¹⁰. Πάντως τὸ 1387 ὁ Μανουήλ κί οἱ στρατιῶτες του ὑποχρέωθηκαν νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη καί στὴν συνέχεια οἱ πύλες τῆς πόλης ἀνοιξαν στοὺς Τούρκους. Ἡ πόλη παραδόθηκε μέ συμφωνία καί γι' αὐτό οὔτε λεηλατήθηκε οὔτε ἐξανδροποδίσθηκαν οἱ κάτοικοί της. Λίγο ἀργότερα μία πρεσβεία ἀπὸ ἄρχοντες της ἐπισκέφθηκε τόν σουλτάνο στὴν Προύσα γιά νέες διαπραγματεύσεις. Κατά τὴν ἐπιστροφή στὴν πόλη τους οἱ ἄρχοντες συνοδεύονταν ἀπὸ τόν Ίσιδώρο Γλαβᾶ πού ξαναεγκαταστάθηκε στὴν μητρόπολή του. Ἡ Θεσσαλονίκη ἔζησε κάτω ἀπὸ ἕνα σχετικά προνομιακό καθεστῶς αὐτοδιοίκησης ὡς τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1394, ὁπότε τὴν κατέστησε ὀθωμανικό ἔδαφος ὁ Βαγιαζήτ Α' ¹¹.

Στό παραπάνω ἱστορικό ἐπεισόδιο τά πρόσωπα τοῦ δράματος ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ πλευρά εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος τῆς αὐτοκρατορικής ἐξουσίας Μανουήλ Β', ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας Ίσιδώρος Γλαβᾶς ἀλλά καί οἱ ἄρχοντες, δηλαδή μία κοσμική ἐξουσία πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐκπροσώπους τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Προφανῶς αὐτοὶ ὑποχρέωσαν τόν Μανουήλ νὰ φύγει, γιατί ἔκριναν ὅτι ὁ στόχος του ἦταν ἐπιζήμιος, κί αὐτοὶ ἀνοιξαν στοὺς Τούρκους τίς πύλες ὕστερα ἀπὸ κάποια συμφωνία, τὴν ὁποία αὐτοὶ διαπραγματεύθηκαν. Καί εἶναι πάντως βέβαιο πῶς αὐτοὶ ὀργάνωσαν πρεσβεία στόν σουλτάνο γιά νέες διαπραγματεύσεις. Μέ ἄλλα λόγια αὐτοὶ ἀποφάσισαν γιά τὴν τύχη τῆς πόλης τους, ὅσο αὐτό τοὺς ἦταν ἐφικτό. Οἱ ἄρχοντες αὐτοὶ εἶχαν ἔρθει σέ σύγκρουση μέ τὴν αὐτοκρατορική ἐξουσία ἀλλά δέν παρέδωσαν τὴν πόλη τους στοὺς Τούρκους γιά νὰ ἐνσωματωθεῖ στό ὀθωμανικό κράτος. Διαπραγματεύθηκαν ἕνα καθεστῶς ὑποτέλειας πού συνεπαγόταν τό σχῆμα κάποιας αὐτοδιοίκησης σύμφωνα μέ τό ὁποῖο πολλές ἀπὸ τίς παλιές συνθήκες τῆς διαβίωσής τους θά ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἰσχύουν. Ὅταν ὅμως τό 1394, ὕστερα ἀπὸ μία ἐπταετία, ὁ Βαγιαζήτ Α' κατέστησε τὴν Θεσσαλονίκη ὀθωμανικό ἔδαφος, φανερώθηκε πῶς ἡ ἀπόπειρα τῶν ἀρχόντων της εἶχε ἐφήμερο ἀποτέλεσμα.

Σαράντα περίπου χρόνια ἀργότερα οἱ ἄρχοντες τῆς Θεσσαλονίκης ξαναπαρουσιάζονται. Στό μεταξὺ ἡ πόλη τους εἶχε ξαναπεράσει στὴν ἐξουσία τῶν Βυζαντινῶν καί τὴν διοικοῦσε ὁ δεσπότης Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος. Νέες ὅμως ἀλλεπάλληλες ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων ἐξουθένωσαν τόν πληθυσμό καί ὁ Ἀνδρόνικος ἀποχώρησε τό 1423 παραδίδοντας τὴν πόλη στοὺς Βενετούς. Ἡ σχετική ἀπόφαση ἀρθθηκε μέ τὴν σύμφωνη γνώμη τῶν ἀρχόντων, τῶν Ὀρθόδοξων κληρικῶν, τῶν στρατιωτικῶν καί ὅλου τοῦ λαοῦ. Ἐγινε μία συνθήκη μέ τοὺς Βενετούς πού προέβλεπε πῶς οἱ Θεσσαλονικεῖς εἶχαν δικαίωμα νὰ ἀσκοῦν τά θρησκευτικά τους καθήκοντα σύμφωνα μέ τό ὀρθόδοξο δόγμα καί γενικά νὰ διατηρήσουν τίς συνήθειές τους. Τρεῖς χρόνια ἀργότερα τρεῖς ἄρχοντες πῆγαν ὡς ἀπεσταλμένοι τῆς Θεσσαλονίκης στὴν Βενετία γιά νὰ συζητήσουν προβλήματα τῆς πόλης τους σχετικά μέ τὴν ὀχύρωσή της, τόν ἀνεφοδιασμό της, τό ἐμπόριό της, τοὺς τελωνιακοὺς δασμούς της κ.ἄ. Εἶναι φανερό

10. E.A.Zachariadou, *The Neomartyr's Message, Turcica*, τ. 22 (1990)· τυπώνεται.

11. D. Balfour, *Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, Βιέννη 1979, σ. 113-114.

πώς ένα μέρος από τούς άρχοντες αυτούς ήσαν άστοί, ίσως και έμποροι¹². Καί ή δεύτερη αυτή προσπάθεια για αυτοδιοίκηση στην Θεσσαλονίκη απέτυχε, γιατί τό 1430 τήν κυρίεψαν οί Τούρκοι όριστικά.

Στήν ίδια χρονική περίοδο άνήκει μία άλλη διαφωτιστική περίπτωση, τό Περιθεώριο, πού σήμερα είναι μία σχετικά άσημη τοποθεσία τής Θράκης αλλά πού κατά τόν ΙΔ΄ αιώνα ήταν μία εύπορη και καλά όχυρωμένη πόλη¹³. Μετά τήν μάχη του Έβρου ή πόλη αυτή άρχισε νά αποκόβεται από τήν ένδοχώρα της. Καθώς όμως ήταν παραθαλάσσια, έπικοινωνούσε μέ τήν βυζαντινή πρωτεύουσα. Ο μητροπολίτης της, για λόγους πού παραμένουν άγνωστοι, διαφώνησε μέ τήν κυβέρνηση τής Κωνσταντινούπολης και φυλακίσθηκε στόν Πύργο του Πόρου κοντά στό Περιθεώριο. Τό γεγονός φανερώνει πώς οί αποφάσεις τής πρωτεύουσας είχαν ακόμα ισχύ στην θρακική πόλη. Όσοτόο λίγο πριν τό 1383 ό μητροπολίτης, άφου δραπέτευσε από τήν φυλακή κατέφυγε στους Τούρκους και μέ τήν βοήθειά τους έγκαταστάθηκε στην μητρόπολή του ανάμεσα στό ποιμνίό του. Τό Περιθεώριο όμως δέν ήταν ακόμα όθωμανική πόλη και για τόν λόγο αυτό διάφοροι αιχμάλωτοι τών Τούρκων, πού κατόρθωναν νά δραπετεύσουν, κατέφευγαν εκεί, προφανώς έπειδή τό θεωρούσαν βυζαντινή πόλη. Δυστυχώς γι΄ αυτούς ό μητροπολίτης τούς παρέδιδε στους Τούρκους γιατί είχε κάνει μία τέτοια συμφωνία μέ τούς τελευταίους. Τά γεγονότα μαθεύτηκαν στην Κωνσταντινούπολη και ό πατριάρχης έγραψε έπιστολή προς τούς κατοίκους τής πόλης ζητώντας νά μήν άναγνωρίζουν τόν μητροπολίτη τους¹⁴. Είναι φανερό ότι τό 1383 δέν μπορούσε νά έπιβληθεί δυναμικά στό Περιθεώριο ό νόμος κι οί αποφάσεις τής Κωνσταντινούπολης και ότι μόνο οί κάτοικοί του είχαν τήν δυνατότητα νά υίοθετήσουν κάποια στάση σχετικά μέ τήν εκκλησιαστική άρχή τής πόλης τους.

Τό Περιθεώριο άποτελεί μία τυπική περίπτωση βυζαντινής πόλης, ή όποία στό τέλος του ΙΔ΄ αιώνα έχει ξεφύγει από τήν κεντρική αυτοκρατορική έξουσία έπειδή έχασε τήν δυνατότητα έπικοινωνίας μαζί της. Η κατάσταση όμως αυτή δέν έχει γίνει σ΄ όλους σαφής και χριστιανοί αιχμάλωτοι ζητούν καταφύγιο σ΄ αυτή. Ο μητροπολίτης της έχει εγκατασταθεί μέ τήν βοήθεια τών Τούρκων, οί όποιοι κυριαρχούν στην γύρω ύπαιθρο. Πρόκειται για μία πόλη ύποτελή, μέ διπλή έξάρτηση, πού προφανώς τήν κυβερνούν, στό μέτρο πού μπορούν, οί πολίτες, τούς όποιους άνδειξε ή άνάγκη τών καιρών.

Η διαδικασία ύστερα από τήν όποία αποφάσιζαν οί κάτοικοι για τίς ύποθέσεις τής πόλης τους περιγράφεται μέ ζωντάνια στό Χρονικό τών Τοcco, στό όποιο έξιστορεΐται μία συνέλευση τών προκρίτων στά Γιάννενα τό 1411¹⁵. Είναι επιτρεπτό νά συμπεράνουμε πώς κάπως έτσι θά γινόταν και στις άλλες πόλεις.

12. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ίστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 40-61.

13. Catherine Asdracha, *La région des Rhodopes au XIIIe et XIVe siècles, Etude de géographie historique*, Αθήνα 1976, σ. 98-104. Πρβλ. Ε.Α. Zachariadou, Süleyman çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles, *Der Islam*, τ. 60 (1983) σ. 277-278.

14. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi*, τ. II, Βιέννη 1862, σ. 353.

15. G. Schirò, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, Ρώμη 1975, σ. 320-326. Για τό κείμενο τούτο πρβλ. Ε.Α. Ζαχαριάδου, Οί χίλιοι στίχοι στην άρχή του Χρονικού τών Τόcκο. *Ήπειρωτικά Χρονικά*, τ. 25 (1983) σ. 158-181.

Τό 1411 πέθανε ὁ ἡγεμόνας τῶν Ἰωαννίνων καί τότε ὁ δούκας τῆς Λευκάδας Κάρολος Τόκκο ἔστειλε ἕνα ἔμπιστό του πρόσωπο στόν Σίμωνα Στρατηγόπουλο, τόν καπετάνιο, δηλαδή τόν στρατιωτικό διοικητή τῆς πόλης, μέ τήν πρόταση νά ἀναλάβει τήν διακυβέρνησή της. Ὁ καπετάνιος, ὅταν ἄκουσε τό μήνυμα, ἀποκρίθηκε:

Αὔριον εἰς τήν μητρόπολιν σύναξις θέλει γένει,
οἱ ἄρχοντες θέλουν συναχθῆ, μικροί τε καί μεγάλοι·
καί ἔλα ἐκεῖ, εἰς αὐτεινούς σύντυχε παρρησία.

Ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Τόκκο ἄκουσε τήν ὑπόδειξη καί τήν ἐπομένη:

Ἄφου γάρ ἐξημέρωσεν, ἐπλάτυνεν ἡ μέρα,
οἱ πάντες ἐσυνάχθησαν μετά τοῦ καπετάνου.
Ἐπῆγεν τοῦτος τοῦ δουκός ἐκεῖ εἰς τήν παρρησίαν
τούς ἄρχοντες χαιρέτισεν ἐκ μέρους του τοῦ δούκα
καί ἄρχισε νά τούς λαλεῖ, παρόμοια νά λέγη.

Ἄφου ἡ συνέλευση ἄκουσε τίς προτάσεις τοῦ δούκα πῆραν τόν λόγο διάφορα μέλη της:

Εἶπαν πολλοί, ἐλάλησαν, καθώσπερ τούς ἐφάνη
Τότε ὁ καπετάνιος εἶπε νά σιωπήσουν.

Οἱ πάντες ἐσιώπησαν καί ἄρχισε νά λέγη.

Ὁ καπετάνιος, πού κατά τόν Χρονογράφο συμπεριφερόταν σάν πρόεδρος τῆς συνέλευσης, ἀνάλυσε τά πλεονεκτήματα πού θά εἶχε γιά τά Γιάννενα ἡ προσχώρησή τους στήν ἐπικράτεια τοῦ Τόκκο καί ὅταν τελείωσε:

Οἱ πάντες εὐχαρίστησαν τούς λόγους, τήν βουλὴν του·

.....
οἱ πάντες ὁμοφώνησαν μετά τοῦ καπετάνου
τόν Δούκα διά νά φέρουσιν, ἀφέντην νά τόν κάμουν.

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ στρατιωτικός διοικητής ἐπηρέαζε σημαντικά τά μέλη τῆς συνέλευσης, τά ὅποια φαίνεται πώς ἦσαν ἄρχοντες στήν πλειονότητα ἢ καί στό σύνολό τους. Ὁ Χρονογράφος ξεχωρίζει τούς ἄρχοντες ἀπό τό κοινό τῆς χώρας σέ μία σαφέστατη περιγραφή τῆς κοινωνικῆς δομῆς τῶν Ἰωαννίνων, περιγραφῆς πού ἀποτελεῖ μοναδική στό εἶδος τῆς μαρτυρίας γιά τήν κατάσταση τῶν ἐλληνικῶν πόλεων στίς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰῶνα:

Τά Ἰωάννινα ἔχουν τήν τιμὴν ἐξ ὅλων του τό κράτος.
Αὐτοῦ εἶναι ἡ ρίζα τῶν Ρωμαίων, τό Δεσποτάτο ὅλο.
Ἐκεῖ εὐρίσκεις ἄρχοντες ἔντιμους καί ἀξιούς
νά δώσουν λόγον καί βουλὴν ἐξ ὅ,τι τούς γυρεύσης.
Καί πάλιν κλήρα ἔντιμη ὡσάν τῆς Σαλονίκης.
Ὅμοίως ἔναι κατάστασις εἰς τό κοινόν τῆς χώρας
καί τάξεις, ἐπιστήμια, καθῶς πρέπει νά ἔναι.

Διακρίνονται δηλαδή οἱ κάτοικοι σέ τρεῖς διαφορετικὲς κατηγορίες στήν τάξη τῶν ἀρχόντων, στίς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές καί στόν λαό, στόν ὁποῖο ὑπάρχει διοργάνωση (κατάστασις) σέ συντεχνίες (τάξεις) καί ἐιδικότητες (ἐπιστήμια). Οἱ συντεχνίες στά Γιάννενα εἶναι γνωστές χάρη καί σ' ἕνα λίγο προγενέστερο κείμενο, τό

«Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων», στό ὁποῖο ἀναφέρονται «ἐπίσημοι τεχνῖται»¹⁶.

Σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ Χρονικοῦ ἀναφέρονται δύο ἀπό τῖς συντεχνίες ἐνῶ ταυτόχρονα προσφέρεται μιά γεύση τῆς ἀστικής ζωῆς στά Γιάννενα:

Στά Γιάννενα εὐρίσκονταν ραφτάδες, τζαγγαράδες,
πού ἐσύρνονταν καλύτερα ἀπό τόν Ζενεδέση¹⁷,

δηλαδή τεχνίτες πού ἐξυπηρετοῦσαν τοὺς εὐυπόληπτους πολίτες καί πού συμπεριφέρονταν καλύτερα ἀπό τόν Ἀλβανό ἡγεμόνα τοῦ Ἀργυρόκαστρο Ζενεδέση.

Τό 1430 ὁ μπεγλέρμπεης τῆς Εὐρώπης Σινάν πασάς, σύμφωνα μέ ἐντολή τοῦ σουλτάνου, ἔγραψε στοὺς ἔγκριτους πολίτες τῶν Ἰωαννίνων ἐπιστολή καλώντας τους νά τοῦ παραδώσουν τήν πόλη τους¹⁸. Καπετάνιος ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ὁ Στρατηγόπουλος. Οἱ ἄρχοντες ὕστερα ἀπό διαπραγματεύσεις πού τοὺς ἐξασφάλισαν ἓνα προνομιακό καθεστῶς, πήραν τήν ἀπόφαση νά ἀνοίξουν τῖς πύλες στοὺς Τούρκους.

Οἱ περιπτώσεις τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Περιθεωρίου καί τῶν Ἰωαννίνων ἀρκοῦν ἴσως γιά νά καταδείξουν πῶς ἡ τουρκική ἐξάπλωση, πού ἔγινε σταδιακά καί συνεπαγόταν πολύχρονη ἀνωμαλία, ἔδρασε ὡς καταλύτης προκαλώντας κοινωνική ἀλλαγὴ μέ τήν ἀνάδειξη πολλαπλῶν φορέων ἐξουσίας. Ἴσως μάλιστα οἱ περιπτώσεις αὐτῶν τῶν πόλεων, οἱ ὁποῖες διαγράφονται ἀρκετά καθαρά, νά ἐξηγοῦν τήν ἀλλαγὴ ἐξουσίας σέ ἄλλες πόλεις, ἡ ὁποία ἔγινε κάτω ἀπό αἰνιγματικές συνθήκες. Π.χ. τήν ὑποκατάσταση τῆς σερδικῆς ἀπό τήν βυζαντινὴ ἐξουσία στίς Σέρρες μετά τήν μάχη τοῦ Ἐδρου ἢ τήν προσάρτηση τῆς Αἴνου στήν ἡγεμονία τῶν Gattilusi κατά τήν ἴδια χρονική περίοδο. Μέ τήν ἀποκοπὴ τῆς πόλης ἀπό τήν ὑπαιθρὸ της ἡ μεγάλη κτηματική περιουσία, πού φυσικά βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῶν πόλεων, περιορίσθηκε πολὺ ἢ ἐξέλειψε. Οἱ πολίτες στήν προσπάθειά τους νά συνεχίσουν τήν διαβίωσή τους ἐπωμίζονται τήν εὐθύνη τῆς πόλης τους, ὅπως ἔχουν ἐπωμισθεῖ τήν εὐθύνη τῶν πόλεων τους – κάτω ἀπὸ διαφορετικές συνθήκες – οἱ σύγχρονοί τους Ἴταλοί ἢ Φλαμανδοί. Ἡ δυνατότητα γιά νά διοικεῖται μιά πόλη ἀπὸ τοὺς ἔγκριτους πολίτες της πιθανότατα ὑπῆρχε καί ὅταν ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἦταν στήν ἀκμὴ της. Ὡστόσο τότε ἡ διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας κάλυπτε, ἴσως καί πιεστικά, ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἡ ἐξασθένηση τῆς αὐτοκρατορικῆς κεντρικῆς διοίκησης ἔφερε στήν ἐπιφάνεια δυνάμεις πού μπορούσαν νά ἀσκήσουν τοπικὴ ἐξουσία. Καί μέσα στήν γενικὴ διάλυση τοῦ ΙΔ' καί ΙΕ' αἰῶνα ἀναπτύσσεται ἡ πρωτοβουλία τῶν προυχόντων. Οἱ ἀπόπειρες ὁμως γιά αὐτοδιοίκηση ἦσαν ἐφήμερες. Τήν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία διαδέχθηκε μιά ἄλλη αὐτοκρατορία, ἡ ὀθωμανικὴ, μέ ἐξ ἴσου ἰσοπεδωτικὴ κεντρικὴ διοίκηση, ἡ ὁποία ἐξουδετέρωνε τήν τοπικὴ πρωτοβουλία. Ἀργότερα οἱ ἔγκριτοι πολίτες διοχέτευαν τήν διοικητικὴ τους διάθεση μισθώνοντας καί συλλέγοντας τοὺς φόρους τῆς κοινότητάς τους γιά λογαριασμό τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους.

16. Schirò, *Cronaca*, σ. 450. Λ. Ι. Βρανούσης, Τό Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημόδιη ἐπιτομήν, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 12 (1965) σ. 83.

17. Schirò, *Cronaca*, σ. 352.

18. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. III, σ. 282-283.

ΣΥΜΒΑΣΗ ΙΔΡΥΣΗΣ ΧΩΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1622)

Τό 1311, οί φεουδάρχες Μαρίνος Cavallario, Ἐμμανουήλ Γιαλινάς καί Ἀνδρέας Περιπτεράς δήλωσαν στίς βενετικές ἀρχές τῆς Κρήτης ὅτι εἶχαν παραχωρήσει στόν Μαρίνο Quirino γῆ σέ βουνό τῆς Μεσσαράς, μέ τόν ὄρο νά κτίσει στήν περιοχή πύργο καί νά δημιουργήσει βουργο¹. Δεκαπέντε περίπου χρόνια ἀργότερα, τό 1327, ὁ φεουδάρχης Ἰωάννης Κορναίο παραχώρησε σέ ἑννέα χωρικούς ἀπό τό Λοκρίδι γῆ στό Κατοικάλι, μέ τήν ὑποχρέωση νά ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ καί νά ἰδρῦσουν χωριό². Τό 1499, πάλι, ὁ ἱερομόναχος Παῖσιος, οἰκονόμος τοῦ μετοchioῦ πού διατηροῦσε ἡ μονή τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου στόν Στύλο τοῦ Ἀποκόρωνα, παραχώρησε σέ γονικό στόν Γιάννη Πάτερο τοῦ ποτέ Βασίλη δύο σπίτια στή μεριά τῆς Παπαδιᾶς, στούς Κάμπους, κοντά στή Λίμνη, χορηγώντας τό δικαίωμα σ' αὐτόν καί στούς ἀπογόνους του νά κτίσουν καί ἄλλα, ὥστε νά δημιουργηθεῖ στόν τόπο ἐκεῖνο χωριό³.

Τά περιστάτικά αὐτά ἀποτελοῦν μαρτυρίες προσπάθειας γιά δημιουργία νέων οἰκισμῶν μέ σκοπό τήν ἐκμετάλλευση γῆς. Γιά νά αὐξήσουν μέ ἄλλα λόγια τήν καλλιεργήσιμη ἐπιφάνεια γῆς καί κατά συνέπεια τά εἰσοδήματά τους, οἱ γαιοκτήμονες στή βενετοκρατούμενη Κρήτη παραχωροῦσαν σέ ἐλεύθερους ἀγρότες ἐκτάσεις γῆς, πού εἴτε ἦταν χέρσα εἴτε βρισκόταν μακριά ἀπό κατοικημένες περιοχές, μέ τήν ὑποχρέωση νά τήν καλλιεργήσουν. Μαζί μέ τή γῆ τοῦς παραχωροῦσαν συνήθως καί ἕνα ἢ δύο σπίτια γιά νά κατοικήσουν μέ τίς οἰκογένειές τους ἢ τοῦς χορηγοῦσαν ἄδεια νά κτίσουν νέες κατοικίες, ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἐκεῖ χωριό - οἰκισμός⁴. Ὁ μικρός ἀριθμός τῶν συμβάσεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους πού ἔχουν ὡς τώρα τουλάχιστον ἐπισημανθεῖ ὑποδηλώνει ὅτι οἱ προσπάθειες γιά τήν ἰδρυση νέων οἰκιστικῶν μονάδων δέν εὑρίσκαν τήν ἀναμενόμενη ἀνταπόκριση, προφανῶς γιατί τά κίνητρα πού τίς συνόδευαν δέν ἦταν ιδιαίτερα ἐνθαρρυντικά. Ἀνεξάρτητα ὁμως ἀπό τό τελικό ἀποτέλε-

1. Χ. Γάσπαρη, *Ἡ γῆ καί οἱ ἀγρότες στή μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αἰ.)*, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1986 (διδακτορική διατριβή ἀδημοσίευτη, κατατεθεμένη στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης), σελ. 272.

2. Ὁ. π.

3. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου, *Μετόχι Στύλου*: ἔγγραφο μέ χρονολογία 1499, Ἀπριλίου 8.

4. Μέ τόν ὄρο *χωρίον (casale)* δηλώνεται μία ἀγροτική ἐνότητα πού περιλαμβάνει τόν οἰκισμὸ (*habitatione*) καί μία ἐκταση γῆς γύρω του (βλ. Γάσπαρη, ὁ.π., τόμ. 1, σελ. 70 κέ., πρβλ. καί Ἀγγελικῆς Λαῖου-Θωμαδάκη, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία στήν ὑστερη βυζαντινὴ ἐποχή*, μετάφρ. ἀπό τά ἀγγλικά, Ἀθήνα 1987, σελ. 58 κέ.).

σμα, τὰ κείμενα τῶν συμφωνητικῶν αὐτῶν περιέχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες τόσο γιὰ τίς σχέσεις μεταξύ ἀγροτῶν καί γαιοκτημόνων ὅσο καί γιὰ τή μορφή τοῦ κρητικῆς χωριῶν καί τή σύνθεση γενικότερα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας.

Ἡ σύμβαση ἰδρυσης χωριῶν πού παρουσιάζω καί σχολιάζω ἐδῶ προέρχεται ἀπό τήν ἀρχαϊκή συλλογή τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου πού ἀφορᾶ τό κρητικό μετόχι τοῦ Στύλου⁵. Εἶναι γραμμένη στά ἑλληνικά, στήν κρητική διάλεκτο, καί ἔχει συνταχθεῖ στόν Στύλο ἀπό τόν νοτάριο παπα-Μανόλη Ἀσπρέα, ὁ ὁποῖος τήν καταχώρισε στίς πράξεις του τήν 1η Μαρτίου 1622. Συμβαλλόμενα μέρη εἶναι ἀπό τή μία μεριά ὁ ἱερομόναχος Ἱερεμίας Καλαφάτης, οἰκονόμος τοῦ μετοχίου τοῦ Στύλου, καί ἀπό τήν ἄλλη τὰ παιδιά τοῦ ποτέ Γαβρίλη Μουσοῦρου, Γιώργης, Κώστας καί Μανόλης, τὰ παιδιά τοῦ ποτέ Κώστα Μουσοῦρου, Σταμάτης, Γιώργης καί Μιχάλης, καθώς καί ἡ Νικολέτα, χήρα τοῦ Ἀλεξάνδρου Μουσοῦρου. Ὅπως ἀναφέρεται στό ἔγγραφο, μέ παλαιότερο συμφωνητικό πού εἶχε συντάξει ὁ νοτάριος Μανόλης Σκορδίλης, ὁ οἰκονόμος, ἐξουσιοδοτημένος ἀπό τόν ἡγούμενο τῆς μονῆς Πάτμου, Μακάριο Καμαρωτό, ὁ ὁποῖος βρισκόταν τότε στήν Κρήτη, εἶχε παραχωρήσει στόν Γαβρίλη Μουσοῦρο καί στά παιδιά του, καθώς καί στούς ἀδελφούς Σταμάτη, Γιώργη καί Μιχάλη Μουσοῦρους ὅλον τόν τόπον καί χωράφια στήν περιοχή Βρα(σ)κού, μέ τήν ὑποχρέωση σέ διάστημα μιᾶς τριετίας νά κάμουνσι χωρίον καί νά πλερώνουνσι νομία καί νά κάνουνσι ζευγαρές, ὡσάν καί τούς ἄλλους χωρίτες τοῦ Στύλου. Ἀπό τούς ἐπτά ὁμως Μουσοῦρους πῆγαν καί ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ μόνον ὁ Σταμάτης καί ὁ Γιώργης Βρακῆς, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι πέντε παρέμειναν στόν Σφαλαμά⁶, μέ ἀποτέλεσμα ἡ συμφωνία μέ τούς τελευταίους νά ἀκυρωθεῖ. Ἀλλά μετά τόν θάνατο τοῦ Γαβρίλη, τὰ παιδιά του ζήτησαν ἀπό τόν οἰκονόμο νά τούς παραχωρήσει μέ νέο συμφωνητικό τήν ἴδια περιοχή, στήν ὁποία δέν εἶχαν κατορθώσει λόγω πολλῶν ἐμποδισμάτων νά φτιάξουν χωριό. Ἡ αἴτηση ἐγίνε ἀποδεκτή καί τό 1622 τούς παραχωρήθηκε καί πάλι ἡ γῆ μέ τόν ὄρο ὅτι τό συμβόλαιο θά ἀκυρωνόταν, ἄν δέν πῆγαιναν νά κτίσουν τά σπίτια τους καί νά ἐγκατασταθοῦν στήν περιοχή σέ διάστημα δύο ἐτῶν. Ὁ οἰκονόμος μαζί μέ τόν ἐπίτροπο τοῦ μοναστηριοῦ, Ἰωάννη Δροσά⁷, ὁροθέτησαν τό χωρο (ἐσημαδέψασιν καί ἐσταλικώσασιν ὅλη τήν κορυφή τοῦ τόπου) καί καθόρισαν τή διάταξη τῶν σπιτιῶν τοῦ οἰκισμού: Ὁ Γιώργης καί ὁ Κώστας θά ἔκτιζαν τὰ σπίτια τους στή μία μεριά, ἀπέναντι ἀπό τό σπίτι πού εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά κτίζει ὁ ἀδελφός τους Μανόλης, στήν ἄλλη θά ἔκτιζαν τίς κατοικίες τους οἱ ὑπόλοιποι, ἐνῶ στή μέση τοῦ χωριῶν ἔπρεπε νά ἀνοιχθεῖ δρόμος (στράτα ὀρδινάρια) πού θά ἔτεμνε τόν οἰκισμό σέ δύο χωριστές συνοικίες (καρτέρια ἀφεντικά). Ἀκολουθεῖ, τέλος, τό συμβόλαιο πάκτωσης τῶν χωραφιῶν γιὰ μία πενταετία μέ τήν ὑποχρέωση ἀπό τήν πλευρά τῶν Μουσοῦρων νά καταβάλλουν στόν οἰκονόμο, ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τῆς γῆς πού τούς εἶχε παραχωρηθεῖ, τήν ἀντίστοιχη ἐτήσια εἰσφορά σιταριοῦ.

5. Βλ. παρακάτω, ἔκδοση ἔγγραφου.

6. Τοποθεσία ἀταύτιστη.

7. Γιὰ τήν οἰκογένεια Δροσά ἀπό τὰ Χανιά βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰλαρίων Γραδενίγος μητροπολίτης Ἡρακλείας καί οἱ σύγχρονοι αὐτῶν λόγιοι καί σχετικοί Κρήτες, *ΕΕΒΣ* 41 (1974), σελ. 52-53.

Τά στοιχεία πού μᾶς δίνει ἡ σύμβαση τοῦ 1622, σέ συνδυασμό μέ τίς πληροφορίες πού ἐντοπίζονται στά ἔγγραφα τῆς ἀρχαιακῆς συλλογῆς τοῦ Στύλου, μᾶς ἐπιτρέπουν νά παρακολουθήσουμε τίς τύχες τῆς οἰκογένειας τῶν Μουσούρων καί κυρίως νά προσδιορίσουμε τίς οἰκονομικές ὑποχρεώσεις πού εἶχαν ἀναλάβει ἀπέναντι στόν μοναστηριακό γαιοκτήμονα.

Ἡ οἰκογένεια τῶν Μουσούρων

Τό ἐπώνυμο Μουσούρος εἶναι διαδεδομένο σ' ὅλην τήν Κρήτη. Μέλη τῆς μεγάλης οἰκογένειας πού πέρασε στόν θρύλο καί τίς παραδόσεις τοῦ κρητικοῦ λαοῦ ἀνήκαν κατά τόν Τριναπ τόσο στούς cittadini τοῦ Χάνδακα ὅσο καί στούς nobili Cretensi τοῦ Ρεθύμνου⁸. Ἀπό τοῦς Μουσούρους τοῦ διαμερίσματος τῶν Χανιῶν μαρτυρεῖται ὁ Γιάννης ἀπό τοῦς Λάγκους, συνεργάτης τοῦ Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσογιώργη, τοῦ γνωστοῦ ἀρχηγοῦ τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης τῶν ἐτῶν 1526-1528⁹.

Ἡ κλάδος τῆς οἰκογένειας πού μᾶς ἐνδιαφέρει καταγόταν, σύμφωνα μέ μαρτυρία ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1613, ἀπό τό χωριό Μαχαιροί¹⁰. Ἄγνωστο γιά ποιούς λόγους, πάντως με *μεγάλον τωνε χαϊμό καί ἰντερέσε*, οἱ Μουσούροι ἐγκατέλειψαν τό 1614 τό χωριό τους καί πῆγαν νά κατοικήσουν στόν Στύλο, *εἰς τόν τόπον τοῦ μοναστηρίου*¹¹. Μέ σύμβαση πού συνήψαν τότε μέ τόν Μακάριο Καμαρωτό, ἡγούμενο τῆς μονῆς Πάτμου, δύο ἀπ' αὐτούς, ὁ Σταμάτης καί ὁ Γιώργης, ἔγιναν γονικάροι τοῦ μοναστηρίου¹². Τήν ἴδια ἀκριβῶς χρονιά, δηλαδή τό 1614, ὁ οἰκονόμος Ἱερεμίας Καλαφάτης παραχώρησε στούς Μουσούρους τήν περιοχή τῆς Βρα(σ)κοῦς μέ τόν ὄρο νά δημιουργήσουν ἐκεῖ χωριό¹³, ἐνῶ τό 1621, πάκτωσε στόν Σταμάτη καί τόν Γιώργη χωράφια στό Μέσα Μητάτο. Οἱ πακτωτές ἀναλάμβαναν τήν ὑποχρέωση, ἀν ἐκτιζαν

8. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ παρά Τριναπ ἀπογραφή τῆς Κρήτης (1644) καί ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949), σελ. 50, 56. Γιά τίς παραδόσεις γύρω ἀπό τήν οἰκογένεια βλ. Κ. Δουνάκη, Ἱστορία τοῦ Ἀποκορώνου, *Κρητική Ἑστία* 19 (1968), σελ. 561-566. Βλ. ἐπίσης τό γνωστό κρητικό τραγοῦδι «Ὁ ἐπαναστάτης», ὅπου γίνεται λόγος γιά *τήν στράτα τῶν Μουσούρων* (Α. Κριάρη, *Πλήρης συλλογή κρητικῶν δημοδῶν ἀσμάτων*, Ἀθήνα² 1920, σελ. 199).

9. Ἀναστασίας Παπαδιά-Λάλα, *Ἀγροτικές ταραχές καί ἐξεγέρσεις στή βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528)*. Ἡ «ἐπανάσταση» τοῦ Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσογιώργη, Ἀθήνα 1983, σελ. 97, 124.

10. Σύμφωνα μέ ἔγγραφο τῆς 13ης Ἰανουαρίου 1613 (β. ἔ. 1612), ὁ Μιχάλης Μουσούρος τοῦ ποτέ Κώστα ἦταν κάτοικος Μαχαιρῶν (Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, ὁ.π.).

11. Σέ ἔγγραφο τῆς 17ης Ἀπριλίου 1621 σημειώνεται ὅτι οἱ ἀδελφοί Σταμάτης καί Γιώργης Μουσούρος τοῦ ποτέ Κώστα *εμσεψασι οποῦ τες κατικες τоне τον χρονον 1614*, χωρίς ὁμως μνεῖα τοῦ τόπου ἀπ' ὅπου ἔφυγαν (Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, ὁ.π.).

12. Ὁ.π.

13. Στή σύμβαση τοῦ 1622 ἀναφέρεται ὅτι ἡ πρώτη παραχώρηση πραγματοποιήθηκε, ὅταν ὁ ἡγούμενος τῆς Πάτμου θρῖσκόταν στήν Κρήτη. Ὁ Μακάριος Καμαρωτός μαρτυρεῖται στήν Κρήτη στά τέλη τοῦ 1614 καί ἀρχές τοῦ 1615 (βλ. ἔγγραφα Ἀρχείου Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, ὁ.π. μέ χρονολογίες 1614, Νοεμβρίου 14 καί 1615, Μαρτίου 31). Γιά τή χρονολόγηση τῆς περιόδου τῆς ἡγουμενίας του βλ. διακ. Χρυσοστόμου Φλωρεντή, *Βραβεῖον τῆς Ἱεράς Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Ἀθήνα 1980, σελ. 21 καί σημ. 5.

μέσα στά χωράφια, εκτός από τὰ ζευγόσπιτα γιά τὰ ζῶα τους, καί κατοικίες ὀρδινάριες νά πληρώνουν τίς συνηθισμένες ρεγάλιες τοῦ τόπου¹⁴. Καί φθάνουμε στό ἔτος 1622, ὁπότε καί ἔγινε ἡ ἐκ νέου παραχώρηση τῆς περιοχῆς τῆς Βρα(σ)κοῦς. Πέντε χρόνια ἀργότερα, τό 1627, μετά τή λήξη τῆς πάκτωσης τῶν χωραφῶν, οἱ Μουσοῦροι ἐμφανίζονται στά ἔγγραφα ὡς χρεωφειλέτες τοῦ οἰκονόμου, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ μέ ἔνδικα μέσα νά ρυθμίσει τίς μεταξύ τους οἰκονομικές διαφορές¹⁵.

Ἡ περιοχή τῆς Βρα(σ)κοῦς

Τά χωράφια πού παραχωρήθηκαν στούς Μουσοῦρους μνημονεύονται στό κείμενο τῆς σύμβασης τοῦ 1622 ὡς *Βράκους* ἢ *κρασμενα τζη Βρακους*¹⁶. Ὅμως, σέ δύο κατάστιχα, τό πρῶτο τοῦ ἔτους 1506 καί τό δεύτερο τῶν ἐτῶν 1472-1638, τό ἴδιο τοπωνύμιο παραδίδεται μέ διαφορετικό τύπο. Στό κατάστιχο τοῦ 1506, πού περιέχει τήν καταγραφή τῶν συνόρων τοῦ μετοχιοῦ τοῦ Στύλου, τῶν μοιρῶν καί τῶν σωχῶρων τῶν γονικῶν, σημειώνεται τό *Μέσα Μητᾶτον μετά καί τούς Βράσκους*¹⁷. Στό δεύτερο κατάστιχο, πού περιέχει τὰ ὀνόματα τῶν πακτωτῶν τοῦ μοναστηριοῦ καί τῶν θέσεων ὅπου βρίσκονταν τὰ χωράφια τους, τό τοπωνύμιο ἀπαντᾷ ὡς *Βράσκι*¹⁸. Μέ ἄλλη, τέλος, μορφή μαρτυρεῖται σέ ἀπόφαση τῶν δικαστῶν *de petition*¹⁹, τοῦ ἔτους 1637, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στίς ἐντριτεῖες πού χρωστοῦσε στό μοναστήρι ἡ Ἐρίνη Ἀχλαδοπούλα, χήρα τοῦ Μιχάλη Μουσούρου, καί τὰ παιδιά της, Ἀντώνης καί Κώστας: τὰ χωράφια πού εἶχε πακτωμένα ἡ Ἀχλαδοπούλα βρίσκονταν *nel casal Stillo in luoco dettostis Vrascus*²⁰. Ἐς σημειωθεῖ, ἐπίσης, ὅτι ἀπό τό τοπωνύμιο αὐτό προέρχεται τό δεύτερο διακριτικό ὄνομα «Βρακίς» πού πήραν ὀρισμένοι ἀπό τούς Μουσοῦρους: Γιώργης Μουσοῦρος *Βρακίς* (καί ἰταλικά *Vrachis*) ἢ *τζη Βρακους*, Σταμάτης *τζη Βρακους*, Ἀλέξανδρος *τζη Βρακους*, Κώστας *τζη Βρακους*, Μανόλης *τζη Βρακους*²¹.

14. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτιμου, ὁ.π., ἔγγραφο μέ χρονολογία 1621, Ἀπριλίου 17.

15. Ὁ.π., ἔγγραφο μέ χρονολογία 1627, Νοεμβρίου 12, 23, χ. ἡμ., 1628, Ἰούνιος.

16. Τό τοπωνύμιο δέν ἀναφέρεται στούς γνωστούς καταλόγους πόλεων καί χωριῶν τῆς Κρήτης. Τοπωνύμιο *Βρασκάς* ἐντοπιζέται στήν ἐπαρχία Σφακιῶν, νοτίως τῆς Νίμπρου· βλ. Ν. Σταυράκη, *Στατιστική τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1890, σελ. 29, Ἰ. Ἐμμ. Νουχάκη, *Κρητική Χωρογραφία*, Ἀθήνα 1903, σελ. 219· πρβλ. καί τό τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη (ἐκδ. Βασ. Λαούρδα, Ἡράκλειο 1947, σελ. 47 στ. 959, 24 στ. 253), ὅπου μνεῖα τῶν τοπωνυμῶν *Βρασκάς* καί *Βουβαδοβρασκάδες* (*Βουβάς* καί *Βρασκάς*).

17. Χρύσας Α. Μαλτέζου. Τά λατινικά ἔγγραφα τοῦ πατριακοῦ ἀρχεῖου, *Σύμμεικτα* 2(1970), σελ. 364.

18. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτιμου, ὁ.π., κατάστιχο ἐτῶν 1472-1638.

19. Γιά τούς δικαστές *de petition* βλ. Elisabeth Santschi, *Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les Memoriali du XIVe siècle*, *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), σελ. 305, Ἀσπασίας Παπαδάκη, Ἀξιώματα στή βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τό 16ο καί 17ο αἰῶνα, *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σελ. 107.

20. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτιμου, ὁ.π., ἔγγραφο μέ χρονολογία 1637, Νοεμβρίου 3.

21. Πρβλ. καί ἔγγραφο μέ χρονολογία 1627, Νοέμβριος, 1628, Ἰούνιος, ὅπου ἐκτός ἀπό τούς Μουσοῦρους μέ τό διακριτικό ὄνομα *Βρακίς*, μνημονεύεται καί ὁ Σταμάτης Μουσοῦρος Νικολετάκης (ἀπό τό ὄνομα τῆς μητέρας του Νικολέτας): Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτιμου, ὁ.π. Γιά τὰ ὀνόματα πού προέρχονται ἀπό τὰ τοπωνύμια βλ. Λαῖου-Θωμαδάκη, ὁ.π., σελ. 174 κέ.

Μέ βάση τις παραπάνω ένδειξεις καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τό τοπωνύμιο πρέπει νά εἶναι ἡ *Βρακού* ἢ *Βρασκού*. Τό γεγονός ὅτι στό κατάστιχο τοῦ 1506 μνημονεύεται μαζί μέ τό Μέσα Μητάτο δείχνει πύς ἡ μία τοποθεσία πρέπει νά ἦταν κοντά στήν ἄλλη. Ἐλλωστε, τό 1621 εἶχαν παραχωρηθεῖ στούς Μουσούρους, ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε πιό πάνω, γονικά χωράφια στό Μέσα Μητάτο. Λογικό λοιπόν εἶναι ὁ τόπος πού τοῦς παραχωρήθηκε τό 1622 νά μή βρισκόταν σέ μεγάλη ἀπόσταση ἀπό τό μέρος, ὅπου ἦταν καί τά ἄλλα τοῦς χωράφια. Ἡ περιοχή ἐντοπίζεται, ἐπομένως, κοντά στό χωριό Στύλος (*nel casal Stillo*), πρὸς τή μεριά τοῦ Προδάραματος²². Ἡ μαρτυρία σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό 1637, δεκαπέντε δηλαδή χρόνια μετά τήν παραχώρηση τῆς περιοχῆς στούς Μουσούρους, ἡ οἰκογένεια τῆς Ἐρίνης Μουσούρεινας εἶχε πακτωμένα χωράφια στή θέση (*Iuoco*) τῆς Βρασκούς, ἀφήνει νά νοηθεῖ ὅτι πρέπει νά εἶχε τελικά δημιουργηθεῖ ἐκεῖ πυρήνας οἰκισμού. Ὡς πρὸς τό μέγεθος ἀπό ἄποψη πληθυσμοῦ τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν, ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων τοῦς, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τά ἔγγραφα πού ἀναφέρονται στήν ἴδρυσή τοῦς, ἀνερχόταν σέ καμιά δεκαριά οἰκογένειες (ἑπτά στήν περίπτωση τῶν Μουσούρων, ἑννέα στήν περίπτωση τῶν χωρικῶν ἀπό τό Λοκρίδι).

Οἰκονομικές ὑποχρεώσεις τῶν Μουσούρων πρὸς τό μοναστήρι

Στό ἔγγραφο τοῦ 1622 διευκρινίζεται ὅτι οἱ Μουσούροι ἀναλάμβαναν τήν ὑποχρέωση νά πληρώνουν τά νομιά καί τίς συνηθισμένες ρεγάγιες, καθὼς καί νά κάνουν ζευγαρές. Πρόκειται μέ ἄλλα λόγια γιά τά κανίσκια καί τίς ἀγγραεῖες πού πρόσφεραν οἱ ἀγρότες στούς φεουδάρχες, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ὡς συνηθισμένες (*συνθηκεές*) καί ἐπομένως δέν περιγράφονται ἀναλυτικά. Ἀπό στοιχεῖα ὁμως πού σώζονται σέ ἀντίστοιχα ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς γνωρίζουμε ὅτι οἱ χωρικοί (*casaliotti*) τοῦ Στύλου ὄφειλαν νά προσφέρουν στόν οἰκονόμο (α) δύο νομιά, δηλαδή δύο ζῶα (βόδια), τό ἕνα στίς 8 Μαΐου καί τό ἄλλο στίς 26 Σεπτεμβρίου, ἡμέρες τῶν πανηγύρεων τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου²³, καί β) κόττες (*regaglie delle galline*) ὡς ἀναγνωριστικά δικαιώματα πρὸς τόν φεουδάρχη γιά τήν κατοχή τῶν σπιτιῶν πού τοῦς παραχωροῦσε τό μοναστήρι²⁴. Ἦταν ἀκόμη ὑποχρεωμένοι νά ἐκτελοῦν ἀγγραεῖες²⁵, προσφέροντας χωρίς ἀμοιβή στόν φεουδάρχη ὁρισμένες ἡμέρες ἐργασίας τόν χρόνο μέ τά ζῶα τοῦς (*ζευγαρές*).

Ὡς ἐνοικιαστές τῶν χωραφιῶν οἱ Μουσούροι, ὅπως καί οἱ ἄλλοι πακτωτές τοῦ μοναστηριοῦ, ὄφειλαν νά καταβάλλουν τήν ἐτήσια εἰσφορά (*ἐντριτεία, terciaria*)²⁶. Στό συμφωνητικό τοῦ 1622 ὁρίζεται ὅτι ἦταν ὑποχρεωμένοι νά παραδίδουν κάθε χρόνο, τόν Ἰούλιο, στή σιταποθήκη τοῦ μοναστηριοῦ *καλό καί παστικό* σιτάρι.

22. Τό χωριό Προδάραμα μνημονεύεται στό σημείωμα τοῦ φ. 2^ο τοῦ ἐγγράφου (βλ. παρακάτω, ἔκδοση).

23. *διο νομιά, ιγυο διο οζα τζι 8 του Μαγιου κε τζι 26 του Σεπτεμβριου ιστον αγιον Ιωαννη το Θεολόγο* (Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, ὁ.π., ἔγγραφο μέ χρονολογία 1590, Μαρτίου 25).

24. Ὁ.π., ἔγγραφο μέ χρονολογία 1625, Μαΐου 24.

25. Γιά τίς ἀγγραεῖες καί τά κανίσκια βλ. Γάσπαρη, ὁ.π., τόμ. 2, σελ. 315-317.

26. Ὁ.π., τόμ. σελ. 323 κέ.

ανάλογα με τήν ἔκταση τῆς γῆς πρὸς καλλιέργεια πού εἶχε παραχωρηθεῖ στὸν καθέναν ἀπ' αὐτούς. Δεδομένου ὅτι τὸ συμφωνητικὸ ἦταν πενταετοῦς διάρκειας, τὰ δοσίματα (*paghe, πάγες*) καθορίζονται καὶ αὐτὰ σέ πέντε, ἕνα δηλαδή κάθε χρόνο. Τέλος, διευκρινίζεται ὅτι, ἂν δέν ἐξοφλοῦσαν τίς ὀφειλές τους, ἀναλάμβαναν τήν ὑποχρέωση νά πληρώγουν τὸ ἀντίτιμο τῆς ποσότητας τοῦ σιταριοῦ, τὸ ὁποῖο δέν θά παρέδιδαν, στήν ἀκριβότερη τιμὴ πού θά πουλιόταν τὸ ἄλλο σιτάρι στήν ἀγορά.

Η ΣΥΜΒΑΣΗ ΙΔΡΥΣΗΣ ΧΩΡΙΟΥ

1622, Μαρτίου 1,10
Στύλος

Ἄρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου, Μετόχι Στύλου. Βλ. πίνακα, ἀρ. 1

Ἀντίγραφο. – Χαρτί (δίφυλλο) 315×215. Διατήρηση μέτρια (σχισμές στίς διπλώσεις). Στό φ. 2^ο σημειώματα: α) κ(αι) κοπην· β) κόπηα δια τη μ[[α]]πακτωσά τών Μουσουρω ἀπο της .ρ.ανῆς [λέξι δυσανάγνωστη] τόν Πρόβαλμα.

+1622 Μαρτηος στη προτη, ηστο χορουον Στηλον. Εστοντας κ(αι) ο πανοσηοτατος |² εν νηρομοναχος παπα Υερεμνας Καλαφατις, το παρον υκονομος, αλη |³ φοραν να υτανε στο αυτον μο<v>αστηρουον να εκαμε γραφη με τον Γαβρι|⁴λη Μουσουρον, Γηοργυ, Κοστα, Μανολη, τα πεδηα του, και με τον Σταματη, |⁵ Γυοργυ, Μηχαλη Μουσουρου, αδερφη, και με τα πεδηα τοννε, κα|⁶τα τιν εξουσηα οπου του ηχε δοσμενη ο πανοσηοντατος εν ηερομο|⁷ναχος κηρ Μαραρουος Καμαροτος, υγουμενος του ανοθεν μοναστηρουον, |⁸ οπου εκυνον τον κ(αι)ρον ευδρου<σ>κ(ε)τον δεδεπα, με την οληαν γραφη λεση |⁹πος τον εδοκ(ε) ολον τον τονπον κ(αι) χαραφηα κρασμενα Βρακουσ, με κον|¹⁰τετζιον να κατηκησουν υστερεμενον χρονους τρις κ(αι) να καμουση χορουον |¹¹ κ(αι) να πλερονουση νομια κ(αι) να κανουση ζευγαρες, οσαν κ(αι) τους αλους χορι|¹²τες του Στηλου, κ(αι) ονσανα σε κνη την γραφη λεση κ(αι) φενετε υπο χυρος |¹³ του κυρ Μανολη Σκορδηλη, του νοταριου. απου τους οπηουσ Μουσουρουσ δεν επη|¹⁴γασην να κατηκυσουσην ος εδα παρα ο Σταματης κ(αι) Γηοργυσ ο Βρα|¹⁵κις κ(αι) υ ετερυ εμυνασην στον Σφαλαμα κ(αι) εκοπη υ γραφη δηα |¹⁶λογου τοννε. κ(αι) τον παρον, πεθενοντας, τα πεδηα του Γαβρυλη |¹⁷ να τεληονσου ολον εκυνον που εμυλη υ προτη γραφη, επαρακαλεσαν |¹⁸ τον αυτον υκονομον να τους ατζεταρλε παλη στον τονπον κ(αι) να τοννε ση|¹⁹μαδεψη, εκι οπου ||υ|| χα να καμου τον χορουον, δηοντη δεν εμπορε|²⁰σασην ος εδα να τον καμουσην δηα πολα τοννε αμποδησματα. δη|²¹α τουτον τιν σημερον ο αυτος υκονομος, με την προτη κ(αι) ηστερυ |²² εξουσηαν οπου εχυ, κοντεταρετε να τζυ βαλη στον τονπον |²³ κ(αι) ουτος ομαδη με τον αφεντη τον Ηοανη Δροσαν, τον πητρο|²⁴πον, εσημαδεψασην κ(αι) εσταληκοσασην ολη την κορυφη του |²⁵ τοπου, δηα να γενη τον χορουον κ(αι) νανε πασαν αδερφοσηνη|²⁶ στη μηαν μερεαν, ηγουν ο Γυοργυσ (και) Κοστασ να κτησου ανατη |²⁷ α του σπητηου, οπου εχυ αρχυνησημενον ο Μανολησ, αδερφος - στου.

|²⁸κ(αι) ουτος η κατεβαση πασανος να κτηξη στη μια μερεαν, |²⁹μα να καμουση στη μεση του χορου την ορδηναρναν στρατα, οσαν να |³⁰οιταν δηον καρτερουαν αφεντηκα κ(αι) οσεσ κατηκες θελου|³¹ση γενη ατζη απου τους ανοθεν, οσαν κ(αι) απου τα πεδηα κ(αι) |³²κληρονομους στουνε, να πλερονου τες σηνηθεκ(ε)ς ρεγαγη|³³ες, οσαν και τζυ αλους χοριτες του μοναστηριου. κ(αι) ξεκαθαριζο|³⁴τας κ(αι) υ ανοθεν Γυοργυς, Κοστας κ(αι) Μανολης να εχουση κα|³⁵μομενες τζυ κατηκνεστονε κ(αι) να κατυκησουση στο |³⁶τοπον στερμενον χρονους δηου προτους ερχομενους, αλει|³⁷ος υ γραφη ετουτη να οινε κομενη. κανοτας τιν μυρα|³⁸σηα να παρυ κ(αι) υ χυρα του ποτε Αλεξαντρου |³⁹τον μερτικον τζυ. κ(αι) οπηος εναντηυθη υς σε |⁴⁰(φ. 1') κανένα κ(αι)ρον σε στη ενε γραμενα ανοθεν, γυ να πηραξυ |⁴¹τους αλους, να υνε παρατας ευγα<λ>μενος απου τον [[τον]] τόπον|⁴² και ζυγομενος, απομενοντας υπου την σημερον του μο|⁴³ναστηρου το μερτηκον που εκρατη ο Μηχαλης [[ο Μηχαλης]] Μουσουρος |⁴⁴ποτε Κοστας, μουζουρουον δεκα<ε>νεαν υμση, να τα δοση ο ανοθε |⁴⁵οικονομος οτηνος θελη, δηοτης ο αυτος Μυχαλης δεν νεμπυκ(ε) |⁴⁶στη μπαρουσαν γραφυ, αληθος οτε θεληση να εμτη να γρυκα|⁴⁷τε κ(αι) ατος με τους αλους εδηκους τζυ ξεκαθαροσηνες, ος α|⁴⁸νοθεν.

Μαρτηρας παρακαλετος απου τον υκονομον, απου |⁴⁹τον Γυοργυ, Κοστα κ(αι) Μανολη, πεδηα του Γαβρυλη, κ(αι) Στα|⁵⁰ματη και Γυοργυ κ(αι) υ χυρα του Αλεξαντρου, λεγομενη |⁵¹Νικολετα, |⁵²† Μανος Καλοναζ, † Σταματυς Ψαρος, † Στρατης Κου|⁵³δαλης, Λεος Φουμης, Μανολη <ς> Κοντης, † Πετρος Πα|⁵⁴υδυς.

|⁵⁵Τιν αυτην οιμερα η κατογγεγραμενη Μουσουρου |⁵⁶εχουν την εξουσηαν, ος ανοθεν, να καμουση τον χορυ|⁵⁷ον απου τον πανοσηοτατον Ηερυμυαν Καλαφατη, οι|⁵⁸κονομον, ξεκαθαρυζουση την σημερον πως ο ανοθε |⁵⁹οικονομος δηδη κ(αι) πακτονη πασανος απου εκη|⁶⁰να τα κατουθεν χοραφηα δηα χρονους πεντε κ(αι) |⁶¹παγες πε<ν>τε προτες ερχομενες κ(αι) να υνε κρα|⁶²τημενη να κουσηνηανρουση στου μαγατζε καλον |⁶³κ(αι) παστρουκον σηταρυ ολον τον μηνα τον νηουληον, α|⁶⁴λεος να τον πλερονου τον ακρυβοτερον που υθελεν |⁶⁵πουλιση ο ατος υκονομος. του Σταματη τζυ Βρα|⁶⁶κους μ(ουζουρια) 13, του Γυοργυ τζυ Βρακους μ(ουζουρια) 19 1/2 σπην |⁶⁷(φ.2) μηρα του Κολατζου κ(αι) Κ[αλ]αφατη κ(αι) απο του Ψαφαλη μ(ουζουρια) 4 κ(αι) τρι|⁶⁸τον, του Σταματη ποτε Αλεξα<ν>τρου τζυ Βρακους μ(ουζουρια) 13, του Γυ|⁶⁹οργυ κ(αι) Κοστα, αδερφο[ν], τζυ Βρακους μ(ουζουρια) 13 κ(αι) απου του Ψαφα|⁷⁰λη μ(ουζουρια) 8 κ(αι) δηον τρυτα, του Μανολη τζυ Βρακους μ(ουζουρια) 13, κ(αι) να |⁷¹πλερονουσην τζυ σηνηθεκ(ε)ς ρεγαγυες, καθος ηνε δοσμενον |⁷²στον ανοθεν ηστρουμε<ν> τον.

Μαρτυρες Λεος Φουμης κ(αι) Πετρος |⁷³Παυδης κ(αι) Μανολης Κοντης.

Ης στας δεκα του Μαρτυου 1622 |⁷⁴αναφανε κ(αι) ενπροσπε εμου του νοταρουου, παροντες υ κατον|⁷⁵θεν μαρτηρυ, ο Μη|χ|α| λης Μουσουρος ποτε Κοστα, αδερφος του Στα|⁷⁶ματη κ(αι) Γυοργυ, κ(αι) ελαρακαλεσεμε να γραψον πως θελημα|⁷⁷τηκος κοντεταρετε κ(αι) μπενη κ(αι) ατος τιν υδηαν γραφη το |⁷⁸εδηκον του, γυνομενης στη προτη του παροντος, ατζετα|⁷⁹ροντας κ||ε|| λαουταροντας ολες τζυ κοντετζυονες κ(αι) ξεκα|⁸⁰θαροσηνες τζυ αυτης γραφης, οσαν κ(αι) τους αλους εδηκους.

|⁸¹Μαρτυρες παπα Νηκολαος Καλοναζ, † Μανος Χαληκηοντης, λε|⁸²γομενος Λαγος.

Τιν αυτην ημερα ο παννοσηοντατος |⁸³υερομοναχος κ(αι) υκο[ν]ομος, κυρ Υερυμια|ς Καλαφατης, |⁸⁴δηδη κ(αι) πακτονη του Μηχαλη Μουσουρου ποτε Κοσταν

χορρα⁸⁵φρα μ(ουζουρια) 19 1/2, υγου δεκα<ε>νεα υμυση, βραμενα τζυ⁸⁶Βρακουσ,
τα οπηα εκρατη κ(αι) παραπρος οισ σε πακτος, κ(αι) ⁸⁷πακτονη τουτα οδηα χρο-
νους 5 κ(αι) παγες 5, να πην⁸⁸νυ στου μαγατζε σηταρι καλον μ(ουζουρια) 19 1/2 τον
καθα⁸⁹ χρονον κ(αι) οτη ληυτη να τον πλερονη το ακρυβοτερον που ⁹⁰οιθελεν που-
λυση ο ανοθεν οικονομος.

Μαρτυρες ⁹¹† παπα Νηκολος Καλονας, κ(αι) μαρτηρας Πετρος Παυδυσ.
⁹²εγο παπα Μανολης Ασπρεας, νοταρυος βενετος εγραψα

7 Μαραρουσ διάβαζε Μακάριος || 19 μετά τή λ. σημαδεψη διαγραμμένη ή λ. παλη || 39 εναντηθη
διάβιζε εναντιωθη || 85 βραμενα διάβαζε κρασμένα.

Σχόλια

9. κρασμενα: λεγόμενα.
- 9-10. κοντετζιον: ιταλ. conclizione, όρος.
10. υστερμενον: εις τέρμενον, ιταλ. termine, προθεσμία, όριον.
11. ζευγαρες: ζευγαρά ή βουδέα. έκταση τής γής που μπορει να όργωθει με ένα ζευγάρι βόδια
σέ μία ήμέρα (βλ. Στ. Ξανθουδίδου, Κρητικά συμβόλαια εκ τής Ένετοκρατίας, Χριστιανική
Κρήτη 1, 1912, σελ. 327. Γάσπαρη, ό.π., τόμ. 1, σελ. 68).
14. εδα: τώρα, εδώ.
18. ατζεταρλε: ιταλ. accettare, δέχομαι, αποδέχομαι.
22. κοντεταρετε: ιταλ. contentare, ικανοποιούμαι.
23. ομαδη: μαζί.
- 23-24. πητροπον: επίτροπος.
24. εσταληκοσασην: σταλικώνω, όροθετώ, βάζω τά σταλίκια (όροθέσια)· βλ. Ξανθουδίδου,
ό.π., σελ. 351.
- 26-27. ανατηα: ενάντια, απέναντι.
29. ορδηναρουαν στρατα: ιταλ. ordinaria strada, συνηθισμένος δρόμος.
30. καρτερουαν: ιταλ. quartieri, συνοικίες.
- 32-33. ρεγαγης: ιταλ. regalie, κανίσκια.
37. κομενη: άκυρη.
40. γυ: ή.
41. παρατας: πάραυτα, άμέσως.
42. ζυγομενος: ζυγώνω, αποβάλλω, διώχνω.
61. παγες: ιταλ. paga, δόση πληρωμής.
62. κουσενηανρουση: ιταλ. consegnare, παραδίδω.

62. *μαγατζε*: βεν. *magazen*, αποθήκη.
67. *μηρα*: μοίρα.
72. *ηστρουμεντον*: ιταλ. *instrumento*, συμβόλαιο.
74. *αναφανε*: αναφάνησαν, παρουσιάσθηκάν.
74. *ενπροσστε*: εμπροσθεν.
79. *λαουταροντας*: ιταλ. *laudare*, παραδέχομαι, αποδέχομαι.
89. *ληυτη*: υπολείπεται.

ΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΟΝ ΡΟΔΟΒΑΝΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ὡς γνωστόν, ἡ Κρήτη παρέμεινε ὑπὸ τὴν βενετικὴν κυριαρχίαν ἀπὸ τοῦ 1210 μέχρι τοῦ 1669, ἤτοι μέχρι τῆς λήξεως τοῦ «κρητικοῦ πολέμου» μεταξὺ Βενετῶν καὶ Τούρκων. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ ἔρευνα προσεκόμισε πολλὰς πληροφορίας σχετικὰς τόσον πρὸς τὴν δημοσίαν ὅσον καὶ πρὸς τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν τῶν τεσσάρων ἐκείνων αἰώνων. Μέγας ἀριθμὸς ἀρχαικῶν στοιχείων ἤλθεν εἰς φῶς. Οὕτω γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὴν ἑλληνορθόδοξον Κρήτην οἱ Βενετοὶ μετέφεραν σκλάβους ἀπὸ τὰς βορείους περιοχάς, οἱ ὅποιοι ἠχμαλωτίζοντο εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος ἢ ἐπωλοῦντο εἰς τοὺς φεουδάρχας τῆς Κρήτης¹. Οἱ σκλάβοι αὐτοὶ ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν γεωργίαν τῆς νήσου καὶ βαθμῆδὸν ἀφωμοιώθησαν πρὸς τοὺς ἐντοπίους χωρικοὺς.

Οὕτω μού φαίνεται ὅτι ἐξηγεῖται ἡ παρουσία σλαβικῶν ὀνομάτων εἰς ὠρισμένους κατοίκους τῆς νήσου καθὼς καὶ εἰς ἀριθμὸς τοπωνυμίων, ὡς *Σκλαβοχώρι*, *Βουλγάρα*, *Χαρασόκ.ἄ.* Ἀκόμη καὶ σήμερον διατηροῦνται ὀνόματα χωρίων ὡς *Τοπόλια* εἰς τὴν ἐπαρχίαν Κισιάμου², *Καράνου* εἰς τὴν ἐπαρχίαν Κυδωνίας³ καὶ *Ροδοβάνι* εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σελίνου, καὶ τὰ τρία εἰς τὴν δυτικὴν Κρήτην. Ἀπὸ τὰ δένδρα τῆς περιοχῆς ἐδόθη τὸ τοπωνύμιον *Τοπόλια*, ἀπὸ ἓνα προσκνητήν τ' *Ἀκαράνου*, καὶ ἀπὸ ἓνα κάτοικον τοῦ χωρίου ὄνόματι *Ροδοβάνην* τὸ τοπωνύμιον *Ροδοβάνι*. Ὁ Ροδοβάνης αὐτὸς θά ἦτο ὁ πλέον γνωστός ἰδιοκτήτης ἢ κάτοικος τοῦ χωρίου. Ὡς συνήθως, τὰ χωρία λαμβάνουν τὸ ὄνομα τῶν ἐκ τοῦ φεουδάρχου ἢ κατόχου τῶν γαιῶν. Τὰ ὀνόματα *Rado*, *Radolino* καὶ *Radovan*⁴, καίτοι σπάνια, δὲν ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ κεί-

1. Ivan Sakazov, «Documents récemment découverts, datant de la fin du XIVème siècle et concernant les Bulgares de la Macédoine vendus comme esclaves», *Revue Macédonienne* 6, 1932, σ. 1-62, Ν. Β. Τομαδάκης, «Αἱ περὶ Μακεδόνων Σλάβων ἐν Κρήτῃ εἰδήσεις Ἰωσήφ Βρυεννίου (1401)», *Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου*, Ἀθήναι, 1953, σ. 105-111.

2. *Τοπόλια* (οὐδ.) εἶναι οὐχὶ σπάνιον τοπωνύμιον εἰς τὴν ἑλληνικὴν περιοχὴν, καὶ συνήθως οὕτω ὀνομάζοντο χωρία καὶ θέσεις ὅπου ὑπῆρχον ἄφθονοι λεῦκαί, αἱ ὅποια εἰς τὸ κρητικὸν ἰδίωμα λέγονται *νερόπευκοι*, λατ. *populus*.

3. *Τὰ Καράνου* ἢ τ' *Ἀκαράνου*, «feudum» τοῦ διαμερίσματος Χανίων, εἰς *Memoriale* τῆς 17 Μαρτίου 1388, εἶναι ἡ παλαιότερα μαρτυρία, E. Santschi, *ἔ.ἄ.*, σ. 266. Ὡς ἐπώνυμον ἀναφέρεται εἰς διαθήκην τῆς 6 Ἰουλίου 1500: «ἦν ἔλαβεν ἡ θυγάτηρ μου Μαργέτα παρὰ Νικολάου Καράνου εἰς προῖκα αὐτῆς», Κ. Ν. Σάθας, *Κρητικαὶ Διαθήκαι, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* VI, Παρίσι, 1877, σ. 673.

4. Κάποιος *Radus Dessala* τοῦ 1379, εἰς τὸ *Memoriale* ἀριθ. 908, E. Santschi, *ἔ.ἄ.*, σ. 211. Εἰς ἄλλος ὀνομάζεται Ἰωάννης *Rodolina*, 16 Ὀκτωβρίου 1378, *αὐτ.* σ. 208, ἀριθ. 881. Ἐς σημειωθῆ ὅτι μία μοναχὴ, ἡ Σοφία Κρητικοῦδαίνα, εἶναι μάρτυς εἰς συμβόλαιον τοῦ χωρίου *Βουλγάρα*, *αὐτ.*, σ. 194, ἀριθ. 786. Εἰς Σέρβος ὀνομαζόμενος Τριαντάφυλλος *Krunezurà*, τὴν 26 Ἀπριλίου 1502. καὶ εἰς ἄλλος Μανώλης *Krunezurà* εἶναι μάρτυς εἰς ἑλληνικὴν διαθήκην. Σάθας. *ἔ.ἄ.* σ.

μενα τῶν κρητικῶν ἀρχείων. Καί δέν ἀποτελεῖ πρόβλημα πῶς ἓνα βαπτιστικόν ὄνομα καθίσταται ἐπώνυμον οἰκογενείας.

Μένει νά παρατηρηθῇ ὁ δημῶδης τύπος τοῦ τοπωνυμίου *Ροδοβάνι* ὡς οὐδετέρου καί ὄχι ὡς ἀρσενικοῦ *Radovan*. Δοθείσης ὁμῶς τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος ἐκ μιᾶς γλώσσης ὄχι οἰκειᾶς εἰς τούς χωρικούς, τό ὄνομα μετεμορφώθη εἰς τρόπον ὥστε νά ὑπενθυμίξῃ τό γνωστόν εἰς ὄλους ρόδον. Ἐξωραίσθη οὕτω τό ὄνομα καί τό ξένον τοπωνύμιον.

Εἰς ἓν ἄρθρον μου τοῦ 1938, παρατήρησα τό πρᾶγμα⁵, ἐξήτασα δέ συγχρόνως καί τό τοπωνύμιον *Καράνου*, ἐκφράσας τήν ὑπόθεσιν ὅτι τά δύο αὐτά τοπωνύμια προήρχοντο ἐξ οἰκογενειακῶν ἐπωνύμων, δοθέντων εἰς πρόσωπα πού εἶχον πατέρα ἢ πάππον ὀνομαζόμενον οὕτω. Ἀπέμενε νά ἐπιβεβαιωθῇ ἡ ὑπόθεσις αὐτή ἀποδεικνυομένης τῆς ὑπάρξεως τῶν ὀνομάτων τούτων, καί εἰδικῶς τοῦ ὀνόματος *Radovan*, εἰς μεσαιωνικά κρητικά ἔγγραφα. Εἶμαι τώρα εἰς θέσιν νά ἐπαληθεύσω τό πρᾶγμα διά τῶν ἀκολούθων παραδειγμάτων.

1. *Rodovano Marinus*, 17 Ἰουνίου 1366, εἰς *Memoriale* N° 92, E. Santschi, *Régestes*, 1976, σ. 113. Πρόκειται περὶ ἐπωνύμου.

2. Ἰωνᾶς *Ραδαβάς*, μάρτυς εἰς μίαν πρᾶξιν (ἔγγρ. 85, τοῦ 1639) τῆς Μονῆς Ἁρετίου, ὄλ. Στ. Ξανθουδίδης, *Χριστιανική Κρήτη* 1, 1912, σ. 222. Εἶναι ἐπίσης ἐπώνυμον.

3. *Ροδοβά*, *υἱὸς τοῦ Κοκόλη* (Νικολάου): *κύρ διάκο Ροδοβά*, Ξανθουδίδης, ἔ.ἀ., σ. 31.

4. *Ροδαβάς*, ἐπώνυμον: 17 Φεβρ. 1638, *Τζανή Ροδαβά ποτέ Νικολό*, Ξανθουδίδης, ἔ.ἀ., σ. 202. Ἐπίσης: *χωράφι ὅπου ἐκράτει τῶν Ροδαβάδων*, *αὐτ.*, σ. 218. Ἐπίσης: *τοῦ Ἰωάννη Ροδοβά ἡ πάρη*.

Εἰς παραδρομὴν τοῦ καλάμου ὀφείλεται ἡ γραφή *Ροδοβωδάδων*, ἀντὶ *Ροδοβάδων*, *αὐτ.*, σ. 274. Ὁ Ξανθουδίδης σημειώνει ὅτι κατὰ τούς χρόνους ἐκείνους (1912) ἠκούετο ἀκόμη τό τοπωνύμιον Ἄροδαβάς.

5. Ἱερεὺς *Μιχαήλ Ροδαβάς*, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει: *Ἐγὼ παπὰ Μιχαήλ Ροδαβάς καί ἐφημέρηος τοῦ αγίου Γεωργίου Καμαριότη τῆς Βόλτας μαρτιρὸ ὅς ἄνοθεν*, Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Κρητικά Χρονικά* 23, 1971, σ. 393.

6. Ὁ Λεωνίδας Ζώης εἰς τὴν *ΕΕΚΣ* 2, 1939, σ. 125, ἀνέγνωσε *Βραδαβάς Τζώρτζης* ἀντὶ *Ραδαβάς*. Πρόκειται περὶ Κρητὸς εὗρισκομένου ἐν Ζακύνθῳ τὴν 20 Ἰουνίου 1674.

7. Κατὰ τό 1420 κάποιος Γεώργιος Παπαδόπουλος πωλεῖ ἓνα χειρόγραφον κώδικα τοῦ 1348, πιθανῶς ἐν Κρήτῃ, πρὸς τὸν *Σταμάτη Ροδοβά*. Ὁ κώδιξ ἀνήκει εἰς τὴν Λαυρεντιανὴν Βιβλιοθήκην, *Plut.* 5, 26. Ἡ σχετικὴ σημείωσις ἀναφέρει: *αυκ', μηνί Ἀπριλίῳ, ἡμέρα ιε', ἰνδικτ. ιγ', ἐπούλησα τό παρόν βιβλίον τοῦ κύρ Σταματίου Ροδωβά (sic) ἐγὼ ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος*. Τό βιβλίον περιέχει ἔργα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου κ.ἄ. Βλ. A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy* I, Urbana, 1972, σ. 205-206.

680-681. Πῶ. καί τό ὄνομα *Βλαδίμερος* (*Gianni Bladimero*) ἱερεὺς ἑλληνορθόδοξος ὡς νοτᾶριος συμβολαίων συντεταγμένων ἑλληνοσὶ εἰς τὸν Ἅγιον Μύρωνα Κρήτης, Santschi, ἔ.ἀ., σ. 84, *Sententiae* ἀριθ. 327.

5. Ν. Β. Τομαδάκης, «Σλάβοι ἐν Κρήτῃ», *ΕΕΚΣ* 1, 1938, σ. 425-443.

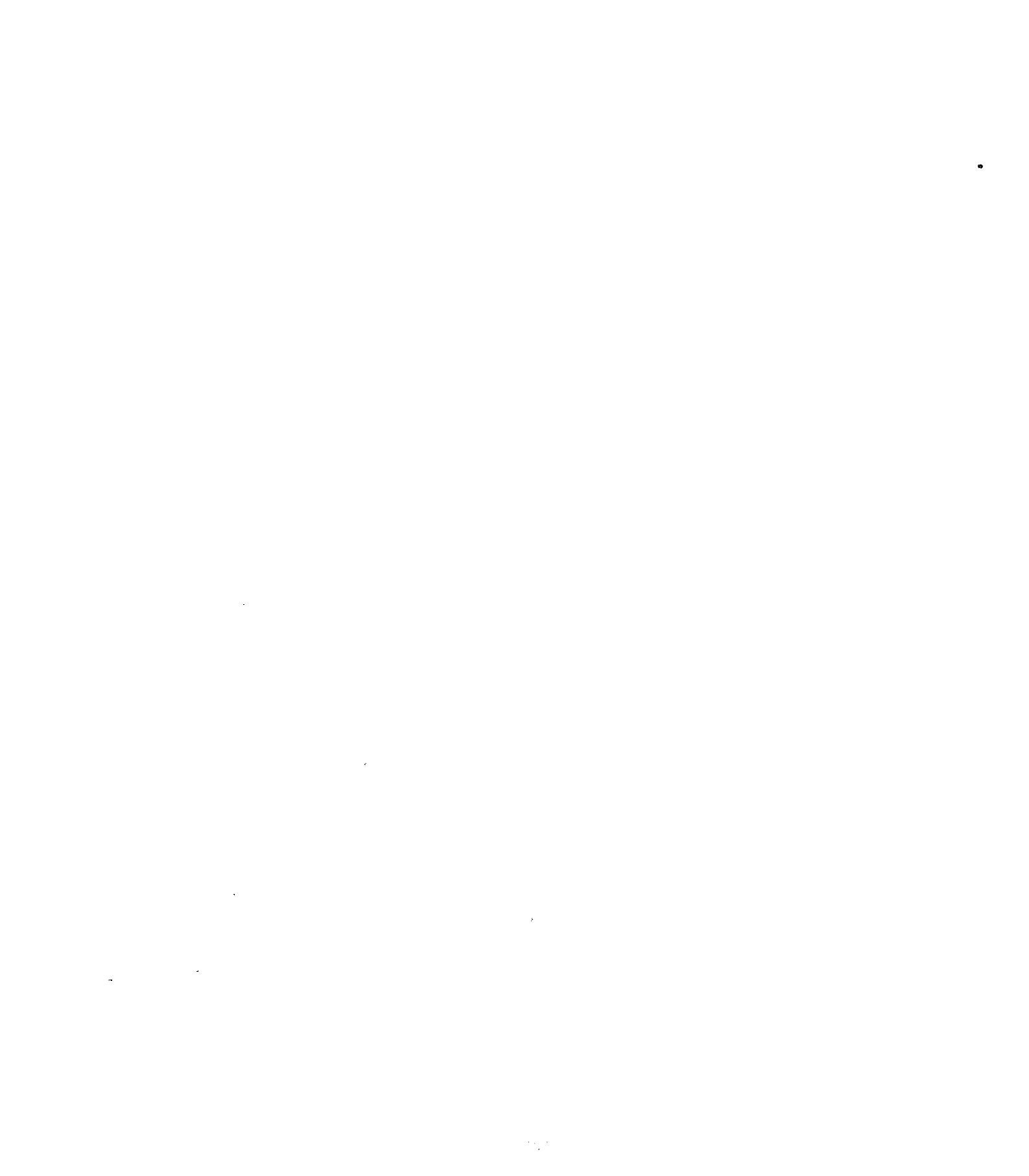
Ἡ πρώτη μνεία, γνωστή εἰς ἐμέ τουλάχιστον, τοῦ χωρίου *Ροδοβάνι* τῆς ἐπαρχίας Σελίνου δυτικῆς Κρήτης, προέρχεται ἀπό χειρόγραφον χάρτην τοῦ 1563, τοῦ Γεωργίου Σιδέρη Καλαποδᾶ, ὁ ὁποῖος σώζεται εἰς τὴν Μαρκιανὴν Βιβλιοθήκην καὶ ἐδημοσιεύθη πρὸ ἑνὸς αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα⁶. Ἐκεῖ ἔχει χρωματισθῆ μέ πράσινον μία μικρὰ πεδιάς μέ τὴν ἔνδειξιν *capro* (sic) *rodovani*. Παρατήρησα ἤδη ὅτι ἡ θέσις αὐτὴ δέν δύναται νά εἶναι παρὰ ἡ Κεφάλαια, πλησίον τοῦ σημερινοῦ χωρίου, ἤτοι ἡ θέσις ὅπου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εὐρίσκετο ἡ γνωστοτάτη πόλις Ἔλυρος.

Μετὰ ἑβδομήκοντα ἔτη, ὁ Βενετός ἀρχιτέκτων Francesco Basilicata εἰς τὴν ἔκθεσίν του τοῦ 1630, ἀνέφερε ἕν χωρίον *Ροδοβάνι*, ὡς ἕν τῶν πεντήκοντα ἐννέα χωρίων τῆς ἐπαρχίας⁷. Δυνάμεθα νά ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ χωρίον ἐσηματίσθη κυρίως κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16^{ου} αἰῶνος.

Ἐν Ἀθήναις, Νοέμβριος 1986

6. *Monuments de l'histoire hellénique*, Paris, 1881, χάρτης ἐκτός κειμένου.

7. Στ. Γ. Σπανάκης, *Μνημεῖα τῆς κρητικῆς ἱστορίας*, V, Ἡράκλειον, 1969, σ. 136.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΛΕΞΕΙΣ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Συμμετέχοντας μέ χαρά στον τιμητικό τόμο που ή Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης αφιερώνει στον διαπρεπή καθηγητή της κ. Στυλιανό Ἀλεξίου μέ τή λήξη τής ἀκαδημαϊκῆς του ὑπηρεσίας, παρουσιάζω τή σύντομη μελέτη, μέ τόν τίτλο «Παρατηρήσεις σέ λέξεις κρητικῶν κειμένων». Τό θέμα αὐτό ἐντάσσεται ἀσφαλῶς στον κύκλο τῶν ἰδιαίτερων ἐπιστημονικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ τιμωμένου, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζεται διεθνῶς ὡς ὁ ἐγκυρότερος μελετητής καί ἐκδότης τῶν κειμένων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς καί παρακολουθεῖ μέ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅλα τά σχετικά μέ τά κείμενα αὐτά δημοσιεύματα.

Οἱ παρατηρήσεις μου εἶναι κυρίως ἐρμηνευτικές. Προσάγονται νέες ἐρμηνεῖες ὀρισμένων λέξεων καί φράσεων πού ἔχουν προβληματίσει τούς ἐκδότες ἢ δέν ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ὀρθῶς. Στίς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιά λαογραφικό ὑπομνηματισμό κρητικῶν λέξεων, πού ἀναφέρονται σέ στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ βίου καί πολιτισμοῦ. Οἱ ἐκδότες καί οἱ μελετητές, πού δέν εἶναι Κρήτες καί δέν ἔχουν τίς διωματικές ἐμπειρίες τοῦ λαϊκοῦ βίου καί πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης, προβληματίζονται, ὅπως εἶναι φυσικό, καί συχνά καταφεύγουν σέ εἰκασίες, τίς περισσότερες φορῆς ἄστοχες. Οἱ πληροφορίες τῶν λεξικῶν ἢ οἱ ἀθέβαιες μαρτυρίες τῶν βιβλιογραφικῶν ἐνδείξεων δέν εἶναι πάντοτε ἐπαρκεῖς γιά νά στηρίξουν τό ἔργο τῆς ἐρμηνείας ἰδιωματικῶν λέξεων. Ἀντίθετα, ὁ ἀσφαλῆστερος δρόμος τῆς ἐρμηνείας εἶναι ἡ ἐπισημανση τῶν ἰδίων ἢ ἀνάλογων στοιχείων στή σημερινή κατάσταση τοῦ λαϊκοῦ βίου καί πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης.

Α΄

Γεωργίου Χορτάτση, *Πανώρια*. Κριτική ἔκδοση Ἰμμ. Κριαρά, Θεσσαλονίκη 1975 (= Βυζαντινή καί Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 2)

B 103 - 104

Γυναίκα στό τυροκομεῖο ποτέ νά μή τζῆ μοιάση!

Δέν ἄφηγε ἀθόγαλο μιά στάξη σκιᾶς νά χάση.

Στούς παραπάνω στίχους ὑπάρχουν δύο λέξεις, πού ἀπαιτοῦν ἐρμηνεία, οἱ λέξεις *τυροκομεῖο* καί *στάξη* (μιά *στάξη*).

Ἡ λ. *τυροκομεῖο*, τό, ἐρμηνεύεται ἀπό τόν ἐκδότη ὡς *τυροκομεῖο* (Γλωσσάριο, σ. 287). Ἄν ὅμως ἡ λ. εἶχε σημασία τοπική, τότε δέν θά εἶχε θέση στό Γλωσσάριο, ἀφοῦ εἶναι κοινή καί πανελληνίως γνωστή. Ἐδῶ ὅμως ἔχει ἄλλη σημασία. Στήν ποιμενική γλῶσσα τῆς Κρήτης μέ τή λ. *τυροκομεῖο* νοοῦνται τά *τυροκομικά* προϊόντα. Τήν ὀρθή ἐρμηνεία παρέχει ὁ Στ. Ξανθοουδίδης: «*τυροκομεῖο*, τό προϊόν τῆς τυροκομίας,

ἦτοι τυρός, μυζήθρα, ἀθότυρος, βότυρος κτλ.»¹. Ἡ λέξη ἀκούεται καί σήμερα μέ τήν ἴδια σημασία, σέ φράσεις ὅπως *τρία κιλά τυροκομεϊό, τό τυροκομεϊό ντου δέν τό κάνει ἄλλος κιανείς, ὁ βοσκός μου δίδει κάθα χρόνο δέκα κιλά τυροκομεϊό πάχτος* κ.τ.ῶ.

Στό κείμενο τῆς Πανώριας ὁ Γιαννούλης θυμᾶται τήν ἀσυναγώνιστη ἐπιδεξιότητα τῆς γυναίκας του στήν τυροκομική τέχνη, στήν παρασκευή ἐκλεκτῶν προϊόντων τυροκομίας, καί αὐτήν τήν ἰκανότητά της ἐπιθυμεῖ νά ἐπαινήσει.

Ἡ λέξη *στάξη*, ἡ, δέν βρῖσκεται στό Γλωσσάριο, προφανῶς γιατί ὁ ἐκδότης τήν θεώρησε γνωστή. Εἶναι ἐντούτοις χαρακτηριστικά ἰδιωματική λέξη, πού ἀκούεται καί σήμερα. Παράγεται ἀπό τό ρῆμα *στάζω* (πρβλ. χάνω - χάση, φέγω - φέξη) καί χρησιμοποιεῖται συχνά μέ τό ἀριθμητικό *μιά* (*μιά στάξη*) μέ σημασία ἐπιρρηματική ποσότητας (*μιά στάξη λάδι, κρασί, νερό, γάλα* κλπ., ἀλλά καί *μιά στάξη ψωμί* = λίγο, ἐλάχιστο) ἢ χρόνου (π.χ. *κάθισε μιά στάξη* = κάθισε λίγο, λιγάκι)².

Γ 254

ν' ἀνακατώσω πάλι ἀργά γιά σέ τόν κουνενό μου.

Ἄκουσε ὁ κουνενός εἶναι πῆλινο ἀγγεῖο μόνωτο, σέ σχῆμα κανάτας, κατάλληλο κυρίως γιά ὑγρά (νερό, κρασί, μέλι, βούτυρο κλπ.). Ὁ Φ. Κουκουλές ἀναφέρει ὅτι τόν κουνενό τόν χρησιμοποιοῦσαν κατά τήν περίοδο τῆς βενετοκρατίας στήν Κρήτη σέ πράξεις μαντικές, κυρίως στήν κυαμομαντεία καί παρατηρεῖ: «Προτοῦ δέ ρίψωσιν οἱ μαντευόμενοι τά κουκκιά, ἐκίνουν αὐτά ἰσχυρῶς ἐντός πηλίνου ἀγγείου, τό ὅποιον ἐκαλεῖτο κουνενός καί τό ὅποιον ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπίσης διά φίλτρα. Ἡ συνήθης τότε φράσις ἦτο «ἀνακατώνω τόν κουνενό»³. Πράγματι, φαίνεται νά ὑπόκειται στόν παραπάνω στίχο τῆς Πανώριας κάποια μαγική πράξη. Ἡ Φροσύνη ἀπειλεῖ νά κάμει μέ τά μαγικά της τήν Πανώρια νά ἐνδώσει στήν ἐρωτική πρόκληση τοῦ Γύπαρη. Αὐτήν τήν ἐρμηνεῖα ὑπέδειξε ὁ Κουκουλές καί αὐτήν δέχεται καί ὁ ἐκδότης.

Ἐντούτοις, ἀμέσως παρακάτω (στ. 260) ἡ λέξη *κουνενός* δέν φαίνεται νά ἔχει καμιά σχέση μέ τά μαγικά καί ἀσφαλῶς δηλώνει κάτι ἄλλο. Ἡ προφανέστατα διαφορετική σημασία τῆς λέξεως δέν σημειώνεται στό Γλωσσάριο, ὅπου γιά τή λ. *κουνενός* ὁ ἐκδότης παραπέμπει ἀδιακρίτως στούς στίχους Γ 254, 260.

Ἡ Φροσύνη μονολογώντας ἀναφέρεται στίς συνεχεῖς ἀρνήσεις τῆς Πανώριας καί στίς συνεχεῖς μεταθέσεις τοῦ προτεινόμενου γάμου της μέ τόν Γύπαρη:

*Τούτη (ἡ Πανώρια) θωρεῖ τον τό φτωχό πώς τόσα πεθυμᾶ τη
καί πώς ὀγιά γυναίκα του βλογητική ζητᾶ τη
γιαῦτος πώς δέν παντρεύεται λέγει καί χείδια κάνει,
μά ἴγώ θαρρῶ στόν κ ο υ ν ε ν ὀ μαζί κουκιά νά βάνη
κ' οἱ μέρες νά τση φαίνονται πώς εἶναι χρόνοι τράντα
κ' οἱ μῆνες πλιά παρᾶ ἄκατό ὥστε νά σμίξη μ' ἄντρα.*

(Γ 257 - 262)

1. Βλ. Στ. Ξανθουδίδου, Ποιμενικά Κρήτης, *Λεξικογραφικόν Ἄρχεϊον* 5, 1918, σ. 278 (= Στ. Ξανθουδίδου, *Μελετήματα*, ἐπιμέλεια Ν. Παναγιωτάκη - Θ. Δετοράκη, Ἡράκλειον 1980, σ. 348). Στή Δυτική Κρήτη «τυροκομεϊό σημαίνει καί τό μτάτο πού τυροκομοῦν καί τά τυροκομικά προϊόντα». Πβ. Γ. Μαυρακάκη, *Λαογραφικά. Τά ποιμενικά*, Ἀθήνα 1985, σ. 91.

2. Πβ. Μαν. Πιτυκάκη, *Τό γλωσσικό ἰδίωμα τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης*, Β', σ. 1006.

3. Φ. Κουκουλέ, Συμβολή εἰς τήν κρητικήν λαογραφίαν ἐπί βενετοκρατίας, *Ἐπετηρίς τῆς*

Ἡ Πανώρια μεταθέτει συνεχῶς τό χρονικό ὄριο τοῦ γάμου, ὅπως ἄλλοτε ἡ ὀμηρική Πηνελόπη μέ τόν ἴστό της. Ἄλλά τί ἀκριβῶς σημαίνει ἡ φράση *μά γώ θαρρῶ στόν κουνενό μαζί κουκιά νά θάνη*; Εἶναι προφανές ὅτι ἐδῶ ἡ λέξη καί ἡ φράση ἔχουν σημασία χρονική. *Βάνω κουκιά στόν κουνενό* σημαίνει μεταθέτω ἕνα χρονικό ὄριο, ἀναβάλλω συνεχῶς. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά φράση παροιματική, πού, ἀπό ὅσα γνωρίζω, δέν σώζεται στή σημερινή λαϊκή γλώσσα τῆς Κρήτης. Ὑπάρχει ἐντούτοις ἕνας παράλληλος παροιμιόμυθος, πού νομίζω ὅτι ἐρμηνεύει ἀρκούντως τή σημασία τῆς φράσης *στόν κουνενό μαζί κουκιά νά θάνη* τοῦ στίχου 260. Ἴδου ὁ σχετικός παροιμιόμυθος ἀπό τήν ἀνέκδοτη ἀκόμη προσωπική συλλογή μου:

Ἐνας παπάς ἀγράμματος, γιά νά ὑπολογίσει ἀκριβῶς τήν ἡμέρα τοῦ Πάσχα, ἔβαλε σέ ἕνα φλασκί 48 κουκιά, ὄσες καί οἱ ἡμέρες τῆς Σαρακοστῆς. Ἐτρωγε ἕνα κουκιά κάθε ἡμέρα, βέβαιος ὅτι τό Πάσχα θά εἶναι τήν ἡμέρα πού θά τελειώσουν τά κουκιά. Ἡ παπαδιά του ὅμως, βλέποντας τόν παπά νά τρώγει κουκιά καί νομίζοντας ὅτι τοῦ ἀρέσουν, πρόσθεσε ἀρκετά στό φλασκί. Καθώς λοιπόν περνοῦσαν οἱ ἡμέρες καί τό Πάσχα δέν ἐφθανε, οἱ ἐνορίτες ζητοῦσαν ἐξηγήσεις ἀπό τόν παπά. Ἐκεῖνος, βλέποντας ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετά κουκιά στό φλασκί, ἀπάντησε μέ τό ἀκόλουθο δίστιχο, πού μένει ἀκόμη σήμερα ὡς παροιμία:

*Κατά πού γράφει τό χαρτί καί μολογᾶ κι ἡ φλάσκα,
οὔτε κι ὀφέτος εἶν' Λαμπρή οὔτε τοῦ χρόνου Πάσχα.*

Κατά τή γνώμη μου εἶναι ἀνάλογη καί ἡ ἐνέργεια τῆς Πανώριας, πού βάνει συνεχῶς κουκιά στόν κουνενό της, ὥστε

*οἱ μέρες νά τῆ φαίνονται πῶς εἶναι χρόνοι τράντα
κ' οἱ μῆνες πλιά παρά 'κατό ὥστε νά σμίξη μ' ἄντρα.*

B'

Μάρκου Ἀντώνιου Φόσκολου, *Φορτουνάτος*. Κριτική ἔκδοση Alfred Vincent, Ἡράκλειο Κρήτης 1980 (= Ἐταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν - Κρητικόν Θέατρον, 2)

Δ 117 - 118

*Γιά τοῦτο τῆ κερα-Μηλιᾶς γιαμιά θά πά ν' ἀρχίσω
καί τάσσω σου τά κουνενά ἄνω κάτω νά γυρίσω.*

Καμιά ἀπό τίς σημασίες τῆς λ. *κουνενός*, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, δέν βοηθεῖ στήν ἐρμηνεία τῆς λ. *κουνενά*, τά, στόν παραπάνω στίχο τοῦ Φορτουνάτου. Ὁ Θόδωρος παρακαλεῖ τήν Πετρού νά μεταχειριστεῖ κάθε μέσον γιά νά ἀναβληθεῖ ἢ καί νά ματαιωθεῖ ὁ γάμος τοῦ γερο-Λούρα μέ τήν Πετρονέλλα, τήν κόρη τῆς κερα-Μηλιᾶς. Ἡ Πετρού ὑπόσχεται στόν Θόδωρο νά κάμει τά πάντα γιά νά τόν βοηθήσει καί τήν ὑπόσχεσή της ἐπισφραγίζει μέ τή φράση: *καί τάσσω σου τά κουνενά ἄνω κάτω νά γυρίσω*. Ὁ ἐκδότης ἔχοντας ὑπόψη του τίς προτεινόμενες σημασίες τῆς λ. *κουνενός* στήν Πανώρια καί βλέποντας ὅτι καμιά ἀπό τίς σημασίες αὐτές δέν ἐρμηνεύει τήν παραπάνω φράση, παρατηρεῖ στά σχόλιά του (Δ 118): «Ἐδῶ στό Φορτου-

Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν Γ', 1940, σ. 67.

νάτο ή φράση *τά κουνενά άνω κάτω νά γυρίσω* φαίνεται νά έχη μεταφορική έννοια: *Θά δοκιμάσω κάθε μέθοδο*. *Ή σημασία δέβαια είναι αυτή, αλλά από πού προέρχεται ή φράση καί προπαντός τί είναι *τά κουνενά*;* *Ή απαιτείται καί έδω ένα σύντομο λαογραφικό σχόλιο.*

*Ένας πολύ χαρακτηριστικός τύπος ψωμιού στην Κρήτη είναι *τά έφτάζυμα*⁴. Πρόκειται για άζυμο άρτο (χωρίς προζύμι), πού παρασκευάζεται μέ δρισμένη, σχεδόν τελετουργική, διαδικασία, μέ πρώτη άπαραίτητη ύλη χονδροαλεσμένο άλεύρι από ρεδίθια. Μέσα στον κουνενό, τό γνωστό πήλινο άγγείο, ή καί σέ άλλο σκεύος, τοποθετούν οί γυναίκες άφεσπέρας *τά* άλεσμένα ρεδίθια μέ μικρή ποσότητα χλιαρού νερού, άναταράσσουν τό μίγμα καί έπειτα σκεπάζουν τό σκεύος μέ χονδρό μάλλινο ύφασμα καί τό τοποθετούν κοντά στό τζάκι, προφανώς για νά διατηρείται ή θερμοκρασία σταθερή καί νά εύκολυνθεί έτσι ή ζύμωση. Σέ λίγες ώρες τό φύραμα αυτό, πού λέγεται έπίσης *κουνενός*, φουσκώνει καί είναι έτοιμο για νά ζυμωθεί τό άλεύρι των έφταζύμων. Από τή στιγμή πού θά σκεπαστεί ό κουνενός καί μέχρι νά φουσκώσει δέν έπιτρέπεται νά ξεσκεπάζεται καί νά άνακατώνεται, γιατί τότε *δέ βγαίνει* δηλ. άποτυγχάνει (*χαλά*). *Ή φράση *χάλασε ό κουνενός* άκούεται καί σήμερα. Ή χαλασμένος όμως κουνενός άναδίδει μά φοβερή δυσσομία καί ή φράση *βρωμεί σάν τόν κουνενό* είναι παροιμιακή. Νομίζω ότι ή φράση του Φορτουνάτου *τά κουνενά άνω κάτω νά γυρίσω* σημαίνει τροπικώς ότι θά κάμει άνεκατώματα (σουχλικά, σκάνδαλα), πού θά χαλάσουν τό σχεδιαζόμενο συνοικέσιο, όπως άκριδώς δέν μπορούν νά γίνουν έφτάζυμα μέ χαλασμένο (βρωμεσμένο) κουνενό. Τή σημασία αυτή ένισχύει καί ή παρατήρηση ότι στους κρητικούς γάμους ζυμώνουν κουλούρια έφτάζυμα καί είναι γνωστή ή εύχή πού άπευθύνεται προς τους νέους *κι από τά κουλούρια σου* (δηλ. νά φάμε έφτάζυμα στό γάμο σου).**

Γ'

Γεωργίου Χορτάτζη, *Κατζούρμπος*. Κριτική έκδοση Λίνου Πολίτη, *Ήράκλειο Κρήτης 1964* (= *Έταιρία Κρητικών Ίστορικών Μελετών - Κρητικών Θεάτρων*, 1)

A 129 - 130

*μ' ένα κομμάτι πού δαστώ μέσα εις τήν μπουζνάρα
άπόχτιν άγριμερικό...*

*Ή λέξη *μπουζνάρα* καί *μπουζουνάρα* (A 318) δρίσκεται καί στον Φορτουνάτο (A 97, B 291, Vincent). Άκούεται καί σήμερα στην Άνατολική Κρήτη καί σημαίνει γενικά τσέπη, θυλάκιο. Άθρησάυριστος είναι ό τύπος *μπουζούκα*, ή, πού άκούεται άκόμη μέ τήν ίδια σημασία (*Άμαριανό Πεδιάδος*). *Ό A. Vincent* στό Γλωσσάριο του Φορτουνάτου (σ. 231) παραπέμπει στον Γ. Πάγκαλο, ό όποιος παράγει τή λέξη από τό ύποθετικό **ύποζωνάρα*, δεχόμενος ότι θά σήμαινε αρχικά τό θυλάκιο πού*

4. Τό επίθετο *έφτάζυμος* προέρχεται από τό *αυτόζυμος* (αυτός πού ζυμώνεται χωρίς προζύμι), μέ προφανή παρετυμολογία προς τόν αριθμό έφτά. Πβ. Ν. *Άνδριώτη, Έτυμολογικό Λεξικό τής Κοινής Νεοελληνικής*, λ.

κρέμεται από τή ζώνη καί ἔπειτα γενικά τήν τσέπη. Διδάσκει μάλιστα ὅτι ὁ τύπος θά προέκυψε κατά τό σχῆμα: *ὑποζωνάρα (ὑπό + ζώνη) > 'ποζωνάρα > 'πουζωνέρα > πουζουνέρα > πουζουνέρα «κατ' ἀφαίρεσιν τοῦ ἀρκτ. i ἐκ συνεκφορᾶς καί τροπήν τοῦ ο εἰς υ»⁵.

Τό φιλολογικό αὐτό ἐπινόημα τοῦ Γ. Παγκάλου φαίνεται ἀπίθανο, ὅταν μάλιστα ὁ τύπος *ὑποζωνάρα, πού θεωρεῖται ὡς ἀρχικός, εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας. Ἔτι ἀλλή εἶναι, κατά τή γνώμη μου, ἡ ἀρχή τῆς λέξης αὐτῆς. Ἐπάρχει ἡ κρητική λέξη *μούζουνας*⁶, ὁ, πού σημαίνει τόν «ποδεώνα» τοῦ ἀσκού, δηλαδή τό κλειστό πόδι τοῦ δέριματος, πού χρησιμοποιεῖται καί ὡς λαβή. Ἀναλογικά χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη καί γιά τά θυλακοειδή ἄκρα τοῦ σακκιοῦ, ὅπως φαίνεται στή φράση *πιάσε τό σακκί ἀπό τσί μπουζούνους*. Ἡ λέξη ἀπαντᾶται καί στόν οὐδέτερο τύπο, *μπουζούνι*, τό, καί στήν Κρήτη καί στήν ἄλλη Ἑλλάδα, ὅπου σημαίνει τό φουσκωμένο ἄκρο τοῦ ἀσκού⁷. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ φουσκωμένου ἄκρου τοῦ ἀσκού πρὸς τό θυλάκιο ὁδήγησε στή μεταφορική χρήση τῆς λέξης. Τό θυλάκιο ὀνομάστηκε καί αὐτό *μπουζούνι* ἢ *μπουζούνα* καί μέ τή μεγεθυντική κατάληξη *-άρα μπουζουνάρα* (πρβλ. πόδι - ποδάρα, κορμί - κορμάρα, ζώνη - ζωνάρα, γλώσσα - γλωσσάρα κ.τ.δ.). Ὁ τύπος *μπουζούνα* συντέμνεται προφανῶς γιά λόγους μετρικούς, ἐνῶ ὁ τύπος *μπουζουν(ι)έρα* μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ εὐκόλως ὡς ἰδιωματική ἀπόκλιση. Ἔτσι μάλιστα ὁ τύπος *μπουζουνιέρα* νά εἶναι ὁ ἀρχικός (*μπουζούνι* - *μπουζουνιέρα*).

Δ'

Στάθης, κρητική κωμωδία. Κριτική ἔκδοση Lidia Martini, Θεσσαλονίκη 1976 (= Βυζαντινή καί Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 3)

A 98

στό πόρτεγό μου τ' ἄρματα τά μάτια μου νά δοῦσι

Ἡ ἐκδότρια ἐρμηνεύει τή λέξη *πόρτεγο* ὡς στοά (Γλωσσάριο, σ. 199). Πρόκειται γιά προφανή παρεξήγηση πρὸς τή βενετική λέξη *portico*, *portego*, πού σημαίνει τίς στοές τῶν βενετσιάνικων δρόμων. Στή λαϊκή γλώσσα τῆς Κρήτης *πόρτεγο* λέγεται τό μεγαλύτερο καί ἐπισημότερο δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ, πού εἶναι ἀρκετά εὐρύχωρο, μέ καμάρα, προορισμένο γιά τήν ὑποδοχή τῶν ἐπισκεπτῶν στίς ἐπίσημες κοινωνικές καί ἐορταστικές ἐκδηλώσεις. Ἡ λέξη ἀκούεται καί σήμερα. Σέ γαμήλιο δημοτικό τραγούδι τό πρᾶγμα φαίνεται καθαρά:

Ἀνοίξετε τά πόρτεγα σ' Ἀνατολή καί Δύση,
ν' ἀποδεχθῆτε τό γαμπρό τ' ὄμορφο κυπαρίσσι⁸.

5. Γ. Παγκάλου, *Περί τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Κρήτης*, τ. Β', σ. 245.

6. Μ. Πιτυκάκη, *δ. π.*, Β', 682.

7. Ὁ Μιχ. Στεφανίδης ὑπέδειξε τή σχέση τῆς λέξης πρὸς τοὺς ὀρνιθολογικούς ὄρους *θύζας* (ὄ) καί *θύζας* (ὄ), τό πτηνό πού ἔχει τήν ιδιότητα νά φουσκώνει τό πτέρωμά του ὅταν κἀθεταί. Στήν ἴδια ρίζα ἀνάγει τίς λέξεις *θουζιά*, *θούζουνας*, *θούζγα*, *μπουζούνι* (φουσκωμένο ἄκρο ἀσκού), *μούζα* (χοῖρος), *μούζος* (γυναίκα εὐτραφῆς) κ.ἄ. Πβ. περ. Ἀθηνᾶ Μ', 1928, σ. 203.

8. Πβ. Π. Βλαστοῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτη, ἐν Ἀθήναις 1893, σ. 47.

Καί σέ ἄλλο ἀδημοσίευτο ἀκόμη ἀπό τήν προσωπική συλλογή μου:

Ἐνοῖξετε τά πόρτεγα νά μπουῖν οἱ συμπεθέροι.

Στήν κρητική κωμωδία τοῦ *Στάθη*, ὁ Μπράβος, χαρακτηριστικός τύπος τοῦ miles gloriosus, παραπονεῖται γιατί τώρα πιά δέν γίνονται πόλεμοι γιά νά δοκιμάσει τήν ἀνδρεία του καί τά ὄπλα του, πού κρέμονται παραπονεμένα στό πόρτεγό του:

*Πετροῦτσο, πῶς σοῦ φαίνονται, θωρεῖς, ὄντα στραφοῦσι
στό πόρτεγό μου τ' ἄρματα τά μάτια μου νά δοῦσι
νά κρέμονται κλιτότατα καί παραπονεμένα...*

(A 97 - 99)

Θά ἦταν βέβαια περίεργο νά εἶχε κρεμάσει ὁ Μπράβος τά ὄπλα του στή στοά, πού ἄλλωστε δέν ὑπῆρχε ὡς ἀρχιτεκτονικό στοιχεῖο στίς κρητικές πόλεις. Εἶναι, ἐξάλλου, διαφωτιστικό τό γεγονός ὅτι ἡ λ. *πόρτεγο*, μέ τή σημερινή σημασία τοῦ περισσότερο εὐρύχωρου καί ἐπίσημου δωματίου τοῦ κρητικοῦ σπιτιοῦ, ἀπαντᾶται καί στά δικαιοπρακτικά ἔγγραφα τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας. Ἐναφῆρω προχείρως τήν παρουσία τῆς λέξης σέ συμβόλαιο τοῦ Μιχαήλ Μαρά, μέ χρονολογία 21 Ἰουλίου 1567: ... *ἐκεῖνα τά σπίτια τά ἐδικά μου μέ ὄλαις ταῖς κομοντιτάδαις καί μέ τούς ἀέρες τους, τά ὅποια εἶναι πόρτεγο, κάμερα, κατώγια...*⁹. Ἀλλά ὁ Ἀντρέας Κορνάρου στή γνωστή διαθήκη του ἀφήνει στόν ἀνιψιό του Μπερνάντο ὅλη τήν οἰκοσκευή, πού εἶχε στό πόρτεγό του: *che tengo nel portico*. Ὁ Στ. Σπανάκης ἀπέδωσε τή λ. *portico* μέ τήν λ. *πόρτεγο* «γιατί σώζεται ἀκόμη καί σήμερα στήν Κρήτη καί σημαίνει τό κυρίως δωμάτιο τοῦ χωριάτικου σπιτιοῦ, πού μένει ἡ οἰκογένεια, ὅπου βρίσκεται καί ἡ ἐστία»¹⁰. Ἡ λέξη εἶναι βέβαια βενετική, ἀλλά καί στό Λεξικό τῆς βενετικῆς διαλέκτου ἡ ἐρμηνεία εἶναι σαφής: *Portico e Sala, Luogo principale e più vasto della casa*¹¹.

Γ 544

γιατί ἔχω παρατήρημα παπάς νά μοῦ σιμῶση

Περιέργως ἡ ἐκδότρια ἐρμηνεύει: «*παρατήρημα*, τό = ἀντίρρηση» (Γλωσσάριο, σ. 199). Εἶναι ἐντούτοις πασίγνωστο ὅτι ἡ λ. *παρατήρημα* καί στίς ἄλλες ἑλληνικές περιοχές, ἀλλά κυρίως στήν Κρήτη σημαίνει πρόληψη, δεισιδαιμονία¹². Ἡ λέξη ἀκούεται συνήθως στή φράση *ἔχω παρατήρημα*, πού ἰσοδυναμεῖ μέ τό «εἶμαι προληπτικός», «θεωρῶ κάτι ὡς κακό σημάδι, κακό οἰωνό». Εἶναι ἐξάλλου γνωστό ὅτι ὁ

9. Κ. Δ. Μέρτζιου, Σταχυολογήματα ἀπό τά κατάστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά, *Πεπραγμένα Α' Διεθνούς Κρητολογικῆ Συνεδρίου* (= *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ' -ΙΣΤ' / 6, 1961-62), σ. 280, ὅπου μάλιστα ἐπεξηγεῖται «*πόρτεγον* = κύριον δωματίον».

10. Στέργ. Σπανάκη, Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀντρέα Κορνάρου (1611), *Κρητικά Χρονικά* Θ', 1955, σ. 470, σημ. 106.

11. Βλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856, σ. 527, λ. *portego*.

12. Βλ. Παντ. Π. Βαβουλέ, *Παρατηρήματα*, Ἡράκλειον Κρήτης 1957 (= *Κρητικά Χρονικά* Γ', 1956 - Λαογραφικόν Παράρτημα).

παπάς εἶναι ἀντικείμενο πολλῶν προλήψεων καί δεισιδαμονικῶν δοξασιῶν. Ἡ συνάντησις μέ παπά τό πρωί, τήν πρωτομηνιά ἢ τήν πρωτοχρονιά θεωρεῖται ιδιαίτερα κακός οἰωνός¹³. Ἐτσι, ὁ Φόλας τῆς κωμωδίας δέν ἔχει ἀντίρρηση νά τοῦ σιμάσει παπάς, ἀλλά ἀπλούστατα εἶναι προληπτικός καί τό θεωρεῖ κακό παρατήρημα.

13. Π. Βαβουλέ, *δ. π.*, σ. 29.

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΞΗ ΜΙΑΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ

Ὁ ὄρος «γραμματική» λόγω ἀκριβῶς τῆς πολυσημίας του ἔχει ἐπιφέρει σύγχυση, ὄχι μόνο στὸν ἀνυποψίαστο μέσο ἀναγνώστη, ἀλλὰ καί σ' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἐκπαιδευτικούς. Σέ μιά δοκιμαστική ἔρευνα διαπίστωσα ὅτι ὁ περισσότερο κόσμος σπάνια συνειδητοποιεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ γραμματικές δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀνθρώπινα κατασκευάσματα μέ ὅλες τῖς συνεπακόλουθες ἐλλείψεις καί ἀδυναμίες πού ὀφείλονται ὄχι μόνο σέ ἄγνοια, ἀλλὰ καί σέ ποικίλες σκοπιμότητες, ἀνάλογα μέ τῖς γλωσσικές, πολιτικές, κοινωνικές, ἢ ἄλλες πεποιθήσεις ἢ προκαταλήψεις τοῦ συγγραφέα τους. Ἀπώτερη συνέπεια τῆς διαπίστωσης αὐτῆς εἶναι ὅτι πολλοὶ λίγοι ἀντιλαμβάνονται τὴν ἀνάγκη συγγραφῆς γραμματικῶν, οἱ ὁποῖες θά ἀνταποκρίνονται στίς σύγχρονες ἐπιστημονικές ἀπαιτήσεις.

Μέ τόν ὄρο «γραμματική» ἡ νεότερη Γλωσσολογία χαρακτηρίζει διάφορα ἐρευνητικά ἀντικείμενα: Τὴ γνώση ἢ τὴ διδασκαλία τῶν μορφολογικῶν καί συντακτικῶν κανονικοτήτων μιᾶς φυσικῆς γλώσσας, τὸ δομικὸ σύστημα κανόνων (μέ τὴν ἔννοια τῆς langue τοῦ Saussure) τὸ ὁποῖο ὑπόκειται σέ ὅλες τῖς διαδικασίες παραγωγῆς καί κατανόησης τῆς γλώσσας, τὴ συστηματικὴ περιγραφή τῶν τυπικῶν κανονικοτήτων μιᾶς φυσικῆς γλώσσας ὑπὸ τὴ μορφή ἐγχειριδίου ἢ διβλίου ἀναφορᾶς, κλπ. Γιά τὴν κατηγοριοποίηση τῆς γραμματικῆς παίξουν ἀποφασιστικὸ ρόλο τὰ ἐπόμενα κριτήρια: Ἀνάλογα μέ τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο διακρίνουμε τὴ γραμματικὴ τῆς γλωσσικῆς ἰκανότητας, ἢ ὁποία παρέχει ἓνα πρότυπο γιά τὴν ἐρμηνεία τοῦ μηχανισμοῦ τῶν κανόνων πού ἐφαρμόζει ὁ κάθε φυσικός ὁμιλητὴς χωρὶς νά τὸ συνειδητοποιεῖ καί τὴ γραμματικὴ σώματος ὕλικου (corpus) ἢ ὁποία ἀποσκοπεῖ σέ μιά ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν κανονικοτήτων μιᾶς γλώσσας ἢ ἐνός παρατηρήσιμου ἀντιπροσωπευτικοῦ τῆς μέρους. Ἀνάλογα μέ τὸ θεωρητικὸ στόχο ἢ γραμματικὴ περιγραφή ἀναφέρεται σέ μιά μεμονωμένη γλώσσα ἢ στά κοινὰ καθολικά γνωρίσματα, βάσει τῶν ὁποίων ἐρμηνεύονται οἱ ἰδιαιτερότητες τῶν ἐπιμέρους γλωσσῶν. Ἀνάλογα μέ τὸ μεθοδολογικὸ ὑπόβαθρο γίνεται διάκριση περιγραφικῶν (συγχρονική, ἀντικειμενική παρουσίαση τῶν δεδομένων) καί ρυθμιστικῶν (μέ στόχο τὴ διδασκαλία τῆς «ὀρθῆς» γλωσσικῆς χρήσης) γραμματικῶν. Μέ κριτήριον τὸν χρηστικὸν διακρίνουμε ἐπιστημονικές καί παιδαγωγικές – στίς ὁποῖες ἐντάσσονται καί οἱ σχολικές τῆς μητρικῆς ἢ ἄλλης γλώσσας – γραμματικές. Τέλος, μέ βάση τὴ θεωρητικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ γλώσσα ἔχουμε, ἀνάμεσα στά ἄλλα, τὰ ἀκόλουθα εἶδη γραμματικῆς: Γενετική - μετασχηματιστικὴ γραμματικὴ (Generative - Transformational grammar), Γραμματικὴ τῶν ἐξαρτημένων σχέσεων (Dependency grammar), πτωτικὴ γραμματικὴ (Case grammar), λειτουργικὴ γραμματικὴ (Functional gram-

mar), καθολική ή γενική γραμματική (Universal grammar), Γραμματική του σθένους (Valency grammar), Γραμματική του περιεχομένου (Inhaltsbezogene Grammatik), κ.ά.

Μέσα στά πλαίσια του παρόντος άρθρου δέν είναι δυνατό νά αναφερθῶ στά γενικότερα προβλήματα πού παρουσιάζει ή σύνταξη μιᾶς υπεύθυνης ἐπιστημονικῆς γραμματικῆς τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, ἀπό τήν ὁποία θά μποροῦσε νά προκύψει μιᾶ σοβαρή σχολική γραμματική. (Βλ. τίς νηφάλιες καί μεστές περιεχομένου παρατηρήσεις του Στυλιανού Ἀλεξίου [1986]). Εἶναι, πάντως, χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι οἱ ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τῶν νεοελληνικῶν γραμματικῶν, ὅπως λ.χ. ή ἀπουσία συγκεκριμένου θεωρητικοῦ πρότυπου γραμματικῆς ἀνάλυσης, ή μεθοδολογική σύγχυση ἀνάμεσα στή συγχρονική καί διαχρονική ἐξέταση τῶν γραμματικῶν δομῶν, ὁ διαχωρισμός τῆς μορφολογίας ἀπό τή σύνταξη, ή ἐπιφανειακή ἀντιμετώπιση του παράγοντα τῆς σημασίας στήν ὅλη δομή τῆς γλώσσας, κ.ά., ἐμφανίζονται σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό σέ ὅλες τίς γραμματικές τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων. Ἡ μόνη ἴσως ἀδυναμία τῶν γραμματικῶν τῆς νεοελληνικῆς πού ἀπουσιάζει ἀπό τίς γραμματικές τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων εἶναι ή ρυθμιστική τάση, λόγω ἀκριθῶς τῆς ἔγκαιρης συνειδητοποίησης του γεγονότος ὅτι οἱ διάλεκτοι δέν θά μποροῦσαν νά ἀποτελέσουν ἀποφασιστικό παράγοντα στή διαμόρφωση ἑνός πανελληνίου ὄργανου ἐπικοινωνίας. Ἡ ἀρετή ὅμως αὐτή, ή ὁποία δέν ἀποτέλεσε συνειδητή ἐπιλογή, ἀλλά ἦταν τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀναπόφευκτης διαπίστωσης, ἐπισκιάζεται ἀπό τόν ἔντονο περιγραφικό τρόπο ἀντιμετώπισης τῶν γραμματικῶν φαινομένων μέ μηδαμινή παρουσία τῆς ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης.

Ἄσοι ἐπικρίνουν μέχρι σήμερα τόν τρόπο πραγμάτευσης γραμματικῶν φαινομένων τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας καί τῶν διαλέκτων τους ἀποσιωποῦν ἕνα σημαντικό γεγονός: Ὅτι οἱ συγγραφεῖς τους ἀκολουθοῦσαν τή γραμματική παράδοση πού διαμορφώθηκε τούς δύο τελευταίους αἰῶνες στή Δυτική Εὐρώπη ἀπό τίς ἀδυναμίες τῆς ὁποίας δέν μπόρεσαν νά ἀπαλλαγοῦν εὐκόλα οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ Δυτικοευρωπαῖοι μέχρι καί τά μέσα του 20ου αἰῶνα. Μιά ἀπό τίς σημαντικότερες ἀδυναμίες τῆς λεγόμενης «παραδοσιακῆς γραμματικῆς» (πρόκειται γιά τήν παλιά μορφή τῆς σχολικῆς γραμματικῆς πού προέκυψε ἀπό τήν παράδοση τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς καί τῆς λατινικῆς γραμματικῆς ἀπό τόν 18ο αἰῶνα καί μετά) εἶναι ή ἔλλειψη συστηματικῶν κριτηρίων ταξινόμησης καί ἀνάλυσης γραμματικῶν φαινομένων μέ ἐμφανή σύγχυση ή ἀσάφεια στή χρησιμοποίηση τῶν σχετικῶν ὄρων. Ἔτσι λ.χ. δίνονται ὀρισμοί τῶν λεγομένων «μερῶν του λόγου» χωρίς προσπάθεια ἀνεύρεσης τῆς ἀπαραίτητης κοινῆς ἀφετηρίας. Ὁ ὀρισμός του ὀνόματος καί του ρήματος στηρίζεται στή «σημασία», τῶν ἐπιρρημάτων, τῶν συνδέσμων, τῶν προθέσεων καί τῶν ἀντωνυμιῶν στή «λειτουργία» τους. Τά ἐπιφωνήματα ὀρίζονται μερικῆς φορές μέ κριτήριο τή «μορφή» τους, κ.ο.κ. Ἡ μέθοδος ἀνάλυσης τῶν παραδοσιακῶν γραμματικῶν στηρίζεται στή σημασία, ή ὁποία ἀποτελεῖ τόν πιό ὑποκειμενικό παράγοντα στή γλώσσα. Μέ τόν τρόπο ὅμως αὐτόν ἐπέρχεται τόση σύγχυση στήν ἀνάλυση γραμματικῶν φαινομένων ὅση θά γινόταν στή βοτανική, ἂν ἐπιχειροῦσε κανεῖς νά ταξινομήσει τά φυτά μέ κριτήριο τήν παρουσία ή ἀπουσία ὁμορφιάς, κατά τήν εὐστοχη σύγκριση ἑνός γλωσσολόγου. Ὁ προσανατολισμός τῆς παραδοσιακῆς γραμματικῆς στή γραπτή γλωσσική μορφή μέ ἄμεση συνέπεια τόν ρυθμιστικό της χαρακτήρα σέ συνδυασμό μέ τήν ἐπικράτηση τῆς διαίσθησης καί τήν ἀνάμιξη συγχρονικῶν καί διαχρονικῶν κριτηρίων ἐπικρίθηκε ἔντονα ἀπό τόν δομισμό.

Ἐναφορικά τώρα πρὸς τὶς γραμματικές τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἀκόλουθα:

Ἀπὸ τὶς καλύτερα μελετημένες νεοελληνικές διαλέκτους εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ ποντιακή, ἡ τσακωνική καὶ τὰ κατωιταλικά ἑλληνικά ἰδιώματα. Εἶναι αὐτὲς πού διαθέτουν τὶς πληρέστερες γραμματικές καὶ λεξικά. Γιὰ τὴν ποντιακή διάλεκτο ὑπάρχει μιά μελέτη τῆς φωνητικῆς τῆς ἀπὸ τὸν Δ. Ἡ. Οἰκονομίδη (1908) καὶ οἱ γραμματικές τοῦ ἴδιου (1958) καὶ τοῦ Ἄ. Παπαδόπουλου (1955). Ἡ Τσακωνική διάλεκτος εὐτύχησε νὰ μελετηθεῖ ἀρκετὰ νωρὶς ἀπὸ τὸν Γ. Ἀναγνωστόπουλο (1926). Σύνγκρ. τῆ σύντομη γραμματικὴ τοῦ Ἄ. Κωστάκη (1951). Ἡ Ἱστορική γραμματικὴ τῆς κατωιταλικῆς Ἑλληνικῆς τοῦ G. Rohlfs (1977) ἀποτελεῖ βασικό δοῦγμα γιὰ τὸν ἐρευνητή. Γιὰ τὴν τόσο σημαντικὴ κυπριακὴ διάλεκτο διαθέτουμε πλῆθος ἐπιμέρους σημαντικῶν μελετῶν, δὲν ἔχει ὅμως δυστυχῶς γραφεῖ οὔτε ἡ γραμματικὴ, οὔτε τὸ λεξικὸ τῆς. Σημαντικὸ, κυρίως γιὰ τὴ μεθοδολογία πού ἀκολουθεῖ, εἶναι τὸ ἔργο τοῦ B. Newton (1972α). Τὰ Δωδεκανησιακά ἰδιώματα μελετήθηκαν ἀπὸ φωνητικὴ κυρίως ἄποψη ἀπὸ ἱκανοὺς καὶ ἐμπειροὺς ἐρευνητές, ὅπως εἶναι ὁ Ἄγ. Τσοπανάκης (1940, 1949) καὶ ὁ Ἄ. Καραναστάσης (1963) μὲ παραδοσιακοὺς τρόπους ἀνάλυσης. Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Κ. Μηνᾶ γιὰ τὰ ἰδιώματα τῆς Καρπάσου (1970) προσφέρει οὐσιαστικὲς λύσεις σὲ φωνολογικά, μορφολογικά καὶ ἑτυμολογικά προβλήματα. Γιὰ τὰ βορειοελλαδικὰ ἰδιώματα διαθέτουμε τὴν ἐντελῶς ξεπερασμένη σήμερα γραμματικὴ τοῦ Ἄ. Παπαδόπουλου (1927). Τὸ ἰδίωμα τῆς Χίου μελετήθηκε ἐξονυχιστικὰ ἀπὸ τὸν H. Pernot (1907-1946). Τὰ ἑπτανησιακά ἰδιώματα, τὰ ἰδιώματα τῆς Ἰκαρίας καὶ Κυθέρων, τὰ πελοποννησιακά ἑλληνικά καὶ τὸ ἰδίωμα τῆς Μάνης (παρὰ τὶς σημαντικὲς μελέτες τοῦ Δ. Βαγιακάκου γιὰ τὸ τελευταῖο) περιμένουν ἀκόμη τὶς γραμματικὲς τους.

Κοινὸ γνώρισμα τῶν περισσοτέρων ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔργα εἶναι ἡ ἱστοριοερμηνευτικὴ προσέγγιση μὲ λίγο ἢ πολὺ τὸ ἴδιο πρότυπο περιγραφικῆς ἀνάλυσης. Δίνεται ἔμφαση στὴ φωνητικὴ καὶ φωνολογία χωρὶς ὅμως πιστὴ φωνητικὴ καταγραφή. Αἰσθητὴ εἶναι ἡ μεθοδολογικὴ ἀσάφεια γιὰ τὰ κριτήρια καὶ τὸν τρόπο συλλογῆς τοῦ ὑλικοῦ καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία σημασιο-συντακτικῶν ἀναλύσεων. Τὸ λεξιλόγιο μελετᾶται ἀποκομμένο ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς γλώσσας, ἐνῶ ὡς ἀπαραίτητο συμπλήρωμα θεωρεῖται ἡ ἑτυμολογία τῶν λέξεων μὲ ἐμφανῆ τάση τὴν ἀναγωγή σὲ ἀρχαιοελληνικά πρότυπα. Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευτοῦν ὡς ἀρνητικὴ κριτικὴ, ἀφοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκαν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔργα ἴσχυαν κατὰ κανόνα αὐτὰ τὰ πλαίσια γραμματικῆς ἀνάλυσης καὶ ὄχι μόνον ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα.

Τὰ τελευταῖα χρόνια βλέπουμε μιά αἰσθητὴ ἀλλαγὴ πορείας σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάλυση γραμματικῶν φαινομένων τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων μὲ ἔμφαση στὴ συγκρονητικὴ-ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση καὶ ἐπιλογὴ ἑνὸς συγκεκριμένου θεωρητικοῦ προτύπου. Ἡ θεωρία τῆς Γενετικῆς - μετασηματιστικῆς γραμματικῆς ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν B. Newton (1972β) γιὰ τὴ μελέτη φωνολογικῶν φαινομένων τῆς νεοελληνικῆς καὶ τῶν διαλέκτων τῆς, ἀπὸ τὸν Γ. Χ. Σακελλαριάδη (1974), τὴν Ἄ. Μαλικούτη - Drachman καὶ τὸν G. Drachman (1977, 1983). Οἱ ἐρευνητές πού χρησιμοποιοῦν ὡς θεωρητικὸ πρότυπο τὴ γενετικὴ διαλεκτολογία (Generative dialectology) καταλήγουν μερικὲς φορὲς σὲ διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀπόψεις. (Βλ. τὴν κριτικὴ τῶν J. K. Chambers - P. Trudgill [1980], σσ. 45-50). Μὲ βάση τὶς ἀρχὲς τῆς λειτουργικῆς φωνολογίας ἔχουμε δύο ἐνδιαφέρουσες φωνολογικὲς ἀναλύσεις, τῆς Τσακωνικῆς ἀπὸ τὸν

Ἄγ. Χαραλαμπόπουλο (1980) καί τῆς Ποντιακῆς ἀπό τόν Σ. Ἄ. Χατζησαβδίδη (1985). Ἐξιόλογη ἀπό ἄποψη μεθόδου καί ἀποτελεσμάτων εἶναι καί ἡ διδακτορική διατριβή τῆς Μ. Κουτίτα-Καϊμάκη (1984). Οἱ συστηματικές μορφολογικές ἀναλύσεις νεοελληνικῶν διαλέκτων εἶναι ἐλάχιστες. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν περιοχή τῆς σύνταξης.

Ὑστερα ἀπό τή σύντομη αὐτή ἀναφορά στή γραμματική ἀνάλυση τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων καί τίς τάσεις πού διαμορφώνονται, ἄς δοῦμε ἀναλυτικότερα τά προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ κρητική διάλεκτος (Σύγκρ. Χρ. Χαραλαμπάκης 1980, 1981, 1986).

Εἶναι πράγματι λυπηρό ὅτι δυό ἀπό τίς σημαντικότερες νεοελληνικές διαλέκτους, οἱ μόνες πού παρουσίασαν πολύ νωρίς γραπτή λογοτεχνική παραγωγή, ἡ κρητική καί ἡ κυπριακή, δέν διαθέτουν μέχρι σήμερα μιά ὑπεύθυνη ἐπιστημονική γραμματική. Παρά τό πλῆθος τῶν ἐπιμέρους μελετῶν τά θεωρητικά καί πρακτικά προβλήματα παραμένουν δυσεπίλυτα, ἀκριβῶς ἐπειδή δέν μπορεῖ ἀκόμη καί σέ μιά συγχρονική θεώρηση νά παραμεριστεῖ εὐκόλα ἡ διαχρονική διάσταση, ἰδιαίτερα σέ γλῶσσες μέ μακρά καί σημαντική λογοτεχνική παράδοση. (Γιά τή σχετική βιβλιογραφία βλ. τίς ἐργασίες τοῦ Δ. Βαγιακάκου [1972] καί Ν. Κοντοσόπουλου [1969, 1979, 1981, 1988]).

Ἡ μοναδική μέχρι σήμερα ἐκτενής ἀνάλυση τῆς γραμματικῆς δομῆς τῆς κρητικῆς διαλέκτου ἔχει γίνει ἀπό τόν Γ. Πάγκαλο (1955-1975). Πρόκειται γιά τόν Α' τόμο τοῦ Λεξικοῦ του, σσ. 167-424. Ἡ μελέτη χωρίζεται σέ τρία μεγάλα τμήματα: «φωνητικό», «τυπικό» καί «ἐτυμολογικό». Τό ἔργο ἐμφανίζει ὅλα τά μειονεκτήματα τοῦ παραδοσιακοῦ τρόπου ἀντιμετώπισης τῶν γραμματικῶν φαινομένων πού ἀνέφερα πῶς ἀνω. Δέν θά σχολιάσω ἐδῶ τίς παρατηρήσεις τῶν ἐρευνητῶν πού ἔκριναν τόν πρῶτο κυρίως τόμο. (Βλ. συνοπτικά στόν Ν. Κοντοσόπουλο [1979], σ. 39. Πρόσθ. καί τή σημαντική βιβλιοκρισία τοῦ Δ. Βαγιακάκου, Ἄθηνᾶ 60, 1956, 328-344). Θά ἀναφερθῶ ἐν συντομία σέ μερικές μόνο πτυχές τοῦ θέματος γιά νά φανεῖ τό μέγεθος καί ἡ σπουδαιότητα τῶν προβλημάτων πού ζητοῦν τή λύση τους. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι τό ἔργο δημοσιεύτηκε πρὶν 33 χρόνια. Στό χρονικό διάστημα πού πέρασε ἀπό τότε ἡ γλωσσική ἐπιστήμη ἔκανε ἐκπληκτικές προόδους, ἐνῶ ἡ Κοινωνιογλωσσολογία ἄνοιξε νέους ὁρίζοντες γιά τή μελέτη καί κατανόηση τῶν τοπικῶν καί κοινωνικῶν διαλέκτων.

Χαρακτηριστική περίπτωση εἶναι ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Γ. Παγκάλου (τόμ. Α', σσ. 213-214): «Τό τελικόν -ν διασώζεται ὄχι μόνον εἰς ὄσας λέξεις ὑπῆρχεν ἀρχαίῳθεν πρό φωνήεντος, ἀλλά προστίθεται ἀναλογικῶς καί εἰς ὄσας λέξεις δέν ὑπῆρχεν (ὡς ἐξ αὐτηκοῖας ἤκουσα ἐν Κάτω Σύμη καί Ἄμρῳ τῆς Βιάννου παρ' ἐλαχίστων γερόντων): Ἐγὼν σοῦν λέων Κύριεν Πάγκαλεν, πῶς τό χαρτίν πού κρατεῖς στά χέριαν σουν γράφειν γιά τήν γλῶσσαν, μάλισταν». Ἀκολουθεῖ ἡ ἐρμηνεῖα: «Ἡ διάσωσις αὐτῆ τοῦ τελικοῦ ν... θά ὀφείλεται κατ' ἐμέ πάντως εἰς ἐπίδρασιν τῶν Ἰκαρίων τῶν διασφζόντων τοῦτο, οἱ ὁποῖοι ἤρχοντο καθ' ἕκαστον θέρος εἰς τήν Ἄνω Σύμη ὡς ἀνθρακοποιοί...». Ἐδῶ πρόκειται γιά τό φαινόμενο τῆς ὑπερδιόρθωσης (overcorrection, hypercorrection) τό ὁποῖο μελετήθηκε συστηματικά τά τελευταῖα μόλις χρόνια. Ἄτομα ἀπό κατώτερα κοινωνικά στρώματα στήν προσπάθειά τους νά μιμηθοῦν τή γλῶσσα πού ἰσχύει ὡς πρότυπο παράγουν ἐσφαλμένους φωνολογικούς ἢ γραμματικούς τύπους. Ἡ Γενετική-μετασχηματιστική γραμματική ἐρμηνεύει τό

φαινόμενο ως «υπεργενίκευση» (overgeneralisation) ενός νέου κανόνα πού έμαθε κάποιος (Βλ. Χρ. Χαραλαμπίκης [1985]). Η σύγχυση ανάμεσα στη συγχρονική και διαχρονική θεώρηση της γλώσσας εμφανίζεται ιδιαίτερα συχνά. Για τήν τροπή του μσέ *b* (μαχωνίδι > βαχωνίδι) ό συγγρ. (βλ. τόμ. Α΄, σ. 216) παραπέμπει στον Πίνδαρο: Δωρ. και αίολ. μ = π: μεταμείβω > πεδαμείβω. Διατυπώσεις έξ άλλου του τύπου «κατ' αὐτηκοίαν μου άμεσον εκ του στόματος του λαου επί τόπου» (βλ. τόμ. Α΄, σ. 234, σημ. 2, κ.ά.), όί όποίες εμφανίζονται συχνά προς έπίρρωση μιās άποψης, είναι σε πολλές περιπτώσεις παραπλανητικές, άφοϋ δέν υπάρχουν στοιχειώδη κριτήρια αντιπροσωπευτικής έπιλογής τών πληροφορητών. Στίς παλαιότερες συλλογές διαλεκτικού ύλικου δέν προσδιορίζεται επακριβώς ό τόπος συλλογής του ύλικου μέ άποτέλεσμα νά γίνεται αναφορά «σε μιá “ίδεατή” κρητική διάλεκτο πού τή μιλουν πάντα έτσι όλοι οι κρητικοί», όπως παρατηρεί ό Ν. Κοντοσόπουλος (1979, σ. 36). Η οϋσιαστική αυτή άδυναμία εμφανίζεται σε όλες τίς παλιότερες συλλογές διαλεκτικού ύλικου από διάφορα μέρη της Έλλάδας. Τό μειονέκτημα αυτό γίνεται πιο σοδαρό αν λάβουμε υπόψη ότι δέν γίνεται προσπάθεια καταγραφής του ύλικου σε φωνητικό άλφάβητο, οϋτε καν στο Ίστορικό Λεξικό της Άκαδημίας Άθηνών.

Τά μορφολογικά προβλήματα της κρητικής διαλέκτου έξετάζονται σε ένα έντελως έπιφανειακό επίπεδο άπλης περιγραφής χωρίς προσπάθεια ένταξης τους στο γενικότερο σύστημα της γλώσσας, χωρίς καμιά συσχέτιση μέ σημασιολογικές κατηγορίες, μορφοφωολογικές αλλαγές, κ.ά. Σ' ένα διδλίο γραμματικής τό παρατιθέμενο ύλικό είναι αναπόφευκτα περιορισμένο, στην παρούσα όμως περίπτωση δέν είναι αντιπροσωπευτικό. Τουλάχιστο δέν είναι σαφή τά κριτήρια έπιλογής. Θά αναφερθώ ένδεικτικά στον τρόπο πραγμάτευσης τών μεγεθυντικών (τόμ. Α΄, σσ. 396-398) σε σύγκριση μέ τά πορίσματα στα όποία καταλήγει ό Κ. Μηνάς (1978) στη σπουδαία μονογραφία του για τή μεγέθυνση. Κατ' άρχήν δέν αναφέρονται πουθενά, έστω και άδρομερως, τά είδη μεγέθυνσης. Ό συγγρ. έξετάζει άποκλειστικά τή συνθετική έπιθηματική μεγέθυνση, ένω ή τελευταία περίπτωση (σ. 398, άριθμ. 24, ή χρήση της λ. *κοτζάμου*) είναι αναλυτική περιφραστική και άνήκει σε έντελως διαφορετική κατηγορία. Έπειδή άπουσιάζει τό σημασιολογικό κριτήριο από τήν ταξινόμηση του Γ. Παγκάλου δέν γίνεται ή απαραίτητη διάκριση ανάμεσα σε κτητικά μεγεθυντικά (*κεφαλάς*), ποιοτικά μεγεθυντικά (*καθηγητάρα*) και έπιτατικά οϋσιαστικά (*κλεφταράς*). Οι περιπτώσεις αυτές τοποθετούνται σημασιολογικά στο ίδιο επίπεδο μέ τά καθ' αυτό μεγεθυντικά πού δηλώνουν ποσοτική / ύλική μεγέθυνση του πρωτοτύπου. Αυτό όμως πού ένοχλει περισσότερο είναι ή σύγχυση στη μορφολογική άνάλυση τών μεγεθυντικών – ή όποία επιτείνεται από τίς άκαρπες έτυμολογικές συσχετίσεις – μέ άποτέλεσμα νά γίνεται αυθαίρετη διάκριση τών γραμματικών μορφημάτων. Έτσι εμφανίζονται μεγεθυντικά μορφήματα τά όποία είναι άνύπαρκτα. Η παρατιθέμενη μεγεθ. κατάλ. —τα: *στρωμα* > *στρωμάτα* (αϋτ., σ. 397, περίπτ. 16) μέ καταβίβασμό του τόνου είναι έσφαλμένη. Πρόκειται για τά γνωστά θηλυκά παροξύτονα μέ μεγεθ. κατάλ. -α τά όποία σχηματίστηκαν από παροξύτονα οϋδέτερα υποκοριστικά σε -ι: *στρωμάτι(ον)* > *στρωμάτα*. Έμφανίζεται μεγεθ. κατάλ. -ούλλα, -ούλλος (τό όρθό είναι -ούλλος), -ούλλι (αϋτ., σ. 397, περίπτ. 18) σε μιá σειρά ή όποία μόνο σύγχυση μπορεί νά έπιφέρει. Είναι γνωστό ότι από οϋδέτ. υποκορ. σε -ούλλ(λ)ι μέ τήν προσθήκη της μεγεθ. κατάλ. -ος προέκυψαν μεγεθ. μέ αναβίβασμό του τόνου: *πεξούλι* > *πέξουλος*. Από υποκορ. σε -ούλλ(λ)ι δημιουργήθηκαν κατόπιν

τά μεγεθ. σέ -ούλ(λ)α: Ἐβγούλι = τό μικρό ἄβγό, ἄβγούλα = τό μεγάλο ἄβγό. Σωστά ἀναφέρεται μεγεθ. κατάλ. -άτσα: τράγος > τραγάτσα (δ. π., σ. 396, περίπτ. β), ὅπως χτήμα > χτημάτσα, ἡ παρατιθέμενη ὁμως ἔτυμολογία (: τραγάκι > τραγάτσι > τραγάτσα) ὁδηγεῖ ἐσφαλμένα σέ μεγεθ. κατάλ. -α. Στήν παραγωγή οὐσιαστικῶν ἀπό οὐσιαστικά ἐμφανίζεται κατάλ. -στακας (σ. 393), στήν οὐσία ὁμως πρόκειται γιά τή μεγεθ. κατάλ. -ακας (μεθυστ-ής > μεθύστ-ακας) καί ὄχι γιά σύμφυση τῶν κατάλ. -σής καί -ακας. Μιά ἀπό τίς πιό παραγωγικές μεγεθυντικές καταλήξεις τῆς κρητικῆς διαλέκτου, ἡ κατάλ. σέ -ίδι ἀναφέρεται στήν κατηγορία «περιεκτικά», ξεκινώντας ἀπό ἐσφαλμένη ἐρμηνεία τοῦ Γ. Χατζιδάκη, στήν ὁποία καί παραπέμπει. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ κατάλ. -ίδι ἀπό ὑποκοριστική ἔγινε περιεκτική καί κατόπιν μεγεθυντική. Τά ἄφθονα παραδείγματα πού ἀναφέρει ὁ Πάγκαλος (σ. 400) ἔχουν ὅλα ἀνεξαιρέτως μεγεθυντική σημασία, χωρίς κἄν νά ὑπάρχει παραπομπή στό κεφάλαιο γιά τά μεγεθυντικά. Μερικές ἐνδιαφέρουσες μεγεθ. καταλήξεις τῆς κρητικῆς διαλέκτου δέν ἔχουν καταγραφῆ, ὅπως ἡ κατάλ. -άνα: τουλούπα > τουλουπάνα. Μοναδικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί ἡ κατάλ. -ουλ(λ)ας. Πβ. τό μεταρηματικό κάθηται > καθήτουλλας. Δέν γίνεται ἐπίσης καμιά ἀναφορά στήν ἄκρως ἐνδιαφέρουσα γραμματικοποίηση τῆς λ. μάνα, ἡ ὁποία ἔχει μεγάλη ἐπίδοση στήν Κρήτη ὡς παραγωγικό μόρφημα: ἄβγομάνα, θαρβατομάνα, κοτσανομάνα, κρομμυδομάνα, ὄρμιγγομάνα, κ.ἄ. Ἡ σημασία, τέλος, τοῦ ἀναδιδασμοῦ τοῦ τόνου γιά τή δήλωση μεγεθυντικοῦ ἀποτελεῖ σημαντική ἰδιορρυθμία τῆς κρητικῆς διαλέκτου: μέγας, μεγεθ. μέγας. Σύγκρ. κοιλούκος - κοίλουκος, ἀχειλάρος - ἀχείλαρος. Ἡ πραγματεύση τῶν ὑποκοριστικῶν (τόμ. Α', σσ. 393-396) ἐμφανίζει τίς ἴδιες περίπου ἀδυναμίες πού παρουσιάζει ὁ τρόπος προσέγγισης τῶν μεγεθυντικῶν.

Τό μεθοδολογικό ἀναγκαῖο αἴτημα γιά τμηματική ἔρευνα τῆς κρητικῆς διαλέκτου μέ ἀπώτερο στόχο τή συγγραφή μιᾶς ὀλοκληρωμένης συνθετικῆς μελέτης μιᾶς φέρνει ἀντιμέτωπους μέ τό πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ συμβατικῶν γεωγραφικῶν ὁρίων τῶν ἐπιμέρους διαλεκτικῶν περιοχῶν. Ἡ θεωρία τῶν ἰσογλώσσων, τήν ὁποία ἐφάρμοσε στήν Ἑλλάδα πρῶτος ὁ Ν. Κοντοσόπουλος στήν διδακτορική του διατριβή (1969) ἔδειξε ὅτι οἱ ὄροι «ἀνατολικό» καί «δυτικό» κρητικό ἰδίωμα εἶναι παραπλανητικοί, ἀφοῦ ἡ μετάβαση ἀπό τή μιᾶ γλωσσική μορφή στήν ἄλλη συντελεῖται σταδιακά καί παρουσιάζει σχετική ρευστότητα. Σημαντική εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ νομός Ρεθύμνου ἀποτελεῖ τό πεδίο πάλης τῶν δύο ἰδιωμάτων, τόν χώρο ὅπου ἐμφανίζονται οἱ ἰσόγλωσσοι τῶν περισσοτέρων φαινομένων τῆς διαλέκτου καί ὅτι ὁ νομός Χανίων ἀπαρτίζει ὑποδιαίρεση τοῦ γλωσσογεωγραφικοῦ ὅρου «δυτική Κρήτη». Τό ἀνατολικό κρητικό ἰδίωμα, ἀντίθετα, παρουσιάζει μεγαλύτερη ὁμοιογένεια. Πρέπει ἀκόμη νά τονιστεῖ ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν διαφόρων μορφῶν μιᾶς γλώσσας ἢ μιᾶς διαλέκτου ὅταν γίνει κατὰ ἐνιαῖο τρόπο μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ μιᾶ ἀνύπαρκτη στήν πραγματικότητα γλώσσα. Ὁ γεωγραφικός ἄτλαντας τῆς Κρήτης τοῦ Ν. Κοντοσόπουλου πού μόλις κυκλοφόρησε πιστεύω ὅτι θά βοηθήσει στή λύση μερικῶν βασικῆς σημασίας προβλημάτων, ἱστορικοῦ, γενικοῦ καί συγκριτικοῦ χαρακτήρα. Βασική ἀδυναμία τῆς διαλεκτολογίας (dialectology, dialect geography) ἀποτελεῖ ἡ ἔλλειψη μιᾶς θεωρίας ἢ ἔστω μιᾶς «εὐριστικῆς» (heuristic) διαδικασίας γιά τήν ἱεράρχηση τῶν διαφόρων ἰσογλώσσων ἀνάλογα μέ τό βαθμό σπουδαιότητάς τους. Ἡ προσπάθεια ταξινόμησης τῶν ἰσογλώσσων ἀνάλογα μέ τά ἐπίπεδα γλωσσολογικῆς περιγραφῆς (οἱ ὄροι ἰσόφωνο isophone, ἰσόμορφο isomorpha, ἰσόλεξο isolex καί ἰσόσημο isosem δηλώνουν ἀντίστοιχα τή γραμμῆ πού καθορίζει τά ὄρια ἑνός φωνολογικοῦ, μορ-

φολογικού, λεξιλογικού και σημασιολογικού γνωρίσματος) δέν λύνει τό πρόβλημα τής αξιολόγησης, άφού δέν υπάρχουν μέχρι στιγμής άντικειμενικά κριτήρια γιά νά ύποστηρίξουμε άν ένα ισόφωνο λ.χ. είναι ιεραρχικά κατώτερο από ένα ισόμορφο (Γιά τά σχετικά προβλήματα βλ. τίς εϋστοχες παρατηρήσεις τών J. K. Chambers - P. Trudgill [1980], σσ. 103-124).

Ένα από τά πιό επείγοντα έρευνητικά θέματα τής κρητικής διαλέκτου είναι ή συστηματική παρουσίαση τής μορφολογικής τής δομής. Έπειδή ή διάλεκτος τής Κρήτης είναι πλούσια σέ συνθετική και παραγωγική ικανότητα θά παρουσίαζε ιδιαίτερο έπιστημονικό ενδιαφέρον ή συγχρονική και διαχρονική μελέτη του σχηματισμού κυρίως τών συνθέτων. Έπιβάλλεται νά μελετηθούν μέ σύγχρονες μεθόδους τά λεξικά και γραμματικά μορφήματα από μορφοσυντακτική και σημασιολογική άποψη. Γιά μιá πληρέστερη πραγμάτευση του θέματος είναι απαραίτητο ένα Άντίστροφο λεξικό τής κρητικής διαλέκτου.

Τό άδιέξοδο στό όποιο οδηγείται ή έρευνα όταν δέν ληφθούν ύπόψη οί σημασιολογικές μεταπτώσεις διαφορετικής έτυμολογικής άρχής μορφημάτων τά όποια μέ τήν πάροδο του χρόνου καταλήγουν σέ φωνολογική σύμπτωση ή όταν παραγνωριστεί ή διαχρονική διάσταση φαίνεται καθαρά στή μελέτη του άείμνηστου Έ. Πλατάκη (1979). Τά προθεματικά *έσω-ισο-* και *συν-* (όχι όμως και τό *είσ-*, όπως πιστεύει ό Πλατάκης, *δ.π.* σ. 50) συνέπεσαν φωνολογικά μέ άποτέλεσμα τήν παρετυμολογική σύνδεση και τή διαφωνία τών έρευνητών ως προς τήν άρχική προέλευση τών τύπων. 'Η σύνδεση πολλών λέξεων πού δηλώνουν «όλοκλήρωση» μιás πράξης μέ τό *σώς* ό *όλόκληρος και τέλειος. ό σωζόμενος και σώος ύπάρχων* του 'ΗΣύχιου δέν φαίνεται πειστική. Τό προθεματικό *συν-*, τό όποιο είναι ένα από τά πιό παραγωγικά μορφήματα τής κρητικής διαλέκτου, έχει, άνάμεσα στά άλλα, τήν έννοια τής συμπλήρωσης, όλοκλήρωσης και επίτασης. Γιά τήν έπιτακτική σημασία βλ. λ.χ. τό επίθ. *συζώντανος* = όλοζώντανος. τό *σοχαλώ* έπομένως έρμηνεύεται κάλλιστα από τό *συγ-χαλώ* = χαλώ έντελώς, και όχι από τό *σώς*. Πβ. τό *σοθέτω* στον Έρωτόκριτο, τό όποιο σωστά ό Στυλιανός Άλεξίου τό συνδέει μέ τό άρχ. *συνθέτω*. Στά περισσότερα σύνθετα άποκαθίσταται μέ μεγαλύτερη συνέπεια τό *συν-* και κατά δεύτερο λόγο παρετυμολογικά τό *ισο-*. Βλ. στον Έρωτόκριτο Α 37 *σοπορπατώ*: «συμπεριπατώ, ίσοπεριπατώ, συμβαδίζω».

Έλάχιστες είναι οί καθαρά συγχρονικές γλωσσικές μελέτες πού αναφέρονται στην κρητική διάλεκτο. Τήν τελευταία είκοσαετία ή ίσοπεδωτική επίδραση τής κοινής νεοελληνικής έξάλειψε πολλά φωνολογικά, μορφολογικά και λεξιλογικά γνωρίσματα τής γλώσσας τών κρητικών. Τήν ύποχώρηση τών γνωρισμάτων τής κρητικής διαλέκτου έπεσήμανε ήδη από τό 1918 ό 'Ι. Κονδυλάκης σέ χειρόγραφο συλλογή του πού βρίσκεται στό Άρχείο του Κέντρου Συντάξεως του 'Ιστορικού Λεξικού τής Άκαδημίας Άθηνών ('Αριθμ. χφ. 324, σσ. 73 και 75-80). Έκτοτε πολλοί έρευνητές επιβεβαίωσαν τή ραγδαία ύποχώρηση τής διαλέκτου. Γιά τό λόγο αυτό πιστεύω ότι πρέπει νά δοθεί άμση προτεραιότητα σέ συγχρονικά προσανατολισμένες έρευνες. Τό πρώτο βήμα είναι ή κατάρτιση ενός corpus από μαγνητοφωνήσεις άφηγήσεων και αϋθόρμητων συζητήσεων, όπως π.χ. έχει γίνει μέ βάση τό κοινωνιογλωσσολογικό μοντέλο τής γλωσσικής ποικιλίας. 'Η τεχνική τών παλαιότερων διαλεκτολόγων νά συγκεντρώνουν και νά μελετούν γλωσσικό ύλικό από άγροτικές μόνο περιοχές, επειδή πίστευαν ότι σ' αυτές διατηρούνται άρχαιότεροι τύποι λόγω του συντηρητικού χαρακτήρα τών κατοίκων τους, άρχίζει νά έγκαταλείπεται. 'Η άναζήτηση

γεροντοτέρων κατοίκων σέ ὄρεινά καί ἀπομακρυσμένα χωριά γιά νά προσφέρουν ἀποσπασματικό ὑλικό πού ἀνασύρουν μετά δυσκολίας ἀπό τή μνήμη τους, χωρίς μάλιστα νά εἴμαστε βέβαιοι γιά τήν εἰλικρίνεια τῶν ἀπαντήσεών τους στίς προκατασκευασμένες καί τυποποιημένες ἐρωτήσεις πού συνήθως ὑποβάλλονται, δέν ἐξυπηρετεῖ πιά καμιά σκοπιμότητα. Ἐπίσης, ἀπό τή στατική μορφοῦμε νά προχωρήσουμε στή δυναμική θεώρηση τῆς διαλέκτου ἐπιλέγοντας τούς πληροφορητές μέ τά ἀντικειμενικότερα κριτήρια τῆς στατιστικῆς ἀνάλυσης. Μόνο ἔτσι θά διαπιστώσουμε πῶς μιλιέται σήμερα ἡ διάλεκτος – ἡ καλύτερα τί ἔχει ἀπομείνει – καί ὄχι πῶς θά θέλαμε νά μιλιέται. Ἀναμένονται λ.χ. ἀξιόλογα συμπεράσματα ἀπό μιά ἐμπειρική ἐρευνα τῶν ἐπιδράσεων πού ἀσκει ἡ χρήση διαλεκτικῶν στοιχείων στό σχολικό περιβάλλον καί τή γλωσσική συμπεριφορά δασκάλων καί μαθητῶν (Βλ. μιά ἀνάλογη ἐργασία τοῦ V. Reitmaier [1979]).

Τό λεξιλόγιο τῆς κρητικῆς διαλέκτου δέν ἔχει οὔτε αὐτό μελετηθεῖ ἰκανοποιητικά. Ὑπάρχει βέβαια συγκεντρωμένο ἄφθονο ὑλικό στά δύο λεξικά πού ἔχουμε στή διάθεσή μας, τό Λεξικό τοῦ Γ. Παγκάλου καί τοῦ Μ. Ι. Πιτυκάκη (1983), χωρίς νά σημαίνει καί ἀνάλογη ποιότητα. Ἡ διάρθρωση τῶν λημμάτων εἶναι προβληματική μέ περιττό φόρτο πληροφοριῶν καί ἄστοχων ἐτυμολογιῶν. Ἐνδεικτικό εἶναι λ.χ. τό γεγονός ὅτι ὁ Μ. Πιτυκάκης, ἐνῶ γνωρίζει τήν ὀρθή ἐτυμολογία τῆς λ. *μητάτο* < λατιν. *metatum*, ἀνακαλύπτει δική του ἐτυμολογία ἀπό τό ρ. *σμίγω* > *σμιχτάτο* > *μιτάτο* μέ ἀναφορά στή «μισγόνου γῆ» (Λεξ. Γαζή). Εἶναι πρὸς τιμὴ τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου ὅτι εἶδε μετὰ ἀπόλυτη πειστικότητα τό σωστό δρόμο γιά τήν ἐτυμολογία δεκάδων νεοελληνικῶν καί κρητικῶν λέξεων ἀποφεύγοντας τό λαϊκισμό καί τήν ἄμεση σύνδεση πρὸς τά ἀρχαῖα ἑλληνικά καί τίς ἀρχαῖες διαλέκτους (Βλ. τὰ περίφημα «Γλωσσικά Μελετήματα» [1981] καί τίς βιβλιοκρισίες τῶν Χρ. Χαράλαμπακη, *Γλωσσολογία* 1, 1982, 199-200 καί Γ. Τσουκνίδα, *Παρνασσός* 26, 1984, 25-30). Καί τό ἐτυμολογικό λεξικό τῆς κρητικῆς διαλέκτου περιμένει ἀκόμη τόν ἔγκυρο συντάκτη του.

Ὅπως φάνηκε καθαρά ἀπό τή σύντομη αὐτή παρουσίαση, τά προβλήματα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ὁ ἐπίδοξος συντάκτης μᾶς γραμματικῆς τῆς κρητικῆς διαλέκτου – ἀνεξάρτητα ἀπό τό εἶδος τῆς γραμματικῆς πού θά ἐπιλέξει – εἶναι ἀκόμη πολλά, τόσο στό διαχρονικό, ὅσο καί στό συγχρονικό ἐπίπεδο. Ὁ συγγραφέας τῆς σύντομης αὐτῆς μελέτης προτίθεται νά προχωρήσει σέ συστηματική μελέτη γραμματικῶν φαινομένων πού θίγονται ἄδρομερῶς ἐδῶ μέ ἀπώτερο στόχο τή σύνταξη μᾶς γραμματικῆς τῆς κρητικῆς διαλέκτου μέ ἔμφαση στή διαχρονία καί μέ ἰδιαίτερο βάρος στά ἔργα τῆς Κρητικῆς Σχολῆς. Ἐχει ἐπίσης συγκεντρώσει μαγνητοφωνημένο ὑλικό καί ἀσχολεῖται μέ τήν ὀργάνωση τοῦ σχετικοῦ Ἀρχείου. Ὁμάδα φοιτητῶν ἔχει ἀναλάβει τήν ἐνοποίηση τοῦ ληματολογίου τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γ. Παγκάλου. Σέ ἕνα δεύτερο στάδιο θά ἐνσωματωθῶν καί τά λήμματα τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Μ. Πιτυκάκη σ' ἕνα Πίνακα λέξεων τῆς κρητικῆς διαλέκτου ἀπό τόν ὅποιο, ὕστερα ἀπό προσθήκη καί ἄλλων λημμάτων ἀπό διάφορα γλωσσάρια καί χειρόγραφα συλλογές, θά προέλθει τό ἀπαραίτητο γιά μορφολογικές ἀναλύσεις Ἀντίστροφο Λεξικό.

Πρέπει νά τονιστεῖ ἰδιαίτερα ὅτι ἕνα οὐσιαστικό μέρος τῶν ἀπαραίτητων ἔργων ὑποδομῆς γιά μιά Ἱστορική Γραμματική τῆς κρητικῆς διαλέκτου ἔχει ἐπιτελεσεῖ μέ σοβαρότητα, ὑπευθυνότητα καί σοφία ὁ τιμώμενος καθηγητής, σεβαστός διδάσκαλος, συνάδελφος καί φίλος κ. Στυλιανός Ἀλεξίου. Τά πορίσματα στά ὅποια ἔχει καταλήξει καί οἱ λύσεις πού προτείνει ὕστερα ἀπό ἀριστη γνῶση τῶν πηγῶν καί

ώριμη περισυλλογή δέν μπορούν παρά νά εἶναι στή συντριπτική τους πλειονότητα ἀποδεκτές, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό Ἐπίμετρο πού ἀκολουθεῖ.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μέ τή νέα κριτική ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου ἀπό τόν Στυλιανό Ἀλεξίου (1980) δέν ἔχουμε μόνο τό ὀριστικό καί αὐθεντικό κείμενο τοῦ Κορνάρου, προϋπόθεση γιά μιᾶ σωστή ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του, καί ἰδιαίτερα τῆς γλώσσας του, ἀλλά καί μιᾶ ἀνεκτίμητη συμβολή στή μελέτη τῆς μεσαιωνικῆς μας γλώσσας καί τῆς κρητικῆς διαλέκτου εἰδικότερα. Μιά πρόχειρη σύγκριση τῆς νέας ἔκδοσης μέ τό Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας τοῦ Ἐ. Κριαρά δείχνει πόσες ἀναθεωρήσεις εἶναι τώρα ἀναγκαῖες σέ πολλά λήμματα τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ. Ἀκολουθεῖ μικρή μόνο ἐπιλογή:

Ἐγνοιασμός A 1134: Ἡ σπουδαία αὐτή λέξη πρέπει νά προστεθεῖ τώρα στό λεξ. τοῦ Κρ(ιαρά). Δικαιολογημένα ὁ Ἄλ(εξίου) προτίμησε τόν ἀξιόλογο αὐτό τύπο πού δίνει τό Χ. Ὁ τύπος *ἄξοπίσω* πού ἀναγράφει ὁ Κρ. (6, 142) μόνο ἀπό τόν Ἐρωτόκρ. (B 185) καί ὁ ὅποιος λέγεται σήμερα στήν Κρήτη ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ Ξανθ(ουδίδου). Ὁ Ἄλ. ἀκολουθεῖ πολύ σωστά τήν πρώτη βενετική ἔκδοση καί τό ἑπτανησιακό χειρόγραφο καί γράφει *ξοπίσω*. *Ζήση*: Ὁ Κρ. (7, 22) δίνει μόνο τή σημασία «ζωή». Ὁ Ἄλ. παρέχει σωστά τό ἐρμήνευμα «ἐπιδίωση» στό A 2202. *Ζιγανεύγω*: Ὁ Κρ. (7, 26) παράγει τό ρ. «από το αραβ. ἢ τουρκοπερσ. zıyan», ἐνῶ πρόκειται γιά τό βεν. *cinganar* καί *zinganar*, ὅπως σημειώνει ὁ Ἄλ. μέ εὐστοχες ἀναφορές στόν Boerio καί σέ μελέτη τοῦ Cortelazzo. *Κάηλα*: Ὁ Κρ. (7, 194) παραπέμπει γιά τή λ. αὐτή στό A 741 τῆς ἔκδ. Ξανθ. Ὁ Ἄλ. = A 701 γράφει σωστά: *πού καίγει ὄντεν ἀρχίση*. Ἡ παραπομπή ἐπομένως πρέπει νά διαγραφεῖ. *Καταδίκαση*: Στό λήμμα *καταδίκασις*, -ση (7, 399) ἐπιβάλλεται νά προστεθεῖ ἡ δυσκολότερη γραφή τῆς A *καταδίκασες* πού σωστά εἰσήγαγε στό κείμενο ὁ νέος ἐκδότης. *Σγουράφος*: Ὁ Κρ. (7, 38) γράφει, ὅπως ὁ Ξανθ. *ζγουράφος* παραπέμποντας στό B 1351 καί Γ 1425. Ὁ Ξανθ. ὅμως ἀλλοίωσε χωρίς λόγο τή γνήσια μορφή ἢ ὁποῖα ἔχει ἀποκατασταθεῖ ἀπό τόν Ἀλεξίου.

Ὡς πρὸς τό κείμενο τῆς νέας ἔκδοσης θά ἤθελα νά παρατηρήσω ὅτι στό στίχο Δ 1184: *φεύγει ἀπό κεῖ, γιατί θωρεῖ πῶς ἔχει ν' ἀποθάνη* θά ἔπρεπε ἴσως νά εἶχε γίνει ἀποδεκτὴ ἡ γραφή τοῦ Χ: *πῶς στέκει*, ἀποψη πού ἐνισχύεται ἀπό τό χωρίο Δ 1359: *γιατί ἔχει δυό λαβωματιές καί στέκει ν' ἀποθάνη*.

Ἡ ἐπιλογή τῶν λημμάτων τοῦ Γλωσσαρίου ἔγινε ἀπό τόν νέο ἐκδότη μέ μεγάλη προσοχή καί σύνεση. Οἱ ἐρμηνεῖες εἶναι πάντα εὐστοχες καί διατυπωμένες μέ ἐκπληκτική συντομία καί σαφήνεια. Ἡ ἐπιλογή τῶν παραδειγμάτων δέν νομίζω ὅτι μπορούσε νά εἶναι καλύτερη, ἐνῶ οἱ διάφοροι γραμματικοί τύποι δηλώνονται χωρίς πλατειασμούς. Ἴσως ἔπρεπε νά προστεθοῦν μερικά χαρακτηριστικά λήμματα, παρά τόν κίνδυνο ὑπερφόρτωσης, ὅπως λ.χ. *καληνωρίζω* = χαιρετῶ E 1525 καί *καληνώρισμα* Γ 1712. Τό ἐρμήνευμα τοῦ Ξανθ. «μακαρισμός» εἶναι ἄστοχο. Οἱ δυό αὐτές λέξεις λέγονται ἀκόμη καί σήμερα στήν Κρήτη. Ἡ λ. *καληνώρισμα* βρίσκεται στό Λεξικό τοῦ Βλάχου καί τοῦ Σομαδέρα, ἀπό γραμματειακά ὅμως κείμενα εἶναι γνωστή μόνο ἀπό τό παραπάνω χωρίο τοῦ Ἐρωτόκριτου (Κρ. 7, 266). Τά «ἄπαξ λεγόμενα», ὅπως π.χ. *διχτάτος*, *δυσκόλεμα*, *ἐρωτοδιωματαράης*, *ζαλισμάρα*, *ζεστοκοπῶ*, *κακοσαρκίδα*, *κακοσύβαστος*, κ.ἄ. θά μπορούσαν νά εἶχαν δηλωθεῖ μέ κάποιο δια-

κριτικό σημάδι. Μερικές ακόμη παρατηρήσεις σέ λήμματα του Γλωσσαρίου: *Ζηλεία*: Ἡ ὑπόθεση του ἐκδότη «πιθ. μτγ. *ζηλεία» ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ τύπος *ζηλεία* σώζεται μέχρι σήμερα στήν ἀρχαιοπινὴ διάλεκτο του Πόντου. *Ζυγώνω*: Ἡ ἐτυμολογία του Στ. Καψωμένου (*Κρητικά Χρονικά* 7, 1953, 446) ἀπό τό *διώκω* δέν εἶναι ὀρθή καί καλό θά ἦταν νά ἔλειπε ἡ παραπομπή (Βλ. γιά τό θέμα αὐτό Χρ. Χαράλαμπάκη, *Ρήματα κινήσεως μὴ δηλωτικά κινήσεως στό βορειοελλαδικό χώρο καί ἡ σημασιολογική τους διαφοροποίηση ἀπό τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ χρῆση*, Β' Συμπόσιο Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 369, σημ. 20). *Ζυπώνι*: Ἐντὶ «εἶδος ἐσώρουχου» γρ. «εἶδος γιλέκου». Δέν προέρχεται ἀπό τό ἰταλ. *giubbone*, ὅπως γράφει καί ὁ Ξανθ. Εἶναι τό βενετ. *zipon*. Βλ. Κρ. 7, 27. Ἡ ὀρθὴ ἐπομένως γραφὴ εἶναι *ζιπώνι*. Ἴντα: Γιά τὴν ἐτυμολογία τῆς λ. βλ. Υ. Tarabout, *L'interrogatif éιντα ου ἴντα - quoi? du grec moderne dialectal*, BSL 73 (1978), τεῦχ. 1, σσ. 301-310: *γιαῖντα* > *εἰντα* κατὰ τό *γιατί* - *τί*. *Λωλός*: πολὺ σωστή ἡ παρατήρηση τοῦ Ἄλ.: «Γρ. λολός, γιατί ἡ σύνδεση μὲ τό ὀλωλός εἶναι ἀπίθανη. Σημειῶνω ὅτι καί ὁ Α.Χ.Χ. (= Ἀντώνιος Χ. Χατζῆς) σέ δελτίο πού ἀπόκειται στό Ἄρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ σημειώνει: «Οὐχί ἐκ τοῦ ἀρχ. ὀλωλός, ὅπερ σημασιολογικῶς διάφορον». Βλ. G. Rohlfs, *Λεξ.*, βλ. λ. *λωλός*: near. *lollo*, tosc. *lollo*, ven. *lolo* 'sciocco', 'stupido'. *Στρατά* - *στραταρίζω*: Τό ἐρμῆνευμα: «περπατῶ μὲ μικρά βήματα (γιά τά παιδιά πού πρωτοπερπατοῦν)» εἶναι βέβαια σωστό, συννυπάρχει ὁμως σχεδόν πάντοτε ἡ ἔννοια «χαριτωμένα». Τό ρῆμα λέγεται γιά κοπέλες ἢ πέρδικες πού περπατοῦν μὲ μικρά βήματα «εἴτε ἀπό συνήθεια εἴτε γιά νά προσδώσουν χάρη στό βιάδιμά τους». Τό ρ. εἶναι γνωστό μόνο ἀπό τὴν Κρήτη, ὅπως καί ἡ *στραταρίδα* = «εἶδος μικροῦ πουλιοῦ πού μοιάζει μὲ τὴ σουσουράδα καί πού ἀρέσκεται νά περπατάει στὴ μέση τοῦ δρόμου μὲ μικρά, χαριτωμένα ἄλματα» (Λεξ. Πιτυκάκη [1983], βλ. λ.). Ἄξιζει νά σημειωθεῖ ὅτι στὸν Ἐρωτόκριτο ἐμφανίζονται στό ἴδιο γλωσσικό περιβάλλον οἱ λέξεις *στραταρίζω* καί *πουλί*. *Χτικιό*: Δέν ἐτυμολογεῖται ἀπό τό *ἐκτικός*, ὅπως διαπιστώνει σωστά ὁ Ἄλεξιού, ἀλλὰ ἀπό τό *τηχτικό*. Σύγκρ. *τηχτικός* = φθισικός (Πελοπόννησος), *τηχικιάζω* (Ζάκυνθος), *τηχικιάρικος* (Πελοπόννησος), κ.ἄ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀλεξίου Στυλ. 1980, ²1986: Βιτσέντσου Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος. Κριτική ἔκδοση, Ἀθήνα: Ἐρμῆς.
- Ἀλεξίου Στυλ. 1981: Γλωσσικά μελετήματα. Ἀθήνα.
- Ἀλεξίου Στυλ. 1985: Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης καὶ τό ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη. Κριτική ἔκδοση, Ἀθήνα: Ἐρμῆς.
- Ἀλεξίου Στυλ. 1986: Το πρόβλημα τῆς σημερινῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, Ἀφιέρωμα σὸν Νίκο Σβορώνο, τόμ. Β', Ρέθυμνο, 292-306.
- Ἀναγνωστόπουλος Γ. 1926: *Zakonische Grammatik*, Βερολίνο - Ἀθήνα.
- Βαγιακάκος Δ. 1972: Le grec moderne, les dialectes Néo-helléniques et le dictionnaire historique de la langue grecque de l'Académie d'Athènes (Avec une bibliographie de 2630 titres), *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 12, 81-256.
- Chambers J. K. - Trudgill P. 1980: *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Καραναστάσης Ἀ. 1963: Ἡ φωνητικὴ τῶν ιδιωμάτων τῆς νήσου Κῶ, *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 10, 1-96.
- Κοντοσόπουλος Ν. 1969: Γλωσσογεωγραφικαὶ διερευνήσεις εἰς τὴν κρητικὴν διάλεκτον. Ἀθήνα.
- Κοντοσόπουλος Ν. 1979: Βιβλιογραφία τῆς κρητικῆς διαλέκτου, *Μαντατοφόρος* τεύχ. 14, 35-52.
- Κοντοσόπουλος Ν. 1981: Διάλεκτοι καὶ ιδιώματα τῆς νέας Ἑλληνικῆς. Ἀθήνα.
- Κοντοσόπουλος Ν. 1988: Γλωσσικός Ἀτλας τῆς Κρήτης. Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακές ἐκδόσεις Κρήτης.
- Κουτίτα - Καϊμάκη Μ. 1984: Ὁ ὑποκορισμὸς στὴν Ποντιακὴ διάλεκτο. Θεσσαλονίκη.
- Μαλικούτη - Drachman Ἀγγ. - Drachman G. 1977: Τύποι φωνολογικῶν νόμων καὶ δόρεια ιδιώματα, *Πρακτικά Α' Συμποσίου Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου*, Θεσσαλονίκη, 35-70.
- Μαλικούτη - Drachman Ἀγγ. - Drachman G. 1983: Μὴ φωνολογικοὶ περιορισμοὶ σὲ φωνολογικοὺς νόμους δορῶν ιδιωμάτων, *Πρακτικά Β' Συμποσίου Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου*, Θεσσαλονίκη, 183-196.
- Μηνᾶς Κ. 1970: *Τὰ ιδιώματα τῆς Καρπάθου*, Ἀθήνα.
- Μηνᾶς Κ. 1978: *Ἡ μορφολογία τῆς μεγεθύνσεως στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα*, Ἰωάννινα.
- Newton B. 1972a: *Cypriot Greek. Its phonology and inflexion*, Χάγη-Παρίσι: Mouton.
- Newton B. 1972b: *The generative interpretation of dialect. A study of Modern Greek phonology*, Cambridge.
- Οἰκονομίδης Δ. Ἰ. 1908: *Lautlehre des Pontischen*, Λιψία.
- Οἰκονομίδης Δ. Ἰ. 1958: *Γραμματικὴ τῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου τοῦ Πόντου*, Ἀθήνα.
- Πάγκαλος Γ. Ἰ. 1955-1975: *Περί τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Κρήτης*, τόμοι Α'-ΣΤ'.
- Παπαδόπουλος Ἰ. 1927: *Γραμματικὴ τῶν βορείων ιδιωμάτων τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα.

- Παπαδόπουλος Ἄνθ. 1955: *Ἱστορική γραμματική τῆς Ποντικῆς διαλέκτου*, Ἀθήνα.
- Pernot H. 1907-1946: *Étude de linguistique néo-hellénique*, Τόμ. Α': *Phonétique des parlers de Chio* (1907), Τόμ. Β': *Morphologie* καί τόμ. Γ': *Textes et Lexicologie* (1946), Παρίσι.
- Πιτυκάκης Μ. Ἰ. 1983: *Τό γλωσσικό ἰδίωμα τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης*, Τόμοι Α'-Β', Ἀθήνα.
- Πλατάκης Ἐ. 1979: Τά ἀπό σο- (ἢ σω-) ἀρχόμενα σύνθετα ῥήματα καί ὀνόματα τοῦ κρητικῆς γλωσσικοῦ ἰδιώματος, *Κρητολογία* τεύχ. 9, 43-52.
- Reitmayer V. 1979: Auswirkungen des Phänomens «Dialekt» auf Schulklima und Sprachverhalten von Lehrern und Schülern, *Linguistik und Didaktik* 10, 321-331.
- Rohlf G. 1977: *Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität*. Βλ. τήν πληρέστερη ἀναθεωρημένη ἰταλική μετάφραση: *Grammatica storica dei dialetti italo-greci (Calabria, Salento)*. Μόναχο: C. H. Beck.
- Σακελλαριάδης Γ.Χ. 1974: Μετασχηματιστική περιγραφή ὠρισμένων φωνολογικῶν νόμων τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Ρούμελης, *Παρνασσός* 16, 251-268.
- Τσοπάνης Ἀγ. 1940: *Essai sur la phonétique des parlers de Rhodes*, Ἀθήνα.
- Τσοπάνης Ἀγ. 1949: *Τό ἰδίωμα τῆς Χάλκης*, Ρόδος.
- Χαραλαμπάκης Χρ. 1980: Παρασυνδέσεις κρητικῶν λέξεων μέ ἀντίστοιχες γλώσσες τοῦ Ἡσύχιου, Τόμος *Μνήμη Γ. Ι. Κουρμούλη*, Ἀθήνα, 118-132.
- Χαραλαμπάκης Χρ. 1981: Ἡ συμβολή τοῦ Γ. Χατζιδάκι στή μελέτη καί τήν ἔρευνα τῆς κρητικῆς διαλέκτου, *Προμηθεύς ὁ Πυρφόρος* τεύχ. 25, 217-280.
- Χαραλαμπάκης Χρ. 1985: Σκέψεις γύρω ἀπό τή γλώσσα καί τό ὕφος τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη μέ ἀφορμή τό νέο χειρόγραφο «Ὁράματα καί θάματα», *Πρακτικά τῆς 6ης ἐτήσιας συνάντησης τοῦ τομέα Γλωσσολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτέλειου Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 347-380.
- Χαραλαμπάκης Χρ. 1986: Μεθοδολογικά προβλήματα τῶν ἀρχαϊσῶν τῆς κρητικῆς διαλέκτου, *Πεπραγμένα τοῦ Ε' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Γ', Ἡράκλειο, 229-246.
- Χαραλαμπόπουλος Ἀγ. 1980: *Φωνολογική ἀνάλυση τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου*, Θεσσαλονίκη.
- Χατζησαββίδης Σ. Α. 1985: *Φωνολογική ἀνάλυση τῆς ποντιακῆς διαλέκτου*, (ἰδίωμα τῆς Ματσούκας), Θεσσαλονίκη.

ΝΙΚ. Γ. ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΕΣ ΚΡΗΤΙΚΕΣ ΛΕΞΕΙΣ

Στά γλωσσάρια και τά λεξικά τῶν διαλέκτων τῆς νεοελληνικῆς, καθώς και στίς πάσης φύσεως συλλογές διαλεκτικῶν γλωσσικῶν ὕλικῶν, ὁ ἐρευνητῆς παρατηρεῖ ὅτι καταχωροῦνται λέξεις ἀπό διάφορους, ἀλλά σχεδόν πάντα τοὺς ἴδιους, τομεῖς τοῦ λεξιλογίου. Ἐκ τῶν «κανόνων» αὐτῶν δὲν ξεφεύγουν οἱ κρητικὲς γλωσσικὲς συλλογές και τά κρητικὰ λεξικά. Ὁ θεματικὸς αὐτὸς περιορισμὸς τῶν λεξικογράφων και τῶν «γλωσσογράφων» εἶναι και ἡ αἰτία πού τά ἔργα τους μόνις κατά 30% ἀνταποκρίνονται σέ μία γλωσσογεωγραφικὴ ἔρευνα βάσει ἐρωτηματολογίου πού ἔχει γενικὸ λεξιλογικὸ χαρακτήρα. Βασικὲς ἐννοιες τῆς καθημερινῆς ζωῆς δὲν ἔχουν προσεχθῆ και πολυσυνηθισμένες λέξεις τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας δὲν ἔχουν καταγραφῆ ἀπὸ τοὺς συλλογεῖς, ἐνῶ ἀντίθετα, πλουσιώτατα ἐκπροσωποῦνται στά διαλεκτικὰ γλωσσάρια τομεῖς (ὄρολογίες) τοῦ λεξιλογίου, ὅπως π.χ. ἡ κτηνοτροφία, ἡ γεωργία, ἡ ὕφαντική, ἡ χλωρίδα τοῦ τόπου κλπ. και λιγώτερο ἡ πανίδα, ἡ λαϊκὴ ἰατρική και νοσολογία, ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ κ.ἄ.

Θὰ ἤθελα νά τονίσω στό εἰσαγωγικὸ αὐτὸ μέρος τοῦ ἀρθροῦ μου ὅτι κακῶς δὲν προσέχουν οἱ λεξικογράφοι - «γλωσσογράφοι» τοὺς διαλεκτικὸς νεολογισμοὺς: στίς διαλεκτόφωνες (παλαιότερα ἢ και τώρα ἀκόμη) περιοχὲς τῆς χώρας μας - και μία ἀπ' αὐτέες εἶναι και ἡ Κρήτη - ἡ ἐπαφὴ τῶν χωρικῶν μέ τοὺς νέους ἀστικούς και ἀγροτικούς τρόπους ζωῆς και μέ τῆ σύγχρονη τεχνικὴ πρόοδο ἦταν ἀναπόφευκτο νά δημιουργηθῆ νέους τοπικούς ὄρους, πού και αὐτοὶ πρέπει νά συγκεντρῶνται και νά καταγραφῶνται, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται μέ τίς παραδοσιακὲς διαλεκτικὲς λέξεις. Μήπως και ἀπὸ ἐκεῖνες πολλὲς ἔτσι δὲν ξεκίνησαν; Ἀρχικά δὲν θὰ ἦσαν ἀνεπιτυχεῖς ἀποδόσεις «ἀστικῶν» λέξεων στό στόμα τῶν ἀμαθῶν χωρικῶν; Ἄλλως τε εἶναι γνωστὸ ὅτι τά φωνητικά και σημασιολογικά «λάθη» ἀποτελοῦν τά σπέρματα τῆς γλωσσικῆς ἐξελίξεως. Ἡ καταγραφὴ λοιπὸν τῶν διαλεκτικῶν νεολογισμῶν εἶναι ἀπαραίτητη ὄχι μόνον ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἄποψη, ἀλλά και ἀπὸ καθαρὰ γραμματικὸ ἐνδιαφέρον: ὁ τρόπος τῆς δημιουργίας νέων λέξεων ἢ τῆς λαϊκῆς προσαρμογῆς τῶν ἀστικῶν ὄρων στό φωνητικὸ και τὸ μορφολογικὸ σύστημα δεδομένης διαλέκτου εἶναι συχνὰ διαφωτιστικὸς γιὰ φαινόμενα πού στὸν συνήθη ἰδιωματικὸ λόγο ἔπαυσαν νά παρατηροῦνται (κάτω ἀπὸ τὴν ἰσοπεδωτικὴ ἐνέργεια τῆς σχολικῆς διδασκαλίας και τῆς ραδιοτηλεοπτικῆς γλωσσικῆς ἐπιδράσεως), ἐνῶ λανθάνουν στό γλωσσικὸ ὑποσυνείδητο τῶν διαλεκτοφῶνων¹. Στὴν Κρήτη ἰδιαίτερα, πού θὰ μᾶς ἀπα-

1. Ἐκεῖ πού π.χ. τὸ *σοῦπερι-μάρκετι*, ἀντὶ *σοῦπερ-μάρκετ*, πού ἄκουσα πολλὲς φορὲς στίς Βρυῆς Ἐκχωρῶν ἀπὸ λαϊκὰ στόματα. Ἐκεῖ πού π.χ. τὸ *τσουρίστρα* (= αὐτὴ πού *τσουρᾶ*, δηλ. κατακυλάει) εἰρωνικὰ ἀντὶ τοῦ *τουρίστρια* και τὸ (στὸν «Καπετὰν Μιχάλη» τοῦ Ν. Καζαντζάκη) *Μασέλα* ἀντὶ *Μαρσέλ* (ὄνομα κάποιας Γαλλίδας).

σχολήση ειδικά στο άρθρο αυτό, συνυπάρχουν μία έντονη γλωσσική συντήρηση και μία καλπάζουσα γλωσσοπλασία. Γι' αυτό οι συλλογείς κρητικού διαλεκτικού ύλικου πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί.

Ένα πλήρες (κατά τό δυνατόν) και συστηματικό λεξικό της κρητικής διαλέκτου δέν υπάρχει. Έχομε βέβαια τό πολύτομο λεξικό τοῦ Γ. Παγκάλου² και τό δίτομο τοῦ Μανόλη Πιτυκάκη³, πού ὁμως, και τά δύο, παρουσιάζουν βασικά μειονεκτήματα:

α) ἀφοροῦν, κυρίως (τό πρῶτο) και σχεδόν ἀποκλειστικά (τό δεύτερο) στό γλωσσικό ἰδίωμα τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, μέ κεντρικό πυρήνα τό ἰδίωμα τῆς ἐπαρχίας Μεραιπέλλου.

β) εἶναι ἀσυστηματοποίητο τό πρῶτο και πενιχρό σέ λήμματα τό δεύτερο.

Υπάρχουν τά ποικίλα κρητικά γλωσσάρια πού συνοδεύουν λαογραφικές κρητικές συλλογές. Καταλαβαίνει κανείς ὅτι τό θεματικό τους περιεχόμενο εἶναι περιορισμένο, ἀφοῦ ἀφορᾶ μόνο στά θέματα πού θίγονται στήν ἀντίστοιχη λαογραφική μελέτη ἢ συλλογή. Υπάρχει, τέλος, και τό ἀρχεῖο τοῦ «Κέντρου συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, πού τό ὑλικό του προέρχεται σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἀποδελτίωσι χειρογράφων συλλογῶν γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἀπό διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος και πού ὁ τρόπος τῆς καταγραφῆς του δέν εἶναι αὐτός πού θά ἔπρεπε.

Στό παρόν ἄρθρο θά παρουσιάσω κρητικές λέξεις ἀπό ἐκεῖνες πού ὁ ἴδιος κατέγραψα πρίν ἀπό 28 χρόνια περιοδεύοντας στά λιγώτερο ἀπό γλωσσική ἄποψι μελετημένα δυτικά διαμερίσματα τῆς Κρήτης⁴ και ἀκούγοντας συζητήσεις χωρικών πάνω σέ διάφορα θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τους. Τίς λέξεις αὐτές ἀνεζήτησα στά δύο λεξικά τῆς κρητικῆς διαλέκτου πού προανέφερα, καθώς και στό ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν και στούς ἤδη τυπωμένους τόμους τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ. Τίς παρουσιάζω ἐδῶ ἀφοῦ διεπίστωσα ὅτι ἀπουσιάζουν ἀπό τίς πηγές αὐτές και πιστεύω ὅτι ὁ ἀναγνώστης θά σχηματίσει σαφῆ ἰδέα περὶ τοῦ εἶδους τῶν λέξεων πού συνήθως παραβλέπονται ἀπό τούς συλλογείς ἰδιωματικοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ. Βέβαια δέν εἶναι δυνατόν νά ξέρω τήν ἀκριβῆ γεωγραφική ἔκταση τῆς κάθε μᾶς ἀπό τίς λέξεις πού παρουσιάζω και γι' αὐτό σημειῶνω τόν τόπο ὅπου τίς ἄκουσα.

Τίς λέξεις πού θά ἐξετάσω τίς χώρισα σέ δύο μεγάλες ὁμάδες, τούς νεολογισμούς και τίς κατά παράδοσι διαλεκτικές λέξεις. Τῆ δεύτερη ὁμάδα τήν ὑποδιαίρεσα σέ α) ἀπλές τρεχούσες χρήσεως λέξεις, β) σύνθετες λέξεις πού ἀντιστοιχοῦν σέ περιφράσεις τῆς Κοινῆς, γ) μεταφορικά χρησιμοποιούμενες διαλεκτικές λέξεις.

2. Γεωργ. Ἐμμ. Παγκάλου, *Περί τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρήτης*, τόμ. 2 - 6, Ἀθήναι, 19.

3. Μανόλη Πιτυκάκη, *Τό γλωσσικό ἰδίωμα τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης*, τόμοι 2, Ἀθήνα, 1983.

4. Γίνεται χρήση στό μελέτημα αὐτό τῶν ἀκόλουθων βραχυγραφῶν ὀνομάτων πόλεων και χωριῶν τῆς Κρήτης: Ἀλίκ(αμπος), Ἀρμ(ένοι Ἀποκορώνου), Ἀ(σῆ) Γων(ιά), Βάμ(ος), Βαφ(ές), Βρύς(ες Ἀποκορώνου), Γαλ(ατάς), Γερακ(άρι), Γέργ(ερη), Ἐλ(ος Κισάμου), Ζούρ(δα Κυδωνίας), Καστ(έλλι Κισάμου), Κρ(ύα) Βρ(ύση), Μεσκ(λά), Νταρ(άτσος Κυδωνίας), Περιβ(όλια Ἰναχωριῶν Κισάμου), Ραμν(ή Ἀποκορώνου), Ρέθ(υμνο), Σελλ(ιά Ἀγ. Βασιλείου Ρεθύμνης), Τσιδ(αράς Ἀποκορώνου), Τυμπ(άκι), Χαμαλ(εύρι Ρεθύμνης), Χαν(ιά).

Νεολογισμοί

αὐτογλάκητο Τυμπ. τό αὐτοκίνητο. Ὁ εἰπὼν κράτησε τό α' συνθετικό τοῦ καινούριου γι' αὐτόν ὄρου *αὐτοκίνητο* καί ἔβαλε μέ τό νοῦ του τό γνωστό του κρητικό ῥῆμα *γλακῶ* = τρέχω καί δημιούργησε ὄρο πού σημαίνει «αὐτό πού τρέχει μόνο του». Στά Χανιά, ἀπό γριά Ὑποκορωνιώτισσα ἄκουσα τή λ. *ἀποκοῦνητο* μέ τή σημασία «αὐτοκίνητο». Πρόκειται γιά παραφθορά τοῦ καινοφανοῦς γιά ἐκείνη τότε ὄρου *αὐτοκίνητο*, πού ἔγινε ξεκινῶντας ἀπό τήν ἔννοια «αὐτό πού κουνιέται».

ἀεροκαθίστρα = τό ἀεροδρόμιο. Δέν πρέπει νά νομισθῆ ὅτι ἡ λ. αὕτη εἶναι ψευδοδημῶδες κατασκευάσμα κάποιου «γραμματισμένου» πού διαδόθηκε ἀπό γνωστό νεώτερο τραγουδι σέ στυλ ριζίτικου (... νά κατεβῶ στό Μάλεμε, στήν ἀεροκαθίστρα). Εἶναι ἀρκετά κοινή λέξη στό στόμα τῶν χωρικῶν τῆς Κρήτης. Τήν ἄκουσα συχνά, σέ διάφορα μέρη τοῦ νησιοῦ. Φυσικά πλάστηκε μέ βάση τό ρ. *καθίζω* πού τό χρησιμοποιοῦν καί ἀντί τοῦ *προσγειώνεται* ἐπί ἀεροπλάνου. Ὑποκορετές φορές ἄκουσα στά κρητικά ἀεροδρόμια μητέρες νά προσκαλοῦν τά παιδιά τους νά παρακολουθήσουν τήν προσγείωσι τοῦ ἀεροπλάνου πού ἐρχόταν, μέ τή φρ. «ἔλα, νά τό δῆς ἀπού καθίζει».

γραδόφωνο ἀντί ραδιόφωνο (Τυμπ.). Ὁ γέρος πού τό ἔλεγε (καί ἀπ' αὐτόν τό πήραν κι' ἄλλοι συγχωριανοί του καί τό λένε) τῶφτιαξε ξεκινῶντας ἀπό τή γνωστή του λ. *τά γράδα* (= βαθμοί πυκνότητος ὑγρῶν). Τό ραδιο-ἦταν κάτι τό ξένο στό λεξιλόγιό του.

μηνιάτης = ὑπάλληλος πού πληρώνεται μέ τό μήνα, πού παίρνει «μηνιάτικο», ἀντίθετο τοῦ *μεροκαμαθιάρης*. Τή λ. τήν ἄκουσα σέ πολλά μέρη τῆς Κρήτης.

συνομίτης Γερακ. = ὁ καταγόμενος ἀπό τόν ἴδιο νομό μέ κάποιον ἄλλο. Ὑποκορετῶς φτιάχτηκε κατά τό *συντοπίτης*.

Ὁ κατάλογος τῶν νεολογισμῶν αὐτῶν θά μπορούσε νά εἶναι πολύ μεγάλος. Ὑποκορετῶς ἔδωσα μόνο λίγα παραδείγματα, ὁ ἐνδιαφερόμενος ὅμως μπορεῖ νά βρῆ πλῆθος κρητικοποιημένων φωνητικά καί μορφολογικά λέξεων τῆς Κοινῆς (καί μάλιστα τῆς καθαρεύουσας) – πού μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν σάν εἶδος διαλεκτικῶν νεολογισμῶν – σέ κείμενα πού ἀφοροῦν στά γεγονότα τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου στήν Κρήτη καί πού εἶναι γραμμένα ἀπό ὀλιγογράμματους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης⁵.

Παραδοσιακές διαλεκτικές λέξεις

Ι. Λέξεις ἀπλῆς τρεχούσης χρήσεως

ἀθροφυλλίδες / Κρ. Βρ., Χαμαλ. = τά τσόφλια, φλούδια τῶν ἀβγῶν.

ἀλυσιδιάζω Βάμ. = δένω μ' ἀλυσίδες, συλλαμβάνω καί φυλακίζω κάποιον. Ὑποκορετῶς τή φρ. *θελά μᾶσε πιάσουνε νά μᾶς ἀλυσιδιάσουν* πού στήν κοινή θά λεγό-

5. Ὑποκορετῶς γιά παράδειγμα τά σχετικά κεφάλαια τοῦ βιβλίου τοῦ Γεωργ. Ψυχουντάκη, Ὑποκορετῶς στήν Κρήτη πού ἐκδόθηκε στά Χανιά τό 1962. Ὁ συγγραφέας κατάγεται ἀπό τό χωριό Ὑποκορετῶς τοῦ Ὑποκορετῶν.

- ταν «θά μᾶς πήγαιναν δεμένους μέσα». Τό ρ. ἔχει καταχωρηθῆ στο Ἱστορικό Λεξικό, ἀλλά μέ ἄλλες σημασίες.
- ἀναμαλάσσω* Ρέθ., *ἀνεμαλάσσω* Τυμπ. = αἰσθάνομαι τά συμπτώματα νόσου, κυρίως τῆς γρίπης, κοινῶς «μέ φέρνει δόλτα». Στο Ἱστορικό Λεξικό ὑπάρχει τό ρ., ἀλλά ὄχι ἀπό τήν Κρήτη.
- ἀπεναντιός* = ὁ ἀπέναντι εὐρισκόμενος ἢ κατοικῶν. Λέξη κοινότατη, ἀκόμα καί στο στόμα ἀστών Κρητικῶν, καί ὁμως ἀμάρτυρη στά λεξικά.
- ἀποφάουδα*, Βρύς. = ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπό τό γεῦμα κάποιου.
- ἀπυριαστήρι*, Χαν. = τό ὄργανο, σκεῦος μέ τό ὁποῖο θειαφίζομε τά φυτά (τό θειάφι στήν Κρήτη λέγεται *ἀπύρι*). Στο Ἱστορικό Λεξικό δέν ὑπάρχει ὁ τύπος αὐτός, ἀλλά τά *ἀπυριαστήρα* καί *ἀπυριάστρα* ἀπό τό Μεραμπέλλο καί *ἀπυριέρα* ἀπό τό Μονοφάτσι.
- ἄρακα*, Καστ. = τό παιχνίδι «διελκυστίδα».
- βασιλίσσα* Νταρ. = τό ἄνθος «μπιγόνια».
- ἐγκρούφτηκα* = 1) λιγώθηκα ἀπό τήν πείνα Περιβ. 2) *ἐγκρούφτηκε ἢ φωθιά* = ἔσθησε Βρύς. Τό ρ. *γκρούβγομαι* τῶχουν καί ὁ Πάγκαλος καί ὁ Πιτυκάκης, ἀλλά ὄχι μέ τίς δύο αὐτές σημασίες.
- γυράλι* Ραμν. = ἡ γωνία τοῦ τοίχου.
- διαγύρτης* Ραμν. = διαβολεύς, κν. ρουφιάνος.
- διανέρι*, τό Ραμν. = ἡ κορυφογραμμῆ. Ὑπάρχει σέ μεγάλο μέρος τῆς δυτικῆς Κρήτης τό ρ. *διανερίζω* = διακρίνω ἀμυδρά. Εἶναι γνωστό στά λεξικά τῆς κρητικῆς διαλέκτου καί στο ἀρχεῖο τοῦ Ἱστ. Λεξικοῦ. Τό *διανέρι* προέρχεται ἀπό τό ρ. αὐτό, καθ' ὅσον ἡ κορυφογραμμῆ εἶναι ἡ ἄκρη τοῦ ὀρίζοντα, ἐκεῖ πού τό βλέμμα σταματᾷ νά διακρίνη.
- ἐλιδιάς*, ὁ Περιβ. = ἐλαιώνας. Εἶναι περιέργο πῶς, στήν ἐλαιοπαραγωγῷ Κρήτη, οἱ λεξικογράφοι δέν κατέγραψαν τήν τόσο συνηθισμένη ἔννοια «ἐλαιώνας».
- ἐκακατύχεψε* Καστ. = ἀδυνάτισε. Φρ. *ἐκακατύχεψε τό ἔχνος καί γεννᾷ διόθους* (= ἀδυνάτισε τό ζῶο καί δγάζει σκουλήκια στό δέρμα). Προφανῆς ἢ προέλευση τῆς λ. ἀπό τό «κακοτύχησε».
- κακοπέραστος* Περιβ. = ἀδιάδατος. Μία ἀπό τίς πολλές λέξεις τῆς κρητικῆς διαλέκτου πού ἔχουν τό *κακο-* σάν *ἀ'* συνθετικό, μέ τή σημασία τοῦ δύσκολος. Πολύ συνηθισμένη εἶναι, ἀπό τήν κατηγορία αὐτή, ἡ λ. *κακόβριστος* = δυσεὔρετος (νομός Χανίων), γνωστή στά λεξικά.
- κακώτερος* Ραμν. = ἀσχημότερος. Εἶναι γνωστό ὅτι στήν Κρήτη τό ἐπίθ. *κακός* χρησιμοποιεῖται καί μέ τήν ἔννοια ἄσχημος, ὅπως τό *καλός* χρησιμοποιεῖται μέ τήν ἔννοια ὁμορφος. Πδ. *τό κακό μου τό παλτό* (δηλ. τό ἄσχημο, ἄρα τό παλιό). Ἐπίσης τό ἐπίρρ. *κακά, ἀντίστοιχο τοῦ ἄσχημα* τῆς Κοινῆς, π.χ. στήν παροιμία *κακά χορεύεις, κοπελλιά, καί δείχνουνε τ' ἀτζά σου* (= ἄσχημα χορεύεις κοπέλλα μου, καί φαίνονται τά πόδια σου).
- καρτσονοδέτες* Ζούρβ. = καλτσοδέτες. Εἶναι κάπως νεώτερος σχηματισμός, γιατί παλαιότερα οἱ καλτσοδέτες στήν Κρήτη λεγόντουσαν *καρτσοβάσταγα* (τά).
- κλαδεράτος* (τόπος) Ραμν. = θαμνώδης. Μαρτυρεῖται στά λεξικά ὁ τύπ. *κλαδερός* ἀπό τήν ἐπαρχία Σητείας.
- κλαδεύτηρας* Ζούρβ. ἀντί τοῦ κοινοῦ *κλαδευτήρι*. Εἶναι γνωστό, δέβαια, πῶς ἡ κρητικῆ διάλεκτος δέν ἀγαπᾷ τά ὑποκοριστικά καί γενικά τό οὐδέτερο γένος καί προτιμᾷ ἀντ' αὐτῶν τύπους ἀρσενικοῦ καί, καμιά φορά καί θηλυκοῦ γένους. Ἐσ

θυμηθοῦμε τὰ γνωστά *λύχνος*, ἀντί *λυχνάρι*, *θύμος* ἀντί *θυμάρι*, *σκύλλος* ἀντί *σκυλλί*, *ἡ χέρα* ἀντί τὸ χέρι κλπ.

κοιλιδιάρης Βρύσ. Ζούρβ. Ραμν. = αὐτός πού ἔχει μεγάλη κοιλιά, *κοιλαράς*. Πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ἡ μεγάλη κοιλιά, ἡ πολύ φουσκωμένη, δέν λέγεται στήν Κρήτη *κοιλάρα* (ἡ), ἀλλά *κοίλιδος* (ὁ). Ἔτσι ἐρμηνεύεται ὁ τύπος *κοιλιδιάρης*: ὁ ἔχων *κοίλιδο*. Ἐπάρχει καί ἡ λ. *κοιλιδέ* ΑΓων. Βρύσ. Μεσθ. πού σημαίνει τὸ περιεχόμενο τῆς κοιλιᾶς σέ τροφή, π.χ. *ἔφαγα πολὺ σήμερο, ἔκαμα μὴν κοιλιδέ!* (κν. τὴν γέμισα γιὰ τὰ καλά). Καί αὐτὴ ἡ λ. δέν βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἰστ. Λεξικοῦ.

κοκονάκι Ραμν. = παιδικὸ πέος.

κολλέρνω Περιβ. = δάζω *κόλλα* σέ *πουνάμισο* ἢ ἄλλου.

κοντομοιάζω Ζούρβ. Περιβ. = ὁμοιάζω λίγο.

κοπανιστός Ζούρβ. = ἔκτυπος (ἐπί νομίσματος).

δέ γ-κουτελώνεται Περιβ. = εἶναι ἀσυναγώνιστος.

κουτσανυχίδια Καστ. = κομμάτια *νυχιῶν* πού *κόπηκαν*. Τό ρ. *κουτσανυχίζω* (= *κόβω* τὰ *νύχια* μου) εἶναι ἀποθησαυρισμένο. Ἡ κατάλ. -*ίδι* στήν Κρήτη ἄλλοτε ἔχει ὑποκοριστικὴ σημασία (ὅπως στὸ *κουτσανυχίδια*) καί ἄλλοτε δείχνει τὴν ἔννοια τῆς πλησμονῆς, ὅπως στήν ἀθησαύριστη λέξι *φωνιαρίδια* Σελλ. = μεγάλες *φωνές*, *φωνάρες*, *πλήθος φωνῶν*. Τό ἴδιο στίς ἀποθησαυρισμένες λέξεις *κατακαυκαλίδι* (πλήθος ἀπὸ *καρπαζιές*), *γροθίδι* (πλήθος ἀπὸ *γροθιές*) κ.ἄ.

κουτσοπατεῖ (τὸ *τραπέζι*) Καστ. = δέν *πατάει καλά*, δέν *στηρίζεται καλά*. Τό *κουτσο-* σάν *α'* *συνθετικὸ*, *στά κρητικὰ* περισσότερο ἀπὸ ὅσο στήν Κοινή, χρησιμοποιεῖται μέ τὴν ἔννοια τοῦ *λίγο*, *ὄχι καλά*, *ὄχι πλήρως*, *μισο-*, κλπ. *Θυμίζω* τὸ *κουτσοκαμει* (ὁ *κάτης*) = *μισοκλείνει τὰ μάτια* (ἢ *γάτα*), δέν *τά κλείνει ἐντελῶς*, *τά μισοκλείνει*.

κόχη (ἡ) Καστ. = ἡ *τσάκιση* τοῦ *παντελονιοῦ*.

κρεμαστάδα (ἡ) Βαφ. = τὸ *ψηλὸ μέρος*. Στόν Ἀποκόρωνα *κρεμαστός* σημαίνει *ψηλός*: ὁ *Βασίλης μας εἶναι πλιά κρεμαστός* (ὁ *Βασίλης*, ὁ *ἀδελφός μου*, εἶναι *πιὸ ψηλός*). Τὰ *ὄρεινά χωριά*, σέ *μεγάλο ὑψόμετρο*, *τά λένε τὰ κρεμαστά χωριά*. *Εὐχρηστεῖ* καί τὸ *ἐπίρρ. κρεμαστά* = *ψηλά*. Πρβλ. τὸ *λαϊκὸ γνωμικὸ χαμηλά φόρτωνε καί κρεμαστά τραγούδει*.

λουρικό, τὸ Ζούρβ. = ὁ *ἱμάντας* τοῦ *ὄπλου*.

μαδουκλιαρέ (ὄρθα) Ἀλίκ. = *κόττα* μέ *μαδημένο πτέρωμα*.

ἐμαλλιγκουριδιαστήκανε Καστ. = «*σύρανε τὰ μαλλιά ντωνε*», ὅπως μοῦ ἐξήγησε αὐτὴ τὴν κρητικὴ λέξι - *σιδερόδρομο* ἐκεῖνος πού τὴν εἶπε.

μαξουλούδικο (πρόβατο) Βρύσ. = *πρόβατο πολὺ παχύ*, *εὔσαρκο*, πού «*βγάνει πολλὴ τροφή*». Στὰ *λεξικά* βρισκομε τὸν τύπο *μαξουλίδικο* (κατὰ τὸν *Πιτυκάκη* ἐπὶ *δέντρων* καί *ἀγρῶν*). Ἡ λ. ἀπὸ τὸ *μαξούλι* = *προϊόν*, *τουρκ.* Γιά τὸ *ου* ἀντί *ι* στήν *προπαραλήγουσα* τοῦ *ἐπιθ.* αὐτοῦ θά γράψω ἄλλου, ἄλλοτε.

μενεξελί (χρῶμα) Ζούρβ., ἀντί *μενεξεδί*. Στήν Κρήτη, γιὰ τὸ *χρώματος δηλωτικὸ ἐπίθετο* προτιμοῦν τὴν *κατάληξη -δί*, ἀντί *-τί* (π.χ. *καφεδί* ἀντί *καφετί*, τὸ *ἔχων τὸ χρῶμα τοῦ καφέ*), ὅταν τὸ ὄνομα τοῦ ἀντίστοιχου *χρώματος* *λήγη* σέ *-ές*. Τὸ *μενεξελί* ἴσως *σηματίστηκε* κατὰ τὸ *κανελί*.

μισαδιάρικο Ἐλ. = *κολοβωμένο*. Προφανῶς ὑπόκειται ἡ ἔννοια «*ἔμεινε μισό*».

μιτσότα, *τά* = ἡ *μικρὴ*, ἡ *παιδικὴ ἡλικία*. Τὴ λέξη *κατέγραψα* γιὰ *πρῶτη φορὰ* στὸ *μικρὸ χωριὸ Χάμπαθα* τοῦ Ἀποκορώνου, μέ τὸν *καιρὸ* ὅμως *διεπίστωσα* ὅτι *κοινολεκτεῖται* σέ *μεγάλο μέρος* τῆς Κρήτης. Εἶναι ἀπορίας ἄξιο πῶς *διέφυγε* τὴν

- προσοχή τῶν λεξικογράφων. Γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ τύπου σημειώνω ὅτι στό νομό Χανίων καί σ' ἄλλα μέρη τῆς δυτικῆς Κρήτης τό ἐπίθ. μικρός προφέρεται *μισός*. *μονοκαταπιωμαθιά* Περιβ. = (ἐπιρρηματικά) μέ μιά μπουκιά, π.χ. *ἔκαμέ ντο μονοκαταπιωμαθιά* = τῶκανε (τό κατάπιε μέ) μιά μπουκιά.
- μούριστρο* = 1) ἡ τσίπα τοῦ νεογέννητου παιδιοῦ ἢ ζώου Ἰ. Αρμ. 2) ἡ μάσκα τοῦ μελισσοουργοῦ Βρύσ. Στό λεξικό τοῦ Παγκάλου ὑπάρχει ἡ λ. *μούριστρο*, ἀλλά μέ ἄλλες σημασίες.
- μουστακαράς* Γαλ. = αὐτός ποῦχει μεγάλο ἢ παχύ μουστάκι, κν. μουστακαλής.
- ναιώνη* Καστ. = μεγάλο πλήθος. Ἐπί οὐδ. γένους πραγμάτων, τό οὐδ. *ναιώνιο*. Δέν βρῆκα πουθενά τόν ἄρσεν. τύπο *ναιώνιος* μέ τή σημασία αὐτή. Ὡς πρός τή μορφή τοῦ θηλ. τύπου παρατηρῶ πῶς εἶναι περιέργη ἢ κατάληξι του σέ -η. Θά περίμενε κανεῖς τύπο *ναιώνια*. Στά λεξικά τῆς διαλέκτου δέν ἔχει ἀποθησαυριστή ἡ λ. Στό Ἱστορ. Λεξικό ὑπάρχει, στό λήμμα *αἰώνιος*, ἔνδειξι «*ναιώνιος* Κρήτ. (Βάμ.)» καί δίδεται σάν παράδειγμα χρήσεως τοῦ τύπου (στό θηλυκό) ἡ ἔκφρασι «*πίσσα ναιώνια*» (χαρακτηριστικόν τοῦ ἔχοντος λίαν μελανόν χρώμα) Κρήτ.». Σάν παράδειγμα ἀπό δική μου καταγραφή στό Καστ. δίνω τή φρ. (ὁ κάμπος αὐτός) *εἶναι ναιώνη ἀχλάδα* = εἶναι ὄλο ἀγριοαχλαδιές. Τέτοια χρῆσι εἶναι ἀμάρτυρη στό λεξικά.
- νιότα*, τά = τά νιότα, ἡ νεανική ἡλικία. Τή λ. κατέγραψα στόν Γαλ. καί κατόπιν διεπίστωσα ὅτι ὁ τύπος εἶναι μᾶλλον παγκρήτιος καί εἶναι νά ἀπορῆ κανεῖς πῶς δέν τόν ἀναφέρουν οἱ λεξικογράφοι καί οἱ συλλογεῖς διαλεκτικῶν λέξεων. Ὅσο γιά τή μορφή του πρβλ. τό παραπάνω *τά μισότα*.
- ξαναστρόφισμα* Ἰ. Ελ. = τό γύρισμα τῶν ρούχων μέσα - ἔξω.
- ξεγαλίζω* Περιβ. = ἀφαιρῶ μέ ἄλλο παιδί τό περισσευόμενο γάλα μιᾶς μητέρας.
- ξεκουκούλωτος* Περιβ. καί *ξεσκουφίδιστος* Περιβ. = ξεσκουφωτός, χωρίς κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ. Εἶναι περίεργο πῶς δέν κατέγραψαν οἱ λεξικογράφοι τουλάχιστον τό *ξεκουκούλωτος*, λέξι γνωστή καί ἀπό τήν Ἱστορία τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων.
- ὀλοκούφωτος* (εἶναι) Περιβ. = ἔχει δυνατή φωνή (ἐπειδὴ ἔχει μεγάλα πνεμόνια). Γνωστή καί ἀπό τόν Ἐρωτόκριτο ἡ λ. *τό κουφός* = τό στήθος, ὁ θώρακας.
- ὄξυά*, ἡ Ἰ. Αλίκ. Βρύσ. Ραμν. Σελλ. = παρανυχίδα. Σέ ἀρκετά χωριά τῆς Κρήτης μέ τήν ἴδια λ. ὀνομάζουν τίς κλωστές πού ἀφαιροῦμε ἀπό τά χλωρά φασόλια καθαρίζοντάς τα πρὶν τά μαγειρέψωμε.
- ὄρνιθολόγος* Ραμν. = αὐτός πού κλέβει κόττες.
- παραμάνα* Ζούρβ. Ραμν. = ἡ μαμή. Δέν ἔχει σχέσι μέ τή λ. *μάννα* δηλ. τή μητέρα. Προέρχεται ἀπό τό ρ. *παραμένω*, ἔνν. κοντά στή γυναῖκα πού γεννᾷ γιά νά τή βοηθήσω, τήν παραστέκω στίς στιγμές αὐτές. Οἱ παλιοὶ Κρητικοὶ θυμοῦνται καί τή λ. *παραμονές* πού ἐσήμαινε αὐτὴ τή συμπαράστασι.
- παρασιφουνίδια*, τὰ Γέργ. = δευτερεύοντες βλαστοὶ πού ἐκφύονται ἀπό τοὺς κόμπους τοῦ φύλλου φυτοῦ σάν παρακλάδια. Ἡ κατάλ. -*ίδι* ὑποκοριστική (βλ. παραπάνω, στή λ. *κουτσανυχίδια*).
- παῦλος* = 1) πρᾶσιά χωραφιοῦ φυτεμένη μέ βλίττα, ἀνάμεσα σέ χώρους φυτεμένους μέ κολοκύθια Μεσκ. 2) ἡ «κούκλα» τοῦ ἀραβοσίτου Ζούρβ. Βρύσ. Μεσκ. Καί οἱ δύο αὐτές σημασίες ἀμάρτυρες στό λεξικά καί τά ἄλλα κρητικά γλωσσάρια. Στόν Πάγκαλο ὑπάρχει τό *παῦλος* μέ ἄλλες σημασίες. Ἄμάρτυρο εἶναι καί τό ὑποκοριστικό *παυλούδι* Βρύσ. Σημαίνει μικρὴ «κούκλα» ἀραβοσίτου.

πεδούλι Ραμν. Κυριολεκτικά σημαίνει «πετσάκι» και με τή σημασία αυτή είναι αποθησαυρισμένη λέξη. Ἐδῶ τήν παρουσιάζω για τή σημασία «ὁ σάκκος τῶν ὄρχων». Μέ τό δέγμα αὐτό οἱ παλιοί Κρητικοί κατασκεύαζαν τίς καπνοσακκοῦλες τους.

πετεινάρι Ραμν. = ἡ κλειτορίς.

σαίττα, ἡ Βρύσ. = φραντζόλα ψωμοῦ.

σακκουλιέρα, ἡ Καστ. = σακκούλα χάρτινη.

σκολινός ΑΓων. = ὄχι τακτικός (ὅπως κάποιος πού πάει μόνο στίς *σκολάδες*, δηλ. τίς μεγάλες γιορτές, στήν ἐκκλησία). Ἔκουσα τή φρ. *πολύ σκολινός εἶμαι στό σκολειό*, δηλ. δέν πάω τακτικά.

σκλοποδοτί, τό Περιβ. = ἡ τρικλοποδιά.

σουπερικά, τά Περιβ. = οἱ πολύ μαλακές τροφές, σάν σουπες, οἱ διάφοροι χυλοί.

σπιθούρια, τά Ραμν. = οἱ πυγολαμπίδες, ἐπειδή βγάζουν σπίθες.

σταφυλέ, ἡ Ραμν. = χρονιά μεγάλης παραγωγῆς σταφυλιῶν.

στένεψη, ἡ Ἑλ. Περιβ. = τό ἄσθμα. Ὁ Πιτυκάκης τῶχει μέ τή μορφή *στένωση*.

στετά (ἀβγά) Ἄρμ. = τά σφιχτά βρασμένα ἀβγά, ἐπειδή μποροῦν νά στηθοῦν μέσα στό πιάτο ὄρθια ἢ καί πλαγιαστά.

στριψούλια, τά Περιβ. = τά κροτίσματα τῶν δακτύλων στόν χορό. Ἡ χειρονομία αὐτή γίνεται μέ κάποιο στρίψιμο τῆς παλάμης καί τῶν δακτύλων.

σύναχος, ὁ Ζούρβ. (ἀλλά καί σ' ἄλλα μέρη τῆς Κρήτης) ἀντί τό *συνάχι*. Για τήν ἀπέχθεια τῶν Κρητικῶν πρός τό οὐδ. γένος καί τά ἐκεῖ πού δέν χρειάζεται ὑποκοριστικά ἢ φαινόμενα σάν ὑποκοριστικά ὀνόματα βλ. παραπάνω, στή λ. *κλαδεύτηρας*.

ταξελεντίζω Καστ. Ἔκουσα τή φρ. *νά τό ταξελεντίσωμε* μέ τή σημασία «νά τό ξαναφρεσκώσωμε» (ἐρμηνεῖα τοῦ εἰπόντος), *νά τό ἀνανεώσωμε*. Ἐπρόκειτο για κρασί. Ἡ λ. εἶναι τουρκικῆς προελεύσεως. Δέν ὑπάρχει στά λεξικά. Στό ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορ. Λεξικοῦ ὑπάρχει τό ἐπίθ. *ταξέδικος* (= φρέσκος) ἀπό τήν Κρήτη. Στά Χανιά ὑπάρχει τό ἐπώνυμο *Ταξεδάκης*, τούρκ. = φρέσκος.

ταῖνι, τό Γαλ. = τό συσσίτιο. Προφανῆς ἡ παραγωγή ἀπό τό *ταῖζω*.

τσιθιά, ἡ Βάμ., *τσιτέ*, ἡ Βρύσ. = τσίμπημα ἀπό ἀγκάθι.

τσουράρα, ἡ Μεσκ. = ἀπόκρημο μέρος. Ἐπό τό οὐσ. *τσούρλος* = μεγάλη πέτρα, βράχος, ἀπό τόν ὁποῖο μπορεῖ νά *τσουρήση* (= κατακυλήση καί ἐπομένως νά γκρεμιστή) κανεῖς.

φαμεγιούρι, τό Βρύσ. = παιδί πού τό πήραν για ὑπηρέτη. Ἄμάρτυρο εἶναι καί τό ὑποκοριστικό *φαμεγιουράκι* Βρύσ.

φασόλες, οἱ (θηλ.) παγκρήτιο, ἀλλά ὄχι ἀποθησαυρισμένο. Χρησιμοποιεῖται ἀντί τοῦ οὐδ. τά φασόλια. Στόν Γαλ. ἄκουσα καί τό ἐπίσης ἀμάρτυρο στά λεξικά *μπαρμποῦνες*, ἀντί *μπαρμπούνια* (φασόλια). Στή Ζούρβ. ἄκουσα τό οὐδ. *φασόλια* μέ τή σημασία ἀμπελοφάσουλα. Καί αὐτή ἡ χρήση δέν ὑπάρχει στά λεξικά.

φωνιαρίδια, τά Σελλ., ἀντί τοῦ κν. φωνάρες, δυνατές φωνές, πολλές φωνές μαζί. Ἐδῶ τό -ίδι εἶναι κατάληξι δηλωτικῆ πλησμονῆς. Λένε φωνιαρίδια καί ὄχι φωναρίδια, γιατί τό ρ. φωνάζω στήν Κρήτη προφέρεται *φωνιάζω*.

II. Σύνθετες λέξεις πού ἀντιστοιχοῦν σέ περιφράσεις τῆς Κοινῆς *ἐκουφαλαμάθιασε* Ραμν. = ἀδυνάτισε πολύ. Ἐπό τήν περίφρ. *τά μάθια ντου ἐκάμανε κουφάλες* (ἐνν. ἀπό τήν ἀδυναμία).

κουφαλοκερατέ, ή Ζούρβ. = *κερατέ* (δηλ. χαρουπιά) μέ κουφάλα.

δρυνθομπέτης, ό Βρύσ. = ό *μπέτης* (δηλ. τό στήθος) τής κόττας. Νά σημειωθῆ ὅτι στίς Βρύσες, ὅπως καί σ' ὀλόκληρη τή δυτική Κρήτη, ή κόττα λέγεται ὄχι *δρυνθα* (ἔτσι τή λένε στούς δύο ἀνατολικούς νομούς τοῦ νησιοῦ), ἀλλά *δρθα*. Γι' αὐτό καί τήν ἀπόστασι ἀντίχειρα - δείκτη σάν μονάδα μήκους τή λένε στό νομό Χανίων *δρθόσκελο* (παρομοιάζοντάς την μέ τό πέλμα τής κόττας) καί ὄχι *δρυνθόσκελο* (οἱ δύο αὐτοί τύποι εἶναι ἀποθησαυρισμένοι), προκειμένου ὅμως γιά τό στήθος τής κόττας βλέπομε σάν α' συνθετικό τόν τύπο *δρυνθα*.

πισανύχι, τό Ἄρμ. = τό πλήκτρο τοῦ πετεινοῦ, ἀντί τής περιφρ. ὀνομασίας «τό πίσω νύχι».

χρειασιδοπλύνω Καστ. = πλένω τά *χρειασιδία*, δηλ. τά σκεύη τής κουζίνας.

Ἡ κρητική διάλεκτος ἀγαπᾷ πολύ παρομοίου εἴδους σύνθετα. Ὅμως στή συλλογή μου τῶν ἀμαρτύρων κρητικῶν λέξεων δέν βρήκα περισσότερα ἀπό ὅσα δίνω παραπάνω, ἴσως γιατί οἱ συλλογεῖς καί λεξικογράφοι ἔδωσαν μεγάλη προσοχή στίς λέξεις αὐτές καί τίς κατέγραψαν συστηματικά. Νομίζω πάντως ὅτι ἀρκετές θά ἔχουν διαφύγει κι' ἐκείνους καί ἔμένα.

III. Μεταφορικά χρησιμοποιούμενες διαλεκτικές λέξεις

Καί στήν κατηγορία αὐτή ή κρητική διάλεκτος πρέπει νά εἶναι πλούσια, δεδομένου τοῦ φιλοπαίγμονος χαρακτήρα τῶν Κρητικῶν καί τοῦ πλούσιου συναισθηματικά φορτισμένου λεξιλογίου τους. Ἡ συλλογή μου ὅμως τῶν ἀμαρτύρων κρητικῶν λέξεων δέν ἔχει νά παρουσιάση παρᾶ μόνο τέσσερις καθαρά μεταφορικά χρησιμοποιούμενες λέξεις ή ἐκφράσεις, τίς παρακάτω:

ἀποφάουδο τση δουλειᾶς Βρύσ. = πολύ κουρασμένος, καταβεβλημένος ἀπό τή δουλειά. Στήν ὀμάδα τῶν ἀπλῶν τρεχούσης χρήσεως διαλεκτικῶν λέξεων ἔχομε ἤδη καταχωρήσει τή λ. *ἀποφάουδα*.

κύλιντρας Βρύσ. = κοντόχοντρος ἄνθρωπος. Παρομοιάζεται πρὸς τόν *κύλιντρα*, τό ἐργαλεῖο μέ τό ὅποιο ἰσιώνουν τό χῶμα στά δώματα τῶν σπιτιῶν.

τση γράς τά μαλλιά Μεσκ. = τό μαλλί τής «κούκλας» τοῦ ἀραβοσίτου.

ροδώνεται (ή *γῆς*) Ζούρβ. = (ή γῆ) καλύπτεται ἀπό χιόνι. Τό ρ. *ροδώνω* ἔχει ἀποθησαυριστῆ μέ τήν κυριολεκτική του μόνο σημασία: καλύπτω τή στέγη τοῦ σπιτιοῦ μέ ἄργιλλο. Ἐπί τῆ σημασία αὐτή γεννήθηκε ή μεταφορά ἐπί ἐπικαλύψεως ἀπό τό χιόνι.

Νομίζω ὅτι ή μεταφορική χρῆσι λέξεων καί ἐκφράσεων στήν Κρήτη θά πρέπει νά μελετηθεῖ βαθύτερα.

Ἐπίλογος : Μέ τίς λέξεις πού παρουσίασα στό ἄρθρο αὐτό ἐλπίζω νά ἔδωσα μία εἰκόνα τοῦ εἴδους τῶν ὄρων πού περνοῦν ἀπαρατήρητοι ἀπό τούς γλωσσοσυλλέκτες. Ὁ ἀναγνώστης θά πρόσεξε ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν λέξεων τής συλλογῆς αὐτῆς εἶναι ὄροι τής οἰκιακῆς ζωῆς καί τῶν σπιτικῶν ἐργασιῶν, εἶναι ὄροι πού θά τούς ἀκούσει ὁ μή ντόπιος συλλογέας μόνο ἅμα ζήσει μέσα σέ κρητική οἰκογένεια καί μόνο ἅμα ἀναστραφῆ ἐλεύθερα στήν καθημερινή ζωή τους τούς Κρητικούς τής ὑπαίθρου, χωρίς νά πιέζεται ἀπό τόν χρόνο, πρᾶγμα πού τόν ἀναγκάζει νά περιορίζεται σ' ἐρωτήσεις στερεότυπες, φτιαγμένες ἀπό πρῖν, στό γραφεῖο, πάνω σέ ὀρισμένα μόνο θέματα τής λαϊκῆς ζωῆς.

ΚΡΗΤΙΚΑ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ

Κατά τήν ένασχόλησή μου μέ τά οικογενειακά όνόματα καί τοπωνύμια τής Κρήτης έτυχε νά σταματήσω στίς παρακάτω λέξεις πού παρουσιάζω έδω μέ τίς παρατηρήσεις μου.

Ἄρκαλοχώρι. Ὁ Δ. Γεωργακάς σέ πρόσφατη μελέτη του¹ έπαναλαμβάνει τήν έτυμολογία τοῦ Στ. Σπανάκη², ἀπό τή λ. ἄρκαλος, «ἀσβός», διότι στήν περιοχή υπάρχουν μικρές σπηλιές ἢ τρύπες, ἄρκαλότρυπες ἢ ἄρκαλιές, ὅπου τό ζῶο κάνει τή φωλιά του. Ἄλλά ἂν τό τοπωνύμιο προερχόταν ἀπό τίς φωλιές τῶν ἀρκάλων, θά ἦταν Ἄρκαλιές, ὅπως πολλά σχετικά τοπωνύμια. Θά ἄρκεστῶ νά ἀναφέρω τά τοπωνύμια τής ἐπαρχίας Κισάμου πού ἔχει συγκεντρώσει ἢ κα Ἐ.Γιακουμάκη³: Ἄρκαλιές, (σέ δέκα διαφορετικά χωριά), πβ. Ἄρκαλίδια, Ἄρκαλοκερατέ, Ἄρκαλόλακκος, Ἄρκαλοκεφάλι, Ἄρκαλιά, Ἄρκαλόσκινος, Ἄρκαλομάζωμα.

Τά τοπωνύμια μέ δεύτερο συνθετικό -χώρι (Βενεροχώρι, Γαβαλοχώρι, Δαμουλοχώρι, Δαρμαροχώρι, Παγκαλοχώρι κ.ἄ.) ἔχουν ὡς πρῶτο συνθετικό τό ἐπώνυμο τής οικογένειας τῶν πρώτων οἰκιστῶν ἢ φεουδαρχῶν. Ἄλλά οἱ ἄρκαλοι δέν ἦταν οἰκιστές, γιά νά δώσουν τό ὄνομά τους στό χωριό. Στήν προκειμένη περίπτωση θά μπορούσε λοιπόν νά πρόκειται μάλλον γιά οικογενειακό Ἄρκαλος, προερχόμενο ἀπό παρωνύμιο, λόγω παρομοίωσης μέ τό ζῶο αὐτό⁴. Ἐτσι έτυμολογοῦσα τό Ἄρκαλοχώρι σέ παλαιότερη μελέτη μου⁵.

Ὡστόσο τελευταία σέ ἔγγραφο τοῦ 1394 βρῆκα τοπωνύμιο *Arcolecorio*⁶, πού μου ἔφερε στό νοῦ τό ἐπώνυμο Ἄρκολέος. *Arcolecorio* εἶναι λοιπόν τό «χωριό τῶν Ἄρκολέων». Τό ἐπώνυμο, ὅπως φαίνεται, ἔξαφανίστηκε ἀργότερα ἀπό τήν περιοχή καί ἔτσι τό Ἄρκολεοχώρι ἢ Ἄρκολεχώρι ἔγινε ἀπό παρετυμολογία Ἄρκαλοχώρι, ἀφοῦ σχετίσθηκε μέ τό ζῶο ἄρκαλος.

Τό ἐπώνυμο Ἄρκολέος (ἄρκος δηλ. «ἄρκτος» καί λέων⁷) ὑπάρχει σέ πολυπληθεῖς μαρτυρίες ἀπό τό 1228. Ἄπαντά καί σήμερα ὡς Ἄρκολής καί Ἄρκολάκης (Ξερο-

1. Ὀνόματα 10, 1986, σ. 42.

2. Ἡ Κρήτη Α', σ. 143.

3. Λεξ. Δελτίον 16, 1986, σσ. 36, 40, 48.

4. Βλ. τή μελέτη μου γιά τά κρητικά ἐπώνυμα ἀπό όνόματα φυτῶν καί ζῶων, *Κρητικά Χρονικά* 22, 1971, σ. 444 κ.έ.

5. Ἀμάλθεια 22-23, 1975, σ. 37.

6. E. Santschi, *Régestes* κτλ. Venise, 1976, σ. 339.

7. Πβ. λέοντας καί ἄρκους, Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης, ἔκδοση Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ἀθήνα, 1985, σ. 747, καί γλωσσάριο, ὅπου καί γιά τόν μτγ. τύπο ἄρκος LSI. Πρόκειται γιά ἐπώνυμο πού πλάστηκε πιθανότατα ἀπό ἐπίδραση τής ἀρκτικής ποίησης.

στέρνι και Καλαμίτσι Ἀποκορώνου), Ἀρκουλάκης (Σωκαράς Μονοφατίου, Μοϊρες Καινουργίου). Ὑπάρχει ἄλλωστε και βενετικό *Arcoleo - Arcolin* (ἀπό τό ὁποῖο τό Ἀρκολής), πού ὁ Olivieri τό ἐτυμολογοῦσε ἐσφαλμένα ἀπό τό *Archelao* (Ἀρχέλαος) «forse per attrazione dei nomi in -eo, Tomeo etc»⁸. Πρόκειται γιά τό ἑλληνικό Ἀρκολέος, μέ τό ὁποῖο θά ἀσχοληθῶ λεπτομερέστερα ἄλλοῦ. Σημειώνω ὅτι στή Σικελία σώζονται και σήμερα ἐπώνυμα *Arcoleo, Arcolachi*, ἀσφαλῶς δυζαντινά κατάλοιπα⁹.

Ἀτσέλεγος. Ἔτσι λέγεται ὁ σπουργίτης στήν ἀνατολική Κρήτη¹⁰. Ἡ λέξη εἶναι ἀθησαύριστη στό «Ἱστορικό Λεξικό» τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Πάγκαλος¹¹ σχετίζει μέ τό ἀπτελάθος πού σημαίνει «εἶδος ἀκρίδας». Στήν πραγματικότητα προέρχεται ἀπό τό βενετικό *celega, zelega*¹², συνώνυμο τοῦ ἰταλικοῦ *passero*. Ὁ τύπος *zelega* μαρτυρεῖται ἀπό τό 1144¹³. Στόν ἑλληνικό τύπο τό *a* εἶναι προθετικό. Ὑπάρχει και ἐπώνυμο Ἰσέλεγος ἀπό παρωνύμιο, *Μισέρ Ἰερώνυμος Ἰσέλεγος ἀδοκάτος*, σέ ἔγγραφο τοῦ 1566¹⁴.

Ζάβαλε. Ὁ Πάγκαλος στό λεξικό του σημειώνει «ἐπίρρημα, δυστυχῶς, ἀπό τουρκ. *zavalli* δυστυχῆς, *ζάβαλος* (δυτική Κρήτη) ὁ παθῶν τάς φρένας ὑπό πονηρῶν πνευμάτων, ἐκ τοῦ *ζαβός*, *τρειλλός*»¹⁵. Ὡστόσο τό *ζάβαλε* ἔχει σημασία βεβαιωτική ἢ ἀνάλογη πρὸς τό *λοιπόν* και πολύ ἀπέχει ἀπό τό «δυστυχῶς» πού ἀναφέρει ὁ Πάγκαλος, ὅπως φαίνεται π.χ. ἀπό τίς φράσεις «δέν τό 'κανα ζάβαλε ἐγώ», «θά 'ρθεις ζάβαλε αὔριο» κτλ. Βεβαιωτική και ἐπιφωνηματική εἶναι ἡ χρήση τοῦ *ζάβαλε* και στόν Παπαδιαμάντη: «᾽ὦχ, κρίμα ζάβαλε! Καλά πού τό βαφτίσαμε κιόλας»¹⁶. Ἀπό τίς παραπάνω χρήσεις προκύπτει ὅτι τό *ζάβαλε* εἶναι τό *διάβολε* πού κι αὐτό κατάντησε ἐπιφώνημα (π.χ. «πῶς διάολο τά κατάφερε», «τί λές διάβολε» κτλ.). Ὁ τύπος *ζάβαλε* ὀφείλεται πιθανῶς στήν ὑποσυνείδητη τάση ἀποφυγῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ διαδόλου (πβ. *διάτανε*) ἢ και σέ ἐπίδραση τῆς βενετικῆς διαλέκτου, ὅπου ἡ ἐπίσης ἑλληνική λέξη *διάκος* ἐγινε *zago*. Πβ. και μεσ. λατ. *zabulus* ἀντί *diabolus*¹⁷.

Κουζουλός. Ἀνάμεσα σέ πολλές ἄλλες νεοελληνικές λέξεις, στίς ὁποῖες εἶχαν προσκρούσει οἱ παλαιότεροι ἐρευνητές και πού ἐτυμολογήθηκαν ἀπό τόν Στυλιανό Ἀλεξίου (*βασιλεύω, γροικῶ, κούτελο, πατέλης, ροῦχο, στανιό, σάνω, φιλιατρό* κ.ἄ.)¹⁸ ἐξετάσθηκε ἀπό τόν ἴδιο και ἡ λ. *κουζουλός* και προτάθηκε γι' αὐτήν συσχε-

8. I cognomi della Venezia euganea, *Onomastica* (Génève) 1923, σ. 259.

9. Πβ. Χρ. Τσικριτσή, Ἑλληνικά βαπτιστικά και ἐπώνυμα στή Σικελία, Ὀνόματα 10, 1986, σ. 111.

10. Ἐλ. Πλατάκης, Δημῶδη ὀνόματα ζῶων τῆς Κρήτης, *Κρητολογία* 10-11, 1980, σ. 52.

11. *Περί τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Κρήτης*, Β', σ. 190, Ε', α', σ. 210.

12. Boerio, *Dizionario*, και Α. Zamboni, *Profilo dei dialetti italiani*, Veneto, σ. 44.

13. Battisti - Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, Firenze, 1957, λ. *zelega*.

14. *Κρητικά Χρονικά* 15-16, 1961-62, σ. 240.

15. Ἐ.ἄ., Β', σ. 352. Τουρκική θεωρεῖ τή λέξη και ὁ Ἀνδριώτης, Ἑτυμολογικό Λεξικό, λ. *ζάβαλης* «δυστυχῆς».

16. Ἀπαντα, κριτική ἐκδοση Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Γ', σ. 455, και γλωσσάρι.

17. Μ. Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna, 1970, σ. LI κ.ἑ. Πβ. και τή λ. *ζαβολιά* πού ὀρθά ἐτυμολογεῖ ἀπό τή *διαβολιά* ὁ Ἀνδριώτης.

18. *Γλωσσικά μελετήματα*, Ἀθήνα, 1981, εὔρετήριο. Τό βιβλίο περιλαμβάνει και ἐτυμολογήσεις τῆς γεμ. λ. *Folter* «βασανιστήριον» πού συσχετίζεται μέ τή βενετοκρητική λ. *φουτρῆς* «δή-

τισμός προς τήν ιταλική λ. *cucciolio* πού σημαίνει, μεταξύ άλλων, μεταφορικά «*persona giovane, semplice, ingenua, inesperta*» μεγεθ. *cucciolone*, ύποτιμ. *cucciolaccio*, δηλαδή «κουτός, άπλοϊκός». Ίδιαίτερα ό βενετικός τύπος *cucciolone* (μέ άποκοπή του τελικού φωνήεντος) συμπίπτει μέ τό έλληνικό *κουζουλός*¹⁹. Η έτυμολόγηση αυτή αίρει όσα άμέθοδα είχαν παλαιότερα προταθει²⁰ και ένισχύεται από τή δική μου άκόλουθη παρατήρηση, ότιστή βενετική διάλεκτο συχνά οί φθόγγοι αυτοί ένάλλασσονται, π.χ. *uccello* βεν. *oseo*, *goccia* βεν. *gosa*, *rozzo* βεν. *roso* κ.ά.²¹

μος», *αύτ.*, II, σ. 85, και τής ιταλ. λ. *catramonaccia*, *αύτ.*, IV, σ. 5. Τήν τελευταία αυτή λέξη ό Cortelazzo τήν έτυμολογοΰσε από τή φράση «ήν κατάρα μου νά 'χεις»! Τόσο άμέθοδες είναι πολλές φορές οί έτυμολογήσεις άκόμη και σέ χώρες προηγμένες έπιστημονικά.

19. *Αύτ.*, V, σ. 5. Ό 'Αλεξίου δέν δέχεται τήν παλαιότερη έτυμολόγηση πού είχε προτείνει από τό βεν. *cogionone*, *αύτ.*, I, σ. 181. *Cucciolio* σημαίνει κυρίως «μικρό ζώου», πβ. *μωρό, κουτάβι*, από τά επίθ. *μωρός* και *κουτός*.

20. Ξανθουδίδης, 'Αθηνά 26, 1914, σ. 151 κ.έ., 'Ανδριώτης, *Λεξ. Δελτίον* 3, 1941, σ. 2 κ.έ.

21. Πβ. Ν. Κοντοσόπουλος, Φωνητική τής βενετικής διαλέκτου, *Θησαυρίσματα* 2, 1963, σ. 147 κ.έ. Τόν εύχαριστώ θερμά καθώς και τή φίλη 'Ελευθερία Γιακουμάκη για τά δελτία του 'Αρχείου του 'Ιστορικού Λεξικού τής 'Ακαδημίας πού έθεσαν ύπ' όψη μου. Για τή φωνητική τής βενετικής διαλέκτου βλ. και Α. Zamboni, *ξ.ά.*, σ. 13 κ.έ.

ΟΙ ΚΡΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΟΙΜΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Ἡ ἀρχαία Κρήτη καί ὁ λαός της συνιστοῦν ἀπό ὀρισμένες ἀπόψεις ἓνα ἱστορικό παράδοξο. Ἀπό τή μιὰ ἔχουμε τόν λαμπρό Μινωικό πολιτισμό, ὁ ὁποῖος, παρότι προελληνικός, ἐπιβιώνει ὡς στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας· ἡ πολιτειακή ἐπίσης ὀργάνωση καί οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ τῆς δωρικῆς Κρήτης γίνονται ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης, ἐκθειάζονται καί ἐνίοτε προβάλλονται ὡς ὑποδείγματα ἀπὸ τοὺς πρὸ σπουδαίους στοχαστῆς τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως εἶναι ὁ Πλάτων καί ὁ Ἀριστοτέλης¹, καί τοῦτο παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ πολιτικὴ βαρὺτητα καί ἐπιρροή τῆς νήσου στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χῶρο εἶναι σχεδὸν μηδαμινή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως πλευρὰ ὑπάρχουν καί δυσμενέστατες κρίσεις γιὰ τὰ ἦθη καί τὸν χαρακτήρα τῶν ἀρχαίων Κρητῶν, οἱ ὁποῖες φαίνεται ν' ἀπορρέουν κατεξοχὴν ἀπὸ τὸν Πολύβιο². Σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ μελετήματος εἶναι νὰ ἐξετάσει ὀρισμένα παροιμιώδη γνωρίσματα τῶν Κρητῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση καί νὰ διαπιστώσει κατὰ πόσον τὰ γνωρίσματα αὐτὰ ταυτίζονται μὲ ἢ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά πού ἀποδίδει στοὺς Κρητῆς ἡ νεότερη ἐλληνικὴ παροιμιογραφία. Ἡ ἐπισκόπησή μας, δηλαδή, δέν θὰ συμπεριλάβει ὅλα γενικῶς τὰ χαρακτηριστικά καί τίς ιδιότητες, γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ Κρητῆς ὑπῆρξαν (ἢ εἶναι) διάσημοι ἢ διαβόητοι³, ἀλλὰ κυρίως ἐκεῖνα πού εἶναι ἠθικῶς προσδιορίσιμα καί ἔχουν ἀποτυπωθεῖ σὲ παροιμιακῆς ἐκφράσεις.

* Εὐχαριστῶ καί ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ τόν Δ. Λουκάτο, τόν Μ. Μερακλή καί – ἰδιαίτερα – τόν Γ. Αἰκατερινίδη γιὰ τὴν προθυμία μὲ τὴν ὁποία ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὸ Λαογραφικὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

1. Βλ. Ἀ. Παναγόπουλο, *Πλάτων καί Κρήτη*, Ἀθήνα 1981. Γιά τίς μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. *Πολιτικά* 1264α20, 1271α29, 1271β20-1272β23 κ.ά.

2. Ὁ Πολύβιος δέν δυσφημεῖ μόνο τοὺς σύγχρονους του Κρητῆς, ἀλλ' ἀμφισβητεῖ καί στοιχεῖα τῆς παλαιότερης κρητικῆς παράδοσης, ὅπως π.χ. τὴν ὁμοιότητα πολιτεύματος καί θεσμῶν μεταξὺ Κρήτης καί Σπάρτης (Πολύβ. 6.45 κ.έ.). Ἀλλ' ὁ Πολύβιος, φυσικά, ἔδλεπε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας, ἐνῶ οἱ Κρητῆς μισθοφόροι συνεργάζονταν τότε μὲ τὸν τύραννο τῆς Σπάρτης Νάβι, ἕναν ἀπὸ τοὺς φοβερότερους ἐχθρούς τῶν Ἀχαιῶν (Πολύβ. 13.4-8). Γιά ἀνασκευὴ τῶν δυσμενῶν αὐτῶν κρίσεων βλ. κυρίως Η. van Effenterre, *La Crète et le monde Grec*, Paris 1948, σσ. 283 κ.έ.

3. Οἱ ἀρχαῖοι Κρητῆς π.χ. φημίζονταν γιὰ τίς χορευτικὰς ἱκανότητες (πβ. Ἀθήναιο 22C, 181A-B, 630B καί Λουκιανό, *Περὶ ὀρχήσεως* 8). Ἦταν ἐπίσης ἱκανοὶ τοξότες (Αἰλιανός, *Ποικίλη ἱστορία* 1.10), καλοὶ κνηγοὶ καί κατεξοχὴν ποδώκεις (Ἀθήναιο 630C, Αἰλιαν., *Περὶ ζῶων ἱστορία* 3.2). Οἱ Φαιστιοὶ, ἐπιπλέον, εἶχαν εἰδικότητα σὲ τὸ νὰ λένε ἀστεία (Ἀθήν. 261E).

Ὁ γνωστότερος ψόγος ἐναντίον τῶν ἀρχαίων Κρητῶν εἶναι ἀναμφίβολα ὁ ἀναφερόμενος στήν τάση τους πρὸς ψευδολογία καὶ ἀπάτη⁴. Στὸ corpus τῶν Ἑλλήνων παροιμιολογῶν⁵ ὁ ψόγος αὐτὸς ἔχει τὶς ἀκόλουθες μορφές:

- α. Κρητίζειν: ἐπὶ τοῦ ψεῦδεσθαι καὶ ἀπατᾶν ἔταπτον τὴν λέξιν, καὶ φασιν ἀπὸ τοῦ Ἰδομενέως τοῦ Κρητὸς τὴν παροιμίαν διαδοθῆναι. Λέγεται γὰρ διαφορᾶς ποτεγενομένης τοῖς ἐν Τροίᾳ Ἑλλησι περὶ τοῦ μείζονος, καὶ πάντων προθυμωμένων τὸν συναχθέντα χαλκὸν ἐκ τῶν λαφύρων πρὸς ἑαυτοὺς ἀποφέρεισθαι, γενόμενον κριτὴν τὸν Ἰδομενέα, καὶ λαβόντα παρ' αὐτῶν τὰς ἐνδεχομένας πίστεις ἐφ' ᾧ κατακολουθῆσαι τοῖς κριθησομένοις, ἀντὶ πάντων τῶν ἀριστέων ἑαυτὸν προτάξει. Διὸ λέγεσθαι τὸ Κρητίζειν. (CPG I.101.62)⁶.
- β. Κρητίζει ὁ κριτής: ἐπὶ τῶν ἐν τῷ κρίνειν ψευδομένων (CPG II.181.30)⁷.
- γ. Πρὸς Κρητὰ κρητίζεις: ἐπὶ τῶν πρὸς ὁμοίους ψευδομένων (CPG II.205.35)⁸.
- δ. Ὁ Κρητὴς τὸν Κρητᾶ: ἐπὶ τῶν ὁμοιοτρόπων (CPG I.291.31)⁹.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ μισθοφορικές ὑπηρεσίες πού πρόσφεραν οἱ Κρητῆς σέ ὄλους σχεδόν τοὺς στρατοὺς τῆς ἀρχαιότητος καὶ οἱ πειρατικές τους δραστηριότητες ἔδιναν ἀφορμές γιὰ γενικεύσεις τοῦ τύπου:

Αἰεὶ λησται καὶ ἀλιφθόροι, οὐδὲ δίκαιοι

Κρητῆς: τὶς Κρητῶν οἶδε δικαιοσύνην; (Παλατ. Ἀνθολ. 7.645)

Βλ. ἐπίσης Θ. Δετοράκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1986, σ. 76 καὶ πβ. Πολύδωιο 8.18.5 κ.έ., 6.43.3 κ.έ., 47.4 καὶ Διόδωρο 37.18.1.

4. Τὸ περίφημο *Κρητῆς αἰεὶ ψεύσται* ἀνάγεται ἴσως στὸν Ἐπιμενίδη (βλ. Ἀπόστ. Παῦλο, *Πρὸς Τίτον* 1.12 καὶ πβ. Καλλιμάχο, *Ζεὺς* 8-9), ἀλλὰ βλ. καὶ ἄρθρο τοῦ ὑποφαινομένου «Ἡ Κρήτη σέ συγγραφεῖς τῆς ὀψιμῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ ειδικότερα στὸν Πλούταρχο», *Πεπραγμένα Ἐ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Α', Ἡράκλειο 1986, σσ. 268 κ.έ., ὅπου καὶ ἡ σχετική διβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἐξήγησιν καὶ ἀνασκευὴ αὐτῆς τῆς μορφῆς βλ. Β. Ψιλάκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, τόμ. Α', Χανιά 1909, σσ. 673 κ.έ.

5. E.L.Leutsch-F.G.Schneidewin, *Corpus paroemiographorum Graecorum*, Göttingen 1851 (ἀνατ. Hildesheim 1965). Τὸ corpus αὐτὸ περιλαμβάνει συλλογές ἐλληνικῶν παροιμιῶν πού καταρτίστηκαν ἀπὸ τὸν 2^ο ὡς τὸν 15^ο αἰῶνα.

6. Πβ. καὶ τὸ ἀρχαῖο σχόλιο στὸν Καλλιμάχο (*Ζεὺς* 8-9): *Παροιμία ἐστὶ τὸ κρητίζειν ἐπὶ τοῦ ψεῦδεσθαι, ἀπὸ Ἰδομενέως Κρητὸς ὀηθεῖσα, ὅς λαχὼν μερίσαι τοῖς Ἑλλησι τὰ λάφυρα τοῦ Ἰλίου, τὰ κρείττω ἑαυτῷ περιποιήσατο*. Πβ. ἐπίσης CPG I.262.58, II.119.87, 487.7 (*Κρητίζειν: ἐπὶ τοῦ ψεῦδεσθαι: ἀπατητικοὶ γὰρ οἱ Κρητῆς*). Στὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου, ἐξᾴλλου, βρῖσκουμε μιὰ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὴν προέλευσιν τῆς παροιμίας, ἡ ὁποία ἐπίσης σχετίζεται μὲ τὸν Ἰδομενέα: *Ὡς Ἀθηνόδωρος ὁ Ἐρετριεὺς ἐν ὀγδόῳ ὑπομνημάτων φησὶ Θετὴν καὶ Μήδειαν ἐρίσαι περὶ κάλλους ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ κριτὴν γενέσθαι Ἰδομενέα καὶ προσνεῖμα Θετίδι τὴν νίκηγ, Μήδειαν δ' ὀργισθεῖσαν εἰπεῖν Κρητῆς αἰεὶ ψεύσται καὶ ἐπαράσασθαι αὐτῷ μηδέποτε ἀλήθειαν εἰπεῖν, ὡς περ ἐπὶ τῆς κρίσεως ἐποίησε: καὶ ἐκ τούτου φησὶ τοὺς Κρητῆς ψεύστας νομισθῆναι* (κῶδ. 190, 150a38-150b3 [Henry]).

7. Πβ. καὶ CPG II.758.96: ... *ἐπὶ τῶν ἐν τῷ κρίνειν ψευδομένων καὶ τὸ δίκαιον παραβαίνοντων*. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ κριτὴς στίς παροιμίες αὐτὲς παραπέμπει στὸν Ἰδομενέα.

8. Πβ. Πλούταρχο, *Λύσανδρος* 20.2: *Πρὸς Κρητὰ δ' ἄρα, τὸ τοῦ λόγου, κρητίζων ἠγνόει τὸν Φαρνάβαζον*. Στὸ συγκεκριμένο ἐπεισόδιο ὁ ἕνας «Κρής» ἦταν ὁ Λύσανδρος: ἀλλὰ καὶ ὁ Φαρνάβαζος, τὸν ὁποῖο προσπαθοῦσε νὰ ἐξαπατήσῃ, ἦταν ἐπίσης «Κρής». Τὴν ἴδια σημασία εἶχε καὶ ἡ παροιμία *Πρὸς Κᾶρα καρίζεις* (CPG I.297.65).

9. Πβ. καὶ II.557.61.

ε. Κρής πρὸς Αἰγινήτην: ἐπὶ τῶν πανουργίᾳ χρωμένων πρὸς ἀλλήλους λέγεται (CPGI.268.92)¹⁰.

Ὁ παραπάνω ψόγος ἐναντίον τῶν Κρητῶν ἦταν, ὅπως δείχνει καὶ ἡ πληθώρα τῶν παραλλαγῶν του, εὐρύτατα διαδεδομένος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα¹¹. Στὴ νεότερη ἑλληνικὴ παροιμιολογία τὴν ἄντιστοιχὸς ψόγος, μὲ ἀρκετὲς ἐπίσης παραλλαγές, δὲν μέμφεται ρητὰ τοὺς Κρητικούς γιὰ ψευδολογία καὶ ἀπάτη¹², ἀλλ' ἴσως ὑπαινίσσεται μιὰ τέτοια τάση. Ἡ παροιμία εἶναι ἡ ἐξῆς:

*Κρητικὸ κι ἄ γάμη¹³ φίλο,
βάστα καὶ κομμάτι ξύλο.*

Δηλ. δὲν πρέπει νὰ ἔχεις ἐμπιστοσύνη στὴ φιλία τῶν Κρητικῶν. Λέγεται γενικῶς¹⁴. (Διαλεχτὴ Ζευγώλη-Γλέξου, *Παροιμίες ἀπὸ τὴν Ἀπειρανθο τῆς Νάξου [Λαογραφία, παράρτημα 6]*, Ἀθῆναι 1963, σ. 174).

Στὴ συλλογὴ τοῦ Βενιζέλου (ὑποσ. 14, σ. 152.40) ἐπίσης ὑπάρχει ἡ ἐξῆς παροιμία:

*Μᾶς ἐννοῶσαν κ' οἱ Κρητικοὶ
πὼς ἤμεθα Χανιώταις*

Ἔτσι ὁ φερόμενος τὸν φερόστην ἀνακαλύπτει¹⁵.

10. Πβ. καὶ Π. 181.28, 487.6.

11. Ὁ Πλούταρχος χρησιμοποιοεὶ καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *κρητισμός* μὲ ἀνάλογη σημασία. Βλ. *Αἰμ. Παῦλος* 26.3.

12. Ὡστόσο, σὲ κάποια ἀνεκδοτὴ συλλογὴ παροιμιῶν ὑπὸ Ἄντ. Μανούσου γύρω στὸ 1880 ὑπάρχει τὸ λόγιον *Ἀνὴρ Κρήσ' αἰ ψεύτης* (ΚΛ χφ. 2285, σ. 18, ἀρ. 48. ΚΛ = Κέντρον Ἐρεῦνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας – πρῶν Λαογραφικῶν Ἀρχεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), ἐνῶ σὲ μιὰν ἄλλη συλλογὴ τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Ἐ. Ἰωαννίδης, Ἄμοργός 1876) βρῖσκουμε σχεδὸν τὴν ἀναίρεσή του. *Ἄπαξ ἀπατάται ὁ Πελοποννήσιος, δις ὁ Στερεοελλαδίτης καὶ χιλιάκις ὁ Κρής*. (ΚΛ χφ. 1357Στ', σ. 96).

13. Διατηρῶ πάντοτε τὸν τονισμό καὶ τὴν (φωνητικὴ) ὀρθογραφία τῶν πηγῶν.

14. Πράγματι σὲ ἄλλες παραλλαγές τῆς ἴδιας παροιμίας τῆ θέσης τοῦ Κρητικοῦ παίρνουν οἱ «Τοῦρκος» (Γ.Μ. Σακελλαριδῆς, *Νιονιακά* 9, Ἀθῆναι 1984, σ. 161), «Βούλγαρος», «Μανιάτης», «χωριάτης» (Γ. Καψάλης, *Σύμμεκτα Λακωνικά Λαογραφικά, Λαογραφία* 13, 1950, 253), «Ἀρβανίτης» (Σπ. Λάμπρος, «Ἐθνικά Ὑθρες», *Ἔστια* 1895, σ. 156) καὶ... «χωροφύλακας» (Ζευγ.-Γλ., σ. 343). Πβ. ὁμοίως καὶ Μ.Γ.Μιχαηλίδη-Νουάρου, *Λαογραφικά Σύμμεκτα Καρπάθου*, I, Ἀθῆναι 1932, σ. 379· Ἰ. Βενιζέλο, *Παροιμίες δημῶδεις*, Ἐρμούπολις 1867², σ. 31.400-1 καὶ ΚΛ χφ. 1357Ζ', σ. 34. Τέλος, σὲ μιὰ κρητικὴ μᾶλλον παραλλαγὴ τῆς ἴδιας παροιμίας ἐνοχοποιεῖται ὁ Σφακιανός (Ἰ. Κονδυλάκης, *Ἀνεκδοτα Λαογραφικά Κρήτης*, ἐπιμέλ. Θ. Δετοράκης, Ἡράκλειο 1987, σ. 76).

15. Πβ. καὶ ΚΛ χφ. 174, σ. 81.46:

*Ἐμάθανμας κι οἱ Κρητικοὶ
πὼς εἴμεστην Χανιώτες.*

Πρὸς τοὺς ὑπὸ ψευστῶν ἀνακαλυπτομένους ψεύστας.

Πβ. ἐπίσης χφφ. 209, σ. 13.5· 337, σσ. 116, 140· 1357Ε', σ. 6.

Είναι σαφές ότι αυτή η παροιμία ανακαλεί την αρχαία *Πρὸς Κρήτα κρητίσεις*, αλλά με κάποια διαφορά. Ἡ αρχαία παροιμία τονίζει την προσπάθεια ἐξαπάτησης (στήν πραγματικότητα τό μάταιο τῆς ἀποπειρας), ἐνῶ ἡ νεοελληνική ἀναφέρεται στή διαπίστωση τῆς ἀποκάλυψής τῆς. Μὲ ἄλλα λόγια, στήν ἀρχαία παροιμία ὁ ὁμιλῶν εἶναι τό ὑποψήφιο – ὑποτίθεται – θύμα, ἐνῶ στή νεοελληνική αὐτός πού ἀποπειράθηκε νά ἐξαπατήσει ἀλλ' ἀποκαλύφθηκε.

Σέ μιάν ἄλλη ἀρχαία παροιμία οἱ Κρήτες, μαζί μέ τούς Κίλικες καί τούς Καππαδόκες, δυσφημοῦνται ὡς οἱ χειρότεροι ἄνθρωποι τοῦ κόσμου. Στό λεξικό τῆς Σούδας (λ. *Κάππα διπλοῦν*) διαδίδουμε:

*Τρία Κάππα κάκιστα*¹⁶
Καππαδοκία, Κρήτη καί Κιλικία.

Ἡ νεοελληνική ἐκδοχή τῆς ἴδιας παροιμίας συμπεριλαμβάνει στόν σαρωτικό αὐτόν νόγο περισσότερες περιοχές καί παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς:

*Τρία Κάππα κάκιστα, δύο Μι παγκάκιστα, Κρήτη, Κύπρος καί Κεφαλονιά,
Μυτιλήνη καί Μοργιάς* (Βενιζέλος, σ. 326.606)¹⁷.

Κάπου ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές παροιμίες θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τούς σχετικά ἄγνωστους σκωπτικούς στίχους ἐναντίον τῶν Κρητικῶν, τούς ὁποίους ἀνακάλυψε σέ δυσανηνό χειρόγραφο τοῦ Στράβωνα (14^{ος} αἰ.) ὁ Θ. Δετοράκης (*Κρητολογία* 12-13, 1981, σ. 92). Οἱ στίχοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

*Πρῶτον κακοὶ Κατζίβελοι, δεύτερον Ἄρβανῖται
τρίτον οἱ πάντες Κρητικοί, τέταρτον οἱ Τενδέκοι
.....
Αἱ μῦναι οἱ Κατζίβελοι, αἱ ψύλλαι οἱ Ἄρβανῖται
καί κόρυζαι οἱ Κρητικοὶ βλάπτουν τὸν κόσμον ὄλον.*

Μία ἄλλη ἀρχαία παροιμία ἀποδίδει κάποια εἰρωνική διάθεση στοὺς Κρήτες, οἱ ὅποιοι, παρότι ναυτικός λαός, ὑποκρίνονταν ὅτι δέν γνωρίζουν ἀπό θάλασσα. Στό CPG I.131.30 διαδίδουμε:

Ὁ Κρητὴς τὴν θάλατταν: ἐπὶ τῶν ἐν οἷς διαφέρουσι ταῦτα φεύγειν προσποιουμένων ἢ παροιμία ἐστίν· ἐπειδὴ ναυτικώτατοι οἱ Κρήτες ἐγένοντο.

16. Ἡ σαφῶς ἠθική σημασία ἐδῶ τοῦ ἐπιθέτου «κάκιστος» φαίνεται καί ἀπὸ τό σχόλιο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου: *διαβεβόηται δὲ παρὰ πᾶσιν ἐπὶ κακοτροπία τὸ τῶν Καππαδόκων γένος, ὡς καὶ παροιμίαν περὶ αὐτῶν ἐξενεχθῆναι τοιαύτην· τρία...* (*Περὶ θεμάτων* 66, 68-69 [Pertusi]). Πβ. καὶ CPG II.369.25α.

17. Ἡ ὡς πρὸς τό κακό ὁμοιότητα ἀνάμεσα στοὺς Κρητικούς καί τούς Κεφαλλονίτες μαρτυρεῖται καί ἀπὸ τό παρακάτω γνωμικό: *Ὁ διάβολος εἶχε, λέει, τρεῖς θυγατέρες καὶ τσ' ἐπάντρεψε τὴ μία στήν Κρήτη, τὴν ἄλλη στή Μάνη καὶ τὴν ἄλλη στήν Κεφαλονιά* (Δ. Λουκάτος, *Κεφαλονίτικα γνωμικά*, Ἀθήναι 1952, σ. 174.1176).

*Μέμνηται ταύτης Ἀλκαῖος*¹⁸.

Ἡ ναυτική πάντως φήμη τῶν ἀρχαίων Κρητῶν σώζεται καί στή νεοελληνική παροιμία

Οὔλο (= μόνο) *Κρητικό καπετάνιο*,
οὔλο Ρωμῆο κονταζή (= ὁ ἐμπρηστής καί ἐπιδιορθωτής ὄπλων),

παρὰ τό γεγονός ὅτι οἱ σχέσεις τῶν νεότερων Κρητικῶν μέ τή θάλασσα γενικά δέν εἶναι ιδιαίτερα ἀγαθές¹⁹.

Ἄλλες, πάλι, ἀρχαῖες παροιμίες δέν ἔχουν κάτι τό ἀντίστοιχο στή νεοελληνική παροιμιολογία· ὅπως π.χ. αὐτή πού μέμφεται τοὺς Κρητες γιά διατάραξη ἱερῆς τελετῆς (θυσίας συγκεκριμένα) καί ὑπαινίσσεται ἴσως τόν μειωμένο τους σεβασμό ἀπέναντι στό τυπικό τῆς θρησκείας γενικότερα (πβ. καί ὑποσ. 20 παρακάτω). Τήν παραθέτω μαζί μέ τό ἐρμηνευτικό της σχόλιο:

*Οἱ Κρητες τήν θυσίαν: Ἀγαμέμνων, ὡς φασι, χειμασθεῖς κατηνέχθη εἰς Κρήτην, καί ἀναβάς εἰς τὸ Πολυῤῥήγιον θυσίαν ἐπετέλει. Ἐν τούτῳ δὲ οἱ αἰχμάλωτοι τὰς ναῦς ἐνέπρησαν οὐ ἀπαγγελέντος αὐτῷ, μεσοῦσης τῆς θυσίας, τὸ μὲν καιόμενον ἱερεῖον καταλιπεῖν λέγεται, ἔλθειν δὲ πρὸς θάλασσαν ταραχθέντα, καί μίαν μόλις εὐρόντα ναῦν, ἐπ' αὐτῆς ἀναχθῆναι, πολλὰ καταρασάμενον τοῖς τὴν χώραν οἰκοῦσιν. Ὅθεν εἴ ποτε ταραχῶδης θυσία γένοιτο, Κρητικῆν καλεῖσθαι (CPG I.141.50)*²⁰.

Μία ἄλλη παροιμία ἀναφέρεται στήν ἐξ ἀνάγκης συσπείρωση τῶν κρητικῶν

18. Πβ. Στράβωνα 10.4.17: *καὶ γὰρ ναυκρατεῖν πρότερον τοὺς Κρητας, ὥστε καὶ παροιμαίεσθαι πρὸς τοὺς προσποιουμένους μὴ εἰδέναι ἃ ἴσασιν· ὁ Κρῆς ἀγνοεῖ τὴν θάλασσαν*. Πβ. ἐπίσης CPG II.42.41 καὶ Ἀρισταίνετο 2.18. Στόν Αἴλιο Ἀριστείδη (III, 490 Dindorf) ἡ παροιμία ἔχει τή μορφή: *Ὁ Κρῆς δὴ τὸν πόντον. παροιμία ἐπὶ τῶν εἰδόντων μὲν προσποιουμένων δ' ἀγνοεῖν. ἀντὶ τοῦ νησιώτης ἀγνοεῖ τὴν θάλατταν*. Εἶναι, ἴσως, ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ σχεδόν ὁμοία παροιμία *Ὁ Σικελὸς τὴν θάλασσαν* εἶχε τελείως διαφορετικὴ σημασία. Τό ἐρμηνευτικό της σχόλιο στό CPG I.141.51 ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *Σικελός, φασιν, ἔμπορος σῦκα ἄγων ἐνανάγησεν· εἶτα ἐπὶ πέτρας καθημένος καὶ ὀρῶν τὴν θάλασσαν ἐν γαλήνῃ, ἔφη, οἶδα δὲ θέλει· σῦκα θέλει*. Πβ. σχετικό μῦθο Αἰσώπου (ἀρ. 311 Budé) καὶ νεοελληνικὴ παροιμία *φουντούκια θέλει ἡ θάλασσα* στή συλλογὴ τοῦ Κ.Μηνᾶ, Παροιμίες Ἐλύμπου Καρπάθου, *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον* 5, 1970, σ. 104.

19. Γ.Α.Καλαϊσάκης, Κρητικαὶ παροιμίες, *Παρνασσός* 17, 1894, σ. 800.234. Τήν παροιμία συνοδεύει ἡ σημείωση ὅτι «λέγεται ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν». Ὁ Ν.Πολίτης περιλαμβάνει τήν πύ πάνω παροιμία στήν ἀνέκδοτη συλλογὴ του μέ τή σημείωση «περιπαιγμάτα παρὰ Γ. Καλαϊσάκη» (ΚΛ, πλ 3). Μήπως, ἄρα, λεγόταν πράγματι μέ περιπαικτικὴ διάθεση αὐτὴ ἡ παροιμία;

20. Πβ. I.287.5 καὶ II.552.41. Σχετικὴ εἶναι ἴσως καί ἡ παροιμία *Ῥόδιοι τὴν θυσίαν· ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς βλασφημούντων* (CPG I.303.96). Πβ. καὶ I.272.16. Τό ἐρμηνευτικό σχόλιο μέ τόν Ἀγαμέμνονα πάντως δημιουργεῖ ὀρισμένες ἀπορίες· γιατί π.χ. ὁ Ἀγαμέμνων καταράστηκε τοὺς Κρητες, ἀφοῦ χάρις στή δική τους – τὴν ἀνίερη ἔστω – παρέμβαση σώθηκε; Ἐκτός κι ἂν οἱ ἐμπρηστὲς αἰχμάλωτοι ἦταν ἐπίσης Κρητες.

πόλεων (οἱ ὅποιοις πολемоῦσαν συνεχῶς ἀναμεταξύ τους)²¹, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κάποιου ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ:

Συγκρητισμὸν ἔχεις· εἴρηται ἐπὶ τῶν δι' ἀνάγκην συμμάχων γιγνομένων ἀλλήλοις· Οἱ Κρητες γὰρ καθ' ἑαυτοὺς στασιάζοντες, ὅτε στρατὸν ξενικὸν ἑώρων ἐπιστρατεύοντα τῇ ἑαυτῶν πατρίδι, συμμαχίαν καὶ ὁμαιχμίαν ἠσπάζοντο, ὅπερ συγκρητισμὸς ἐκλήθη (CPG II.647.80)²².

Μετὰ τὴν στασιαστικὴν πάντως τάση τῶν ἀρχαίων Κρητῶν θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ παραβληθεῖ ἡ δημώδης παροιμία:

Πῶς (ἔτσι, γι' αὐτὸ) σφάζουδαι οἱ Κρητικοὶ μετ' ἀσκουρολεβίδες!

Λέγεται μὲ εἰρωνικὴ διάθεση καὶ μὲ κάποιαν ἀγανάκτηση, ὅταν ἀκοῦμε μιά ἀνόητη, μιά ὑπερβολικὴ, μιά ἀδικαιολόγητη σκέψη ἢ πράξη (Ζευγ.-Γλ., σ. 288)²³.

Πρὶν ἀφήσουμε τὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας παροιμογραφίας, θὰ ἦταν ἴσως ἐνδιαφέρον ν' ἀναφέρουμε ἐδῶ καὶ μιά παράδοση πού συσχετίζει τὴν προέλευση τοῦ σαρδόνιου γέλωτος μὲ τὸν μυθολογικὸ φύλακα τῆς Κρήτης Τάλω. Στὸ CPG I.155 διαβάζουμε:

Σιμωνίδης δὲ φησι τὸν Τάλω πρὸ τῆς εἰς Κρήτην ἀφίξεως οἰκῆσαι τὴν Σαρδώ, καὶ πολλοὺς τῶν ἐν ταύτῃ διαφθεῖραι· οὗς τελευτῶντας σεσηρῆναι, καὶ ἐκ τοῦτου ὁ Σαρδόνιος γέλως²⁴.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κακὴ εἰκόνα τῶν Κρητῶν στὴν ἀρχαία παροιμογραφία – καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ὑπόληψή τους ὡς ἀπατεῶνων – νεότερες δημῶδεις παροιμίες ἀποδίδουν στοὺς Κρητικούς μιάν ἀγαθότητα πού ξεπερνᾷ, μερικὲς φορές, τὰ ὄρια τῆς ἀφέλειας²⁵. Στὴ συλλογὴ τοῦ Βενιζέλου (σ. 145.443) π.χ. ἡ παροιμία:

21. Πβ. Δετοράκη, ὑποσ. 3, σ. 75.

22. Ἡ λέξη *συγκρητισμὸς* εἶναι ἓνα unicum πού μαρτυρεῖται μόνο στὸν Πλούταρχο (*Ἡθικά* 490B). Στὸ λεξικὸ τῆς Σούδας ὑπάρχει καὶ τὸ λ. *συγκρητίσαι: τὰ τῶν Κρητῶν φρονῆσαι* (ἢ *συμφρονῆσαι* σὲ μερικὰ χφφ.).

23. Ὁ Ν. Κοντοσόπουλος μοῦ ἐπισημαίνει ὅτι αὐτὴ ἡ παροιμία ὑπογραμμίζει τὸν εὐέξαπτο χαρακτήρα τῶν Κρητικῶν, οἱ ὅποιοι ἐρχονται μὲν στὰ χέρια μὲ τὸ παραμικρὸ, ἀλλὰ χωρὶς νὰ κάνουν ἀνεπανόρθωτο κακὸ ὁ ἓνας στὸν ἄλλον (οἱ σκουριασμένες λεπίδες πού χρησιμοποιοῦν γιὰ τὸ ξεβοτάνισμα εἶναι μᾶλλον ἀκίνδυνες).

24. Παραλλαγὴ αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς εἶναι τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στὴν *Ὀδύσεια* ν 300, ὅπου ἡ παροιμία συνδέεται πάλι μὲ τὸν Τάλω, ἀλλ' ὄχι καὶ μὲ τὴν Σαρδηνία. Πβ. CPG I.155.56: ... *παρὰ τὸ δονεῖν ἢ δαῖειν, ἦτοι καίειν καὶ παρὰ τὸ σαῖρω, ἔσαρον, ὅθεν καὶ τὸ σεσηρῆναι, γίνεται τὸ σαρδόνιον* (Ἐπειδὴ τὸ πρόσωπο ὅσον ἔσφιγγε στὸ πυρακτωμένο στήθος τοῦ ὁ χαλκιοτέυκτος Τάλως παραμορφωνόταν ἀπὸ τὴ θερμότητα καὶ φαινόταν *σεσηρός*, δηλ. μὲ τὰ χεῖλη τραηγμένα πρὸς τὰ πίσω ὥστε νὰ προβάλλονται τὰ δόντια). Γιὰ τίς ἄλλες ἐκδοχῆς προέλευσης αὐτῆς τῆς παροιμιακῆς ἔκφρασης βλ. CPG I.154 κ.έ. καὶ ἀρχαία σχόλια στὴν Πλάτ. *Πολιτεία* 337A.

25. Πβ. τὸ δεύτερο λόγιον στὴν ὑποσημ. 12 *παραπάνω*.

Κρητικὲ χαριτωμένε, ὡς τὸ Μάϊ εἶν' ἡ χαρὰ σου

φαίνεται νὰ δηλώνει τὴν ἀδικαιολόγητη μᾶλλον χαρὰ γιὰ κάποια ἐφήμερη μόνο εὐτυχία. Γραφικότερη ὁμως εἶναι ἡ καρπαθιώτικη παροιμία:

Χύνεις, Κρητικέ, τὸ λάϊτ (= λάδι) σου; Χάνεις το,

ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο ἐπεξηγηματικὸ σχόλιο:

Συζητούσανε κοντὰ στὰ τουλούμια μὲ τὸ λάδι δύο Κρητικοί. Θυμῶνει ὁ ἕνας καὶ δίνει διέξοδο στὸν θυμὸ του μαχαιρώνοντας τὸ τουλούμι μὲ τὸ λάδι. Ὁ ἄλλος μ' ἀδιαφορία του συνειδητοποιεῖ πὼς αὐτὸς τὸ ἔχυσε τὸ λάδι κι αὐτὸς τὸ ἔχασε (Κ. Μηνᾶς, ὑποσ. 18, σ. 108).

Ἡ παροιμία αὐτὴ ὑποδηλώνει, ἴσως, ἀκόμη καὶ τὸν εὐέξαπτο χαρακτήρα τῶν Κρητικῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπροθυμία τους νὰ βλάψουν ἀνεπανόρθωτα τὸν συντοπίτη τους (πβ. καὶ ὑποσ. 23).

Τέλος, μία ἄλλη νεοελληνικὴ παροιμία συνδέει τοὺς Κρητικούς μὲ ιδιότητες γιὰ τίς ὁποῖες φημίζονται οὕτως ἢ ἄλλως· ἐννοῶ τὴ γενικότερη ὑπόληψή τους γιὰ ἀσυνήθιστο φυσικὸ θάρρος καὶ ὑψηλὴ αἴσθηση τιμῆς. Ἡ παροιμία προέρχεται ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ μαζί μὲ τὸν ἐρμηνευτικὸ της μῦθο ἔχει ὡς ἐξῆς:

*Τὸ καλὸ τὸ φυσικὸ
τῶκοψεν ὁ Κρητικός.*

Λέγεται, ὅταν ἐγκαταλείψει κάποιος ἓνα κακὸ φυσικὸ, ἀναγκασθεὶς ἀπὸ ἄλλον. Ὑπάρχει ὁ ἐξῆς μῦθος:

Ἦτονε, λέει, κανένας βασιλιάς κι ἦτονε διορία (= ἔθιμο, νόμος) ὅτι νᾶθελε βαδρευτὴ κανένας νὰ πρωτοκοιμηθῆ ὁ βασιλιάς μὲ τὴ νύφη. Ἐπαδρευτήκε λοιπὸ ἓνας Κρητικὸς κι ἐζητήξασι δὸ βασιλιά νὰ πάη νὰ κοιμηθῆ τὴ νύφη. Καὶ δύνεται λοιπὸ ὁ Κρητικὸς τὰ νυφικά καὶ πάει καὶ πέφτει, καὶ πᾶ' ἐδᾶ ὁ βασιλιάς νὰ πέση, καὶ σηκώνεται ὁ Κρητικὸς καὶ πιάνει τὸ βασιλιά κι ἦκαμέ don ἀπέστι (= παστό) μὲ τὸ ραβδί. Κι ἐσηκώθηκεν ὁ βασιλιάς ἀποσβολωμένος κι ἦφνε.

Ὑστερα ἴπαδρευτήτην ἄλλος Κρητικὸς καὶ εἰδοποιουῖσι δὸ βασιλιά νὰ πάη νὰ κοιμηθῆ τὴ νύφη. Ἐτότες λοιπὸ λέει κι ὁ βασιλιάς:

Τὸ καλὸ κτλ.

Κι ὁ βασιλιάς ἦτον' ἀπού τὴ Γρήτη (Ζευγ.-Γλ., σ. 323).

* Ἄν καὶ στίς παροιμίες γενικά ἐνὸς λαοῦ βρῖσκεται συμπυκνωμένη ἡ πείρα καὶ ἡ σοφία του, οἱ παροιμιακὲς ἐκφράσεις πού χαρακτηρίζουν τοὺς κατοίκους συγκεκριμένων περιοχῶν πρέπει ν' ἀντιμετωπίζονται μὲ διαφορετικά, ἴσως, κριτήρια, καθότι οἱ προϋποθέσεις πού τίς δημιούργησαν δέν συνδέονται μόνο μὲ μακρόχρονη πείρα καὶ παρατήρηση, ἀλλὰ καὶ μὲ τίς ἱστορικές τύχες καὶ περιπέτειες τοῦ λαοῦ στὸν ὁποῖον ἀναφέρονται. Οἱ μεταξὺ τῶν διαφόρων τόπων — τῶν γειτονικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ — ἀντιζηλίεις καὶ δυσφημῆσεις εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο σὲ ὅλους τοὺς

λαούς²⁶, ἀλλ' ἢ παροιμιώδης, πραγματικά, πολιτική ἔχθρα καί διχοστασία τῶν Ἑλλήνων «ἦγαγεν», ὅπως ὀρθά παρατηρεῖ ὁ Σ. Λάμπρος (ὑποσ. 14, σ. 131), «εἰς παντοῖα μεταξὺ τῶν πόλεων μίση, καὶ τὸ σκῶμμα καθίστανε πικρόχολον τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων πολλάκις ἐναντίον αὐτῶν τῶν ὁμοφύλων. Ἡ ἀρχαία κωμωδία, τὸ ἀρχαῖον ἐπίγραμμα καὶ ἡ ἀρχαία παροιμιογραφία διεφύλαξεν ἡμῖν τρανὰ δείγματα τῆς τοιαύτης ἐχθροπαθείας ἑλληνικῶν πόλεων κατ' ἀλλήλων».

Στὴν περίπτωση τῶν Κρητῶν εἶναι, νομίζω, προφανές ὅτι ἡ κακὴ τους εἰκόνα στὴν ἀρχαία παροιμιογραφία ὀφείλεται στίς συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες γνώριζαν τοὺς Κρήτες οἱ ἄλλοι Ἕλληνες· δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς ἑλληνοιστικούς, κυρίως, χρόνους καὶ μετὰ, ὅταν πολλοὶ Κρήτες, ἔχοντας βαθμιαία ἐγκαταλείψει τὰ αὐστηρὰ ἀρχαῖα τους ἦθη, εἶχαν στραφεῖ πρὸς τὸ εὐκόλο κέρδος πού προσπόριζαν ἡμισθοφορία καὶ ἡ πειρατεία²⁷. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ διατηρήθηκε καὶ στοὺς νεότερους χρόνους²⁸, μολονότι οἱ συνθήκες πού τὴ δημιούργησαν εἶχαν παύσει νὰ ὑφίστανται· παράλληλα ὁμως ἀντισταθμίστηκε ἀπὸ ἄλλες δημώδεις παροιμίες, οἱ ὁποῖες ὑπογραμμίζουν διαφορετικὲς πλευρὲς τοῦ κρητικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τὸ εὐέξαπτο, τὴν ἀγαθότητα, τὴν τόλμη καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια.

26. Πβ. τὰ κατ' ἀλλήλων σκῶματα μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Σκωτσέζων, Γάλλων καὶ Ἀγγλων, Ἑλβετῶν καὶ Αὐστριακῶν κ.ά. Ἐς ἐπισημανθεῖ ἐπίσης ἐδῶ ὅτι οἱ δημώδεις παροιμίες πού ἀναφέρονται στοὺς Κρητικούς προέρχονται, ὅπως εἶδαμε, κυρίως ἀπὸ τὰ γειτονικά Δωδεκάνησα καὶ τὴν Ἀπειρανθο τῆς Νάξου μὲ τὴ μεγάλη κρητικὴ παροιμία.

27. Πβ. καὶ Ψιλᾶκη, ὑποσ. 4, σσ. 681 κ.έ. Γιά τοὺς ἴδιους λόγους «δυσώνυμοι κατέστησαν καὶ οἱ Ἀρκάδες». Βλ. Σ. Λάμπρο, ὑποσ. 14, σ. 132 καὶ πβ. CPG I.47.59 καὶ II.147.41.

28. Βλ. παραπάνω σ. 401 κ.έ. καὶ πβ. Λάμπρο ὁ. π., σ. 164: «Πάντων δέ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ μάλιστα διασυνθῆντες ὑπῆρξαν οἱ Κρήτες καὶ οἱ Χίοι. Καὶ διὰ μὲν τοὺς Κρήτας ἐξηκολούθησεν ὁ ἀρχαῖος ὄνειδισμὸς ὁ ἐπὶ φιλοψευδία καὶ ἀπιστία...».

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ «CARMEN SECULARE» ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ*

Τά ποιητικά και πεζά έργα της τελευταίας σολωμικής δεκαετίας παρουσιάζουν, γενικά, πολλά και, συχνά, δυσεπίλυτα έκδοτικά και έρμηνευτικά προβλήματα¹: άλλωστε, με σπάνιες εξαιρέσεις, έχουν απασχολήσει έντελως εύκαιριακά τή νεότερη έρευνα. Ήτσι, είκοσιτέσσερα χρόνια ύστερα από τή μνημειώδη έκδοση των *Αυτόγραφων Έργων*, και δέκα περίπου χρόνια ύστερα από τήν ένθαρρυντική αναζωπύρωση του φιλολογικού και κριτικού ενδιαφέροντος για έκδοτικά ζητήματα του Σολωμού, τά περισσότερα από τά κείμενα της περιόδου 1847 κ.έ. εξακολουθούν νά μένουν ουσιαστικά άδιερεύνητα¹.

Έδω προχωρώ – άναγκαστικά πολύ συνοπτικά – σέ προτάσεις πού άφορούν ένα από τά πío ενδιαφέροντα, ύπό αίρεση «ώριμα» έργα της ίδιας περιόδου, τό λεγόμενο «Carmen Seculare», έργο πού μοιάζει νά τό ξεχώρισαν, ανάμεσα σέ άρκετά άλλα όμοδόθμια ή όμοιόδοθμα σύγχρονά του σολωμικά κείμενα, ήδη τά «Προλεγόμενα» του Πολυλά και ή κριτική του Παλαμά, αλλά, όπως θά δούμε, και ή δημιουργική προσοχή άρκετών Νεοελλήνων ποιητών.

Τό σημερινό καθεστώς της έρευνας φαίνεται νά επιβάλλει νέες προτάσεις:

Μιά σύντομη έπισκόπηση της έκδοτικής ιστορίας των ελληνικών και των ιταλικών

* Μιά πρώτη, πολύ μικρότερη μορφή του κειμένου αυτού είχε διαβαστεί στό Ε΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο (Άργοςτόλι-Ληξούρι, 17-21.5.1986). Άπό τους άκροατές της ανακοίνωσης, εύχαριστώ, για τίς αντιδράσεις ή τίς σκέψεις τους, τους Γιάννη Δάλλα, Άνδρέα Κίτσο-Μυλωνά και Γ.Π.Σαββίδη. Έπίσης, τήν Έλένη Τσαντσάνογλου, πού διάβασε γραπτή μορφή της ανακοίνωσης και μου έκανε χρησιμότατες ύποδείξεις.

1. Η πλήρης βιβλιογραφική καταγραφή των νεότερων δημοσιευμάτων για τον Σολωμό είναι ένα από τά επείγοντα έρευνητικά ζητούμενα. Άν και δέν πρέπει νά ύποτιμηθούν τά δημοσιεύματα της πρώτης δεκαετίας ύστερα από τήν έκδοση των *Αυτόγραφων Έργων* (όπου ξεχωρίζουν, εκτός φυσικά από τά μελετήματα του Λ.Πολίτη, σί εργασίες των Μ.Κ.Χατζηγιακουμή και L.Coutelle), ή μεταπολιτευτική, πανεπιστημιακή κυρίως, έξαρση είναι πío πολυφωνική και πλούσια σέ καρπούς ή σέ προοπτικές (αύτοτελή δημοσιεύματα ή άρθρα των Δ.Ν. Μαρωνίτη, Γ.Π.Σαββίδη, Ε.Τσαντσάνογλου, Ε.Γ.Καψωμένου, Γ.Βελουδή, Στ.Άλεξίου, R.Beaton, P.Mackridge, M.Peri κ.ά.).

Άπό τά δημοσιεύματα πού άφορούν, κυρίως, έργα της τελευταίας σολωμικής δεκαετίας περιορίζομαι νά σημειώσω τήν εργασία μου «Προτάσεις για τον ΄Πόρφυρα΄ του Σολωμού», *Άφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσ. 1979, σ. 153-184, και τήν πρόσφατη μελέτη του Στ. Άλεξίου, «Σολωμικά. 1. Αίμιλία Ροδόσταμο. 2. Πόρφυρας. 3. Έλεύθεροι Πολιορκημένοι», *Παλίμψηστον* 3 (Δεκ. 1986) 11-34 (όρισμένες παρατηρήσεις και σκέψεις μου με άφορητή μελέτη αυτή θά δημοσιευτούν σέ ξεχωριστό σύμμικτο).

κειμένων, πού φαίνεται να εντάσσονται στο πλαίσιο του λεγόμενου «Carmen Seculare», δείχνει ότι για τόν αναγνώστη πού δέν προστρέχει στά *Αυτόγραφα Έργα*² τά ελληνικά κείμενα εξακολουθούν και σήμερα να κυκλοφορούν κυρίως με τή γνωστή μορφή τών τριών (ἀριθμημένων) «Ἄγνωστου Ποιήματος Ἀποσπασμάτων [Carmen Seculare]» τῆς φιλολογικῆς-χρηστικῆς ἔκδοσης Λ. Πολίτη³, ἐνῶ τά ἰταλικά κείμενα εἶναι προσιτά, και πάλι ἀπό τήν ἔκδοση αὐτή, στό πρωτότυπο και σέ ἑλληνική μετάφραση, με τήν ἐπίσης γνωστή μορφή τοῦ ἔμμετρου «L'albero mistico (Frammento)» και τών «πεζῶν σχεδιασμάτων» του⁴.

Ἐπομένως, τό ἔργο ἐμφανίζεται, γενικά, με τίς διαχωρισμένες γλωσσικά, ἀλλά «κρυσταλλωμένες» ἔκδοτικά μορφές τών ἐκδόσεων τοῦ 19ου και τών ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Οἱ νεότερες ἐκδοτικῆς βελτιώσεις περιορίζονται κυρίως σε εὐρύτερη συμπερίληψη πρόσθετων γραφῶν (ἐπιμέρους «παραλλαγῶν» ἢ τμηματικῶν «σχεδιασμάτων»)· δέν δείχνουν, ὅμως, νέα ἀντίληψη τῆς σχέσης τών κειμένων μεταξύ τους, με ἀναδιάταξη τοῦ ὕλικου και με ἐκδοτική ἀναθεώρηση: ἡ ἐμπειρία τών *Αυτόγραφων Έργων* παραμένει, σέ μεγάλο βαθμό, φιλολογικά ἀναξιοποίητη.

Σχετική στασιμότητα παρουσιάζει και ἡ διερεύνηση ἄλλων ζητημάτων τοῦ ἔργου (ἀκριδέστερη χρονολόγηση, συσχετισμός με ἄλλα σολωμικά ἢ μή σολωμικά ἔργα, θεματική και «ποιητική» ἀνάλυση και ἐρμηνεία, παρακολούθηση τών «τυχῶν», κ.ἄ.). Δέν ἔχει ἐλεγχθεῖ ἡ παλαιότερη, πειστική ἴσως, ἀλλά ἀτεκμηρίωτη, κατά προσέγγιση χρονολόγηση τών ἐλληνικῶν κειμένων στά 1849, οὔτε ἔχουν συζητηθεῖ συστηματικά οἱ ἐρμηνευτικοί χαρακτηρισμοί ἢ οἱ νύξεις και ὑποθέσεις παλαιότερων⁵ και νεότερων κριτικῶν για τίς προθέσεις τοῦ Σολωμοῦ, για τόν τίτλο, τό

2. Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, *Διονυσίου Σολωμοῦ Αυτόγραφα Έργα*, Ἐπιμέλεια Λ. Πολίτη, Α: Φωτοτυπίες, Β: Τυπογραφική Μεταγραφή, Θεσσ. 1964, σσ. 515-516, 527, 549β, 604, 605, 607.

3. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, Τόμος πρῶτος: Ποιήματα, Ἐπιμέλεια-Σημειώσεις Λ. Πολίτη, Ἰ.Α.Θ., «Ἰκαρος»,²1961, σσ. 262-263, 362.

4. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, Τόμος δεύτερος: Πεζά και Ἰταλικά, Ἐπιμέλεια - Σημειώσεις Λ. Πολίτη, Ἰ.Α.Θ., «Ἰκαρος»,²1968, σσ. 223, 329-331, και Τόμος δεύτερος, Παράρτημα: Ἰταλικά (Ποιήματα και Πεζά), Μετάφραση Λ. Πολίτη με συνεργασία Γ.Ν. Πολίτη, Ἰ.Α.Θ., «Ἰκαρος», 1960, σ. 108.

5. Για τίς πληροφορίες ἢ ὑποθέσεις τοῦ Πολυλά βλ. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, ὁ.π., σμ. 3, σ. 39: «Ἡ ἰταλική σύνθεση, εἰς τήν ὁποῖαν ὁ ποιητής ἐργάζετο με ἀπίστευτην εὐκολία, δέν τόν ἀπόκοβε ὅμως ἀπό τήν ἑλληνική. Εἰς τήν ἴδιαν ἐποχή (1849), σμά εἰς τό κυριότερον ἔργο του, *Οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι*, ἔγραφε και τό *Carmen Seculare*, ἀπό τό ὁποῖο, ὡς φαίνεται, εἶναι τά σωζόμενα τρία Ἀποσπάσματα (σελ. 294 [ἐκδ. Κερκ.]). Μῆρος τοῦ τρίτου ἀποσπάματος εὐρίσκεται και εἰς ἰταλικούς ἐνδεκασύλλαβους στίχους (σελ. 368 [ἐκδ. Κερκ.]), και ὅποιος συγκρίνη αὐτά τά δύο στιχουργήματα τῆς ἰδίας ὕλης θέλει εὐρεῖ ὅτι ὁ χαραχτήρας τών δύο γλωσσῶν ἦταν καθαρῶτα τυπωμένος εἰς τό πνεῦμα τοῦ Σολωμοῦ, ὡστε ὅταν ἔγραφε ἑλληνικά ἔλευθερώνετο παντάπασι ἀπό τήν ἐπιρροή τῆς ἰταλικῆς, μολονότι εἰς αὐτήν συνήθως ὁμιλοῦσε, και, τές περισσότερες φορές, ἐπρωτοσχεδίαζε τά ποιήματά του», και σ. 362: «Ὁ ποιητής ἔγραφε ἕνα ποίημα, σκοπός τοῦ ὁποῖου ἦταν νά ζωγραφίσῃ τήν τωρινή κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους και τό μέλλον του. Ἀπό αὐτό τό *Carmen Seculare*, ὡς τό ὀνόμαζε, μοῦ ἐξεφώνησε μέρους τοῦ 3ου Ἀποσπάματος».

Για τίς ὑποθέσεις τοῦ Κουαρτάνου βλ., σέ μετάφραση, ὁ.π., σμ. 4, τ. 2, σ. 329-330: «Ὁ ποιη-

περιεχόμενο και τή δομή του έργου⁶.

⁷Αν εξαιρέσει κανείς όρισμένες συνοπτικές επιμέρους υποθέσεις και προτάσεις⁷,

τής από πολὺν καιρὸ εἶχε στό νοῦ του ἕνα Carmen Saeculare καὶ τὸ ἐπεξεργαζόταν ἀπὸ καιρὸ σέ καιρὸ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ἀποσπάσματα πού δημοσιεύτηκαν μαζί μέ τὰ ἑλληνικά ποιήματα (σελ. 151 [ἐκδ. Κερκ.]): ὀρθότερα: «πού δημοσιεύτηκαν στό τμήμα τῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων [τῆς ἐκδ. Πολυλᾶ] – «nella parte delle poesie Greche»». Ἴσως μέσα στό ποίημα αὐτό νά εἶχε τή θέση του τὸ ὠραιότερο καὶ σέ πολλοὺς ὄχι ἀγνωστο ἐπιεισόδιο τοῦ 'Ciacco' ἢ τοῦ 'Κόρακα τοῦ παλιοῦ κάστρου', πού εἶναι ντυμένο μέ μιά τόσο μελαγχολικὴ εἰρωνεία πού σέ παρακινούσε σέ δυνατούς καὶ θατιοὺς στοχασμούς. Καὶ πολὺ λυπούμαστε πού δέν συγκρατήσαμε στή μνήμη μας παρὰ τή γενικὴ διάταξη, μερικὲς λεπτομέρειες, καὶ τὸ γεγονὸς πού περιέγραψε ὁ ποιητής. Ἀλλὰ χωρὶς ἴσως εἶχε τή θέση του ἐκεῖ τὸ 'Μυστικὸ Δέντρο', ἀπὸ τὸ ὅποιο τοῦτοι οἱ στίχοι εἶναι μιά ἀνάμνηση, μποροῦμε νά ποῦμε (βλ. ἐκεῖ ἀπόσπ. 3). // Τοῦ ποιητῆ τοῦ ἔδινε μεγάλη εὐχαρίστηση ν' ἀπαγγέλη τὰ δυὸ συνθέματα καὶ συγκρίνοντάς τα νά κἀνὴ νά ξεπηδοῦν καθαρά οἱ λόγοι πού κυβερνοῦν μέ διαφορετικὸ τρόπο τὴν ποίηση καὶ τὸ ρυθμὸ στίς δυὸ γλώσσες: κ' ἂν αὐτὸ τὸ βάλομε δίπλα σ' ἐκεῖνο πού ἔλεγε ὁ Οὖγος Φόσκολος – πὼς ὁ χαρακτήρας τῆς γλώσσας ἐπηρεάζει τόσο πολὺ τὸν τρόπο πού ἐμπνέεται ὁ κάθε συγγραφέας, ὥστε ἡ ἴδια διάνοια σέ δυὸ διαφορετικὲς γλώσσες θά μποροῦσε νά παρουσιάσῃ μέ δυὸ διαφορετικοὺς τρόπους τὸν ἴδιο στοχασμὸ – θά ἔχουμε δίπλα στό δογματισμὸ καὶ τὴν ἀπόδειξη. [Ἵλα αὐτὰ τὰ συνθέματα εἶναι τῆς τελευταίας δεκαετίας τῆς ζωῆς του].».

Βλ., ἐπίσης, καὶ *Κωστὴ Παλαμᾶ Ἄπαντα*, τ. 1-16, Ἰ. Α. Α., «Μπίρης-Γκοδόστης», 1962-1969, τ. 2, σσ. 24 («... ἐκ τῆς πατρίδος ἐμπνέεται, τὴν πατρίδα ἐκφράζει καὶ τὴν πατρίδα ἐξαιρεῖ»), 25 («Τὸ Carmen Saeculare, ὡς μᾶς βεβαιοῦν σοφοὶ κριταὶ τοῦ Σολωμοῦ – διότι δυσκόλως τὸ βλέπομεν ἀπὸ τοὺς περισωζομένους στίχους του – εἶναι ὁ ἑκατονταετηρὸς ὕμνος πρὸς τὸ παρελθόν, τὸ παρόν καὶ τὸ μέλλον τῆς πατρίδος πάλιν καὶ πάντοτε»), 98 («... θαυμασίως ἀποκαλυπτικοὶ ἐκεῖνοι στίχοι τοῦ Carmen Saeculare»), 485-486 («Ἐσχεδιάσε τὸ 'Carmen Saeculare', τὸν 'Νικηφόρον Βρυέννιον', τὸν 'Ἀνατολικὸν Πόλεμον' τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν ποικίλως καὶ πλουσίως ἐξητοῦσε νά συμβολίσῃ εἰς τὰ ποιήματα ταῦτα»)· πρβ. καὶ τ. 6, σσ. 42 (γιά τὰ ποιήματα τῆς «ιδέας» πού «προβάλλει σχεδὸν πάντα, εἴτε ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, εἴτε ἀπὸ τὴ φύσιν τὴν ἑλληνικὴν»), 43 («ὕμνος αἰσθηματικὸς καὶ συγκινητικὸς... πρὸς τὴν ὁμορφίαν καὶ τὴν ἰδέαν τῆς γυναικὸς... ὡς τὰ ποιήματα... τὰ μυστικά καὶ μουσικά... τῆς βοσκοπούλας τοῦ Carmen Saeculare»), 78, τ. 13, σσ. 429, 431-432, τ. 16, σ. 509 (γιά τὰ «λεγόμενα εἰκονικὰ καὶ συμβολικὰ καὶ μεταφυσικὰ καὶ ποιητικὰ» ἔργα).

6. Ἐνδιαφέρουσες γενικότερες ἀπόψεις, ἀλλὰ καὶ ἀμυχανία γιά τὰ προβλήματα τοῦ συγκριμένου κειμένου, ἐκφράζει, π.χ., ὁ Γ. Ἀποστολάκης, *Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας*, Ἰ. Α. Α., «Κολλάρος», 1928, β' ἐκδ., χ.χ.ε., σσ. 130 κ.ε., 230-236, 241-242, 251-252 (ἀπαρχές τοῦ «αἰσθητικοῦ τύπου» τῆς βοσκοπούλας, σχέση «τέχνης» καὶ «φύσης», σύνδεση τοῦ ποιήματος μέ τὸν *Κρητικὸ*, κ.ᾶ.).

⁷Αργότερα, ὁ Γ. Θέμελης, *Ἡ διδασκαλία τῶν νέων ἑλληνικῶν. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας*, τ. 2, Θεσσ., «Ἐκδόσεις Κωνσταντινίδης», 1969, σ. 28-30 (γιά τὴ συμβολικὴ διάσταση τοῦ ποιήματος), καὶ *Ὁ Σολωμὸς ἀνάμεσά μας. Ἀναζήτηση τῆς ἀληθινῆς ἀνθρώπινης φύσης*, Θεσσ., «Ἐκδόσεις Κωνσταντινίδης», χ.χ.ε., σσ. 67-70 (ἐπανάληψη τῆς «μυστικιστικῆς» ἐρμηνείας, τῆς σύνδεσης μέ εἰκόνες-σκέψεις τοῦ Goethe), 126 (σύνδεση τῆς «νύχτας» τοῦ ποιήματος μέ τὴν «ὑστερη νυχτιά» στοὺς *Ἐλεύθερους Πολιορκημένους*), διατυπώνει βιαστικά ὁρισμένες χρήσιμες, ἀλλὰ ἀσυστηματοποίητες σκέψεις.

7. Ὅπως, π.χ., ἡ ἐνδιαφέρουσα σύνδεση τοῦ Γ. Βελουδῆ, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, τ. 1, Amsterdam, «A.M. Hakker», 1983, σ. 160 καὶ σημ. 146 («Der 'singende Baum' im 'Carmen saeculare' (1849) und im italienischen Fragment des 'Albero mistico' (1849?) des Solomos ist wohl eine Nachbildung des 'klingenden Baumes im 'Heinrich von Ofterdingen'» – «Novalis, *Werke und Briefe*, hrsg. von Alfred Kellert, «Winkler», München 1968, σσ. 227, 303 (τ. 2, σ. 568))), πού χρειάζεται νά διερευνηθεῖ περισσότερο.

καί μία σφαιρικότερη προσπάθεια ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης⁸, καμιά ἱκανοποιητική ἢ ὀλοκληρωμένη πρόταση γιά τίς «πηγές» - «παράλληλα» ἢ γιά ἀναγνωστικά - ἐρμηνευτικά προβλήματα τοῦ ἔργου δέν ἔχει διατυπωθεῖ κατά τά τελευταῖα χρόνια.

I

Ἡ ἐξέταση τῶν ἐκδοτικῶν προβλημάτων τοῦ ἔργου ἐπιβεβαιώνει, καί γιά τό λεγόμενο «Carmen Seculare», ὅτι κάθε ἐνδεχόμενη νέα ἐκδοτική πρόταση γιά τά σολωμικά κείμενα πού παραδίδονται καί σέ ἰδιόγραφη μορφή δέν μπορεῖ πλέον παρά νά ξεκιναῖ, καί νά καθορίζεται, ἀπό τήν ἐκδοση τῶν *Αὐτόγραφων Ἔργων*. Ὅπως συμβαίνει καί γιά ἀρκετά ἄλλα σολωμικά ἔργα, τό ἑλληνόγλωσσο αὐτόγραφο ὕλικό τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἐμφανίζεται ποσοτικά περιορισμένο, ἴσως ἀσυνεχές καί, ἀσφαλῶς, ἄνισο στήν πραγμάτευση - ἐκτέλεση. Ὡστόσο, παράλληλα, τά *Αὐτόγραφα Ἔργα* δείχνουν ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα ἔργο «ὀλοκληρωμένο» καί ὄχι «ἀποσπασματικό». Ἄλλωστε, ἡ διατήρηση ἰταλόγλωσσων κειμένων, πού φαίνεται νά ἀνήκουν στό πλαίσιο τοῦ ἴδιου ἔργου προσφέρει χρησιμότητες καί, στά περισσότερα σημεῖα, ἀποφασιστικούς δείκτες τόσο γιά τόν ἔλεγχο τῶν προηγούμενων φιλολογικῶν - χρηστικῶν ἐκδόσεων ὅσο καί γιά τή διατύπωση νέων, καί διαφορετικῶν, ἐκδοτικῶν πρωτοβουλιῶν.

Ἐπομένως, εἶναι δυνατόν, νομίζω, χωρίς νά ἐμπλακοῦμε ἐδῶ στό γενικότερο ἐρώτημα γιά τίς «συνθετικές» ὀρίζουσες τῆς σολωμικῆς παραγωγῆς τῶν τελευταίων χρόνων («ποσοτική», «ποιοτική», καί «εἰδολογική» ὑφή τῶν κειμένων), νά προχωρήσουμε στόν ἐκδοτικό ἔλεγχο καί σέ ἐγχειρήματα νέας ἐκδοσης.

Γιά τόν διπλό τοῦτο στόχο, χρήσιμη θά εἶναι, πιστεύω, ἡ παράθεση τῶν ἀκόλουθων ἐπτά *Πινάκων*⁹:

⁸ Ἐντελῶς μετέωρες ἕως παραληρηματικές οἱ ὑποθέσεις τοῦ Β. Ἀθανασόπουλου, «Φῶς-σῶμα. Φῶς καί ὑπερβατική σωματικότητα στό ποιητικό τοπίο τοῦ Σολωμοῦ», *ΕΕΦΣΠΑ Β'*, 28 (1979-1985) 271-272, σημ. 67 («τά χαρισματοῦχα φωτιζόμενα σώματα πού ἐκπέμπουν φῶς καί ἐκεῖνο τό Μυστικό Δέντρο τοῦ *Carmen Saeculare*», «Ὅμως καί αὐτό τό Μυστικό Δέντρο ἴσως εἶναι ἕνα σύμβολο τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, μιᾶ φεγγαροντυμένη τοῦ φυτικοῦ βασιλείου· ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ ἀναστημένος Χριστός ἔντυμένος μέ ὑπερούσιο φῶς [...], γεμάτος δύναμη πανίσχυρη καί ὑπέροχη, στάθηκε σά δέντρο πάνω σέ βουνοκορφή' (τ. Β' [ἐκδ. Πολίτη], σ. 117 καί τ. Β' παρ/μα, σ. 37)»).

8. Βλ. R. Beaton, «Dionysios Solomos: The Tree of Poetry», *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976) 161-182.

9. Ὁ *Πίνακας 1* περιλαμβάνει ὅλα τά δημοσιευμένα στήν τρέχουσα ἐκδοση Πολίτη (βλ. *παραπάνω*, σημ. 3, 4) ἰταλικά καί ἑλληνικά κείμενα (καθώς καί μετάφραση τῶν ἰταλικῶν κειμένων) τοῦ ἔργου.

Οἱ *Πίνακες 2-5* περιλαμβάνουν ὅλο τό γνωστό αὐτόγραφο ἰταλικό καί ἑλληνικό ὕλικό (= *Πίνακας 2: ΑΕ*, τ. 2, σ. 527· *Πίνακες 3-4: ΑΕ*, τ. 2, σσ. 515-516 (ἕνα, διπλωμένο φύλλο, γραμμένο καί στίς δύο ὄψεις· κρᾶτῶ τή φορά τῆς ἐκδοσης)· *Πίνακας 5: ΑΕ*, τ. 2, σ. 549β (ἀλλάζω κατά 90^ο τή φορά τῆς ἐκδοσης)).

Ὁ *Πίνακας 6* ἐπιχειρεῖ μιᾶ πρώτη προσπάθεια συνοπτικῆς ἀνασύνθεσης μᾶς συμβατικῆς, πλήρους μορφῆς τῆς δομῆς τοῦ ἔργου, ὅπως προκύπτει μέσα ἀπό τά ἰταλικά καί ἑλληνικά κείμενα τῶν *ΑΕ*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

[CARMEN SECULARE]

1.

Ὅξω ἀνεδοκατέδαινε τὸ στήθος, ἀλλὰ μέσα
 Ἄνθιζει μὲ τοὺς κρίνους τοῦ καρφενικῆς ὁ κόσμος.
 Αὐγὴ ἔναι κι' ἀστραφτε γλυκὰ σὰ στήν ἀρχὴ τῆς κλάσης.
 Κι' ἐπράτουνε τὰ κάτασπρα ποδάρια στὴ δροσιά τῆς.

2.

Κραταί στὸ χόρτο τὰ κεριά, κεριά κομματιασμένα·
 Οὐρανὸς δένεται καὶ γῆ στὴν ἔμορφη ματιὰ τῆς.

3.

Δέν εἶναι χόρτο ταπεινὸ, χαμῶδεντρο δὲν εἶναι·
 Βρόσες ἀπλώνει τὰ κλαδιά τὸ δέντρο στὸν αἶρα·
 Μὴν καρτερῆς ἐδῶ πουλί, καὶ μὴ προσημένης χλόη·
 Γιατὶ τὰ φύλλ' ἂν εἶν' πολλὰ, σὲ κάθε φύλλο πνεῦμα.
 Τὸ ψηλὸ δέντρ' ὀλόκληρο κι' ἠχολογᾷ κι' ἀστράφτει 8
 Μ' ἔλους τῆς τέχνης τοῦς ἠχοῦς, μὲ τ' οὐρανοῦ τὰ φῶτα.

Σαστίς ἢ γῆ κι' ἡ θάλασσα κι' ὁ οὐρανὸς τὸ τέρας,
 Τὸ μέγα καλυκάντηλο μὲς στὸ ναὸ τῆς φύσης,
 Κι' ἀριμύζουν διάφορο τὸ φῶς χιλίες χιλιάδες ἀστρα,
 Χιλίες χιλιάδες ἀσμάτα μυλοῦν καὶ κάνουν ἓνα. 10
 Στὶ δένδρο κάτω δέησην ἔκαμ' ἡ βοσκοπούλα·
 Τ' ἀστρα γοργὰ τὴ δέχτηκαν καθὼς ἡ γῆ τὸν ἥλιο.

Τέλος, ὁ Πίνακας 7 προβάλλει (χωρὶς παράθεση φιλολογικῆ ἢ κριτικῆ ὑπομνήματος μὲ τίς ὑπόλοιπες γραφές, οὔτε «ἀναλυτικῆς» ἐκδοσης ὅλου τοῦ ὕλικου τῶν συνθετικῶν ἐπεξεργασιῶν) τίς δύο, κατὰ τὴ γνώμη μου, δυνατότητες νέας φιλολογικῆς - χρηστικῆς ἐκδοσης τῆς ἐλληνικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀσφαλέστερη θεωρῶ τὴν πρώτη.

Ἡ σύγκριση τῶν Πινάκων 1, 2-5, 7 ἐπιτρέπει, ἀπόσκοπτα, νὰ σχηματίσουμε γνώμη γιὰ τὴ συνάφεια τῶν ἰταλικῶν καὶ ἐλληνικῶν κειμένων τοῦ ἔργου, γιὰ τὸν βαθμὸ ἐπιτυχίας τῆς ἐκδοσης (Πολυλᾶ-) Πολίτη καὶ γιὰ τὰ ὄρια μιᾶς βελτιωμένης νέας ἐκδοσης.

Τὴν ὀρολογία τοῦ Πίνακα 6 τὴ δανείζομαι ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ ἀνάλυση τῆς Ε. Τσαντσάνογλου (Μιά λανθάνουσα ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Σολομοῦ. Τὸ αὐτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου ἀρ. 11. Ἐκδοτικὴ Δοκιμή, Ἀθ., «Ἐρμῆς», 1982). Ἡ χρῆση τῆς ὀρολογίας ἐδῶ εἶναι, βέβαια, πειραματικὴ, ἐφόσον ἰδιάζονται καὶ αὐξημένα προβλήματα παρουσιάζει ὁ καθορισμὸς τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ὀρίων τῶν «σταδίων συνθετικῆς ἐπεξεργασίας» καὶ τῶν «θεματικῶν μονάδων ἐπεξεργασίας» σὲ σολωμικὰ ἔργα ὅπως τὸ λεγόμενον «Carmen Seculare», πού ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ σχετικὰ μικρὸ ἀριθμὸ κειμένων καὶ, προπαντός, ἔχουν παραδοθεῖ σὲ μὴ συνεχόμενους, καὶ χρονολογικὰ δυσπροσδιόριστους μεταξὺ τους, χειρόγραφους μάρτυρες.

Τὰ Σαραφείμ ἐγνώρισαν τὸ βάθος τῆς ἀγάπης.
Κι' ὀλόκληρ' ἢ Παράδεισο διπλὴ Παράδεισός 'ναι.
Ποιός 'είχε περὶ τοῦ σοῦμελλε, πέτρα, νὰ βγάλῃς ρόδο; 18

Ἄλλὰ τοῦ τῶρα βρίσκονται τὰ κάτασπρα ποδάρια;
Ποῦ 'ναι τὸ στήθος τ' ἁμορφοῦ τοῦ τέτοιους κόσμους ἔχει;

Στ' ἀμπέλ' ἢ κόρη κάθεται καὶ παίζει μὲ τ' ἀρνὶ τῆς.

1.

Στ. 4 Ἀκίνητα τὰ κάτασπρα ποδάρια στὴ δροσοῦλα.

2.

ν 2 Τὸ δέντρο σπρώχνει ἀνίστα κωλὸς κλαδιά χιλιάδες

ν 3 Κι' ἔθε πούλι νὰ μὴ ζητάς, νὰ μὴ γερῶς χλόη

ν 4 Φόλλα πολλὰ σ' κάθε κλαδί, καὶ σ' κάθε φύλλο πνεῦμα

ν 5-6 Κι' ἠχολογοῦσε κι' ἀστραφίε τὸ μέγα δέντρο, κι' εἶχε
Ὅλους τῆς τέχνης τοὺς ἠχοὺς καὶ τ' οὐρανοῦ τὰ φῶτα.

ν 7 Σκοπὴς ἢ γῆ κι' ἢ θάλασσα κι' ὁ οὐρανὸς τὸ θαῦμα.

L'ALBERO MISTICO

(FRAMMENTO)

S'erge il valido tronco alto su questo
Nostro suol, che alla vita è oulla e tomba;
Alto sul tronco il frondeggiar, che tanta
Parte abbraccia di dolce aria serena;
Ma scoperta non è la sua verdura:
Oiso posa uno spirto in ogni foglia,
Si che l'albero immane intero tutto
Splende, e canta, lontano assai vibrando
Oli astri del cielo e i fremiti dell'arte.

Στ. 1 Sorge il valido tronco

Στ. 2 Alto dal tronco il frondeggiar profondo

✽

Τὸ χῶρ ἔχει πρὶν ἀπὸ τοὺς στίχους τὸ ἀκόλουθο κατὸ σχεδίασμα στὶς
ἐξῆς δύο παραλλαγές:

Sorge valido ¹⁾ il tronco dell'albero dal terreno che all'uomo è
oulla e tomba; alta dal tronco è la [sua] frondazione che profonda-
sima ed estesa abbraccia tanta parte d'aria serena; ma l'albero non
è solo; uno spirto siede in ogni fronda al che tutto risplende e canta.

(ma il grand'albero non è solo; in ogni fronda siede uno spirito, sì che il grande albero tutto intero risplende e canta).

Alto è il tronco dell'albero, dal terreno che all'uomo è culla e tomba; alta dal tronco la frondazione, che profundissima ed estesa abbraccia tanta parte d'aria serena, ma non è solo, ma non è albergatore dell'uccelletto. In ogni fronda posa uno spirito, sì che il grand'albero tutto intero riluce e canta, vibrando in grandissima lontananza tutti gli splendori dell'etere, tutti i suoni dell'arte.

1) Alto è

(Μετέφραση)

ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΔΕΝΤΡΟ

(ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ)

Ὀρθώνεται ὁ γαρός κορμός¹⁾ ψηλά πάνω σέ τοῦτο εἶδ' τὸ χῶμα μας, ποὺ εἶναι γιὰ τὴ κοῦνια καὶ τάφος· ἀπάνω ἀπάνω στὸν κορμὸ ἢ φυλλωσιὰ²⁾ ποὺ τόσο κομμάτι πιάει γλυκὸ, καλοσυνάτου ἀέρα· μὰ ἔρημη δὲν εἶναι ἢ κραινάδα τοῦ χαροῦμενο σὲ κάθε φύλλο κάθεται ἕνα πνεῦμα, ἔτσι ποὺ τὸ θεόρατο δέντρο ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ, ἐσχόνοντας πέρα μακριὰ ἐσ' ἄστρα ἔχει ὁ οὐρανὸς καὶ ὄσους φωτὸς ἢ τέχνη.

1) Πιστάναι ὁ γαρός κορμός 2) ἀπάνω ἀπάνω ἀπ' τὸν κορμὸ ἢ βαθιὰ φυλλωσιὰ

✱

Ὑψώνεται ὁ γαρός κορμός τοῦ δέντρο ἀπὸ τὸ χῶμα, ποὺ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο κοῦνια καὶ τάφος· ψηλά ἀπὸ τὸν κορμὸ εἶναι ἢ φυλλωσιὰ, ποὺ πυκνότητα καὶ ἀκλωμένη ἀγκαλιάζει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν ἥσυχον ἀέρα· ἀλλὰ δὲν εἶναι μονάχο· ἕνα πνεῦμα κάθεται σὲ κάθε φύλλο, ἔτσι ποὺ ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ.

(ἀλλὰ τὸ μεγάλο δέντρο δὲν εἶναι μονάχο· σὲ κάθε φύλλο κάθεται ἕνα πνεῦμα, ἔτσι ποὺ τὸ μεγάλο δέντρο ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ).

Ψηλὸς εἶναι ὁ κορμός τοῦ δέντρο ἀπὸ τὸ χῶμα, ποὺ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο κοῦνια καὶ τάφος· ψηλά ἀπὸ τὸν κορμὸ ἢ φυλλωσιὰ, ποὺ πυκνότητα καὶ ἀκλωμένη ἀγκαλιάζει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν ἥσυχον ἀέρα, ἀλλὰ δὲν εἶναι μονάχο, ἀλλὰ δὲ εἶναι ἄσολο σὲ πούλακι. Σὲ κάθε φύλλο ἀκουμπᾷ ἕνα πνεῦμα, ἔτσι ποὺ τὸ μεγάλο δέντρο ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ, κάνοντας νὰ δονοῦνται σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἕλα τὰ φῶτα τοῦ αἰθέρα καὶ ὄσους τοῦ ἠχοῦς τῆς τέχνης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

^{sorge valido} ^{dell'albero}
 Alto [è] il tronco [dell'albero] dal terreno che all'uomo è culla
 e tomba; alta dal tronco è la [sua] frondazione che profondissima
 ed estesa abbraccia tanta parte d'aria serena: ^{Ma l'albero, non è} [ma il grand abbl l']
 solo ^{[in] uno spirito siede in ogni fronda sì che il [del] che il}
 [albero non è solo;] ogni fronda [siede uno spirito, sì che il grande]
 5 ^{grand} ^{che} ^{tutto}
 albero, [tutto] intero risplende e canta.

Alto è il tronco dell'albero, dal terreno che all'uomo è culla
 e tomba; alta dal tronco la frondazione, che profondissima ed
 estesa abbraccia tanta parte d'aria serena, ma non è solo, ma
 non è albergatore dell'uccelletto. In ogni fronda posa uno spirito,
 10 sì che il grand' albero tutto intero riluce e canta, vibrando in
 grandissima lontananza tutti gli splendori dell'etere, e tutti
 i suoni dell'Arte.

S'erge il valido tronco alto su questo
 Nostro suol che alla vita è culla e tomba,
 15 ^{sul} ^{che tanta}
 Alto dal tronco il frondeggiar [profondo]
 Parte abbraccia di dolce aria serena,
 Ma scoperta non è la sua verdura;
 Gajo posa uno spirito in ogni foglia
 Sì che l'albero immane intero tutto
 20 Splende e canta lontano assai vibrando
 Gli astri del cielo e i fremiti dell' Arte.

Qui sotto etc. tratti netti

I nudi piedi sull'erba le parole delle labbra di rose [nascono] semplici e
 La preghiera per la

Δεν ἴνε χορτο ταπινὸ χαμοδεντρο δεν ἴνε.

Βρυσεσ ἀπλονί τὰ κλαδιὰ το δεντρο στον αερα.

μίν καρτερίς ἐδὸ πελί, ^{προσμενις} κ' μί γιρέβις χλοη'

γιατί τὰ φίλ' αν' (ν' πολὰ, σε καθε φιλο [πρ] πνευμα,

το ψιλὸ δεντρ' ολόκληρο κ' ἰχολογα κ' ἀστραφι

5 μ' ολκς της τεχνης τῆς ἰχῆς με τ' ερανῆ τὰ φοτα.

σαστιζ' η γῆ κ' η θαλασα κ' ο ερανος το [τερας] (θαυμα)

το μεγα πολικάντιλο μὲς το ναύ της φυσις,

κ' αρμοζεν διαφορο τὸ φος χίλιες χιλιαδες ἀστρα,

χίλις χιλιάδες ασματα μιλεν κ' κανεν ενα.

10 στο δεντρο κατε δεισίν εκαμ' η βοσκοπελα

τ ἀστρα γοργά τη δεχτικαν καθος η γη τον ἴλιο.

τὰ σεραφήμ εγνωρυσαν τὸ βαθος της αγάπις,

κ' ολοκρυ η παραδισο διπλή παραδισο 'νε.

[ακυνίτα τα κατασπρα ποδαρια στη δροσελα.]

15 πιὸς ἰχε πί πε σὲ 'μελε, πετρα, να βγαλις ροδο.

11(1) 6 θαυμα : τὸ υ πάνω σὲ μ 13 γρ. ολοκληρη

κρυμεν' η χλοη γιά καθετε σε καθε φιλο ψνευμα,
 το μεγα δενδρο ολοκληρο κ' εχολογα κ' αστραφτι
 ψ' υχολογασε κ' αστραφτε το μεγα δεντρο κ' εχε
 μ' ολως
 [ολως] της τεχνης τε ιχθς με τ' Ύρανῶ τα φοτα
 [της] δεισυν την βρανια τῶ ροδισμενο στομα 5
 οξο ανεβοκατεβενε το στιθος, [το στιθος] αλα μεσα 15
 ανθιζη με τες κρινωσῶ παρθενικῶς ο κοσμος

αυγη 'νε κ' αστραψτε γλικα σα στην αρχη της πασις,
 κ' κρατανε τα κατασπρα ποδαρια στη δροσιατης

†κριβι† στο χορτο τα κερια κερια κομματιασμενα.

των Ύρανῶν εκυταξε, την γην ψ τες ενῶνει· 10
 το δενδρο σπροχνη αναερα
 'ς καθε κλαδι φιλα πολα πολες κλαδια χιλιαδε·
 φιλα πολα 'ς καθε κλαδι, ψ' 'ς καθε φιλο πνευμα.
 το μεγα δεντρ' ολοκληρο κ' εχολογα κ' αστραφτι
 μ' ολως της τεχνης τες ιχθς με τ' βρανῶ τα φοτα.
 Ύρανῶς δενετε ψ' γη στην ομορφι ματατης.

στ' εμπελ[ι] η καθετε κ' πεζει με τ' αρνιτης·
 κ' εδο παλλ να μι ζιτας να μι γιοφεις χλοη

1 γρ. πνευμα 3 της τεχνης από κάτι άλλο αδιάγνωστο || με: από ψ
 4 στόμα: από κάτι άλλο 7 γρ. αστραφτε || γρ. κλασις (τό σ πάνω σε
 λ) 9 †κριβι† δυσανάγνωστο από στάξιμο μελανιοσ 14 γρ. ματατης

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

[τα λογια της ανθιζανε % ιχαν δροσιά κ' φλογα]

[αλλα]

αλα πε τορα βρισκοντε τα κατασπρα ποδαρια ;
 π' ενε το στιθος τ' ομορφο πε τετις κοσμος εχι ;
 5 στ' αμπελ' η κορι καθετε % πεζει με τ' αρνιτης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

† - - xe + + θ†

La su il Cherubino e il Serafino, † - - già†

Πιος ιχε πὸ πε σμελε, πετρα, να βγαλις ροδο

Ma colei che etc. etc. etc. D

5 π' ενε το στιθος τ' ομορφο πε τετις κοσμος εχι .
 στ' αμπελη κορι καθετε % πεζει με τ' αρνι της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Θεματικές μονάδες επεξεργασίας

«ΕΝΟΤΗΤΑ» I: [«ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΔΕΝΤΡΟ»]

- A. δέντρο ψηλό, όχι χαμόδεντρο
- B. φυτρωμένο στη γη, πού είναι για τόν άνθρωπο κούνια και τάφος
- Γ. κλαδιά άπλωμένα ψηλά στον άέρα
- Δ. δέντρο πού δέν είναι μόνο / γυμνό, οϋτε και έχει πουλί ή χλόη
- E. έχει σέ κάθε φύλλο πνεϋμα
- Z. όλόκληρο ήχολογᾶ και άστράφτει
- H. μέ ὄλους τούς ήχους τῆς τέχνης, μέ τά φῶτα τοϋ (νυχτερινοϋ) οϋρανοϋ
- Θ. σαστίζουν ή γῆ και ή θάλασσα, και ὁ οϋρανόσ (τό πολυκάντηλο στό ναό τῆς φύσης), ἤ: σαστίζουν τά στοιχεῖα τῆς φύσης μέ τό θαυματικό δέντρο (τό πολυκάντηλο στό ναό τῆς φύσης)
- I. συναρμόζονται ἑκατομμύρια, διαφορετικά στό φῶσ, ἄστρα, ἑκατομμύρια διαφορετικά ἄσματα

«ΕΝΟΤΗΤΑ» II [«Η ΔΕΗΣΗ ΤΗΣ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑΣ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ»]

- A. γλυκοχάραμα σάν τήν ἀρχή τῆς δημιουργίας
- (B. ή βοσκοπούλα κάτω από τό δέντρο)
- Γ. τά κάτασπρα (γυμνά) πόδια στη χλόη / δροσιά
- Δ. τά κομματιασμένα κεριά στό χορτό
- E. τά λόγια (τῆς δέησης) από τό ροδισμένο στόμα / ἀνθίζουν δροσάτα και φλογισμένα
- Z. τό στήθος ἀνεβοκατεβαίνει ἐξωτερικά, ἐνῶ μέσα ἀνθίζει παρθενικός κόσμος
- H. ή ματιά τῆς βοσκοπούλας ἐνώνει / δένει τόν οϋρανό και τή γῆ
- Θ. ή δέηση γίνεται δεκτή από τά ἄστρα, τά Σεραφεῖμ γνωρίζουν τό βάθος τῆς ἀγάπης και ή Παράδεισος είναι (γίνεται) διπλή
- I. (θαυμαστική) ἀποστροφή πρὸς τήν πέτρα (γῆ) πού γέννησε τή βοσκοπούλα-ρόδο

«ΕΝΟΤΗΤΑ» III: [«Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ ΣΤΟ ΑΜΠΕΛΙ»]

- A. ἐρώτηση για τό πού βρίσκονται τώρα τά κάτασπρα πόδια
- B. ἐρώτηση για τό πού είναι τό παρθενικό - θεῖο στήθος
- Γ. (ἀπάντηση - πληροφορία:) ή βοσκοπούλα κάθεται στό ἀμπέλι, παίζοντας μέ τό ἄρνι τῆς

Παρουσία τῶν θεματικῶν μονάδων ἐπεξεργασίας
στά σωζόμενα Ἰταλικά καί Ἑλληνικά στάδια συνθετικῆς ἐπεξεργασίας

Πρῶτο στάδιο: Ἰταλική πεζή ἐπεξεργασία	(= AE 527, 1-5)	I A, B, Γ, Δ, E, Z
Δεύτερο στάδιο: Ἰταλική πεζή ἐπεξεργασία	(= AE 527, 6-12)	I A, B, Γ, Δ, E, Z, H
Τρίτο στάδιο: Ἰταλική ἔμμετρο καί πεζή ἐπεξεργασία	(= AE 527, 13-24)	I A, B, Γ, Δ, E, Z, H, Π (B), Γ, E, (Z)
Τέταρτο στάδιο: Ἰταλική πεζή καί Ἑλληνική ἔμμετρο ἐπεξεργασία	(= AE 549B, 1-6)	II Θ, I, III (A), B, Γ
Πέμπτο στάδιο: Ἑλληνική ἔμμετρο ἐπεξεργασία	(= AE 515A, 1-10)	I Δ, E, Z, H, II E, Z, A, Γ, Δ, H
Ἑκτο στάδιο: Ἑλληνική ἔμμετρο ἐπεξεργασία	(= AE 515A, 11-16)	I Γ, Δ, E, Z, H, II H, III Γ, I Δ
Ἑβδομο στάδιο: Ἑλληνική ἔμμετρο ἐπεξεργασία	(= AE 515B, 1-15, 516, 1-5)	I A, Γ, Δ, E, Z, H, Θ, I, II B, Θ, Γ, I, E, III A, B, Γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ I

Δέν εἶναι χόρτο ταπεινό, χαμόδεντρο δέν εἶναι.
Βρύσες ἀπλώνει τά κλαδιά τό δέντρο στόν ἀέρα.
Μήν καρτερεῖς ἐδῶ πουλί, καί μή προσμένεις χλόη·
γιατί, τά φύλλ' ἄν εἶν' πολλά, σέ κάθε φύλλο πνεῦμα,
5 τό ψηλό δέντρο' ὀλόκληρο κ' ἠχολογᾷ κι' ἀστράφτει
μ' ὄλους τῆς τέχνης τοὺς ἠχοῦς, μέ τ' οὐρανοῦ τά φῶτα.
Σαστίζ' ἡ γῆ κ' ἡ θάλασσα κι' ὁ οὐρανός τό θαῦμα,
τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό νάό τῆς φύσης,
κι' ἀρμόζουν διάφορο τό φῶς χίλιες χιλιάδες ἄστρα,
10 χίλιες χιλιάδες ἄσματα μιλοῦν καί κάνουν ἓνα.

Αὐγή 'ναι κι' ἄστραφτε γλυκά σά στήν ἀρχή τῆς πλάσης.
'Ακίνητα τά κάτασπρα ποδάρια στή δροσοῦλα.
†Κρύθει† στό χόρτο τά κεριά, κεριά κομματιασμένα.
Τά λόγια τῆς ἀνθίζανε κ' εἶχαν δροσιά καί φλόγα.
15 Ὁξω ἀνεβοκατέβαινε τό στήθος, ἀλλά μέσα
ἀνθίζει μέ τοὺς κρίνους του παρθενικός ὁ κόσμος.
Οὐρανός δένεται καί γῆ στήν ὁμορφη ματιά τῆς.
Στό δέντρο κάτου δέησεν ἔκαμ' ἡ βοσκοπούλα·

- τ' ἄστρα γοργά τή δέχτηκαν, καθώς ἡ γῆ τόν ἥλιο,
 20 τὰ Σεραφεΐμ ἐγνώρισαν τό βάθος τῆς ἀγάπης,
 κι' ὀλόκληρ' ἡ Παράδεισο διπλή Παράδεισό 'ναι.
 Ποιός εἶχε πεῖ πού σου 'μελλε, πέτρα, νά βγάλεις ρόδο.
- Ἄλλά πού τώρα βρίσκονται τὰ κατάσπρα ποδάρια;
 Πού 'ναι τό στήθος τ' ὁμορφο πού τέτοιους κόσμους ἔχει;
 25 Στ' ἀμπέλ' ἡ κόρη κάθετα καί παίζει μέ τ' ἀρνί της.

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ II

- Δέν εἶναι χόρτο ταπεινό, χαμόδεντρο δέν εἶναι.
 Βρύσες ἀπλώνει τὰ κλαδιά τό δέντρο στόν ἀέρα.
 Μήν καρτερεῖς ἐδῶ πουλί, καί μή προσμένεις χλόη·
 γιατί, τὰ φύλλ' ἄν εἶν' πολλά, σέ κάθε φύλλο πνεῦμα,
 5 τό ψηλό δέντρ' ὀλόκληρο κ' ἠχολογᾷ κι' ἀστράφτει
 μ' ὄλους τῆς τέχνης τούς ἠχούς, μέ τ' οὐρανοῦ τὰ φῶτα.
 Σαστίζ' ἡ γῆ κ' ἡ θάλασσα κι' ὁ οὐρανός τό θαῦμα,
 τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό νάό τῆς φύσης,
 κι' ἀρμόζουν διάφορο τό φῶς χίλιες χιλιάδες ἄστρα,
 10 χίλιες χιλιάδες ἄσματα μιλοῦν καί κάνουν ἕνα.
 Στό δέντρο κάτου δέησην ἔκαμ' ἡ βοσκοπούλα·
 τ' ἄστρα γοργά τή δέχτηκαν, καθώς ἡ γῆ τόν ἥλιο,
 τὰ Σεραφεΐμ ἐγνώρισαν τό βάθος τῆς ἀγάπης,
 κι' ὀλόκληρη ἡ Παράδεισο διπλή Παράδεισό 'ναι.
 15 Ποιός εἶχε πεῖ πού σου 'μελλε, πέτρα, νά βγάλεις ρόδο.
 Ἄλλά πού τώρα βρίσκονται τὰ κατάσπρα ποδάρια;
 Πού 'ναι τό στήθος τ' ὁμορφο πού τέτοιους κόσμους ἔχει;
 Στ' ἀμπέλ' ἡ κόρη κάθετα καί παίζει μέ τ' ἀρνί της.

Συνοψίζω τὰ πορίσματα πού προκύπτουν ἀπό τούς παραπάνω *Πίνακες*:

α. Τό ὕλικό τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» πού παραδίδεται αὐτόγραφο ἐπιβεβαιώνει τήν πολύ παλαιότερη, γενική παρατήρηση τῆς ἔρευνας ὅτι ἡ πρώτη κατάσπρωση τοῦ συνόλου, ἢ μέρους τῆς θεματικῆς δομῆς τῶν σολωμικῶν ἔργων κατατίθεται συνήθως στά ἰταλικά καί σέ πεζό λόγο. Αὐτό συμβαίνει μέ τό πρῶτο κείμενο τῆς σελίδας πού συγκεντρώνει ὅλα τὰ ἀμιγῆ ἰταλικά κείμενα τοῦ ἔργου (*Πίνακας 2*).

Ἀκολουθοῦν ὄχι μόνον ἀρκετές διορθώσεις καί ἀλλαγές πάνω στό κείμενο τῆς πρώτης αὐτῆς συνθετικῆς ἐπεξεργασίας, ἀλλά καί δύο ἐπόμενα στάδια συνθετικῆς ἐπεξεργασίας, πάντοτε σέ ἀμιγῆ ἰταλική μορφή: τό πρῶτο, σέ πεζό ἐπίσης λόγο, τό δεύτερο σέ λόγο ἔμμετρο (ἑννέα ἑνδεκασύλλαβοι, μέ ἐλάχιστες διορθώσεις καί ἀλλαγές). Ἡ ἔμμετρα «ἀρτιωμένη», τρίτη συνθετική ἐπεξεργασία ἀντικατοπτρίζει, πιθανότατα, τό γεγονός ὅτι ἡ θεματική δομή τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἔχει πιά «παγιωθεί».

Στά ἰταλικά καί σέ πεζό λόγο, ἀλλά ἀτελῶς καί ἑλλειπτικά, ἀκολουθεῖ ἕνα ἰδιαί-

τερα σύντομο «στάδιο» συνθετικής έπεξεργασίας (AE 527, 22 κ.έ.), πού, κατά πάσα πιθανότητα, διαγράφει τή συνέχεια τής θεματικής δομής του έργου (AE 527, 22: «Qui sotto etc. tratti netti»)- τό «στάδιο» αυτό θά μπορούσε, λοιπόν, νά εκληφθεί ώς τό τέταρτο στάδιο συνθετικής έπεξεργασίας του έργου. Μπορούμε, πάντως, νά δεχτούμε ότι τό κριτήριο του «γραφικού» διαχωρισμού (π.χ. μέ ένδιάμεση γραμμή, μέ μεγαλύτερο κενό διάστημα, ή μέ άλλαγή τής διάταξης του λόγου: πεζός λόγος – στιχουργημένος λόγος) έχει σχετική μόνη άξία για τόν διαχωρισμό των σταδίων συνθετικής έπεξεργασίας και ότι στο λεγόμενο «Carmen Seculare», τουλάχιστον, πού παρέχει συγκεντρωμένα όλα τά άμιγή Ιταλικά κείμενα, *κάθε αναδίπλωση τής θεματικής δομής από τήν αρχή τής* θά ήταν τό ισχυρότερο κριτήριο προς τήν ίδια κατεύθυνση: αυτό θά σήμαινε ότι τό τμήμα AE 527, 13-24 δέν άποτελεί δύο διαδοχικά στάδια (τό «τρίτο» και τό «τέταρτο» στάδιο συνθετικής έπεξεργασίας), αλλά ένα ένιαίο «τρίτο» στάδιο, πού «επαναλαμβάνει», αλλά και προχωρεί περισσότερο τή θεματική δομή του έργου όπως άπαντά στίς προηγούμενες συνθετικές έπεξεργασίες.

Τό σύνολο των Ιταλικών συνθετικών έπεξεργασιών φανερώνει, νομίζω, πολύ καθαρά τά σχέδια του Σολωμού για τό μέρος αυτό του έργου του: παρουσίαση ενός «μυστικού δέντρου» (ή «δέντρου πνευματικού», ή, καλύτερα, «δέντρου πνευμάτων») και περιγραφή τής «δέησης μιάς κόρης κάτω από τό δέντρο αυτό»¹⁰.

6. Στο μεταίχμιο ανάμεσα στα άμιγή Ιταλικά και τά επακόλουθα έλληνικά στάδια συνθετικής έπεξεργασίας (Πίνακες 3-4) φαίνεται νά θρίσκειται μιά σύντομη, μικτή συνθετική έπεξεργασία, σέ άλλη αυτόγραφη σελίδα (Πίνακας 5). Έδώ, τόσο οι δύο πεζές, άτελείς Ιταλικές φράσεις¹¹ όσο και οι τρεις πλήρεις έλληνικοί στίχοι δέν άνήκουν στη θεματική δομή που είχε διαμορφωθεί στίς άμιγείς Ιταλικές συνθετικές έπεξεργασίες. Τό κείμενο αυτό φαίνεται νά περιλαμβάνει θεματικό ύλικό που έφάπτεται μέ τήν περιγραφή του «μυστικού δέντρου» ή τής «δέησης τής κόρης», και πάντως προωθεί τά σχέδια του Σολωμού προς μιά τρίτη φάση: τήν παρουσία τής «κόρης/βοσκοπούλας στο άμπέλι».

Τήν άδέβαιη θέση τής έπεξεργασίας αυτής μέσα στη σειρά των υπόλοιπων Ιταλικών και έλληνικών συνθετικών έπεξεργασιών του έργου τήν έπιτείνει ένα ακόμη δεδομένο: ή παρουσίαση τής βοσκοπούλας δέν άπαντά στίς άμιγείς Ιταλικές συνθετικές έπεξεργασίες, ενώ στο κύριο χειρόγραφο μέ τίς άμιγείς έλληνικές συνθετικές

10. Οι φιλολογικές - χρηστικές εκδόσεις δέν έκμεταλλεύονται καθόλου τά στοιχεία τής «δέησης» τό τμήμα AE 527, 22-24 παραμένει άνέκδοτο και άμετάφραστο, ίσως γιατί συλλαμβάνεται κυρίως ως «σημείωση» του ποιητή («Έδώ κάτω κτλ. γραμμές [πινελιές] καθαρές / τά γυμνά πόδια πάνω στο χορτάρι τά λόγια από τά χείλη τά ρόδινα [των ρόδων] †γεννιούνται†άπλά και/ †Η δέηση για τήν»).

¹¹Ορισμένες παρατηρήσεις πρέπει νά γίνουν και για τήν άπόδοση των Ιταλικών κειμένων στον τ. 2, Παράρτ., τής έκδοσης Πολίτη: γρ. καλύτερα «άγκαλιάζει» άντι «πιάνει» («abbraccia»), «γυμνή, ξεσκεπη» άντι «ερμη» («scoperita»), «έκπέμποντας παλμικά, ή, δονώντας» άντι «ξεχώνοντας» («vibrando»), «ήχους, θόρυβους» άντι «φωνές» («fremiti»), κ.ά. (τ. 2 Παράρτ., σ. 108). Πολύ πιστότερες είναι οι μεταφράσεις του τ. 2, σ. 330-331.

11. Δέν μεταφράζεται στίς φιλολογικές - χρηστικές εκδόσεις (AE 549β, 2, 4: «Έκει πάνω τό Χερουβείμ και τό Σεραφεΐμ, †... κάτω†), «'Αλλά μέ αυτήν [;] πού κτλ. κτλ. κτλ.»).

ἐπεξεργασίες ἀπαντᾶ σέ θέσεις «περιθωριακές» ἢ «ἀπομονωμένες» (AE515A, 15-16, AE 516, 3-5).

γ. Οἱ ἀμιγεῖς ἑλληνικές, ἔμμετρες συνθετικές ἐπεξεργασίες (*Πίνακες 3-4*) πρέπει νά ἀκολουθοῦν ὕστερα ἀπό τίς ἀμιγεῖς ἰταλικές καί, πιθανότατα, ὕστερα καί ἀπό τή μικτή συνθετική ἐπεξεργασία πού περιγράφτηκε παραπάνω. Ἐάν δεχτοῦμε ὅτι ἰσχύουν τά κριτήρια πού σημειώσαμε (παραπάνω, α) γιά τόν διαχωρισμό τῶν σταδίων συνθετικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἔργου, τότε οἱ ἑλληνικές συνθετικές ἐπεξεργασίες φαίνεται νά εἶναι τρεῖς (AE515A, 1-10· AE515A, 11-16· AE515B, 1-15 καί 516, 1-5).

Τό πρῶτο ἀπό τά τρία αὐτά στάδια ἐμφανίζει περισσότερες διορθώσεις καί ἀλλαγές ἀπ' ὅ,τι τά δύο ἐπόμενα. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή θεματική δομή, δέν προχωρεῖ πολύ πέρα ἀπό τήν τελευταία ἀμιγή ἰταλική συνθετική ἐπεξεργασία (παρουσίαση τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί περιγραφή τῆς «δέησης τῆς κόρης»), μολονότι τώρα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ πολύ περισσότερο ὀρισμένα ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς «δέησης τῆς κόρης».

Τό δεύτερο καί τό τρίτο ἀπό τά στάδια αὐτά ἀφοροῦν κυρίως τήν παρουσίαση τοῦ «μυστικοῦ δέντρου», ἀλλά ἐπεκτείνονται καί στήν περιγραφή τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι». Τό δεύτερο στάδιο εἶναι ιδιαίτερα σύντομο. Τό τρίτο στάδιο (ἄν, μάλιστα, δεχτοῦμε ὅτι σ' αὐτό πρέπει νά ἀνήκει καί τό τμήμα AE 516, 1-5) ἀντιπροσωπεύει τό πῶς ἐκτενές ἀνάμεσα στά ἰταλικά καί ἑλληνικά κείμενα τοῦ ἔργου («πλουτίζοντας» μάλιστα τήν περιγραφή τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί μέ τό «ἄρμονικό» στοιχεῖο τῆς «ἀντίδρασης» τῶν φυσικῶν στοιχείων καί τῆς περιγραφῆς τοῦ «πολυκάντηλου», καί τονίζοντας τή «νυχτερινή» ἢ «ὑπερ-νυχτερινή» σκηνοθεσία). Πάντως, οἱ διαγραφές στίχων πού ἀφοροῦν τό μέρος τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας», δείχνουν, ἴσως, εἴτε ὅτι ὁ Σολωμός ἐξακολουθεῖ νά προβληματίζεται γιά τήν εἰδική μορφή, καί τή θέση μέσα στό ὅλο σύνθεμα, τῶν λεπτομερειῶν τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας», καί ἀναβάλλει τήν ὀριστικότερη μορφοποίησή τους, εἴτε ὅτι ἀποφασίζει νά τίς παραλείψει, καί συμπυκνώνει τήν περιγραφή τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας» σέ βαθμό σχεδόν «ὀριακό». Ἡ λύση στό πρόβλημα αὐτό φαίνεται, μέ τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε, δύσκολη ἢ ἀπάντησιμη, ὁμως, πού θά προτιμήσει ὁ ἐνδεχόμενος σύγχρονος ἀναγνώστης - ἐκδότης θά καθορίσει καί τήν ἐπιλογή του ἀνάμεσα στίς δύο πιθανότερες ἐκδοτικές δυνατότητες πού μποροῦν νά διατυπωθοῦν σήμερα (*Πίνακας 7*).

δ. Ὡστόσο, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἡ «κρυσταλλωμένη» μορφή τῶν τριῶν ἑλληνικῶν «ἀποσπασμάτων» στήν ἔκδοση Πολυλά καί τίς «θυγατρικές» της (τά δύο πρῶτα «ἀποσπάσματα», μέ στοιχεῖα τῆς «σκηνῆς» ἢ «ἐνότητας» τῆς «δέησης τῆς κόρης», καί τό τρίτο «ἀπόσπασμα» μέ τόν συνδυασμό τῶν «ἐνοτήτων» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι») δέν εἶναι βίασιμη.

Ἐπίσης, οἱ ἰδιάζουσες τυπογραφικές λύσεις τῆς ἔκδοσης Πολίτη (*Πίνακας 1*: τρία κενά διαστήματα στό ἐσωτερικό τοῦ τρίτου «ἀποσπάσματος», στ. 6, 7· στ. 15, 16 – τό διάστημα ἐπιτείνεται μέ πρόσθετη ἀράδα ἀποσιωπητικῶν – στ. 17, 18) δέν θεωροῦν τίς ἀδυναμίες τῶν πρώτων ἐκδόσεων, ἐφόσον διατηροῦν ἀναλλοίωτη τή λανθασμένη σειρά τῶν τριῶν «ἀποσπασμάτων». Ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου στήν ἑλληνική του μορφή (ὅπως, ἄλλωστε, καί στήν πληρέστερη ἰταλική μορφή, πού δέν περιλαμβάνει μόνο στοιχεῖα τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου») πρέπει νά ἀναθεω-

ρηθεί¹².

II

Ἡ δεύτερη σειρά τῶν προτάσεών μας ξεκινᾶ ἀπό παρατηρήσεις γιά τήν προέλευση καί τόν σχηματισμό τῆς θεματικῆς δομῆς τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare», καθώς καί γιά τήν ἐρμηνεία της.

Συνοψίζω τά πορίσματα:

α. Μέσα στήν προγενέστερη σολωμική παραγωγή εἶναι δυνατόν νά ἀνιχνεύσουμε καί νά παρακολουθήσουμε τή «γενεαλογία» ἢ τήν ἐξέλιξη πολλῶν ἀπό τίς θεματικές μονάδες ἐπεξεργασίας τοῦ ἔργου· χρήσιμη, καί συχνά ἀπαραίτητη, θά ἦταν ἐπίσης ἡ συνανάγνωση τοῦ ἔργου μέ ἄλλα σύγχρονά του σολωμικά κείμενα¹³.

1) Ἔτσι, π.χ., ἐντελῶς ἐνδεικτικά, γιά τήν «ἐνότητα» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» ὠφέλιμη θά ἦταν ἡ ἀναγωγή σέ νεανικά ἰταλικά κείμενα, ὅπως ὁ ἀριθ. 6 ἀπό τά «Ἐπτὰ σονέτα ἀπό τόν κύκλο τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων», τό σονέτο «Ἡ Παράδεισο» τῆς ἴδιας περιόδου, κ.ἄ., ἐνῶ, ἀπό τά ἰταλικά τῆς τελευταίας δεκαετίας, χρήσιμη θά ἦταν ἡ συνανάγνωση μέ τό πεζό «Τό Ἀηδόνη καί τό Γεράκι», καθώς καί μέ τό ἄτιτλο πεζό «Σχεδιάσμα» γιά τούς «σκοτωμένους τῆς Ἑλλάδας»¹⁴.

Ἡ σύγκριση μέ τό ὑλικό αὐτό, πού θά μποροῦσε νά ἐπεκταθεῖ καί σέ περισσότερα κείμενα, δείχνει ὅτι ἡ σύνθεση τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» ἀφορᾶ τό πιό «πρωτότυπο» τμήμα τοῦ ἔργου. Λίγα εἶναι τά στοιχεῖα στενῆς ἐπαφῆς τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» μέ τό προγενέστερο σολωμικό ὑλικό, καί ἡ ποιοτική ὑπεροχή τοῦ ὄριμου ἔργου εἶναι ἐκδηλη· οἱ ὁμοιότητες εἶναι μεγαλύτερες μέ τό «Σχεδιάσμα» γιά τούς «σκοτωμένους τῆς Ἑλλάδας», ἄν καί ἐκεῖ ἡ παρουσίαση τοῦ «θεόρατου δέν-

12. Χρειαίεται νά προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ δύο νέες ἐκδοτικές προτάσεις πού καταγράφονται στόν Πίνακα 7 δίνουν δύο ἐναλλακτικές δυνατότητες τυπογραφικῆς παρουσίας τοῦ ἔργου (σέ τρεῖς «ἐνότητες» – πρόταση I – ἢ σέ ἐνιαῖο κείμενο – πρόταση II).

Οἱ προτάσεις αὐτές δέν μποροῦν, ἐπίσης, γιά τήν ὥρα, νά λύσουν ὀρισμένα ἐπιμέρους προβλήματα τοῦ κειμένου. Τό κυριότερο ἐντοπίζεται στή σύνταξη τῶν στ. 7-10 («Σαστίς ἢ γῆ κ' ἢ θάλασσα κ' ὁ οὐρανός [μέ] τό θαῦμα, [δηλαδή] τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό ναό τῆς φύσης...»; Ἡ: «Σαστίς ἢ γῆ κ' ἢ θάλασσα κ' ὁ οὐρανός, τό θαῦμα [= ὁ ὁποῖος εἶναι τό θαῦμα], τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό ναό τῆς φύσης...»); ἡ πρώτη λύση προϋποθέτει «ἀδέξια» ἢ, ἔστω, «ἀμάρτυρη» (;) μεταθετική σύνταξη τοῦ *σαστίζω*, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἔναν συντακτικό καί νοηματικό διασκελισμό· πάντως, τό πρόβλημα δέν ἔχει ἀπλῶς συντακτικό ἀντίκτυπο, ἔχει σοβαρές ἐπιπτώσεις στή θεματική δομή τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» (βλ. Πίνακα 6, I Θ) καί, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, μπορεῖ νά ἐπηρεάζει καί τίς ἐρμηνευτικές δυνατότητες τοῦ ἀναγνώστη.

Προβλήματα ὑπάρχουν, ἐπίσης, στή στίξη τοῦ κειμένου: π.χ., πρόταση I, στ. 3, 8, 18, 19, 22 (ἴσως καί ἐρωτηματικό στό τέλος), καθώς καί στήν ἀνάγνωση τῆς ἀρχῆς τοῦ στ. 13 (μήπως «κρατεῖ» ἢ καί «κράτει»);).

13. Κύριος ὁδηγός στίς ἀναζητήσεις αὐτές μπορεῖ νά εἶναι ἡ συλλογική προσπάθεια τῶν Ε.Γ. Καψωμένου - Μ. Ἀντωνίου - Γ. Λαδογιάννη - Μ. Στρογγάρη - Ι. Τριάντου, *Λεξικό Σολωμοῦ. Πίνακας λέξεων τοῦ ἑλληνόγλωσσου σολωμικοῦ ἔργου* [ΕΕΦΣΙ: Δωδώνη, παράρτ. 14], Ἰωάννινα 1983, πού εἶναι πολυτιμότερη. Πάντως, τό κενό ἀπό τή μή συμπερίληψη τοῦ ἰταλόγλωσσου σολωμικοῦ ἔργου εἶναι ὀδυνηρό.

14. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, ὁ.π., σμ. 4, τ. 2, σσ. 118, 133, 230, 232, τ. 2 Παράρτ., σσ. 31, 41, 114, 116.

τρου τῶν ψυχῶν τῶν σκοτωμένων» (ἢ, καλύτερα: «τῶν ψυχῶν τῶν σκοτωμένων - φύλλων θεόρατου δέντρου») ἐντάσσεται ἀπλῶς σέ παρομοίωση καί σύγκριση, καί αὐτές μέσα σέ ὄνειρο¹⁵.

2) Γιά τήν «ἐνότητα» τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας» τό ὕλικό τῆς σύγκρισης εἶναι πλουσιότερο καί, κάποτε, εὐθέως ἀνάλογο. Ὁφέλιμη θά ἦταν, π.χ., ἡ ἀναγωγή στό νεανικό ἰταλικό ποίημα ἀριθ. III τῶν *Rime Improvvisate*¹⁶, πού θά μποροῦσε νά συγκριθεῖ καί μέ τό ὕλικό τῆς «ἐνότητας» τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι». Ἀκόμη πιό χρήσιμη, καί ἴσως ἀπαραίτητη γιά τήν ἀνίχνευση τῆς καταγωγῆς τοῦ «τύπου», εἶναι ἡ συνανάντηση μέ τή σκηνή τῆς «δέησης τῆς κόρης» μέσα στό ὕλικό τῶν ἐπεξεργασιῶν τοῦ κεφ. 5 τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάνκυθος*, ὅπου ἔχουμε τήν πρώτη καταγραφή μιᾶς πλήρους «δέησης τῆς κόρης»¹⁷.

15. Ὁ.π., τ. 2, σ. 232, τ. 2 Παράρτ., σ. 116. Παραθέτω τή μετάφραση τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου, ὑπογραμμίζοντας τά σημεῖα τῆς ἐνδεχόμενης ἐπαφῆς:

(Σ Χ Ε Δ Ι Α Σ Μ Α)

Ἄπ' τοὺς τρομαχτικούς γρεμοὺς, ἀπὸ τὰ χαμηλὰ λαγκάδια κα' ἀπὸ τὰ
φηλὰ βουνά, ἀπὸ τὰ ἐρημικὰ ποτάμια καὶ τὰ πέλαγα, ἀπὸ τοὺς δρόμους, ἀπὸ
τὰ σάστια, ἀπὸ τὰ πηγάδια, ὡς κα' ἀπὸ τὰ ζεστὰ κρεβάτια, σηκωθῆτε, οἱ σκο-
τωμένοι τῆς Ἑλλάδας, καὶ προσευχηθῆτε.

Αὐτὰ ἐδῶ — μέ τῆ βαθιὰ φωνή τοῦ ὄνειρου ποὺ ἐπετάχτηκε μέσα στὴν
8 ἴδια τοῦ τῆ σφαίρα, μέ τὴν φοχὴ ποὺ εἶχε γίνει ὀλάκληρη ὄργανο ἔσλο γιὰ νὰ
δεχτῆ μονομιᾶς τὸ κοντινὸ καὶ τὸ μακρινὸ, τὸ φῶς καὶ τὴ σκιά, τὸ ἀνθρώ-
πινο καὶ τὸ θεϊκὸ. Καὶ ε' ὄνειρο δίνοντας μέ θαυμαστή γρηγοράδα τὴν ἀπό-
κριση ἔφρασε ἕλες τίς πραγματικές φοχὲς καὶ τίς τίναξες, ἀτέλειωτες, ἀν καὶ στρι-
μωγμένες κοντὰ κοντὰ, σὲ τόπο ἀπέραντον σάν τὸν ὠκεανὸ δίχως τὴν ἀλυσίδα
10 τῶν βουρῶν καὶ τῶν βράχων, σάν τὸν οὐρανὸ δίχως ε' ἄστρα. Στὰ θακροσμένα
καὶ σασισμένα μάτια μου μπροστὰ, μορμουρίζαν ἕλες καὶ τρέμανε, σάν ε' ἀρι-
φνητα φύλλα θεόρατου δέντρου ποὺ τὰ σαλεύει ἕνας καὶ μόνον ἄνεμος. Τὰ
ξερὰ φύλλα ποὺ τὸ φθινόπωρο ε' ἀρπάζει ἀπ' τὰ δέντρα καὶ τὰ ρίχνει κατα-
12 γῆς, δὲν εἶναι τίποτα μπροστὰ σὲ πλῆθος τοῦτο, ποὺ εἶχαν βάλει ἔλοι τους
16 τὸ χέρι ἀπάνω σὲ στήθος, σάν ἀπὸ ἄμετρον κόνιο, καὶ προσεύχονταν μαζί. Ἡ
προσευχὴ ἦταν θερμὴ καὶ βαθιὰ, οἱ φωνὲς ὄμως βραχνὲς καὶ πινημένες, ὅπως
αὐτὲς ποὺ βιάζουμε στὸν ἔπινο μας, σὰ μᾶς πιάνει τρόμος. Σαφηνὰ ἔσπασε
ἀπ' ἔλος, ἔσπασε ἕνας σίφουνας φωνῆς, ἀμέτρητες σάν τὴν ἄμμο ποὺ τὴ
20 στροβιλίζει ἀδιάκοπος καὶ μανιασμένος ἄνεμος, μὰ ὡστόσο ἡ χερὰ γέμιζε τὸν
ἀπελπισμένον αὐτὸν αἰθέρα. Μιά γυναίκα μαροφορεμένη στάθηκε ἀπὸ πάνω
τους, καὶ τὰ χέρια τῆς ποὺ ε' ἀπλωσε σ' ἔλους, ἔλους κοιτάζοντας τους, ἦταν
ὀλοφάνερα τὰ ἴδια ποὺ σφίκανε μέ μητρικὴ στοργὴ τὸ Σωτήρα.

16. Ὁ.π., σμ. 4, τ. 2, σ. 96-97, καὶ τ. 2 Παράρτ., σ. 17.

17. ΑΕ 280, 1-15, 281B, 19-20:

La Giovinetta ξιπολιτή στη δρο-
σιὰ sotto un albero σπε αναμεσα
στα χορτα ἔχε αναμενα καπια

Ἡ σύγκριση μέ τό ὕλικό αὐτό, πού θά μπορούσε ἴσως νά ἀξηθεῖ, δείχνει ὅτι ἡ σύνθεση τῆς «ἐνότητος» τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας» ἀφορᾷ τμήμα τοῦ ἔργου πού δέν εἶναι, στό σύνολό του, «πρωτότυπο». Θά μπορούσε κανεῖς νά διερευνήσει, κατόπιν, ἂν ὁ κύριος πυρήνας τῆς «ἐνότητος» αὐτῆς ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά λεγόμενα «μετακινούμενα σολωμικά θέματα»¹⁸ ἢ τμήμα («σειρά λειτουργιῶν») ἐνός εὐρύτε-

κερακία x̄ εκκε λιβάνι

5 E l'incenso la circondava e
saliva nell'aria serena ed
essa pareva rapita in estasi
e le sue labbra s'aprirano
e si chiudev~ alla preghiera

10 e parevano rosa.
di la cessano in grande quiete
(fuor che la terra che sbalzava
incessantemente). E si sentia la
voce della giovinetta dolce

15 che intonò (quivi la preghiera)

Far che stia sotto un albero d'olivo -
ξίπολιτη στη δροσιά

Στά *AE* ἡ σκηνή ἐντάσσεται καταρχήν μέσα στή ρευστή «ἀκολουθία» πού ἀποδίδεται ἐκδοτικά στά «ἐδάφια» ἀριθ. 7-9 τῆς ἐκδόσης Πολίτη (δ.π., σμ. 4, τ. 2, σ. 42-43) ἢ στό «πεζόμορφο», χωρίς ἀρίθμηση κείμενο τῆς ἐκδόσης Σαββίδη, μέ τό ὁποῖο συνεχίζονται τά τέσσερα πρῶτα «ἐδάφια» τοῦ κεφ. [5] τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος* (Γ.Π. Σαββίδης, «Εἰσήγηση σέ μιά νέα ἀνάγνωση τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος*», *Περίπλους Γ'*, 9-10, Ἐνοιξη - Καλοκ. 1986, σ. 23).

Ὁ Σολωμός φαίνεται νά προβληματίστηκε ἀνάμεσα σέ δύο δυνατότητες: τή «δέηση τῆς κόρης» καί τή «δέηση τῆς γριούλας» (πρβ. *AE* 281A, 23-32, 281B, 25-29, 282, 18-20, 283B, 9-30· πρβ., ἐπίσης, ἐκδοση Πολίτη, τ. 2, σσ. 41, 43-44, ἐκδοση Σαββίδη, σ. 23). Παλαιότερη, ἴσως, εἶναι ἡ σύλληψη τῆς σκηνῆς τῆς «δέησης τῆς κόρης» (πού ἐνδέχεται νά συνδέεται στενότερα μέ τό ὕλικό τῶν *Ἐλεύθερων Πολιορκημένων*). Πάντως, ἂν καί ἡ περιγραφή τῆς «δέησης τῆς γριούλας» διαθέτει θεματικές μονάδες κοινές μέ ἀντίστοιχες τῆς «δέησης τῆς κόρης» στή *Γυναίκα τῆς Ζάκυθος* καί στό λεγόμενο «Carmen Seculare» («κεριά στό χόρτο», «δέηση πρὸς τόν οὐρανό»), μόνο μέ τήν περιγραφή τῆς «δέησης τῆς κόρης» συνδέεται ἡ θεματική μονάδα τοῦ «δέντρο» («sotto un albero», «sotto un albero d'olivo»), ὅπως, ἄλλωστε, καί ἡ θεματική μονάδα «ξιπόλυτη στή δροσιά», ἢ ὀρισμένες θεματικές μονάδες συμφυεῖς μέ τήν εἰδική διάσταση τοῦ γυναικείου προσώπου τῆς κόρης («le sue labbra... parevano rosa», «si sentia la voce della giovinetta dolce»).

18. Βλ. τίς διευκρινίσεις τῆς Ε. Τσαντσάνογλου, «Οἱ Ἐδελφοποιοί - ἕνα μετακινούμενο σολωμικό θέμα», *Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσ. 1979, σ. 145-151.

ρου «μορφικού τύπου» πού θά ἄξιζε νά μελετηθεῖ καί σέ ἄλλα κείμενα τοῦ Σολωμοῦ¹⁹.

3) Γιά τήν «ἐνότητα» τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι» ὠφέλιμη θά ἦταν ἡ ἀναγωγή ὄχι μόνο στό νεανικό ἰταλικό ποίημα ἀριθ. III τῶν *Rime Impronvisate*, πού σημειώθηκε παραπάνω (2), ἀλλά καί σέ ἀρκετά νεανικά ἑλληνικά κείμενα μέ τό στοιχεῖο τῆς βοσκοπούλας ἢ τῆς κόρης, σέ ἀρκαδικά ἢ καί παραδείσια συμφραζόμενα²⁰. Χρήσιμη θά ἦταν ἐπίσης ἡ συνανάγνωση μέ κείμενα τῆς τελευταίας σολωμικῆς δεκαετίας, ὅπως τό «Εἰς Φραγκίσκα Φραιζερ», ὁ «Πόρφυρας», τό πρῶτο ἀπό τά «Ἐργῶν Ποιημάτων Ἀποσπάσματα» (ἐκδοση Πολίτη), κ. ἄ., πού συνδυάζουν θεματικές μονάδες τῆς δεύτερης καί τρίτης «ἐνότητας» τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare»²¹.

Ἡ σύγκριση μέ τό ὑλικό αὐτό, πού θά μπορούσε ἀσφαλῶς νά ἐπεκταθεῖ, δείχνει ὅτι ἡ σύνθεση τῆς «ἐνότητας» τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι» ἀφορᾷ τμήμα τοῦ ἔργου πού δέν εἶναι «πρωτότυπο». Πάντως, ἂν καί ὅλα τά στοιχεῖα του ἀπαντοῦν καί ἄλλου, ἡ συγκρότησή τους, μέ τή μορφή πού τήν ἔχουμε στό τελευταῖο ἑλληνικό στάδιο συνθετικῆς ἐπεξεργασίας, φαίνεται νεόκοπη.

β. Ἄν οἱ ἀσφαλέστερες κατευθύνσεις γιά τήν ἐρμηνεία ἐνός «ὀλοκληρωμένου» ἔργου εἶναι αὐτές πού παρέχει ἡ ὑποβάλλει τό ἴδιο τό κείμενό του, ἢ ἔστω, ἔμμεσα καί ὑποβοηθητικά, καί αὐτές πού παρέχουν ἄλλα ὁμοειδή ἢ συγγενή κείμενα τοῦ ἴδιου συγγραφέα, τότε οἱ σημερινές ἀναγνωστικές-ἐρμηνευτικές δυνατότητές μας μπροστά στό λεγόμενο «Carmen Seculare» δέν μποροῦν παρά νά εἶναι περιορισμένες.

Ἡ διαμόρφωση τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» – ὅπως, π.χ., τοῦ «μυστικοῦ κήπου» σέ παλαιότερα σολωμικά κείμενα²² – φαίνεται νά προϋποθέτει κυρίως τό βιβλικό καί, κατόπιν, ἴσως, τό ψευδο-χρυσόστομικό, ἐκκλησιαστικό καί λαϊκό ὑλικό τῶν μεταφορῶν καί συμβόλων πού συνδέονται μέ τό Δέντρο τῆς Ζωῆς, τό Δέν-

19. Ἔτσι, π.χ., ἡ διερεύνηση θά μπορούσε νά δείξει ὅτι μιά σειρά «λειτουργιῶν» τοῦ κεφ. 5 τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος* καί τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἀντανακλοῦν δύο ὅψεις τοῦ ἴδιου ἢ συγγενοῦς «μορφικοῦ τύπου»: «μεταβατική στιγμή» («μετακίνηση» / «θαυματική ἄφιξη στό Μεσολόγγι» ἢ «θαυματική παρουσίαση τοῦ μυστικοῦ δέντρου») – «δέηση» – «ἀνταπόκριση στή δέηση» («πρόσκαιρη ἢ φαινομενική ἀποδοχή / ἀπόρριψη» ἢ «ἀποδοχή») – «ἐπάνοδος ἢ ἀποθέωση» («συνέχιση τῆς «μυθικῆς πορείας» τοῦ Ἱερομόναχου» ἢ «ἐπιστροφή τῆς βοσκοπούλας στό ἀμπέλι»).

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στή μὴ αἴσια (ἢ δυσοίωνα) ἀπόληξη (*Γυναίκα τῆς Ζάκυθος*) καί στήν αἴσια (ἢ εὐοίωνα) ἀπόληξη («Carmen Seculare») δέν ἀποτελεῖ διαφορὰ οὐσίας: μπορεῖ νά φανερώσει ἀπλῶς τίς δύο «λογικές» δυνατότητες «λύσης» μᾶς ἀφήγησης, πού δέν ἀνήκει, φυσικά, στό στερεότυπο εἶδος τοῦ παραμυθιοῦ, ἀλλά στήν «ἀντικειμενική» σολωμική μυθολογία: νά ἐκφράζει, δηλαδή, ἀφενός τήν ἀνησυχητικὴ προοπτικὴ τῆς «μαυρίλας καί πίσσας» τοῦ πρώτου ἔργου καί ἀφετέρου τὴ γαλήνια προοπτικὴ τῶν «φώτων» τοῦ δεύτερου ἔργου.

20. Πρβ., π.χ., τὰ κείμενα «Ὁ θάνατος τῆς ὀρφανῆς», «Ἡ Ἀγνώριστη», «Ἄνθουλα», «Τὸ Ὀνειρο», κ. ἄ. (δ.π., σημ. 3, τ. 1, σσ. 59-60, 63-64, 47, 50-52).

21. Ὁ.π., τ. 1, σσ. 260, 251-254, 263.

22. Βλ. L. Coutelle, *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*, Ἀθ., «Ἐρμῆς», 1977, σ. 107 κ.έ.

τρο τοῦ Παραδείσου, τό Δέντρο τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν / ἢ τῶν Ἐπίγειων Βασιλειῶν, τήν Ἐπτάφωτη Λυχνία-Δέντρο, τόν Πολυέλαιο-Δέντρο, τό Δέντρο πού ἤχει ἢ τραγουδάει, κ.ο.κ.²³. Αὐτό δέν σημαίνει, φυσικά, ὅτι ἡ θεματική διερεύνηση μπορεῖ ἢ πρέπει νά περιοριστεῖ μόνο στό ὕλικό ἀπό τή *Γένεση* ὡς τήν Ἐπακόλουθη καί τά συμβολικά καί εἰκαστικά τους παράγωγα ἢ ἐπακόλουθα. Ἡ ἱστορία τῶν «λογοτεχνημένων» παραδείσιων ἢ μυστικῶν δέντρων, π.χ. τουλάχιστον ἀπό τόν Dante καί τόν Milton ὡς τούς Ἄγγλους Μεταφυσικούς, τόν Blake καί τόν Byron²⁴, ἢ ὡς τούς Εὐρωπαϊούς προρομαντικούς, τόν Novalis²⁵ καί τούς ἄλλους ρομαντικούς, μπορεῖ νά δώσει, ἐπίσης, τό πιθανό, ἄν καί ὄχι ἀναγκαῖο ἢ ἀπαραίτητο, πλήρες πλέγμα παραλλήλων, γιά τή χρήση τοῦ θέματος ἀπό τόν Σολωμό.

Ὁ πυρῆνας αὐτός, συναρτημένος ὀργανικά στή «δέηση τῆς βουσκοπούλας» καί, κατόπιν, στήν παρουσίαση τῆς «βουσκοπούλας στό ἀμπέλι» (μέ τίς ἐκδηλες «παραδείσιες» συνδηλώσεις), ἀρκεῖ, πιστεύω, γιά νά δεχτοῦμε ὅτι τό ἀνώνυμο ἑλληνικό ποίημα εἶναι ἓνα ἐπαρκές *λυρικό ἔργο* τοῦ Σολωμοῦ, ἀπόλυτα ἐναρμονισμένο μέ τή στοχαστική/«ἰδανιστική», ἀπολύτως *ρομαντική* θεματική τῆς τελευταίας του περιόδου.

γ. Οἱ ἀπόψεις τοῦ R. Beaton²⁶ γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» κυρίως ὡς «δέντρου τῆς ποίησης», πού ἀναπτύσσονται ὕστερα ἀπό μιά ἐνδιαφέρουσα παράλληλη ἀναδρομή σέ διάφορες – ἀλλά ὄχι ὀργανικά συναρτημένες μεταξύ τους – ὑποτιθέμενες σολωμικές «πηγές» (τόν δαντικό συνδυασμό Οὐράνιου Ρόδου καί Δέντρου τοῦ Παραδείσου, τό βυζαντινό τεχνητό χρυσό Δέντρο πού τραγουδάει, τό Ἐρωτικό, μάλλον, παρά «Μαγικό» ἀσημοχρυσάφενιο Δέντρο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ), δέν εἶναι ἀπόλυτα πειστικές.

Ἐνώ ἀνάλογες «πηγές» ἢ ἀναμνήσεις δέν μποροῦν νά ἀποκλειστοῦν, καί ἐνι-

23. Τό πλουσιότατο ὕλικό μπορεῖ νά συγκεντρωθεῖ καί μέ τή συνδρομή τῶν ἐξῆς γενικῶν βοηθημάτων: *Θρησκευτική καί Ἡθική Ἐγκυκλοπαιδεία*, λ. δένδρον, πολυέλαιος, κ.ἄ., J. Chevalier - A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles...*, Paris ²1973, τ. 1, σσ. 96-113 (καί ἰδίως σ. 110: «L'arbre mystique», μέ χρησιμότητα ἀναφορά στό ψευδο-χρυσοστομικό ὕλικό τῆς 6ης Ὀμιλίας στό Πάσχα), 259-260, 323-325, 349-350, τ. 4, σσ. 179, 279-281, Ad de Vries, *Dictionary of Symbols and Imagery*, Amsterdam - London ²1976, σσ. 79-80, 473-475, K. Ranke (ἐκδ.), *Enzyklopädie des Märchens*, τ. 1, Berlin - New York 1977, σσ. 1366-1374, 1381-1386, 1391-1392, J.-M. Grassin (ἐκδ.), *Mythes: Images, représentations*, Paris - Limoges 1977, σ. 43-49, Y. Bonnefoy, *Dictionnaire des mythologies...*, τ. 1, Paris 1981, σ. 63-64, W.B. Yeats, *Μυθολογίες καί ὄραματα*, Ἀθ., «Πλέθρον», 1983, σ. 182-183 (δπου ἐνδιαφέρουσα ἐπισημάνση ἀπόκρυφων ἑδραϊκῶν κειμένων καί περιγραφή δύο περιστατικῶν ὑπνωσης, μέ στοιχεῖα πού θυμίζουν τήν παρουσίαση τοῦ σολωμικοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί τίς εἰκόνες τοῦ «Σχεδιάσματος» γιά τούς «σκοτωμένους τῆς Ἑλλάδας»).

24. Πρβ., π.χ., Byron, *Cain: A Mystery*, I, i, ii (σύνδεση τῶν ἀθάνατων Δέντρων τῆς Ζωῆς καί τῆς Γνώσης/Πειρασμοῦ, συνδυασμός τους μέ τά Σεραφεῖμ τῆς ἀγάπης: «The seraphs love most», καί τά Χερουβεῖμ τῆς γνώσης, κ.ἄ.), *Heaven and Earth: A Mystery*, passim.

25. Βλ. Γ. Βελουδῆς, *ὁ.π.*, σμ. 7.

26. Ὁ.π., σμ. 8.

Ἡ μετάφραση τοῦ «ἀποσπάσματος 3» τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἀπό τόν R. Beaton παρουσιάζει προβλήματα, κυρίως στοὺς στ. 7, 9, 14, 15, 16.

σχύονται, μάλιστα, ως ένα βαθμό, από όσα υποστηρίξαμε παραπάνω, μά στενή έρμηνεία του έργου ως ποιήματος «καθαρής ποίησης» ή ως ποιήματος «ποιητικής», όσο έλκυστική και αν είναι, φαίνεται πολύ λίγο πιθανή για την εποχή και την προσωπικότητα του Σολωμού, και, όπωσδήποτε, θά έπρεπε να στηριχτεί και μέ άλλα δεδομένα ή έπιχειρήματα. Παρόλο που ή ιδέα για την ταύτιση δέντρου-ποίησης δέν είναι άγνωστη σέ άλλους, κάπως νεότερους ποιητές (π.χ. τόν Βαλαωρίτη, τόν Παλαμά, κ.ά., βλ. παρακάτω, ε, ζ), ή ειδική όψη του θέματος στόν Σολωμό και ή ποιητική παρουσίαση του δέντρου που «ήχολογᾶ κι' άστράφτει / μ' όλους τής τέχνης τούς ήχους, μέ τ' ούρανοῦ τά φῶτα» δέν ισοδυναμοῦν μέ ταύτισή του μέ ένα «δέντρο τής ποίησης» ή μέ την «ποίηση του Σολωμοῦ»: εντάσσονται μάλλον στή γνώριμη και από άλλα ποιητικά κείμενά του (π.χ. τόν *Κρητικό*) τάση νά όρίζονται οί εικόνες του «θαυμάσιου» μέσα από τή σύγκριση και, κυρίως, τήν άντιδιαστολή πρός κάποιες άλλες έπιλεκτες και φορτισμένες εικόνες, άντλημένες από τόν φυσικό κόσμο και τίς έμπειρίες του.

δ. Είναι ακόμη πιό δύσκολο (όπως όμολογοῦσε ήδη ό Παλαμάς²⁷), και ίσως άδύνατο σήμερα, νά έλεγχοῦν οί περισσότερο ή λιγότερο άσαφείς και, κάποτε, άλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες και νύξεις του Πολυλά και του Κουαρτάνου για τόν πατριωτικό-έθνικό στόχο και περιεχόμενο του λεγόμενου «*Carmen Seculare*» ή για τόν ένδεχόμενο συσχετισμό του μέ ιστορικά ή λογοτεχνημένα περιστατικά (όπως, π.χ., τό αίνιγματικό «μελαγχολικό-ειρωνικό» έπεισόδιο του «*Ciacco*» ή «*Coro del Forte Vecchio*», που άναφέρει, μέ έπιφύλαξη, ό Κουαρτάνος)²⁸.

Θά μπορούσε, φυσικά, νά υποστηρίξει κανείς ότι ή δεύτερη «ένότητα» του έργου, ή «δέηση τής βοσκοπούλας», πηγάζει ίσως από τά «έθνικά συμφραζόμενα» τών σχεδιασμάτων τής *Γυναίκας τής Ζάκυθος*: ότι ή πολύ έλλειπτική και άτελής κατάληξη του τελευταίου άμιγούς Ιταλικού σταδίου συνθετικής έπεξεργασίας (*AE* 527, 24: «*La pregheira per la*») θά επέτρεπε νά υποτεθεί ότι τό αντικείμενο τής δέησης είναι ή «πατρίδα» ή κάτι σχετικό μέ (άδηλα) «έθνικά συμφραζόμενα»: ακόμη, ότι γύρω στά 1848-1849, και παράλληλα ή ευθύς άμέσως ύστερα από τίς δημοκρατικές και ριζοσπαστικές σύγχρονες κινήσεις στην Εύρώπη και στά Έφτάνησα²⁹, άναζωπυρώνεται, ένδεχομένως, στόν Σολωμό ή εικαστική - συμβολική άνάμνηση τών «*Δέντρων τής Έλευθερίας*» τής Γαλλικής Έπανάστασης και τών άμέσως κατοπινών χρόνων³⁰, και συνειδητοποιούνται, δραστικότερα ίσως, οί άλυσιδωτές έπέτειοι τών

27. *Ο.π.*, σμ. 5.

28. *Ο.π.*, σμ. 5.

29. Φιλελεύθερη μεταρρύθμιση του Ίονίου Συντάγματος, έλευθεροτυπία, έξεγέρσεις χωρικών στην Κεφαλονιά, έμμετρες άπηχήσεις τών γεγονότων, κ.ά. Βλ., πρόχειρα, Γ.Θ. Ζώρας, *Έπτανησιακά Μελετήματα*, τ. 4, Άθ. 1969, σ. 227-262, Γ.Π. Σαββίδης, «Έλληνικός Ρομαντισμός: 1830-80 (Σχεδιάγραμμα για ένα Χρονολόγιο)», *Νέα Έστία* 110 (Χριστούγεννα 1981 [= Τά Έκατόν Πενήντα Χρόνια του Έλληνικού Ρομαντισμοῦ...]) 297-298.

Για τίς έπιπτώσεις σύγχρονων ευρωπαϊκών γεγονότων σέ άλλα κείμενα του Σολωμού βλ. και Στ. Άλεξίου, *δ.π.*, σμ. 1, σ. 22 κ.έ.

30. Βλ., πρόχειρα, Α. Camaritano - Cioran, «*Les Iles Ioniennes de 1797 à 1807 et l'espoir du courant philofrançais parmi les Grecs*», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου...*, τ. 1, Άθ. 1967, σ. 88-89, Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Άθ., «Έρμης»,⁴1984, σσ. 53, 438, Έλλη-

πενήντα χρόνων από τις σχετικές έφτανησιώτικες τελετουργίες (1797), τών πενήντα χρόνων από τή γέννηση του ίδιου του ποιητή (1798) και τών εξήντα χρόνων τής Γαλλικής Έπανάστασης (1789)³¹.

Πρέπει, παρ' όλα αυτά, νά αναγνωρίσουμε ότι τά σωζόμενα κείμενα του λεγόμενου «Carmen Seculare» δέν φαίνεται νά επιτρέπουν μιά «πατριωτική - έθνική» έρμηνεία, μέ τό εύρύτατο μάλιστα περιεχόμενο πού δεχόταν ό Πολυλάς ή και άρκετοί μεταγενέστεροι άναγνώστες και κριτικοί. Η έρμηνεία αυτή έπαληθεύεται, αντίθετα, άπερίφραστα, σέ άλλα σολωμικά κείμενα τής έποχής, άνάμεσα στά όποια και τό πεζό ίταλικό «Σχεδιάσμα» γιά τούς «σκοτωμένους τής Ελλάδας», στό όποιο, όμως, δέν μās έχουν παραδοθεί άλλα ίταλικά ή έλληνικά κείμενα. Οί δισταγμοί τών πρώτων έκδοτών του λεγόμενου «Carmen Seculare» θά επέτρεπαν ίσως νά υποθέσει κανείς ότι, στίς άναμνήσεις - μαρτυρίες του Πολυλά και του Κουαρτάνου, ό συνδυασμός τών εικόνων του «δέντρου μέ τά φύλλα - ψυχές», τής δέησης κτλ. του «Σχεδιασματος» αυτού συγχέονται μέ τό «άπόσπασμα» του «μυστικού δέντρου» τών κειμένων του άπιτλου έργου πού βρήκαν στά κατάλοιπα του Σολωμού και θέλησαν νά ταυτίσουν και νά χαρακτηρίσουν. Θά μπορούσε, άραγε, νά πει κανείς ότι τό «Σχεδιάσμα» αυτό είναι τό κατά Πολυλά (και λοιπούς) πατριωτικό «Carmen Seculare»;

ε. Άνεξάρτητα από τις σημερινές ένστάσεις μας γιά μιά στενά πατριωτική-έθνική έρμηνεία του λεγόμενου «Carmen Seculare», δέν μπορούμε, ώστόσο, νά άποκλείσουμε τό ότι, σέ σύγχρονους μέ τόν Σολωμό Έλληνες συγγραφείς, θεματικά στοιχεία άνάλογα μέ εκείνα τής πρώτης και δεύτερης «ένότητας» του έργου ένδέχεται νά εμφάνιζαν συνδυασμένους, και όχι μεμονωμένους, τούς θρησκευτικούς / μυστικιστικούς / λυρικούς και τούς πατριωτικούς / έθνικούς συμβολισμούς. Τό ζήτημα άπαιτεί, δέβαια, συστηματική διερεύνηση: πάντως, γιά δύο από τά στοιχεία τής πρώτης ένότητας του έργου, τό «δέντρο» και τό «πολυκάντηλο», θά άρκοϋσε, ίσως, νά σκεφτούμε τά επανειλημμένα, περίπου σύγχρονα μέ τά σολωμικά, όμολογα

νικός Ρωμαντισμός, Άθ., «Έρμής», 1982, σσ. 83, 509 (όπου και άλλη βιβλιογραφία).

Γιά τις κυριότερες προσολωμικές λογοτεχνικές πραγματώσεις θά άξιζε νά θυμηθούμε τή στρ. 35 του «Ύμνου εις τήν περίφημον Γαλλίαν, τόν άρχιστράτηγον Βοναπάρτην και τόν στρατηγόν Γεντίλλην» («και σου όρκίζομεν όμάδι, / στό φυτόν τσ' Έλευθερίας...») του Άντώνιου Μαρτελάου, τήν άπάντηση του Νικόλαου Λογοθέτη-Γούλιαρη («Παρωδία του Ύμνου του Μαρτελάου», στρ. 35: «και σου όρκίζομεν όμάδι, / στό φυτόν τής πονηρίας...»), τήν έμμεση, ίσως, άναφορά τής «Πολιτικής Σάτιρας» του Κουτούζη (στρ. 19-20) και τό διεξοδικότερο τέλος του «Θούριου» του Νικόλαου Κούρτσολα («Ζήτω ή Δημοκρατία! / Και τό δέντρο έλευθερίας / τής κοινής σας ώφελείας / και παντού άς φυτευθή // κι' άς ποτίζεται συχνάκις / μέ τής άρετής τήν δρόσο, / τό δεδοξασμένο τόσο / και πολλά επαινετό»).

31. Όσο κύρος μπορεί νά έχει μιά τέτοια ύπόθεση, άλλο τόσο κύρος πρέπει νά αναγνωρίσουμε ότι ένδέχεται νά έχει ή ύπόθεση πώς ό ώριμος Σολωμός, στό λεγόμενο «Carmen Seculare», μπορεί νά μελετηθεί ως ένας ποιητής - άνταγωνιστής μεγάλων Ευρωπαϊών συντεχνητών του, προγενεστέρων και συγχρόνων (του Όρατίου του «Carmen Saeculare» - του Dante τών δέντρων τής Κόλασης: τών Milton, Blake, Novalis, Byron, κ.ά., τών δέντρων του Παραδείσου, του μυστηρίου ή του θαύματος: τών προγενέστερων Έλλήνων ποιητών τών δέντρων τής έλευθερίας).

Τό έλκυστικό αυτό ζήτημα χρειάζεται, φυσικά, πολύ εύρύτερη διερεύνηση και άλλη άνεση χώρου.

σημεία από τὰ πεζὰ *Ὁράματα καὶ Θάματα* τοῦ Μακρυγιάννη (ὁ οὐρανοκατέβητος φωτεινὸς πλάτανος καί, κυρίως, ὁ θεοδώρητος φωτεινὸς πολυέλαιος-στύλος μὲ τὴν ἐπίμονη παρουσία του, τὰ δέντρα-βασιλεῖες, κ. ἄ.)³², ἐνῶ, λίγο ἀργότερα, τὴν πλούσια ποικιλία τῶν φυσικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀφύσικων, στοιχειωμένων καὶ μεταφορικῶν δέντρων τοῦ Βαλαωρίτη³³.

Ὅλο αὐτὸ τὸ «περιρρέον» εἰκονοπλαστικὸ θεματικὸ στερέωμα θὰ μπορούσε, ἴσως, ὡς ἓνα βαθμὸ, νὰ ἐξηγήσει καὶ τὴν τροπὴ πού ἦταν εὐλογο νὰ πάρει, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 κ. ἔ., ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare».

ζ. Μιά πρόχειρη, καὶ ὀπωσδήποτε μὴ ἐξαντλητικὴ ἀνίχνευση δείχνει ὅτι οἱ λογοτεχνικὲς ἀπηχῆσεις τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» σέ μεταγενέστερους, Ἑφτανησιῶτες καὶ μὴ, Ἑλληνας λογοτέχνες ὀρίζουν, σαφῶς, μὲ σπάνιες ἐξαιρέσεις, μιά περιοχὴ πατριωτικῶν-ἐθνικῶν ἐρμηνεϊῶν. Ἀπὸ τὸν ἰδανιστὴ Μαβίλη³⁴ ὡς, τουλάχιστον, τὸν ἱεροφαντικὸ Σικελιανὸ τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων³⁵, τὰ δείγματα δηλώνουν τὴ δραστηριτικὴ ἐπιβίωση τῆς κοινόχρηστης ἐρμηνεῖας τοῦ ἔργου.

Ὡστόσο, στὶς ἐξαιρέσεις, πού βρίσκουν τὸν τρόπο νὰ ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν κλοιὸ τῆς εὐκαιριακῆς πατριωτικῆς ἐξαρσης³⁶, συγκαταλέγεται ἓνα, τουλάχιστον, δείγμα τῶν πολὺ εὐρύτερων προβληματισμῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας. Πρόκειται γιὰ τὸν παλαμικὸ «Ὕμνο γιὰ τ' ἄγαλμα πού στήθηκε τοῦ Σολωμοῦ στὴ Ζάκυθο» (1902)³⁷, πού παραπέμπει σαφῶς στὸ λεγόμενο «Carmen Seculare» ἤδη μὲ τὸ τετράστιχο μὸτο του. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὸ κείμενο αὐτὸ ἡ εἰκονοποιία τοῦ σολωμικοῦ ἔργου, χωρὶς νὰ ἀποσυνδέεται ἐντελῶς ἀπὸ τὴν «ἐθνικὴ» ἐρμηνεῖα, ἀπελευθερώνεται σημαντικὰ, ἔτσι ὥστε νὰ δηλώνει ἢ νὰ ὑποδηλώνει πολὺ περισσότερο πράγματα.

Ἀλλὰ οἱ λογοτεχνικὲς «τύχες» τοῦ σολωμικοῦ ἔργου ὡς, τουλάχιστον, τὸ *Φωτό-*

32. *Στρατηγὸς Μακρυγιάννης Ὁράματα καὶ Θάματα*, Εἰσαγωγή, Κείμενο, Σημειώσεις Α.Ν. Παπακώστα, Ἀθ., «Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς», 1983, σσ. 53, 61, 70, 80-81, 85, 87, 88, 95, 99 κ. ἔ., 102 κ. ἔ., 129, 203, κ. ἄ.

33. Τὸ ὕλικό χρειάζεται διεξοδικότερη παρουσίαση καὶ κατάταξη (πρβ. «Ὁ Δῆμος καὶ τὸ Καρυοφύλλι του», «Ὁ Κατσαντώνης», «Εὐθύμιος Βλαχάδας», «Τὸ Ξεριζωμένο Δέντρο», «Τὸ Σήμαντρον», «Ἐπὶ τῷ θανάτῳ Ἀντωνίου Κόνδαρη...», «Ἡ Ἀγραμπελη», *Ἡ Κυρὰ Φροσύνη, Ἀθανάσης Διάκος, Φωτεινός*, κ. ἄ.).

34. Πρβ., π.χ., τὰ ποιήματα «Ἰάκωβος Πολυλάς» καὶ «Χάρρις». Ἀπὸ τὸν Μαβίλη δὲν λείπουν, πάντως, καὶ ἀπηχῆσεις πολὺσημες («Νύχτα», «Ἄτιπλον»).

35. Πρβ., π.χ., τὴν «Πρῶτη Λειτουργία» (1913), ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενο πού ἀφομοιώνει τὴν «Ode per prima messa» καὶ τὰ ὁμόθεμα ἰταλικά σονέτα τῆς νεανικῆς περιόδου, ἐνῶ, παράλληλα, δραματοποιεῖ τὴν εἰκονοποιία τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» καὶ ἄλλων σολωμικῶν κειμένων.

Οἱ σολωμικὲς ἀναφορὲς τοῦ Σικελιανοῦ εἶναι, δέβαια, ἓνα μείζον ζήτημα. Θυμίζω ὅτι ἔμμεση μνεῖα τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἀπαντᾷ ἀκόμη καὶ στὸ τελευταῖο (;) πεζὸ κείμενο τοῦ συγγραφέα (*Ἄγγελος Σικελιανοῦ Πεζὸς Λόγος*, τ. 5, Φιλολ. ἐπιμ. Γ.Π. Σαβδίδη, Ἀθ., «Ἰκαρος», 1985, σ. 268), ὅπου τὸ «δέντρο» τοῦ ποιήματος παραλληλίζεται μεταφορικὰ μὲ τὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι.

36. Πρβ., π.χ., ἤδη ἀπὸ τὸ παλαμικὸ ποίημα «Ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον» τοῦ 1892 (*Κωστὴ Παλαμᾶ Ἄπαντα*, ὁ.π., σμ. 5, τ. 1, σ. 306-311).

37. *Ὁ.π.*, τ. 5, σ. 328-333.

δεντρο τοῦ Ἑλύτη, θά ἦταν ἓνα εὐρύ ζήτημα λογοτεχνικῆς κριτικῆς καί ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας, πού ἐδῶ μπορεῖ ἀπλῶς καί μόνο νά ὑποτυπωθεῖ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΚΩΣΤΑΣ Β. ΚΡΙΜΠΑΣ

ΕΝΑ ΣΟΛΩΜΙΚΟ ΔΙΣΤΙΧΟ ΚΑΙ Η
«ΚΟΣΜΟΣΟΦΙΑ Η ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΟΝ»

Γνωρίζοντας τό ενδιαφέρον μου γιά τήν δεξίωση τῶν δαρβινικῶν θεωριῶν στήν Ἑλλάδα ὁ φίλος καθηγητής Στέλιος Ἰαλεξίου μου ἐπεσήμανε ἕνα «σολωμικό» δίστιχο:

*τῆς μαίμοῦς ὁ τρίτατος πέστε ποιός εἶναι ποιός;
ὅλοι συμφώνως ἔσκουξαν κι' εἶπαν πώς εἶν' ὁ Ἴός.*

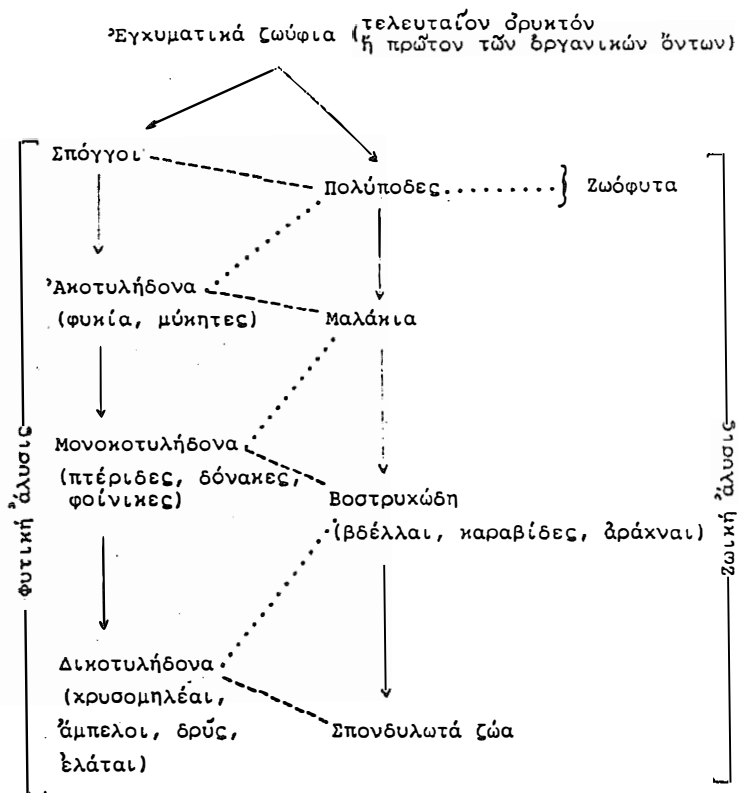
Ὅλα ἄρχισαν ἀπό αὐτό τό δίστιχο. Βρίσκεται στό «Ποιήματα» πού ἐξέδωσε ὁ Λίνος Πολίτης (Α' τόμος, 4η ἔκδοση, σελ. 302 καί βιβλιογραφία σελ. 372) καθῶς καί παραλλαγή του στό *Παναθήναια* (7 τοῦ 1903-1904, σελ. 367) μαζί μέ πληροφορίες τοῦ Δεδιάζη, φαίνεται ὅμως πώς σῶθηκε μόνο σέ ἀντίγραφο τοῦ Πολυλά. Κι' ὁ Πολυλάς δέν τό περιέλαβε στό «Εὐρισκόμενα» τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ κ. Ἰαλεξίου θεωρεῖ ὅτι τό δίστιχο δέν εἶναι ἄσχετο μέ τίς δαρβινικές ιδέες, ἀποτελεῖ ὄντως μίαν ἐξυπνη, ὅπως τήν χαρακτηρίζει, ἀντιστροφή τους, ἀφοῦ ὁ πρόγονος, ὁ τρίτατος (ὁ τρίτατος) τῆς μαίμοῦς εἶναι ὁ Leopold Joss, ὁ ξένος καθηγητής τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας. Ἄλλά ὁ Σολωμός πέθανε στό 1857 κι' ὁ C. Darwin γιά πρώτη φορά, μαζί μέ τόν A. R. Wallace, ἀνακοίνωσε τίς θεωρίες του στήν Linnean Society τό 1858. Τό γνωστό ἔργο τοῦ C. Darwin, *Ἡ Καταγωγή τῶν Εἰδῶν*, πρωτοκυκλοφόρησε τόν Νοέμβριο τοῦ 1859 καί ἐξαντλήθηκε αὐθημερόν. Πρέπει νά ἔγινε γνωστό στό εὐρύτερο εὐρωπαϊκό κοινό ἀπό τήν δεύτερή του ἔκδοση τό 1860. Ἀκόμα καί ἀπό ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς ὁ ἀπόηχος στήν Κέρκυρα ἀσφαλῶς ἔφτασε μετά τό θάνατο τοῦ Σολωμοῦ.

Δέν εἶναι δέδαια ἀδύνατο τό δίστιχο νά ἀνήκει ὄντως στό Σολωμό καί νά μὴν εἶναι μεταγενέστερο. Τέτοια σατυρικά δέν γράφονται γιά πεθαμένους. Χωρίς νά γνωρίζω τήν χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Γιῶς πιθανολογῶ πώς μπορεῖ νά μὴν εἶναι πολὺ κατοπινή. Ἐδρασε καί βρισκόταν στήν ἀκμή του κατά τήν πρώτη δεκαετία τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, ἔτσι τουλάχιστον μνημονεύουν ὁ Γεώργιος Τυπάλδος-Ἰακωβάτος (στήν *Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, ἐκδ. ἐπιμέλεια Σ. Ἀσδραχᾶ, Ἐρμῆς 1982), ὁ Henderson (*Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*, μετάφρ. Φ.Κ. Βώρου, Κέρκυρα 1980) καί οἱ Σαλδάνοι (Γεώργιος καί Βάσω Σαλδάνοι: *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία* κλπ., Ἀθήνα 1949, ἀνάτυπο ἀπό τήν *Ἑλληνική Δημοκρατία*). Εἶναι ἀλήθεια πώς ὁ Π. Χιώτης στό 1887 (*Ἱστορικά Ἀπομνημονεύματα*, ἀνατύπωση Δ.Ν.Καραβία, Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν ἀρ. 135, τόμος 6, σελ. 378) βιογραφώντας τον δέν δίνει χρονολόγηση θανάτου, οὔτε ὅμως καί γέννησης ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλην. Τόν μνημονεύει ἄραγε ὡς ζῶντα;

Τοῦτα ὅμως μᾶς φέρνουν σέ ἄλλο ρῶτημα. Ἄν ὄντως τό δίστιχο εἶναι τοῦ Σολω-

μοῦ καί ἔχει κάποια σχέση μέ ἐξελικτικές θεωρίες, τί εἶδους πληροφόρηση εἶχαν οἱ Κερκυραῖοι, καί γενικότερα οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, στίς πρώτες ἑξὶ δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰώνα, πρὶν δηλαδή ἐκδοθεῖ ἡ *Καταγωγή τῶν Εἰδῶν* τοῦ C. Darwin, γιά τίς ἐξελικτικές ἀπόψεις. Εἶναι γνωστό πῶς στή Γαλλία, τουλάχιστον ἀπό τό 1800, στό εἰσιτήριο μάθημα τοῦ Λαμάρκ στο Μουσεῖο Φυσικῆς Ἱστορίας, καί ἀργότερα τό 1809 μέ τή δημοσίευση τῆς *Philosophie Zoologique* διατυπώνεται μέ σαφήνεια ἡ ἐξελικτική θεωρία τῶν ὀργανικῶν ὄντων. Προδαρβινικοί ἐξελικτικοί συγγραφεῖς ὑπῆρξαν πολλοί, στήν Ἀγγλία κυρίως ὁ Robert Chambers (1844), ἀλλά καί αὐτός ὁ πάππος τοῦ Charles, ὁ Erasmus Darwin. Στή βιβλιοθήκη τοῦ Θεόφιλου Καίρη ὑπάρχει καί ἡ ἰταλική μετάφραση τῆς *Ζωονομίας* του (Μιλάνο 1803-1805). Στόν γερμανόφωνο κόσμο ὁ αὐστριακός βοτανικός Unger (1852), ὁ ἐλβετός βοτανικός Nägeli (1865), οἱ γερμανοί Carl Vogt (1851), J. V. Carus (1853), Gotta (1848) ἀκόμα κι' ὁ Schopenhauer ἐνώ στή Γαλλία τήν παράδοση τοῦ Λαμάρκ συνεχίζει ὁ Etienne Geofrey Saint-Hilaire (1772-1844) [παραλείπω ἐδῶ νά συμπεριλάβω ἀρκετούς συγγραφεῖς πού παλαιότερα ἐθεωροῦντο προδρομικές μορφές ἀλλά σήμερα ἀμφισβητεῖται σοβαρά αὐτή τους ἡ ιδιότητα, ἐννοῶ τούς γάλλους Maupertuis, Buffon, Diderot, Robinet, de Maillet, τούς γερμανούς Rodig, Herder, Goethe καί Kant]. Ὅπως καί νᾶχει τό πράγμα, εἶναι φανερό πῶς οἱ ιδέες αὐτές, ἰδίως τῆς *κλίμακας τῶν εἰδῶν* κυκλοφοροῦσαν σέ ὀρισμένους τουλάχιστον κύκλους. Ποιός ὅμως ἀπόχός τους ἔφθανε στήν Ἑλλάδα τῶν μέσων τοῦ περασμένου αἰώνα; Μᾶλλον κανένας σκεφτόμουν, βασιζόμενος στά ὄσα γνῶριζα γιά τήν δεξίωση τοῦ δαρβινισμοῦ, πού τόσο ἀργά ἔγινε στή χώρα μας. Ὅντως οἱ πρώτες φωνές (κι' αὐτές ἀρνητικές, φωνές κατάκρισης) ἀκούστηκαν καθαρά μετά τό 1871, ὅταν δηλαδή ὁ C. Darwin δημοσίευσε τό δεύτερό του σημαντικό ἐξελικτικό βιβλίο, τήν *Καταγωγή τοῦ Ἀνθρώπου*. Δέν γνωρίζω νά ὑπάρχει ἑλληνική προδαρβινική μνεῖα τοῦ Lamarck. Κι' ὅταν κάπου μνημονεύεται ὁ Ἔρασμος Darwin δέν ἀναφέρεται τίποτα γιά τίς ἐξελικτικές του πεποιθήσεις καί ἀπόψεις.

Τέτοια ἰδεαζόμενα ὡσότου ἔπεσε τυχαῖα στά χέρια μου ἕνα ἀσυνήθιστο βιβλίο, ἡ *Κοσμοσοφία ἢ τό Καθολικόν Ἀλληλέγγυον*. Στό ξόφυλλό του δέν ἀναγράφεται τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα, μόνο πῶς τυπώθηκε ἔξω «Ἐν Βρυξέλλαις 1856». Τόν πρόλογό του, πού ἀρχίζει μέ τήν ἀποστροφή «Πανελλήνιον!», ὑπογράφουν δυο ἄγνωστοι στήν ἑλληνική γραμματολογία (ψευδώνυμοι;), οἱ Γ.Π.Ι. Πηλιορείτης καί Π.Κ. Φερτεκλής. Σέ ἀρκετές σελίδες του τό βιβλίο αὐτό ἀναφέρεται σέ θέματα ἐξέλιξης τῶν ὀργανικῶν ὄντων (σελ. 156 ὡς 187). Βέβαια αὐτό τό θέμα ἐντάσσεται μέσα στά πλαίσια ἐνός γενικότερου φιλοσοφικοῦ ἠθικοῦ συστήματος ὅπου ἡ ἐξέλιξη, ὑπό τήν εὐρεία τῆς ἐννοια, ἐξέλιξη τῆς ὕλης, τῆς μορφῆς, τῶν οὐρανίων σωμάτων κλπ., γίνονται ἀντικείμενα συζήτησης. Συζήτησης, τρόπος τοῦ λέγειν, ἀφοῦ ὄλο τό βιβλίο ἔχει ὕφος ἀποκαλυπτικό, σάν νᾶταν βιβλίο θεσφάτων. Πρόκειται γιά ἕνα μείγμα φαντασιώσεων, κακοχωνευμένων ἐπιστημονικῶν δοξασιῶν τῆς ἐποχῆς του καί φιλοσοφικοῦ μυστικισμοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως μεριά χωρίς νά εἶναι ἕνα καθαρά ὑλιστικό βιβλίο, παραδέχεται ὄντως ὑπαρξη ὕλης καί πνεύματος, μέ σαφήνεια διαδηλώνει τήν πίστη του γιά τήν ἀνυπαρξία τοῦ Θεοῦ, καταγγέλλει τήν τρικέφαλο τυραννία τῶν Βασιλέων, τῶν Κεφαλαιούχων καί τοῦ Ἱερατείου, καταφέρεται κατά τοῦ παπισμοῦ, ἐνώ συχνά ἀποφαίνεται ὅτι «τό Καθολικόν Ἀλληλέγγυον ἔστιν ἡ τάξις τοῦ παντός».

Σχηματική παράσταση τῶν ἐξελικτικῶν πορειῶν (μέ βέλη). Μέ παύλες ἢ σιγιμές ὑποδεικνύεται τό «ἀλληλέγγυον»

Ειδικότερα γιά τήν εξέλιξη τῶν ὀργανικῶν ὄντων ἡ ΚΟΣΜΟΣΟΦΙΑ, τήν ἐντάσσει στή γενικότερη ἐξελικτική διαδικασία καί θεωρεῖ ὅτι τά πρῶτα ζῶντα ὄντα προέρχονται ἀπό τά ὀρυκτά, πρόκειται γιά «τά λιθώδη... ὀργανικά σώματα [πού] ἦταν τά ΕΓΧΥΜΑΤΙΚΑ ΖΩΥΦΙΑ». Τά ἐγχυματικά ζώφια ἀποτελοῦν τό τελευταῖον ὀρυκτόν ἢ τό πρῶτον ὀργανικόν ὄν. Ἐπί αὐτά δύο κλάδοι διαχωρίζονται, τῶν ζῶων καί τῶν φυτῶν. Στά φυτά ξεχωρίζουν οἱ σπόγγοι (sic), τά ἀκοτυλήδονα (φυκία, μύκητες), τά μονοκοτυλήδονα (πτέριδες, δόνακες, φοίνικες) καί τά δικοτυλήδονα (χρυσομηλέαι, ἄμπελοι, δρῦες, ἐλάται), ἐνῶ στά ζῶα οἱ πολύποδες, τά μαλάκια, τά βοστρυχώδη (βδέλλες, καραβίδες, ἀράχνη) καί τά σπονδυλωτά ζῶα. Κάθε φυτική ομάδα ἔχει τήν ἀντίστοιχὴ τῆς ζωϊκῆς, τῆς ὁποίας ὁμως προπορεύεται κάπως, ἢ ζωϊκῆς, ὄντας τελειότερη τῆς ἀντίστοιχης φυτικῆς. Ἔτσι ὑπάρχει ἡ ἀντιστοιχία σπόγγων καί πολυπόδων (πού ἀπαρτίζουν τά ζωόφυτα), ἀκοτυληδόνων καί μαλακίων, μονοκοτυληδόνων καί βοστρυχωδῶν, δικοτυληδόνων καί σπονδυλωτῶν: «ὁ τῆς φυτικῆς ἀλύσεως πρῶτος κρίκος ἦν προγενέστερος τοῦ πρῶτου κρίκου τῆς ζωϊκῆς ἀλύσεως – καί ὁ μὲν πρῶτος κρίκος τῆς φυτικῆς ἀλύσεως ἐστὶν ἀναγκαῖος τῇ ὑπάρξει τοῦ πρῶτου κρίκου τῆς ζωϊκῆς ἀλύσεως. Ὁ δὲ πρῶτος κρίκος τῆς ζωϊκῆς ἀλύσεως ἀναγκαῖος τῇ ὑπάρξει τοῦ δευτέρου κρίκου τῆς φυτικῆς ἀλύσεως → κ.ο.κ. καί καταλήγει «οὐ μόνον τοῖνυν ἢ τῶν φυτῶν ἄλυσίς ἐστὶν ἀλληλέγγυος τῇ τῶν ζῶων ἀλύσει ἀλλὰ καί ἕκαστος κρίκος τῆς φυτικῆς ἀλύσεως ἐστὶν ἀλληλέγγυος ἐκάστῳ κρίκῳ τῆς ζωϊκῆς ἀλύσεως». Ἐδῶ ξαναδρίσκουμε τήν ἔννοια τοῦ ἀλληλέγγυου μὲ τήν ὁποία ἀπέδωσαν σέ αὐτὴν τήν περίπτωσιν οἱ μεταφραστές τὸν ὄρο *solidarité* τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου.

Τά πρῶτα ὀργανικά ὄντα γεννήθηκαν σέ ὑδάτινο περιβάλλον (ἐγχυμικά, ζωόφυτα). Οἱ μύκητες καί τά μαλάκια ἀποτελοῦν τὸν ἐνδιάμεσο κρίκο μεταξὺ νεροῦ καί στεριᾶς. Αὐτὴ ἡ ταξινόμηση «ἢ ζωολογική καί βοτανική εἰς τάξεις συγκριτικῆς διαίρεσις ἔσται ἢ λογικωτέρα». Ἡ γένεση τῶν διαφόρων κρίκων ἐπιτελεῖται στοὺς πόλους καί ἐπακολουθεῖ μετανάστευση πρὸς τὸν ἰσημερινό ὅταν οἱ πόλοι περιοδικά καταψύχονται. Ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπο, πού ἐφάνη μετὰ τὸν τελευταῖο κατακλισημὸ καί κατάλοιπά του δὲν ὑπάρχουν στά προηγούμενα γεωλογικά στρώματα πού σχηματίσθηκαν ἀπὸ τίς περιοδικές ψύξεις-κρυσταλλώσεις τῆς γῆϊνης ἐπιφάνειας, προέρχεται ἀπὸ τά ζῶα: «ὁ πρῶτος κρίκος τῶν ἀνθρώπων ἐκ τοῦ τελευταίου κατάγεται τῶν ζῶων». Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἦσαν μέλανες καί τριχωτοί. Πρόγονος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ πίθηξ (sic). Ὁ Πίθηξ, ὁ τρωγλοδύτης καί ὁ Αἰθίοψ τῆς Αὐστραλίας μαζί μὲ ἀφρικανικοὺς κυρίως λαοὺς ἀποτελοῦν τήν Αἰθιοπική φυλή. Οἱ ἄλλες δύο φυλές εἶναι ἡ Μογγολική (Ἰνδοὶ τῆς Ἀμερικῆς, Μαλαοί, Ἰάπωνες, Τάρταροι, Σινοί, Ἰνδοί) καί ἡ Καυκασία (Ἀραβες, Ἀρμένιοι, Ἰουδαῖοι, Ἕλληνες, Ρωμαῖοι, Φράγκοι, Σλάβοι). Ὁ δόρειος Καυκάσιος δὲν μοιάζει μὲ τὸν τῆς Μεσημβρίας, καί ὁ Σλάβος διαφέρει τοῦ Ἀραβος. «Ὁ δόρειος τύπος εἶναι καθαρὸς, ἐνῶ ὁ μεσημβρινὸς περὶ τῷ γίγνεσθαι τύπος μεταβάσεως, ἐν Ἀσίᾳ μὲν μεταξὺ τοῦ Καυκασίου καί τοῦ Μογγόλου, ἐν Ἀφρικῇ δὲ μεταξὺ τοῦ Καυκασίου καί τοῦ Αἰθίοπος». Ἐκαστος λοιπὸν τύπος πολλαπλασιάζεται ἐπ' ἄπειρον ὅσοι τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὑπάρχουσι τύποι, τόσαι ἐν ἐκάστῳ τύπῳ ποικιλίαι».

Πρόκειται, ὅπως εὐκόλα μπορεῖ κανεῖς νά ἀντιληφθεῖ, γιά ἓνα συνονθύλευμα διαφορῶν δοξασιῶν (κλίμακας τῶν εἰδῶν, ἰδέα τῆς προοδευτικῆς ἐξελίξεως, ὑφερπουσῶν ρατσιστικῶν ἀξιολογήσεων, κ.ἄ.) μὲ ὀρισμένες ἐπιστημονικῆς ἢ φιλοσοφικῆς

δοξασίες τής εποχής οικόδομημένες σ' ένα λίγο πολύ όμογενές σύστημα. Αὐτή ἄλλωστε ἢ παρατήρηση ἰσχύει γιά ὄλο τό περιεχόμενο τής ΚΟΣΜΟΣΟΦΙΑΣ.

Ὅπως διεξοδικά ἀναλύω σέ ἄλλο δημοσίευμα (Κ. Κριμπᾶς: Ἡ Κοσμοσοφία ἢ ὁ Παγκόσμιος Σοσιαλισμός, *Τά Ἱστορικά*, τχ. 7, Δεκέμβριος 1987, 47-56) τό ἔργο εἶναι πιστή μετάφραση μέ ἐλάχιστες προσθήκες (σέ ὑποσημειώσεις) ἢ ἀλλαγές λίγων λέξεων τοῦ βιβλίου τοῦ γάλλου δημοσιογράφου Henri Lecouturier: *Cosmosophie ou le Socialisme Universel*, τό ὁποῖον ἐκδόθηκε στό Παρίσι τό ἔτος 1850. Δέν εἶναι ἔργον τοῦ Θεοφίλου Καίρη, ὅπως ἰσχυρίζονται ὀρισμένοι νεοέλληνες συγγραφεῖς.

Εἶναι δύσκολο σήμερα νά συμπεράνουμε πόσο γνωστό κείμενο ὑπῆρξε ἡ *Κοσμοσοφία* στόν ἐλληνικό χώρο. Ὑπῆρξε ὁμως ἕνα προδαρβινικό ἐξελικτικό κείμενο στά ἐλληνικά ἀπό τό 1856.

ΑΠΟΠΛΑΝΗΣΙΣ

*Ἐΐχαν ἐκπέσει ἀποπλανηθεῖσαι, καί εἶχαν βραχυθῆ
(Ἄλ. Παπαδιαμάντη, «Ἡ Γλυκοφιλοῦσα» 3.73. 4-5)*

Ὁ καθηγητής τῆς Σορβόνης κ. G. Saunier, εἰδικός μελετητής τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου καί μεταφραστής τῆς «Φόνισσας», σέ πρόσφατο, σχετικά, μελέτημά του γιά τόν Παπαδιαμάντη γράφει μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς:

«Δέν ἀρνοῦμαι οὔτε στιγμή τή σπουδαιότητα τῆς θεολογικῆς αὐτῆς ἄποψης, ὅπως βρῖσκω καίριο καί θαυμάσιο τό θεολογικό σχόλιο τοῦ ΝΔΤ(ριανταφυλλόπουλου) στό διήγημα “Ἐρως-Ἡρως” (Δαιμόνιο) μεσ(ημβρινό), 79 κ.έ.): λέω ἀπλῶς ὅτι δέν ἐπαρκοῦν, ὅτι δέν ἐξαντλοῦν τό νόημα τῶν κειμένων. Στήν περίπτωση τοῦ “Ἐρως-Ἡρως”, ἡ ἀποκλειστικά θεολογική προσέγγιση ἀφήνει κατά μέρος ὅλο τό διπλό συμβολισμό τοῦ νεροῦ καί τῆς θάρκας, τήν ἀντιζηλία τῆς θάλασσας καί τῆς μητέρας, τό διαβολικό παιχνίδι τῶν δύο γυναικῶν: “Ἔ, βουλαί ἀνθρώπων ὑποβολιμαῖαι, τοῦ Ἀχιτόφελ βουλαί!” (Τ. 3, 174, 8-9), καί εἰδικά τήν περιέργη στάση τῆς Μπούρμπαινας ἀπέναντι στό γιό της, στάση πού δίνει τόσο θολή καί διαφορούμενη ἀπόχρωση στήν τελευταία ἐπέμβασή της, ὑπό μορφή ὁράματος: “... καί θά ἐπροσπάθει νά τόν ἀποπλανήσῃ” (Τ. 3, 172, 1). Γιατί, πράγματι, χρησιμοποίησε ὁ Παπαδιαμάντης ἕνα ρῆμα μέ τόσο ἔντονη καί συγκεκριμένη ἐρωτική συνέμφαση: “ἀποπλανήσῃ”, ἀντί γιά τά οὐδέτερα “παραπλανήσῃ”, ἢ “(ἐξ)ἀπατήσῃ” ἢ ἀκόμα “(ξε)γελάσῃ”, ἂν δέν ἔννοοῦσε, πιθανότατα ἀσύνειδα, κάτι πολύ πύο βαθύ ἀπό τό ἀπλό ξεγέλασμα γιά τήν πραγματικότητα τοῦ γάμου; Ἔτσι, ἡ ἀποκλειστικά θεολογική προσέγγιση παρατείνει τήν ἐκούσια τύφλωση, τό παλαιό ταμποῦ – νά μὴν ἀντικριστεῖ κἀν ἡ φαντασίωση τῆς μητρικῆς ἀίμομειξίας: παραμορφώνει δηλαδή, κουτσορεῦει, εὐνουχίζει τό κείμενο τοῦ Παπαδιαμάντη»¹.

Ἡ λέξη “γάμου” ἔχει τόν δείκτη 5 στόν ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ ἡ-ἐξῆς ὑποσημείωση:

«Τό ρῆμα “ἀποπλανῶ” εἶναι σχετικά σπάνιο, ἀκόμα καί στά χριστιανικά κείμενα. Ἀπαντᾷ δύο φορές στήν Καινή Διαθήκη, ἀλλά μόνο τή μία φορά ἔχει τήν ἔννοια τοῦ “ἀπατῶ”, ἐνῶ τό ἀπλό “πλανῶ”, πού δέν ἔχει ποτέ τή συνέμφαση τοῦ σύνθετου, ἀπαντᾷ 37 φορές, “ἀπατῶ” 3, “ἐξαπατῶ” 5. “Ἀποπλανῶ” δέν ἀναφέρεται κἀν στό

1. Guy Saunier, “Μερικές μεθοδολογικές παρατηρήσεις καί προτάσεις γιά τή μελέτη τοῦ Παπαδιαμάντη”, *Διαβάξω* ἀρ. 165, 8.4.87 (Ἀφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη), σσ. 34-42. Τό παράθεμα ἀπό τίς σσ. 37-38, οἱ ἀραιογραφήσεις δικές μου. Σημειῶνω πῶς ὁ κ. Saunier παραπέμπει μέ τά τ. 3, 174, 8-9 κλπ. στόν τόμο, τή σελίδα καί τούς στίχους τῆς κριτικῆς ἐκδοσης τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη.

Γλωσσάριο του Du Cange ούτε στο βυζαντινό λεξικό του Sophocles, ούτε στο λεξικό του G. W. H. Lampe (A patristic Greek lexicon). Κατά το Thesaurus απαντάται στους Έβδομήκοντα, αποκλειστικά με την έννοια του: “κάνω κάποιον να παρακτραπεί από το σωστό δρόμο”».

“Ας μου επιτρέψει τώρα, μακροθυμώντας, ό άναγνώστης να παραθέσω την έπιμαχη παράγραφο από τον «Έρωτα-ήρωα»:

«Ή γραία [sc. ή Μπούρμπαινα, ή μητέρα του Γιωργή] τον παρεκίνησε να μείνη στο σπίτι να κοιμηθί. Άνελογίζετο ότι, άν και ήσαν γείτονες με την οικίαν της μητρός της Άρχόντως, και άν ήκουε θορύβους και έκρηξεις χαράς εις τον ύπνον του ό Γιωργής, αυτή θά τον έπαρηγόρει και θά έπροσπάθει να τον άποπλανήση· και έπειτα θά τον είχε σιμά της, εμπρός εις τά μάτια της» (3.171.30-32 έως 172.1-2).

Παρέχω κάποιες αναγκαίες έξηγήσεις: ό νεαρός βαρκάρης Γιωργής είναι έρωτευμένος με τή συνομήλική του Άρχόντω, πού ή μητέρα της την παντρεύει με κάποιον νοικοκύρη από άλλον τόπο. Ό γάμος γίνεται νύχτα, και ή μητέρα του Γιωργή, πού γνωρίζει τον έρωτα του γιου της, προσπαθεί να τον καταφέρει να κοιμηθεί στο σπίτι και όχι στη βάρκα του, όπως συνηθίζει, για να μήν είναι μόνος του, όταν θά άντιληφθεί ότι παντρεύουν την άγαπημένη του.

Ή περικοπή του κ.Saupier, την όποία παρέθεσα στην αρχή, περιέχει τρεις, τουλάχιστον, παρερμηνείες του «Έρωτα-ήρωα» και μιά φιλολογική ταχυδακτυλογραφία. Έδώ θά περιοριστώ στην άναίρεση της μιās παρερμηνείας, εκείνων δηλ. πού γράφει ό κ.Saupier για τό ρήμα *άποπλανώ*. Ένας δεύτερος περιορισμός, πού επιβάλλεται κάπως και από τον χαρακτήρα του τόμου, όπου φιλοξενείται τό μελέτημα αυτό, είναι ότι ή άναίρεση θά επιχειρηθεί με γλωσσικά αποκλειστικώς επιχειρήματα, θά στηριχθεί στα δεδομένα της έλληνικής γλώσσας. Δέν πρόκειται να προσφύγω στα συμφραζόμενα ή στο πνεύμα του όλου διηγήματος και του Παπαδιαμάντη, ούτε θά ασχοληθώ με τά λεγόμενα περί ταμπού κλπ. Τοúτο δέν σημαίνει ότι παραιτούμαι – θά τά πώ άλλου και με άλλη γλώσσα.

Για να επανέλθουμε στο *άποπλανήση*: πιστεύει λοιπόν ό κ.Saupier ότι πρόκειται για ρήμα με πολύ έντονη και συγκεκριμένη έρωτική συνέμφαση, πού δηλώνει «φαντασίωση έρωτικής αίμομειξίας». Με άλλα λόγια ή χήρα – και μάλιστα γ ρ α ι α² – Μπούρμπαινα θέλει να κρατήσει το γιό της στο σπίτι για να τον *άποπλανήση* έρωτικά, έστω και φαντασιωδώς (τό «φαντασιωδώς» τό γράφω με επιφύλαξη· ή γλώσσα του Παπαδιαμάντη δέν με πολυδυσκολεύει, δέν μπορώ όμως να καυχηθώ ότι κατανοώ πάντα και τό ιδίωμα του κ.Saupier).

Έχω την άπόλυτη βεβαιότητα ότι δέν ύπάρχει ούτε εν ας “Έλληνας επαρκής άναγνώστης του Παπαδιαμάντη, πού να μήν θεωρεί φαντασιώδη την έρμηνεία του Γάλλου νεοελληνιστή. Έπειδή όμως και πάλι κινδυνεύω να κατηγορηθώ για δογματισμό και άναπόδεικτους ισχυρισμούς, θά καταφύγω σε άψευδείς μάρτυρες. Και αρχίζω με τά λεξικά της έλληνικής, πού δέν είναι δέβια αλάθητα, παρέχουν πάντως στερεότερη βάση από τά λεξικά των συμβόλων. Λοιπόν:

1. Στην έλληνική έκδοση του Λεξικού Liddell-Scott τό σχετικό λήμμα έχει ως έξής: «*άποπλανάω*: μελλ. -ήσω, άποπλανώ, έκτρέπω της ευθείας όδοϋ, άπομακρύνω του

2. Παρά τή δήλωσή μου να μήν προσφύγω στα συμφραζόμενα, ύποχωρώ για μιά και μόνη φορά και ύπογραμμίζω τή λέξη.

προκειμένου, *ἀλλ' οὐ βούλομαι ἀποπλανᾶν τὸν λόγον* Ἰππ. περί Ἄρθρ. 800· *ἀπ. τινὰ ἀπὸ τῆς ὑποθέσεως* Αἰσχίν. 79.6: -Παθ., *πλανῶμαι μακρὰν, δέδοικα μὴ πόρρω λίαν τῆς ὑποθέσεως ἀποπλανηθῶ* Ἰσοκρ. 155D· *ἀπολ., πλανῶμαι μακρὰν τῆς πατρίδος*, Ἄριστ. Ἰστ. Ζ. 5.23, 1, Χρύσιππ. παρὰ Πλουτ. 2.1048Α.Π. μεταφ., *ἔξαπατῶ, «καὶ δώσουσι σημεῖα καὶ τέρατα πρὸς τὸ ἀποπλανᾶν, εἰ δυνατόν, τοὺς ἐκλεκτούς»* Εὐαγγ. κ. Μάρκ. ιγ' 22».

Σημειώνω ἐδῶ πῶς, ἂν στήν Καινή Διαθήκη τὸ ρῆμα ἀπαντᾶ δύο φορές, στοὺς Ἑβδομήκοντα ἀπαντᾶ ἑφτά, ἄρα δέν εἶναι τόσο σπάνιο. Καί πρέπει νά ὁμολογήσω ὅτι δέν καταλαβαίνω γιά ποιό λόγο παρέθεσε ὁ κ. Saunier τή στατιστική του ὑποσημείωση³.

2. Ὁ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, στό *Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, παρέχει τὸ λῆμμα ὡς ἑξῆς:

«Ἄπο-πλανᾶω-ῶ, Μ. -ήσω. Ξεπλανῶ, ἀπομακρύνω, ἐβγάλλω (καὶ μσ.) ἐβγαίνω ἀπὸ (χάνω) τὸν δρόμον (καὶ μεταφορ. τὸν σκοπὸν, τὸ προκειμένον) μου, παρεκτρέπομαι».

3. Στό *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* τοῦ Δ. Δημητράκου, ὅπου οἱ λέξεις παρακολουθοῦνται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ὡς τὰ νεώτερα χρόνια, τὸ σχετικὸ λῆμμα εἶναι: «*ἀποπλανῶ -ᾶω κ. νεώτ. κ. δημ. ἀποπλανῶ, ἐκτρέπω τῆς εὐθείας ὁδοῦ, ἀπομακρύνω τοῦ προκειμένου: Ἰππ. Ἄρθρ. 800 ἀλλ' οὐ βούλομαι ἀποπλανᾶν τὸν λόγον // παθ. -ῶμαι πλανῶμαι μακρὰν ἀπὸ τινος: Ἰσοκρ. 155d δέδοικα μὴ πόρρω λίαν τῆς ὑποθέσεως ἀποπλανηθῶ, Διον. Ἄλ. Σύνθ. 3, 19 πολλοὶ ἀπὸ τῆς ἀληθείας ἀπεπλανήθησαν // ἀπολ. πλανῶμαι μακρὰν τῆς πατρίδος: Ἄριστ. Ζ' I 544B54· 2) μέσ. διανέμομαι, κυκλοφορῶ: Ἰππ. Τροφ. 33 ἀποπλανᾶται εἰς πάντα αἷμα καὶ πνεῦμα· 3) μτφ. παραπειθῶ, ἔξαπατῶ, ξεγελάω: ΚΔ Μάρκ. 13, 22 καὶ δώσουσι σημεῖα καὶ τέρατα πρὸς τὸ ἀποπλανᾶν, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐκλεκτούς // νεώτ. καὶ δημ. ἐνεργῶ ἀποπλάνησιν (βλ. λ. 3): ἀπεπλάνησεν ἀνήλικον ἐργάτριαν (παρέσυρεν αὐτὴν εἰς σαρκικὴν μίξιν ἢ γεν. εἰς ἀκολασίαν δι' ἀπατηλῶν ὑποσχέσεων, δώρων κττ.)».*

4. Στό *Λεξικόν Ἑλληνικῆς Γλώσσης* τῆς «Πρωῖας»: «*ἀποπλανῶ [-ᾶω] (ρ, μετβ.), ἄορ. ἀπεπλάνησα: ἐκτρέπω τινὰ τῆς ὀρθῆς κατευθύνσεως, τὸν βιάζω ἀπὸ τὸ σωστὸ δρόμο, ἀπατῶ, παραπλανῶ, ξεπλανεύω // (συνεκδ.) παραπειθῶ εἰς ἐκτέλεσιν ἀφροδισίου μίξεως, διαφθείρω, ἀπατῶ (βλ. ἀποπλάνησις)».*

5. Στή *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία*: «*ἀποπλανῶ (-ᾶω): πλανῶ, ἐκτρέπω τινὰ τῆς κατευθύνσεώς του, τοῦ σκοποῦ του, παραπλανῶ, ἀπατῶ // ἀφροδισιακῶς, παρασύρω διὰ λόγων, ὑποσχέσεων δώρων κ.τ.τ.».*

6. Ὁ Θ. Βοσταντζόγλου στό *Ἀντιλεξικόν*, λῆμμα 1017, *Παραπλάνησις [ἑξώθησις εἰς ἐσφαλμένον δρόμον]* στή σημασία τοῦ “[παρασύρω εἰς ἐσφαλμένον δρόμον]” παραθέτει τὰ ρήματα *πλανῶ, ἀποπλανῶ, παραπλανῶ*.

Ἄπο αὐτὰ συνάγεται ὅτι στοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς μεταγενέστερους τὸ *ἀποπλανῶ* δέν ἔχει τὴ σημασία τοῦ «παρασύρειν εἰς σαρκικὴν μίξιν»⁴. Αὐτὴ τὴν ἀποκτᾶ σὺν

3. Ὃπου μεταχειρίζεται κάπως ἄνισα τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα: σημειώνεται μὲν ὅτι τὸ «ἀποπλανῶ» ἀπαντᾶ δύο φορές στήν Κ.Δ., ὄχι ὅμως ὅτι στήν Π.Δ. τὸ βρῖσκουμε σέ ἑφτά χωρία.

4. Ἀκόμη καὶ στό χωρίο 7, 21 τῶν Παροιμιῶν τῆς Π.Δ., μολοντί πρόκειται γιά πόρνη ποῦ

νεώτερα χρόνια, και ή επίδοσή της – αν όχι και ή αρχή της – όφείλεται, όπως πιστεύω, στη γλώσσα της ελληνικής νομοθεσίας. Θά αποδείξω λοιπόν ότι ό Παπαδιαμάντης και άλλοι, σύγχρονοι ή νεώτεροί του, συγγραφείς χρησιμοποιούν κατά κανόνα τή λέξη μέ τήν αρχική σημασία του «παραπλανώ, απομακρύνω του προκειμένου», χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι άγνοούν τήν κατά πολύ μεταγενέστερη τής έρωτικής αποπλάνησης. Προηγουμένως όμως πρέπει νά διευκρινιστεί κάτι άλλο. Ό κ.Saupier δηλαδή, παρά τή μαρτυρία όχι μόνο των λεξικών αλλά και τής δικής του ύποσημείωσης, αναρωτιέται πώς μέ αφήνει άνυποψίαστο τό παπαδιαμαντικό *άποπλάνηση*, «ένα ρήμα μέ τόσο έντονη και συγκεκριμένη έρωτική συνέμφαση», τήν ώρα πού ό Παπαδιαμάντης θά μπορούσε νά γράψει ένα από τά «οὐδέτερα» ρήματα «παραπλάνηση» ή «(έξ)άπατηση» ή ακόμα «(ξε)γελάση», αν δέν ύπονοούσε τή μητρική αίμομειξία.

Άλλά γιατί άποφάινεται μέ τήση βεβαιότητα ότι τό *παραπλανώ* και τό *(έξ)άπατώ* και τό *(ξε)γελώ* είναι «οὐδέτερα», και άρα δέν δηλώνουν, όταν τό καλεϊ ή περισταση, τό «πιό βαθύ» πού, κατά τή γνώμη του, κρύβεται στό *άποπλανώ*; Άν φυλλομετρήσει τόν Δημητράκο, τήν Πρωϊά, τήν Μ.Ε.Ε., και ρωτήσεϊ Έλληνες φίλους του, Σκιαθίτες ή όχι, όπως άξιέπαινα έκανε για τό *άποσώνω*⁵, θά πληροφορηθεϊ ότι δέν είναι καθόλου «οὐδέτερα», αλλά έχουν και αυτά, όταν τό φέρει ό λόγος, τήν «έρωτική συνέμφασή» τους. Συνεπώς όποιος θέλει νά δει στό χωρίο του «Έρωτα-ήρωα» μητρικές αίμομειξίες, θά τίς έβλεπε άκόμη και αν ό Παπαδιαμάντης είχε γράψει *ξεγελάση* ή *παραπλάνηση* κλπ.

Πλήττω έγώ ό ίδιος μέ όσα αναγκάζομαι νά γράψω εδώ, πιστεύω όμως ότι ό κ.Saupier, πού μέ θεωρεϊ μισαλλόδοξο, δέν έχει ούτε τώρα πεισθεϊ ότι άστόχησε δεινά στην έρμηνεία του ρήματος. Θά παραθέσω λοιπόν άρκετά χωρία από νεώτερους συγγραφείς, μεταγενεστέρους του Παπαδιαμάντη, πού χρησιμοποιούν τό ρήμα ως συνώνυμο του «έξαπατώ», «παραπλανώ», μολονότι στά χρόνια τους τείνει πραγματι ν' άποκτήσει ως μοναδική σημασία τό «παρασύρω έρωτικά». Όλα προέρχονται από τό άρχείο του Modern Greek Dictionary Center του Πανεπιστημίου τής North Dakota⁶:

1. «– Ξέρεις, πατέρα, είναι άπόλυτος άνάγκη νά ίδρυθή στην Ίταλία έλληνορθόδοξο σχολείον. Έτσι μόνο θά σωθουν σωρεία γραικών σπουδαστών, τούς όποιους παρασύρει, άποπλανά και διαφθείρει ό καθολικισμός διά των έν Ρώμη και Παδούη καθολικών έλληνομουσειών» (Θ. Πετσάλης, *Οί Μαυρόλυκοι*, 2.236).

2. «Γιά μά στιγμή είχα ύποθέσει, ότι άποπλανηθήκατε μέσα στό δάσος» (Π. Νιρβάνας, *Τό Άγριολούλουδο*, 65).

3. Ζήτουλας είμαι. Τί άλλο παρά ζήτουλας κι' άποπλανήθηκα στον κυκεώνα» (Τ.Κ. Παπατσώνης, *Άσκηση στον Άθω*, 135).

4. «Τό Νυμφίο τής Έκκλησίας σās παρουσίασαν ως νυμφίο σας, αυτοί πού σās άποπλάνησαν από τούς φυσικούς δρόμους» (Κ. Παλαιολόγος, *Τό Βήμα*, 10.4.62).

έπιχειρεί νά παρασύρει ένήλικο, ή αρχική γενική σημασία «έκτρέπω τινα τής ευθείας όδου» είναι έμφανής. Όπωςδήποτε, από χωρία όπως αυτό έχει προέλθει ή στενότερη σημερινή.

5. Guy Saupier, «Μερικές μεθοδολογικές...», σ. 36-37.

6. Ευχαριστώ θερμά τόν Καθηγητή κ.Δημ.Ι.Γεωργακά, Διευθυντή του Κέντρου, ό όποιος πρόθυμα μου απέστειλε τά σχετικά δελτία.

5. «Όταν πρόκειται για τήν ἀπλή γνώση, ἡ πείρα βοηθάει περισσότερο, ὅταν ὁμως πρόκειται για τήν ἠθική γνώση, δηλ. για τήν ἀξιολόγηση τῆς ζωῆς, τότε ἡ πείρα βοηθάει λιγώτερο καί συχνά ἀποπλανάει τόν ἄνθρωπο» (I.N. Θεοδωρακόπουλος, *Σύστημα Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς*, 111).

6. «Ἐξ ἄλλου ἕνας ζωγράφος ἢ γλύπτης χωρίς ἀξίαν θά εἶνε δύσκολον νά μᾶς ἀποπλανήσῃ ἐπειδή ἀπλῶς ἔκαμε διαστροφάς καί παραμορφώσεις *pour épaier le bourgeois*» (Ζ. Παπαντωνίου, *Ταξίδια*, 35).

Θεωρῶ περιττό νά συνεχίσω τήν παράθεση περικοπῶν. Εἶναι φανερό πῶς καί σύγχρονοι – Νιρβάνας, Παπαντωνίου – καί νεώτεροι τοῦ Παπαδιαμάντη χρησιμοποιοῦν «οὐδέτερα» καί δίχως «ἐρωτική συνέμφαση» τό *ἀποπλανῶ*⁷. Ἄλλά καί στό συντεταγμένο ἄρθρο *ἀποπλανῶ* τοῦ Ἑλληνοαγγλικοῦ Λεξικοῦ Γεωργακά ὡς ἀρχική σημασία δίδεται ἡ «lead astray, mislead, deceive», ἐνώ ἡ «seduce, debauché, abuse» παρέχεται ὡς δεύτερη, ἀκριβῶς ὅπως καί στά λεξικά τῆς νεοελληνικῆς.

Ἡ πιθανότερη ἀντίρρηση, φαντάζομαι, εἶναι ὅτι δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ σημασία τοῦ ῥήματος στός ἄλλους ἀλλά στόν Παπαδιαμάντη. Ἐρχόμαστε λοιπόν καί στά δικά του κείμενα:

1. «Ἄνεϊρον εἰς τόν κρημόν ὡς μικρόν κοπάδιον αἰγῶν ἀποπλανηθέν καί ἀπαγόμενον ὀπίσω εἰς τήν μάνδραν» («Στό Χριστό στό Κάστρο» 2.291.10-11).

2. «Πέραν τῆς κρήνης ἐξέρχεται τώρα ἡ πηγὴ τοῦ νεροῦ, ὡς νά ἔχη ἀποπλανηθῆ» («Τά Δαιμόνια στό ρέμα» 3.241.19-20).

3. «Τότε ἀπεπλανήθην. Καθώς εἶχα γυρίσει [...] ἔχασα τόν δρόμον» (αὐτ. 294.16-19).

4. «... εἶχεν ἐξέλθει καί ἀποπλανηθῆ τό παιδίον» («Φιλόστοργος» 3.102.27).

5. «... προτρέχοντα, ἢ ἀποπλανώμενα καί μένοντα ὀπίσω» («Οἱ Μάγισσες» 3.231.5).

6. «Εἶχαν ἐκπέσει ἀποπλανηθεῖσαι, καί εἶχαν βραχωθῆ» («Ἡ Γλυκοφιλοῦσα» 3.73.4-5).

7. «Τότε τά φαντάσματα φεύγουσι, καί αἱ σκιαὶ ἀποπλανῶνται» («Ὁ Ἄδασκαμός τοῦ Ἄγα» 3.140.12).

8. «... θ' ἀπεπλανᾶτο νά εἰσέλθῃ εἰς σπίτια Γεώργηδων» («Γιά τά ὀνόματα» 3.402.6-7).

9. «... μή τυχόν ἀποπλανηθῆ καί βραχωθῆ καμμία εἰς τόπον ἄδατον» («Φορτωμένα κόκκαλα») 4.219.5-6).

Στά ἐννέα αὐτά χωρία, πού δέν ἐντοπίσθηκαν ὕστερα ἀπό συστηματικὴ ἔρευνα ἀλλά κυρίως ἀπό μνήμη ἢ τυχαῖα, ὑπολογίζω ὅτι μποροῦν νά προστεθοῦν τουλάχιστο διπλάσια⁸. Τό ῥήμα λοιπόν δέν εἶναι ἀπαξ εἰρημένον, στόν «Ἐρωτα-ἦρωα», ὁπότε θά ἦταν ἴσως δυνατό, καμμύοντας τά μάτια καί δύοντας τά αὐτιά, νά δικαιω-

7. Καί τό *ἀποπλανεύω*, πού χρησιμοποιοῦν, σύμφωνα μέ τά δελτία τοῦ καθ. Δ.Ι. Γεωργακά, ὁ Παπατσώνης καί ὁ Θεοδωρακόπουλος. Τὸν ἀόριστο *ἀποπλάνεψες* παρέχει στό συντεταγμένο ἄρθρο *ἀποπλανεύω* τό Ἑλληνοαγγλικό Λεξ. Γεωργακά μέ παραπομπή στόν Χ.Χριστοδοσίδη. Ὅλο τό σχετικὸ χωρίο φαίνεται ὅτι ἀνήκει σέ δημοτικὸ τραγούδι, ἀλλά στό Ι.Λ.Α. δέν ὑπάρχει ἄρθρο *ἀποπλανεύω* (οὔτε *ἀποπλανῶ*).

8. Τά περισσότερα φεῖλονται στό ζῆλο τοῦ φίλου Ἀπόστολου Ζορμπᾶ, πού τόν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ βοήθειά του.

λογήσουμε τήν ἐρμηνευτική μετεωρία τοῦ κ.Saupier.

Δέν ὑποστηρίζω, κάθε ἄλλο, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἀδύνατο νά χρησιμοποιήσει τό ρῆμα μέ τήν «ἐρωτική συνέμφασή» του, μολονότι ὄχι ἀκριβῶς τῆς ἴδιας χροιάς μέ τή σημερινή. Παραθέτω λοιπόν ἕνα χωρίο, τό μόνο πού ἐντόπισα μέχρι στιγμῆς⁹, μέ τή σημασία πού ἀποδίδει στό «ἀποπλανῶ» ὁ κ.Saupier: «Αὕτη δέ ἦτο τιμία γυνή [...] Οὐδέποτε ἠδύνατο νά παρεκτραπῆ [...] Τίς ἠδύνατο νά τήν ἀποπλανήσῃ;» («Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν» 1.298.24-28). Θυμίζω ἐπίσης στόν ἀναγνώστη ὅτι ὁλόκληρο τό μυθιστόρημα ἔχει ὡς κεντρικό μοτίβο, τῆς πλοκῆς τουλάχιστον, τήν ἀποπλάνηση μιᾶς, ἐνήλικης πάντως καί ἐγγαμῆς, γυναίκας. Καί θά χαρῶ ἂν ὁ κ.Saupier, ἢ ὁποῖος ἄλλος, μοῦ ὑποδείξει ἀνάλογα χωρία, ἀφοῦ αὐτό δέν θά εἶναι παρά μιᾶ πρόσθετη ἀπόδειξη ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δέν ἀπορρίπτει τίποτε ἀπό ὅσα κουβαλοῦν τά ποτάμια καί τά παραπόταμα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Καί νά ἡ εὐκαμψία του: τό οὐσιαστικό *ἀποπλάνησις*, πού ἡ «ἐρωτική του συνέμφαση» σήμερα εἶναι ἰσχυρότερη ἐκείνης τοῦ «ἀποπλανῶ», στόν τίτλο τοῦ Η΄ κεφ. τοῦ Γ΄ μέρους τῆς «Γυφτοπούλας» (1.622) συναντᾶται μέ ἐντελῶς οὐδέτερη σημασία.

Ἐπιστρέφω στά ἐννέα παπαδιαμαντικά χωρία. Ὁ προσεκτικός ἀναγνώστης θά ἔχει ἤδη ἐπισημάνει τοῦτο, ὅτι καί στίς ἐννέα περιπτώσεις τό ρῆμα εἶναι παθητικό, ἐνῶ στούς «Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν», ὅπου πράγματι πρόκειται γιά ἐρωτική ἀποπλάνηση, ἐνεργητικό. Ἄλλά ἐνεργητικό εἶναι καί στό συζητούμενο χωρίο τοῦ «Ἐρωτα-ἥρωα». Μήπως λοιπόν ἡ διαφορά – καί ἡ ὁμοιότητα – αὕτη δικαιώνει τήν ἀποψη τοῦ κ.Saupier;

Ἄς ἐπιχειρήσει ὁ ἀναγνώστης νά μετατρέψει στά ὄχτώ ἀπό τά ἐννιά χωρία τήν παθητική σύνταξη σέ ἐνεργητική. Ποιό θά εἶναι τό ὑποκείμενο τοῦ ἐνεργητικοῦ ρήματος; Ποιός δηλαδή θά ἀποπλανῆσει τά γίδια, τά παιδιά καί τίς σκιές; Δέν νομίζω ὅτι θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά ὑποστηρίξω ὅτι τό ρῆμα τοῦτο εἶναι ἐμφαντικότερο στήν παθητική φωνή, καί μάλιστα στόν Παπαδιαμάντη, τοῦ ὁποῖου ἡ σκέψη, εἰς πείσμα τοῦ κ.Saupier καί εἰς τινος ἄλλου, εἶναι κατά βάσιν θεολογική. Θέλω νά πῶ ὅτι στόν Παπαδιαμάντη πλανᾶται κανεῖς κυρίως ἀπό δική του ὑπατιότητα, τό ποιητικό αἶτιο εἶναι ἐσωτερικό συνήθως. Ὅσο γιά τό χωρίο 8 – ἀλλά φοβοῦμαι ὅτι μικρολογῶ πιά – εἶναι φανερό ὅτι ὁ παρατατικός *ἀπεπλάνᾳ* ἀντί τοῦ *ἀπεπλανᾶτο* θά ζημίωνε ἀφόρητα τή φράση.

Στά δύο, ἀντιθέτως, χωρία, ὅπου τό ρῆμα εἶναι ἐνεργητικό, τό ὑποκείμενο εἶναι κάποιον πρόσωπο: στούς «Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν» ὁ ἄνδρας πού θά ἦταν δυνατό ν' ἀποπλανῆσει ἐρωτικά τή γυναίκα, ἐνῶ στόν «Ἐρωτα-ἥρωα» ἡ μητέρα τοῦ Γιωργῆ πού *θά ἐπροσπάθει* – ὑπογραμμίζω ἐπίτηδες τόν παρατατικό αὐτό – νά ἐκτρέψει ἄλλοῦ τούς λογισμούς τοῦ γιοῦ της, νά τόν βαυκαλίσει μέ τά μητρικά κανάκια της, ἂν τυχόν ξαφνιαστεῖ ἀπό τά τρομπόνια τοῦ γάμου.

Νομίζω ὅτι ἡ μετά βδελυγμίας ἀπαράδεκτη ἐρμηνεία τοῦ *ἀποπλάνηση* ὀφείλεται σέ δύο, τουλάχιστον, αἰτίες: πρῶτα πρῶτα στήν ἐπιμονή τοῦ κ.Saupier νά θηρεύει ἔρωτες, καί μάλιστα ἔκνομους, ἐκεῖ ὅπου λάμπουν σπλάχνα οἰκτιρῶν. Ὑστερα,

9. Ἐνα ἀπό τά μεγάλα desiderata τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας εἶναι ἡ σύνταξη ἐνός πλήρους Λεξικοῦ τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἔργον δεινόν ἀλλ' εὐκλειαν φέρον.

στήν ἀμέλειά του νά ἐλέγξει τή χρήση τοῦ «ἀποπλανῶ» στήν ἑλληνική. Τό Παρίσι δέν ἀνασαίνει τό ἀεράκι πού φυσάει ἀκόμα στήν Κηφισιά. Ἔτσι ὁ κ. Saunier ἄφησε νά παρασυρθεῖ ἀπό τή σημασία πού ἔχει τό ρῆμα στά κείμενα τῶν νεωτέρων, πεζογράφων ἢ δημοσιογράφων¹⁰. Λησμόνησε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἀφέντης βασιλιάς ὅλης τῆς θάλασσας πού ὀνομάζεται ἑλληνική γλῶσσα – δεύτερον δέν ξέρω – καί τοῦ διέφυγε ὅτι ἡ κατ' ἐξοχήν ἀρετή τοῦ Σκιαθίτη ἦταν ἡ δ ι α κ ρ ι σ η – ἡ μεγαλύτερη, ἂν ὄχι γιά τούς ἀσκητές, ὅπως δὴποτε ὅμως γιά τούς συγγραφεῖς.

5^ο Γυμνάσιο Χαλκίδας

10. Ἔχω τή γνώμη ὅτι ἡ σημασία τοῦ «παρασύρω σέ σαρκική μείξη» ἐπικράτησε μέσω τῆς δημοσιογραφίας ἀλλά ἔχει τήν ἀρχή της, ὅπως ἤδη ἔχω σημειώσει, στόν Ποινικό Νόμο. Ὁ διαπρεπής νομικός καί Ἀντιστασιακός τοῦ Ἀρείου Πάγου κ. Σπ. Κανίνιας μέ πληροφορεῖ ὅτι ὁ ὄρος «ἀποπλανῶ» φέρεται ὡς μετοχή («ἀποπλανηθέντα») στό ἀρθρο 275 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου πού ἴσχυσε ἀπό τό 1834 ὡς τό 1950, καθώς καί στά ἀρθρα 279α τοῦ 1911 («ἀποπλανηθείσης») καί 279γ τοῦ 1914 («ἀποπλανῶ»).

Δέν εἶμαι ὅμως οὔτε ἐγώ ἐντελῶς ἀθῶος τοῦ πταίσματος πού ἀποδίδω στόν κ. Saunier. Ἐπιρρασμένος ἀπό τά κείμενα τῶν νεωτέρων ἐξέδωσα στόν «Χρῆστο Μηλιώνη» τό χωρίο 2, 12, 33 - 2, 13, 1-3 ὡς ἐξῆς: «Ταῦτα ἐφρόνει ὁ Κώστας Μαντάς, ὁ πατήρ τῆς Βασίλως, τήν ὁποῖαν ἐτόλμησε πονηρόν γράϊδιον † ν' ἀποτολήση † μίαν ἡμέραν, ὅπως ρίψη αὐτήν εἰς χεῖρας Τούρκου, ὅστις τήν ἤθελε νά τήν ἔχη εἰς τό χαρέμι του».

Ὁ Γ. Βαλέτας στό *Συμπλήρωμα τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη* καί ἡ Ἐνη Βέη - Σεφερλί στήν ἔκδοσή της εἶχαν ἤδη ἀποκαταστήσει τό ὀρθό ν' ἀποπλανήση στή θέση τοῦ ν' ἀποτολήση, πού παρέχει ἡ πρώτη δημοσίευση. Ὁφείλα νά δεχτῶ τή διόρθωση δίχως ἐνδοιασμούς. Ἀντί ὅμως νά τήν εἰσαγάγω στό κείμενο, τήν παρέθεσα ἀπλῶς στό κριτικό ὑπόμνημα καί ἀδασάνιστα χαρακτηριστικά ὡς *locum desperatum* τό ν' ἀποτολήση. Καί ὅμως, καθώς θά ἔλεγε ὁ Παπαδιαμάντης, εἶχα διαβάσει πάμπολλες φορές τό ν' ἀποπλανήση στό ἐπίμαχο χωρίο τοῦ «Ἐρωτα-ἦρωα» καί ὅμως, δέν χρειαζόταν παλαιογραφική δεινότης γιά νά σκεφτῶ ὅτι τό μάτι τοῦ τυπογράφου παραπλανήθηκε ἀπό τό προηγούμενο κατά δύο λέξεις ἐτόλμησε καί παροδηγήθηκε στό ἀποτολήση.

Mea culpa. Naί, ἀλλά τότε δέν θά εἶχε δίκαιο ὁ κ. Saunier νά παραπονεθεῖ ὅτι τόν καταδικάζω, ἐνῶ θρίσκομαι καί ἐγώ ἐν τῷ αὐτῷ κρίματι;

Ἄναμφισβήτητα τό λάθος μου δέν εἶναι μικρό. Μέ τή διαφορὰ ὅμως ὅτι ἡ δική μου ἀστοχία, πού ὀφειλόταν σέ φιλολογική ἀδράνεια καθόλου μικρότερη ἀπό τοῦ κ. Saunier, δέν ἐκθέτει τόν ἄμωμο Σκιαθίτη. Ἀντίθετα, τό ἐρμηνευτικό σφάλμα τοῦ κ. Saunier ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα σέ μεγάλους γκρεμούς: ἂν τό ν' ἀποπλανήση δέν εἶναι ρῆμα «οὐδέτερο», εἴμαστε κατά λογική ἀναγκαιότητα ὑποχρεωμένοι νά δεχτοῦμε ὅτι καί στόν «Χρῆστο Μηλιώνη» τό γράϊδιον θέλησε νά ἀποπλανήσει ἐρωτικά τήν Βασίλω! Ἀλλά τότε δέν διαβάζουμε Παπαδιαμάντη...

ANNA ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΙΧΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΛΟΓΟΥ ΣΤΗ ΖΩΗ

Τό ξργο πού όρίζει τήν έπίσημη έμφάνιση τού Σικελιανού στόν λογοτεχνικό χώρο είναι ό *ΎΑλαφροΐσκιωτος* (γράφεται τό 1907, δημοσιεύεται τό 1909). *Ή έκτενής* αυτή σύνθεση όχι μόνο «πλούτισε τή γλώσσα»¹ μας αλλά αποτέλεσε ταυτόχρονα καί μιá νέα στιχουργική πρόταση. Καί τούτο γιατί μ' αυτήν πραγματώνεται ή διάθεση τού ποιητή νά επέκτεινει τίς στιχουργικές καινοτομίες πού είχαν άρχίσει νά έφαρμόζονται άπό άλλους ποιητές ήδη άπό τίς άρχές τού αιώνα, είτε σέ μεμονωμένα ποιήματα (Πάλλης, ΎΕφταλιώτης, Χατζόπουλος κ.ά.), είτε σέ έκτενέστερη ποιητική σύνθεση (*Δωδεκάλογος τού Γύφτου*· δημοσιεύεται τό 1907, τή χρονιά πού γράφεται ό *ΎΑλαφροΐσκιωτος*). *Ό Σικελιανός* σ' αυτό τό ξργο συνδυάζει τόν α ύστηρό έμμετρο στίχο μ' ένα είδος στίχου πού άποκλίνει άπό τήν παραδοσιακή στιχουργία καί πού όνομάζεται έλευθερωμένος στίχος². Μία παράλληλη μέ τού Σικελιανού χρήση τού έλευθερωμένου στίχου σέ συνδυασμό μέ τόν α ύστηρό έμμετρο καί κυρίως μέ τόν σπασμένο δεκαπεντασύλλαβο παρατηρείται καί στόν *Δωδεκάλογο τού Γύφτου*. *Ύπό* τόν άποψη αυτή φαίνεται ότι ό Σικελιανός άξιοποίησε στή συγγραφή τού *ΎΑλαφροΐσκιωτου* διδάγματα τής παλαμικής μετρικής.

Στά γραμμένα σέ έλευθερωμένο στίχο μέρη τού *ΎΑλαφροΐσκιωτου* τόσο τό μήκος τών στίχων όσο καί τό είδος τού μέτρου ποικίλλουν άπό στίχο σέ στίχο. *Ή* στροφική διάταξη διατηρείται, ώστόσο ό αριθμός τών στίχων δέν είναι ό ίδιος σέ κάθε στροφή. *Ή* χρήση μιās χαλαρής όμοιοκαταληξίας επιτείνει άκόμη περισσότερο τήν αίσθηση τής μετρικής άπελευθέρωσης. *Ύ*λλα μέρη τού ποιήματος είναι γραμμένα σέ α ύστηρό έμμετρο στίχο, βάση τού όποιου είναι κυρίως ή έναλλαγή όμοιοκατάληκτων ίαμβικών όκτασυλλάβων μέ έπτασύλλαβους – δηλαδή σπασμένων δεκαπεντασυλλάβων – καί ίαμβικών δεκασυλλάβων μέ έννιασύλλαβους, μέ μοναδική έξαιρέση τόν «διάμεσο ύμνο» «ΎΎάπφα», πού έχει συντεθει, έκτός άπό τήν πρώτη του στροφή σέ άναπαιστικό ένδεκασύλλαβο. Σέ κάποια σημεία τών α ύστηρών μετρικά μερών τού *ΎΑλαφροΐσκιωτου* ό Σικελιανός παρεμβάλλει καί άλλα είδη στίχων (τετρασύλλαβους, ένδεκασύλλαβους, δωδεκασύλλαβους κ.λπ.) χαλαρώνοντας μέ τόν τρόπο αυτό τό μετρικό σχήμα.

Τό πέρασμα άπό τά περισσότερο έλευθερωμένα μέρη τού ποιήματος στά λιγότερο έλευθερωμένα άντανακλά δύο άντικρουόμενες τάσεις τού ποιητή στόν *ΎΑλαφροΐ-*

1. Γιώργος Σεφέρης, «Μονόλογος πάνω στήν ποίηση», *Δοκιμές*, τ. Α', ΎΑθήνα 1974, σ. 156.

2. Για τόν έλευθερωμένο στίχο βλ. ΎΑντρέας Καραντώνης, *Είσαγωγή στή νεώτερη ποίηση*, ΎΑθήνα 1958, σ. 130. ΎΑννα Κατσιγιάννη, «Μορφικές μεταρρυθμίσεις στήν έλληνική ποίηση τού τέλους τού 19ου αί. καί τών άρχών τού 20ου αί.», *Παλίμψηστον*, τεύχ. 5 (1987), σ. 163-166.

σκιωτο: τήν καινοτόμο διάθεσή του από τή μιά και τήν ανάγκη του νά μείνει πιστός σέ βασικές ἀρχές τῆς παραδοσιακῆς στιχουργίας ἀπό τήν ἄλλη. Ὁ ἴδιος, στό μέρος τοῦ ποιήματος πού ἐπιγράφεται «Ὁ στίχος», κάνει μιάν ἐνδιαφέρουσα διάκριση ἀνάμεσα σέ δύο εἶδη στίχων πού καλλιέργησε παράλληλα σ' αὐτή τήν ποιητική σύνθεση:

Τό στίχον ἄπλωσα ἠχηρό,
πολύθροο σάν πλατάνι.
Ξανάφερα τό ἀλάθευτο
τοῦ θείου ρυθμοῦ βοτάνι.
Ἔκοψα πλήθια τεχνικά
τό νέο χλωρό καλάμι.
Ἔδωκα ἀθάνατο νερό στήν ἀπαλάμη.

Κ' ἔνα ἄλλον ἐκυβέρνησα
– γεράκι μαθημένο στό κυνήγι –
γιά νά χαρεῖ πλατιά ὁ λαός
καί νά χαροῦνε οἱ λίγοι.

Τό πρῶτο εἶδος φαίνεται νά εἶναι ὁ δεκαπεντασύλλαβος, ὁ δημώδης στίχος μέ τή μακρά παράδοση, πού προορίζεται γιά τούς πολλούς: «γιά νά χαρεῖ πλατιά ὁ λαός». Εἶναι ὁ στίχος πού ὁ Σικελιανός ἔχει χρησιμοποιήσει στίς *Ραψωδίες τοῦ Ἰονίου* καί χρησιμοποιεῖ αὐτή τή στιγμή, μέ σπασμένη μορφή (ὀκτασύλλαβος + ἑπτασύλλαβος), στόν *Ἀλαφροῖσκιωτο*. Τό δεύτερο εἶδος, πού προπορεύεται σάν τό γεράκι στό κυνήγι, εἶναι, νομίζω, ὁ ἐλευθερωμένος στίχος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τό πρωτοποριακό στοιχεῖο τῆς ἐκφρασης τοῦ *Ἀλαφροῖσκιωτου*: «καί νά χαροῦνε οἱ λίγοι».

Αὐτόν τόν πρωτοποριακό, γιά τήν ἐποχή του, στίχο σέ ἀκόμη πιό ἐλεύθερη μορφή χρησιμοποιεῖ ὁ Σικελιανός καί στή δεύτερη, κατά σειρά, ἐκτενή ποιητική του σύνθεση, πού φέρει τόν γενικό τίτλο *Πρόλογος στή ζωή* (1915 - 1917), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τό πύο τολμηρό ἀπό στιχουργική ἄποψη ἔμμετρο ἔργο πού δημοσιεύεται ὡς τότε στήν ἑλληνική ποίηση.

Ἡ στιχουργική ἰδιαιτερότητα αὐτοῦ τοῦ ἔργου σέ σύγκριση μέ τά στιχουργικά συμφραζόμενα τῆς ἐποχῆς φαίνεται καθαρότερα στήν πρώτη ἐκδοση, ἡ ὁποία ἐκφράζει τήν ἀρχική ἐκδοτική βούληση τοῦ ποιητῆ. Ἔχω παρατηρήσει ὅτι ὁ ἐκδότης - τυπογράφος Γιάννης Σκαζίκης, ὁ ὁποῖος ἐπιμελήθηκε τή δεύτερη ἐκδοση (1946 - 1947), ἐπέφερε – κατά τεκμήριο μέ τή συγκατάθεση τοῦ ποιητῆ – ἀρκετές ἀλλαγές στό κόψιμο, στή διάταξη καί τή στίξη τῶν στίχων γιά νά κάνει προφανῶς πύο προσιτό τό ἔργο³. Ἀρκετές, ἐπίσης, διαφορές τόσο ἀπό τήν πρώτη ὅσο καί ἀπό τή δεύτερη ἐκδοση παρουσιάζει ἡ τρίτη καί ὀριστικότερη ἐκδοση τοῦ κειμένου, πού ἔγινε ἀπό τόν Γ.Π. Σαββίδη (1966). Στήν ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ, ἀποφάσισα νά παραπέμπω μόνο στήν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου γιατί, μολονότι οἱ ἀλλαγές πού ἔγιναν

3. Βλ. καί Γ.Π.Σαββίδη, «Ἐκδοτικές ἀπορίες ἑνός Νεοελληνιστῆ», *Μαντατοφόρος*, τεῦχος 25-26 (1987), σ. 41.

από τούς δύο εκδότες δέν ἀλλοιώνουν τή στιχουργική υπόσταση τοῦ ἔργου, ἡ ἐκδοση αὐτὴ μᾶς δίνει τή στιχουργική του φυσιογνωμία τὴν ἐποχὴ πού πρωτοδημοσιεύεται⁴.

Ὁ στίχος τοῦ *Προλόγου στὴ ζωὴ* θά μπορούσε νά ὀρισθεῖ ὡς ἓνα εἶδος ἰδιότυπου ἑτερόμετρου ἐλευθερωμένου στίχου. Τὰ μέτρα πού ἐναλλάσσονται εἶναι κυρίως ἱαμβοὶ καὶ τροχαῖοι· ἔχουμε δηλαδή μιὰν ἐναλλαγὴ βραδύτερων καὶ γοργότερων μετρικῶν θηματισμῶν. Ἡ διάθεση τοῦ ποιητῆ γιὰ δραστικές ἐπεμβάσεις στὴ δομὴ τοῦ παραδοσιακοῦ στίχου δέν περιορίζεται μόνο στὴ χρῆση τοῦ ἐλευθερωμένου στίχου ἀλλὰ καὶ στὴ συνειδητὴ διατάραξη τοῦ συντακτικοῦ ρυθμοῦ τοῦ ἐλευθερωμένου στίχου, πού ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ συχνὴ χρῆση τολμηρότατων διασκελισμῶν. Ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ μέτρου καὶ τοῦ μήκους τῶν στίχων, ἡ συντακτικὴ διατάραξη καθὼς καὶ ἡ συνειδητὰ περιορισμένη παρουσία τῆς ὁμοιοκαταληξίας, σέ συνδυασμὸ μὲ τὴ χρῆση κάποιων ἄμετρων στίχων, ἐπιτείνουν τὴν αἴσθηση τῆς ἀπελευθέρωσης σέ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νά ὀδηγήσουν τὴν κριτικὴ στήν ἄποψη ὅτι τὸ ἔργο εἶναι γραμμένο σέ ἐλεύθερο στίχο⁵. Τελευταία διατυπώθηκε καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ *Πρόλογος στὴ ζωὴ* εἶναι ἓνα εἶδος λυρικής προζας, ἀφοῦ «ἀρκεῖ νά μεταγράψουμε σέ πεζογραφικὴ μορφή ἓνα κείμενο γραμμένο σέ τέτοιον ἐλεύθερο στίχο (π.χ. τὸν «Πρόλογο στὴ ζωὴ» τοῦ Σικελιανοῦ) καὶ νά τὸ παραβάσουμε μ' ἓνα ποίημα σέ πεζὸ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, γιὰ νά διαπιστώσουμε ὅτι στὴν οὐσία τὰ δύο κείμενα εἶναι τῆς ἴδιας φύσεως»⁶. Κατὰ τὴν ἄποψή μου, τὸ ἔργο εἶναι γραμμένο σέ στίχο καὶ ὄχι σέ λυρική προζα μὲ τὴ μορφή τοῦ ἐλεύθερου στίχου γιὰ δύο κυρίως λόγους: πρῶτον, γιατί ἡ τυπογραφικὴ μορφή ἑνὸς ἔργου, στίς περισσότερες περιπτώσεις, εἶναι κριτήριο οὐσιαστικὸ καὶ ὄχι ἑξωτερικὸ γιὰ τὴν εἰδολογικὴ κατάταξη τοῦ ἔργου καὶ δεύτερον γιὰ τὸν λόγο ὅτι τὰ πεζὰ ποιήματα αὐτῆς τῆς περιόδου, μολονότι ἐνίοτε περιέχουν ἐνσωματωμένους ἑμμετρους στίχους, δέν περιέχουν ἓναν βαθμὸ μετρικότητας τόσο αἰσθητὸ ὥστε νά μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ κείμενα τῆς ἴδιας ἀκριβῶς φύσεως.

Γιὰ πρώτη καὶ γιὰ τελευταία φορὰ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ποίησης ἔχουμε μία τόσο ἰδιότυπη, ὀριακὴ θά λέγαμε, χρῆση τοῦ ἐλευθερωμένου στίχου⁷, ἓναν ἐλευθερωμένο στίχο μὲ μιὰν ὀλότελα ἰδιάζουσα μετρικὴ καὶ ρυθμικὴ κινητικότητα. Οἱ

4. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης δέν περιλαμβάνεται ἡ ἐξέταση τοῦ τελευταίου ποιήματος τοῦ *Προλόγου στὴ ζωὴ* («Ἡ Συνείδηση τῆς προσωπικῆς δημιουργίας») μέρος τοῦ ὁποῦ πρωτοδημοσιεύεται στὸ *Ἀντίδωρο* τὸ 1943, ἐνῶ ἀπαντᾷ σέ ὀλοκληρωμένη μορφή γιὰ πρώτη φορὰ στὸ corpus τῶν *Συνειδήσεων* μόνο τὸ 1946, 29 δηλαδή χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ *Προλόγου στὴ ζωὴ*. Ἡ χρῆση τοῦ ἐλευθερωμένου στίχου τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δέν ἀποτελεῖ πλέον καινοτομία στὴν ἐλληνικὴ ποίηση, ἐφόσον μάλιστα ἔχει ἐμφανισθεῖ καὶ ὁ ἐλεύθερος στίχος.

5. Βλ. Θ. Ξύδη, *Ἄγγελος Σικελιανός*, Ἰκαρος 1973, σ. 322 καὶ Γ.Π. Σαββίδη, «Τάνκα καὶ χάικου ἢ τὰ νυχτογιασεμιά», *Πάνω νερά*, Ἐρμῆς 1973, σ. 69.

6. Νάσος Βαγενᾶς, *Γιὰ ἓναν ὀρισμὸ τοῦ μοντέρνου στὴν ποίηση*, Στιγμὴ 1984, σ. 56.

7. Τὴν αἴσθηση αὐτῆς τῆς μετρικῆς ἰδιοτυπίας θά πρέπει νά εἶχε ὁ Μιχ. Περίδης ὅταν ἔγραφε ἤδη στὰ 1917: «Τὸ τραγοῦδι του χύνεται μὲ τὸν ζεστό ἐνθουσιασμόν τοῦ ἕμνου, ἔξω ἀπὸ κάθε συνηθισμένο μέτρο. Τὰ μέτρα καὶ οἱ ρυθμοὶ του ἀπελπίζουν κάθε κανονισμό, ἀνυποτακτοῦν σέ κάθε ἑξωτερικὴ ἀναλογία», «Ἄγγελος Σικελιανός: *Πρόλογος στὴ ζωὴ*, τ. Γ'», «Ἡ Συνείδηση τῆς Γυναίκας», *Γράμματα Ἀλεξανδρείας*, φ. 37, τ. Δ', Γεν.-Μάης 1917, σ. 1-2.

παραδοσιακοί στίχοι (ὁ ἑνδεκασύλλαβος, ὁ δεκαπεντασύλλαβος, ὁ δεκαεπτασύλλαβος κ.ἄ.) ἀπαντοῦν ἐδῶ ὄχι μόνο στή συνήθη τους μορφή, μέ κανονικό ἢ μὴ κανονικό τονισμό, μέ τομή ἢ χωρὶς τομή, ἀλλὰ καί ὡς σπασμένοι στίχοι, δηλαδή ὡς ζεύγη στίχων, ὅπως συμβαίνει καί στόν ἸΑλαφροῖσκιωτο. Ἡ ἐπιπλέον μετρική ἰδιαιτερότητα τῶν *Συνειδήσεων* σέ σχέση μέ τόν ἸΑλαφροῖσκιωτο συνίσταται στό ὅτι τά ζεύγη στίχων, πού ἰσοδυναμοῦν μέ ἑνδεκασυλλάβους, δεκαπεντασυλλάβους, δεκαεπτασυλλάβους κ.ο.κ., ἀπαντοῦν σέ ὄλους σχεδόν τούς δυνατούς συνδυασμούς. Παραδείγματος χάριν, γιά τόν δεκαπεντασύλλαβο ἔχουμε τή γνωστή ἐναλλαγή ὀκτασυλλάβων μέ ἑπτασύλλαβους ἀλλά καί τήν ἀσυνήθη ἐναλλαγή ἑνδεκασυλλάβων μέ τετρασύλλαβους, δωδεκασυλλάβων μέ τρισύλλαβους ἢ δεκασυλλάβων μέ πεντασύλλαβους, οἱ ὅποιοι ἐνούμενοι σχηματίζουν τυπικές δομές τοῦ δεκαπεντασύλλαβου:

Π.χ. ὦ γῆ μου, τά μεγάλα σου κλεισμένα 11
 μονοπάτια! 4
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Γῆς μου»)

Λύχνε χρυσέ, 4
 τή φλόγα σου σκορπῶντας, ὅλη μέρα, 11
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Γυναίκας»)

Ἦ Μάνα, 3
 ἐσύ δέ δείχτηκες σέ μέ, μέ τή γαλήνη, 12
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Πίστης»)

Καθώς στά θράχια, ὄμια ἀφροί τινάζονται 12
 καί γάροι – 3
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Γυναίκας»)

Ἦ καί τόν ἄντρα, 5
 πού τόν κρύβει ἀκόμα ἡ δύναμή του, 10
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Πίστης»)

κ.ο.κ.

Παραθέτω, ἐνδεικτικά, μερικά ἀκόμη ζεύγη στίχων, πού συνθέτουν ἑνδεκασύλλαβους καθώς καί δεκαεπτασύλλαβους:

σπασμένα σκῆπτρα, 5
 ἀτίμητα συντρίμμα, 6

λίόκαυτος σά θεός, 6
 ψηλά ἀναδύθη, 5

(«Ἡ Συνείδηση τῆς Πίστης»)

ὄμοια δαυλιά κρυμμένα στήν 8
 ἀσβόλη, 3

ἐμίγανε ἀξεκόλλητα τά 9

χείλια,	2
(«Ή Συνείδηση τῆς Φυλῆς μου»)	
σέ ξέρω, ὡς τὴν κορφή ὁ ἀητός,	8
τὴν τρεχαντήρα τὸ λιμάνι,	9
Ἄρματα δέν ἐγύρεψα ἀπὸ σέ,	10
χρυσάρματα, νά ζώσω,	7
(«Ή Συνείδηση τῆς Πίστης»)	
Σάν ἀπὸ μούρμουρο κρυφόν, ὁ διψασμένος,	13
προμαντεύει	4
ἔτσι ἡ ψυχὴ μου,	5
θεληματικὴ κ' ἐλεύτερη ἔχει σμίξει,	12
(«Ή Συνείδηση τῆς Γυναίκας»)	

Ἐνάλογοι συνδυασμοὶ σχηματίζουν καὶ ἄλλα εἶδη στίχων, ὅπως, γιὰ παραδειγμα, ὀκτασύλλαβους, δεκασύλλαβους, δωδέκασύλλαβους, δεκατρισύλλαβους κ.ἄ.

Ἐσὸς, αὐτὸ πού φαίνεται ἀκόμη πιὸ καινοφανές στίς *Συνειδήσεις* εἶναι ὅτι ὁ στίχος ὄχι ἀπλῶς διχοτομεῖται ἀλλὰ, σπανιότερα βέβαια, τριχοτομεῖται. Εἶναι πολὺ δύσκολο νά διαβάσει κανεὶς ὡς τρεῖς στίχους καὶ ὄχι ὡς ἓνα δεκαπεντασύλλαβο τὸ παρακάτω τρίστιχο:

ὦ Ἀντιφωνήτρα,	5
ν' ἀξιωθῶ νά πῶ,	5
τόν ὕμνο ἀκέριο,	5
(«Ή Συνείδηση τῆς Γυναίκας»)	

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοῦτο τὸ τρίστιχο πού σχηματίζει ἓνα δεκαεπτασύλλαβο:

Ἦ τότε, τότε	5
μέσ στά σερπετά σκοτάδια	8
τῶν κυμάτων	4

(«Ή Συνείδηση τῆς Φυλῆς μου»)

Αὐτὴ ἡ ἀνισομερὴς διχοτόμηση καὶ ἐνίοτε τριχοτόμηση τοῦ παραδοσιακοῦ μοντέλου τοῦ στίχου, πού περιγράψαμε παραπάνω, σηματοδοτεῖ μίαν ἐντελῶς νέα στιχουργικὴ ἀντίληψη, μιά νέα αἴσθηση τοῦ μετρικοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς μουσικῆς κίνησης πού πρέπει νά μεταδίδει ἓνα ποίημα καὶ θά πρέπει νά ὑπαγορεύεται, κυρίως, ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ ποιητῆ γιὰ ἀπελευθέρωση ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ ἔμμετρο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἀπελευθερωμένο στίχο.

Ἄλλη ἀπόκλιση ἀπὸ τὰ παραδεδομένα, πού πρωτοεμφανίζεται στίς *Συνειδήσεις*, εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς συχνὰ χρησιμοποιεῖ, ἀκόμη καὶ στὰ πλαίσια τῆς ἴδιας στροφικῆς ἐνότητας, τίς βραχύτερες καὶ ταυτόχρονα τίς μακρότερες μορφές στίχου πού ἔχουμε στὴ γλώσσα μας, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν μονοσύλλαβο καὶ καταλήγοντας ἐνίοτε στὸν δεκαοκτασύλλαβο στίχο. Στὴν τελευταία ἔκδοση τοῦ *Προλόγου στὴ Ζωὴ* ὑπάρχει ἀκόμη καὶ δεκαεννιάσύλλαβος στίχος («Ή Συνείδηση τῆς Γῆς μου», στ. 107: σειῶν-τας τὸν ἄερα ἀπ' τὸν τρεμάμενο καπνὸ σὰ λεύκα θεόρατη»). Αὐτὴ ἡ πρωτοφανής

συνύπαρξη ψηγγμάτων μετρικού ρυθμού και μακρότατων μορφῶν στίχων συνεπάγεται, βέβαια, τήν πλήρη διατάραξη τῆς μετρικῆς ἰσορροπίας.

Ἡ στροφικὴ διάταξη δέν παρουσιάζει καμμία ὁμοιομορφία· εἶναι σχεδόν αὐθαίρετη. Ἐξαιροῦνται, ὡστόσο, ὁρισμένα μέρη στὰ ὁποῖα παρατηρεῖται ἕνας αὐξημένος βαθμὸς μετρικῆς καὶ στροφικῆς κανονικότητας, πού ἐπιβάλλεται καὶ ἀπὸ τὴν χρῆση κάποιων αὐτοτελῶν διστίχων (βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ τρίτο μέρος στὴ «Συνείδηση τῆς Γυναίκας»). Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, δηλαδή τοῦ βαθμοῦ μετρικῆς κανονικότητας πού παρουσιάζει τὸ κάθε μέρος τοῦ ἔργου, θά μπορούσε νά παρατηρηθεῖ ὅτι «Ἡ Συνείδηση τῆς Γυναίκας» (1916) καὶ «Ἡ Συνείδηση τῆς Πίστης» (1917) μᾶς ἀποκαλύπτουν μετρικότερες σέ σύγκριση μὲ τὴ «Συνείδηση τῆς Φυλῆς μου» (1915) καὶ κυρίως μὲ τὴ «Συνείδηση τῆς Γῆς μου» (1915). Στὶς δύο πρώτες ἀπαντοῦν σέ ἀρκετά μεγάλη ἔκταση καὶ ὄχι σπάνια μὲ πυκνότητα ὁ ἑνδεκασύλλαβος, ὁ δεκατετρασύλλαβος καὶ ὁ δεκαπεντασύλλαβος (ὁ τελευταῖος μὲ ἀρκετά μεγάλη συχνότητα ἀλλὰ ὄχι καὶ πυκνότητα ἀπαντᾷ κυρίως στὴ «Συνείδηση τῆς Πίστης»). Μιά κάποια στροφικὴ ἀναλογία, ἂν μπορεῖ κανεὶς νά μιλήσει γιὰ ἀναλογία σ' ἕνα ἔργο μὲ τέτοια ρυθμικὴ καὶ στροφικὴ ποικιλία, ὅπως εἶναι ὁ *Πρόλογος στὴ ζωῆ*, εἶναι περισσότερο ὁρατὴ στὴ «Συνείδηση τῆς Γυναίκας» καὶ στὴ «Συνείδηση τῆς Πίστης» ἀπ' ὅ,τι στὴ «Συνείδηση τῆς Φυλῆς μου» – μὲ ἐξαίρεση βέβαια κάποιων μερῶν – καὶ στὴ «Συνείδηση τῆς Γῆς μου». Ἡ χρῆση τῆς ὁμοιοκαταληξιάς στὶς δύο πρώτες εἶναι, ἐπίσης, περισσότερο αἰσθητὴ.

Σ' αὐτὴ τὴν ἀπόπειρα ἀδρομεροῦς προσδιορισμοῦ τοῦ βαθμοῦ μετρικότητας τοῦ κάθε μέρους τοῦ ἔργου, θά ἔπρεπε, νομίζω, νά σημειωθεῖ ὅτι «Ἡ Συνείδηση τῆς Γῆς μου» εἶναι τὸ «πεζότερο» μέρος, ὄχι μόνο γιατί περιέχει μεγάλο ποσοστὸ ἄμετρων στίχων ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ εἶναι περισσότερο ἔλλογη καὶ ἀφηγηματικὴ, μὲ ἀποτέλεσμα νά καθίσταται πολλές φορές δυσδιάκριτος ἢ νά λύεται ὁ μετρικὸς θηματισμός. Στὴν περίπτωσή αὐτῆ – καὶ δέν ἰσχύει βέβαια τούτη ἡ διαπίστωση γιὰ ὅλα τὰ μέρη τῆς «Συνείδησης τῆς Γῆς μου» – ὁ χωρισμός σέ στίχους μοιάζει πράγματι, συμβατικὸς καὶ θά μπορούσε νά μὴ μᾶς δεσμεύει ἀπόλυτα στὸν χαρακτηρισμὸ τῶν μερῶν αὐτῶν:

Π.χ.

ἀλλὰ,
καθὼς ὁ γέρος ὁ ἑκατοχρονίτης, ὅπου
γνώρισα στὸ ἴδιο νησί μου, στὴ
Λευκάδα,
ποῦ ἀφοῦ πέρασε βοσκὸς σαράντα χρόνια
στὴ βουνοκορφή, στὰ Σταυρωτά,
καταίδηκε νά παντρευτεῖ μιά μέρα, στὸ γιαλό,
στὸ Μεγανήσι – κι' ἀπὸ τότε ἐγένηκε ψαρῶς –
κι' ἀπόχτησε τρεῖς θυγατέρες –
κι' ὅσο εἶτανε μικρές, κυβέρναε μοναχὸς τὸ
ψαροκαϊκὸ, τὸν πεζόβολο, τὰ παραγάδια
καὶ τὰ δίχτυα –
κι' ἅμα ἡ πρώτη θυγατέρα ἤρτε στὸ χνοῦδι
τῆς, τὴν πῆρε στὰ κουπιὰ νά δέσει τὸ
κορμί τῆς –
κ' ἔπειτα τὴν πάντρεψε καὶ πῆρε τὴν

κατοπινή –
 κι' άφου έδοσε και τούτη, εκράτησε λίγο
 καιρό τήν τρίτη στά κουπιά –
 και σάν τήν πάντρεψε κι' αυτή –

έμεινε πάλι μέσ στή βάρκα μοναχός,
 προσμένοντας τό θάνατο, ήσυχα νά τόν
 άγγίξει, καθώς σβεί στρωτά ό άέρας,
 στό νερό, τά δειλινά.

Τέλος, ή ρυθμική όργάνωση όλου του έργου ενισχύεται και άπό τήν πλούσια χρήση τής συνίξεσης όχι μόνο στά πλαίσια του ίδιου στίχου αλλά και στό πέρασμα άπό στίχο σέ στίχο:

Ώ Εύάνεμη,
 Άρμονία, Ζωή!

Στήν πρύμνα έσύ Γυναίκα μένε,
 όλόρητη, σιωπηλή!

(«Ή Συνείδηση τής Γυναίκας»)

Στήν πραγματικότητα, στό πέρασμα άπό στίχο σέ στίχο δέν έχουμε πλήρη συνίξεση, άφου τό τέλος του στίχου μάς αναγκάζει νά σταματήσουμε. Άλλά ή παύση αυτή είναι «άνοιχτή» (λιγότερο αισθητή άπό εκείνη πού επιβάλλει ή παρουσία συμφώνου στό τέλος του πρώτου στίχου ή στήν άρχή του δεύτερου). Θα λέγαμε ότι πρόκειται για μία παύση πού δέν ολοκληρώνεται πλήρως, άφου ή μετρική φορά του πρώτου στίχου ώθει τό, άνεμπόδιστο άπό σύμφωνο, τελικό του φωνήεν νά ένωθει ως ένα βαθμό μέ τό άρχικό φωνήεν του δεύτερου. Αυτή ή μερική συνεκφώνηση των δύο φωνηέντων, ή όποία τελείται στό σημείο έπαφής όχι δύο λέξεων αλλά δύο στίχων προσδίδει, στά σημεία όπου άπαντά, ένα θηλυκό κυμάτισμα στους στίχους, πού πλουτίζει μέ μιάν άκόμη νότα τήν πολυφωνική μετρικότητα του *Προλόγου στή ζωή*. Ένα κυμάτισμα πού σέ συνδυασμό μέ τήν πλούσια έναλλαγή των άνισοσύλλαθων στίχων κάνει τό ποίημα ν' άνοιγοκλείνει μετρικά σάν φυσαρμόνικα.

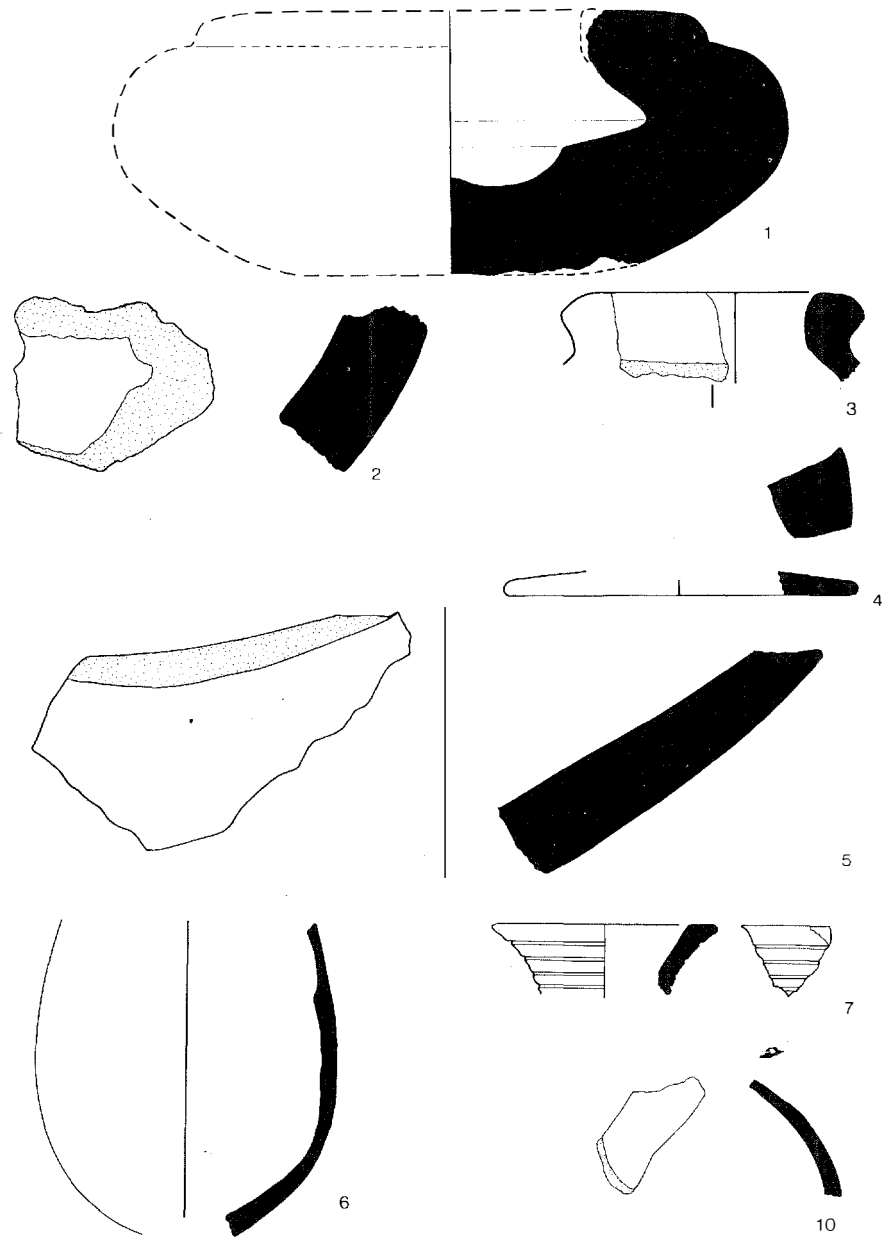
Ούτε ό έλευθερωμένος στίχος του Παλαμά ούτε αυτός του Καβάφη δέν κατόρθωσαν νά φθάσουν σέ τόσο προχωρημένες μεταρρυθμιστικές προτάσεις όσο ό στίχος των *Συνειδήσεων* του Σικελιανού. Βέβαια, ό ποιητής δέν έξαντλεί τήν ποιητική του δραστηριότητα σ' αυτό τό είδος στίχου αλλά ταυτόχρονα καλλιέργει και τήν αυστηρά μετρική μορφή, ή όποία στή συνέχεια θά τόν άπορροφήσει κατά τό μέγιστο μέρος⁸. Έχουμε δηλαδή, όπως και στον Βάρναλη άργότερα – στή δεύτερη έκδοση

8. Άλλα ποιήματα του Σικελιανού γραμμένα σέ περισσότερο ή λιγότερο έλευθερωμένο στίχο είναι τά έξης: «Στά Γιάννενα», «Έωσφόρου», «Τό ταχυδρομικό περιστέρι», «Θείος όνειρος», «Στή Μαρία Πολυδούρη», «Μνημόσυνο Παπαδιαμάντη», «Μακρυγιάννης», «Άνδρέας Κάλδος», «Haute actualité», «Άττικό», «Γράμματα II, IV», «Τά περιστέρια», «Ή κορφή του Νισύρου», «Μέγιστον μάθημα», «Κλεισούρα», «Πρωτέας», «Γράμμα άπό τό μέτωπο», «Στυγός όρκος» και «Πνευματικό έμβατήριο».

του *Φωτός πού καίει* – μιάν επιστροφή στους αυστηρούς στιχουργικούς τρόπους⁹.

9. Στα πλαίσια τούτης τῆς μελέτης είναι αναπόφευκτο νά μείνουν ἀνοιχτά ὀρισμένα προβλήματα· ὅπως, π.χ., γιατί ὁ Σικελιανός ἀπέφυγε ἐπιμελῶς νά γράψει πεζό ποίημα, στό ὁποῖο δοκιμάζονται ἐκείνη τήν ἐποχή μείζονες καί ἐλάσσονες λογοτέχνες. Ὁ Γ.Π.Σαββίδης, ὁ ὁποῖος μού ἐπεσήμανε τό θέμα, μέ πληροφορεῖ ὅτι στό τμήμα τοῦ ἹΑρχείου Σικελιανοῦ πού θρῖσκειται στό Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ὑπάρχουν τά πεζά σχεδιάσματα τῶν «προγραμματικῶν», κυρίως, ποιημάτων τοῦ Σικελιανοῦ. Ἐνα δείγμα τέτοιου σχεδιάσματος (ἀπό ποίημα πού δέν σώζεται καί ἐνδεχομένως δέν γράφτηκε ποτέ: «Τό κύπελλο τοῦ ἹΑγαθοδαίμονα») περιέχεται στόν πρόλογο τοῦ *Λυρικοῦ Βίου* καί ἔχει ἀρκετά ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ πεζοῦ ποιήματος. ἹΑστιχουργητή (μέ παρεμβολή μερικῶν μόνο στίχων) εἶναι καί ἡ ἀρχή τοῦ «Πέμπτου Εὐαγγελίου» ἀπό τό *Πάσχα τῶν Ἑλλήνων*. ἹΑἀναφορά τοῦ Σικελιανοῦ ἐδῶ σέ ἀνάλογα σολωμικά σχεδιάσματα εἶναι, νομίζω, συνειδητή.

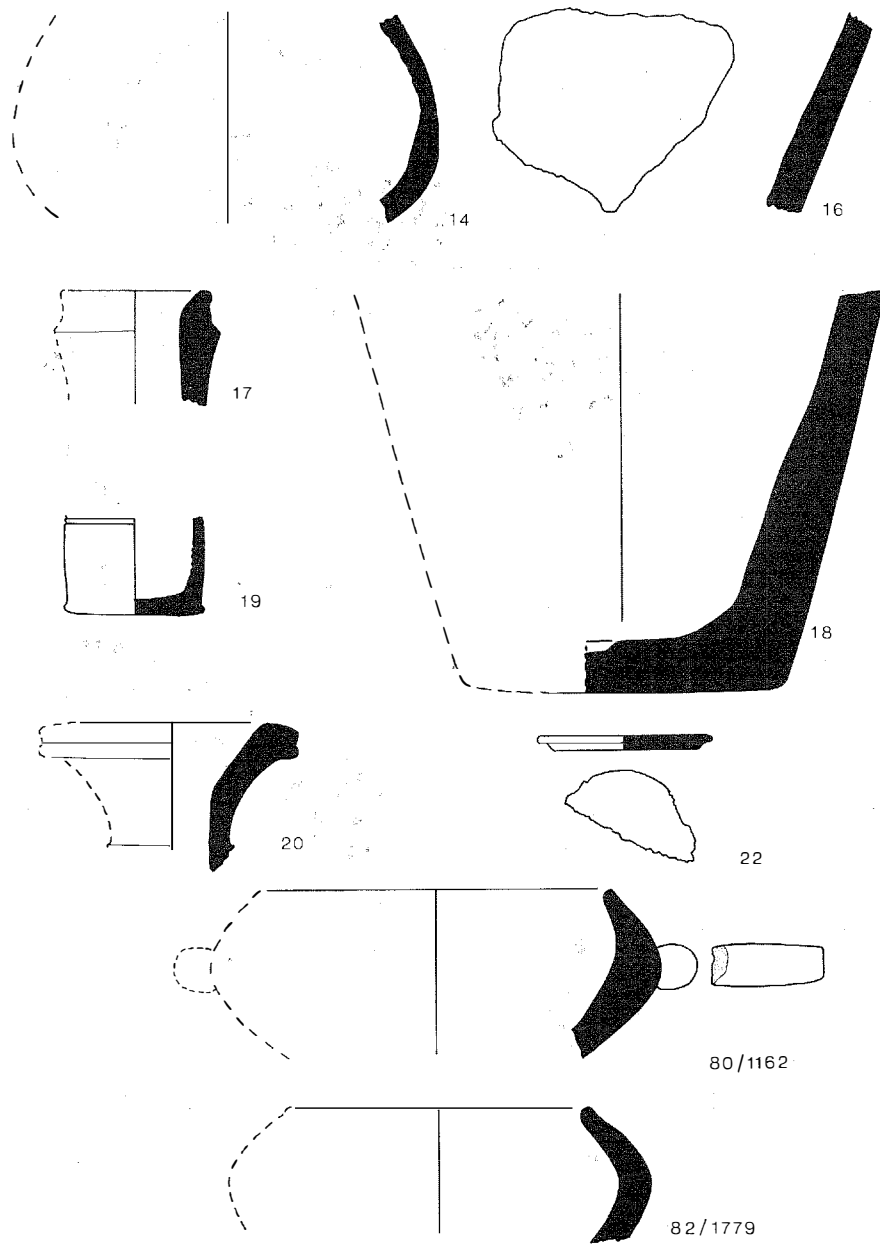
ΠΙΝΑΚΕΣ

Egyptian stone vases from Knossos, Stratigraphical Museum Site. Cat. nos. 1-7, 10. Scale 1:3

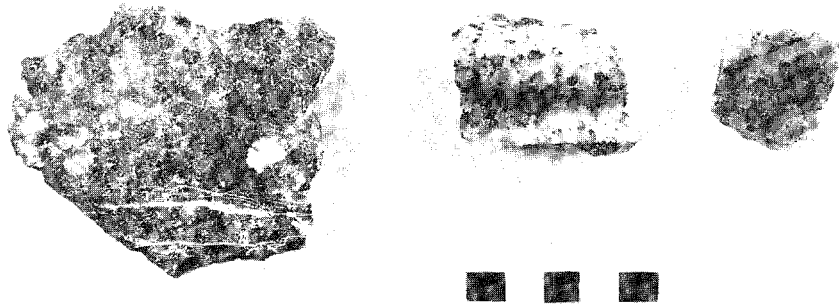
WARREN

FIG. 3

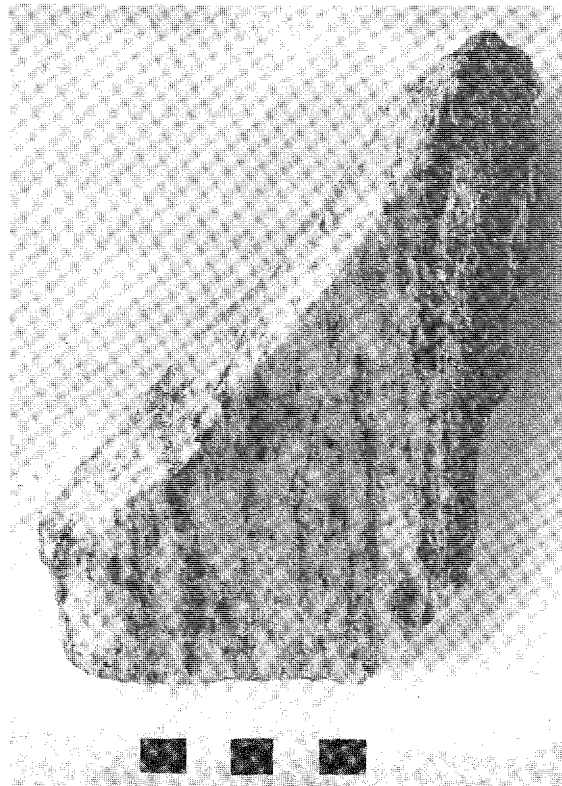

Egyptian stone vases from Knossos, Stratigraphical Museum Site. Cat. nos. 14, 16-20, 22, 80/1162, 82/1779. Scale 1:3

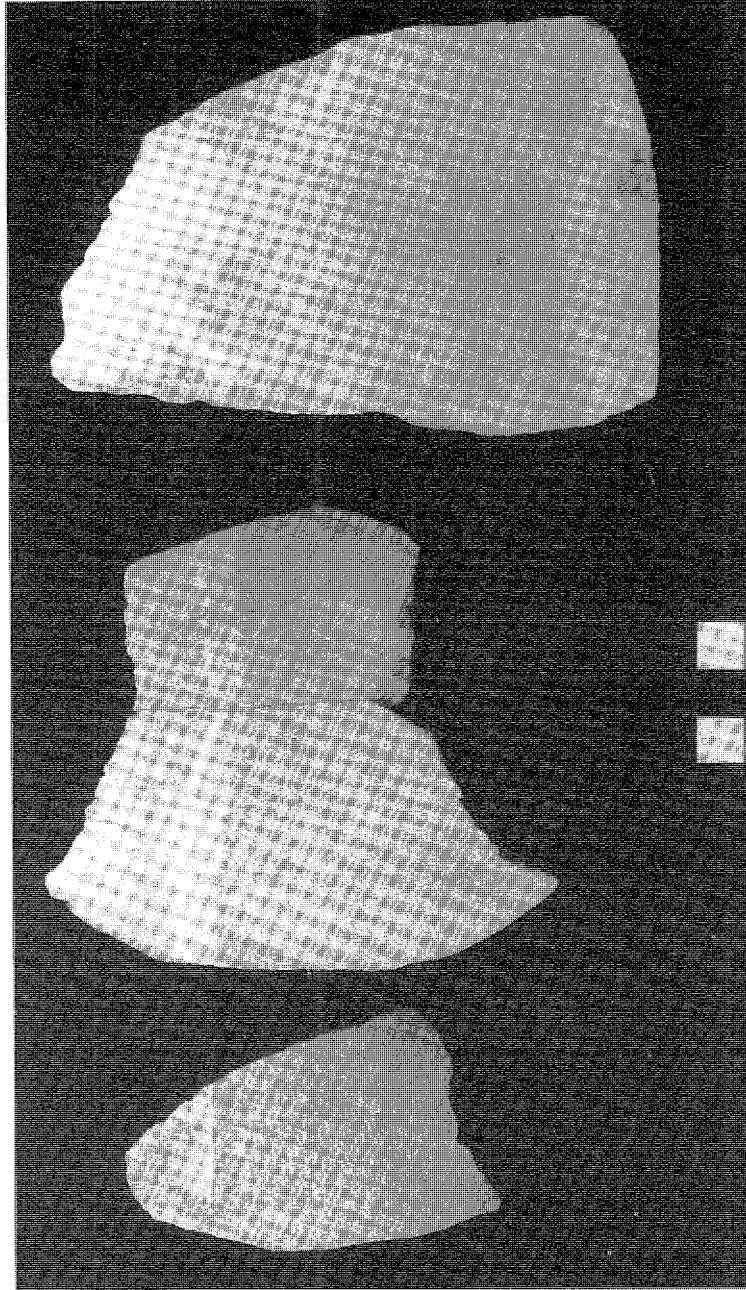

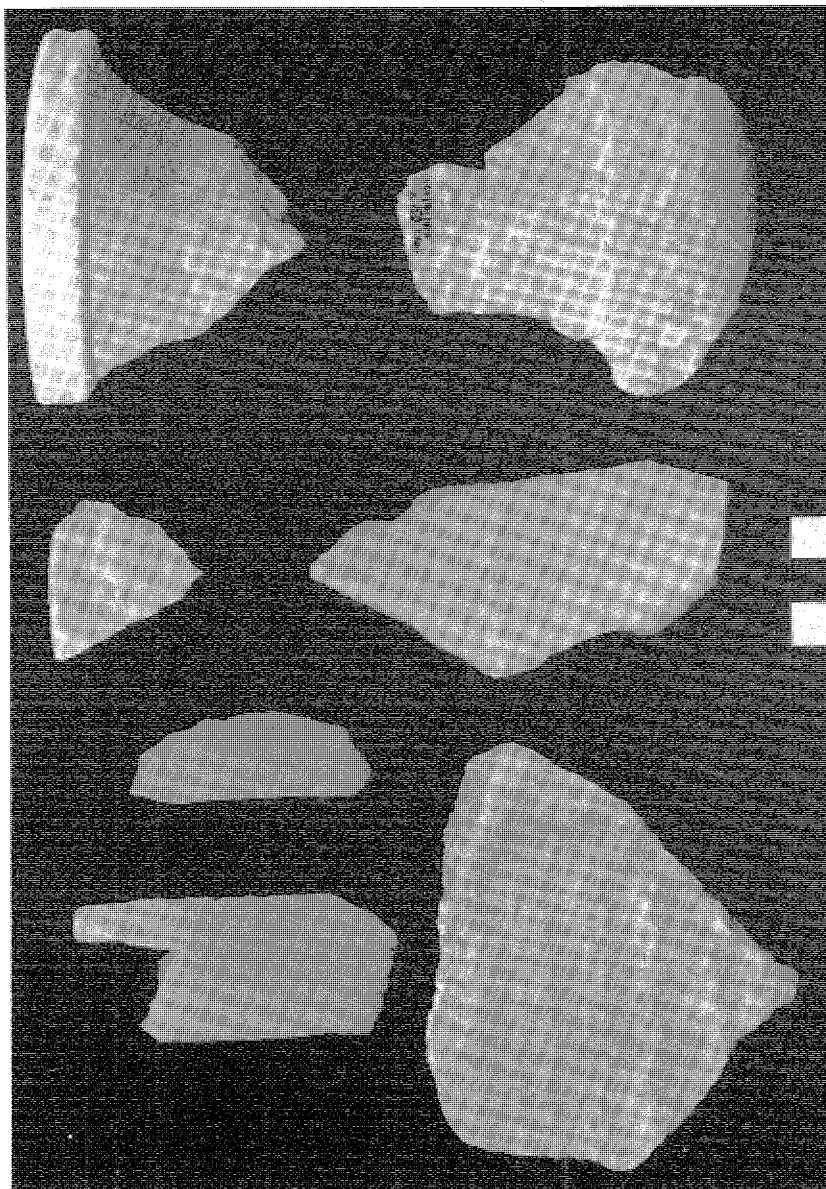
3. Cat. nos. 2 (left), 3 (centre), 4 (right)

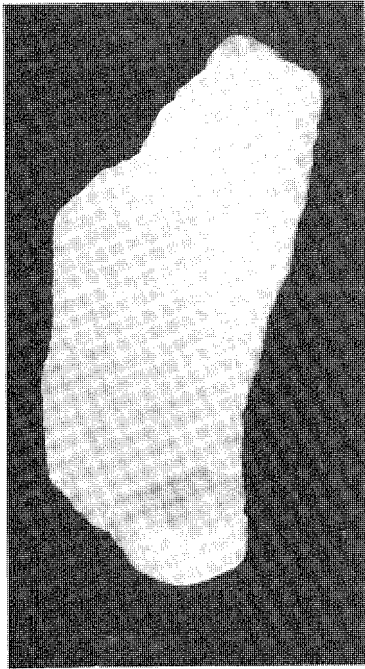
4. Cat. no 5

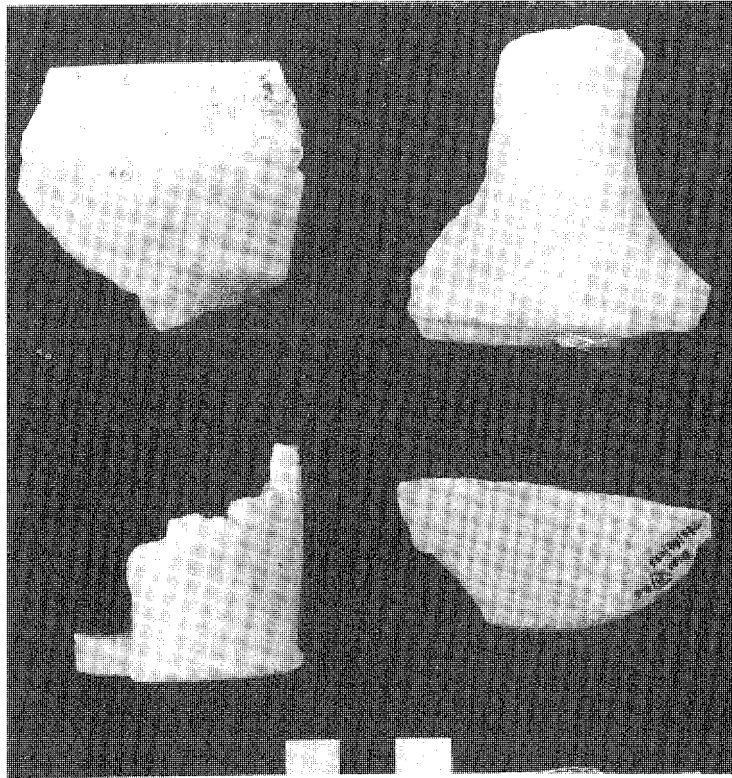
5. Cat. nos. 6 (left and centre), 9 (right)

6. Top: cat. nos. from left, 8, 11, 7, 20. Lower: cat. nos. from left, 16, 15, 14

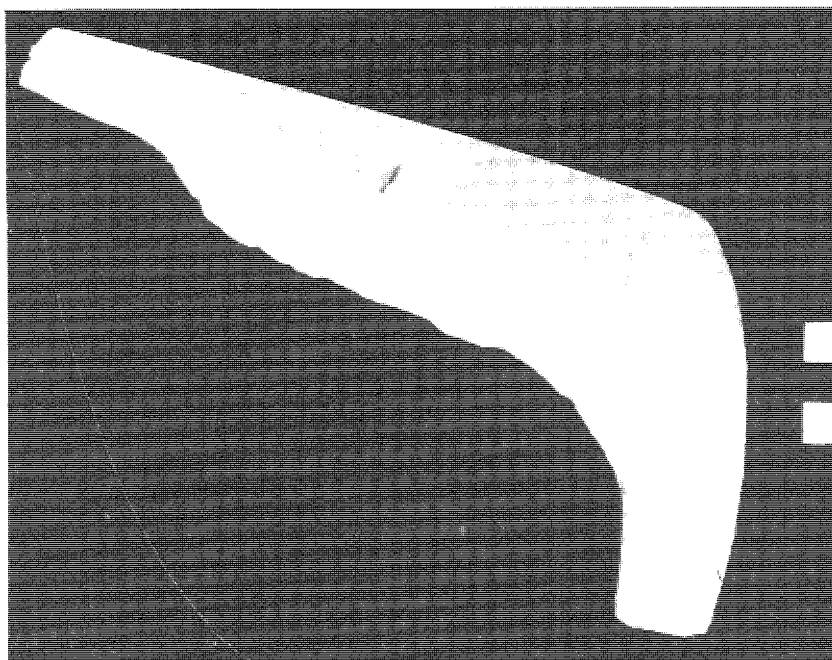
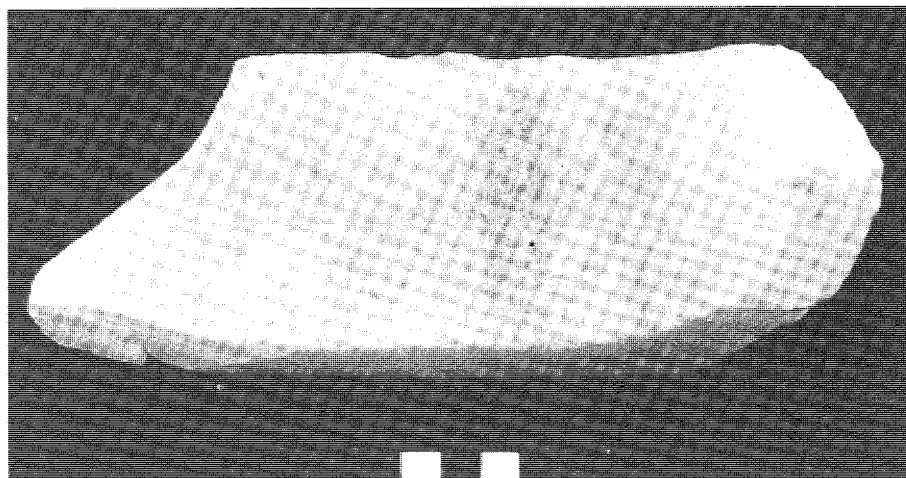
7. Cat. no. 10

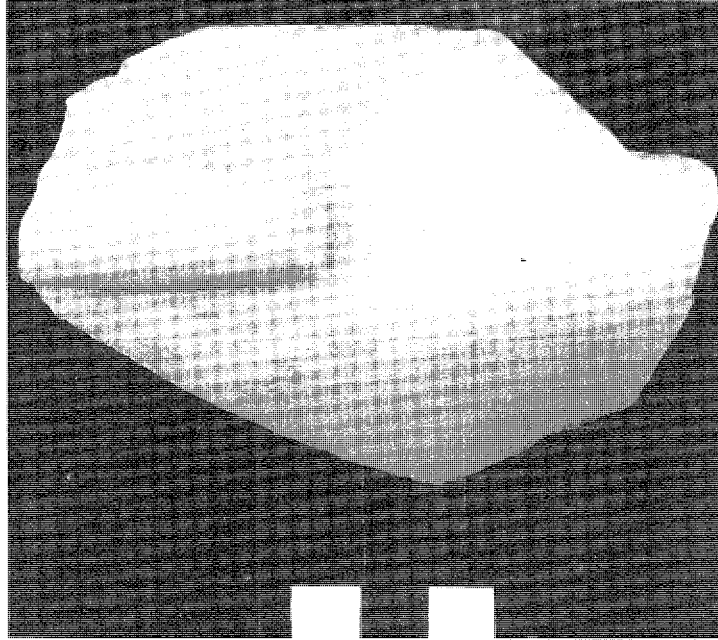
8. Top: cat. nos. 17 (left), 79/375 (right). Lower: cat. nos. 19 (left), 22 (right)

WARREN

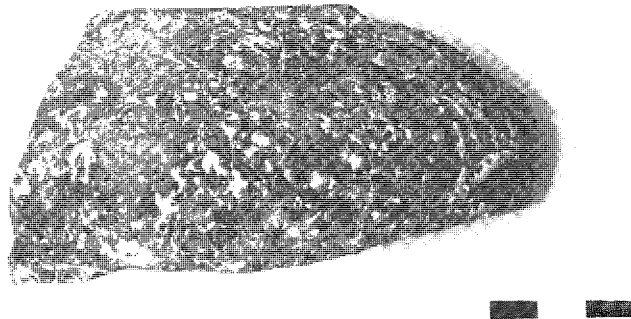
PL. 9-10

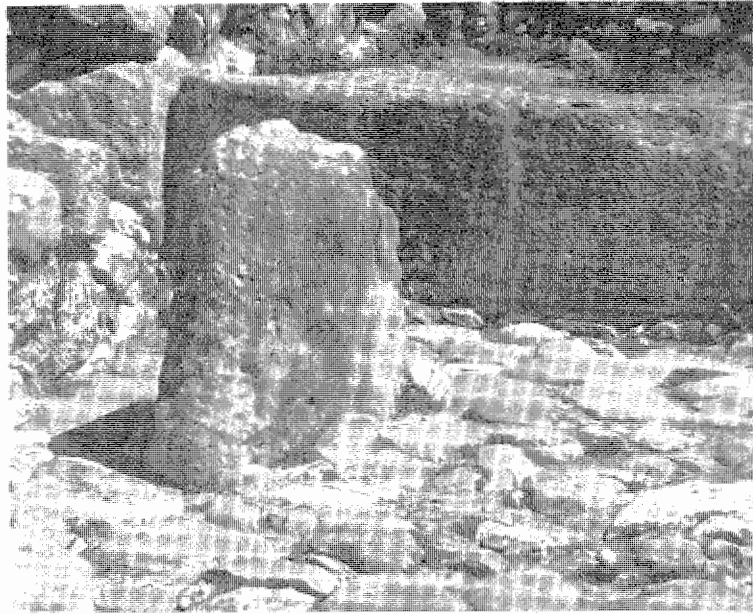
9-10. Cat. no. 18

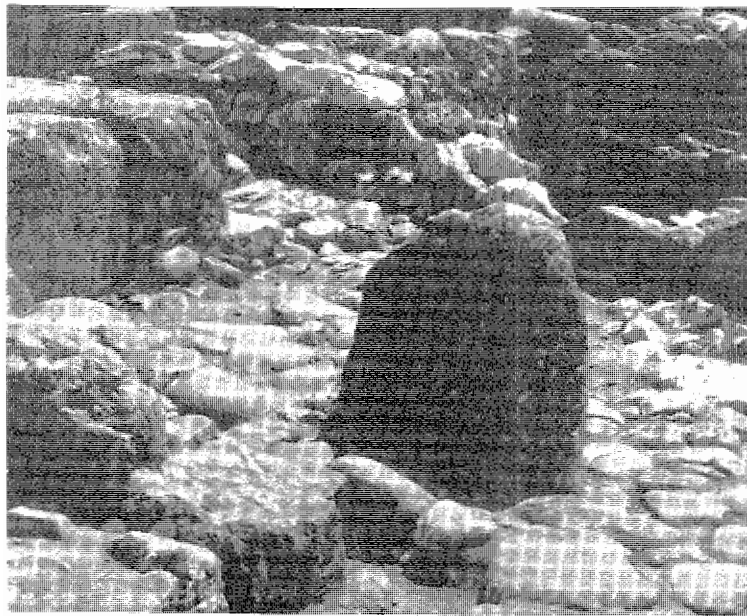
11. 80/1162

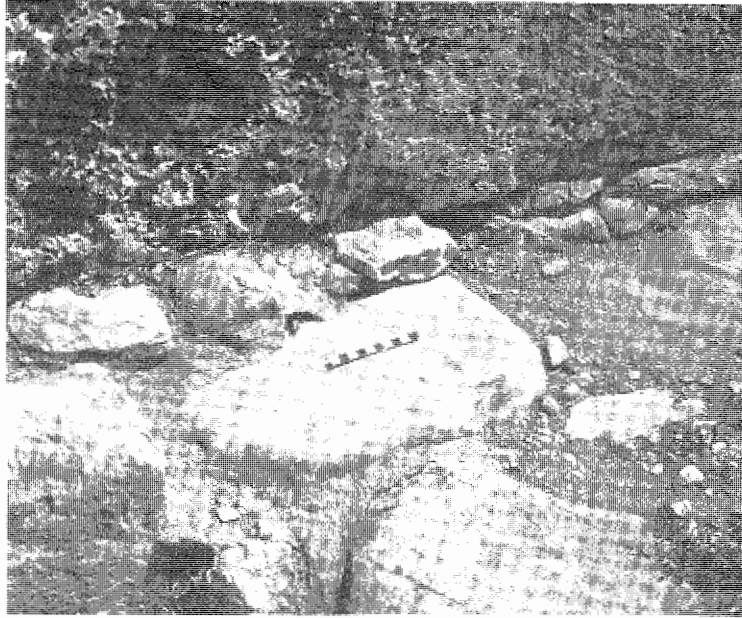
12. 82/1779

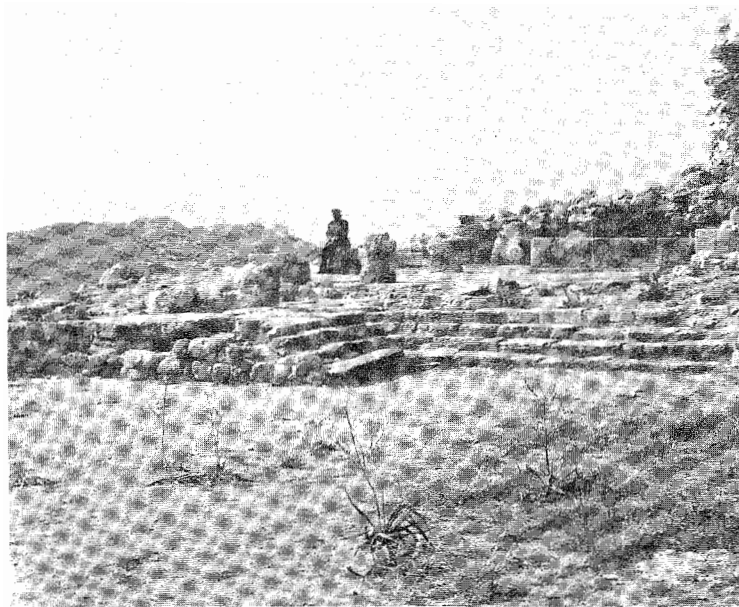
1. Gournia (?) baetyl from south-west

2. Gournia (?) baetyl from north-west

3. Part of table of offerings (B on Fig. 1)

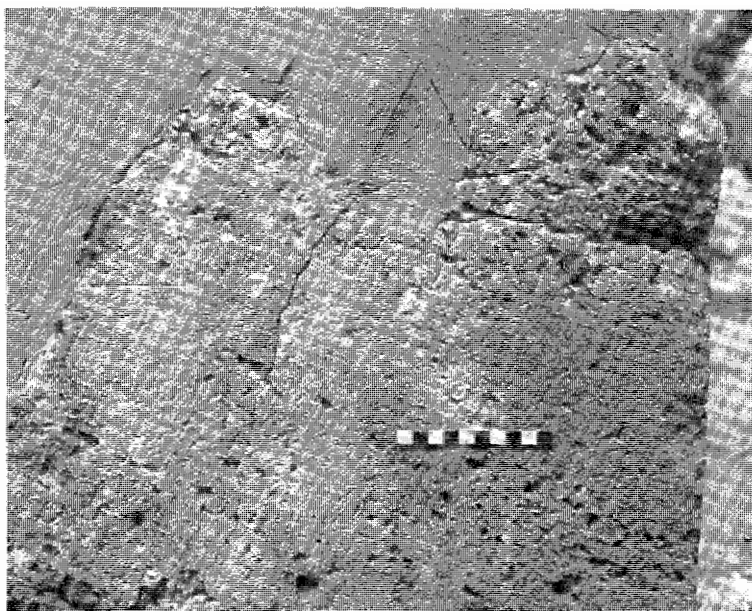
4. North end of "Public Court" at Gournia from south-east

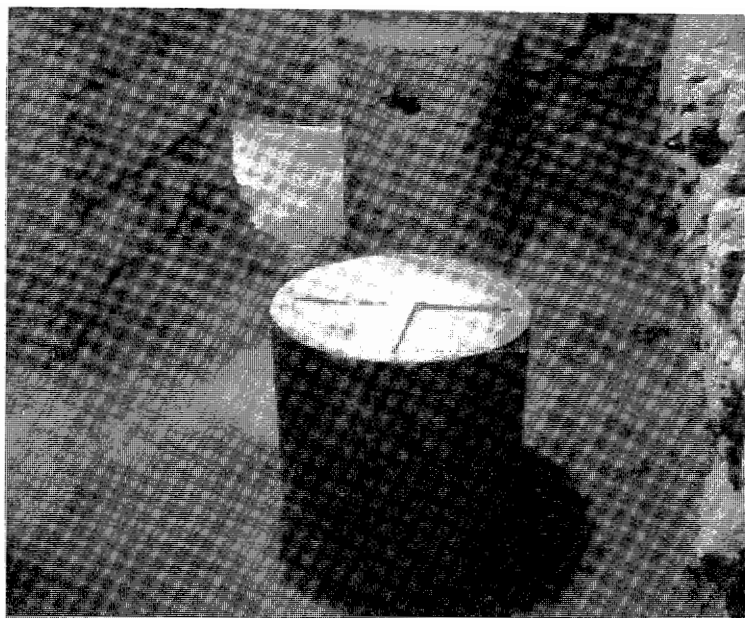
5. Large slab with cupmarks in south quarter of Gournia palace from north-east

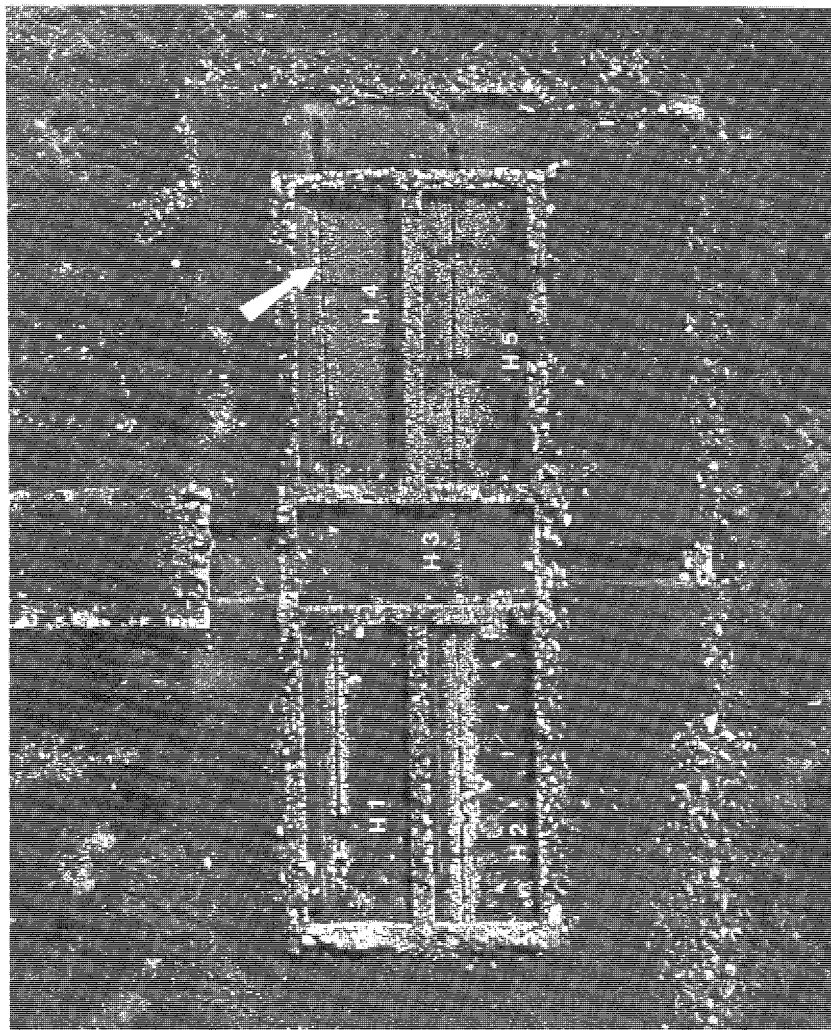
6. Table of offerings in south quarter of Gournia palace from west

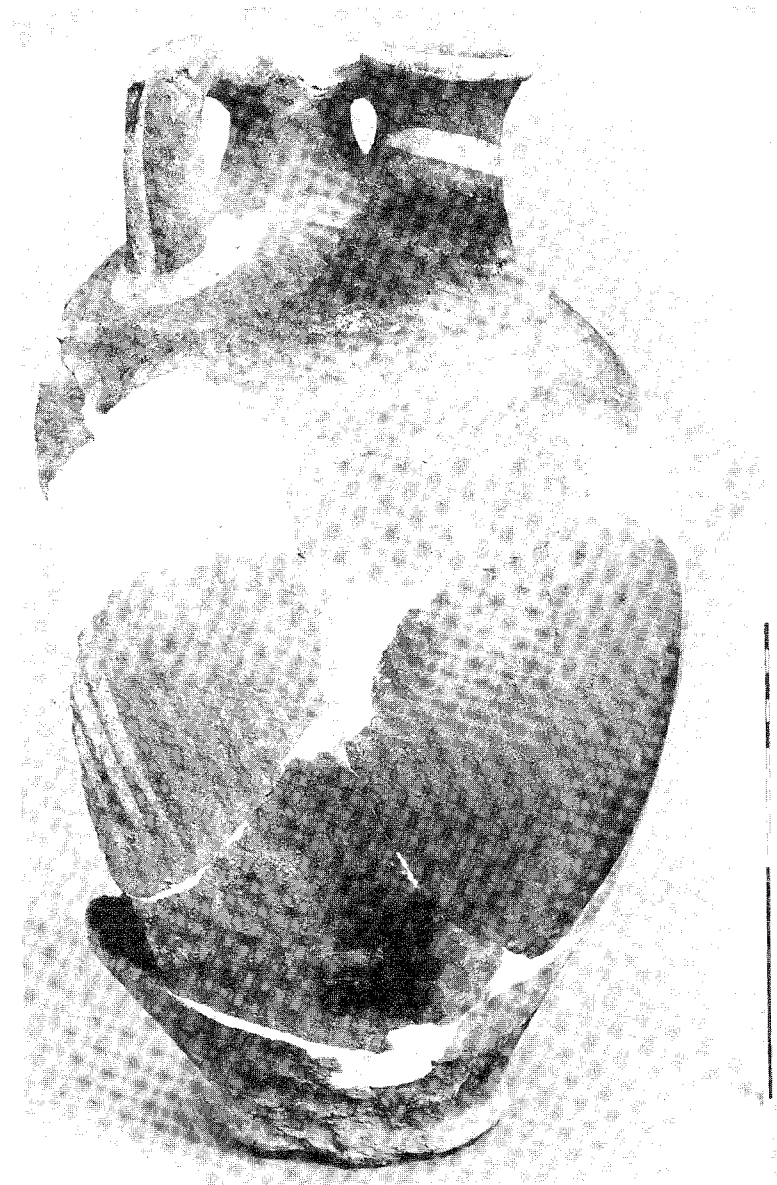
7. Double axe sign on south facade of Gournia palace (C on Fig. 1)

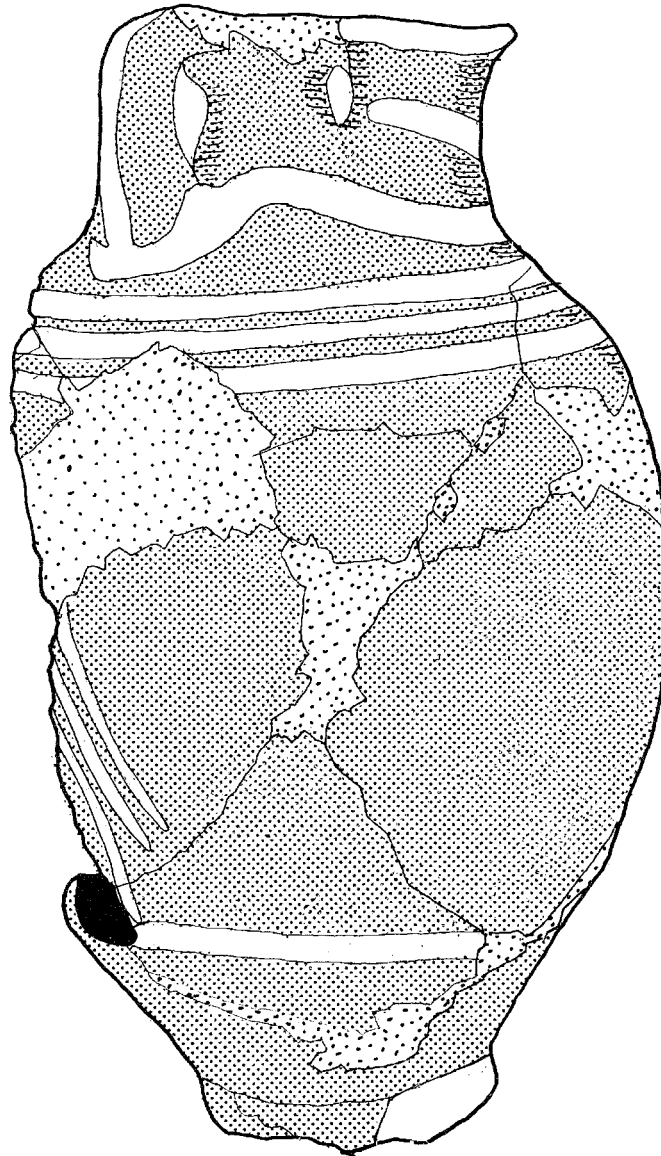
8. Drum in Room of the Stone Drum at Knossos from east

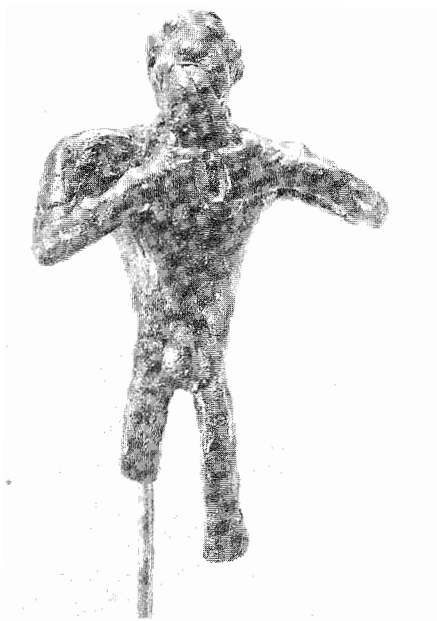
Γλάς, χτίριο Η. Σημειώνεται τό μέρος όπου δρέθηκαν τά κομμάτια του ενεπιγράφου ψευδοστούλου άμφορέως

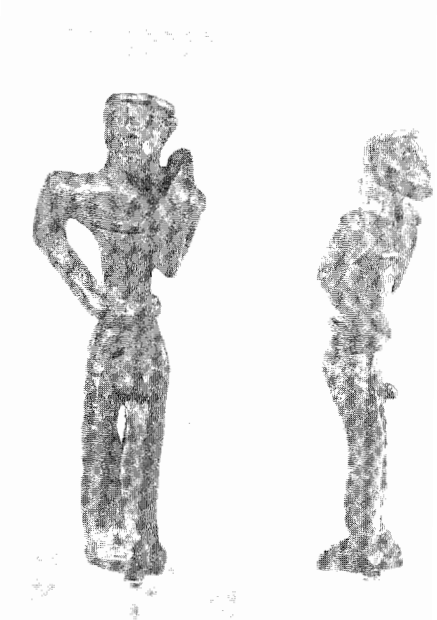
Ὁ ἐνεπίγραφος ψευδόστομος τοῦ δωματίου Η4

Ή ψευδόστομος του Η4 (σχέδιο)

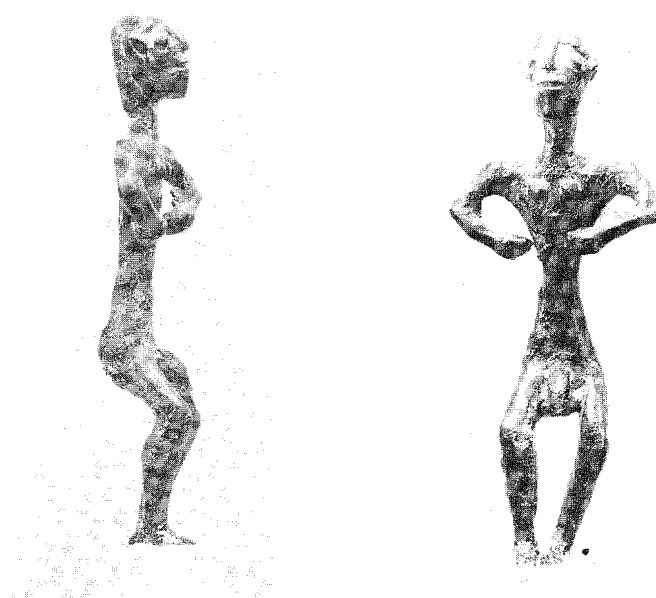
α-β: Ἡράκλειο. Χάλκ. 3147. Σύμη Βιάννου

γ-δ: Λονδίνο. Ἰ.Α.Μ. 1930. 6-17.1. Κρήτη

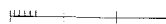
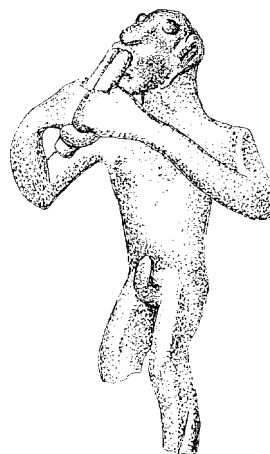
ε: Ἀθήνα. Ἰ.Α.Μ. Ἀρχ/κό Μουσείο, ἀρ. 13788. Ἀρκαδία

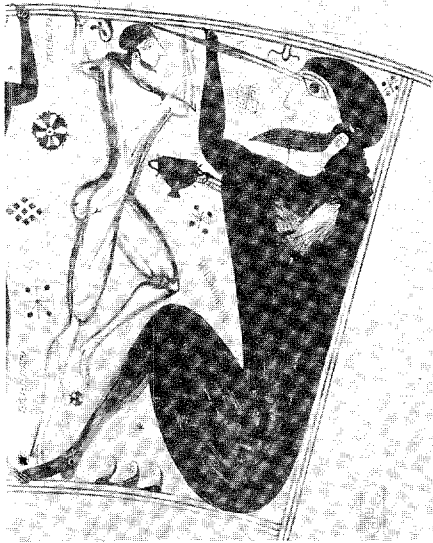
α-β: Ἡράκλειο, Χάλκ. 2316. Ἄμνισός

γ: Ἡράκλειο. Πήλ. 22419. Ἁγία Τριάδα

δ: Σχεδιαστική απόδοση τοῦ αὐλητῆ ἀπὸ τῆ Σύμη

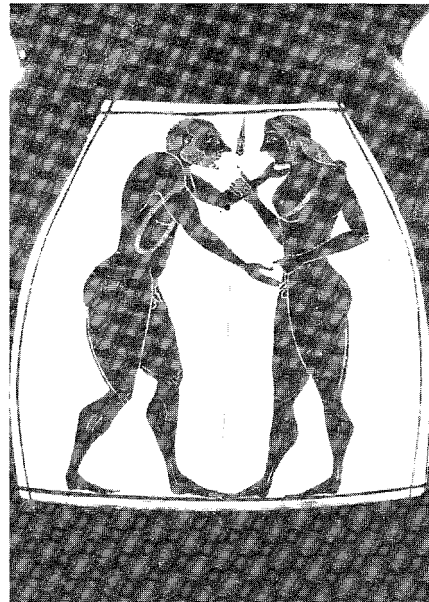
1 Polyphems Blendung, Detail. Amphora in Eleusis (nach Mylonas Taf. A)

2 Nessos' Bestrafung, Detail von Amphora in Athen (nach *History* Taf. 20)

3 Umwerbung, Detail von Kanne in Herakleion (nach P.Demargne, *Naissance de l'art Grec* Abb. 443)

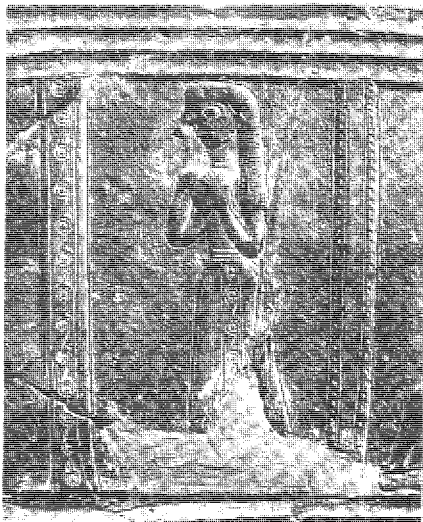
4 Umwerbung, Bildfeld von Amphora in Würzburg (nach E. Langlotz, *Griech. V. M.v. Wagner Mus. Univ. Würzburg* (1932) Taf. 65)

1 Priamos, Detail vom Krater in Florenz
(nach Photo A.I. Heidelberg)

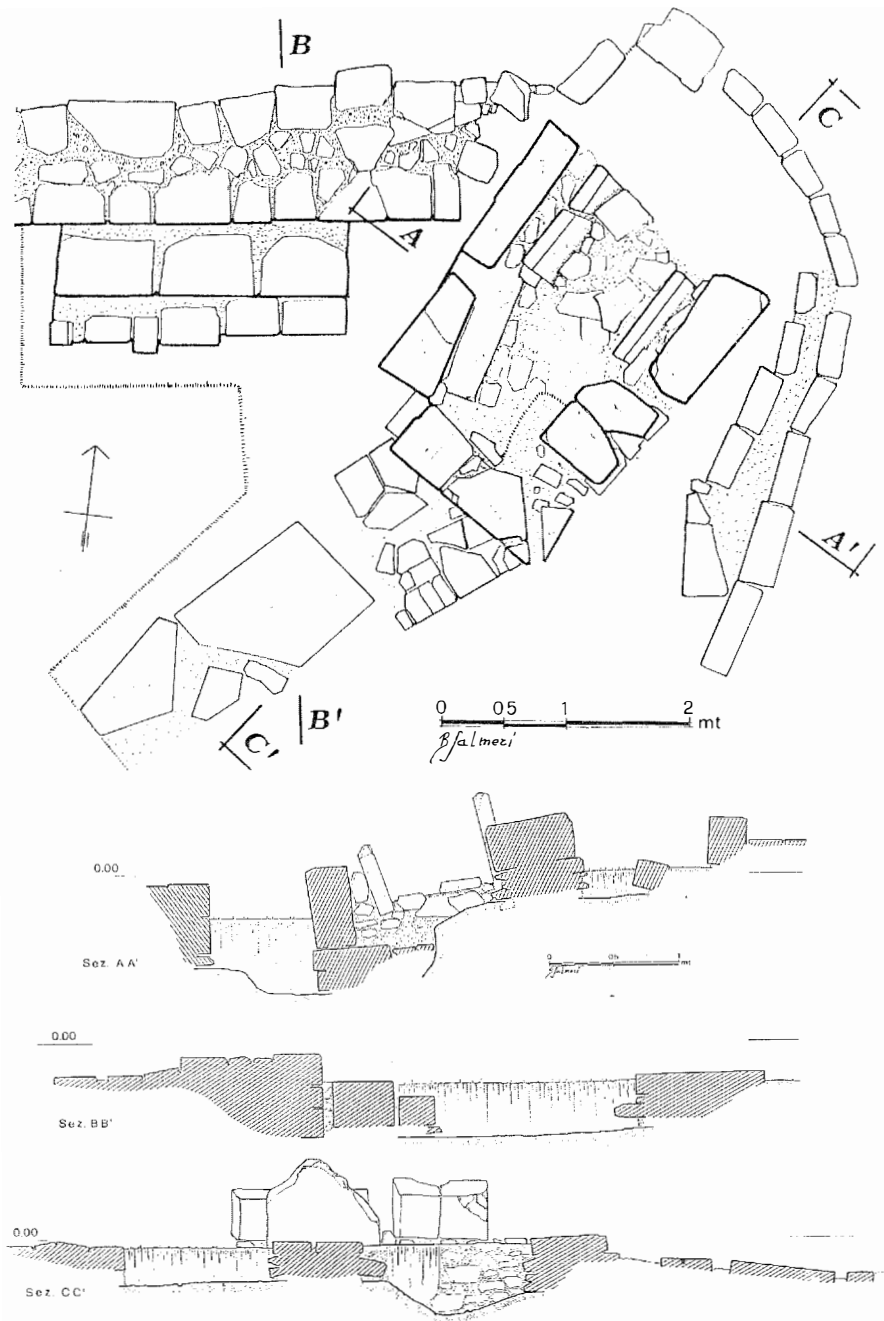
2 Ares, Detail ibid. (nach Photo A.I. Heidelberg)

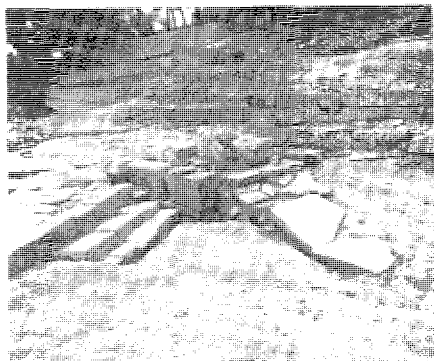
3 Jubelnder Athener, Detail ibid. (nach *History*
Taf. 43)

4 Troianerin, Detail von Reliefpithos in
Mykonos (nach *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 18,
1963 Taf. 25 b)

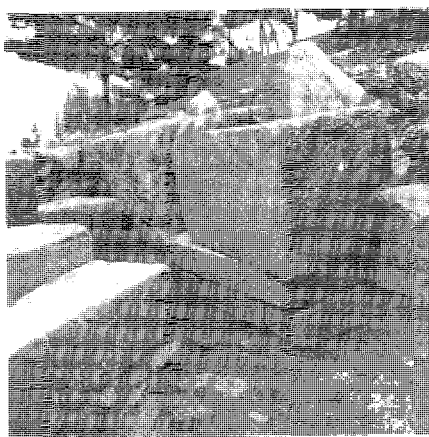
Hagia Triada. Altare ellenistico nell'area del piazzale dei sacelli. Planimetria e sezioni (rilievo B. Salmeri)

1. Veduta generale, da Sud-Ovest

2. Veduta generale, da Nord-Est. Sul fondo, il piazzale dei sacelli

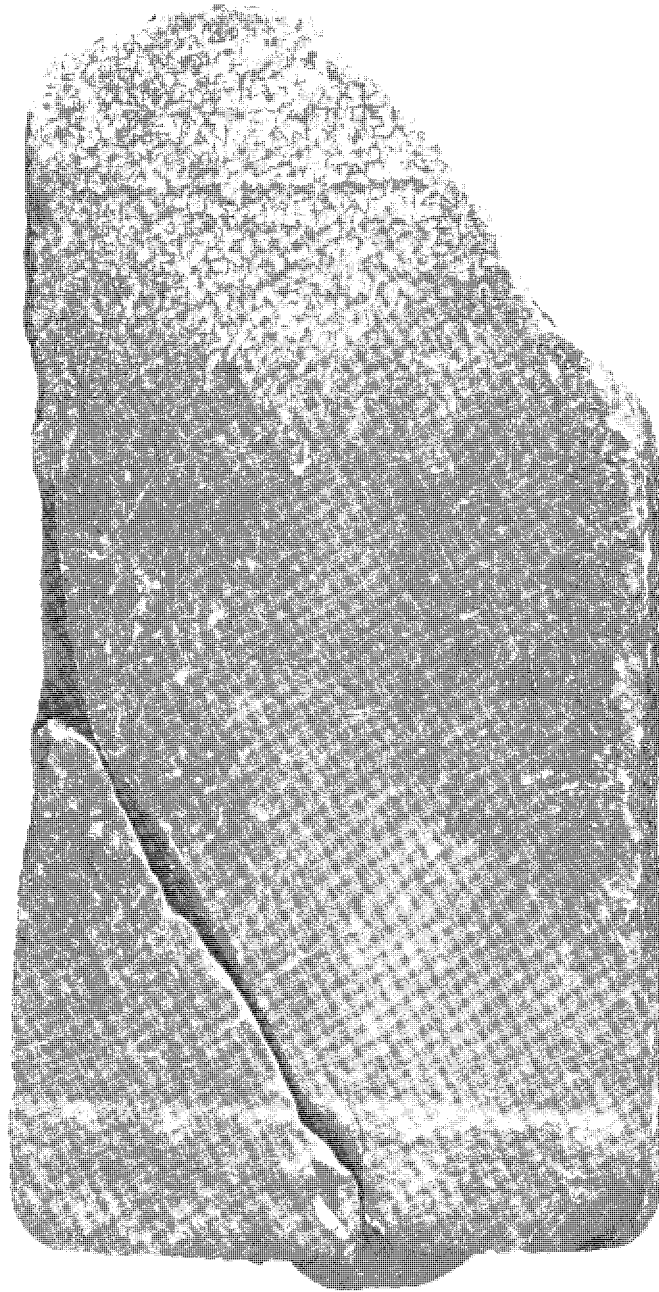

3. Particolare del lato esterno ovest, dopo la ripulitura del 1987. Da Sud-Ovest

4. Particolare dell'interno, con i due lastroni di coltello ed i resti del livello di calpestio. In primo piano, la soglia e l'area del saggio 1987. Da Sud-Sud/Ovest

Haghia Triada. Altare ellenistico nell'area del piazzale dei sacelli

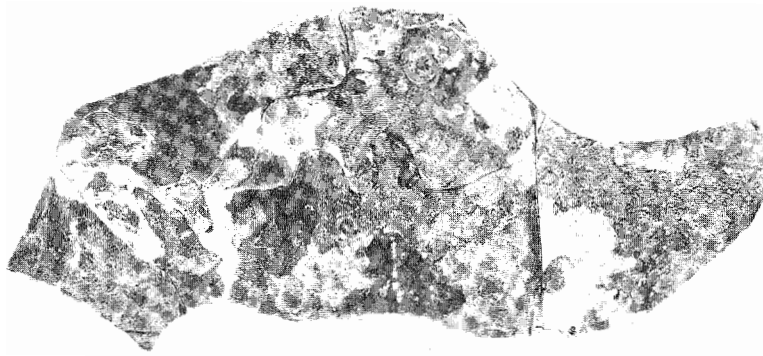
La stèle de Vasiliki (Cliché Steph. Alexandrou)

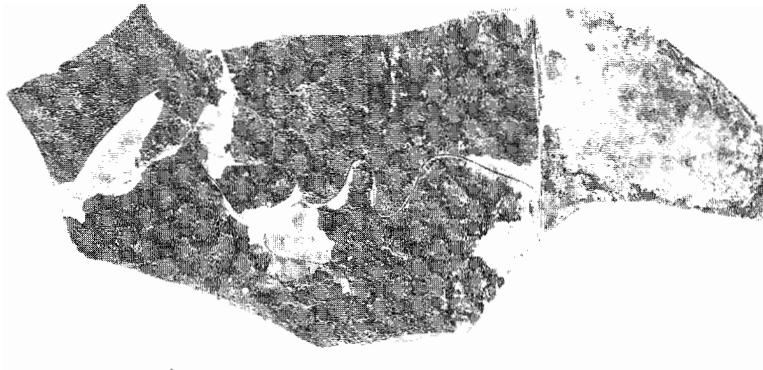
Détail de la stèle: L'inscription (Cliché Steph. Alexandrou)

ΣΕΜΝΟΝΑ ΔΡΑΜΑ ΥΠΟΤΗΛΑΙΦΑΝΨΕΙ.
 ΑΡΟΓΙΝΑ ΣΤΑΓΑΝΑ ΠΙ ΠΙ
 ΝΙΜΕΤΟΝΑΓΑΝΑΡ: Τ ΑΓΓΟ ΑΙ ΣΣΟΛΣ.
 ΠΕΙΓΙΣΤΟΙΣΥ ΑΝΣΙ Ν ΥΣΙΟΗΡΟΦΟΝΟΙΦ
 ΧΝΕΥΤΑΙΓΙΝ ΟΥΔΩΣΤΗΘΣΟΑΙΑΙΤ:
 ΡΟΥΣΚΑΡ: ΙΙ ΑΝΕΝΕΥΤΥΧΙΑΙ

Fac-simile des lignes 16-21 de l'inscription

1

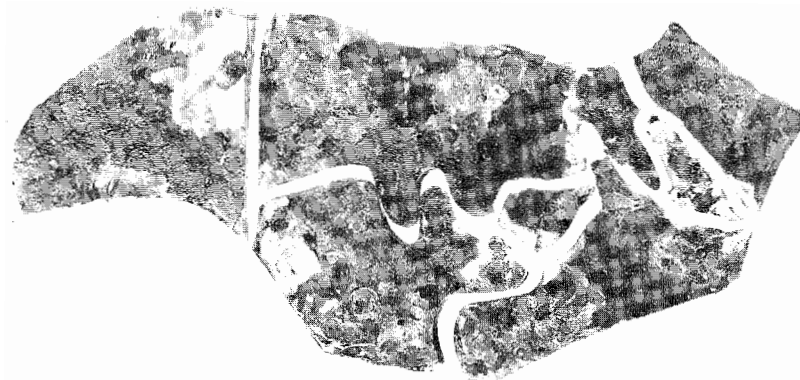

2

Gortina, «case bizantine» vano 5: elementi di puzzle di vetro, presentati nei due possibili versi orizzontali e dal lato ricoperto da «crosta»

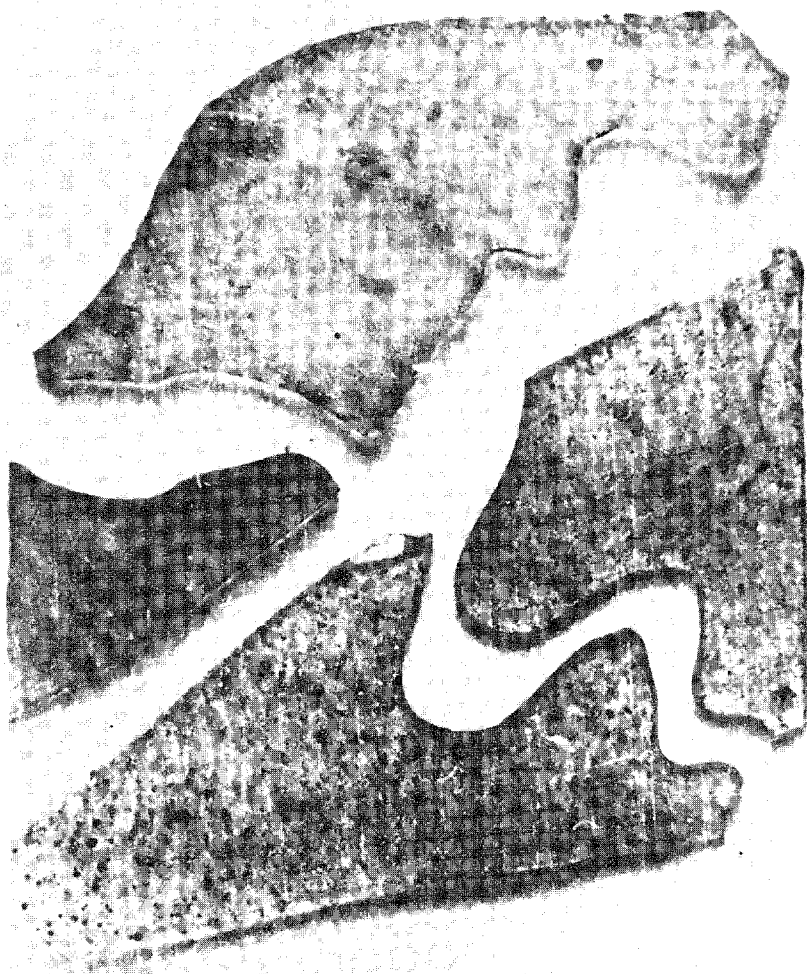

3

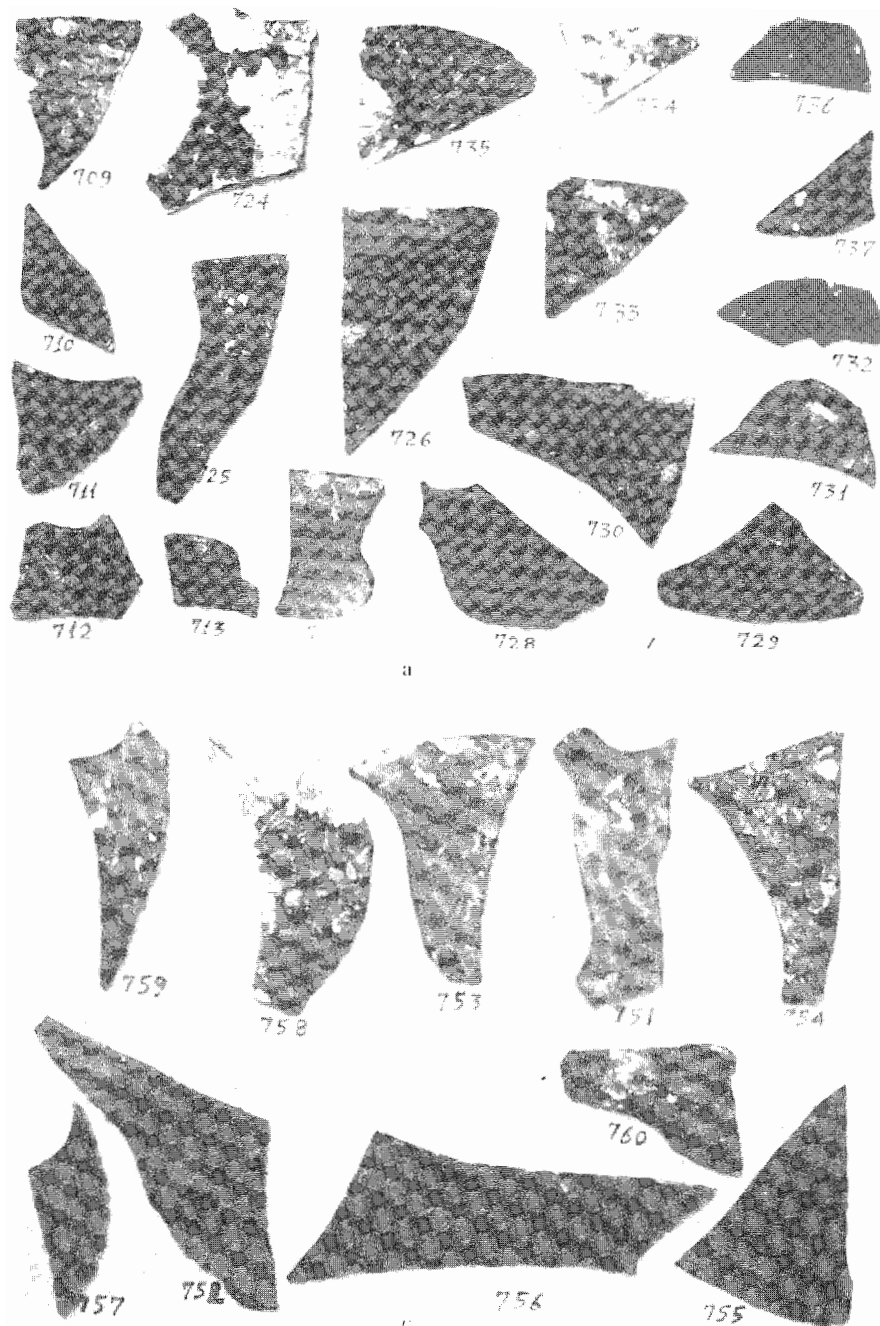

4

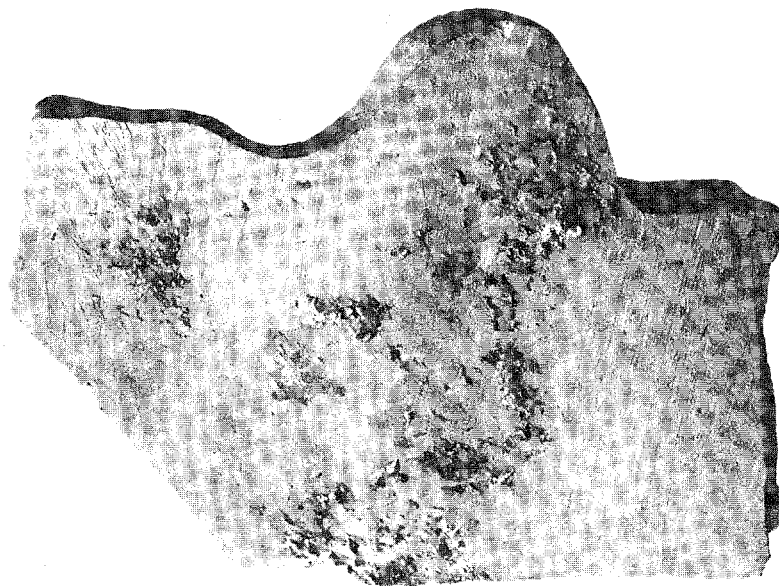
Gortina, «case bizantine» vano 5: elementi di puzzle di vetro, presentati nei due possibili versi orizzontali e dal lato ricoperto da «crosta»

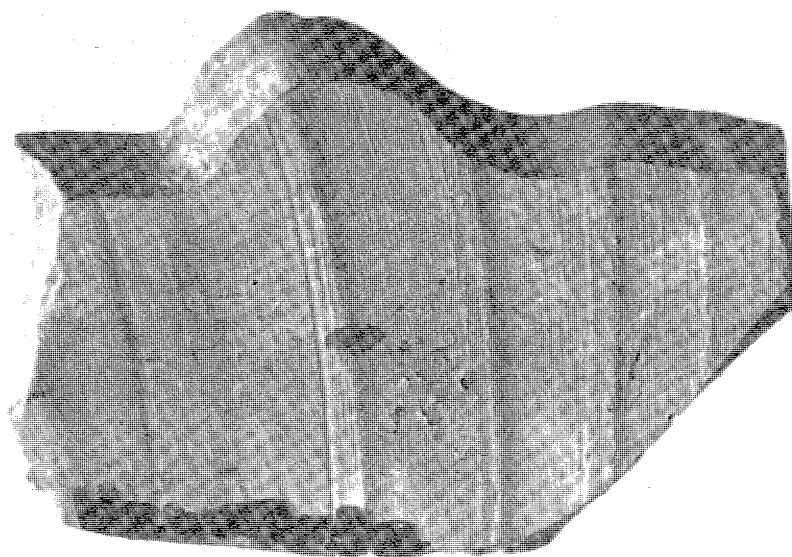
Filippi, basilica «extra muros»: elementi di puzzle in vetro colorato (da Kourkouridou-Nikolaïdou fig. 3)

Filippi, basilica presso il Museo: elementi di vitraux (da Kourkoutidou-Nikolaidou, fig. 5)

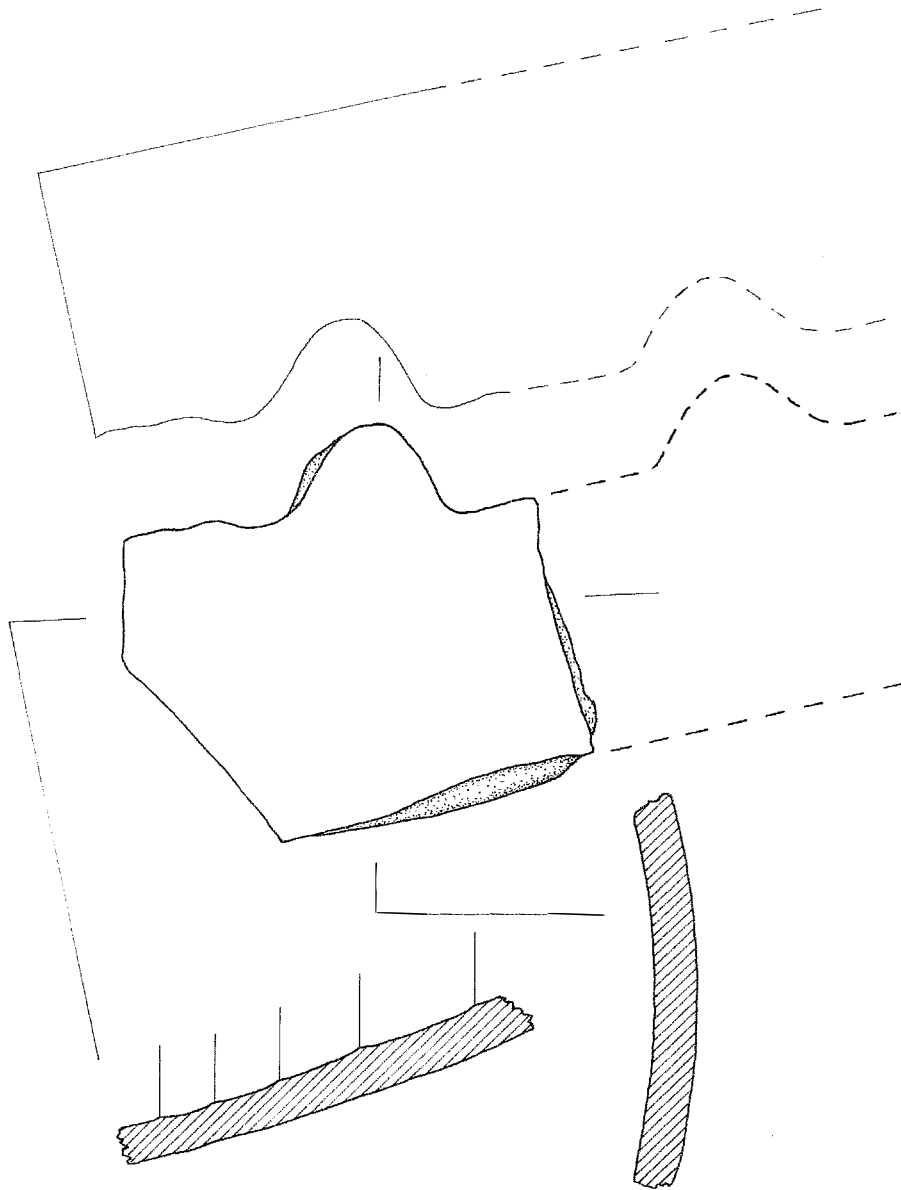

7

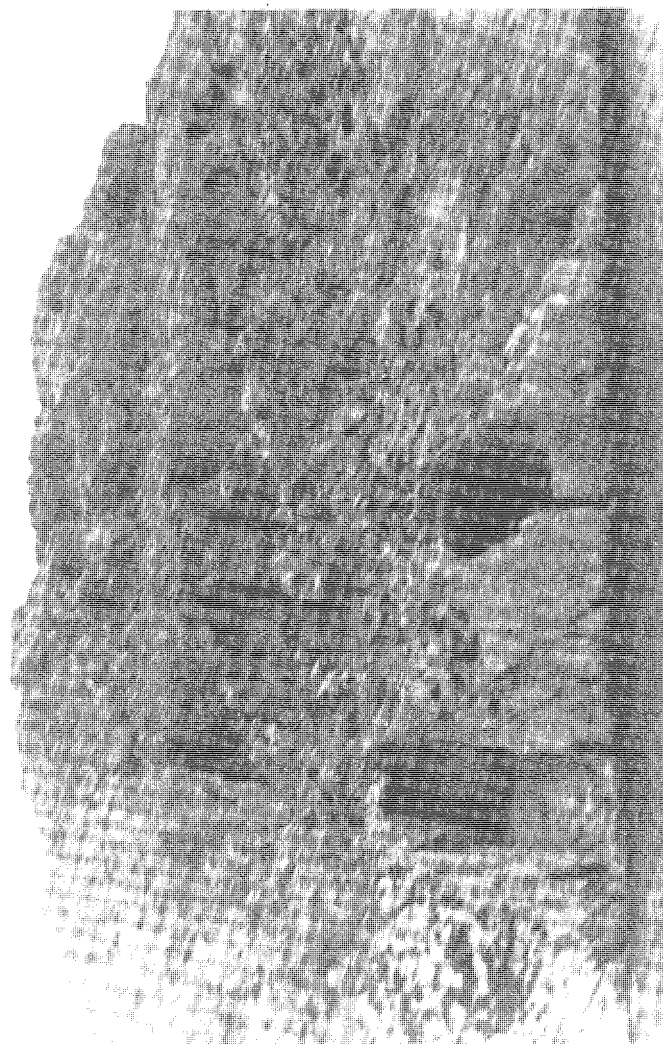

8

Gortina, «cortile», forno 93: elementi di «puzzle», in terracotta

Gortina: ipotetica integrazione dell'elemento alle figg. 7-8

Οί Γουαράδες του Διγενή

a. La lutte d'Hercule avec le lion. Eglise St. Athanase à Skotina

b. Sampson luttant avec un lion. Altar au Klosterneuburg en Autriche (1181)

a. La lutte d'Hercule avec l'Hydre de Lerne. Eglise St. Athanase à Skotina

b. Hercule et l'Hydre, du peintre A. Pollaiuolo (15ème siècle) en Florence

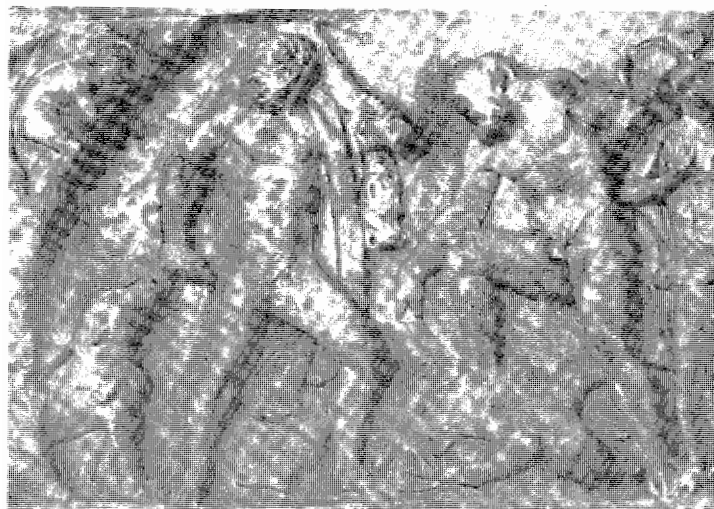
a. Hercule et le sanglier d'Erymanthe. St. Marc à Venise (Ch. Delvoye)

b. Hercule avec la biche de Cérynie et l'Hydre de Lerne. St. Marc à Venise (E. Panofsky)

a. La descente aux Enfers du Christ. Sacristie de Laure au Mont-Athos (K. Weitzmann)

b. Hercule ramenant Cerbère des enfers. British Museum de Londres (K. Weitzmann)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, <i>Γιά τό ἔργο τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου</i>	ε΄
<i>Δημοσιεύματα Στυλιανοῦ Ἀλεξίου</i>	θ΄
PETER WARREN, <i>Egyptian Stone Vessels from the City of Knossos: Contributions towards Minoan Economic and Social Structure</i>	1
A. ΞΕΝΑΚΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, <i>Τό δαχτυλίδι - σφραγίδα στήν Κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία</i>	11
SINCLAIR HOOD, <i>A Baetyl at Gournia?</i>	17
NANNO MARINATOS, <i>The Bull as an Adversary: Some Observations on Bull-hunting and Bull-leaping</i>	23
M. SAKELLARIOU, <i>A propos des mouvements migratoires de la péninsule balkanique vers l'Anatolie et le Levant vers et après 1200 avant notre ère</i>	33
Σ. Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, <i>Ἐνεπίγραφος ψευδόστομος ἀπό τόν Γλᾶ</i>	39
M. Z. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ, <i>Σαπφώ, ἀπόσπ. 111 Voigt</i>	45
A. ΛΕΜΠΕΣΗ, <i>Ἄ κρητικός ἀυλός</i>	55
ΝΙΚΟΣ Χ. ΓΙΑΝΝΑΔΑΚΗΣ, <i>Ἡράκλειτος ἐναντίον Ἐπιμενίδου;</i>	63
I. ΚΑΜΒΙΤΣΙΣ, <i>De tribus Platonis Critiae codicibus</i>	69
O. ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ, <i>Ἐκατόμπολις Κρήτη</i>	79
JÖRG SCHÄFER, <i>Über die Darstellung von Emotion, Gefühl und Stimmung in der früheren griechischen Malerei</i>	85
VINCENZO LA ROSA, <i>L'altare nel piazzale dei sacelli ad Haghia Triada</i>	93
HENRI et MICHELINE van EFFENTERRE, <i>Un obituaire crétois?</i>	99
ST. SPYRIDAKIS, <i>Notes on a Funerary Stele from Itanos</i>	109
ANTONINO DI VITA, <i>«Puzzles» in vetro e ceramica d'età bizantina a Gortina</i> ...	113
N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, <i>Ἄ ταξιάρχης Κρήτης</i>	119
Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ, <i>Ζητήματα ποιητικῆς τοῦ Διγενῆ Ε καί τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν</i>	125
B. FENIK, <i>Epic Narrative Style in the Escorial Digenis Akritis</i>	141
I. Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, <i>Τά ρ. ἐπαραβραδιάστης καί καυχάσεται στόν «Διγενή» Esc</i>	149
MIGUEL CASTILLO DIDIER, <i>Τό Ἔπος τοῦ Διγενῆ καί τό Ποίημα τοῦ Θίντ. Σημειώσεις γιά τή μελέτη ὁρισμένων ὁμοιοτήτων καί διαφορῶν</i>	153
A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Ἄ Διγενῆς Ἀκρίτης καί ἡ δυζαντινή χρονογραφία. Μία πρώτη προσέγγιση</i>	165
GIUSEPPE SPADARO, <i>Note di critica testuale al «Digenis Akritis» dell'Escorial</i> .	173

ERICH TRAPP, 'Ο λεξικός πλούτος του «Διγενή Ἀκρίτη» στό πλαίσιο τῆς μή δημώδους βυζαντινῆς λογοτεχνίας	185
ΧΡΙΣΤΟΣ Ι. ΜΑΚΡΗΣ, Ἀκριτικά τοπωνύμια τῆς περιοχῆς Σελλίων	193
ΑΠ. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗΣ, Προσχέδιο γιά τή μετάφραση τῆς Edda στά Ἑλληνικά; ..	197
RODERICK BEATON, Οἱ σάτιρες τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου κι οἱ ἀπαρχές τῆς Νεοελληνικῆς γραμματείας	207
CONSTANTIN D. ΚΑΛΟΚΥΡΙΣ, Représentation des travaux d'Hercule dans une église macédonienne du 17ème siècle. Le héros dans l'art chrétien	215
ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, Μνημεῖα καί λόγος: Μία διασκευή τῆς «Διηγήσεως περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας»	223
ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΙΕΡΗΣ, Γύρω ἀπό τή χρονολόγηση τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ	229
ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Τό <i>πάλιο</i> στή βενετοκρατούμενη Κρήτη	255
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ὁ Antonio Molino στήν Κέρκυρα, στήν Κρήτη καί στή Βενετία	261
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Σημειώσεις ἀνώνυμου λογίου σέ ἀντίτυπο τοῦ «Ἐρωτο- κρίτου» (ἔκδ. 1915)	279
ΣΠΥΡΟΣ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Ἡ <i>Θυσία τοῦ Ἀβραάμ</i> κείμενο «ἀφηγηματικοῦ» λόγου καί ὄχι θεατρικό ἔργο	285
Γ. Σ. ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗΣ, Ἡ μουσική τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ	289
Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Νέες εἰδήσεις γιά τόν ποιητή τοῦ «Ροδολίνου» Ἰωάννη Ἀν- δρέα Τρώιλο	297
ΜΑΡΙΑ Γ. ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ, Ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης καί οἱ σχέσεις του μέ τήν Τήνο. Πρόδρομη παρουσίαση	307
WALTER PUCHNER, Reimstudien zum kretischen Theater	313
Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Κρητική λυρική ποίηση στήν ἀκμή τῆς Βενετοκρατίας. Δοκί- μιο φιλολογικῆς ἀρχαιολογίας	325
† Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ὁ ἀπόηχος τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας στήν προφορική παρά- δοση τῆς Λευκάδας	331
ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ, Ἕνας ἀκόμη <i>Νέος Ἐρωτόκριτος</i>	339
ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Ἐφήμερες ἀπόπειρες γιά αὐτοδιοίκηση στίς ἐλληνικές πόλεις κατά τόν ΙΔ΄ καί ΙΕ΄ αἰώνα	345
ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Σύμβαση ἴδρυσης χωριοῦ στήν Κρήτη (1622)	353
Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Τό τοπωνύμιον <i>Ροδοδάρι</i> τῆς Κρήτης	363
ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις σέ λέξεις κρητικῶν κειμένων	367
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ, Προβληματισμοί γύρω ἀπό τή σύνταξη μιάς γραμματικῆς τῆς Κρητικῆς διαλέκτου	375
ΝΙΚ. Γ. ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀθησαύριστες κρητικῆς λέξεις	387
ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΤΣΙΚΡΙΤΣΗ-ΚΑΤΣΙΑΝΑΚΗ, Κρητικά ἐτυμολογικά	395

ΤΑΣΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Οί Κρητες στὴν ἀρχαία καί νεότερη ἑλληνική παροιμο- γραφία	399
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, Προτάσεις γιὰ τὸ «Carmen Seculare» τοῦ Σολω- μοῦ	407
ΚΩΣΤΑΣ Β. ΚΡΙΜΠΑΣ, Ἐνα σολωμικό δίστιχο καί ἡ «Κοσμοσοφία ἢ τὸ Καθολι- κὸν Ἐλληλέγγυον»	433
Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀποπλάνησις	439
ANNA ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ, Σημειώσεις γιὰ τὴ στιχουργία τοῦ <i>Προλόγου στὴ ζωή</i> .	447

Ο ΠΕΜΠΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ
ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ
ΣΤΥΛΙΑΝΟ ΑΛΕΞΙΟΥ ΦΩΤΟ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΑΦΟ
ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗΣ Α.Ε. ΧΑ
ΤΖΗΓΡΗΓΟΡΑΚΗ 7-9, ΡΕΘΥ
ΜΝΟ, ΤΗΛ. (0831) 29.292 ΤΟΝ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1990. ΤΗΝ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΕΙΧΕ
Ο ΘΑΝΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ